

Retrospektiva turizma Istre

RETROSPEKTIVA TURIZMA ISTRE

Zbral in uredil / Sabrao i uredio

Metod Šuligoj

KOPER - CAPODISTRIA 2015

Znanstvena monografija / Znanstvena monografija
Retrospektiva turizma Istre

Zbral in uredil / Sabrao i uredio
Dr. Metod Šuligoj

Avtorji prispevkov / Autori radova
Dr. Metod Šuligoj, mag. Tomi Brezovec, dr. Marko Kukanja, mag. Zorana Medarić, Ljudmila Sinkovič,
dr. Dina Lončarić, dr. Elena Rudan, dr. Zrinka Zadel

Mednarodni recenzijski odbor / Međunarodni odbor recenzenata
Dr. Aleksander Panjek, Univerza na Primorskem, Slovenija
Dr. Dora Smolčić Jurdana, Sveučilište u Rijeci, Hrvatska

Prevod in lektura / Prijevod i lektura
Prevajalska agencija Julija, d.o.o., Ljubljana, Slovenija

Oblikovanje in prelom / Oblikovanje i prijelom
Comgraf, d.o.o., Umag, Hrvatska

Slika na naslovnici / Slika na koricama
Comitato Interprovinciale per il Turismo della Venezia Giulia, Trieste, XVII.
(Osebni fond / osobni fond mag. Tomija Brezovca)

Izdala in založila / Izdavač i nakladnik
Založba Univerze na Primorskem, Titov trg 4, SI-6000 Koper, Slovenija

Glavni urednik založbe / Glavni urednik izdavača
Dr. Jonatan Vinkler

Vodja založbe / Voditelj izdavača
Alen Ježovnik

© 2015 Založba Univerze na Primorskem

ISBN 978-961-6963-77-0

Tisk / Tisak
Grafika 3000, d.o.o., Dob, Slovenija

Naklada / Naklada
1000

Publikacija je nastala v okviru projekta HISTUR – TURIZEM KOT SKUPNA (KULTURNA) DEDIŠČINA OBALNEGA DELA ISTRSKEGA POLOTOKA. Operacija je delno financirana s strani Evropske unije, Evropskega sklada za regionalni razvoj, Operativnega programa Slovenija-Hrvaška 2007-2013. / Publikacija je nastala u sklopu projekta HISTUR – TURIZAM KAO ZAJEDNIČKA (KULTURNA) BAŠTINA OBALNOG DIJELA ISTARSKOG POLUOTOKA. Operacija je djelomično financirana od strane Europske unije preko Europskog fonda za regionalni razvoj, Operativnog programa IPA Slovenija-Hrvatska 2007-2013.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
338.48(497.57)(0.034.2)

RETROSPEKTIVA turizma Istre [Elektronski vir] : znanstvena monografija / zbral in uredil Metod Šuligoj ; prevod Prevajalska agencija Julija. - El. knjiga. - Koper : Založba Univerze na Primorskem, 2015

Način dostopa (URL): <http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6963-75-6.pdf>
Način dostopa (URL): <http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6963-76-3/index.html>

ISBN 978-961-6963-75-6 (pdf)
ISBN 978-961-6963-76-3 (html)
1. Šuligoj, Metod
280424960

Kazalo
Sadržaj

NAMESTO UVODA	15
UMJESTO UVODA	
<i>Metod Šuligoj</i>	
NEKATERE KLJUČNE OKOLIŠČINE (PRETEKLEGA) RAZVOJA TURIZMA V ISTRI	17
NEKE KLJUČNE OKOLNOSTI (PROTEKLOG) RAZVOJA TURIZMA U ISTRI	
<i>Metod Šuligoj, Zorana Medarić</i>	
TURISTIČNI PREVOZI, POTOVANJA IN IZLETI NA OBALI SEVERNE ISTRE	
OD 19. STOLETJA DALJE	49
TURISTIČKI PRIJEVOZI, PUTOVANJA I IZLETI NA OBALI SJEVERNE ISTRE	
OD 19. STOLJEĆA NADALJE	
<i>Tomi Brezovec</i>	
RAZVOJ HOTELSKE PONUDBE NA SLOVENSKI OBALI	111
RAZVOJ HOTELSKE PONUDE NA SLOVENSKOJ OBALI	
<i>Zrinka Zadel, Elena Rudan</i>	
POVIJESNI RAZVOJ SMJEŠTAJNIH KAPACITETA I PODUZETNIŠTVA	
U OBALNOM DIJELU ISTARSKOG POLUOTOKA U HRVATSKOJ	143
ZGODOVINSKI RAZVOJ NAMESTITVENIH ZMOGLJIVOSTI IN PODJETNIŠTVA	
OBALNEGA DELA ISTRSKEGA POLOTOKA NA HRVAŠKEM	
<i>Marko Kukanja</i>	
RAZVOJ PREHRAMBNEGA GOSTINSTVA NA OBALNEM OBMOČJU	
SLOVENSKE ISTRE: ZGODOVINSKI PREGLED	201
RAZVOJ PREHRAMBENOG UGOSTITELJSTVA NA OBALNOM PODRUČJU	
SLOVENSKE ISTRE: POVIJESNI PREGLED	
<i>Elena Rudan, Zrinka Zadel</i>	
POVIJESNI RAZVOJ GASTRONOMSKE PONUDE HRVATSKOG DIJELA	
OBALE ISTARSKOG POLUOTOKA	257
ZGODOVINSKI RAZVOJ GASTRONOMSKE PONUDBE OBALNEGA	
DELA HRVAŠKE ISTRE	

Ljudmila Sinkovič

PODOBA SLOVENSКИH OBALNIH MEST OD ANKARANA DO SEČOVELJ V TURISTIČNIH VODNIKIH NEKOČ IN DANES	289
IMIDŽ SLOVENSКИH OBALNIH GRADOVA OD ANKARANA DO SEČOVLJA U TISKANIM TURISTIČKIM VODIČIMA NEKADA I DANAS	

Dina Lončarić

PROMOCIJA U FUNKCIJI UNAPREĐENJA TURIZMA PRIOBALNOG DIJELA ISTRE – POVIJESNI PREGLED	327
PROMOCIJA KOT ORODJE ZA IZBOLJŠANJE TURIZMA HRVAŠKEGA DELA ISTRSKEGA POLOTOKA – ZGODOVINSKI PREGLED	
IN MEMORIAM	361
AVTORJI IN AVTORICE PRISPEVKOV	365
AUTORI I AVTORICE RADOVA	
KRAJEVNO KAZALO	367
LISTA MIJESTA	

GRAFI, SLIKE IN TABELE

GRAFIKONI, SLIKE I TABLICE

Metod Šuligoj, Nekatero ključne okoliščine (preteklega) razvoja turizma v Istri / Neke ključne okolnosti (proteklog) razvoja turizma u Istri

Slika 1: Pogled na Piran	
Slika 1: Pogled na Piran	20
Slika 2: Pogled na Rovinj	
Slika 2: Pogled na Rovinj	21
Slika 3: Pripravlja se nevihta nad Piranom	
Slika 3: Sprema se oluja iznad Pirana	22
Slika 4: Poplave v Pulju	
Slika 4: Poplave u Puli	23
Slika 5: Grb Istre iz leta 1900 avtorja Huga Gerarda Ströhl	
Slika 5: Grb Istre iz 1900. godine autora Huga Gerarda Ströhla	25
Slika 6: Grb Istrske pokrajine iz leta 1929	
Slika 6: Grb Pokrajine Istre iz 1929. godine	25
Slika 7: Nekatero variante razmejivne črte med Jugoslavijo in Italijo	
Slika 7: Neke varijante linije razgraničenja između Jugoslavije i Italije	26
Slika 8: Grb Istrske županije v Republici Hrvaški	
Slika 8: Grb Istarske županije u Republici Hrvatskoj	28
Slika 9: Friedrich Julius Schüler (1832–1894)	
Slika 9: Friedrich Julius Schüler (1832. – 1894.)	29
Slika 10: Železniške povezave v Furlaniji Julijski krajini leta 1936	
Slika 10: Željezničke veze u Furlaniji Julijskoj krajini 1936. godine	32
Slika 11: Običajna poletna prometna gneča na mejnem prehodu Dragonja – Kaštel	
Slika 11: Uobičajena ljetna prometna gužva na graničnom prijelazu Dragonja – Kaštel	35

Metod Šuligoj, Zorana Medarić, Turistični prevozi, potovanja in izleti na obali severne Istre od 19. stoletja dalje / Turistički prijevozi, putovanja i izleti na obali sjeverne Istre od 19. stoljeća nadalje

Graf 1: Rast števila obiskovalcev Portoroža v letih od 1889 do 1913	
Grafikon 1: Porast broja posjetitelja Portoroža u razdoblju od 1889. do 1913.	55
Graf 2: Prihodi turistov po vrstah krajev v Sloveniji v obdobju od 1961 do 2004	
Grafikon 2: Dolasci turista po vrstama krajeva u Sloveniji u razdoblju od 1961. do 2004.	77

Graf 3: Prihodi domačih in tujih turistov v slovenske obmorske kraje v obdobju od 1961 do 2004	
Grafikon 3: Dolasci domačih i stranih turista u slovenske primorske krajeve u razdoblju od 1961. do 2004.	77
Graf 4: Delež domačih gostov na daljših potovanjih v slovenskih obmorskih mestih	
Grafikon 4: Udio domačih gostiju na dužim putovanjima u slovenskim primorskim mjestima	81
Slika 1: Oglas za družbo Società di Navigazione a Vapore Istria – Trieste	
Slika 1: Oglas za društvo Società di Navigazione a Vapore Istria – Trieste	52
Slika 2: Letalske linije družbe S.I.S.A.	
Slika 2: Zrakoplovne linije društva S. I. S. A.	57
Slika 3: Potniki ob hidroavionu v bernardinskem zalivu	
Slika 3: Putnici uz hidroavion u bernardinskom zaljevu	58
Slika 4: Vozovnica za prevoz s hidroavionom	
Slika 4: Karta za prijevoz hidroavionom	58
Slika 5: Oglas za Potovalni urad ADRIA Portorož iz leta 1952	
Slika 5: Oglas za Turistički ured ADRIA Portorož iz 1952. godine	66
Slika 6: Oglas Avtoprevozniškega podjetja Slavnik iz Kopra	
Slika 6: Oglas Autoprijevozničke tvrtke Slavnik iz Kopra	68
Slika 7: Oglas za prosta vodilna delovna mesta	
Slika 7: Oglas za slobodna rukovodeća radna mjesta	68
Slika 8: Turistični oglasi iz leta 1958	
Slika 8: Turistički oglasi iz 1958. godine	72
Tabela 1: Število ladij in potnikov na potniškem terminalu Luke Koper	
Tablica 1: Broj brodova i putnika na putničkom terminalu Luke Koper	80

Tomí Brezovec, Razvoj hotelske ponudbe na slovenski obali / Razvoj hotelske ponude na slovenskoj obali

Graf 1: Število vseh ležišč in število hotelskih ležišč na slovenski obali, 1961–2009	
Grafikon 1: Broj svih ležajeva i broj hotelskih ležajeva na slovenskoj obali, 1961. – 2009.	126
Slika 1: Hotel Portorose leta 1897	
Slika 1: Hotel Portorose 1897. godine	115
Slika 2: Palace Kur Hotel še v fazi gradnje leta 1909	
Slika 2: Palace Kur Hotel još u fazi gradnje 1909. godine	117
Slika 3: Žusterna leta 1970	
Slika 3: Žusterna godine 1970.	124
Slika 4: Hotel Triglav leta 1977	
Slika 4: Hotel Triglav godine 1977.	125

Tabela 1: Število namestitvenih objektov v Portorožu, 1908–1914	
Tablica 1: Broj smještajnih objekata u Portorožu, 1908. – 1914.	118
Tabela 2: Število hotelskih objektov in sob v obmorskih krajih, 1911–1914	
Tablica 2: Broj hotelskih objekata i soba u primorskim mjestima, 1911. – 1914.	119
Tabela 3: Število namestitvenih objektov v Portorožu, 1920–1939	
Tablica 3: Broj smještajnih objekata u Portorožu, 1920. – 1939.	121
Tabela 4: Število objektov in njihovih zmogljivosti ob slovenski obali pred drugo svetovno vojno	
Tablica 4: Broj objekata i njihovih kapaciteta uz slovensku obalu prije Drugoga svjetskog rata	121

Zrinka Zadel, Elena Rudan, Povijesni razvoj smještajnih kapaciteta i poduzetništva u obalnom dijelu Istarskog poluotoka u Hrvatskoj / Zgodovinski razvoj namestitvenih zmogljivosti in podjetništva obalnega dela istrskega polotoka na Hrvaškem

Graf 1: Število nočitev v mestih in občinah priobalnega dela hrvaške Istre v letu 2013	
Grafikon 1: Broj noćenja u gradovima i općinama priobalnog hrvatskog dijela Istre u 2013. godini	178
Slika 1: Hotel Quarnero, Hotel Kvarner Opatija okoli leta 1908	
Slika 1: Hotel Quarnero, hotel Kvarner u Opatiji, oko 1908. godine	147
Slika 2: Hotel Belle Vue, Opatija, Pension Hotel Belle Vue Abbazia, 1899.	
Slika 2: Hotel Belle Vue, Opatija, Pansion Hotel Belle Vue Abbazia, 1899.	149
Slika 3: Hotel Riviera Poreč, Parenzo Palace Hotel Riviera, 2. des. 20. stoljeća	
Slika 3: Hotel Riviera Poreč, Parenzo Palace Hotel Riviera, 2. des. 20. stoljeća	161
Slika 4: Hotel Riviera Pulj okoli leta 1910	
Slika 4: Hotel Riviera Pula, oko 1910. godine	162
Slika 5: Hoteli na Brionih okoli leta 1930	
Slika 5: Hoteli na Brijunima, oko 1930.	168
Slika 6: Hotelska soba v Umagu; Turistični prospekt Umaga okoli leta 1970	
Slika 6: Hotelska soba u Umagu; Turistički prospekt Umaga, oko 1970. godine	172
Slika 7: Hotela Slavija in Bellevue Opatija okoli leta 1960	
Slika 7: Hoteli Slavija i Bellevue Opatija, oko 1960. godine	174
Slika 8: Hotel Kvarner Opatija okoli leta 1980	
Slika 8: Hotel Kvarner Opatija, oko 1980. godine	175
Tabela 1: Število turistov v Opatiji (v letih 1890–1899)	
Tablica 1: Broj turista u Opatiji (1890.–1899. godine)	150
Tabela 2: Namestitvene zmogljivosti in število turistov v Istri leta 1906	
Tablica 2: Smještajni kapaciteti i broj turista u Istri 1906. godine	153

Tabela 3: Gostinski objekti in namestitvene zmogljivosti v Istri v letih 1909, 1910, 1911, 1912	
Tablica 3: Ugostiteljski objekti i smještajni kapaciteti u Istri 1909., 1910., 1911. i 1912. godine	154
Tabela 4: Število turistov in njihova struktura glede na državo porekla v Istri za leta 1909, 1910, 1911 in 1912	
Tablica 4: Broj turista i njihova struktura prema državi podrijetla u Istri za 1909., 1910., 1911. i 1912. godinu	155
Tabela 5: Turisti v Istri glede na dneve bivanja za leta 1909, 1910, 1911 in 1912	
Tablica 5: Turisti u Istri prema danima zadržavanja za 1909., 1910., 1911. i 1912. godinu	156
Tabela 6: Število turistov v Lovranu v obdobju med 1900–1913	
Tablica 6: Broj turista u Lovranu za razdoblje 1900.–1913.....	157
Tabela 7: Število turistov v Opatiji v obdobju med 1900–1913	
Tablica 7: Broj turista u Opatiji za razdoblje 1900.–1913. godine	159
Tabela 8: Gostinski objekti in namestitvene zmogljivosti v Istri v letih 1914, 1910, 1911, 1912	
Tablica 8: Ugostiteljski objekti i smještajni kapaciteti u Istri 1914. godine	163
Tabela 9: Število turistov v Opatiji v obdobju med obema vojnama (1919–1940)	
Tablica 9: Broj turista u Opatiji između dva svjetska rata (1919.–1940.)	165
Tabela 10: Število turistov v Lovranu v obdobju med 1931–1940	
Tablica 10: Broj turista u Lovranu 1931.–1940.	166
Tabela 11: Število nočitev v mestih in občinah priobalnega dela hrvaške Istre od leta 1990 do 2013	
Tablica 11: Broj noćenja u gradovima i općinama hrvatskog priobalnog dijela Istre od 1990. do 2013. godine ...	179
Tabela 12: Število ležišč v mestih in občinah priobalnega dela hrvaške Istre v letih 1993, 1998, 2003, 2008 in 2013	
Tablica 12: Broj postelja u gradovima i općinama priobalnog hrvatskog dijela Istre 1993., 1998., 2003., 2008. i 2013. godine	180

Marko Kukanja, Razvoj prehrabnega gostinstva na obalnem območju slovenske Istre: zgodovinski pregled /
Razvoj prehrabnenog ugostiteljstva na obalnem području Slovenske Istre: povijesni pregled

Graf 1: Število PGO v obdobju od leta 1956 do leta 1964	
Grafikon 1: Broj PUO-ova u razdoblju od 1956. do 1964. godine	224
Graf 2: Število PGO v obdobju od leta 1965 do 1975	
Grafikon 2: Broj PUO-ova u razdoblju od 1965. do 1975. godine	227
Graf 3: Število PGO v obdobju 1976–1985	
Grafikon 3: Broj PUO-ova u razdoblju od 1976. do 1985.	231
Graf 4: Število PGO v obdobju 1986–1994	
Grafikon 4: Broj PUO-ova u razdoblju od 1986. do 1994.	232
Graf 5: Število PGO v obdobju 2008–2012	
Grafikon 5: Broj PUO-ova u razdoblju od 2008. do 2012.	234

Slika 1: Kavarna Caffè sociale na Tartinijevem trgu v Piranu leta 1900	
Slika 1: Kavarna Caffè sociale na Tartinijevem trgu u Piranu 1900. godine	209
Slika 2: Kavarna Loggia v Kopru leta 1910	
Slika 2: Kavarna Loggia u Kopru 1910. godine	210
Slika 3: Caffè Central v Izoli okrog leta 1910	
Slika 3: Caffè Central u Izoli približno 1910. godine	210
Slika 4: Jedilnica hotela Palace	
Slika 4: Blagovaonica hotela Palace	212
Slika 5: Menij hotela Palace iz leta 1912	
Slika 5: Jelovnik hotela Palace iz 1912. godine	213
Slika 6: Gostilna Bressan v Izoli leta 1930	
Slika 6: Gostionica Bressan u Izoli 1930. godine	215
Slika 7: Oglas izolske gostilne Al Vapore iz leta 1928	
Slika 7: Oglas izolske gostionice Al Vapore iz 1928. godine	217
Slika 8: PGO v centru Portoroža leta 1967	
Slika 8: PUO-ovi u centru Portoroža 1967. godine	228
Tabela 1: Število gostinskih obratov po vrstah v obdobju 1939–1954 v OLO Koper	
Tablica 1: Broj ugostiteljskih objekata po vrstama u razdoblju od 1939. do 1954. u ONO-u Kopar	220

Elena Rudan, Zrinka Zadel, Povijesni razvoj gastronomske ponude hrvatskog dijela obale Istarskog poluotoka / Zgodovinski razvoj gastronomske ponudbe obalnega dela hrvaške Istre

Slika 1: Warme Seebäder und Promade vor dem Café Quarnero, Abbazia; Vroče morske kopeli in promenada pred kavarno Kvarner, Opatija	
Slika 1: Warme Seebäder und Promade vor dem Café Quarnero, Abbazia; Vruće morske kupke i promenada ispred kavane Kvarner, Opatija	263
Slika 2: Lokey's Hoffbraü-Keller, Abbazia, Opatija, dvorna pivska klet Lokey	
Slika 2: Lokey's Hoffbraü-Keller, Abbazia, Opatija, dvorski pivski podrum Lokey	263
Slika 3: Kavarna Riviera Volosko, Caffè Riviera	
Slika 3: Kavarna Riviera Volosko, Caffè Riviera	267
Slika 4: Jedilnik hotela Bellevue v Poreču leta 1904.	
Slika 4: Jelovnik hotela Bellevue u Poreču, 1904. godine	269
Slika 5: Trattoria all' Approdo (Poreč, Gostilna na rivi)	
Slika 5: Trattoria all' Approdo (Poreč, Gostionica na rivi)	271

Slika 6: Restavracija hotela Lanterna v Rabcu okoli leta 1975	
Slika 6: Restoran hotela Lanterna u Rabcu, oko 1975. godine	275
Tabela 1: Število sedežev v gostinskih obratih Istrske in Primorsko-goranske županije Republike Hrvaške od leta 1995 do 2009.	
Tablica 1: Broj sjedala u ugostiteljskim objektima Istarske i Primorsko-goranske županije Republike Hrvatske od 1995. do 2009. godine	277

Ljudmila Sinkovič, Podoba slovenskih obalnih mest od Ankarana do Sečovelj v turističnih vodnikih nekoč in danes / Imidž slovenskih obalnih gradova od Ankarana do Sečovelja u tiskanim turističkim vodičima nekada i danas

Slika 1: Tiskani oglas za jezikovni vodnik, nepogrešljiv na potovanju na jug	
Slika 1: Tiskani oglas za jezični vodič nužan za putovanje na jug	295
Slika 2: Hartlebnov vodnik iz leta 1904	
Slika 2: Hartlebnov vodič iz 1904. godine	295
Slika 3: Obalna mesta se pojavijo v turističnih vodnikih o Trstu in okolici	
Slika 3: Obalni gradovi pojavljaju se u turističkim vodičima o Trstu i okolici	299
Slika 4: Bertarellijev vodnik je poleg praktičnih informacij vseboval tudi zemljevide mest	
Slika 4: Bertarellijev je vodič osim praktičnih informacija sadržavao i zemljevide gradova	300
Slika 5: Prvi vodniki o Jugoslaviji v povojnem obdobju	
Slika 5: Prvi vodiči o Jugoslaviji u poslijeratnom razdoblju	304
Slika 6: Tiskani oglas za Piran– Portorož	
Slika 6: Tiskani oglas za Piran – Portorož	305
Slika 7: Avto-vodnik po Jugoslaviji za nemške goste	
Slika 7: Automobilistički vodič po Jugoslaviji za njemačke goste	305
Slika 8: Jugoslavija skozi oči tujih avtorjev	
Slika 8: Jugoslavija kroz oči stranih autora	307
Slika 9: Slovenija, Slowenien, Slovenia, Slovenië	
Slika 9: Slovenija, Slowenien, Slovenia, Slovenië	309
Slika 10: Istra se uveljavlja kot turistična destinacija	
Slika 10: Istra se afirmira kao turistička destinacija	311

Dina Lončarić, Promocija u funkciji unapređenja turizma priobalnog dijela Istre – povijesni pregled / Promocija kot orodje za izboljšanje turizma Hrvaškega dela Istrskega polotoka – zgodovinski pregled

Slika 1: Wintercurort und seabad Abbazia, 1890	
Slika 1: Wintercurort und seabad Abbazia, 1890.	332
Slika 2: Julius Glax: Abbazia, avtorica ilustracij: Stephanie Glax, začetek 20. st.	
Slika 2: Julius Glax: Abbazia, autor ilustracija: Stephanie Glax, početak 20. st.	332
Slika 3: Oglas, objavljen v vodniku Opatija: putovogja za lječilišne gostove, 1909	
Slika 3: Oglas objavljen u vodiču Opatija: putovogja za lječilišne gostove, 1909.	333
Slika 4: Letak Abbazia. Hotelpension – Wienerheim – Hotel International, konec 19.– začetek 20. stoletja	
Slika 4: Letak Abbazia. Hotelpension - Wienerheim - Hotel International, kraj 19. st. - početak 20.	337
Slika 5: Razglednica	
Slika 5: Razglednica	338
Slika 6: Brioni leta 1938	
Slika 6: Brioni, 1938.	340
Slika 7: Reklamna knjižica Abbazia	
Slika 7: Reklamna knjižica Abbazia.	340
Slika 8: Brošura, ki jo je leta 1967 izdala Turistična zveza Hrvaške	
Slika 8: Brošura izdana 1967. godine od Turističkog saveza Hrvatske	343
Slika 9: Prospekt Hotel Park, Lovran	
Slika 9: Prospekt Hotel Park, Lovran	345
Slika 10: Prospekt Hotel Turist, Plava laguna, Poreč	
Slika 10: Prospekt Hotel Turist, Plava laguna, Poreč	345
Slika 11: Portal Turistične skupnosti Opatija	
Slika 11: Internetska stranica Turističke zajednice Opatija	350

24/6 98.

Jugl. Grupa von
Richard Kothny

Correspondenz-Karte
Cartolina di corrispondenza

Hochvergeboren
Herrn ^{an} Fr. Schindler
K. & K. Oberlieutenant,
im k. k. 89. Inf. Regt.

an
al

Jaroslau
Galizien
Lubaczyn

NAMESTO UVODA

Monografija Retrospektiva turizma Istre je eden izmed številnih doseženih rezultatov projekta *Turizem kot skupna (kulturna) dediščina obalnega dela istrskega polotoka / Turizam kao zajednička (kulturna) baština obalnog dijela istarskog poluotoka* (HISTUR), ki se je izvajal od 18. 1. 2014 do 17. 9. 2015 v okviru Operativnega programa Slovenija – Hrvaška 2007–2013. Projekt je povezal štiri partnerje iz akademskega sveta in kulturne dediščine (muzealstva), in sicer (1) Univerzo na Primorskem, Fakulteto za turistične študije – Turistico, Portorož, (2) Sveučilište v Rijeci, Fakulteto za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija, (3) Hrvatski muzej turizma, Opatija in (4) zavod Mediteranum Piran.

Raziskovalci iz obeh fakultet so se poglobili v zgodovinski razvoj modernega turizma na obali slovenske in hrvaške Istre ter ugotavljali podobnosti in razlike v pristopih tudi v času, ko državnih meja v Istri še ni bilo. Politične spremembe, ki so se kazale kot spremembe oblasti, in meja so same po sebi narekemale oblikovanje štirih različnih obdobij raziskovanja: obdobje Avstro-Ogrske monarhije, medvojno obdobje Kraljevine Italije, povojno obdobje socialistične Jugoslavije ter nazadnje še obdobje dveh neodvisnih držav, Republike Slovenije in Republike Hrvaške. V vsakem obdobju so prikazane glavne značilnosti razvoja turizma na tem prostoru. Iz raziskave pa je povsem jasno, kako zelo pomemben je bil turizem, ki danes že sam po sebi predstavlja specifično kulturno dediščino polotoka.

Pričujoča monografija kot prva predstavlja pregleden in multidisciplinaren prikaz razvoja istrskega turizma in s tem odpira laičnemu, kot tudi strokovnjaku ali akademsko izobraženemu bralcu zgoščen vpogled v preteklost te tako kompleksne, a izjemno zanimive panoge. Želja vseh avtorjev je, da bi knjiga sprožila razmislek o preteklih

UMJESTO UVODA

Monografija Retrospektiva turizma Istre jedan je od brojnih postignutih rezultata projekta *Turizem kot skupna (kulturna) dediščina obalnega dela istrskega polotoka / Turizam kao zajednička (kulturna) baština obalnog dijela istarskog poluotoka* (HISTUR), koji se odvijao od 18. siječnja 2014. do 17. rujna 2015. u okviru Operativnog programa Slovenija – Hrvatska 2007. – 2013. Projekt je povezao četiri partnera iz akademskog svijeta i kulturne baštine (muzejske djelatnosti), i to (1) Univerzo na Primorskem, Fakulteto za turistične študije – Turistico, Portorož, (2) Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija, (3) Hrvatski muzej turizma, Opatija i (4) zavod Mediteranum Piran.

Istraživači s oba fakulteta udubili su se u povijesni razvoj suvremenog turizma na obali slovenske i hrvatske Istre te utvrđivali sličnosti i razlike u pristupima i u vrijeme kada državnih granica u Istri još nije bilo. Političke promjene koje su se manifestirale u promjenama vlasti i granica same su po sebi diktirale formiranje četiriju različitih razdoblja istraživanja: razdoblje Austro-Ugarske Monarhije, međuratno razdoblje Kraljevine Italije, poslijeratno razdoblje socijalističke Jugoslavije te naposljetku i razdoblje dviju neodvisnih država, Republike Slovenije i Republike Hrvatske. U svakom su razdoblju prikazane glavne značajke razvoja turizma na tom prostoru. Iz istraživanja je posve jasno kakav je značaj imao turizam, koji danas već sam po sebi predstavlja specifičnu kulturnu baštinu poluotoka.

Ova je monografija prva koja predstavlja pregledan multidisciplinarni prikaz razvoja istarskog turizma te time i laiku i stručnjaku ili akademski obrazovanom čitatelju otvara zgusnut uvid u prošlost te tako složene, a iznimno zanimljive grane. Želja je svih autora da knjiga pokrene razmišljanje o prošlim problemima, a prije svega o rje-

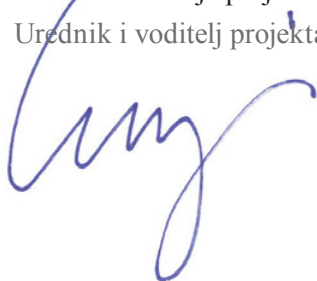
problemih, predvsem pa o rešitvah in s tem pomagala pri oblikovanju sodobnih turističnih produktov. Mnoge dejavnosti, tudi iz t. i. kreativne sfere, se mnogokrat ozi-
rajo v preteklost pri iskanju, razvoju in implementaciji (izvirnih) sodobnih stvaritev ..., zakaj ne bi tega počeli tudi v turizmu ..., ali še bolje, zakaj ne bi tega počeli tudi v turizmu na istrskem polotoku?

Naj se na koncu, poleg avtorjem in recenzentoma, zahvalim za strokovno in tehnično pomoč Petri Kavrečič, Zorani Medarič, Ivani Ribarić, Marini Barkidija in Nikolini Vaić. Poleg njih so na različne načini sodelovali tudi predstavniki drugih sodelujočih partnerskih organizacij, pa tudi drugih s temo povezanih inštitucij. Tudi vsem njim iskrena hvala za sodelovanje.

šenjima te time pomogne pri oblikovanju sodobnih turističnih proizvodov. Mnoge dejavnosti, pa i one iz tzv. kreativne sfere, često se prilikom traženja, razvoja i implementacije (izvirnih) sodobnih stvaritev osvrću u prošlost ..., zašto se nečim sličnim ne bismo bavili i u okviru turizma ..., ili još bolje, zašto se nečim sličnim ne bismo bavili i u okviru turizma na istarskom poluotoku?

Na kraju, osim autorima i recenzentima, želio bih se zahvaliti i Petri Kavrečič, Zorani Medarič, Ivani Ribarić, Marini Barkidiji i Nikolini Vaić na tehničkoj pomoći. Uz njih, na različite su načine surađivali i predstavnici ostalih partnerskih organizacija, kao i predstavnici drugih srodnih institucija vezanih uz temu projekta. Svima njima iskreno zahvaljujem na suradnji.

Dr. Metod Šuligoj
Urednik in vodja projekta
Urednik i voditelj projekta

NEKATERE KLJUČNE OKOLIŠČINE (PRETEKLEGA) RAZVOJA TURIZMA V ISTRI

NEKE KLJUČNE OKOLNOSTI (PROTEKLOG) RAZVOJA TURIZMA U ISTRI

Izvleček

Zgodovina razvoja turizma na istrskem polotoku je razmeroma neraziskana tema. V tem poglavju so opredeljene nekatere ključne okoliščine, ki so pogojevale ali zaznamovale razvoj te dejavnosti v njegovem obalnem delu. Tako so najprej izpostavljene geografske (naravne) značilnosti, nato pa še upravne (administrativne). Vsakokratna oblast je imela različen odnos do turizma, a so bili nastavki iz časa Avstro-Ogrske monarhije vsekakor izjemna osnova za ves nadaljnji razvoj, ki je v času jugoslovanskega socializma doživel svojo masovno različico. Razvoj prometne infrastrukture, ki nikoli ni bila ravno trajnostno orientirana, je omogočal relativno dobro dostopnost in mobilnost turistov v času njihovega bivanja v Istri. Prispevek lahko torej zaradi vsebin širšega (naravnega in družbeno-ekonomskega) pomena beremo kot uvod v vse ostale prispevke v tej monografiji.

Uvod

Istrski polotok ima kljub svoji relativni majhnosti izjemno pestro preteklost, pri čemer je tudi zgodovina turizma kot gospodarske panoge zelo zanimiv predmet preučevanja. Zaradi svoje geostrateške pozicije v severovzhodnem Jadranu, je bilo ozemlje polotoka tako zelen plen številnih vladarjev v preteklosti in verjetno tudi še danes. Menjava oblasti ter vsakokratne prioritete oblastnikov so skupaj z različnimi pravnimi ureditvami krojile ekonomsko in socialno življenje v regiji. V splošnem lahko ugotovimo, da kljub svojim naravnim danostim, Istra svojemu človeku

Sažetak

Povijest razvoja turizma na istarskom poluotoku relativno je neistražena tema. U ovom su poglavlju identificirane neke ključne situacije koje su uvjetovale ili obilježile razvoj te djelatnosti u njegovu priobalnom dijelu. Tako su najprije izložene geografske (prirodne) karakteristike, a zatim i upravne (administrativne). Različite vlasti imale su različiti odnos prema turizmu, ali su temelji, postavljeni u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije, svakako pripomogli cjelokupnom daljnjem razvoju, koji je u vrijeme jugoslavenskog socijalizma doživio svoju masovnu verziju. Razvoj prometne infrastrukture, koja nikada nije bila u potpunosti usmjerena na održivost, omogućavao je relativno dobru dostupnost i mobilnost turista za vrijeme njihova boravka u Istri. Dakle, prilog zbog sadržaja šireg (prirodnog i društveno-ekonomskog) značaja možemo čitati kao uvod u sve ostale priloge u ovoj monografiji.

Uvod

Unatoč svojim relativno malenim dimenzijama, istarski polotok ima iznimno bogatu prošlost, pri čemu je i povijest turizma kao gospodarske grane vrlo zanimljiv predmet istraživanja. Zbog svojega geostrateškog položaja u sjeveroistočnom Jadranu, teritorij poluotoka je bio vrlo željeni plijen brojnih vladara u prošlosti, a vjerojatno je još i danas. Promjene vlasti te trenutačni prioriteti vladara zajedno s različitim pravnim režimima krojili su ekonomski i socijalni život u regiji. Općenito možemo zaključiti da, unatoč svojim prirodnim bogatstvima, Istra

ni nudila blagostanja in še manj bogastva. Posameznici, ki jim je uspelo izkoristiti te danosti ter roke Istranov in Istrank, so si sicer lahko privoščili tudi bolji standard. To so bili običajno ljudi ne-slovanskega porekla. Nekaj boljšega življenja je omogućao tudi turizam, ki so ga v Istro pripeljali Avstrijci v času, ko je bila Istra del njihove monarhije. Razvoj te dejavnosti v Istri je osrednja tema tega prispevka kot tudi vseh drugih, ki sledijo. Z raziskavo o razvoju turizma v priobalnom delu Istre smo pokušali osvetliti njegov pomen za ta del Jadrana ter omogućiti bralcu, da bo lahko bolje razumel nekatere današnje pojave in stanje v panogi. Na osnovi primarnih in sekundarnih virov smo želeli prikazati, kako se je turizam razvijao u različnih obdobjih, ko so turistično politiko kreirali na Dunaju, u Rimu, u Beogradu ter na koncu še u Ljubljani i Zagrebu. Tako majhen košček zemlje pa toliko različnih politik u manj kot dvestotih letih razvoja turizma ni tako zelo pogost pojav niti u međunarodnom merilu.

Ta monografija se osredotoča na razvoj turizma na obalnom delu Istrskega polotoka, pri čemer so avtorji uporabljali metodološka orodja in pristope zgodovine z vključevanjem u širši gospodarski, pa tudi družbeni i geografski kontekst. Naj pri tem vseeno poudarimo, da so avtorji uporabljali pretežno kvalitativni pristop, kot ga u nekem širšem smislu zagovarja Tissot.¹ Pri tem so avtorji dovezetni do vseh menjav oblasti i družbenih sistemov, ki so bili prisotni na ozemlju Istre od sredine 19. stoletja dalje – u tem pogledu dobi raziskava poseben međunarodni kontekst, kar pa je u svakem pogledu okoliščina, ki je u područje turizma izjemno močno zasidrana od vedno. Izvedena primerjalna analiza je torej bolj usmerjena u primerjave med posameznimi obdobji, kot pa u primerjave med posameznimi lokacijami u Istri. Bralec ima možnost, da s prebiranjem već vsebinskih sklopov pride tudi do podataka, s pomočjo katerih lahko primerja posamezne lokacije med sabo. Ne glede na to pa so se raziskovalci ukvarjali s problemom pomanjkanja ustreznih virov (tudi statistične evidence se u preteklosti nisu vodile na takšen način i u takšnem obsegu kot danas²), ki bi omogućao celovito primerjavo med posameznimi lokacijami i med različnimi obdobji, kar pomeni, da sama rekonstrukcija

svojem čovjeku nije nudila blagostanje, a još manje bogatstva. Pojedinci koji su uspjeli iskoristiti ta bogatstva te ruke Istrana i Istranki mogli su si, doduše, priuštiti i bolji standard. To su obično bili ljudi neslavenskog porijekla. Nešto bolji život omogućavao je i turizam, koji su u Istru uveli Austrijanci u vrijeme kada je Istra bila dio njihove monarhije. Razvoj te djelatnosti u Istri središnja je tema ovog priloga, kao i svih ostalih koji slijede. Istraživanjem o razvoju turizma u priobalnom dijelu Istre pokušali smo osvijetliti njegovu značenje za taj dio Jadrana te omogućiti čitatelju da bolje razumije neke današnje pojave i stanje u gospodarskoj grani. Na temelju primarnih i sekundarnih izvora željeli smo prikazati kako se turizam razvijao u različitim razdobljima, kada su turističku politiku kreirali u Beču, Rimu, Beogradu te na kraju u Ljubljani i Zagrebu. Tako malen komadić zemlje, a toliko različitih politika u manje od dvjesto godina razvoja turizma nije tako česta pojava ni u međunarodnim razmjerima.

Ova se monografija fokusira na razvoj turizma na obalnom dijelu istarskog poluotoka, pri čemu su se autori koristili metodološkim alatima i pristupima povijesti s uključivanjem u širi gospodarski, pa i društveni i geografski kontekst. Pritom valja naglasiti da su se autori služili pretežno kvalitativnim pristupom za koji se u nekom širem smislu zalaže Tissot¹. Pritom su autori osjetljivi na sve promjene vlasti i društvenih sustava koji su bili prisutni na teritoriju Istre od sredine 19. stoljeća nadalje – u tom pogledu istraživanje dobiva poseban međunarodni kontekst, što je u svakom pogledu okolnost koja je u području turizma oduvijek iznimno snažno usidrena. Dakle, provedena komparativna analiza više je usmjerena na usporedbe pojedinih razdoblja nego na usporedbe pojedinih lokacija u Istri. Čitalelj ima mogućnost da iščitavanjem većih sadržajnih sklopova dođe i do podataka s pomoću kojih može međusobno uspoređivati pojedine lokacije. Bez obzira na to, istraživači su se bavili problemom nedostatka odgovarajućih izvora (statističke evidencije u prošlosti nisu se vodile na takav način i u takvom opsegu kao danas²), koji bi omogućavali cjelovitu usporedbu pojedinih lokacija i različitih razdoblja, što znači da sama rekonstrukcija turističkog razvoja nije bila u cijelosti moguća. Zbog ta-

turističnega razvoja ni bila v celoti mogoča. Zaradi takšnih okoliščin so bili avtorji primorani pristopiti zelo fleksibilno k raziskovanju in interpretaciji. Ker so avtorji raziskovalci in strokovnjaki na področju turizma, jim je to predstavljalo poseben izziv; pogled na razvoj turizma v Istri je torej prikazan in interpretiran s tega zornega kota.

Avtor pričujočega prispevka kot tudi vsi ostali v tej monografiji, so v sklopu raziskovalnega dela uporabljali in analizirali arhivsko gradivo, ki ga hranijo arhivi in muzeji v slovenski in hrvaški Istri,³ v Trstu, v Ljubljani, Dunaju in Beogradu. Fondi v arhivih in muzejih za področje turizma niso posebej urejeni in klasificirani, vendar lahko preko neposrednih in posrednih podatkov pridobimo do sedaj še precej neobdelano gradivo. Poleg tega so avtorji izhajali še iz dejstva, da je za razumevanje in interpretacijo turizma v določenem kraju ali regiji (turistični destinaciji) smotrno uporabljati tudi tiskane vire, kot so vodniki (zanimivi so opisi ponudbe, atrakcij ter oglasi) in časopisi (relevantni članki in oglasi), prospekti ter druge publikacije, ki so se skozi čas vedno bolj uveljavljale kot orodje promocije in prepoznavnosti krajev v Istri. Naj kot pričevalce časa omenimo še razglednice in drugo slikovno gradivo, ki so jih avtorji tudi obravnavali kot relevanten vir. Relevantna slovenska, hrvaška in druga tuja znanstvena in strokovno literatura, ki je bila tudi uporabljena pri raziskovalnem delu skupaj s prej omenjenimi viri, v vseh prispevkih tvori celoto pri opisu razvoja določenega segmenta turizma v obalnem delu istrskega polotoka.

1. Nekatere geografske značilnosti Istre

Istra, kot največji polotok severovzhodnega Jadrana, je razdeljen med tri suverene države, pri čemer največji del (90 %) pripada Republiki Hrvaški. Razprostira se na ozemlju južno od Miljskega zaliva in Krasa do zaliva Preluka pri Reki (Rijeki). Skupna površina polotoka znaša 3.476 km². Z več kot 500 km morske obale je, poleg morskoga prometa, ribištva in drugih dejavnosti odvisnih od morja, idealna tudi za razvoj obalnega turizma. Številne kamnite in prodnate plaže poleg turistov obiskujejo tudi dnevni gostje in domačini. Mnoge med njimi so zaradi ostrih

kvih su okolnosti avtorji bili primorani vrlo fleksibilno pristopiti istraživanju i interpretaciji. Budući da su autori istraživači i stručnjaci iz područja turizma, to im je predstavljalo poseban izazov; dakle, pogled na razvoj turizma u Istri prikazan je i tumačen iz te perspektive.

Autor ovog priloga, kao i svi ostali autori u ovoj monografiji, u sklopu istraživačkog rada upotrebljavao je i analizirao arhivsku građu koje čuvaju arhivi i muzeji u slovenskoj i hrvatskoj Istri³, u Trstu, Ljubljani, Beču i Beogradu. Zbirke u arhivima i muzejima za područje turizma nisu posebno uređene i klasificirane, ali preko neposrednih i posrednih podataka možemo doći do dosad još prilično neobrađenog gradiva. Osim toga, autori su polazili i od činjenice da se za razumijevanje i interpretaciju turizma u određenom mjestu ili regiji (turističkoj destinaciji) racionalno koriste i tiskani izvori, kao što su vodiči (zanimljivi su opisi ponude, atrakcija te oglasi) i časopisi (relevantni članci i oglasi), prospekti te druge publikacije koje su s vremenom sve više postajale alati promocije i prepoznatljivosti krajeva u Istri. Kao svjedoke vremena spomenut ćemo još razglednice i druge fotografske materijale koje su autori smatrali relevantnim izvorom. Relevantna slovenska, hrvatska i druga strana znanstvena i stručna literatura, koja je također bila primijenjena u istraživačkom radu zajedno s prethodno spomenutim izvorima, u svim prilogima tvori cjelinu u opisu razvoja određenog segmenta turizma u obalnom dijelu istarskoga poluotoka.

1. Neka geografska obilježja Istre

Istra je kao najveći poluotok sjeveroistočnog Jadrana podijeljena između tri suverene države, pri čemu najveći dio (90 %) pripada Republici Hrvatskoj. Rasprostire se na teritoriju južno od Miljskog zaljeva i Krasa do zaljeva Preluka kod Rijeke. Ukupna površina poluotoka iznosi 3.476 km². S više od 500 km morske obale, osim morskoga prometa, ribarstva i drugih djelatnosti ovisnih o moru, idealna je i za razvoj obalnoga turizma. Brojne kamene i šljunčane plaže osim turista također posjećuju dnevni gosti i mještani. Mnoge su od njih zbog oštrog i neudobnog kamenja uredili betonom, da bi gostima omogućili

in neudobnih kamnov uredili z betonom, da bi gostom omogočili lažji dostop do morja, a se je na ta način grobo poseglo v naravno okolje. Ljudje so v obalnih mestih in vaseh zgradil tudi drugo infrastrukturo, ki jim je služila kot osnova za razvoj morskoga prometa ter z njim povezanimi dejavnostmi, na primer: pomole, priveze, mandrače, ladjedelnice, pristanišča, marine in podobno. Na ta način so ustvarjali značilno kulturno krajino, ki je danes že sama po sebi lahko turistična zanimivost. Kot zanimiv primer podobne urbane ureditve obalnih mest izpostavljamo mesti Piran in Rovinj na Sliki 1 in 2. Istrska mesta so zaradi pestre zgodovine tudi etnično zelo pisana z zelo močno prisotno italijansko manjšino, ki pa je bila v nekaterih mestih v preteklosti tudi večinska. Okoliščine in posledica težav, ki so izhajale iz multietničnosti, opisuje Darovec.⁴

lakši pristup moru, ali se na taj način grobo narušilo prirodnu okolinu. Ljudi u priobalnim mjestima i selima izgradili su i drugu infrastrukturu koja im je služila kao temelj za razvoj pomorskog prometa te s njime povezanih djelatnosti, na primjer: gatove, priveze, mandrače, brodogradilišta, luke, marine i slično. Na taj su način stvarali karakterističan kulturni krajolik, koji danas već sam po sebi može biti turistička atrakcija. Kao zanimljiv primjer sličnoga urbanog uređenja obalnih mjesta ističemo mjesta Piran i Rovinj na slikama 1 i 2. Istarska su mjesta zbog bogate povijesti isto tako etnički vrlo raznolika uz vrlo jaku prisutnost talijanske manjine, koja je u nekim mjestima u prošlosti predstavljala većinu. Okolnosti i posljedice problema koji su proizlazili iz multietničnosti opisuje Darovec⁴.

Slika 1: Pogled na Piran⁵

Slika 1: Pogled na Piran⁵

Slika 2: Pogled na Rovinj⁶

Slika 2: Pogled na Rovinj⁶

Dodatna ugodna okoliščina so ugodne klimatske razmere, ki pa v obalnem delu niso enake tistim v centralni Istri. Sredozemsko podnebje z milimi zimami in suhimi ter vročimi poletji je od nekdaj nudilo dobre pogoje za razvoj obalnega turizma. Veliko sončnih dni predvsem v poletnem delu leta, pozitivno vpliva na приход turistov z bližnjih trgov Italije, Avstrije, Nemčije in drugih držav srednje Evrope. V Portorožu je po podatkih Slovenskega statističnega urada bilo od leta 1981 do konca leta 2013 povprečna letna temperatura od 12,60 °C do 14,30 °C, pri čemer trend ogrevanja ozračja ni razviden.⁷ Tukaj slonimo na predpostavki, da podatki v ostalem delu obale Istre (še posebej od rta Savudrija proti Puli), niso zelo drugačni. Podobno je pri količini padavin. Le-teh je bilo v Portorožu v času od 2001 do 2013 vedno veliko manj kot v kontinentalni Ljubljani: od 83 litrov leta 2002, do 801 liter leta

Dodatna su povoljna okolnost povoljni klimatski uvjeti koji u obalnom dijelu nisu jednaki onima u središnjoj Istri. Sredozemna je klima s blagim zimama te suhim i vrućim ljetima od davnina nudila dobre uvjete za razvoj obalnog turizma. Mnogo sunčanih dana, prije svega u ljetnom dijelu godine, pozitivno utječe na dolazak turista iz obližnjih tržišta Italije, Austrije, Njemačke i drugih država srednje Europe. Prema podacima Slovenskog ureda za statistiku, u Portorožu je od 1981. godine do kraja 2013. godine prosječna godišnja temperatura od 12,60 °C do 14,30 °C, pri čemu trend zagrijavanja atmosfere nije evidentan⁷. Pritom se oslanjamo na pretpostavku da podaci u preostalom dijelu obalne Istre (posebice od rta Savudrije prema Puli) znatno ne odstupaju. Slično je po pitanju količine oborina, kojih je u Portorožu u razdoblju od 2001. do 2013. uvijek bilo znatno manje nego u kontinentalnoj

2004.⁸ S klimatskimi spremembami se dinamika padavin spreminja na način, da so vse pogostejši ekstremni pojavi – suše, nevihte (glej Sliko 3), nevihte s točo, orkanska burja in tudi poplave. Poznane so poplave reke Dragonje leta 2010⁹ z veliko materialno škodo ali pa večkratna neurja in poplave poleti ter jeseni leta 2014 v Pulju (glej Sliko 4) in nekaterih drugih istrskih mestih. Tovrstni vremenski pojavi ovirajo razvoj turizma, še posebej, ko do njih pride v glavni turistični sezoni. Uničevanje infrastrukture pa otežuje tudi življenje in delo lokalnega prebivalstva.

Ljubljani: od 83 litre 2002. godine do 801 litre 2004. godine⁸. S klimatskim se promjenama dinamika oborina mijenja na način da su sve češće ekstremne pojave – suše, oluje (vidi sliku 3), oluje s tučom, orkanska bura i poplave. Zabilježene su poplave rijeke Dragonje 2010. godine⁹ s velikom materijalnom štetom te česte oluje i poplave ljeti i ujesen 2014. godine u Puli (vidi sliku 4) i nekim drugim istarskim mjestima. Takve vremenske pojave koče razvoj turizma, posebice kada do njih dođe u glavnoj turističkoj sezoni. Uništavanje infrastrukture otežava život i rad lokalnog stanovništva.

Slika 3: Pripravljala se nevihta nad Piranom¹⁰
Slika 3: Sprema se oluja iznad Pirana¹⁰

Slika 4: Poplave v Pulju¹¹

Slika 4: Poplave u Pulji¹¹

V takih klimatskih in drugih pogojih se je kmetijstvo tradicionalno močno zasidralo v ekonomsko in socialno življenje Istranov na obeh straneh meje. Kmetijske površine so v centralni Istri, pri čemer pa se posamezni oljčniki in vinogradi ter njive pogosto skoraj dotikajo morja. Značilni mediteranski pridelki in izdelki so bili v preteklosti pa tudi danes zelo iskano blago turistov, izletnikov in tudi domačinov, ki živijo v mestih. Z uveljavitvijo mediteranske diete so istrski pridelki in izdelki še pridobili pomen. Domača zelenjava, oljke in izdelki iz njih, grozdje in izdelki iz njega, drugo sadje in sadni izdelki, meso in suhomesnati izdelki (vključno z divjačino) so od nekdaj zelo iskano in cenjeno blago tudi v bližnjem Trstu. Vsi ti pridelki in izdelki so tudi ključna sestavina tradicionalne gastronomije, ki je pomemben del turistične ponudbe, kar samo krepi pomen turizma za polotok. Eno-gastronomski turizem je danes ena od večjih zanimivosti za turiste in druge obiskovalce Istre.

U takvim klimatskim i drugim uvjetima poljoprivreda se tradicionalno snažno usidрила u ekonomski i socijalni život Istrana s obje strane granice. Poljoprivredne površine nalaze se u središnjoj Istri, pri čemu pojedini maslinici, vinogradi i njive često gotovo dotiču more. Tipične su mediteranske kulture i proizvodi bili u prošlosti, ali i danas vrlo tražena roba turista, izletnika, kao i lokalnog stanovništva koje živi u gradovima. S porastom popularnosti mediteranske prehrane, istarske su kulture i proizvodi još dobili na značenju. Domaće povrće, masline i njezini proizvodi, grožđe i proizvodi od grožđa, drugo voće i proizvodi od voća, meso i suhomesnati proizvodi (uključujući divljač), oduvijek su bili vrlo tražena i cijenjena roba i u obližnjem Trstu. Sve te kulture i proizvodi također su ključni sastojak tradicionalne gastronomije koja je važan dio turističke ponude, što samo naglašava važnost turizma za poluotok. Enogastronomski turizam danas je jedna od glavnih zanimljivosti za turiste i ostale posjetitelje Istre.

2. Upravna ureditev v Istri skozi čas

Oblast v Istri so v preteklosti izvajali razni vladarji, ki so tudi imeli različen odnos do regije. Mnogo tega je mogoče razbrati iz dela Darka Darovca, *Kratka zgodovina Istre*.¹² V tej monografiji se osredotočamo na obdobja po Dunajskem kongresu leta 1815, ko so v celotni Istri formalno zavladali Habsburžani ter vsem sledečim režimom v sklopu Italije, Jugoslavije ter samostojne Hrvaške in Slovenije. Od ustanovitve kronske dežele Avstrijsko primorje (nem. *Österreichisches Küstenland*, ital. *Litorale Austriaco*) znotraj Avstrijskega cesarstva (kasneje Avstro-Ogrskega cesarstva) leta 1813, pa vse do konca Velike vojne se v Istri oblast ni menjala. Poleg Trsta, ki sicer ni bil del obmejne grofije Istre (tak status je imela od 1849 dalje; njen grb z značilno kozo je predstavljen na Sliki 5), je pa močno vplival na njen razvoj, se je v tem obdobju uveljavil kot mesto tudi Pulj, ki je bil center avstrijske vojaške mornarice. Trst je bil prestolnica Avstrijskega primorja in glavno pristaniško mesto monarhije, kar ga je po važnosti postavljalo zelo blizu Dunaja. Pristanišče je s svojo trgovsko funkcijo poskrbelo za pritok številnih tudi eksotičnih produktov v monarhijo, kar je pozitivno vplivalo na razvoj mesta in dežele. Kot primer lahko navedemo odprtje borze kave, kar je močno zaznamovalo ponudbo na kavi temelječih napitkov ter razvoj kavarniške kulture v Istri.¹³ Tudi v tem kontekstu je Trst do Velike vojne veljal za največje pomembno središče družbeno-kulturnega življenja v severovzhodnem Jadranu.

Po Veliki vojni je bilo po razpadu Avstro-Ogrske ozemlje Istre dodeljeno Kraljevini Italiji, pri čemer so bile meje začrtane šele v Rapalski pogodbi leta 1920. Istrska pokrajina (ital. *Provincia dell'Istria*) je bila z dekretom ustanovljena leta 1923.¹⁴ Pokrajina je imela grb, ki ga je leta 1929 fašistična oblast spremenila in je le-ta prikazan na Sliki 6. S spremembo pokrajinskih meja in ob ustanovitvi Pokrajine Kvarner (ital. *Provincia del Carnaro*) leta 1924¹⁵, je Istrska pokrajina izgubila del svojega vzhodnega ozemlja Opatije-Voloska in njihove okolice. Dodatna manjša sprememba je bila izvedena še leta 1928,¹⁶ ko sta bili Ilirska Bistrica in Materija priključeni Kvarneru. Po

2. Upravno uređenje u Istri kroz povijest

U prošlosti su Istrom vladali razni vladari, koji su također imali različiti odnos prema regiji. Mnogo se toga može razabrati iz dijela Darka Darovca „Kratka povijest Istre“¹². U toj se monografiji usredotočujemo na razdoblja nakon Bečkog kongresa 1815. godine, kada su u cijeloj Istri formalno zavladali Habsburgovci, a potom na sve sljedeće režime u sklopu Italije, Jugoslavije te samostalne Hrvatske i Slovenije. Vlast se nije mijenjala od osnivanja kronske zemlje Avstrijsko primorje (njem. *Österreichisches Küstenland*, tal. *Litorale Austriaco*) unutar Avstrijskog Carstva (kasnije Austro-Ugarske Monarhije) 1813. godine sve do kraja Prvoga svjetskog rata u Istri. Osim Trsta, koji, doduše, nije bio dio pogranične grofovije Istre (takav je status imala od 1849. nadalje; njezin grb s karakterističnom kozom predstavljen je na slici 5), ali je snažno utjecao na njezin razvoj, u tom se razdoblju kao grad razvijala i Pula, koja je bila središte austrijske ratne mornarice. Trst je bio glavni grad Avstrijskog primorja i glavna luka monarhije, što ga je po važnosti pozicioniralo vrlo blizu Beča. Luka se svojom trgovačkom funkcijom pobrinula za priljev brojnih, čak i egzotičnih proizvoda u monarhiju, što je pozitivno utjecalo na razvoj grada i države. Kao primjer možemo navesti otvaranje burze kave, što je snažno obilježilo ponudu napitaka baziranih na kavi te razvoj kavanske kulture u Istri¹³. U tom se kontekstu Trst do Prvoga svjetskog rata također smatrao najvećim važnim središtem društveno-kulturnog života na sjeveroistočnom Jadranu.

Nakon Prvoga svjetskog rata i nakon raspada Austro-Ugarske, teritorij Istre bio je dodijeljen Kraljevini Italiji, pri čemu su granice bile ucrtane tek u Rapalskom ugovoru 1920. godine. Pokrajina Istra (tal. *Provincia dell'Istria*) dekretom je osnovana 1923. godine¹⁴. Pokrajina je imala grb koji je fašistička vlast promijenila 1929. godine te je posljednji prikazan na slici 6. S promjenom pokrajinskih granica prilikom osnivanja Pokrajine Kvarner (tal. *Provincia del Carnaro*) 1924.¹⁵ Pokrajina Istra izgubila je dio svojega istočnog teritorija – Opatiju, Volosko i njihovu okolicu. Dodatna manja promjena bila je provedena još 1928.¹⁶, kada su Ilirska Bistrica i Materija priključene

Slika 5: Grb Istre iz leta 1900 avtorja Huga Gerarda Ströhl¹⁷
Slika 5: Grb Istre iz 1900. godine autora Huga Gerarda Ströhl¹⁷

teh spremembah je Istrska pokrajina takrat obsegala ozemlje, ki je zajemalo današnje Istrsko županijo z otoki Mali in Veliki Lošinj ter Cres na eni ter slovensko Istro do Hrpelj na drugi strani (glej tudi Slika 10). Z uveljavitvijo fašizma je nastopilo temno obdobje za ne-italijansko prebivalstvo, saj so bili izobraževanje v materinem jeziku ter vse kulturne aktivnosti enostavno prepovedane, kršitelji pa strogo kaznovani, kar je povzročilo upore in val odseljavanja slovanskega prebivalstva.

Ne glede na to pa je v tem obdobju prišlo do občutne posodobitve infrastrukture, na primer: cestnih povezav, izgradnje istrskega vodovoda, elektrifikacije in podobno. Darovec¹⁸ ugotavlja, da moramo te razvojne prijeme bolj gledati v luči ekspanzionizma proti Balkanu, kot pa načrtnega gospodarskega razvoja. Temu je posledično sledil zaton tržaškega pristanišča in ukinitvev Porečanke leta 1935.

Kvarneru. Nakon tih promjena, Pokrajina Istra je obuhvaćala teritorij današnje Istarske županije s otocima Mali i Veli Lošinj te Cres na jednoj i slovensku Istru do Hrpelja na drugoj strani (vidi sliku 10). Rastom fašizma nastupilo je tamno razdoblje za netalijansko stanovništvo, s obzirom na to da su obrazovanje na materinskom jeziku i sve kulturne aktivnosti bili jednostavno zabranjeni, a prekršitelji strogo kažnjavani, što je prouzročilo pobune i val iseljavanja slavenskog stanovništva. No, bez obzira na to, u tom je razdoblju

došlo do značajnog osuvremenjivanja infrastrukture, na primjer cestovnih veza, izgradnje istarskog vodovoda, elektrifikacije i slično. Darovec¹⁸ utvrđuje da moramo te razvojne pristupe više gledati u svjetlu ekspanzionizma prema Balkanu nego planskoga gospodarskog razvoja. Tome je posljedično uslijedio pad tršćanske luke i ukidanje Parenzane 1935. godine.

Slika 6: Grb Istarske pokrajine iz leta 1929¹⁹
Slika 6: Grb Pokrajine Istre iz 1929. godine¹⁹

II. svetovna vojna je okrepila antifašistične sile, ki so sicer delovale že v času fašizma pred vojno (poznana je organizacija TIGR). Naj poudarimo, da se tem silam ni pridružilo le slovansko prebivalstvo, temveč tudi mnogi avtohtoni italijanski antifašisti. Ti so se s skupnimi močmi borili tudi proti nemškimi okupatorjem, ki so zasedli Istro po kapitulaciji Italije leta 1943. Ta čas pa tudi obdobje takoj po vojni je danes poznano tudi po izvensodnih pobojih, kar še danes močno vznemirja obmejno prebivalstvo v Italiji, Sloveniji in Hrvaški. Obdobje po kapitulaciji Italije pa še tudi tja do sredine petdesetih let 20. stoletja je bil zaznamovan z eksodusom avtohtonega italijanskega prebivalstva iz Istre. To je bil po slovanskem v dvajsetih letih že drugi eksodus, ki je močno vplival na

Drugi svjetski rat ojaćao je antifašistićke sile koje su, doduše, još bile aktivne u vrijeme fašizma prije rata (poznata je organizacija TIGR). Potrebno je naglasiti da se tim silama nije pridružilo samo slavensko stanovništvo, nego i mnogi autohtoni talijanski antifašisti. Zajedničkim su se snagama borili i protiv njemaćkog okupatora koji je zauzeo Istru nakon kapitulacije Italije 1943. godine. To razdoblje, kao i razdoblje odmah nakon rata, danas je poznato i po nikada sudski procesuiranim ubojstvima, što još i danas jako uznemirava pogranićno stanovništvo u Italiji, Sloveniji i Hrvatskoj. Razdoblje od kapitulacije Italije pa sve do sredine pedesetih godina 20. stoljeća bilo je obilježeno egzodusom autohtonoga talijanskog stanovništva iz Istre. To je nakon slavenskog u

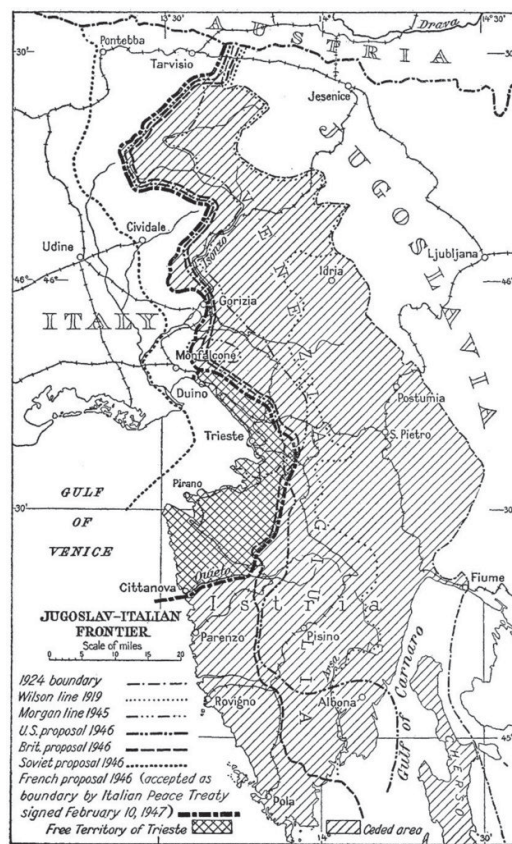
no stanovništvo u Italiji, Sloveniji i Hrvatskoj. Razdoblje od kapitulacije Italije pa sve do sredine pedesetih godina 20. stoljeća bilo je obilježeno egzodusom autohtonoga talijanskog stanovništva iz Istre. To je nakon slavenskog u

demografsko sliko Istre. Leta po vojni, vse do leta 1954, so bila v upravno-političnem smislu zaznamovana z mnogimi diplomatskimi aktivnostmi, katerih cilj je bil določiti mejo med tedanjo Jugoslavijo in Italijo (glej tudi Sliko 7). Kot rezultat so bili podpisani sporazumi v Beogradu junija 1945, v Devinu junija 1945, v Parizu februarja 1947 in v Londonu oktobra 1954.²⁰ Zgodba o definiranju meje se je dokončno končala šele s podpisom sporazuma v italijanskem Osimu novembra leta 1975.²¹

dvadesetim godinama bio već drugi egzodus koji je uvelike utjecao na demografsku sliku Istre. Godine nakon rata, sve do 1954. godine, u upravno-političkom smislu bile su obilježene mnogim diplomatskim aktivnostima, čiji je cilj bio odrediti granicu između tadašnje Jugoslavije i Italije (vidi sliku 7). Kao rezultat su potpisani sporazumi u Beogradu u lipnju 1945., u Duinu u lipnju 1945., u Parizu u veljači 1947. i u Londonu u listopadu 1954.²⁰. Priča o definiranju granice konačno je završila tek potpisivanjem sporazuma u talijanskom Osimu u studenome 1975. godine²¹.

Slika 7: Nekaterе varіante razmeјitvene črte med Jugoslavіjo in Italіjo²²
Slika 7: Neke varіjante linіje razgraničenја između Jugoslavіje і Italіje²²

Obdobje je bilo do leta 1954 zaradi razdelitve Svobodnega tržaškega ozemlja (italijansko *Territorio Libero di Trieste*) na cono A in B še posebej zahtevno. Slovenski in hrvaški del teritorija severno od reke Mirne (Območje okraja Koper in Buje) je tvoril cono B. Svobodno tržaško ozemlje ni bila državna tvorba, čeprav je imelo svojo valuto, grb, zastavo, kar pa se je med conama razlikovalo. Cona A je bila močno pod vplivom Italije, cona B pa pod vplivom Jugoslavije, kar se je odražalo tudi v tihem spodbujanju demonstracij na eni in drugi strani. Ozemlje Istre izven cone je spadalo v Kotar Pulj, ki je bil nižja upravna raven od republike in je bil pozneje osnova za oblikovanje Istarske županije.²³

Razdoblje do 1954. godine bilo je posebno zahtjevno zbog podjele Slobodnog teritorija Trsta (tal. *Territorio Libero di Trieste*) u zone A i B. Slovenski i hrvatski dio teritorija sjeverno od rijeke Mirne (područje Okraja Koper i Buje) tvorio je zonu B. Slobodni teritorij Trsta nije bio državna tvorevina, iako je imao svoju valuto, grb i zastavu, što se razlikovalo među zonama. Zona A je bila pod jakim utjecajem Italije, a zona B pod utjecajem Jugoslavije, što se odražavalo i u tihom poticanju demonstracija na jednoj i drugoj strani. Teritorij Istre izvan zone spadao je u Kotar Pula, koji je bio niža upravna razina od republike te je kasnije bio temelj za oblikovanje Istarske županije²³.

Po Londonskom sporazumu leta 1954 je cona A Svobodnega tržaškega ozemlja pripadala Italiji, cona B pa Jugoslaviji, pri čemer je ta tudi v praksi uveljavila vse principe socialističnega gospodarstva na teritoriju; velik del sprememb je slednja poskušala uvesti že do leta 1954.²⁴ Istra

Nakon Londonskog sporazuma 1954. godine zona A Slobodnog teritorija Trsta pripala je Italiji, a zona B Jugoslaviji, pri čemu je Jugoslavija u praksi primjenjivala sve principe socijalističkog gospodarstva na teritoriju, iako je mnogo tih principa pokušala uvesti već i prije 1954. godi-

je bila razdeljena med Italijo in Jugoslavijo, pri čemer je v okviru zadnje Ljudska republika Hrvaška dobila največji delež, Ljudska republika Slovenija pa veliko manj. Leta 1963 sta se republiki preimenovali v Socialistično republiko Slovenijo in Socialistično republiko Hrvatsko, saj se je tudi skupna država preimenovala v Socialistično federativno republiko Jugoslavijo (SFRJ). Povojno obdobje je bilo tudi obdobje, za katero je bil značilen precej negativen odnos do preteklosti, zato so značilno kozo, ki je bila zgodovinsko prisotna v grbih in drugih simbolih Istre, umaknili in jo nadomestili z rdečimi zvezdami in drugimi simboli socialistične ureditve. Lokalni nivo upravljanja so predstavljale skupnosti občin in občine. Obdobje socializma je trajalo vse do junija 1991, ko sta takratni Socialistični republiki Slovenija in Hrvatska razglasili samostojnost, vzpostavili demokratično ureditev in tržno gospodarstvo. Republiške meje so postale državne, pri čemer pa sta imeli državi precej težav pri določitvi meje na kopnem in morju. Kakor koli tokove je v manj kot petdesetih letih grobo prekinila dodatna meja, kar je »obmejno« prebivalstvo zelo prizadelo. Da bi olajšali obmejnemu prebivalstvu prestop meje, dnevne migracije in sodelovanje, sta leta 2001 državi podpisali Sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o obmejnem prometu in sodelovanju,²⁵ ki pa ni v celoti zaživel in tudi ni imel takšnih ugodnih posledic kot Videmski sporazum med Italijo in Jugoslavijo. Vstop Slovenije v Evropsko unijo maja 2004 ter Hrvaške julija 2013 tega ni bistveno spremenil, saj so mejne kontrole ostale. Zaradi težav pri določitvi meje se državi leta 2009 s podpisom arbitražnega sporazuma²⁶ dogovorita, da mejo določi arbitražno sodišče v Hagu.

Po osamosvojitvi na ravni lokalne samouprave v Slovenski Istri ni bilo bistvenih sprememb, saj so se ohranile občine, ki so obstajale že prej. Leta 2011 je bila ustanovljena občina Ankanan, kar pomeni, da ima slovenska Istra 4 občine. Višji nivo lokalne samouprave (regije, pokrajine) ni bil ustanovljen, zato se Obalno-kraška regija uporablja le v statistične namene. Na Hrvaškem so bile razmere popolnoma drugačne. Zakon o področjih županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj²⁷ iz leta 1992 je bil osnova

ne²⁴. Istra je bila podijeljena između Italije i Jugoslavije, pri čemu je u okviru Jugoslavije Narodna Republika Hrvatska dobila najveći dio, a Narodna Republika Slovenija znatno manji. Godine 1963. republike su preimenovane u Socijalističku Republiku Sloveniju i Socijalističku Republiku Hrvatsku, s obzirom na to da se i zajednička država preimenovala u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ). Razdoblje nakon rata je bilo i razdoblje za koje je bio karakterističan prilično negativan odnos prema prošlosti, zato se karakterističnu kozu, koja je bila povijesno prisutna na grbovima i drugim simbolima Istre, uklonilo i zamijenilo crvenim zvijezdama i drugim simbolima socijalističkog režima. Lokalnu razinu upravljanja predstavljale su zajednice općina i općine. Razdoblje socijalizma trajalo je sve do lipnja 1991., kada su tadašnje socijalističke republike Slovenija i Hrvatska proglasile samostalnost te uspostavile demokratski sustav tržišnog gospodarstva. Republičke granice postale su državne, pri čemu su države imale dosta problema u određivanju granice na kopnu i moru. Međutim, tokove je u manje od pedeset godina grubo prekinula dodatna granica, što je stanovništvo uz novu granicu jako pogodilo. Kako bi stanovništvu uz granicu olakšali prelazak granice, dnevne migracije i suradnju, dvije države potpisale su 2001. godine Sporazum između Republike Slovenije i Republike Hrvatske o pograničnom prometu i suradnji²⁵, koji nije u potpunosti zaživio te također nije imao tako povoljne posljedice kao Udinski sporazum između Italije i Jugoslavije. Ulazak Slovenije u Europsku uniju u svibnju 2004. te Hrvatske u srpnju 2013. tu činjenicu nije bitno promijenio, s obzirom na to da i dalje postoje granične kontrole. Zbog poteškoća pri određivanju granice, države su se 2009. godine potpisivanjem arbitražnog sporazuma²⁶ dogovorile da granicu odredi arbitražni sud u Den Haagu.

Nakon osamostaljenja na razini lokalne samouprave u slovenskoj Istri se ništa značajno nije promijenilo, s obzirom na to da su se sačuvale općine koje su postojale i ranije. Godine 2011. osnovana je općina Ankanan, što znači da slovenska Istra ima četiri općine. Viša razina lokalne samouprave (regije, pokrajine) nije bila osnovana, stoga se samo u statističke svrhe primjenjuje Obalno-kraška

Slika 8: Grb Istrske županije v Republiki Hrvaški²⁸
Slika 8: Grb Istarske županije u Republici Hrvatskoj²⁸

za oblikovanje županij na Hrvaškem,²⁹ na temelju katerega je bila oblikovna tudi Istrska županija. Županija je bila formalno konstituirana 16. aprila 1993 v Pazinu. Po statutu³⁰ županija sastavlja 10 mest in 31 občin, pri čemer pa obalni del severovzhodne Istre, vključno z Opatijsko riviero (do zaliva Preluka pri Reki), ni del Istrske županije. Grb županije prikazuje Slika 8, kjer je razvidno, da je koza kot simbol Istre znova obujena. Koza kot simbol se velikokrat pojavlja tudi na slovenski strani. V formalnem smislu pa v simbolih slovenskih obalnih občin ni prisotna.

regija. U Hrvatskoj je situacija bila potpuno drugačija. Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj²⁷ iz 1992. godine bio je temelj oblikovanja županija u Hrvatskoj²⁹, te temelj i za oblikovanje Istarske županije. Županija je formalno konstituirana 16. travnja 1993. u Pazinu. U skladu sa statutom³⁰, županija se sastoji od 10 gradova i 31 općine, pri čemu obalni dio sjeveroistočne Istre, uključujući opatijску rivijeru (do zaljeva Preluka kod Rijeke), nije dio Istarske županije. Grb županije prikazuje slika 8, na kojoj se vidi da je koza ponovno oživljena kao simbol Istre. Koza kao simbol mnogo se puta pojavljuje i na slovenskoj strani. U formalnom smislu i u simbolima slovenskih obalnih općina nije prisutna.

3. Razvoj turizma v Istri

Za območje kronske dežele Avstrijskega primorja, še posebej pa njen obalni del (pogosto imenovan tudi Avstrijska riviera), je bil v drugi polovici 19. stoletja značilen intenziven turistični razvoj. Kraji ob morju, predvsem Opatija, Gradež in Portorož, so se ob pojavu modernih oblik turizma razvijali v morske zdraviliške (zdravstvene) in kopališke destinacije. Pri tem velja omeniti, da so se počasneje in v manjši meri turistično razvijali tudi drugi kraji, kot na primer Strunjan in druga mesta ob zahodni obali Istre ter nekateri otoki. Pri tem so se ta središča uveljavila kot poletne destinacije šele proti koncu 19. stoletja, pred tem pa so bile bolj poznane, še posebej Opatije in Lošinj, kot destinacije za pobeg pred mrzlimi kontinentalnimi zimami.³¹ Nekatero pomembno osebnosti, kot so dr. Juraj Matija Šporer, dr. Šime Mandić, zdravnik Leopold von Schrötter, generalni direktor Družbe Južnih železnica Friedrich Julius Schüller (glej Sliko 9), dr. Theodor Billroth in dr. Julius Glax so odločilno pripomogli k razvoju

3. Razvoj turizma u Istri

Za područje kronske zemlje Avstrijskog primorja, posebice za njezin obalni dio (često zvan i Avstrijskom rivijerom), u drugoj polovici 19. stoljeća je bio karakterističan intenzivan turistički razvoj. Mjesta uz more, prije svega Opatija, Grado i Portorož, uz pojavu suvremenih oblika turizma razvijala su se u lječilišne (zdravstvene) i kupališne destinacije na moru. Pritom valja spomenuti da su se sporije i u manjoj mjeri turistički razvijali i drugi krajevi, na primjer Strunjan i druga mjesta duž zapadne obale Istre te neki otoci. Ti su se centri razvili u ljetne destinacije tek krajem 19. stoljeća, a prije toga bili su poznatiji, posebice Opatija i Lošinj, kao destinacije za bijeg od hladnih kontinentalnih zima³¹. Neke važne ličnosti, kao što su dr. Juraj Matija Šporer, dr. Šime Mandić, liječnik Leopold von Schrötter, generalni direktor društva Južnih željeznica Friedrich Julius Schüller (vidi sliku 9), dr. Theodor Billroth i dr. Julius Glax, odigrali su odlučujuću ulogu u razvoju lječilišnog (zdravstvenog) turizma u Opatiji. Ni-

zdraviliškega (zdravstvenega) turizma v Opatiji. Seveda ne smemo pozabiti na potomca beneške družine Iginia Ritter von Scarpa, ki je za svojo soprogo dal zgraditi Vilo Angelino leta 1844, kar se šteje kot začetek razvoja opatijskega turizma, ki je leta 1889 že postala zdraviliški kraj.³²

kako ne smijemo zaboraviti na potomka mletačke obitelji, Iginia Ritter von Scarpa, koji je za svoju suprugu izgradio Vilo Angelinu 1844. godine, što se smatra početkom razvoja turizma u Opatiji, koja je 1889. godine već postala lječilište³².

Slika 9: Friedrich Julius Schöler (1832–1894)³³
Slika 9: Friedrich Julius Schöler (1832. – 1894.)³³

Podobno je bilo tudi v Portorožu, kjer je švicarski trgovec Josef Stölker, lastnik Vile San Lorenzo okrog leta 1865 ponujal vilo v najem oziroma odkup. Zdravljenje revmatičnih pacientov s slanico, ki ga je nekje od leta 1879 izvajal piranski zdravnik dr. Giovanni Lugnani, razumemo kot začetek usmerjenega zdravljenja in začetka turizma v Portorožu. 26. avgusta 1887 je okrajno glavarstvo v Kopru Družbi piranskih solin izdalo dovoljenje za odprtje kopališča za javnost v zdravstvene name-

ne, 25. julija 1897 pa je Cesar Franc Jožef ministrstvu za notranje zadeve poslal v potrditev zakon, s katerim je Portorož postal zdraviliški kraj.³⁴ Tovrstna zakonska podlaga je bila osnova za intenzivni razvoj specifične oblike turizma tako na vzhodni (Opatija) kot na zahodni obali Istre (Portorož), kar je bolj podrobno opisano v posameznih vsebinskih sklopih v nadaljevanju. Naj tukaj izpostavimo še ustanavljanje olepševalnih društev v obeh destinacija. Kavrečičeva³⁵ ugotavlja, da se to v Opatiji omenja že leta 1885, v Portorožu pa je bilo ustanovljeno leta 1896. Olepševalna društva so skrbela za urejanje okolice, gradnjo in ureditev poti in sprehajališč ter parkov na destinacijah. V Opatiji je od leta 1885 delovala tudi sekcija avstrijskega turističnega kluba, kar je samo še utrdilo pomen turizma v destinaciji in Opatije za monarhijo. So se pa z začetkom vojne drastično spremenile ekonomske razmere v Avstro-Ogrski Monarhiji. Leta 1916 je monarhija uvedla nove vojne davke nekatere obstoječe pa je povišala (na primer:

Slično je bilo i u Portorožu, gdje je švicarski trgovac Josef Stölker, vlasnik Vile San Lorenzo, oko 1865. godine nudio vilu u najam ili otkup. Liječenje reumatoloških pacijenata otopinom soli, koje je od približno 1879. godine provodio piranski liječnik dr. Giovanni Lugnani, smatramo početkom usmjerenog liječenja i početkom turizma u Portorožu. Dana 26. kolovoza 1887. mjesno poglavarstvo u Kopru je Društvu piranskih solana izdalo dozvolu za otvaranje kupališta za javnost u zdravstvene svrhe, a 25. srpnja 1897. car Franjo Josip

je Ministarstvu za unutarnje poslove poslao na potvrdu zakon kojim je Portorož postao lječilište³⁴. Takva zakonska osnova bila je temelj za intenzivan razvoj specifičnog oblika turizma, kako na istočnoj (Opatija), tako i na zapadnoj obali Istre (Portorož), što je detaljnije opisano u pojedinim sadržajnim sklopovima u nastavku. Ovdje valja istaknuti osnivanje društava za uljepšavanje na obje destinacije. Kavrečič³⁵ utvrđuje da se društvo za uljepšavanje u Opatiji spominje već 1885. godine, a u Portorožu je osnovano 1896. godine. Društva za uljepšavanje brinula su za uređivanje okolice, gradnju i uređivanje putova i šetnica te parkova na destinacijama. U Opatiji je od 1885. godine djelovala i sekcija austrijskoga turističkog kluba, što je samo još učvrstilo značenje turizma na destinaciji Opatije za monarhiju. Početkom rata drastično su se promijenili ekonomski uvjeti u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Godine 1916. monarhija je uvela nove vojne poreze, a neke je postojeće povećala (na primjer porez na nekretnine, na

davek na nepremičnine, na podjetniške prihodke in podobno), ki so veljali vse do leta 1920. Poleg tega pa so tudi plače padle za polovico.³⁶ S padcem ekonomskega standarda in z vojaškimi vpoklici se je število turistov močno zmanjšalo, obmorske destinacije pa so bolj postale okrevališča utrujenih in ranjenih vojakov kot pa klasične turistične destinacije.

Po Veliki vojni Italija, kljub tradiciji organiziranega turizma, ni nadaljevala ekspanzivne avstrijske politike razvoja, čeprav je bil v Trstu formalno ustanovljen pokrajinski turistični urad za Istro, o čemer pišemo v nadaljevanju monografije. Istra se je v turističnem smislu morala spopadati z novo močno konkurenco italijanskih turističnih krajev, kar je bila neka nova ekonomska okoliščina za istrski turizem. Pomembne spremembe je bilo zaznati predvsem v spremembi lastništva gospodarskih subjektov (tudi tistih v turizmu), ki so bili pred vojno večinoma v lasti Nemcev in Avstrijcev. Novi lastniki so izrazito favorizirali italijanske goste, načrtno pa so razvijali predvsem turizem na severni jadranski obali (Gradež, Benetke);³⁷ o aktivnostih za razvoj turizma v na novo priključenih ozemljih pišemo tudi v vsebinskih sklopih, ki sledijo. Italijanizacija, ki je bila tako očitna v družbeno-kulturnem življenju, je bila značilna tudi na gospodarskem področju vključno s turizmom. Razvit priobalni pomorski promet je omogočil razvoj izletniškega turizma med Trstom in Istrskimi obalnimi mesti. To je spodbujalo razvoj kopalniške dejavnosti tudi izven Portoroža in Opatije. So se pa v obdobju Kraljevine Italije poslovni subjekti, vključno s tistimi v turizmu, srečevali s precej težkimi poslovnimi razmerami, ki so bile povsem drugačne kot tiste iz časa Avstro-Ogrske Monarhije. Zastarel in neučinkovit davčni sistem, visoka obdavčitev prebivalstva, visoka inflacija, uvajanje novih dajatev (davščin) so povzročali nepreglednost, nezaposlenost in podobno³⁸ ter močno obremenjevali lokalne podjetnike in druge prebivalce. Dodatno je razmere poslabšala še velika ekonomska depresija od leta 1929 dalje ter italijanske imperialistične aktivnosti v drugi polovici tridesetih let.

poduzetničke prihode i slično), koji su vrijedili sve do 1920. godine. Osim toga, plaće su se prepolovile³⁶. Padom ekonomskog standarda i uvođenjem vojne obveze, broj turista značajno se smanjio, a obalne su destinacije sve više, umjesto klasičnih turističkih destinacija, postajale mjesta za oporavak umornih i ranjenih vojnika.

Nakon Prvoga svjetskog rata, unatoč tradiciji organiziranog turizma, Italija nije nastavila ekspanzivnu avstrijsku politiku razvoja, iako je u Trstu bio formalno osnovan pokrajinski turistički ured za Istru, o čemu pišemo u nastavku monografije. Istra se u turističkom smislu mogla boriti s novom snažnom konkurencijom talijanskih turističkih destinacija, što je predstavljalo novu ekonomsku okolnost za istarski turizam. Važne su se promjene mogle primijetiti prije svega u promjeni vlasništva nad gospodarskim subjektima (također onima u turizmu), koji su prije rata večinom bili u vlasništvu Nijemaca i Austrijanaca. Novi su vlasnici izrazito favorizirali talijanske goste te su planски razvijali prije svega turizam na južnoj strani sjeverne jadranske obale (Grado, Venecija)³⁷ a o aktivnostima u razvoju turizma na teritorijima koji su se nedavno priključili pišemo i u sadržajnim sklopovima u nastavku. Talijanizacija, koji je bila tako očita u društveno-kulturnom životu, bila je karakteristična i na gospodarskom području, uključujući turizam. Razvijen priobalni pomorski promet omogućio je razvoj izletničkog turizma između Trsta i istarskih obalnih mjesta. To je poticalo razvoj kupališne ponude i izvan Portoroža i Opatije. U razdoblju Kraljevine Italije poslovni subjekti, uključujući one u turizmu, susretali su se s prilično teškim poslovnim okolnostima koje su bile posve drugačije od onih iz vremena Austro-Ugarske Monarhije. Zastario i neučinkovit porezni sustav, visoko oporezivanje stanovništva, visoka inflacija, uvođenje novih davanja (nameta) izazvalo je nepreglednost, nezaposlenost i slično³⁸, što je jako opterećivalo lokalne poduzetnike i ostalo stanovništvo. Dodatno se situacija pogoršala velikom ekonomskom depresijom od 1929. godine nadalje te talijanskim imperijalističkim aktivnostima u drugoj polovici tridesetih godina.

Turizam je kot gospodarska panoga Jadrana že prej, od 90. let 19. stoletja, vse bolj vplivala na gospodarstvo, ureditev obale, izgradnjo valobranov in pristanišč, na poslovanje parniških družb, povečanja števila linij. Avstrijski Loyd je bila tu ena vodilnih družb na Jadranu.³⁹ Poleg pomorskega prometa je ugodno vplival na razvoj turizma tudi železniški promet, kjer je treba izpostaviti predvsem južno progo do Trsta (od leta 1857 dalje) in do Reke (od leta 1873 dalje). Leta 1876 bila zgrajena še železniška proga Divača – Pulj s krakom Kanfanar – Rovinj⁴⁰ (ukinjena je leta 1966). Če zanemarimo lokalno ozkotirno progo Trst – Buje – Poreč (o tem več v naslednjih poglavjih) in tramvajski liniji Matulji – Opatija – Lovran ter Piran – Portorož – Lucija, zgrajenih na začetku 20. stoletja,⁴¹ je železniška povezava, ki je bila zgrajena v času Avtro-Ogrske še danes edina železniška povezava v celotni Istri. Kot pozitivno izjemo lahko štejemo le progo Divača – Koper, ki je bila zgrajena po II. svetovni vojni. Slika 10 prikazuje stanje v času med obema vojnama, po tem, ko sta bili Porečanka in liniji Matulji – Opatija – Lovran ukinjeni. Cestno omrežje je bilo veliko bolj problematično, neurejeno, nevzdrževano, pogoste so bile nesreče in ropi,⁴² pri čemer velja izpostaviti, da je cestna infrastruktura večino 20. stoletja zaostajala za takratnimi prometnimi standardi v razvitem svetu.

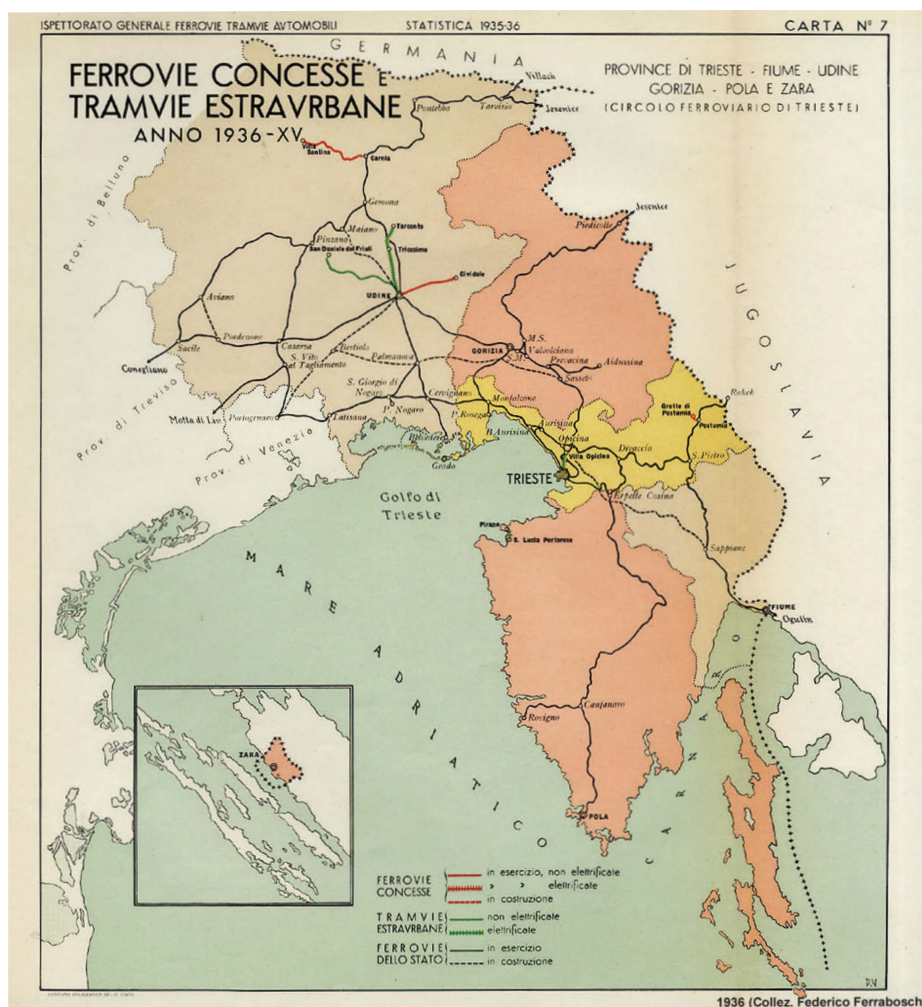
Po končani 2. svetovni vojni je bilo ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje (STO). Vojna je popolnoma zaustavila turistični razvoj oziroma je pripeljala do tega, da je bilo treba celotno turistično infrastrukturo obnoviti, kar je seveda zaviralo hitro ekonomsko in socialno okrevanje. Zgradbe, ki med vojno niso bile usodno poškodovane, so bile večinoma spremenjene v vojaške objekte ali prostore za potrebe različnih državnih institucij, z njimi pa je upravljala Vojaška uprava jugoslovanske armade v coni B (VUJA).⁴³ Le-ta je bila zadolžena tudi za družbeno-ekonomski razvoj teritorija. Tako je uveljavitev družbenega sektorja potekala z ustanavljanjem novih oblik državnih (družbenih) gostinskih podjetij, kot so bila na primer komunalno gostinska podjetja, prisotna predvsem na podeželju. Privatna last na teritoriju ni bila ukinjena; tovrstni turistični obrati (podjetja), ki so v glavnem poslovali v mestih, so morali biti povezani s poverjeništvom za

Turizam je kao gospodarska grana Jadrana i ranije, od devedesetih godina 19. stoljeća, sve više utjecao na gospodarstvo, uređenje obale, izgradnju valobrana i luka, na poslovanje parobrodskih društava te povećanje broja linija. Austrijski je Loyd bio jedno od vodećih društava na Jadranu³⁹. Osim pomorskog prometa, na razvoj turizma je povoljno utjecao i željeznički promet, pri čemu je prije svega potrebno istaknuti južnu prugu do Trsta (iz 1857. godine) i do Rijeke (iz 1873. godine). Godine 1876. izgrađena je i željeznička pruga Divača – Pula s krakom Kanfanar – Rovinj⁴⁰ (ukinuta je 1966.) Ako zanemarimo lokalnu uskotračnu prugu Trst – Buje – Poreč (o tome više u sljedećim poglavljima) i tramvajske linije Matulji – Opatija – Lovran te Piran – Portorož – Lucija, izgrađene početkom 20. stoljeća⁴¹, željeznička je veza koja je bila izgrađena u vrijeme Austro-Ugarske još i danas jedina željeznička veza u cijeloj Istri. Pozitivnim izuzetkom možemo smatrati samo prugu Divača – Koper, koja je izgrađena nakon Drugoga svjetskog rata. Slika 10 prikazuje stanje vremena u međuratnom razdoblju, nakon što su ukinute Parenzana i linija Matulji – Opatija – Lovran. Cestovna je mreža bila znatno problematičnija, neuređena i neodržavana, s čestim nesrećama i pljačkama⁴², pri čemu valja naglasiti da je cestovna infrastruktura velikim dijelom 20. stoljeća zaostajala za tadašnjim prometnim standardima u razvijenom svijetu.

Nakon kraja Drugoga svjetskog rata osnovan je Slobodni teritorij Trsta (STT). Rat je potpuno zaustavio turistički razvoj, odnosno doveo je do potrebe nužne obnove cjelokupne turističke infrastrukture, što je, naravno, kočilo brz ekonomski i socijalni oporavak. Zgrade koje tijekom rata nisu bile do kraja uništene većinom su bile prenamijenjene u vojničke objekte ili prostore za potrebe različitih državnih institucija, a njima je upravljala Vojnička uprava jugoslavenske armije u zoni B (VUJA)⁴³. Bila je zadužena i za društveno-ekonomski razvoj teritorija. Tako se priznavanje prava društvenog sektora provodilo osnivanjem novih oblika državnih (društvenih) ugostiteljskih tvrtki, kao što su bile komunalno-ugostiteljske tvrtke prisutne uglavnom u ruralnom području. Privatno vlasništvo na teritoriju nije bilo ukinuto; takvi turistički

Slika 10: Železniške povezave v Furlaniji Julijski krajini leta 1936⁴⁴

Slika 10: Željezničke veze u Furlaniji Julijskoj krajini 1936. godine⁴⁴

turizem in gostinstvo oz. pristojnim Okrajnim ljudskim odborom.⁴⁵ Izpostaviti velja leto 1951, ko je prišlo do prehoda na nov finančno-gospodarski sistem, ki je prinesel organizacijske spremembe tudi v strukturi gostinskih obratov. Nov sistem se je nanašal na sprostitev trgovine in uvedbo novega finančnega stanja (sistem proste trgovine), na osnovi katerega so podjetja začela samostojno sestavljati svoje načrte in gospodariti s sredstvi, pridobljenimi na podlagi družbenih načrtov. Turistična politika se je od domačega (sindikalnega) vse bolj usmerja k tujemu, tržno naravnemu turizmu, predvsem zaradi deviznega priliva.⁴⁶ To leto predstavlja tudi leto intenzivnih investicij v infrastrukturo (tudi s pomočjo namenskih državnih

objekti (tvrtke), koji su uglavnom poslovali u gradovima, morali su biti povezani s povjereništvom za turizam i ugostiteljstvo, odnosno nadležnim Okružnim narodnim odborom⁴⁵. Valja istaknuti 1951. godinu, kada je došlo do prelaska na novi finansijsko-gospodarski sustav, koji je donio organizacijske promjene i u strukturi ugostiteljskih objekata. Novi se sustav odnosio na liberalizaciju trgovine i uvođenje novoga finansijskog stanja (sustav slobodne trgovine), na temelju kojeg su tvrtke započele samostalno sastavljati svoje planove i gospodariti sredstvima dobivenima na temelju društvenih planova. Turistička se politika od domačeg (sindikalnog) sve više okreće stranom tržišno usmjerenom turizmu, prije svega zbog deviznog

kreditov), z namenom, da bi zadovoljili pričakovanja tujih zahtevnejših in tudi finančno močnejših turistov. Pomembno vlogo pri tem je imela Gostinska zbornica za okraj Koper,⁴⁷ ki je bila zadolžena za razvoj turističnega gospodarstva na regionalni ravni. Med drugim je zbornica izvajala desetletne načrte razvoja in investicij, povezanih s kompletno turistično infrastrukturo vključno z izobraževanjem (usposabljanjem) mladih ter svetovanjem. Posledično se je, tudi zaradi sistematičnega delovanja, promet tako nastanitvenega kot prehranbnega gostinstva naglo večal. Podobne pomembne premike opazimo tudi v hrvaškem delu Istre.

Ne glede na to kot enega ključnih dogodkov za turizem Socijalistične Federativne Republike Jugoslavije štejejo leto 1962, ko je na zasedanju 4. plenuma Centralnega komiteja zveze komunistov Jugoslavije (CK ZKJ) v Beogradu takratna politična oblast določila pomen turizma za nadaljnji družbeno-politični razvoj države. Četudi ni postal primarna panoga, so začeli vanj vlagati znatna sredstva; leta 1964 je bil sprejet sedemletni razvojni načrt turizma, pri čemer je dodatno spodbudo pomenilo tudi s strani Organizacije združenih narodov razglašeno leto turizma leta 1967 in sprejeti ukrepi za sprostitev prehoda državnih meja.⁴⁸ Pomemben politični trenutek za razvoj turizma Socialistične republike Slovenije je bila izvolitev Staneta Kavčiča za predsednika slovenske vlade (Izvršnega sveta Slovenije) leta 1967, ki s svojo liberalnejšo politikom usmeri razvoj gospodarstva v propulzivnejše panoge, kamor uvrščamo tudi turizem.⁴⁹ V duhu vseh teh političnih sprememb so posledično nastale številne spremembe v sistemu dela turističnih družbenih organizacij, povečala so se vlaganja v panogo, a turizem vseeno ni postal glavna usmeritev republike. Tako je bila na primer ustanovljena Gospodarska zbornica Socialistične republike Slovenije (SRS), v sklopu katere je deloval Svet za turizem in gostinstvo ter občinske turistične organizacije in samostojna strokovna združenja. Te organizacije so prepoznale pomen povezovanja in sodelovanja v turizmu severovzhodnega Jadrana (sodelovanje okrajev Reka, Pulj in Koper). Naj kot primer skupnega sodelovanja istrskega in kvarnerskega območja na področju gostinstva

priljeva⁴⁶. Ta godina predstavlja i godinu intenzivnih investicija u infrastrukturu (također s pomoću namjenskih državnih kredita) da bi se zadovoljila očekivanja stranih zahtjevnijih, kao i finansijskih bogatijih turista (devizni priljev). Važnu je ulogu u tome imala Ugostiteljska komora za okrug Kopar⁴⁷, koja je bila zadužena za razvoj turističkog gospodarstva na regionalnoj razini. Između ostalog, komora je provodila desetogodišnje planove razvoja i investicija povezane s kompletnom turističkom infrastrukturom, uključujući školovanje (osposobljavanje) mladih te savjetovanje. Posljedično, a i zahvaljujući sustavnom djelovanju, naglo se povećao promet smještajnog i prehranbenog ugostiteljstva. Važni pomaci uočeni su i u hrvatskom dijelu Istre.

Bez obzira na navedeno, kao jedan od još ranijih ključnih događaja za turizam Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije bilježimo 1962. godinu, kada je na zasjedanju 4. plenuma Centralnog komiteta saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ) u Beogradu tadašnja politička vlast odredila značenje turizma za daljnji društveno-politički razvoj države. Iako nije postao primarna grana, počeli su u njega ulagati znatna sredstva. Godine 1964. prihvaćen je sedmogodišnji razvojni plan turizma, pri čemu su dodatni poticaj predstavljale godina turizma 1967. koju je proglasila Organizacija ujedinjenih naroda te prihvaćene mjere za slobodan prolaz preko državnih granica⁴⁸. Važan politički trenutak za razvoj turizma Socijalističke Republike Slovenije bio je izbor Stane Kavčiča (predsjednik Republičke vlade) 1967. godine, koji je svojom liberalnijom politikom usmjerio razvoj gospodarstva u propulzivnije grane, u koju uvrštavamo i turizam⁴⁹. U duhu svih tih političkih promjena posljedično su nastale brojne promjene u sustavu rada turističkih društvenih organizacija i povećala su se ulaganja u gospodarsku granu, ali turizam ipak nije postao glavno usmjerenje republike. Tako je, primjerice, bila osnovana Gospodarska komora Socijalističke republike Slovenije (SRS), u sklopu koje je djelovalo Vijeće za turizam i ugostiteljstvo te Općinske turističke organizacije i samostalna stručna udruženja. Te su organizacije prepoznale značenje povezivanja i suradnje u turizmu sjeveroistočnog Jadrana (suradnja okruga Rijeka, Pula i Kopar).

navedemo pobudo za skupno: usklajevanje cen gostinskih storitev, reševanje problema oskrbe z vodo, posredovanje izkušenj pri gradnji gostinskih objektov, skupno nabavo tehničnega materiala, organiziranje skupnih kulinarčnih tečajev in razstav ter skupno promocijo (propagando).⁵⁰ Šestdeseta in sedemdeseta leta so bila zaznamovana vsaj s tremi večjimi investicijami na slovenski obali Istre: igralnica, marina in letališče. Investicije so se obrestovale, saj je v naslednjem desetletju Portorož zelo napredoval. Oživila je ideja o zdraviliškem (zdravstvenem) turizmu, pa tudi ideje o prireditvah kongresnega tipa. Je pa bilo obdobje osemdesetih obdobje krize za domače goste, kar pa je bil odraz notranjih ekonomskih, pa tudi političnih razmer v takratni Jugoslaviji.

Vojaške operacije, ki so bile sprožene po razglasitvi samostojnosti Republike Slovenije in Republike Hrvaške, so zaustavile takratno intenzivno uveljavljanje destinacij predvsem na tujih trgih. Istra sicer ni bila v vojaškem smislu neposredno prizadeta, čeprav so bili osameli primeri incidentov tako na Hrvaški strani Istre kot na Slovenski, pri čemer strani nista bili uperjeni ena proti drugi, temveč proti takratni Jugoslovanski ljudski armadi. Vojaških spopadov, kot so potekali na drugih delih Slovenije, predvsem pa Hrvaške, na Istrskem polotoku ni bilo. Je pa hrvaška Istra sprejela mnoge begunce, ki so prišli iz hrvaških vojnih žarišč ali iz Bosne in Hercegovine. Za njihovo nastanitev so uporabili tudi turistične nastanitvene objekte. Umiritvi razmer je sledilo dolgo okrevanje, obe državi pa sta načrtno uvajali tržna načela, denacionalizacijo in lastninjenje do takrat družbenega premoženja, ki pa velikokrat ni potekalo najbolj transparentno. Na drugi strani so oblikovalci turistične politike in menedžerji izkoriščali pretekli konflikt na Balkanu za utemeljevanje razlogov za doseganje rezultatov, ki so bili pod pričakovanji.

Po razglasitvi samostojnosti je sledilo mukotrpno določanje meje med novima državama, kar je več kot dve desetletji vznemirjalo lokalno, predvsem pa politično javnost ter podžigalo posamezna ekstremna stališča v obeh državah. Naj samo spomnimo, da državne meje v Istri ni bilo vse od padca Beneške republike leta 1797.⁵¹

Kao primjer zajedničke suradnje istarskog i kvarnerskog područja u području ugostiteljstva navest ćemo inicijativu za zajedničko usklađivanje cijena ugostiteljskih usluga, rješavanje problema opskrbe vodom, posredovanje iskustava u gradnji ugostiteljskih objekata, zajedničku nabavu tehničkog materijala, organiziranje zajedničkih kulinarških tečajeva i izložbi te zajedničku promociju (propagandu)⁵⁰. Šezdesete i sedamdesete godine bile su obilježene barem trima većim ulaganjima na slovenskoj obali Istre: u igraonice, marine i zračnu luku. Ulaganja su se isplatila, s obzirom na to da je u sljedećem desetljeću Portorož znatno napredovao. Oživljena je ideja o lječilišnom (zdravstvenom) turizmu, kao i ideje o kongresnim događanjima. Međutim, razdoblje osamdesetih bilo je razdoblje krize za domaće goste, što je bio odraz unutarnje ekonomske, a i političke situacije u tadašnjoj Jugoslaviji.

Vojne operacije, koje su bile pokrenute nakon proglašenja samostalnosti Republike Slovenije i Republike Hrvatske, zaustavile su tadašnje intenzivno populariziranje destinacija prije svega na inozemnim tržištima. Istra, doduše, u ratnom smislu nije bila neposredno pogođena, iako su postojali izolirani slučajevi incidenata, kako na hrvatskoj strani Istre, tako i na slovenskoj, pri čemu strane nisu bili uperene jedna protiv druge, nego protiv tadašnje Jugoslavenske narodne armije. Ratnih sukoba, kakvi su se odvijali u drugim dijelovima Slovenije, a prije svega Hrvatske, na istarskom poluotoku nije bilo. Hrvatska Istra prihvatila je mnoge izbjeglice koje su došle iz hrvatskih ratnih žarišta ili iz Bosne i Hercegovine. Za njihov smještaj upotrijebljeni su i turistički smještajni objekti. Nakon smirivanja situacije uslijedio je dug oporavak, a obje su države planski uvodile tržišna načela te denacionalizaciju i privatizaciju dotada društvene imovine, što se često nije provodilo najtransparentnije. S druge strane, oblikovatelji turističke politike i menadžeri su iskorištavali pretekli konflikt na Balkanu za utemeljivanje razloga za postizanje rezultata koji su bili ispod očekivanja.

Nakon proglašenja neovisnosti uslijedilo je mukotrpno određivanje granice između novih država, što je više od dva desetljeća uznemiravalo lokalnu, a prije svega političku javnost te provociralo pojedina ekstremna stajališta u

Pristopna pogajanja Hrvatske za vstop v Evropsko unijo ter njen vstop sta pozitivno vplivala na razvoj dogodkov, saj so se s temi vprašanji končno začeli konkretno in konstruktivno ukvarjati predvsem politiki, diplomati in mednarodni pravniki. Uvedba mejnega režima na meji v Istri je prinesla s sabo kolone vozil turistov na poti v ali iz Istre. V poletnih mesecih je to ena od najbolj obremenjenih mej med državama, medtem ko v ostalih delih leta meja ne povzroča pretiranih zastojev (razen ob večjih praznikih). Slika 11 prikazuje gnečo na mejnem prehodu Dragonja – Kaštel, ki jo je časopis Delo zabeležil in objavil 16. avgusta 2014 na svoji spletni strani⁵². Takšne zastoje je pričakovati vse do vstopa Republike Hrvatske v Schengensko območje z odpravljenimi notranjimi mejami med državami Evropske unije.

Mejni režim je bil uveden tudi na morju, kar pomeni, da so potniki na plovilih podvrženi mejni kontroli. Sta pa državi z bilateralnim sporazumom izvajanje čezmejnega pomorskega prometa zelo olajšali, kar je zelo vplivalo na razvoj turizma. Maloobmejni kopenski promet ni imel tako velikih vplivov na pretok lokalnega prebivalstva ali turistov, čeprav sta tudi tukaj državi sklenili medsebojni sporazum.⁵³ O tem je mogoče več prebrati v prispevkih v nadaljevanju.

obje države. Sjetimo se da državne granice u Istri nije bilo sve od pada Mletačke republike 1797. godine⁵¹. Pristupni pregovori Hrvatske za ulazak u Europsku uniju i njezin ulazak pozitivno su utjecali na razvoj događaja, s obzirom na to da su se tim pitanjima konačno počeli konkretno i konstruktivno baviti prije svega političari, diplomati i međunarodni pravnici. Uvođenje graničnog režima na granici u Istri izazvalo je kolone vozila turista na putu u Istru ili iz nje. U ljetnim je mjesecima to jedna od najopterećenijih granica između država, dok u ostalim dijelovima godine ta granica ne izaziva pretjerane zastoje (osim za veće blagdane). Slika 11 prikazuje gužvu na graničnom prijelazu Dragonja – Kaštel koju su novine Delo zabilježile i objavile 16. kolovoza 2014. na svojoj web-stranici⁵². Takvi se zastoji mogu očekivati sve do ulaska Republike Hrvatske u šengensko područje, kada će se ukloniti unutarnje granice između država Evropske unije.

Granični je režim bio uveden i na moru, što znači da su putnici na plovilima podvrgnuti graničnoj kontroli. Države su bilateralnim sporazumom znatno olakšale izvođenje prekograničnoga pomorskog prometa, što je imalo snažan utjecaj na razvoj turizma. Pogranični kopneni promet nije imao tako veliki utjecaj na protok lokalnog stanovništva ili turista, iako su i s tim u vezi države sklopile međusobni sporazum⁵³. O tome možete više pročitati u prilogama u nastavku.

Slika 11: Običajna poletna prometna gneča na mejnem prehodu Dragonja – Kaštel
Slika 11: Uobičajena ljetna prometna gužva na graničnom prijelazu Dragonja – Kaštel

Zaključek

Prikazovanje širših družbeno-ekonomskih, političnih ter geografskih razmer v Istri je dokaj nevhvaležna naloga, saj se je tej temi posvečalo veliko avtorjev. Cilj tega prispevka ni bil celovit oris vseh dejstev, ki so v tem smislu značilna za polotok, temveč zgolj izpostaviti nekaj ključnih mejnikov ali okoliščin, ki so povezani z razvojem turizma v tem delu Jadrana. Eden takih so naravne predispozicije, kjer nismo mogli zanemariti podnebnih sprememb, ki se kažejo kot ekstremni vremenski pojavi z močnimi vplivi na domače prebivalstvo in tudi na turizem. Še več prostora pa smo v tem prispevku namenili družbeno-političnim spremembam, ki jih lahko zaradi velike dinamike okarakteriziramo kot posebnost tega geografskega prostora. Večji vplivi teh sprememb na turizem bodo še bolj razvidni v vseh naslednjih vsebinskih sklopih. Z vsemi temi splošnimi prikazi in interpretacijami smo se izognili ponavljanju v drugih sklopih, kjer smo se avtorji res lahko posvetili ključnim strokovnim vprašanjem, povezanih z razvojem turizma v Istri. To poglavje torej lahko razumemo kot uvodno poglavje v vsa ostala, kar lahko dodatno utemeljimo tudi s tem, da smo edino v tem poglavju opisali metodološke pristope, ki so bili uporabljeni med nastankom te monografije.

Prispevki v tej monografiji imajo prav gotovo svoje omejitve. Ena prvih je prav gotovo celovitost podatkov, ki so zajeti v posameznem sklopu. Ker je bil cilj opisati zgodovinski razvoj turizma od sredine 19. stoletja dalje pa do danes, je to avtorjem onemogočalo poglobljeno raziskovanje razvoja v vseh časovnih obdobjih. To je že samo po sebi zahtevno opravilo, saj je zaradi menjav oblasti v preteklosti, danes arhivsko gradivo razpršeno po različnih državah in regijah znotraj njih. Tak celovit pristop bi zahteval nekajletno poglobljeno raziskovanje vsaj v Slovenskih, Hrvaških, Italijanskih, Avstrijskih in Srbskih (tu je veliko gradiva iz obdobja Jugoslavije) arhivih ter muzejih; v samo raziskovalno delo bi bilo potrebno vključiti tudi (ekonomske) zgodovinarje, ki bi temo obdelali iz zornega kota svoje stroke. V sklopu naših projektnih aktivnosti smo se zadovoljili z nekoliko manjšim obsegom, a smo

Zaključak

Prikaz širih društveno-ekonomskih, političkih i geografskih prilika u Istri vrlo je nezahvalan zadatak, s obzirom da je ovu temu obrađivalo mnogo autora. Cilj ovog priloga nije bio sveobuhvatno prikazati sve činjenice koje su u tom smislu karakteristične za poluotok, nego samo istaknuti nekoliko ključnih prekretnica ili okolnosti koje su povezane s razvojem turizma u ovom dijelu Jadrana. Jedna su od njih prirodne predispozicije, kod kojih nismo mogli zanemariti klimatske promjene koje se manifestiraju kao ekstremne vremenske pojave sa značajnim utjecajem na domaće stanovništvo, kao i na turizam. Još smo više prostora u ovom prilogu namijenili društveno-političkim promjenama, koje zbog velike dinamike možemo okarakterizirati kao posebnost ovoga geografskoga prostora. Glavni učinci tih promjena na turizam biti će očitiji iz svih sljedećih sadržajnih sklopova. Svim tim općim prikazima i interpretacijama izbjegli smo ponavljanje u ostalim sklopovima, u kojima su se autori zaista mogli posvetiti ključnim stručnim pitanjima povezanim s razvojem turizma u Istri. Ovo poglavje, dakle, možemo smatrati uvodnim poglavljem u sva ostala. To možemo dodatno potkrijepiti i time da smo jedino u ovom poglavlju opisali metodološke pristupe koji su primijenjeni tijekom nastanka ove monografije.

Prilozi u ovoj monografiji svakako imaju svoja ograničenja. Jedno od prvih je zasigurno cjelovitost podataka koji su obuhvaćeni u pojedinom sklopu. Budući da je cilj bio opisati povijesni razvoj turizma od sredine 19. stoljeća do danas, to je autorima onemogućavalo produbljeno istraživanje razvoja u svim povijesnim razdobljima. To je već samo po sebi zahtjevan zadatak, s obzirom na to da je zbog promjena vlasti u prošlosti arhivska građa danas raspršena po različitim državama i regijama unutar njih. Tako cjelovit pristup zahtijevao bi nekoliko godina produbljenog istraživanja barem u slovenskim, hrvatskim, talijanskim, austrijskim i srpskim (ovdje se nalazi puno građe iz razdoblja Jugoslavije) arhivima te muzejima; a u sam bi istraživački rad bilo potrebno uključiti i (ekonomske) povjesničare, koji bi temu obradili iz perspektive

vseeno zajeli ključne mejnike in okoliščine razvoja turizma v obalnem delu Istre. Seveda je druga omejitev ta, da smo se osredotočili le na obalni del, pri čemer je jasno, da se turizem ni razvijal samo v tem delu, temveč tudi v notranjosti Istre. Glede na to, da sta bili glavni turistični lokaciji Opatija na Hrvaškem in Portorož v Sloveniji, je največ virov dostopnih prav zanju. Ostalim krajem, ki so se začeli razvijati pozneje oziroma so se v turističnem smislu uveljavljali počasneje, smo avtorji posvečali manj pozornosti, pri čemer ne želimo ustvariti vtisa, da so v današnji turistični ponudbi Istre nepomembni.

Omenjene omejitve so istočasno priložnost za prihodnje raziskave zgodovinskega razvoja turizma na tem geografskem področju ali širše v kompleksnem severno-jadranskem prostoru. Raziskovalci se bodo lahko bolj osredotočali na posamezna obdobja, na posamezne turistične dejavnosti, na posamezne sorodne kraje, pravne, davčne, računovodske in druge normativne ureditve povezane s turizmom oziroma na celovite primerjave med obdobji, turističnimi dejavnostmi in sorodnimi kraji ter podobno. Problem, s katerim smo se srečevali raziskovalci in ki nas bo spremljal tudi v prihodnje, je pomanjkanje relevantnih podatkov, njihova neenotna urejenost in kakovost. Na osnovi tega lahko ugotovimo, da primerjave (analize), ki se delajo v sodobnem (današnjem) turizmu, za pretekla zgodovinska obdobja ni mogoče narediti. Ne glede na to pa bodo zbrana dela v tej monografiji prav gotovo dobra osnova za bolj poglobljene prihodnje raziskave. Glede na to, da se je sodobni turizem Hrvaške in Slovenije začel razvijati ravno v tem prostoru, so in bodo take raziskave smiselne tudi v prihodnje. Pri tem je treba le razmisliti, kako jih povezati s sedanostjo oziroma, kako naj služijo današnjemu turizmu. S tem bi jih namreč vzeli iz strogih znanstvenih krogov in jih dali v uporabo današnji stroki, kar bi pravzaprav osmislilo delovanje znanosti.

svoje profesije. U sklopu svojih projektnih aktivnosti zadovoljili smo se neшто manjim obimom, ali smo ipak obuhvatili ključne prijelomnice i okolnosti razvoja turizma u obalnom dijelu Istre. Naravno da je drugo ograničenje to da smo se usredotočili samo na obalni dio, pri čemu je jasno da se turizam nije razvijao samo u tom dijelu, nego i u unutrašnjosti Istre. S obzirom na to da su glavne turističke lokacije bile Opatija u Hrvatskoj i Portorož u Sloveniji, najviše resursa dostupno je upravo za njih. Ostalim krajevima, koji su se kasnije počeli razvijati, odnosno kasnije postali značajni u turističkom smislu, autori su posvetili manje pažnje, pri čemu ne želimo stvoriti dojam da su u današnjoj turističkoj ponudi Istre nevažni.

Spomenuta ograničenja istodobno su prilika za buduća istraživanja povijesnog razvoja turizma na ovom geografskom području ili šire u kompleksnom sjevernojadranskom prostoru. Istraživači će se moći više usredotočiti na pojedina razdoblja, na pojedine turističke aktivnosti, na pojedine srodne krajeve, pravne, porezne, računovodstvene i druge regulatorne okvire povezane s turizmom, odnosno na sveobuhvatnu usporedbu između razdoblja, turističkih aktivnosti, srodnih krajeva i slično. Problem s kojim su se istraživači susretali i koji će nas pratiti i ubuduće nedostatak relevantnih podataka, njihova je nejedinstvena uređenost i kvaliteta. Na temelju toga možemo utvrditi da usporedbe (analize) koje se rade u suvremenom (današnjem) turizmu za prošla povijesna razdoblja nije moguće napraviti. Bez obzira na tu činjenicu, sabrani radovi u ovoj monografiji zasigurno će biti dobar temelj za produbljenija buduća istraživanja. S obzirom na to da se suvremeni turizam Hrvatske i Slovenije počeo razvijati upravo na ovom prostoru, ovakva istraživanja imaju i imat će smisla i ubuduće. Pritom je samo potrebno razmisliti na koji ih je način moguće povezati sa sadašnjošću, odnosno kako mogu koristiti današnjem turizmu. Time bismo ih, naime, izdvojili iz strogih znanstvenih krugova i dali na korištenje današnjoj struci, što bi zapravo osmislilo djelovanje znanosti.

Opombe

1 Laurent Tissot, „Storia del turismo e storia economica: considerazioni metodologiche ed epistemologiche.“ *Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.-20. Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts - und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Turismo e sviluppo in area alpina secoli, XVIII-XX: atti del seminario permanente sulla storia dell' economia e dell' imprenditorialita nelle Alpi in eta moderna e contemporanea*, uredil Andrea Leonardi in Hans Heiss, Vol. 1:23–41. Tourism & museum : Studienreihe des Touriseum; Tourism & Museum : collana del Touriseum. (Innsbruck: Studien, 2003).

2 Do preteklih statističnih podatkov, njihove celovitosti in verodostojnosti je kritična tudi Kavrečičeva, Petra Kavrečič. „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopališki zdraviliški, jamski in gorski turizem“, (Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2014), 13.

3 Naj samo izpostavimo, da je za gradiva, povezana z Opatijo treba koristiti ustanove, ki formalno spadajo v Primorsko-Goransko županijo, ne glede na njihovo lokacijo v geografskem smislu.

4 Darko Darovec, *Kratka zgodovina Istre*. (Koper: Založba Annales, 2008).

5 Nedatirano; osebni fond Tomija Brezovca.

6 Nedatirano; osebni fond Tomija Brezovca.

7 „Povprečne letne in mesečne temperature zraka (°C) po meteoroloških postajah, Slovenija, letno“. „Narodni odbor kotara Pula“. *Arhinet-arhivski informacijski sustav*, dostopano 22. november 2014. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_2374

8 „Skupne letne in mesečne padavine (mm) po meteoroloških postajah, Slovenija, letno“. „Skupne letne in mesečne padavine (mm) po meteoroloških postajah, Slovenija, letno“. *Statistični urad Republike Slovenije*, dostopano 22. november 2014.

http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=0156102S&ti=&path=../Database/Okolje/01_ozemlje_podnebje/10_01561_podnebni_kazalniki/&lang=2.

9 Slikovno gradivo je dostopno na spletni strani piranskih gasilcev <http://www.gasilci-piran.si/intervencije/91-narasla-reka-dragonja.html>.

10 Osebni fond Tanje Planinc. Posnetek je bil narejen 21. julija 2011.

11 „Kiše opet izazvale poplave u Puli“. *Grad Pula*, 16. avgust 2014. <http://www.gradpula.com/vijesti/kise-opet-izazvale-poplave-u-puli/>.

12 Darovec, *Kratka zgodovina Istre*.

13 Kay Fröhlich, Werner Meisinger, in Rudolf Novak, *Café Central: Wiener Genussskultur Einst und Jetzt*, Auflage: 2., Aufl. (Wien: Palais Events Veranstaltungen, 2013).

14 „R. D. 18 gennaio 1923, n. 53, che istituisce la provincia dell'Istria con capoluogo Pola“. *Gazzetta Ufficiale del Regno*, 24. januar 1923.

15 „R. D. L. 22 febbraio 1924, n. 213 - Istituzione della provincia del Carnaro con capoluogo Fiume“. *Gazzetta Ufficiale del Regno*, 23. februar 1924.

16 „R. D. L. 4 ottobre 1928, n. 2370 Aggregazione dei comuni di Castelnuovo d'Istria e Matteredia alla provincia del Carnaro“. *Gazzetta Ufficiale del Regno*, 07. november 1928.

17 Hugo Gerard Ströhl, *Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle. Reprint der Ausgabe von 1900 als Anhang die Staatswappen bis 1918*. (Schleinbach: Winkler-Hermaden, 2010).

18 Darovec, *Kratka zgodovina Istre*, 215.

19 „Araldica Istriana“. *Arupinum*, dostopano 22. november 2014. <http://arupino.xoom.it/simboli.html>

20 Mikuž, Metod, „Vprašanje Julijske krajine in Trsta 1947–1954. Predavanje na zborovanju slovenskih zgodovinarjev oktobra 1974 v Piranu“, *Zgodovinski časopis*, XXIX, 1-2, 1975, 3 - 44; Borut, Bohte in Mirjam Škrk, *Pariška mirovna pogodba. Integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbene določenih mej med Italijo, FLRJ in STO*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve RS, 1997; Mozetič, Blaž, „Slovensko-italijanska

- državna meja“, *Geodetski vestnik*, 48, 3, 363-375. „Londonski memorandum (Memorandum o suglasnosti između vlada Italije, Ujedinjenoga Kraljevstva, Sjedinjenih Američkih Država i Jugoslavije o Slobodnom Teritoriju Trsta)“ *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, dostopano 12. december 2014. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1563>.
- 21 Škorjanec, Viljenka, „Priprave na osimska pogajanja“, *Annales. Series historia et sociologia*, 16, 1, 43-56. „Osimski sporazum“ *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, dostopano 12. december 2014, <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=29111>; Mozetič, Blaž, „Slovensko-italijanska državna meja“, *Geodetski vestnik*, 48, 3, 363-375. Ta sporazum sta pozneje priznali tudi samostojni Republika Slovenija in Republika Hrvaška.
- 22 Campbell, „The European Territorial Settlement“. Campbell, John C. „The European Territorial Settlement“. *Foreign Affairs* October 1947 (1947). <http://www.foreignaffairs.com/articles/70626/john-c-campbell/the-european-territorial-settlement>.
- 23 Več o tem v „Narodni odbor kotara Pula“.
- 24 Več o tem v Deborah Rogoznica, *Iz kapitalizma v socializem : gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja : 1947-1954*. Koper: Pokrajinski arhiv, 2011.
- 25 „Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o obmejnem prometu in sodelovanju“. „Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o obmejnem prometu in sodelovanju“. Uradni list RS, 31. julij 2001. <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlImpid=200150>.
- 26 „Arbitražni sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško“. „Arbitražni sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško“, 04. november 2009. http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2010/Arbitrazni_sporazum/_10.b_ARBITRA_216NI_SPORAZUM_slo_.pdf.
- 27 „Zakon o področjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj“. „Zakon o področjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj“. Narodne novine, Zagreb, 31. januar 1992.
- 28 „Grb i zastava“ „Grb i zastava“. *Istarska županija, Regione Istriana*, Dostopano 22. november 2014. <http://www.istra-istria.hr/index.php?id=16>.
- 29 Zakonodaja se je od leta 1992 večkrat menjala oz. dopolnjevala. Več o tem na Zupanc, „Upravno-teritorijalni ustroj Hrvatske“. Zupanc, Ivan. „Upravno-teritorijalni ustroj Hrvatske“. *Geografija.hr*, 01. avgust 2005. <http://www.geografija.hr teme/upravno-teritorijalni-ustroj-hrvatske/>.
- 30 „Statut Istarske županije“. Istarska županija, 05. oktober 2009. <http://www.istra-istria.hr/index.php?id=121>.
- 31 Več o tem v Kavrečič, „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopališki zdraviliški, jamski in gorski turizem“.
- 32 Prav tam.
- 33 „Abbazia und seine Umgebung. Ortsgeschichtliches über Abbazia“, *Reise und Sport* Junij 1909 (1909), 183.
- 34 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, (Opatija: IRO Otokar Keršovani, 1987), 56; Kavrečič, „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopališki zdraviliški, jamski in gorski turizem“.149.
- 35 „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopališki zdraviliški, jamski in gorski turizem“, 98, 99, 155.
- 36 France Kresal, „Davki na slovenskem od avstrijske davčne reforme 1898 do jugoslovanske 1928“, *Zgodovinski časopis*, 49, 3 (1995), 421–423; France Kresal, „Struktura slovenskega gospodarstva od 1851 – 1914“, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 73, 2-3, 105.
- 37 OLO Piran. „Kratek oris razvoja turistične dejavnosti v občini Piran“. Občinski ljudski odbor Piran, 1958. Osebni fond Tomija Brezovca.
- 38 Douglas Forsyth, *La crisi dell'Italia Liberale. Politica economica e finanziaria 1914-1922* (Milano: Casa Editrice Corbaccio s.r.l., 1998); Gianni Marongiu, *La politica fiscale del fascismo. La politica fiscale del fascismo*. Lungo di Cosenza: Costantino Marco Editore, 2005.

- 39 Vinko Antić, „Pomorstvo i naš turizam“, V *Pomorski zbornik. Povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942 - 1962*, 987–1058. (Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962), 1011.
- 40 Darovec, *Kratka zgodovina Istre*, 185; „Istarska državna željeznica (Istrianer Staatsbahn)“ *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, dostopano 02. november 2014. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1199>.
- 41 Več v tem v Amir Muzur, *Kako se stvarala Opatija: prilozi povijesti naseljavanja, grada i zdravstvenog turizma*, (Opatija: Katedra čakavskog sabora, 1998.); Kavrečić, „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopalški zdraviliški, jamski in gorski turizem“.
- 42 Glej tudi Kavrečić, „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopalški zdraviliški, jamski in gorski turizem“.
- 43 Više o tome u Rogoznica, *Iz kapitalizma v socializem : gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja : 1947-1954*; Deborah Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“. *Acta Histriae* 13, 2 (2005.), 395–422.
- 44 „Ferrovie concesse e tramvie estraurbane, 1936“. „Ferrovie concesse e tramvie estraurbane, 1936“. Stagniwweb, 1936. <http://www.stagniwweb.it/foto6.asp?File=fer936&righe=1&inizio=7&InizioI=1&RigheI=50&Col=4>.
- 45 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 404.
- 46 Prav tam, 407.
- 47 Leta 1953 ustanovljena Trgovinska in gostinska zbornica za okraj Koper (znotraj te je deloval stalni odbor za gostinstvo in turizem), se je leta 1956 preoblikovala v Gostinsko zbornico za okraj Koper, ki je v okviru pristojnosti koprškega okraja pokrivala vse tri takratne občine slovenske Istre. Več o tem v Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 408 in v OLO Piran. „Kratek oris razvoja turistične dejavnosti v občini Piran“. Občinski ljudski odbor Piran, 1958. Osebni fond Tomija Brezovca.
- 48 Repe Božo, „Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni.“ *Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji : 1905-2005*, uredil Srečko Šajn. (Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006).
- 49 Božo Repe, „Teorija in praksa in njeni pisci v času partijskega »liberalizma«“, *Teorija in praksa*, 41, 1-2 (2004), 114–131.
- 50 „SI PAK KP 178, t.e. 98, a.e. 304, Problematika poslovanja gostinskih organizacij okraja Koper . Organizacija gostinske mreže 1962-1965. Koper.“
- 51 Če odmislimo začasno rešitev kot je bila uvedba Svobodnega tržaškega ozemlja po II. svetovni vojni in dokončno razmejitev med Italijo in takratno Jugoslavijo, pri čemer je bil v geografskem smislu le obrobni del Istre dodeljen Italiji. V tem smislu je so bila za lokalno prebivalstvo še najbolj moteča čezmejna potovanja v Trst, ki je bil tradicionalno vezan na Istro.
- 52 „Vse večja gneča in zastoji na cestah“. *Delo*. 16. avgust 2014. <http://www.delo.si/novice/slovenija/gneca-in-zastoji-na-podravski-avtocesti.html>.
- 53 „Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o obmejnem prometu in sodelovanju“.

Napomene

- 1 Laurent Tissot, „Storia del turismo e storia economica: considerazioni metodologiche ed epistemologiche.“ *Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20.Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts - und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Turismo e sviluppo in area alpina secoli, XVIII–XX: atti del seminario permanente sulla storia dell’ economia e dell’ imprenditorialita nelle Alpi in eta moderna e contemporanea*, uredili Andrea Leonardi i Hans Heiss, Vol. 1:23–41. *Tourism & museum : Studienreihe des Touriseum; Tourism & Museum : collana del Touriseum*. (Innsbruck:Studien, 2003).
- 2 Za ranije statističke podatke, njihovu cjelovitost i vjerodostojnost važna je i Petra Kavrečić. „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopališki zdraviliški, jamski in gorski turizem“, (Kopar:Sveučilište u Primorskoj, Fakultet za humanističke studije, 2014), 13.
- 3 Treba naglasiti da se za građu povezanu s Opatijom potrebno koristiti ustanovama koje formalno pripadaju Primorsko-goranskoj županiji, bez obzira na njihovu lokaciju u geografskom smislu.
- 4 Darko Darovec, *Kratka zgodovina Istre*. (Kopar: Izdavač Annales, 2008).
- 5 Nedatirano; osobni fond Tomija Brezovca.
- 6 Nedatirano; osobni fond Tomija Brezovca.
- 7 „Povprečne letne in mesečne temperature zraka (°C) po meteoroloških postajah, Slovenija, letno“. „Narodni odbor kotara Pula“. Arhinet-arhivski informacijski sustav, pristupljeno 22. studenoga 2014. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_2374
- 8 „Skupne letne in mesečne padavine (mm) po meteoroloških postajah, Slovenija, letno“. „Skupne letne in mesečne padavine (mm) po meteoroloških postajah, Slovenija, letno“. Statistički ured Republike Slovenije, pristupljeno 22. studenoga 2014. http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=0156102S&ti=&path=../Database/Okolje/01_ozemlje_podnebje/10_01561_podnebni_kazalniki/&lang=2
- 9 Fotografsko gradivo dostupno je na web-stranici piranskih vatrogasaca <http://www.gasilci-piran.si/intervencije/91-narasla-reka-dragonja.html>.
- 10 Osobni fond Tanje Planinc. Snimljeno 21. srpnja 2011.
- 11 „Kiše opet izazvale poplave u Puli“. *Grad Pula*, 16. kolovoza 2014. <http://www.gradpula.com/vijesti/kise-opet-izazvale-poplave-u-puli/>.
- 12 Darovec, *Kratka zgodovina Istre*.
- 13 Kay Fröhlich, Werner Meisinger, i Rudolf Novak, *Café Central: Wiener Genusskultur Einst und Jetzt*, Auflage: 2., Aufl. (Wien: Palais Events Veranstaltungen, 2013).
- 14 „R. D. 18 gennaio 1923, n. 53, che istituisce la provincia dell’Istria con capoluogo Pola“. *Gazzetta Ufficiale del Regno*, 24. januar 1923.
- 15 „R. D. L. 22 febbraio 1924, n. 213 - Istituzione della provincia del Carnaro con capoluogo Fiume“. *Gazzetta Ufficiale del Regno*, 23. februar 1924.
- 16 „R. D. L. 4 ottobre 1928, n. 2370 Aggregazione dei comuni di Castelnuovo d’Istria e Matteria alla provincia del Carnaro“. *Gazzetta Ufficiale del Regno*, 07. november 1928.
- 17 Hugo Gerard Ströhl, *Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle. Reprint der Ausgabe von 1900 als Anhang die Staatswappen bis 1918*. (Schleinbach: Winkler-Hermaden, 2010).
- 18 Darovec, *Kratka zgodovina Istre*, 215.
- 19 „Araldica Istriana“. *Arupinum*, pristupljeno 22. studenog 2014.
- 20 Mikuž, Metod, „Vprašanje Julijske krajine in Trsta 1947–1954. Predavanje na zborovanju slovenskih zgodovinarjev oktobra 1974 v Piranu“, *Zgodovinski časopis*, XXIX, 1–2, 1975, 3–44; Borut, Bohte in Mirjam Škrk, *Pariška mirovna pogodba. Integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbeno*

- določenih mej med Italijo, FLRJ in STO. Ljubljana: Ministarstvo vanjskih poslova RS, 1997; Mozetič, Blaž, „Slovensko-italijanska državna meja“, *Geodetski vestnik*, 48, 3, 363–375. „Londonski memorandum (Memorandum o suglasnosti između vlada Italije, Ujedinjenoga Kraljevstva, Sjedinjenih Američkih Država i Jugoslavije o Slobodnom Teritoriju Trsta)“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 12. prosinca 2014. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1563>.
- 21 Škorjanec, Viljenka, „Priprave na osimska pogajanja“, *Annales.Series historia et sociologia*, 16, 1, 43–56. „Osimski sporazum“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 12. prosinca 2014., <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=29111>; Mozetič, Blaž, „Slovensko-italijanska državna meja“, *Geodetski vestnik*, 48, 3, 363–375. Taj su sporazum kasnije priznale i samostalne Republika Slovenija i Republika Hrvatska.
- 22 Campbell, „The European Territorial Settlement“. Campbell, John C. „The European Territorial Settlement“. *Foreign Affairs* October 1947 (1947). <http://www.foreignaffairs.com/articles/70626/john-c-campbell/the-european-territorial-settlement>.
- 23 Više o tome u „Narodni odbor kotara Pula“.
- 24 Više o tome u Deborah Rogoznica, *Iz kapitalizma v socializem : gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja :1947-1954*. Kopar: Regionalni arhiv, 2011.
- 25 „Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o obmejnem prometu in sodelovanju“. „Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o obmejnem prometu in sodelovanju“. *Službeni list RS*, 31. srpnja 2001. <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlImpid=200150>.
- 26 „Arbitražni sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško“. „Arbitražni sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško“, 4. studenoga 2009. http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2010/Arbitrazni_sporazum/_10.b_ARBITRA_216NI_SPORAZUM_slo_.pdf.
- 27 „Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj“. „Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj“. *Narodne novine*, Zagreb, 31. siječnja 1992.
- 28 „Grb i zastava“, „Grb i zastava“. *Istarska županija, Regione Istriana*, Dostopano 22. november 2014. <http://www.istra-istria.hr/index.php?id=16>.
- 29 Zakonodajna se je od leta 1992 večkrat menjala oz. dopolnjevala. Več o tem na Zupanc, „Upravno-teritorijalni ustroj Hrvatske“. Zupanc, Ivan. „Upravno-teritorijalni ustroj Hrvatske“. *Geografija.hr*, 01. avgust 2005. <http://www.geografija.hr teme/upravno-teritorijalni-ustroj-hrvatske/>.
- 30 „Statut Istarske županije“. Istarska županija, 05. oktober 2009. <http://www.istra-istria.hr/index.php?id=121>.
- 31 Više o tome u Kavrečić, „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopališki zdraviliški, jamski in gorski turizem“.
- 32 Upravo tamo.
- 33 „Abbazia und seine Umgebung. Ortsgeschichtliches über Abbazia“, *Reise und Sport lipanj 1909*. (1909), 183.
- 34 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera, (Opatija:IRO Otokar Keršovani, 1987)*, 56; Kavrečić, „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopališki zdraviliški, jamski in gorski turizem“. 149.
- 35 „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopališki zdraviliški, jamski in gorski turizem“, 98, 99, 155.
- 36 France Kresal, „Davki na slovenskem od avstrijske davčne reforme 1898 do jugoslovanske 1928“, *Zgodovinski časopis*, 49, 3 (1995), 421–423; France Kresal, „Struktura slovenskega gospodarstva od 1851 – 1914“, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 73, 2–3, 105.
- 37 OLO Piran. „Kratek oris razvoja turistične dejavnosti v občini Piran“. Občinski ljudski odbor Piran, 1958. Osozni fond Tomija Brezovca.

- 38 Douglas Forsyth, *La crisi dell'Italia Liberale. Politica economica e finanziaria 1914-1922* (Milano: Casa Editrice Corbaccio s.r.l., 1998); Gianni Marongiu, *La politica fiscale del fascismo. La politica fiscale del fascismo. Lungo di Cosenza: Costantino Marco Editore, 2005.*
- 39 Vinko Antić, „Pomorstvo i naš turizam“, V Pomorski zbornik. Povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942. - 1962., 987–1058. (Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962), 1011.
- 40 Darovec, *Kratka zgodovina Istre*, 185; „Istarska državna željeznica (Istrianer Staatsbahn)“ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 2. studenoga 2014. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1199>.
- 41 Više o tome u Amir Muzur, *Kako se stvarala Opatija: prilozi povijesti naseljavanja, grada i zdravstvenog turizma*, (Opatija: Katedra čakavskog sabora, 1998).; Kavrečić, „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopališki zdraviliški, jamski in gorski turizem“.
- 42 Vidi i Kavrečić, „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopališki zdraviliški, jamski in gorski turizem“.
- 43 Više o tome u Rogoznica, *Iz kapitalizma v socializem : gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja : 1947-1954*; Deborah Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“. *Acta Histriae* 13, 2 (2005.), 395–422.
- 44 „Ferrovie concesse e tramvie estraurbane, 1936“. „Ferrovie concesse e tramvie estraurbane, 1936“. Stagniwweb, 1936. <http://www.stagniwweb.it/foto6.asp?File=fer936&righe=1&inizio=7&InizioI=1&RigheI=50&Col=4>.
- 45 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 404.
- 46 Upravo tamo, 407.
- 47 Godine 1953. osnovana Trgovačka i ugostiteljska komora za okrug Kopar (u sklopu nje djelovao je stalni odbor za ugostiteljstvo i turizam), 1956. godine preoblikovala se u Ugostiteljsku komoru za okrug Kopar, koji je u okviru nadležnosti koparskog okruga pokrивao sve tri tadašnje općine slovenske Istre. Više o tome u Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 408 i u OLO Piran. „Kratek oris razvoja turistične dejavnosti v občini Piran“. Općinski narodni odbor Piran, 1958. Osobni fond Tomija Brezovca.
- 48 Repe Božo, „Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni.“ „Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji : 1905-2005, uredio Srečko Šajn. (Ljubljana: Turistička zajednica Slovenije, 2006.).
- 49 Božo Repe, „Teorija in praksa in njeni pisci v času partijskega »liberalizma«“, *Teorija in praksa*, 41, 1–2 (2004.), 114–131.
- 50 „SI PAK KP 178, t.e.98, a.e.304, Problematika poslovanja gostinskih organizacij okraja Koper. Organizacija gostinske mreže 1962-1965.Koper.“
- 51 Ako stavimo na stranu privremeno rješenje kao što je bilo uvođenje Slobodnog teritorija Trsta nakon Drugoga svjetskog rata i konačno razgraničenje između Italije i tadašnje Jugoslavije, pri čemu je u geografskom smislu samo rubni dio Istre dodijeljen Italiji. U tom su smislu lokalno stanovništvo još više smetala prekogranična putovanja u Trst, koji je tradicionalno bio povezan s Istrom.
- 52 „Vse večja gneča in zastoji na cestah“. Delo. 16. kolovoza 2014. <http://www.delo.si/novice/slovenija/gneca-in-zastoji-na-podravski-avtocesti.html>.
- 53 „Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvatsko o obmejnem prometu in sodelovanju“.

Viri / Izvori

- „Abbazia und seine Umgebung. Ortsgeschichtliches über Abbazia“. *Reise und Sport* Junij 1909, (1909), 183.
- Antić, Vinko, „Pomorstvo i naš turizam“. V *Pomorski zbornik. Povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942 - 1962*, 987–1058. Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962.
- „Araldica Istriana“. Arupinum, dostopano 22. november 2014. <http://arupino.xoom.it/simboli.html>
- „Arbitražni sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško“, 04. november 2009. Dostopano 20. november 2014 http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2010/Arbitrazni_sporazum/_10.b_ARBITRA_216NI_SPORAZUM_slo_.pdf.
- Blažević, Ivan. *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: IRO Otokar Keršovani, 1987.
- Bohte, Borut in Škrk, Mirjam. *Pariška mirovna pogodba. Integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo, podpisane v Parizu 10. februarja 1947 in faksimilni kartografski prikaz pogodbeno določenih mej med Italijo, FLRJ in STO*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve RS, 1997.
- Campbell, John C. „The European Territorial Settlement“. *Foreign Affairs* October 1947 (1947.). Dostopano 12. november 2014. <http://www.foreignaffairs.com/articles/70626/john-c-campbell/the-european-territorial-settlement>.
- Darovec, Darko. *Kratka zgodovina Istre*. Koper: Založba Annales, 2008.
- „Ferrovie concesse e tramvie estraurbane, 1936“. *Stagniweb*, 1936. Dostopano 22. november 2014. <http://www.stagniweb.it/foto6.asp?File=fer936&righe=1&inizio=7&InizioI=1&RigheI=50&Col=4>.
- Forsyth, Douglas J. *La crisi dell'Italia Liberale. Politica economica e finanziaria 1914-1922*. Milano: Casa Editrice Corbaccio s.r.l., 1998.
- Fröhlich, Kay, Werner Meisinger, in Rudolf Novak. *Café Central: Wiener Genussskultur Einst und Jetzt*. Auflage: 2., Aufl. Wien: Palais Events Veranstaltungen, 2013.
- „Grb i zastava“. *Istarska županija, Regione Istriana*. Dostopano 22. november 2014. <http://www.istra-istria.hr/index.php?id=16>.
- „Istarska državna željeznica (Istrianer Staatsbahn)“. *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*. Dostopano 02. november 2014. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1199>.
- Kavrečič, Petra. „Zgodovina turizma v Avstrijskem Primorju (1819–1914). Kopalški zdraviliški, jamski in gorski turizem“. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2014.
- „Kiše opet izazvale poplave u Puli“. *Grad Pula*, 16. avgust 2014. Dostopano 2. november 2014. <http://www.gradpula.com/vijesti/kise-opet-izazvale-poplave-u-puli/>.
- Kresal, France. „Davki na slovenskem od avstrijske davčne reforme 1898 do jugoslovanske 1928“. *Zgodovinski časopis*, 49, 3 (1995).
- . „Struktura slovenskega gospodarstva od 181 – 1914“. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 73, 2-3, 2002.
- „Londonski memorandum (Memorandum o suglasnosti između vlada Italije, Ujedinjenoga Kraljevstva, Sjedinjenih Američkih Država i Jugoslavije o Slobodnom Teritoriju Trsta)“. *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*. Dostopano 12. december 2014. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1563>.
- Mikuž, Metod. „Vprašanje Julijske krajine in Trsta 1947–1954. Predavanje na zborovanju slovenskih zgodovinarjev oktobra 1974 v Piranu“, *Zgodovinski časopis*, XXIX, 1-2, 1975.
- Marongiu, Gianni. *La politica fiscale del fascismo*. Lungo di Cosenza: Costantino Marco Editore, 2005.

Mozetič, Blaž. „Slovensko-italijanska državna meja“. *Geodetski vestnik*, 48, 3, 2004.

Muzur, Amir. *Kako se stvarala Opatija: prilozi povijesti naseljavanja, grada i zdravstvenog turizma*. Opatija: Katedra čakavskog sabora, 1998.

„Narodni odbor kotara Pula“. *Arhinet-arhivski informacijski sustav*. Dostopano 22. november 2014. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_2374.

„Osinski sporazumi“. *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*. Dostopano 12. december 2014. <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=29111>.

„Povprečne letne in mesečne temperature zraka (°C) po meteoroloških postajah, Slovenija, letno“. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopano 22. november 2014. http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=0156101S&ti=&path=../Database/Okolje/01_ozemlje_podnebje/10_01561_podnebni_kazalniki/&lang=2.

„R.D.L. 4 ottobre 1928, n. 2370 Aggregazione dei comuni di Castelnuovo d'Istria e Matteria alla provincia del Carnaro“. *Gazzetta Ufficiale del Regno*, 07. november 1928.

„R.D.L. 22 febbraio 1924, n. 213 - Istituzione della provincia del Carnaro con capoluogo Fiume“. *Gazzetta Ufficiale del Regno*, 23. februar 1924.

„Regio Decreto 18 gennaio 1923, n. 53, che istituisce la provincia dell'Istria con capoluogo Pola“. *Gazzetta Ufficiale del Regno*, 24. januar 1923.

Repe, Božo. „Teorija in praksa in njeni pisci v času partijskega »liberalizma«“. *Teorija in praksa*, 41, 1-2 (2004), 114–131.

———. „Turistična zveza in razvoj turizma v Sloveniji po drugi svetovni vojni. “ V *Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji : 1905-2005*, uredil Srečko Šajn. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006

Rogoznica, Deborah. *Iz kapitalizma v socializem : gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja : 1947-1954*. Koper: Pokrajinski arhiv, 2011.

———. „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“. *Acta Histriae* 13, 2 (2005) 395–422.

„SI PAK KP 178, t.e. 98, a.e. 304. Problematika poslovanja gostinskih organizacij okraja Koper . Organizacija gostinske mreže 1962-1965. Koper.“, b.d.

„Skupne letne in mesečne padavine (mm) po meteoroloških postajah, Slovenija, letno“. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopano 22. november 2014. http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/varval.asp?ma=0156102S&ti=&path=../Database/Okolje/01_ozemlje_podnebje/10_01561_podnebni_kazalniki/&lang=2.

„Statut Istarske županije“. Istarska županija, 05. oktober 2009. <http://www.istra-istria.hr/index.php?id=121>.

Ströhl, Hugo Gerard. *Oesterreichisch-ungarische Wappenrolle. Reprint der Ausgabe von 1900 als Anhang die Staatswappen bis 1918*. Schleinbach: Winkler-Hermaden, 2010.

Škorjanec, Viljenka. »Priprave na osimska pogajanja.« *Annales. Series historia et sociologia*, 16, 1 (2006).

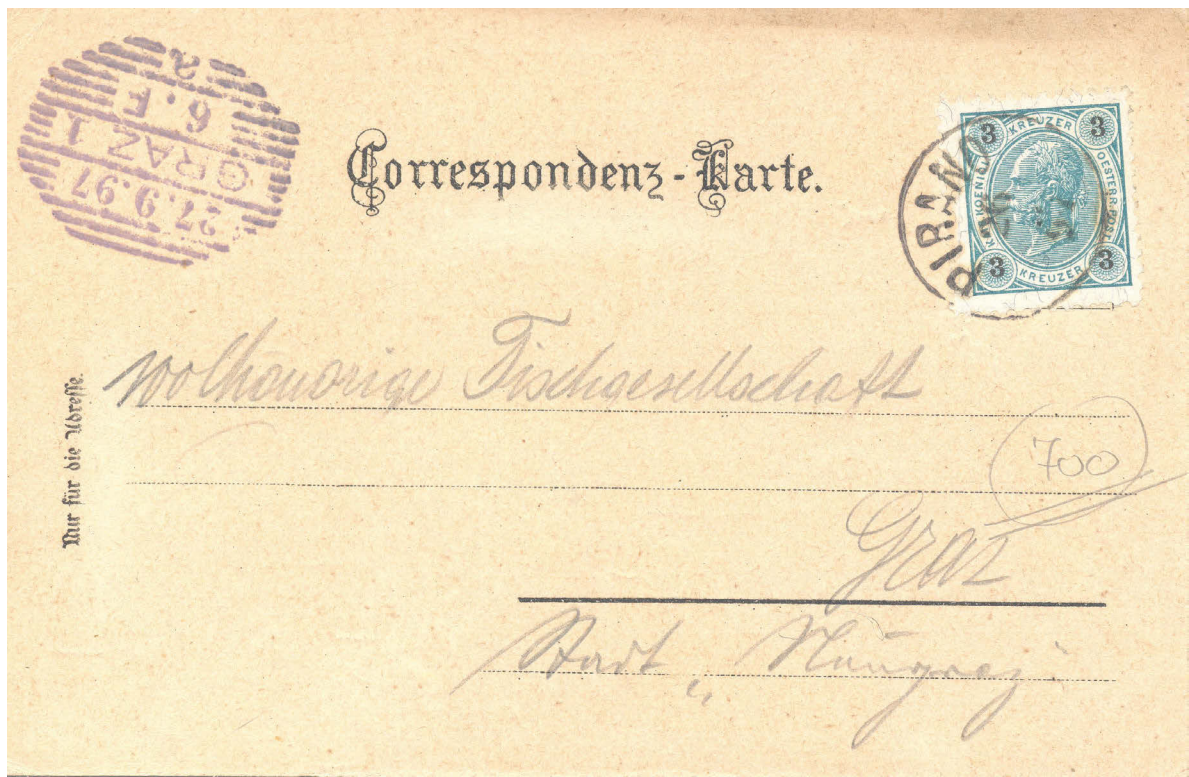
Tissot, Laurent. „Storia del turismo e storia economica: considerazioni metodologiche ed epistemologiche.“ V *Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18. - 20. Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts - und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Turismo e sviluppo in area alpina secoli, XVIII–XX: atti del seminario permanente sulla storia dell' economia e dell' imprenditorialita nelle Alpi in eta moderna e contemporanea*, uredil Andrea Leonardi in Hans Heiss, Vol. 1:23–41. *Tourism & museum : Studienreihe des Touriseum; Tourism & Museum: collana del Touriseum*. Innsbruck: Studien, 2003.

„Vse večja gneča in zastoji na cestah“. *Delo*. 16. avgust 2014. Dostopano 22. november 2014. <http://www.delo.si/novice/slovenija/gneca-in-zastoji-na-podravski-avtocesti.html>.

„Zakon o področjih županija, gradov i općina u Republici Hrvatskoj“. Narodne novine, Zagreb, 31. januar 1992.

„Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o obmejnem prometu in sodelovanju“. Uradni list RS, 31. julij 2001. Dostopano 12. november 2014. <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlmpid=200150>.

Zupanc, Ivan. „Upravno-teritorijalni ustroj Hrvatske“. *Geografija.hr*, 01. avgust 2005. Dostopano 22. november 2014. <http://www.geografija.hr teme/upravno-teritorijalni-ustroj-hrvatske/>.

Osebni fond / Osobni fond Tomija Brezovca

TURISTIČNI PREVOZI, POTOVANJA IN IZLETI NA OBALI SEVERNE ISTRE OD 19. STOLETJA DALJE

TURISTIČKI PRIJEVOZI, PUTOVANJA I IZLETI NA OBALI SJEVERNE ISTRE OD 19. STOLJEĆA NADALJE

Izvleček

V prispevku so izpostavljeni načini potovanja, ki so bili značilni za severni del Istre, ki danes pripada Republiki Sloveniji. Nekoč zelo priljubljeni prevozi s parniki danes niso več del turistične ponudbe v Istri. Podobno je z vlakom in tudi s tramvajem, ki sta bila v preteklosti na voljo domačinom, izletnikom in turistom. Glede na dostopne zgodovinske vire smo pojasnili tudi institucionalno podporo razvoja turizma, ki se je spreminjala glede na državo, ki ji je severna Istra pripadala. Pri tem smo posebej opisali tudi v političnem (mednarodnem) pomenu zelo specifično obdobje Svobodnega tržaškega ozemlja, ko je turizem običajno spregledan. Obdobje po II. svetovni vojni in po osamosvojitvi Slovenije leta 1991 ima svoje specifičnosti, npr. socializem, prehod na masovni turizem, konflikt ob razpadu Jugoslavije in podobno, kar je močno zaznamovalo panogo v regiji.

Uvod

Trst, kot središče Avstrijskega primorja (nem. *Österreichisches Küstenland*; ital. *Litorale Austriaco*), je v preteklosti močno vplival na razvoj obalnega dela severne Istre (jugovzhodni del Tržaškega zaliva), ki danes pretežno pripada Sloveniji. Tamkajšnja mesta, Koper, Izola in Piran, ki so bila poseljena s pretežno Italijanskim prebivalstvom, so bila pod njegovim okriljem posledično živahna trgovska središča, ki so se napajala s kmetijskimi pridelki in izdelki iz notranjosti Istre, Brkinov in Krasa ter ribami in drugimi morskimi sadeži Jadranskega morja. Posledično so se že v 15. in 16. stoletju tu odvijale razne prireditve za-

Sažetak

U prilogu su izloženi načini putovanja koji su bili karakteristični za sjeverni dio Istre koji danas pripada Republici Sloveniji. Nekada vrlo popularni prijevozi parobrodima danas više nisu dio turističke ponude u Istri. Slično je s vlakom, kao i s tramvajem, koji su u prošlosti bili raspoloživi lokalnom stanovništvu, izletnicima i turistima. S obzirom na dostupne povijesne izvore, pojasnili smo i institucionalnu podršku razvoju turizma, koja se mijenjala ovisno o državi kojoj je sjeverna Istra pripadala. Pritom smo posebno opisali i u političkom (međunarodnom) smislu vrlo specifično razdoblje Slobodnog tršćanskog teritorija, kada se turizmu obično nije pridavala pažnja. Razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata i nakon osamostaljenja Slovenije 1991. godine ima svoje specifičnosti, npr. socijalizam, prijelaz na masovni turizam, sukob nakon raspada Jugoslavije i slično, što je snažno obilježilo turizam u regiji.

Uvod

Trst, kao središte Avstrijskog primorja (njem. *Österreichisches Küstenland*; tal. *Litorale Austriaco*), u prošlosti je snažno utjecao na razvoj obalnog dijela sjeverne Istre (jugoistočni dio Tršćanskog zaljeva), koji danas uglavnom pripada Sloveniji. Tamošnji gradovi, Koper, Izola i Piran, koji su uglavnom bili naseljeni talijanskim stanovništvom, pod njegovim su utjecajem postali živahna trgovačka središta, koja su se opskrbljivala poljoprivrednim kulturama i proizvodima iz unutrašnjosti Istre, Brkina i Krasa te ribama i drugim morskim plodovima iz Jadranskog mora. Slijedom toga ovdje su se već u 15. i 16. stoljeću održavala

bavnega tipa (t. i. šagre, prazniki) predvsem ob zavetnikih mest ter ob drugih pomembnih (prazničnih, spominskih) priložnostih, pa tudi poslovne prireditve (sejmi) tudi ali predvsem s tujimi udeleženci.¹ V tem primeru lahko govorimo o zametkih poslovnega turizma. Poleg tega pa v tem obdobju ali tudi že prej zasledimo razne popotnike, ki so brez vodnikov in samo s pomočjo potopisov drugih popotnikov potovali po kontinentu z različnimi nameni, na primer zaradi izobraževanja, raziskovanja, kulture, vere (romarji), avanturizma in podobno.²

Kasneje, v 19. stoletju, so bile prireditve povezane tudi z izleti, ki so se jih udeleževali predvsem bogatejši meščani in plemiči – govorimo lahko o aristokratskem turizmu. Od 1828 dalje se tako organizirajo izleti z ladjo iz Trsta v Pulj; 1838 je bil na primer organiziran izlet z ladjo (*Viaggetto nell'Istria*), ki ga omenja Francesco Ongaro, obstajajo pa tudi pisni viri iz leta 1840 o podobnem izletu (*Gita a Pola con battello a vapore*). To so dokazi, da so se organizirali izleti, še preden je avstrijski Lloyd vzpostavil stalno izletniško ladijsko (parnik) linijo iz Trsta do zahodnih istrskih mest.^{3, 4} Tako je 22. junija leta 1851, na dan Sv. Nazarija, avstrijski Lloyd organiziral prevoze s parnikom v Koper. Na ta cerkveni praznik so se v Koper konec 19. stoletja s parnikom vozili iz sosednjih mest.⁵ Leta 1895 je bilo z njim prepeljanih že 1.150 potnikov. Predpostavlja se, da je v naslednjih letih število le naraščala, saj je po podatkih *Il Piccola* z dne 19. junija 1899 priplulo v Koper že 20 parnikov. Največji problem prireditev so bili slabi sanitarni pogoji, zaradi česar so bile podvržene odpovedim, kar je posledično v 19. stoletju pripeljalo do njihovih zamiranj.⁶

V tistem času je promet potekal predvsem po cesti,⁷ med obalnimi mesti pa tudi po morju. Koper je bil po cesti iz Trsta dosegljiv v dveh urah, po morju pa v približno eni,⁸ pri čemer so parniki običajno odpluli dalje do Pirana in drugih istrskih mest vse do Pulja. V pomorskem prometu Jadrana je Trst prevzel nadvlado. Avstrija je namreč v Trstu že v štiridesetih letih 19. stoletja ustanovila pomorsko družbo Avstrijski Lloyd, ki je organiziral potniški promet na celotnem vzhodnem delu Jadrana. Ob koncu stoletja

razna dogajanja zabavnog tipa (tzv. veselice, praznici), posebno povodom zaštitnika gradova te uz druge važne (praznici, sjećanja) prigode, kao i uz poslovna događanja (sajmovi), prije svega sa stranim sudionicima¹. U ovom slučaju možemo govoriti o počecima poslovnog turizma. Osim toga, u tom razdoblju, ili već i ranije, možemo pronaći razne putnike koji su bez vodiča i samo uz pomoć putopisa drugih putnika putovali po kontinentu u različite svrhe, na primjer zbog obrazovanja, istraživanja, kulture, vjere (hodočasnici), avanturizma i slično, te su pritom posjetili i Istru².

Kasnije, u 19. stoljeću, događanja su bila povezana i s izletima na koje su odlazili prije svega bogatiji mještani i plemiči – možemo govoriti o aristokratskom turizmu. Tako se od 1828. nadalje organiziraju izleti brodom iz Trsta u Pulu; primjerice 1838. je bio organiziran izlet brodom (*Viaggetto nell'Istria*), koji spominje Francesco Ongaro, a postoje i pisani izvori iz 1840. godine o sličnom izletu (*Gita a Pola con battello a vapore*). To su dokazi da su se izleti organizirali i prije nego što je avstrijski Lloyd uspostavio stalnu izletničku brodsku (parobrodsku) liniju iz Trsta do zapadnoistarskih gradova^{3 4}. Tako je 22. lipnja 1851., na dan sv. Nazarija, avstrijski Lloyd organizirao prijevoze parobrodom u Kopar. Na taj crkveni praznik u Kopar su se krajem 19. stoljeća parobrodom vozili iz susjednih gradova⁵. Godine 1895. njime je bilo prevezeno već 1.150 putnika. Pretpostavlja se da se u sljedećim godinama broj samo povećavao, s obzirom na to da je prema podacima *Il Piccola* do 19. lipnja 1899. u Kopar doplovilo već 20 parobroda. Najveći problem organiziranja događanja bili su loši sanitarni uvjeti, zbog čega su bili podvrgnuti otkazivanjima, što je u 19. stoljeću rezultiralo njihovim ukidanjem⁶.

U to se vrijeme promet odvijao uglavnom cestom⁷ između obalnih gradova, ali i morem. Do Kopra se cestom iz Trsta moglo doći za dva sata, a morem za jedan sat⁸, pri čemu bi parobrodi obično otplovili dalje do Pirana i drugih istarskih gradova sve do Pule. Trst je bio vodeći grad u pomorskom prometu Jadrana. Naime, Austrija je u Trstu već u četrdesetim godinama 19. stoljeća osnovala

pa so na tem području začeli delovati še drugi prevozniki, zaradi česar regija s svojo floto ni v ničemer zaostajala za razvitimi pomorskimi državami.^{9, 10} Leta 1845 je Giuseppe Rieger po naročilu Avstrijskega Lloyd narisal panoramo istrske obale od Trsta do Premanture,¹¹ ki je imela predvsem pomorski značaj, posredno pa tudi turističnega. Sicer pa Fabiani¹² navaja primere dobrih (turističnih) zemljevidov Josepha Lavalléa in Louisa François Cassasa že z začetka 19. stoletja.

V tem prispevku želimo osvetliti, kako so popotniki, turisti in lokalni prebivalci zaradi različnih razlogov potovali na severnem delu Istre od 19. stoletja dalje. Prikazali bomo načine potovanja in tudi organizacijo teh potovanj, pri čemer se bomo posebej posvetili potovanjem, ki so imela turistični značaj. Le-ta so pridobila pomen po tem, ko je bil Portorož, zaradi naravnih danosti in iz njih izvedenih storitev ter dejavnosti, z državnim zakonom Ministrstva za notranje zadeve dne 25. julija 1897 tudi uradno razglašen za zdraviliški kraj.¹³

1. Potovanja v severni Istri do Velike vojne

Razvoj turizma ob današnji slovenski obali je sledil razvoju nekaterim prepoznavnim severnojadranskim destinacijam, npr. Opatiji, Gradežu, Malemu Lošinju.¹⁴ A kakor koli potniki na ladjah so bili v glavnem prebivalci mest ali vasi iz notranjosti, ki so svoje pridelke vozili prodajati v Trst. Turistov je bilo malo. V obdobju uveljavljanja Opatije kot turistične destinacije (po letu 1840), pa so potniki na ladjah v vse večjem številu potovali kot turisti in izletniki (predvsem poleti). Z razglasitvijo Portoroža za klimatsko zdravilišče je ta postal zanimiv tudi za obiske z ladjo, saj je bilo tudi tam potniško pristanišče. Pozneje med obema vojnama so bili izleti prava modna muha.¹⁵ Pred tem so donosne lokalne prevoze opravljali različni prevozniki, pri čemer je treba izpostaviti predvsem naslednje:¹⁶

1. Pietro Viezzoli iz Pirana je bil prvi ladjar v Istri (pozneje je posel podedoval sin Antonio), ki je leta 1874 kupil prvi parnik in ga poimenoval Piranese, 1876 pa je v Kopru zgradil parnik z imenom *Istria-no*, ki je vozil na liniji Piran – Izola – Trst;

pomorsko društvo Avstrijski Lloyd, koji je organizirao putnički promet na cijelom istočnom dijelu Jadrana. Krajem stoljeća na tom su području postali aktivni i drugi prijevoznici, zbog čega regija sa svojom flotom ni u čemu nije zaostajala za razvijenim pomorskim državama^{9, 10}. Godine 1845. Giuseppe Rieger je po narudžbi Avstrijskog Lloyd nacrtao panoramu istarske obale od Trsta do Premanture,¹¹ koja je prije svega imala pomorski značaj, a posredno i turistički. Inače Fabiani¹² navodi primjere dobrih (turističkih) zemljovida Josepha Lavalléa i Louisa François Cassasa još s početka 19. stoljeća.

U ovom prilogu želimo rasvijetliti kako su putnici, turisti i lokalno stanovništvo od 19. stoljeća nadalje iz različitih razloga putovali sjevernim dijelom Istre. Prikazat ćemo načine putovanja, kao i organizaciju tih putovanja, pri čemu ćemo se posebno posvetiti putovanjima koja su imala turistički značaj. Dobila su na značenju nakon što je Portorož, zbog prirodnih bogatstava i iz njih izvedenih usluga i djelatnosti, državnim zakonom Ministarstva unutarnjih poslova 25. srpnja 1897. službeno proglašen lječilištem¹³.

1. Putovanja u sjevernoj Istri do Velikog rata

Razvoj turizma uz današnju slovensku obalu pratio je razvoj nekih prepoznatljivih sjevernojadranskih destinacija, npr. Opatija, Grado, Mali Lošinj¹⁴. U svakom slučaju, putnici na brodovima su bili uglavnom stanovnici iz gradova ili sela iz unutrašnjosti, koji su svoje poljoprivredne proizvode vozili na prodaju u Trst. Turista je bilo malo. U razdoblju razvoja Opatije kao turističke destinacije (nakon 1840. godine), putnici su kao turisti i izletnici putovali brodovima u sve su većem broju (prije svega ljeti). Nakon što je Portorož proglašen klimatskim lječilištem, postao je zanimljiv i za posjete brodom, s obzirom na to da je tamo bila putnička luka. Kasnije, između dva rata, izleti su bili vrlo moderni¹⁵. Prije toga su profitabilne lokalne prijevoze obavljali različiti prijevoznici, pri čemu je potrebno istaknuti prije svega sljedeće¹⁶:

1. Pietro Viezzoli iz Pirana bio je prvi brodar u Istri (kasnije je posao naslijedio sin Antonio), koji je 1874. godine kupio prvi parobrod te ga nazvao Piranese, a

2. *Società Cittadina di Navigazione a Vapore Capodistria*, ki je bila ustanovljena leta 1881 in se je leta 1910 preimenovala v *Capodistriano*. Po priključitvi Italiji se je *Capodistriana* preimenovala v *Società Capodistriana di Navigazione*, ki je delovala do leta 1958. Ta družba je leta 1914 s svojimi ladjami opravljala t. i. tramvajski promet med Koprom, Ankaranom, Valdoltro in Trstom;

3. *Società di Navigazione a Vapore Istria – Trieste* s sedežem v Trstu, ki jo je ustanovil leta 1886 Alesandro Cesare in si je na istrskih linijah izborila prevladujoč položaj. Primer oglasa za njene prevoze prikazuje Slika 1.

1876. je u Kopru izgradio parobrod nazvan *Istriano*, koji je vozio na liniji Piran – Izola – Trst.

2. *Società Cittadina di Navigazione a Vapore Capodistria* nastala je 1881. godine, a 1910. godine preimenovala se u *Capodistriano*. Nakon priključenja Italiji *Capodistriana* se preimenovala u *Società Capodistriana di Navigazione* i pod tim imenom djelovala do 1958. godine. To je društvo 1914. godine pružalo tzv. tramvajski promet svojim brodovima između Kopra, Ankarana, Valdoltre i Trsta.

3. *Società di Navigazione a Vapore Istria – Trieste* sa sjedištem u Trstu, koju je 1886. godine osnovao Alesandro Cesare, ostvarila je prevlast na istarskim linijama. Primjer oglasa za njezine prijevoze prikazuje slika 1.

Slika 1: Oglas za družbo *Società di Navigazione a Vapore Istria – Trieste*¹⁷

Slika 1: Oglas za društvo *Società di Navigazione a Vapore Istria – Trieste*¹⁷

Na obali severne in zahodne Istre so prevažali potnike in tovor tudi drugi prevozniki, ki so imeli sedež v Trstu, Tržiču in Miljah, ter manjši ladijski prevozniki.¹⁸

Največji morski prevoznik v času Avstro-Ogrske je bil kot že omenjeno Avstrijski Lloyd, ustanovljen 2. avgusta 1836, ki pa ni bil osredotočen na lokalne prevoze (razen v letih takoj po ustanovitvi). To je omogočalo, da so se v Istri razvili in povezali manjši prevozniki.¹⁹ Le-ti so na progah med mesti vozili večkrat dnevno,²⁰ pri čemer je na primer prevoz iz Trsta do Kopra trajal 45 minut, do Izole 50 minut, do Pirana pa uro.²¹ Poleg rednih linij so v Piran prihajali tudi izletniki²² s posebnimi prevozi, ki so ponu-

Na obali sjeverne i zapadne Istre putnike i teret prevozili su i drugi prijevoznici koji su imali sjedište u Trstu, Tržiču i Miljama te manji brodski prijevoznici¹⁸.

Najveći morski prijevoznik u vrijeme Austro-Ugarske bio je, kako smo već spomenuli, Avstrijski Lloyd, osnovan 2. kolovoza 1836., koji nije bio usredotočen na lokalne prijevoze (osim u godinama odmah nakon osnivanja). To je omogućavalo da se u Istri razviju i povežu manji prijevoznici¹⁹ koji su na dionicama između gradova vozili više puta dnevno²⁰, pri čemu je, primjerice, prijevoz iz Trsta do Kopra trajao 45 minuta, do Izole 50 minuta, a do Pirana sat vremena²¹. Osim redovnih

jali pravo doživetje, saj je potnike v Portorožu na primer pričakala tudi godba: ob enodnevnem izletu avgusta leta 1868, ko so tri Lloydove ladje (Austria, Nettuno in Ismail) pripeljale okoli 1.000 gostov iz Trsta v Piran in Portorož, so domačini organizirali zabavo z glasbo in plesom do polnoči, ko so gostje spet odpluli za Trst.²³ Ob »gospodarski razstavi« v Trstu septembra in oktobra leta 1871, so organizirali zabavne in športne prireditve ter izlete do bližnjih zanimivih mest. 25. septembra je bil na primer organiziran izlet na relaciji Trst – Milje – Piran.²⁴ Potnike so v pristanišču običajno čakali nosači, kurirji in prevozniki (omnibus,²⁵ vozovi) do kopališč. Cena prevoza na osebo je bila 12 soldov; sicer pa so bile cene odvisne od načina in dolžine prevoza.²⁶ Leta 1876 je parnik *Giustinopoli* vozil med Kopro in Trstom trikrat dnevno vse dni v tednu in tudi med prazniki. Otroci so imeli 50 % popusta.²⁷ V Kopru sta bili obiskovalcem zanimivi za ogled katedrale in mestna hiša, zanimivo je bilo tudi mesto Piran in kopališče v Portorožu.²⁸ Le-to je bilo dosegljivo tudi s tramvajem, ki je vozil od 1912 dalje (do 1953) med današnjim Tartinijevim trgom (takrat *Piazza Maggiore*) v Piranu in železniško postajo v Luciji (takrat *Santa Lucia*). Kot zanimive izletniške destinacije so se vse bolj uveljavljali tudi Izola,²⁹ Strunjan, Valdoltra (takrat Valle d'Oltra),³⁰ torej kraji, ki so bili dostopni po morju s parnikom, po cesti in tudi z železnico. Treba je izpostaviti Porečanko (ital. *Parenzana*), istrsko ozkotirno železnico, ki je od 1. aprila 1902 povezovala Trst z Bujami, 15. decembra istega leta pa je bil odprt še odsek do Poreča.³¹ Iz brošure *Trieste e l'Istria* izhaja, da je bila oglaševana tudi v turistične (izletniške) namene. Njeni hibi sta bili predvsem visoka cena prevoza (višja od cene za prevoz s parnikom), kar je onemogočalo njeno vsesplošno koriščenje in počasnost.³² Vožnja je od Trsta do Izole trajala 1 uro in 25 minut, do Lucije pa 2 uri. Ob postajah so bili potnikom na voljo nosači in vodiči. Večji vpliv na razvoj portoroškega turizma od Porečanke pa je nedvomno imela leta 1857 končana železniška proga Dunaj – Semmering – Gradec – Maribor – Celje – Ljubljana – Trst.³³

Pri dodatni ponudbi Portoroža je treba še omeniti, da je bilo mogoče najemati čolne za prevoz do treh oseb za 1

linija, u Piran su dolazili i izletnici²² s posebnim prijevozima koji su nudili pravi doživljaj, s obzirom na to da je putnike u Portorožu, primjerice, dočekala i glazba. Povo-dom jednodnevnog izleta u kolovozu 1868. godine, kada su tri Lloydova broda (Austria, Nettuno i Ismail) dovezla oko 1.000 gostiju iz Trsta u Piran i Portorož, domačini su organizirali zabavu s glazbom i plesom do ponoći, kada su gosti opet otplovili za Trst²³. Povodom »gospodarske izložbe« u Trstu u rujnu i listopadu 1871. godine organizirana su zabavna i sportska događanja te izleti do obližnjih zanimljivih gradova. Na primjer, 25. rujna bio je organiziran izlet na relaciji Trst – Milje – Piran²⁴. Putnike su u luci obično čekali nosači, kuriri i prijevoznici (omnibus²⁵, kola) koji su ih vozili do kupališta. Cijena prijevoza po osobi bila je 12 soldova; a inače su cijene ovisile o načinu i dužini prijevoza²⁶. Godine 1876. parobrod *Giustinopoli* je vozio između Kopra i Trsta tri puta dnevno sve dane u tjednu, kao i za vrijeme praznika. Djeca su imala 50 % popusta²⁷. U Kopru su posjetiteljima za razgledavanje bili zanimljivi katedrala i gradska vijećnica, a zanimljiv je bio i grad Piran i kupalište u Portorožu²⁸. Do svega toga se moglo doći i tramvajem, koji je vozio od 1912. nadalje (do 1953.) između današnjeg Tartinijeva trga (tada *Piazza Maggiore*) u Piranu i željezničke stanice u Luciji (tada *Santa Lucia*). Kao zanimljive izletničke destinacije razvijale su se i Izola²⁹, Strunjan i Valdoltra (tada Valle d'Oltra)³⁰, dakle krajevi koji bili su dostupni i pomorskim putem – parobrodom, ali i cestom te železnicom. Potrebno je istaknuti Parenzanu (tal. *Parenzana*), istarsku uskotračnu željeznicu, koja je od 1. travnja 1902. povezivala Trst s Bujama, a 15. prosinca iste godine bila je otvorena i dionica do Poreča³¹. Iz brošure *Trieste e l'Istria* proizlazi da se oglašavala i u turističke (izletničke) svrhe. Njezini nedostaci bili su prije svega visoka cijena prijevoza (viša od cijene prijevoza parobrodom), što je onemogućavalo njezinu sveopću upotrebu, i sporost³². Vožnja od Trsta do Izole trajala je sat i 25 minuta, a do Lucije dva sata. Putnicima su uz stanice bili na raspolaganju nosači i vodiči. Veći utjecaj na razvoj portoroškog turizma od Parenzane nesumnjivo je imala 1857. godine završena željeznička pruga Beč – Semmering – Graz – Maribor – Celje – Ljubljana – Trst³³.

krono na uro. Za premožnejše, ki so potovali s svojim avtom, je bila ob Villi San Lorenzo na voljo garaža; garaža je na voljo tudi v Kopru. Bencinske postaje so bile obiskovalcem na voljo v Portorožu, Piranu in Kopru.³⁴ Izletnikom in turistom so bile na voljo v regiji tudi avtomobilistične krožne ture kot na primer:³⁵

- Trst – Milje – Koper – Piran – Buje (62 km),
- Opatija – Pazin – Buje – Piran (127,4 km),
- Opatija – Učka (22 km), Buzet (33,5 km), Koper.

S temi turami so bila povezana obalna mesta z osrednjo Istro, Krasom in Brkini. Ena izmed tur je predvidela tudi obisk Postojne. E. Furlani³⁶ in Baxa³⁷ v vodniku opisujeta številne pol-dnevne, dnevne ali dvodnevne izlete iz Portoroža v centralno Istro ali druge istrske obalne kraje in mesta ter na Kras (Lipica, Škocjanske jame in Postojnska jama), pri čemer lahko obiskovalci pešačijo, se vozijo z vlakom, avtomobilom ali parnikom. Informacijska točka je bil Urad zdraviliške komisije (nem. *Kanzleien der Kurkommission*),³⁸ ki je posredoval vse informacije tudi o lokalnih prireditvah. Omenjena vodnika navajata tudi praktične informacije o lekarnah, bankah, menjalnicah, restavracijah in drugi dodatni ponudbi, ki so bile očitno pomemben element turistične ponudbe. Poznan je bil tudi obsežen Baedekerjev vodnik,³⁹ ki je zajemal tudi severno Istro. Ta je opisoval vrsto in kakovost ponudbe, cene, poti, vozne rede vlakov in parnikov ter podobno. Poleg tega iz vodnika še izhaja, da je bila gostom na voljo res izjemna dodatna ponudba.⁴⁰ Naj omenimo še Woerlov vodnik iz leta 1913, ki omenja tudi turističnega agenta – *Reiseagentour Francesco Comisso* – s poslovalnico na trgu nasproti Urada zdraviliške komisije.⁴¹ Tudi v tem vodniku je med drugim še omenjeno, da turisti dobijo informacije v zdraviliškem uradu za izlete z ladjami, čolni, ture z avtomobili in podobno. Poleg tega so evidentirani potovalni uradi v Trstu za informacije in nakup vozovnic za vlak.

21. decembra 1909 je bil odprt Otroški obmorski sanatorij v Valdoltri (ital. *L'ospizio marino di Valdoltra*) za zdravljenje otrok celotne monarhije od tretjega do petnajstega leta starosti.⁴² S turističnega vidika je pomembnejše leto 1910,⁴³ ko se je po odprtju Hotela Palace turistični utrip Portoroža močno povečal (glej Graf 1). Sicer pa je bila

Kod dodatne ponude Portoroža potrebno je još spomenuti da su se mogli iznajmljivati čamci za prijevoz do tri osobe za jednu krunu na sat. Za imućnije, koji su putovali svojim autom, uz Villu San Lorenzo bila je na raspolaganju garaža. U isto su vrijeme i putnici u Kopru na raspolaganju imali garažu, a benzinske su postaje bile u Portorožu, Piranu i Kopru.³⁴ U regiji su izletnicima i turistima bile na raspolaganju i automobilističke kružne ture, na primjer³⁵:

- Trst – Milje – Koper – Piran – Buje (62 km),
- Opatija – Pazin – Buje – Piran (127,4 km),
- Opatija – Učka (22 km), Buzet (33,5 km), Koper.

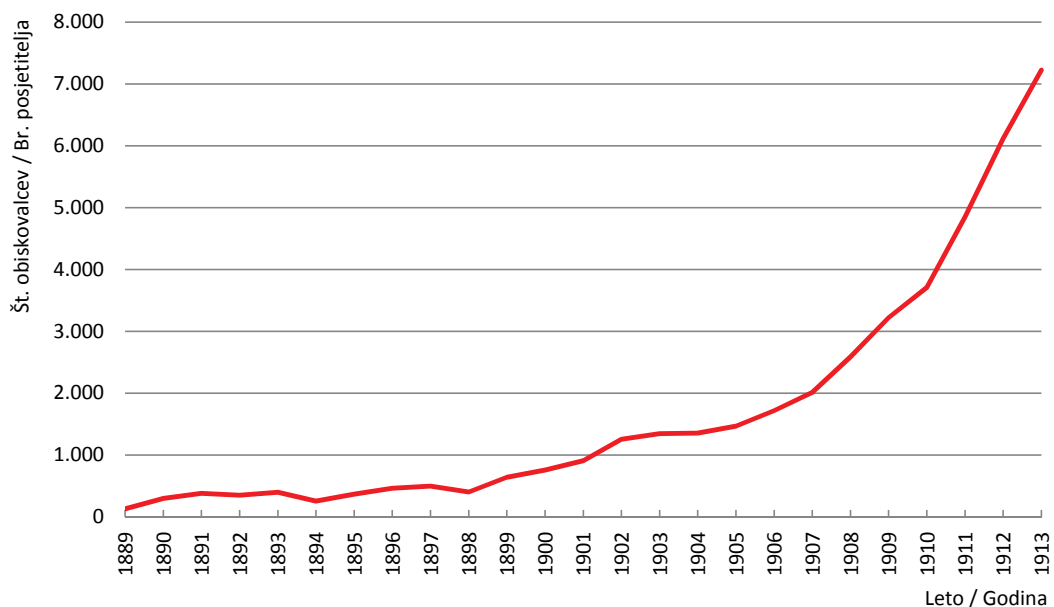
Te su ture povezivale obalna mjesta sa središnjom Istrom, Krasom i Brkinima. Jedna tura predviđala i posjet Postojni. E. Furlani³⁶ i Baxa³⁷ u vodiču opisuju brojne poludnevne, dnevne ili dvodnevne izlete iz Portoroža u središnju Istru ili druge istarske obalne krajeve i mjesta te na Kras (Lipica, Škocjanske jame i Postojnska jama), pri čemu posjetitelji mogu pješačiti te se voziti vlakom, automobilom ili parobrodom. Informacijska točka bio je Ured lječilišne komisije (njem. *Kanzleien der Kurkommission*)³⁸, koji je pružao sve informacije o lokalnim događanjima. Spomenuti vodiči navode i praktične informacije o ljekarnama, bankama, mjenjačnicama, restoranima i drugoj dodatnoj ponudi, što je očito bio važan element turističke ponude. Poznat je bio i opsežan Baedekerov vodič³⁹ koji je obuhvaćao i sjevernu Istru. Opisivao je vrstu i kvalitetu ponude, cijene, linije i vozne redove vlakova i parobroda i slično. Osim toga, iz vodiča još proizlazi da je gostima bila na raspolaganju zaista izuzetna dodatna ponuda⁴⁰. Spomenimo još Woerlov vodič iz 1913. godine koji spominje i turističkog agenta *Reiseagentour Francesco Comisso* s poslovalnicom na trgu nasuprot Ureda zdravstvene komisije⁴¹. U ovom je vodiču također, između ostalog, spomenuto da turisti informacije za izlete brodovima, čamcima, ture s automobilima i slično mogu dobiti u uredu lječilišta. Osim toga, evidentirani su turistički uredi u Trstu za informacije i kupnju karata za vlak.

Dana 21. prosinca 1909. otvoren je Dječji primorski sanatorij u Valdoltri (tal. *L'ospizio marino di Valdoltra*) za liječenje djece iz cijele monarhije u dobi od tri do petnaest godina⁴². Iz perspektive turističkog razvoja značajnija je 1910. godina⁴³ kada se otvorio Hotel Palace, zbog čega se

to le posledica vedno večjega povpraševanja po nastanitvenih kapacitetah višjega nivoja, saj so bili tudi gostje večinoma plemiči in bogatejši meščani pa tudi vojaški ali mornariški oficirji na počitku in okrevanju. Turisti so se zabavali s številnimi igrami in tekmovanji ter hodili na izlete do naravnih in kulturno-zgodovinskih znamenitosti okoliških krajev, ki smo jih že omenjali. K obisku je pripomogel tudi Urad za informiranje (ital. *L'ufficio d'informazioni*), ki je bil ustanovljen 2. aprila 1910 v Trstu in ki ga je upravljal Joseph Stradner. Urad je ustanovilo Provincionalno združenje za spodbujanje tujskega razvoja turizma v Trstu in Istri (ital. *Federazione provinciale per il promovimento del concorso di forestieri a Trieste e nell'Istria*). Samostojno ali v sodelovanju z Avstrijskim Lloydom so vzpostavili vezi s 360 turističnimi uradi po svetu.⁴⁴ Pucer⁴⁵ in Brglezova s kolegi⁴⁶ navajajo, da so gostje v Portorož prihajali iz domače dežele, nato iz drugih kronovin, iz ogrskih dežel, iz Bosne in Hercegovine ter drugih Balkanskih dežel, Nemčije, Italije, Francije, Anglije, Rusije, drugih evropskih držav in severne Amerike. Silovit razvoj, ki pa še ni dosegal rezultatov Opatije in Gradeža, je grobo prekinila Velika vojna,⁴⁷ ki se je z od-

turističko bilo Portoroža značajno pojačalo (vidi graf 1). Inače je to bila samo posledica sve veče potražnje za smještajnim kapacitetima na višoj razini, s obzirom da su i gosti bili večinom plemiči i bogatiji mještani, kao i vojni ili mornarički oficiri na odmoru i oporavku. Turisti su se zabavljali brojnim igrama i natjecanjima te odlazili na izlete do prirodnih i kulturno-povijesnih znamenitosti okolnih krajeva, koje smo već spomenuli. Povećanju posjeta pripomogao je i Ured za informiranje (tal. *L'ufficio d'informazioni*), koji je osnovan 2. travnja 1910. u Trstu i kojim je upravljao Joseph Stradner. Ured je osnovala Provincijalna udruga za poticanje razvoja turizma u Trstu i Istri (tal. *Federazione provinciale per il promovimento del concorso di forestieri a Trieste e nell'Istria*). Samostalno ili u suradnji s Avstrijskim Lloydom uspostavili su veze sa 360 turističkih ureda diljem svijeta⁴⁴. Pucer⁴⁵ i Brglez s kolegama⁴⁶ navode da su gosti u Portorož dolazili iz domovine, zatim iz drugih krunovina, iz ugarskih država, iz Bosne i Hercegovine i drugih balkanskih država, Njemačke, Italije, Francuske, Engleske, Rusije, drugih evropskih država i sjeverne Amerike. Silovit razvoj, koji još ipak nije postigao rezultate Opatije i Grada, grobo je prekinuo Prvi svjetski rat⁴⁷ koji se otvaranjem Sočanske

Graf 1: Rast števila obiskovalcev Portoroža v letih od 1889 do 1913⁴⁸
 Grafikon 1: Porast broja posjetitelja Portoroža u razdoblju od 1889. do 1913.⁴⁸

prtjem Soške fronte maja 1915 odvijala zaledju, na Krasu do Tržaškega zaliva.

2. Obdobje med I. in II. svetovno vojno

Intenzivno rast turistične ponudbe je prekinila I. svetovna vojna. Turistična infrastruktura ni bila poškodovana, ker to područje Istre ni bilo na frontni črti, a so turistične kapacitete služile za okrevanje in zdravljenje vojakov ter oficirjev.⁴⁹ Po koncu vojne je celoten polotok pripadel Kraljevini Italiji, kjer pa pretiranega interesa za vlaganje v turistično letovišče Portorož, ob kopici italijanskih obmorskih turističnih mest, ni bilo. Njegove tradicionalne gospodarske panoge vključno s turizmom so posledično začele stagnirati.⁵⁰ Verjetno je bila edina izjema družina Cosulich iz Trsta (po poreklu z Lošinja, Hrvaška), ki se je sicer ukvarjala z ladjarstvom. Z nakupom družbe *Portorose* leta 1919 in s prenosom sedeža družbe z Dunaja v Trst je prevzela v upravljanje Hotel Palace in nato investirala denar v nakup še nekaj drugih hotelov, kar pomeni, da so postali gonilna sila obalnega turizma.⁵¹ Na ta način je lahko Portorož izkoristil bližino Trsta ter s svojo ugodno lego privabiti številne goste. Zanimiv je vodnik z naslovom *Portorose*, ki navaja, kje so vse predstavništva podjetja Cosulich v Italiji, Avstriji, Nemčiji in na Češkem, kjer so ponujali informacije o portoroških hotelih.⁵² To velja tudi za vodnik *Portorose presso Trieste Bagni di mare e d'acqua madre* iz leta 1926,⁵³ ki navaja še več mest v Evropi, kjer so imeli Cosulichi predstavništva. Vodnik *L'acqua salso-bromo-jodica di Portorose: bagni di acqua madre : irrigazioni - inalazioni: polverizzazioni - fanghi: opuscolo per i medici* (1926)⁵⁴ našteva Cosulicheva predstavništva v Italiji, poleg tega pa goste še usmerja, da za informacije (o hotelih) pišejo neposredno *Società per Azioni Portorose* v Portorožu (Trst). Poleg tega še pišejo, da njihove agencije dajejo informacije, sprejemajo rezervacije ter plačila in to popolnoma brezplačno. Baxov vodnik iz leta 1920⁵⁵ opisuje mnogo možnosti za izvedbo eno ali več dnevnih izletov, kar smo omenjali že pri njegovi izdaji leta 1914. Z dodatno ponudbo so ciljali predvsem na premožnejši sloj prebivalstva. Tako so Cosulichi kupili

bojišnice u svibnju 1915. odvijao u zaleđu, na Krasu do Tršćanskog zaljeva.

2. Razdoblje između I. i II. svjetskog rata

Intenzivan rast turističke ponude prekinuo je I. svjetski rat. Budući da to područje Istre nije bilo na liniji fronte, turistička infrastruktura nije bila oštećena, ali su turistički kapaciteti služili oporavku i liječenju vojnika i oficira⁴⁹. Nakon završetka rata cijeli je poluotok pripao Kraljevini Italiji, u kojoj, uz niz talijanskih primorskih turističkih gradova, nije postojao poseban interes za ulaganje u turističko ljetovalište Portorož. Njegove tradicionalne gospodarske grane, uključujući turizam, posljedično su počele stagnirati⁵⁰. Vjerojatno je jedini izuzetak predstavljala obitelj Cosulich iz Trsta (porijeklom iz Lošinja, Hrvatska), koja se inače bavila brodarstvom. Kupnjom društva *Portorose* 1919. godine i prijenosom sjedišta društva iz Beča u Trst preuzela je upravljanje Hotelom Palace i zatim investirala novac u kupnju još nekoliko drugih hotela, što znači da su postali pokretačka sila obalnog turizma⁵¹. Na taj je način Portorož mogao iskoristiti blizinu Trsta te svojim povoljnim položajem privući brojne goste. Zanimljiv je vodič s naslovom *Portorose*, koji navodi gdje se sve nalaze predstavništva tvrtke Cosulich u Italiji, Austriji, Njemačkoj i Češkoj, u kojima se nude informacije o portoroškim hotelima⁵². To vrijedi i za vodič *Portorose presso Trieste Bagni di mare e d'acqua madre* iz 1926. godine⁵³, koji navodi još više gradova u Europi u kojima su Cosulichi imali predstavništva. Vodič *L'acqua salso-bromo-jodica di Portorose: bagni di acqua madre: irrigazioni – inalazioni: polverizzazioni – fanghi: opuscolo per i medici* (1926.)⁵⁴ nabraja Cosulicheva predstavništva u Italiji, a osim toga goste još usmjerava da za informacije (o hotelima) pišu neposredno društvu *Società per Azioni Portorose* u Portorožu (Trst). Osim toga, pišu i da njihove agencije pružaju informacije, primaju rezervacije i uplate, i to potpuno besplatno. Baxov vodič iz 1920. godine⁵⁵ opisuje mnoge mogućnosti organiziranja jednodnevnih ili višednevnih izleta, što smo spominjali već prilikom njegova izdavanja 1914. godine. Dodatna ponuda usmjerena je prije svega na imućniji sloj stanovništva. Tako su Cosulichi 1921. godine

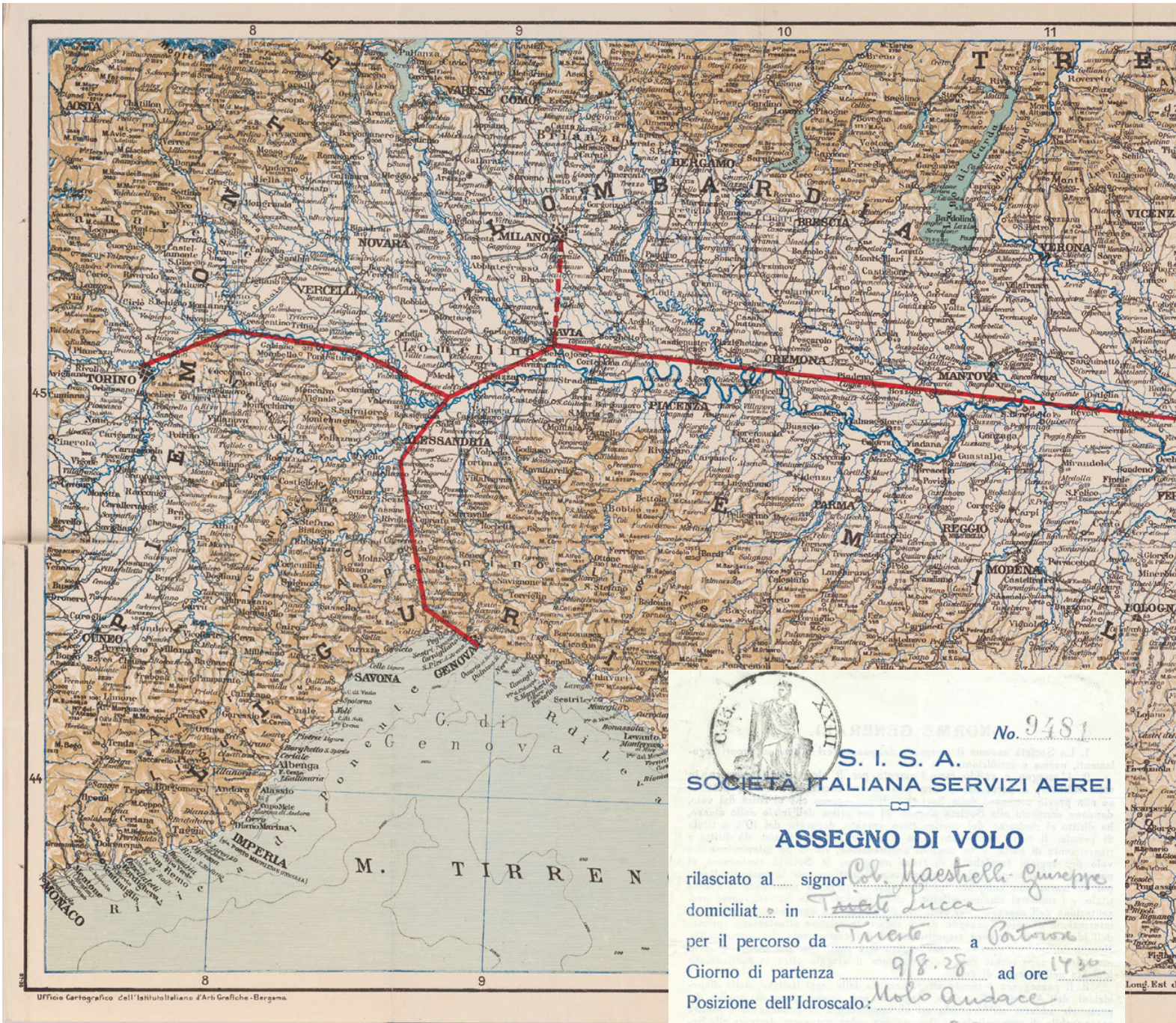
leta 1921 hidroavion vrste FBA in v bernardinskem zalivu postavili pristanišče za letala – glej Sliko 2.⁵⁶ Na drugi strani so Cosulichi najprej organizirali za svoje goste le panoramske izlete in hiter prevoz do Trsta, Pulja in Benetk. Floto so bogatili in leta 1922 je že bila ustanovljena letalska družba S.I.S.A. (*Societa Italiana Servizi Aeronautici*), ki je sčasoma (leta 1926 je dejansko začela delovati) vzpostavila stalno hidroletalsko povezavo s Trstom, Gradžem, Benetkami, Paviom, Torinom in drugimi mesti – glej Sliko 3, ki prikazuje zemljevid letalskih povezav. Slika 4 prikazuje letalsko vozovnico družbe S.I.S.A. Zaradi vse večjih potreb so morali postaviti plavajoči pomol za vkrcavanje potnikov in hangarje za parkiranje in popravilo letal. Po ustanovitvi pilotske šole so v Portorož prišli leta 1923 že prvi kandidati za pilote.⁵⁷ Vse te aktivnosti so se razvijale do kapitulacije Italije leta 1943.

kupili hidroavion vrste FBA i u bernardinskom zaljevu postavili luke za zrakoplove – vidi sliku 2⁵⁶. S druge strane, Cosulich i su najprije za svoje goste organizirali samo panoramske izlete i brzi prijevoz do Trsta, Pule i Venecije. Flotu su obogaćivali te je 1922. godine već bilo osnovano zrakoplovno društvo S. I. S. A. (*Societa Italiana Servizi Aeronautici*), koja je postupno (1926. godine je zaista počela s radom) uspostavila stalnu hidroavionsku vezu s Trstom, Gradom, Venecijom, Paviom, Torinom i drugim gradovima – vidi sliku 3 koja prikazuje zemljovid zrakoplovnih linija. Slika 4 prikazuje zrakoplovnu kartu društva S. I. S. A. Zbog sve većih potreba morali su postaviti plutajući mol za ukrcavanje putnika te hangare za parkiranje i popravak zrakoplova. Nakon osnivanja pilotske škole, u Portorož su 1923. godine već došli prvi kandidati za pilote⁵⁷. Sve te aktivnosti razvijale su se do kapitulacije Italije 1943. godine.

Slika 2: Potnici ob hidroavionu v bernardinskem zalivu⁵⁸
Slika 2: Putnici uz hidroavion u bernardinskom zaljevu⁵⁸

Slika 3: Letalske linije družbe S.I.S.A.⁵⁹

Slika 4: Vozovnica za prevoz s hidroavionom⁶⁰

Slika 4: Karta za prijevoz hidroavionom⁶⁰

No. 9481

S. I. S. A.
SOCIETÀ ITALIANA SERVIZI AEREI

ASSEGNO DI VOLO

rilasciato al signor Col. Maestrelli Giuseppe
 domiciliato in Trieste Luca
 per il percorso da Trieste a Portofino
 Giorno di partenza 9/8.28 ad ore 1430
 Posizione dell'Idroscalo: Molo Audace

Nolo riscosso L. 25

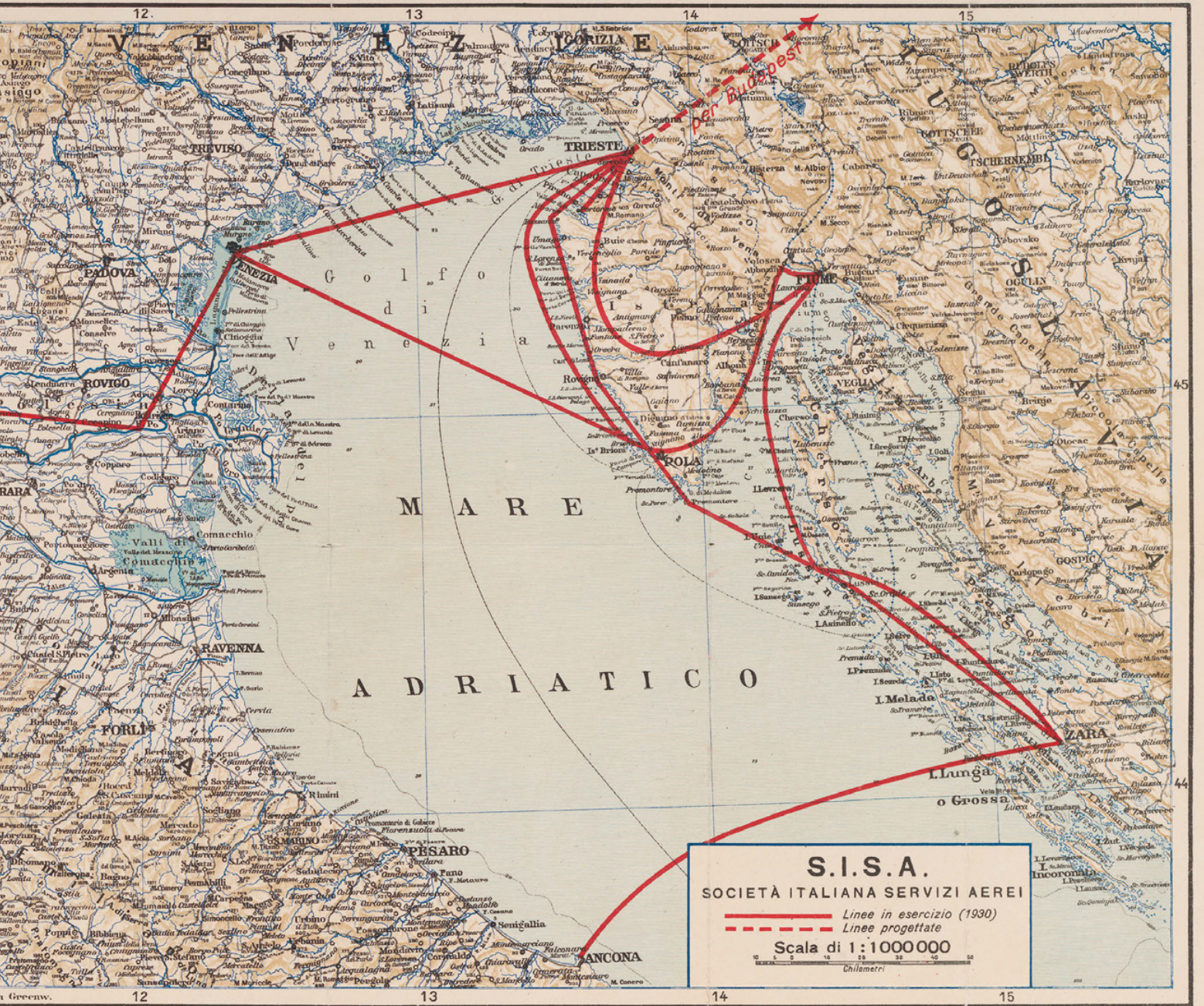
Trieste addì 28.28

S. I. S. A.
 Ufficio emittente:
 GENOVA GENERALE
 TELESTES
 11 Novembre 7 (Hotel de la Ville)

Tagliando C — Al passeggero.

Il passeggero è tenuto a presentarsi all'idroscalo in Italia. Ufficio emittente: tempo utile per il disbrigo delle pratiche di viaggio (iscrizione a manifesto, imbarco bagaglio ed eventuali pratiche doganali).

Slika 3: Zrakoplovne linije društva S. I. S. A.⁵⁹

Prevoz s parniki v obdobju po I. svetovni vojni ni zamrl, nastale so tudi nove povezave, pojavili so se novi prevozniki (območje severnega Jadrana je bilo poznano po hudi konkurenci pri lokalnem/regionalnem ladijskem prevozništvu), nekateri pa so bili v času gospodarske krize v tridesetih letih prisiljeni svoje ladje tudi prodati ali se združiti z večjimi in močnejšimi prevozniki.⁶¹ V časopisu *L'Istria redenta* je bil 25. novembra 1922 objavljen oglas z urniki družbe *Società Capodistriana di Navigazione*, ki je na Liniji Koper–Trst in Koper–Valdoltra vozila večkrat dnevno, pri čemer se je urnik ob delavnikih razlikoval od prazničnega.⁶² Podobno je v publikaciji *Le vie dell' Istria* avtorja Ubalda Bottizer⁶³ iz marca 1928 oglas iste družbe z zimskim urnikom, ki pa se ne razlikuje bistveno od predhodno omenjenega. Avtobusno podjetje Stefana Muzija iz Šmarij pri Kopru ima objavljen svoj urnik prevozov na relaciji Koper–Novigrad in Koper–Šmarje za delavnike in nedelje. V publikaciji sta navedena tudi urnika parnikov in avtobusov.⁶⁴ V medvojnem času je v Istri vozila tudi Porečanka, ki je svoj vozni red oglaševala v časopisih, na primer v režimsko obarvanemu *L'Istria redenta* z dne 09. decembra 1922 je objavljen vozni red, veljaven od začetka meseca.⁶⁵ Popotniki, izletniki in turisti so uporabljali prevoz s Porečanko 33 let, saj jo je takratna italijanska oblast 31. avgusta 1935 zaradi nerentabilnosti ukinila in nadomestila z avtoprevozniki prevozi, ki so štirikrat dnevno vozili na isti razdalji.⁶⁶ Dobre povezave so se torej zagotavljale tudi z avtobusi, na relaciji Piran–Lucija pa še s tramvajem.⁶⁷

V tem poglavju smo že omenili, da je bil turizem v obdobju, ko je Istra pripadala Italiji zelo pod vplivom politike. Naj omenimo članka v reviji *L'Istria redenta* z dne 25. novembra 1922 z naslovom *Turismo Scolastico Capodistriano* (slv. Koprski šolski turizem)⁶⁸ in z dne 9. decembra 1922 z naslovom *Il Turismo scolastico ed extrascolastico nella Venezia Giulia* (slv. Šolski in obšolski turizem v Julijski krajini),⁶⁹ ki opevata slavo svoji domovini, režimu in istočasno predstavljata še (ob)šolske izlete mladoletnih otrok v gore, kot na primer na Krn, Mangart in Kraljevo špico ob od Rablju ter druge obšolske dejavnosti, na primer razstave in podobno. Nad razvojem tega področja je

Prijevoz parobrodima u razdoblju nakon I. svjetskog rata nije zamro, nastale su i nove linije, pojavili su se novi prijevoznici (područje sjevernog Jadrana bilo je poznato po jakoj konkurenciji u lokalnom/regionalnom brodomskom prijevozu), a neki su u vrijeme gospodarske krize u tridesetim godinama bili prisiljeni svoje brodove čak i prodati ili se udružiti s većim i jačim prijevoznicima⁶¹. U časopisu *L'Istria redenta* 25. studenoga 1922. objavljen je oglas s radnim vremenom društva *Società Capodistriana di Navigazione*, koje je na linijama Kopar – Trst i Kopar – Valdoltra vozio više puta dnevno, pri čemu se radno vrijeme radnim danom razlikovalo od blagdanskog⁶². Sličan je oglas istog društva u publikaciji *Le vie dell' Istria* autora Ubalda Bottizer⁶³ iz ožujka 1928. sa zimskim radnim vremenom, koji se značajno ne razlikuje od prethodno navedenog. Autobusna tvrtka Stefana Muzija iz Šmarja kod Kopra ima objavljen svoj vozni red za prijevoze na relacijama Kopar – Novigrad i Kopar – Šmarje za radne dane i nedjelje. U publikaciji su navedeni i vozni redovi parobroda i autobusa⁶⁴. U međuratnom razdoblju u Istri je vozila i Parenzana, koja je svoj vozni red oglašavala u novinama. Primjerice, u režimski obojenom listu *L'Istria redenta* od 9. prosinca 1922. objavljen je vozni red koji vrijedi od početka mjeseca⁶⁵. Putnici, izletnici i turisti koristili su se prijevozom Porečankom 33 godine, s obzirom na to da ju je tadašnja talijanska vlast 31. kolovoza 1935. zbog nerentabilnosti ukinula i zamijenila autoprijevozničkim linijama, koje su četiri puta dnevno vozile na istoj udaljenosti⁶⁶. Dakle, dobre su veze i inače bile zajamčene autobusima, a na relaciji Piran – Lucija i tramvajem⁶⁷.

U ovom smo poglavju već spomenuli da je turizam u razdoblju kada je Istra pripadala Italiji bio pod jakim utjecajem politike. Valja spomenuti članak u časopisu *L'Istria redenta* od 25. studenoga 1922. s naslovom *Turismo Scolastico Capodistriano* (hrv. Koprski školski turizam)⁶⁸ i od 9. prosinca 1922. s naslovom *Il Turismo scolastico ed extrascolastico nella Venezia Giulia* (hrv. Šolski i izvanškolski turizam u Julijskoj krajini)⁶⁹, koji opjevavaju slavu svojoj domovini, režimu te istodobno predstavljaju i (izvan)školske izlete maloljetne djece u planine, na primjer na Krn, Mangart i Kraljevu špicu uz Rabalj te druge izvanškolske aktivnosti, primjerice izložbe i slično. Nad

bdela Komisija za šolski turizam koprške pokrajine (ital. *Commissione del Turismo Scolastico nella provincia di Capodistria*), ustanovljena 12. februarja 1922. Aktivnosti so izvajali v sodelovanju z osrednjo Italijansko turistično organizacijo (ital. *Touring Club Italiano*) in Italijanskim planinskim društvom (ital. *Club Alpino Italiano*). Italijanska turistična organizacija v svojem vodniku *Guida pratica di luoghi di soggiorno e cura d'Italia* iz leta 1933 opisuje obalna mesta severne Istre in našteva vse možnosti potovanja med njimi, pri čemer se vsebina ne razlikuje bistveno od že predhodno navedenega. Novi sta dve pomorski prevozniki družbi, *Compagnia di Navigazione Adriatica* iz Benetk in *Navigazione Schiavon* iz Trsta, ki sta tukaj ponujali svoje prevoze.⁷⁰ Posebej pa želimo izpostaviti informacijske točke, ki jih vodnik navaja: v Portorožu dobijo obiskovalci informacije pri Neodvisni zdraviliški agenciji (ital. *Azienda autonoma di cura*), v Piranu v mestni hiši, v Izoli pa pri Društvu za promocijo tujkega prometa (ital. *Società per il Promovimento dei Forestieri*), ki je bilo ustanovljeno leta 1931.⁷¹ Na državni ravni je bil leta 1919 ustanovljen državni turistični urad ENIT (*Ente Nazionale Industrie Turistiche*) s sedežem v Rimu, ki je bil osnova za ustanavljanje turističnih zvez po pokrajinah leta 1936. Tako je nastala zveza tudi za področje Istre (*Ente provinciale per il turismo per la Provincia d'Istria*),⁷² ki je bila nosilec promocije Istrske pokrajine (ital. *Provincia dell'Istria*). Ta je sodelovala tudi z *Ente provinciale per il Turismo* iz Trsta, kjer je bilo leta 1937 vsaj še 13 drugih zasebnih uradov za turistične informacije.⁷³ Izmed bolj odmevnih akcij, ki so potekale v sodelovanju z različnimi ministrstvi, je bil 50 % popust tujim obiskovalcem Severnega Jadrana, ki so ga za prevoze nudile Italijanske državne železnice od leta 1926, posebni popusti železnice za družinska potovanja do morskih kopalnišč, toplic in klimatskih središč v času od 16. maja do 15. oktobra 1932, oprostitev plačevanja turistične takse za tuje kopalniške turiste na novih ozemljih Italije, ki je bila formalizirana z uredbo leta 1929.⁷⁴ Na ta način so želeli spodbuditi potovanje ljudi in razvoj turističnega gospodarstva, ki pa ob veliki gospodarski krizi v Istri nikakor ni mogel preprečiti stagnacije in celo nazadovanja. Rehar⁷⁵ še ugotavlja, da politične razmere za množični prihod tujih turistov niso bile ugodne, zato jih tudi ni bilo veliko.

razvojem tega področja bdjela je Komisija za šolski turizam koprške pokrajine (tal. *Commissione dio Turismo Scolastico nella provincia di Capodistria*), osnovana 12. veljače 1922. Aktivnosti su provodili u suradnji sa središnjom Talijanskom turističkom organizacijom (tal. *Touring Club Italiano*) i talijanskim planinskim društvom (tal. *Club Alpino Italiano*). Talijanska turistička organizacija u svojem vodiču *Guida pratica di luoghi di soggiorno e cura d'Italia* iz 1933. godine opisuje obalne gradove sjeverne Istre i nabroja sve mogućnosti putovanja između njih, pri čemu se sadržaj znatno ne razlikuje od prethodno navedenog. Nove su dvije pomorske prijevoznike tvrtke, *Compagnia di Navigazione Adriatica* iz Venecije i *Navigazione Schiavon* iz Trsta, koje su ovdje nudile svoje prijevoze⁷⁰. Posebno želimo naglasiti informacijske točke koje navodi vodič: u Portorožu posjetitelji mogu dobiti informacije u Neovisnoj zdravstvenoj agenciji (tal. *Azienda autonoma di cura*), u Piranu u gradskoj vijećnici, a u Izoli u Društvu za promociju inozemnog prometa (tal. *Società per il Promovimento dei Forestieri*), koje je osnovano 1931. godine⁷¹. Na državnoj je razini 1919. godine osnovan državni turistički ured ENIT (*Ente Nazionale Industrie Turistiche*) sa sjedištem u Rimu, koji je služio kao temelj za osnivanje turističkih zajednica po pokrajinama 1936. godine. Tako je nastala zajednica i za područje Istre (*Ente provinciale per il turismo per la Provincia d'Istria*)⁷², koja bila nositelj promocije Istarske pokrajine (tal. *Provincia dell'Istria*). Surađivala je i s *Ente provinciale per il Turismo* iz Trsta, gdje je 1937. godine bilo još barem 13 drugih privatnih ureda za turističke informacije⁷³. Među najpopularnijim akcijama, koje su se odvijale u suradnji s različnim ministarstvima, bilo je davanje 50 % popusta inozemnim posjetiteljima sjevernog Jadrana koji su za prijevoze nudile Talijanske državne željeznice od 1926. godine te posebni popusti željeznice za obiteljska putovanja do morskih kupališta, toplica i klimatskih središta u razdoblju od 16. svibnja do 15. listopada 1932., oslobađanje od plaćanja turističke pristojbe za strane kupališne turiste na novim teritorijima Italije koji su formalizirani uredbom 1929. godine⁷⁴. Na taj su način željeli poticati putovanja i razvoj turističkog gospodarstva, koji uz veliku gospodarsku krizu u Istri nikako nije mogao spriječiti stagnaciju, čak i nazadovanje. Rehar⁷⁵ još utvrđuje da političke okolnosti za masovni dolazak inozemnih turista nisu bile povoljne, zato ih i nije bilo mnogo.

Izredno pomembno za razvoj turizma severne Istre je bilo asfaltiranje ceste Trst–Koper januarja 1939 do sredine istega leta pa še ceste do Portoroža.⁷⁶ Portorož je bil glavno turistično središče severne Istre do začetka II. svetovne vojne, čeprav je bilo nekaj manjših hotelov in prenočišč tudi na področju Izole, Kopra, Ankarana, Savudrije in Umaga. Portorož se je v tem času uveljavljal tudi kot središče poslovnega turizma. Tako je na primer imelo 500 italijanskih inženirjev sredi leta 1935 v Portorožu nacionalni kongres, obiskali so tudi Buzet in tam spoznavali kapacitete izvira reke Mirne.⁷⁷ Na predvojni gospodarski pomen turistične dejavnosti, ki je bila koncentrirana predvsem na obalnem pasu, kaže podatek, da sta turizem in gostinstvo še leta 1941 sestavljala drugo najmočnejšo gospodarsko panogo in skupno tvorila kar 20 % narodnega dohodka tega območja. II. svetovna vojna je to spremenila in pravzaprav onemogočila poslovanje.⁷⁸ Za razliko od Velike vojne, so boji proti naci-fašistični oblasti v tej vojni potekali tudi na območju Istre. S tem sta bili močno prizadeti turistična infrastruktura in turistična suprastruktura.⁷⁹

3. Obdobje od leta 1945 do 1954

V medvojnem obdobju in takoj po tem so bili turistični objekti v uporabi takratnih okupatorjev, nato Jugoslovanske armade in Narodne zaščite vse do leta 1947. Nekaj jih je bilo v tem obdobju predanih kulturnim, socialnim in zdravstvenim ustanovam.⁸⁰ Takoj po II. svetovni vojni so razvoj turizma v severni Istri močno zaznamovale napetosti, povezane z določitvijo meje med takratno Jugoslavijo in Italijo. Ozemlje je bilo začasno razdeljeno s Pariško mirovno pogodbo, kjer je bilo ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje (STO). Turistični razvojni model cone B na začetku, predvsem zaradi vpliva zahodnih zaveznikov, vseeno ni bil tak kot v Jugoslaviji; je pa bila posebnost tega obdobja, enako kot v Jugoslaviji, plačevanje s posebnimi živilskimi nakaznicami, s katerimi so domači gostje po diskontiranih cenah (25 % popusta) kupovali v posebnih zadrugah ali izbranih gostinskih lokalih. Drugi gostje teh ugodnosti niso imeli.⁸¹

Od iznimnog značenja za razvoj turizma sjeverne Istre bilo je asfaltiranje ceste Trst – Koper u siječnju 1939., a do sredine iste godine i ceste do Portoroža⁷⁶. Portorož bio je glavni turistički centar sjeverne Istre do početka II. svjetskog rata, iako je nekoliko manjih hotela i prenoćišta postojalo i na području Izole, Kopra, Ankarana, Savudrije i Umaga. Portorož se u tom razdoblju razvijao i kao centar poslovnog turizma. Tako je na primjer 500 talijanskih inženjera sredinom 1935. godine u Portorožu održalo nacionalni kongres, posjetili su i Buzet te tamo upoznali kapacitete izvora rijeke Mirne⁷⁷. Na predratno gospodarsko značenje turističke djelatnosti, koja je bila prije svega koncentrirana u obalnom pojasu, ukazuje podatak da su turizam i ugostiteljstvo još 1941. godine činili drugu naj-snažniju gospodarsku granu te ukupno tvorili čak 20 % nacionalnog dohotka tog područja. Drugi je svjetski rat to promijenio i zapravo onemogućio poslovanje⁷⁸. Za razliku od Prvoga svjetskog rata, borbe protiv nacističko-fašističke vlasti u tom su se ratu odvijale i na području Istre. Time su snažno pogođene turistička infrastruktura i turistička suprastruktura⁷⁹.

3. Razdoblje od 1945. do 1954. godine

U međuratnom razdoblju i odmah nakon njega turističke objekte upotrebljavali su tadašnji okupatori, a zatim Jugoslovanska armija i Nacionalna zaštita sve do 1947. godine. Nekoliko ih je u tom razdoblju predano kulturnim, socijalnim i zdravstvenim ustanovama⁸⁰. Odmah nakon II. svjetskog rata razvoj turizma u sjevernoj Istri snažno su obilježile napetosti povezane s određivanjem granice između tadašnje Jugoslavije i Italije. Teritorij je privremeno bio podijeljen Pariškim mirovnim ugovorom, kada je osnovan Slobodni tršćanski teritorij (STT). Turistički razvojni model zone B, prije svega zbog utjecaja zapadnih saveznika, na početku ipak nije bio kao u Jugoslaviji; posebnost tog razdoblja, jednako kao u Jugoslaviji, bilo je plaćanje posebnim doznačnicama za hranu kojima su domaći gosti po diskontnim cijenama (25 % popusta) kupovali u posebnim zadrugama ili u odabranim ugostiteljskim lokalima. Ostali gosti nisu imali te pogodnosti⁸¹.

Kot v celotnem gospodarskem sistemu jugoslovanskega dela STO, so bile tudi na turističnem področju vzpostavljene oblike načrtnega gospodarstva pod vplivom in kontrolo Istrskega okrožnega ljudskega odbora (IOLO) in Vojaške uprave Jugoslovanske armade (VUJA). Pri obnovi turizma cone B STO je posebno vlogo prevzelo podjetje Riviera Turist Hotel (RTH) iz Kopra. Med njegove dejavnosti je sodilo tudi upravljanje hotelov, restavracij, gostiln in barov, zabavišč, vzdrževanje kopališč, igrišč, igralnic, ustanavljanje menjalnic in opravljanje prevoza oseb.⁸² Konkretno je podjetje dobilo nalogo: »da čim prej pristopi k obnovi in razširitvi obstoječih turističnih objektov in izgradnji novih.«⁸³ Kot prvo je bilo obnovljeno ankaransko kopališče Sv. Nikolaj in naložba se je izkazala kot uspešna, saj je kopališče z dodatno ponudbo, po statističnih podatkih leta 1948, obiskalo 32.074 gostov, predvsem Tržačanov. Iste leta je bilo delno obnovljeno tudi kopališče v Portorožu, ki pa je takrat dosegalo slabe rezultate.⁸⁴ Sicer pa je bil turizem na območju cone B STO, podobno kot v Jugoslaviji, izrazito sindikalno orientiran z mrežo počitniških domov za oddih delavcev. Leta 1949 so bila prvič organizirana počitniška letovanja za delavce in nameščence cone B STO v počitniških sindikalnih domovih v Sloveniji: Bled, Vrata, Gozd Martuljek, Dvorska vas, Bovec in nekatere druge lokacije; na območje cone B pa so v objekte v Fiesi, Portorožu in Savudriji, preurejene v počitniške domove, prišli delavci iz celinskega dela Slovenije. Za organizacijo izmenjave je skrbel okrožni odbor enotnih sindikatov iz Kopra v povezavi z glavnim odborom Zveze sindikatov Slovenije. Po tem so se začeli organizirati masovni izleti v Jugoslavijo, razvijal pa se je tudi mladinski turizem.⁸⁵ Vse te oblike so temeljile predvsem na koriščenju naravnih virov (lepe narave) in veliko manj na zabavi.⁸⁶

Razvoj sindikalnega turizma, čeprav to ni bil edini ciljni segment, je dobil velike razsežnosti v letu 1950 z ambicioznimi načrti povečanja prenočitvenih kapacitet cone B STO za 300 %. Potovalna pisarna Adria-Turist je prevzela sklepanje pogodb z lastniki objektov, ki so bili v duhu takratnega časa prisiljeni oddati proste kapacitete v najem.⁸⁷ Potovalna pisarna Adria-Turist iz Portoroža je bila sicer

Jednako kao u cijelom gospodarskom sustavu jugoslavenskog djela STT-a, na turističkom području također su bili uspostavljeni oblici planskog gospodarstva pod utjecajem i kontrolom Istarskoga okružnog narodnog odbora (IO-NO) i Vojne uprave Jugoslavenske armije (VUJA). Nakon obnove turizma zone B STT-a posebnu ulogu preuzela je tvrtka Riviera Turist Hotel (RTH) iz Kopra. U njegove je djelatnosti spadalo i upravljanje hotelima, restoranima, gostionicama i barovima, zabavištima, održavanje kupališta, igrališta, igraonica, osnivanje mjenjačnica i obavljanje prijevoza osoba⁸². Konkretno, tvrtka je dobila zadatak: „da što prije pristupe rekonstrukciji i proširenju postojećih turističkih objekata i izgradnji novih“⁸³. Kao prvo je bilo obnovljeno ankaransko kupalište Sv. Nikolaj, a investicija se pokazala uspješnom, s obzirom na to da je kupalište s dodatnom ponudom, po statističkim podacima 1948. godine, posjetilo 32.074 gostiju, prije svega Trščana. Iste je godine djelomično obnovljeno i kupalište u Portorožu, koje je tada postizalo loše rezultate⁸⁴. Inače je turizam na području zone B STT-a, slično kao u Jugoslaviji, bio izrazito sindikalno orijentiran, s mrežom odmarališta za predah radnika. Godine 1949. prvi su put organizirana ljetovanja za radnike i namještenike zone B STT-a u sindikalnim odmaralištima u Sloveniji: Bled, Vrata, Gozd Martuljek, Dvorska vas, Bovec i neke druge lokacije; u područje zone B, u objekte u Fiesi, Portorožu i Savudriji, koji su bili preuređeni u odmarališta, došli su radnici iz kontinentalnog dijela Slovenije. Za organizaciju razmjene brinuo se okružni odbor jedinstvenih sindikata iz Kopra u suradnji s glavnim odborom Saveza sindikata Slovenije. Nakon toga su se počeli organizirati masovni izleti u Jugoslaviju, a razvijao se i turizam za mlade⁸⁵. Svi ti oblici temeljili su prije svega na korištenju prirodnim izvorima (lijepom prirodom), a znatno manje na zabavi⁸⁶.

Razvoj sindikalnog turizma, iako to nije bio jedini ciljni segment, dobio je velike proporcije u 1950. godini s ambicioznim planovima povečanja smještajnih kapaciteta zone B STT-a za 300 %. Turistički ured Adria-Turist preuzeo je sklapanje ugovora s vlasnicima objekata koji su u duhu tadašnjeg vremena bili prisiljeni dati slobodne kapacitete u najam⁸⁷. Turistički ured Adria-Turist iz Por-

zasebna družba, ustanovljena že leta 1947, a poslovati je začela poleti 1949 kot sekcija RTH. Od 1. januarja 1950 dalje do konca leta je poslovala kot samostojno podjetje, medtem ko je bila po 1. februarju 1951 zunanje samostojno podjetje, interno pa vključena v Združenje gostinskih podjetij, ustanovljeno decembra 1950. Potovalna pisarna se je v letu 1950 ukvarjala v glavnem s sprejemom gostov, tako individualnih kot skupinskih. Informativno propagandna služba je imela na začetku obilo zagonjskih težav, prav tako se niso organizirali izleti na predvideni način in v predvidenem obsegu.⁸⁸ Kot smo že omenili, je Adria-Turist sodelovala pri organizaciji počitniških domov s tem, da je sklepala najemne pogodbe za objekte: skupno 12 od 32 objektov, danih za počitniške domove. Adria Turist je imela tudi povezave s Putnikom⁸⁹ v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji (FLRJ) in Adria Expresom v Trstu in tako urejala zlasti valutarno-čekovna in tehnično-prometna vprašanja.⁹⁰

Skladno z napatki Poverjenišva za trgovino in turizem Okrajnega ljudskega odbora Koper z dne 26. aprila 1951, Potovalna pisarna Adria-Turist pisarna opravlja le vlogo posredovalca, tako za skupine kot za posameznike, za kar je upravičena do provizije. Odstotek provizije, ki jo je lahko Adria-Turist samostojno določila in se je imel za primerne, če je znašal za posameznike 3 % od penzijskega računa, za skupine 2 % od nočitev. Posli s tujci vključno z državljani cone A STO so bili centralizirani in zanje je bila zadolžena potovalna pisarna Putnika, ki je maja leta 1951 odprla poslovalnico v Portorožu.⁹¹ Le-ta je za določene kapacitete sklenil pogodbe s ponudniki (»penzijskimi gostišči«).⁹² Prav tako je na začetku odstavka omenjeni lokalni organ dne 23. maja 1951 pisal mestnemu ljudskemu odboru, stanovanjski komisiji Koper, da z odločbo dodeli lokal bivše gostilne Riviera na Kardeljevi ulici v Kopru Putniku za njegove poslovne prostore.⁹³ Kot izhaja iz dopisa (prošnje) Putnika z dne 29. maja 1951 Poverjeništvu za trgovino in turizem pri Izvršilnem odboru za Istrsko okrožje za odprtje dveh poslovalnic v Kopru in Portorožu 1. junija 1951, je predvidel svoje naslednje naloge za svoja predstavništva:

toroža bio je, doduše, privatna tvrtka, osnovana več 1947. godine, a poslovati je počela ljeti 1949. kao sekcija RTH-a. Od 1. siječnja 1950. nadalje do kraja godine poslovala je kao samostalna tvrtka, dok je nakon 1. veljače 1951. bila vanjska samostalna tvrtka, a interno uključena u Udrugu ugostiteljskih tvrtki osnovanu u prosincu 1950. Turistički se ured u 1950. godini uglavnom bavio primanjem gostiju, kako individualnih tako i grupnih. Informativno-propagandna služba imala je mnogo problema na početku, prilikom pokretanja, isto tako se izleti nisu organizirali na predvideni način i u predvidenom obimu⁸⁸. Kao što smo već spomenuli, Adria-Turist je sudjelovao pri organiziranju odmarališta, s time da je sklapao ugovore o najmu za objekte: ukupno je 12 od 32 objekata upotrijebljeno za odmarališta. Adria-Turist imao je veze i s Putnikom⁸⁹ u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji (FNRJ) i Adria Expresom u Trstu i tako uređivao posebna valutno-čekovna i tehničko-prometna pitanja⁹⁰.

U skladu s napatcima Povjerenišva za trgovinu i turizam Okružnoga narodnog odbora Koper od 26. travnja 1951., Turistički ured Adria-Turist vršio je samo ulogu posrednika za grupe, kao i za pojedince, slijedom čega ima pravo na proviziju. Postotak provizije, koji je Adria-Turist mogao samostalno odrediti te se smatrao odgovarajućim, za pojedince je iznosio 3 % računa za pansion, a za grupe 2 % cijene noćenja. Poslovi sa strancima, uključujući državljane zone A STT-a, bili su centralizirani i za njih je bio zadužen turistički ured Putnika, koji je u svibnju 1951. godine otvorio poslovnice u Portorožu⁹¹. Za određene je kapacitete sklopio ugovore s ponuditeljima („pansionski ugostitelji“)⁹². Na početku je stavka navedeni lokalni organ 23. svibnja 1951. također pisao gradskom narodnom odboru, stambenoj komisiji Koper, da odlukom dodijeli Putniku kao njegov poslovni prostor lokal bivše gostionice Riviera u Kardeljevoj ulici u Kopru⁹³. Kako proizlazi iz dopisa (molbe) Putnika od 29. svibnja 1951. Povjereništvu za trgovinu i turizam Izvršnog odbora za Istarski okrug o pitanju otvaranja dviju poslovnica u Kopru i Portorožu 1. lipnja 1951., predvidio je sljedeće zadatke za svoja predstavništva:

1. receptivna služba za domače in tuje turiste;
2. menjava vseh vrst valut in deviz;
3. organizacija izletov z vsemi prevoznimi sredstvi;
4. prodaja vozovnic za vsa prevozna sredstva;
5. dajanje informacij v zvezi s turizmom;
6. prodaja komisijanskega blaga/razglednic, turističnih slik, raznih turističnih revij in edicij, narodnih umetnin ter
7. opravljanje vseh rezervacij doma in v tujini.⁹⁴

Da si je takratna oblast rada pripisala zasluge za uspehe, je mogoče sklepati iz »Poročila o vzpostavljanju neposrednih turističnih stikov naše zone (STT/B) z inozemstvom« z dne 22. maja 1952, kjer lahko preberemo, da je bila cona B v sezoni leta 1951 prek Putnikove ekspoziture v Portorožu vključena v okvir FLRJ mednarodnega turizma ter doseгла takrat gotove uspehe, katere pa gre neposredno pripisati zgolj referatu za turizem Istrskega okraja. V poročilu še zasledimo, da so leta 1952 v coni B vzpostavili lastno turistično pisarno v Portorožu ter ekspozituro in pisarno v Kopru oziroma, da so vzpostavili neposredne stike z Avstrijo, Nemčijo, Švico in cono A STO,⁹⁵ kjer je bil že od prej potencialnim obiskovalcem (turistom) za informacije o slovenski obali v Trstu na voljo Potovalni urad Adria-Express.⁹⁶ Ta nova portoroška pisarna, Potovalni urad ADRIA, je začel poslovati meseca aprila 1952⁹⁷ (oglas za direktorja urada prikazuje Slika 7). Iz 3. člena »Pravil potovalnega urada ADRIA-Portorož« izhajajo naslednji posli, ki jih le-ta opravlja⁹⁸ – glej tudi oglas na Sliki 5:

1. širi turistično propagando doma in v inozemstvu za letoviške kraje cone B in to ali z lastnimi propagandnimi predmeti ali z razpečevanjem ali tudi s preprodajo knjig, brošur, letakov, slik, fotografij in prospektov ter raznih publikacij, nadalje vodi propagando s predavanji, diapozitivi in filmi, z razstavami in podobno. Propagando za druga letoviška in zdraviliška mesta v tujini vodi v coni B, vendar na bazi reciprocitete, tj., da se lastnik obveže voditi propagando na lastnem področju za letoviške kraje cone B;
2. zbira in daje informacije potnikom in turistom za bivanje in potovanje v domačem in tujem prometu;

1. recepcijska služba za domače i strane turiste
2. mijenjanje svih vrsta valuta i deviza
3. organiziranje izleta svim prijevoznim sredstvima
4. prodaja karata za sva prijevozna sredstva
5. pružanje informacija povezanih s turizmom
6. prodaja komisijske robe / razglednica, turističkih slika, raznih turističkih časopisa i edicija, narodnih umjetnina te
7. obavljanje svih rezervacija kod kuće i u inozemstvu⁹⁴.

Da si je tadašnja vlast rado pripisivala zasluge za uspehe može se zaključiti iz „Izveštaja o uspostavljanju direktnih turističkih kontakata naše zone (STT/B) s inozemstvom“ od 22. svibnja 1952., gdje možemo pročitati da je zona B u sezoni 1951. godine preko Putnikove ekspoziture u Portorožu bila uključena u okvir FNRJ-a međunarodnog turizma te da je tada postigla sigurne uspehe, koje treba izravno pripisati isključivo referatu za turizam Istarskog okruga. U izvještaju još možemo pronaći da su 1952. godine u zoni B uspostavili vlastiti turistički ured u Portorožu te ekspozituru i ured u Kopru, odnosno da su uspostavili izravne kontakte s Austrijom, Njemačkom, Švicarskom i zonom A STT-a⁹⁵, gdje je već od ranije potencijalnim posjetiteljima (turistima) na raspolaganju bio Turistički ured Adria-Express za informacije o slovenskoj obali u Trstu⁹⁶. Taj je novi portoroški ured, Turistički ured ADRIA, počeo poslovati u travnju 1952.⁹⁷ (slika 7 prikazuje oglas za direktora ureda). Iz članka 3. „Pravil potovalnega urada ADRIA-Portorož“ proizlaze sljedeći poslovi koje obavlja⁹⁸ – vidi i oglas na slici 5:

1. širi turističku propagandu kod kuće i u inozemstvu za ljetovališta zone B, i to ili vlastitim propagandnim predmetima ili distribucijom ili preprodajom knjiga, brošura, letaka, slika, fotografija i prospekata te raznih publikacija; nadalje vodi propagandu predavanjima, dijapozitivima i filmovima, izložbama i slično; propagandu za druga ljetovališta i lječilišta u inozemstvu vodi u zoni B, ali na bazi reciprociteta, tj. da se vlasnik obvezuje na vlastitom području voditi propagandu za ljetovališta zone B
2. prikuplja i pruža informacije putnicima i turistima za boravak i putovanje u domačem i stranom prometu

3. organizira skupinska potovanja in izlete po coni B, iz cone B v tujino in iz tujine v cono B;
4. prodaja in posreduje prodajo vozovnic za vsa prometna sredstva;
5. opravlja sprejem in odpremo potniške prtljage za tu- in inozemstvo;
6. izdaja napotnice (voucherje) za vse hotele;
7. dobavlja osebne dokumente in dokumente za vozila za potovanje v cono B, kakor tudi za potovanja iz cone B v FLRJ ali inozemstvo;
8. posreduje zavarovanje vseh vrst tako potnikov kakor tudi prtljage;
9. opravlja vse menjalne posle v zvezi s tujskim prometom;
10. opravlja prevoz potnikov in prtljage z lastnimi ter najetimi prevoznimi sredstvi vseh vrst in to po naročilu ter po lastnem načrtu;
11. v krajih, kjer ima lastne poslovalnice, opravlja tudi foto-servis ter vzdržuje lastne foto-delavnice in laboratorije.

3. organizira grupna putovanja i izlete po zoni B, iz zone B u inozemstvo i iz inozemstva u zonu B
4. prodaje i posreduje u prodaji karata za sva prometna sredstva
5. vrši prijem i otpremu putničke prtljage za zemlju i inozemstvo
6. izdaje uputnice (vaučere) za sve hotele
7. dobavlja osobne dokumente i dokumente za vozila za putovanje u zonu B, kao i za putovanja iz zone B u FNRJ ili inozemstvo
8. posreduje u osiguranju svih vrsta putnika, kao i prtljage
9. obavlja sve mjenjačke poslove povezane s inozemnim prometom
10. vrši prijevoz putnika i prtljage vlastitim i unajmljenim prijevoznim sredstvima svih vrsta, i to po narudžbi i po vlastitom planu
11. u mjestima gdje ima vlastite poslovnice vrši i foto-servis te održava vlastite fotoradionice i laboratorije.

Slika 5: Oglas za Potovalni urad ADRIA Portorož iz leta 1952⁹⁹
 Slika 5: Oglas za Turistički ured ADRIA Portorož iz 1952. godine⁹⁹

Potovalni urad ADRIA je imel stike z mnogimi tujimi uradi, vendar z neznatnimi uspehi. Urad je posedoval motorno barko za križarjenje po Jadranu, a za prevoze z njo ni bilo zanimanja. V dokumentu »Problematika in analiza turizma za leto 1952«, z dne 21. julija 1952 še ugotavljajo, da so možni razlogi v tem, da se je motor barke pokvaril, pa tudi, da so interesenti za ta križarjenja Švicarski turisti, ki zahtevajo jahte in luksuzne parnike. Je pa v tem dokumentu še navedeno, da je omenjeni urad tega leta organiziral letovanje za 60 avstrijskih otrok v počitniški

Turistički ured ADRIA imao je kontakte s mnogim stranim uredima, ali s neznatnim uspjesima. Ured je osigurao motorno barko za krstarenje po Jadranu, a za prijevoze njome nije bilo zanimanja. U dokumentu „Problematika i analiza turizma za 1952. godinu“ od 21. srpnja 1952. još utvrđuju da su mogući razlozi u tome što se motor barke pokvario, kao i da su interesenti za ta krstarenja švicarski turisti, koji zahtijevaju jahte i luksuzne parobrode. U ovom je dokumentu još navedeno da je navedeni ured te godine organizirao ljetovanje za 60 austrijske djece u kući

hiši v bližini Dijaškega doma v Portorožu.¹⁰⁰ Kot izhaja iz regionalnega časopisa Slovenski Jadran, je Potovalni urad ADRIA iz Portoroža vseeno postajal eno glavnih operativnih gonil obalnega turizma. Tako iz časopisa izvemo, da je Potovalni urad ADRIA v Portorožu leta 1953:

1. nabavil nov avtobus in motorno ladjo za okrog 70 ljudi, ki sta služila za razne izlete ob Slovenski obali in po morju;¹⁰¹
2. v svojih uradih v Kopru in Portorožu uvedel prodajo železniških vozovnic za vse kraje države. V teh uradih se dobijo tudi vozovnice za vse proge za prevoz s parniki in ves informacijski material. V Portorožu so se razen tega dobile avtobusne vozovnice za daljše relacije, v Kopru pa tudi za lokalne, razen za Umag. Potovalni urad ADRIA je izdal nov avtobusni vozni red za jugoslovansko cono STO, v katerem je tudi vozni red za parnike in seznam odhoda in prihoda vlakov v Divači;¹⁰²
3. sklenil pogodbe z domačimi potovalnimi uradi na obali in inozemskimi turističnimi agencijami v glavnem že v zimskih mesecih in pri tem so bila skoraj že vsa mesta rezervirana. Za morebitna prosta mesta so se zanimale predvsem švicarske, angleške, nemške in avstrijske agencije, s holandskimi in norveškimi pa se še pogajali.¹⁰³ Podobno piše tudi aprila leta 1955.¹⁰⁴

Nadalje je ta isti časopis leta 1954 objavil, da bo Potovalni urad ADRIA v Portorožu med sezono skrbel za izlete v razne turistično zanimive kraje na Koprskem in sosednjih okrajih. Organiziral bo obiske Postojnske in Škocjanske jame, Lipice na Krasu in na gradu Socerb, kjer bo čez vse poletje odprta dobra restavracija.¹⁰⁵ Problem teh povezav je bilo slabo cestno omrežje, kakovost cest in prevoznih sredstev (avtobusov), morje pa neizkoriščeno.¹⁰⁶ Leta 1955 so v Piranu splavili obnovljeno motorno ladjo železne konstrukcije »Portorož«, tudi v lasti potovalnega urada. To je prva ladja te vrste, druga železna ladja, ki so jo popravili v Piranski ladjedelnici. Ladja je bila namenjena za turistični prevoz na linijah Portorož–Ankaran, Umag–Poreč. Njena hitrost znaša 11 morskih milj na uro, kapaciteta pa je 60 potnikov.¹⁰⁷ Poleg potovalnega urada so se s prevozništvom potnikov ukvarjali še v Podjetju

za odmor u blizini Đačkog doma u Portorožu¹⁰⁰. Kako proz izlazi iz regionalnog časopisa Slovenski Jadran, Turistički ured ADRIA iz Portoroža svejedno je postajao jedan od glavnih operativnih pokretača obalnog turizma. Tako iz časopisa možemo saznati da je Turistički ured ADRIA u Portorožu 1953. godine:

1. nabavio novi autobus i motorni brod za približno 70 ljudi, koji će služiti za razne izlete uz slovensku obalu i morem¹⁰¹;
2. u svojim uredima u Kopru i Portorožu uveo prodaju željezničkih karata za sve krajeve države. U tim se uredim mogu nabaviti i karte za sve linije za prijevoz parobrodima i cjelokupan informacijski materijal. U Portorožu su se osim toga mogle nabaviti autobusne karte za duže relacije, a u Kopru i za lokalne, osim za Umag. Turistički ured ADRIA izdao je novi autobusni vozni red za jugoslavensku zonu STT, u kojem se nalazi i vozni red za parobrode te popis odlazaka i dolazaka vlakova u Divači¹⁰²;
3. ugovor između domaćih putnih ureda na obali i inozemnih turističkih agencija sklopio uglavnom već u zimskim mjesecima te su gotovo sva mjesta već rezervirana. Za eventualna slobodna mjesta zainteresirane su bile prije svega švicarske, engleske, njemačke i austrijske agencije, a s nizozemskim i norveškim pregovori još nisu bili završeni¹⁰³. Slično piše i u travnju 1955. godine¹⁰⁴.

Nadalje, isti je časopis 1954. godine objavio da će Turistički ured ADRIA u Portorožu tijekom sezone brinuti o izletima u razne turistički zanimljive krajeve unutar koparskog i susjednih okruga. Organizirat će posjete u Postojnsku i Škocjansku jamu, Lipicu na Krasu i na grad Socerb, gdje će tijekom cijelog ljeta biti otvoren dobar restoran¹⁰⁵. Problem te povezanosti bila je loša cestovna mreža, kvaliteta cesta i prijevoznih sredstava (autobusa), a more neiskorišteno¹⁰⁶. Godine 1955. u Piranu su obavili porinuće obnovljenoga motornog broda željezne konstrukcije „Portorož“, isto tako u vlasništvu turističkog ureda. To je prvi brod te vrste te drugi željezni brod koji su popravili u Piranskom brodogradilištu. Brod je bio namijenjen turističkom prijevozu na linijama Portorož – Ankaran i Umag – Poreč. Njegova je brzina iznosila 11 morskih milja na sat, a kapacitet 60 putnika¹⁰⁷. Osim turističkog

Avtobus Piran in Avtopodjetju, d. d., iz Kopra. Zadnje je bilo ustanovljeno 25. septembra 1946, leta 1947 se je preimenovalo v Avtopodjetje ADRIA, 23. januarja 1954 pa je na njegovih temeljih nastalo Avtopodjetje Slavnik, ki je bil v povojnem času še dolga leta glavni prevoznik v tem delu Slovenije.¹⁰⁸ Iz leta 1954 je tudi oglas v Slovenskem Jadranu, ki ga prikazuje Slika 6 in v celoti odraža tudi takraten način promocije v medijih.

ureda, prijevozom putnika bavili su se i u tvrtki Avtobus Piran i Avtopodjetju /Automobilskoj tvrtki/ d.d. iz Kopra. Avtpodjetje je osnovano 25. rujna 1946., 1947. godine se preimenovalo u Avtopodjetje ADRIA, a 23. siječnja 1954. na njegovim temeljima nastalo je Avtopodjetje Slavnik, koje je u poslijeratnom razdoblju još niz godina bilo glavni prijevoznik u ovom dijelu Slovenije¹⁰⁸. Iz 1954. je godine i oglas u Slovenskom Jadranu, koji prikazuje slika 6 i u cijelosti odražava tadašnji način promocije u medijima.

Slika 6: Oglas Avtoprevozniškega podjetja Slavnik iz Kopra¹⁰⁹

Slika 6: Oglas Avtoprevozniškega podjetja Slavnik iz Kopra¹⁰⁹

Avtoprevozniško podjetje SLAVNIK v Kopru

SKRBI ZA UDOBEN PREVOZ POTNIKOV Z NAMODERNEJSIMI AVTOPULMANI ZNAMKE
MERCEDES

Poslužujte se za vse izlete naših prevoznih sredstev!

Prijavljajte se za letošnje prvomajske izlete!

DELOVNI KOLEKTIV ČESTITA OB PRVEM MAJU VSEM POTNIKOM IN VSEM DELOVNEMU LJUDSTVU!

Slika 7: Oglas za prosta vodilna delovna mesta¹¹⁰

Slika 7: Oglas za slobodna rukovodeča radna mjesta¹¹⁰

Dinamiko razvoja takratnega gospodarstva vključno s turizmom so spremljale tudi kadrovske potrebe. Pomanjkanje turističnih kadrov je bilo očitno, lokalna oblast pa se je ukvarjala pretežno s kadrovanjem za vodilna delovna mesta. Kadrovski oglas v Slovenskem Jadranu iz maja 1954 prikazuje Slika 7.

Slovenski Jadran marca 1953 piše o odstranitvi tramvajskih tirnic po Portorožu kot o veliki pridobitvi. Tramvaj je odtlej vozil le še med Piranom in Portorožem. Članek še navaja, da bo linijo nadomestil sodoben avtobus, katerega linijo bodo po-

KOMISIJE ZA POSTAVITEV DIREKTORJEV V SPODAJ NAVEDENIH PODJETJIH RAZPISUJEJO V SMISLU 96. ČLENA UREDBE O USTANAVLJANJU PODJETIJ IN OBRATOV (URADNI LIST FLJ R. 51/50)

mesta direktorjev

NASLEDNJIH PODJETIJ:

- „Arrigoni“ tovarna sardin - Izola
- „Mehanotehnika“ tovarna tehničnih igrač - Izola,
- Potovalni urad „Adria“ - Portorož
- Podjetje „Avtobus“ - Piran,
- Podjetje „De Langlade“ - Koper
- Trgovsko podjetje „Sadje-zelenjava“ Izola,
- „Riba“ - Izola,
- „Val“ - Piran - plovna in pomorska agencija,
- Trgovsko podjetje „Moda“ - Izola,
- Gostinsko podjetje „Turist“ - Ankaran

POGOJI: PRIMERNA STROKOVNA IZOBRAŽBA TER PRAKSA.
PROMIŠNJE SE VLAGAJO PRI TAJNIŠTVU OLO-KOPER
DO 25. MAJA 1954

Dinamiku razvoja tadašnjeg gospodarstva, uključujući turizam, pratile su i kadrovske potrebe. Nedostatak turističkih kadrova bio je očit, a lokalna se vlast bavila pretežito kadriranjem za rukovodeća radna mjesta. Oglas za kadar u slovenskom Jadranu iz svibnja 1954. prikazuje slika 7.

Slovenski Jadran u ožujku 1953. o odstranjenju tramvajskih tračnica u Portorožu piše kao o velikom postignuću. Tramvaj je od tada vozio samo još između Pirana i Portoroža. Članak još navodi da će liniju zamijeniti suvremeni autobus, čija će

daljšali do Sečovelj, da se bodo lahko tamkajšnji delavci (rudarji) vozili na razvedrilo v Portorož in Piran.¹¹¹ Ta isti časopis aprila 1954 piše, kako v Portorožu in Izoli ter v drugih krajih izboljšujejo videz in urejenost mest ter da se odpirajo novi trgovski objekti (trgovine, cvetličarne in podobno). Kritični pa so do tega, ker turistom v Izoli ni na voljo nobenega hotela, ker jim v Piranu in Kopru ne znajo pokazati svojih lepote in so osredotočeni le na plažo, morje ter hotele, in ker na obali ni pristne zabave za goste.¹¹² Podobno, čeprav manj kritično, pisanje lahko zasledimo še v članku iz aprila 1955.¹¹³ Izola je bila dejansko mesto, kjer se je turizem začel močneje razvijati šele po II. svetovni vojni in to predvsem za manj zahtevne domače goste,¹¹⁴ medtem ko se Koper v turističnem smislu v preteklosti sploh ni razvijal.¹¹⁵

4. Obdobje Jugoslavije od 1955 do 1991

Naslanjanje zgolj na Beograjski Putnik in njegovo slovensko podružnico ni moglo zagotavljati normalne turistične promocije obalnega področja, še posebej, ker se je domač urad kot omenjeno ukvarjal s kar precejšnjimi zagonskimi težavami. Po letu 1954 so se po ukinitvi omejitev za območje nekdanje cone B pojavili še Kvarner-express iz Opatije, Putnik in CentroTurist iz Zagreba ter drugi. Na izboljšave in posledično povečanje dinamike obiskovanja je pozitivno vplivala sklenitev Videmskega sporazuma in z njim maloobmejnega prometa.^{116, 117}

Obdobje po podpisu Londonskega sporazuma 5. oktobra 1954 je bilo v razvojnem smislu zelo razgibano. V Piranski ladjedelnici so načrtovali, da bodo do poletne sezone leta 1955 zgradili novo obalno ladjo, ki bo prevažala potnike in turiste na progi Koper–Ankaran.¹¹⁸ Zaradi ukinitve obalnih prog reške Jadrolinije na relacijah Koper–Trst in Koper–Umag maja 1957, pomorski promet ni mogel doseči načrtovanega porasta. Kljub temu pa je v primerjavi z letom 1956 narasel za 14 %. Medtem ko je preko Kopra leta 1956 pripotovalo in odpotovalo 144.586 potnikov, se je to število v letu 1957 vseeno povzpelo na 164.241. Z uvedbo nekaj novih prog proti Dalmaciji v letu 1958, se je načrtoval dvig prometa v turistični sezoni. Iz tega je

linija biti produžena do Sečovelja, da se tamošnji radnici (rudari) mogu voziti na zabavu u Portorož i Piran¹¹¹. Isti časopis u travnju 1954. piše kako u Portorožu i Izoli te u drugim krajevima poboljšavaju izgled i uređenost gradova te da se otvaraju novi trgovački objekti (trgovine, cvjećarnice i slično). Kritiziraju i to da turistima u Izoli nije na raspolaganju nijedan hotel, da im u Piranu i Kopru ne znaju pokazati svoje ljepote te su usredotočeni samo na plažu, more i hotele te činjenicu da na obali nema prave zabave za goste¹¹². Slično pisanje, iako s manje kritika, možemo pronaći i u članku iz travnja 1955.¹¹³ Izola ja zaista bila mjesto u kojem se turizam snažnije počeo razvijati tek nakon II. svjetskog rata, i to prije svega za manje zahtjevne domaće goste¹¹⁴, dok se Koper u turističkom smislu u prošlosti uopće nije razvijao¹¹⁵.

4. Razdoblje Jugoslavije od 1955. do 1991.

Oslanjanje isključivo na beogradski Putnik i njegovu slovensku podružnicu nije moglo jamčiti normalnu turističku promociju obalnog područja, posebice zbog toga što se domaći ured, kako je već navedeno, bavio dosta velikim problemima oko pokretanja. Nakon 1954. godine, odnosno nakon ukidanja ograničenja za područje nekadašnje zone B, pojavili su se i Kvarner-express iz Opatije, Putnik i CentroTurist iz Zagreba te drugi. Na poboljšanja i posljedično povećanje dinamike posjeta pozitivno je utjecalo sklapanje Videmskog sporazuma te njime i malograničnog prometa^{116, 117}.

Razdoblje nakon potpisivanja Londonskog sporazuma 5. listopada 1954. u razvojnem je smislu bilo vrlo dinamično. U Piranskom brodogradilištu se do ljetne sezone 1955. godine planirala izgradnja novog obalnog broda, koji će prevoziti putnike i turiste na liniji Koper – Ankaran¹¹⁸. Zbog ukidanja obalnih linija riječke Jadrolinije na relacijama Koper – Trst i Koper – Umag u svibnju 1957., pomorski promet nije mogao ostvariti planirani rast. Unatoč tome, u usporedbi s 1956. godinom povećao se za 14 %. Iako je preko Kopra 1956. godine proputovalo i otputovalo 144.586 putnika, taj se broj u 1957. godini svejedno povećao na 164.241. Uvođenjem nekoliko novih linija prema Dalmaciji u 1958. godini planiralo se povećanje prometa u turistič-

izhajala zlasti nova zahteva po decentralizaciji reške Jadrolinije, ki naj bi z odstopljenimi sodobnimi potniškimi ladjami omogočila redni obalni potniški promet v okviru novega podjetja za obalni potniški in tovorni promet v Kopru.¹¹⁹ Slovenski Jadran v članku *Kaj lahko dobimo od »Jadrolinije«* leta 1957 našteva, kakšne so potrebe po plovilih na slovenski obali. Našteva plovila za lokalne prevoze, regionalne prevoze v Istri in za turistična križaranja po Jadranu in Sredozemlju, pri čemer izpostavlja, da bi potrebovali vsaj 8 ladij, kot solidno osnovo za prihodnji razvoj turizma.^{120, 121} Nov zagon ladijskemu prevozu turistov so želeli dati z nakupom t. i. leteče ladje »Delfin«, ki jo je kupilo podjetje Slavnik oktobra 1959, po tem, ko je ladjo enakega tipa pred dobrim letom dobil Trst. »Delfin« je bila prva taka ladja v takratni Jugoslaviji, ki pa tako kot tržaška ladja ni dosegla pomembnejših rezultatov in ni pripomogla bistveno k razvoju turizma.¹²² Le-ta se je očitno vedno bolj nagibal k množičnosti. Dodaten dokaz za to je, da je bilo samo na območju piranske občine v letu 1958 načrtovanih 68 novih počitniških domov oziroma sindikalnih podružnic iz najrazličnejših slovenskih krajev. Piran je skupaj s Fiesom od leta 1957 postajal obmorsko središče domačega (predvsem sindikalnega) turizma,¹²³ a so se na podoben način uveljavljala tudi ostala obalna središča, npr. Ankaran in Izola.¹²⁴

Leta 1955 je bil v Portorožu organiziran *II. Mednarodni moštveni šahovski turnir Portorož*. Na brošuri, ki je bila izdana ob tej priložnosti, zasledimo oglas za Avtopodjetje Slavnik, Koper, ki promovira svoje prevoze z *avtopulmani* »Mercedes«, oglas za Potovalni urad ADRIA Portorož, ki nudi informacije, rezervacije, menjavo denarja, izlete z lastnim motornim čolnom ali avtobusom, vozovnice, foto-storitve in razglednice, ter oglas za *Ribič Piran*, ki priporoča izlete z ladjo »Burja«, športni ribolov in križaranja po Jadranu.¹²⁵ Poleg tega je bilo v času od leta 1954 do 1956 tudi obdobje prvega povezovanja obale z zaledjem po vojni. Avtoprevozniško podjetje Slavnik in Potovalni urad ADRIA sta povezala obmorske kraje s Planinsko kočo na Slavniku in postojanko na področju Snežnika. Prav tako so začeli za turiste organizirano iz-

koj sezoni. Pogotovo je iz toga proizlazilo novi zahtjev za decentralizacijo riječke Jadrolinije, koja bi odstupljenim suvremenim putničkim brodovima omogućila redovni obalni putnički promet u okviru nove tvrtke za obalni putnički i teretni promet u Kopru¹¹⁹. Slovenski Jadran u članku *Što možemo dobiti od „Jadrolinije“* 1957. godine nabroja kakve su potrebe za plovilima na slovenskoj obali. Nabroja plovila za lokalne prijevoze, regionalne prijevoze u Istri i za turistička krstarenja po Jadranu i Sredozemlju, pri čemu naglašava da je potrebno barem osam brodova kao solidan temelj za budući razvoj turizma^{120, 121}. Novi zamah broskom prijevozu turista željeli su dati kupnjom tzv. letećeg broda „Delfin“, koji je tvrtka Slavnik kupila u listopadu 1959., nakon što Trst nešto više od godinu dana ranije dobio brod istog tipa. „Delfin“ je bio prvi takav brod u tadašnjoj Jugoslaviji, koji, kao ni tršćanski brod, nije postigao važnije rezultate i nije značajno pridonio razvoju turizma¹²². Očito se sve više usmjeravao na masovnost. Dodatni je dokaz za to da je samo na području piranske općine u 1958. godini bilo planirano 68 novih kuća za odmor, odnosno sindikalnih podružnica iz najrazličitijih slovenskih krajeva. Piran je zajedno s Fiesom od 1957. godine postajao primorski centar domaćeg (prije svega sindikalnog) turizma¹²³, ali su se na sličan način razvijali i ostali obalni centri, npr. Ankaran i Izola¹²⁴.

Godine 1955. u Portorožu je organiziran *II. međunarodni šahovski turnir za muškarce Portorož*. Na brošuri, koja je izdana tom prilikom, možemo pronaći oglas za Avtopodjetje Slavnik Koper, koje promovira svoje prijevoze posebnom vrstom udobno uređenih automobilskih (autobusnih) vozila „Mercedes“, oglas za Turistički ured ADRIA Portorož koji nudi informacije, rezervacije, mijenjanje novca, izlete vlastitim motornim čamcem ili autobusom, karte, fotografske usluge i razglednice, te oglas za *Ribič Piran*, koji preporučuje izlete brodom „Burja“, sportski ribolov i krstarenja po Jadranu¹²⁵. Osim toga, razdoblje od 1954. do 1956. godine bilo je i razdoblje prvog povezivanja obale sa zaledjem nakon rata. Autoprijevoznička tvrtka Slavnik i Turistički ured ADRIA povezali su primorske krajeve s Planinskim domom na Slavniku i odmaralištem na području Snežnika. Isto su tako počeli za turiste

vajati izlete na Socerb, v Sečo, Rižano, Lipico in med tem območjem in notranjostjo Slovenije.¹²⁶ Tudi sicer je javni in organiziran prevoz potekal predvsem z avtobusi, saj je bila železniška povezava zelo slaba.¹²⁷ Poleg omenjenih so potnike v slovenski Istri prevažali še Primorje iz Pirana, Slovenija avtopromet iz Ljubljane, Avtotrans iz Reke, Istra auto iz Umaga, Avtopromet Gorica iz Nove Gorice in Avtobusno podjetje Poreč.¹²⁸ Zanimivo je, da so imeli v Piranu problem z nakupom avtobusnih vozovnic, saj je bila ta storitev potnikom na voljo le v Portorožu v takajšnji poslovalnici Potovalnega urada ADRIA, kjer pa je bila običajno gneča. Turistično društvo v Piranu je predvidelo prostor v znani benečanski stavbi na Tartinijevem trgu. Prostor bi moral prevzeti Potovalni urad ADRIA iz Portoroža, a ker do tega ni prišlo, je Turistično društvo sklenilo, prepustiti omenjene prostore avtobusnemu podjetju Slavnik.¹²⁹

Tudi naslednje obdobje do leta 1962 se šteje kot obdobje uspešnega razvoja turizma na območju tedanjega okraja Koper, saj so poleg omenjenih sprememb v prometnih povezavah sprejeli vrsto ukrepov in navodil o urejanju okolja turističnih objektov.¹³⁰ O tem piše tudi Slovenski Jadran 23. marca 1956.¹³¹ Vpliv politike je bil v tem obdobju, pa tudi pred tem, precejšen in glavne načrte in odločitve so sprejemali politični veljaki oziroma funkcionarji na različnih ravneh.¹³² Nadalje je v letu 1958 prišlo do ene večjih panožnih združitve v slovenski Istri. Potovalni urad ADRIA Portorož in Avtopodjetje Primorje Piran sta se priključila Avtopodjetju Slavnik Koper, ki se je pozneje v istem letu preimenovalo v podjetje Slavnik Koper.¹³³ Na ta način je nastal glavni regionalni turistični prevoznik in ponudnik turističnih storitev, ki se je tudi lažje spopadal s konkurenčnimi podjetji, ki so iz drugih okrajev delovali na obalnem področju. To so bili v petdesetih letih *Putnik Slovenija* s poslovalnico v Kopru in *SAP – Turist biro* Ljubljana¹³⁴ s poslovalnicama v Piranu in Kopru. Zadnji je na primer leta 1958 z oglasom v Slovenskem Jadranu (Slika 8a) vabil na strokovno ekskurzijo v Milano. Ta oglas bi lahko razvrstili tudi v sklop poslovnega turizma. Dodatno želimo izpostaviti še možnosti financiranja, ki so jih takrat ponujali domači potovalni uradi turistom za

organizirati izlete na Socerb, u Seču, Rižanu, Lipicu te između tog područja i unutrašnjosti Slovenije¹²⁶. Inače se javni i organizirani prijevoz također odvijao prije svega autobusima, jer je željeznička veza bila vrlo loša¹²⁷. Osim spomenutih, putnike su u slovenskoj Istri prevozili i Primorje iz Pirana, Slovenija avtopromet iz Ljubljane, Avtotrans iz Rijeke, Istra auto iz Umaga, Avtopromet Gorica iz Nove Gorice i Autobusna tvrtka Poreč¹²⁸. Zanimljivo je da je u Piranu postojao problem s kupnjom autobusnih karata, s obzirom na to da je ta usluga putnicima bila na raspolaganju samo u Portorožu u tamošnjoj poslovnicu Turističkog ureda ADRIA, gdje je obično bila gužva. Turističko društvo u Piranu predvidjelo je prostor u poznatoj venecijanskoj zgradi na Tartinijevu trgu. Prostor je trebao preuzeti Turistički ured ADRIA iz Portoroža, a s obzirom na to da do toga nije došlo, Turističko je društvo odlučilo navedene prostore prepustiti autobusnoj tvrtki Slavnik¹²⁹.

Sljedeće razdoblje, do 1962. godine, također se smatra razdobljem uspješnog razvoja turizma na području tadašnjeg okruga Koper, s obzirom na to da su, osim navedenih promjena u prometnim vezama, usvojili niz mjera i uputa povezanih s uređivanjem okolice turističkih objekata¹³⁰. O tome piše i Slovenski Jadran 23. ožujka 1956.¹³¹. Utjecaj politike u tom razdoblju, a i prije toga, značajan je, a glavne planove i odluke donosile su političke ličnosti, odnosno funkcionari na različitim razinama¹³². Nadalje je u 1958. godini došlo do jednog od većih spajanja unutar gospodarske grane u slovenskoj Istri. Turistički ured ADRIA Portorož i Avtopodjetje Primorje Piran priključili su se Avtopodjetju Slavnik Koper, koje se kasnije iste godine preimenovalo u tvrtku Slavnik Koper¹³³. Na taj je način nastao glavni regionalni turistički prijevoznik i ponuditelj turističkih usluga koji se lakše nosio s konkurentskim tvrtkama koje su iz drugih okruga djelovale na obalnom području. To su u pedesetim godinama bili *Putnik Slovenija* s poslovnicom u Kopru i *SAP – Turist biro* Ljubljana¹³⁴ s poslovnicama u Piranu i Kopru., koji je na primjer 1958. godine s oglasom u Slovenskom Jadranu (slika 8a) pozivao na stručnu ekskurziju u Milano. Taj bismo oglas mogli uvrstiti i u sklop poslovnog turizma. Dodatno želimo naglasiti i mogućnosti financiranja koje su tada do-

Slika 8: Turistični oglasi iz leta 1958¹³⁵
 Slika 8: Turistički oglasi iz 1958. godine¹³⁵

a) SAP Turist biro
 a) SAP turist biro

Vse kolektive in posameznike, ki se zanimajo za obisk vzorčnega velesejma v Milanu, ki bo od 12. do 27. aprila 1958, vabimo, da se čimprej prijavijo v naših poslovalnicah. — Pri vseh izletih se poslužujte 10-mesečnega turističnega posojila. — Naši udobni avtobusi Vas prepeljejo kamorkoli hitro in poceni.

POMNITE! — Kamorkoli — povsod s SAP-Turist birojem!

njihove turistične aktivnosti in ki se ne razlikujejo od sodobnih prijemov. Tudi drugi oglas (Slika 8b) sodi v sklop poslovnega turizma in nazorno prikazuje takratno družbeno-politično realnost, poslovne prakse pa za sodobne poslovne pristope na zahodu popolnoma nesprejemljive.

Kot nekaj povsem običajnega pa tudi danes lahko razumemo akcijo Turistično-olepševalnega društva Koper ter Turistične službe podjetja Slavnik, ki sta priredila avgusta 1959 poseben izlet za vodiče tujih potovalnih uradov, ki so tisto leto spremljali skupine turistov po državi. Izleta so se udeležili vodiči nekaterih vodilnih predstavnikov znanih turističnih agencij, kot so švedski *Jarnvagar*, *Seharnow-Reisen*, *Kosmos*, *Reso* in drugi. V priložnostnih zdravicah je bila izražena želja, naj tudi prihodnje leto potovalni vodiči skrbijo za svoje turiste tako, da jim bo potovanje in bivanje pri nas čim bolj prijetno. Takšni sestanki in skupni izleti s tujimi vodiči so koristni, saj jim nudijo možnost, da izmenjajo svoje izkušnje in da v sodelovanju z domačimi turističnimi ponudniki sestavijo podrobne načrte potovanj.¹³⁶ Podobno srečanje zasledimo v Portorožu dne 27. 6. 1963, ko je Turistična zveza Koper sklicala sestanek z vodiči tujih potovalnih agencij z namenom, da se prediskutirajo problemi v zvezi s turističnim prometom in da tuji vodiči iznesejo svoje izkušnje in mo-

OBVESTILO

vsem, ki bi hoteli potovati na svetovno razstavo v Bruxelles

Za potovanje v Bruxelles je potrebno dobiti pristanek pri Okrajnem odboru SZDL Koper.

Zaradi lažjega poslovanja naj reflektanti za potovanje vložijo prošnje z vsemi potrebnimi potrdili pri svojem občinskem odboru SZDL.

Zadnji rok za dostavo prošnje za pristanek na omenjeno razstavo je 30. april 1958.

Iz pisarne
 Okrajnega odbora SZDL
 K o p e r

b) Okrajni odbor
 SZDL Koper
 b) Okružni
 odbor SSDL
 Kopar

mači turistički uredi nudili turistima za njihove turistične aktivnosti koje se ne razlikuju od suvremenih pristupa. Drugi oglas (slika 8b) također spada u sklop poslovnog turizma i ilustrira tadašnju društveno-političku realnost, poslovne prakse koje su za suvremene poslovne pristupe na zapadu u potpunosti neprihvatljive.

Posve uobičajenom danas možemo smatrati akciju Turističkog društva za uljepšavanje Koper te Turističke službe tvrtke Slavnik, koji su u kolovozu 1959. organizirali poseban izlet za vodiče stranih turističkih ureda koji su te godine pratili grupe turista po državi. Izletu su se pridružili vodiči nekih vodećih predstavnika poznatih turističkih agencija, kao što su švedski *Jarnvagar*, *Seharnow-Reisen*, *Kosmos*, *Reso* i drugi. Na prigodnim zdravicama bila je izražena želja da se i sljedeće godine turistički vodiči brinu o svojim turistima tako da im putovanje i boravak kod nas budu što ugodniji. Takvi su sastanci i zajednički izleti sa stranim vodičima korisni, s obzirom na to da im nude mogućnost razmjene iskustava te sastavljanje detaljnih planova putovanja u suradnji s domaćim turističkim ponuditeljima¹³⁶. Sličan se susret odvio u Portorožu 27. lipnja 1963., kada je Turistička zajednica Koper sazvala sastanak s vodičima stranih turističkih agencija s ciljem da se prodiskutira o problemima povezanim s turističkim

rebitne kritične pripombe. Navedenih je bilo devetnajst opažanj, med drugim:

1. ni manjših, srednje velikih motornih čolnov za vožnjo po morju;
2. cene prevoznih storitev po morju so pretirano visoke, na primer, izlet z ladjo »Burja« iz Pirana v Pulj stane 160.000 din;
3. zaradi velikega števila transferjev bi moral Slavnik ob sobotah imeti v rezervi vsaj 1 do 2 avtobusa, ki bi lahko najhitreje nadomestila avtobuse, ki se med potjo pokvarijo;
4. vse goste je treba prevažati z avtobusi na normalnih sedežih in ne na pomožnih;
5. dogaja se, da so avtobusi podjetja Slavnik neočiščeni, brez zvočnikov in ojačevalnih naprav;
6. s poslovanjem TAP-a predstavniki tujih poslovalnih uradov niso zadovoljni, vsaj kar zadeva izvrševanje in izvedbo izletov. Vse priprave od akvizicije pa do vodstva izletov opravljajo vodiči sami, TAP-ov vodič, ki spremlja izlet pa ali ne zna niti besede tujega jezika, ali pa vso pot molči;
7. urediti bi bilo potrebno stalno zvezo s Kanegro po morju (vsakih 30 minut), seveda po primerni ceni.¹³⁷

Sicer pa so v teh letih potovalni uradi in informacijske pisarne, ki so jih ustanovljala številna avtobusna podjetja, zaradi potreb preraščali v prave turistične pisarne, kjer so potniki (turisti), razen informacij o voznih redih, lahko dobili še vrsto čisto turističnih informacij. Ker pa ti uradi in pisarne niso bili zmožni nuditi ustreznih informacij in storitev, je 1. avgusta 1961 sedem slovenskih avtobusnih podjetij¹³⁸ združilo svojo turistično dejavnost v novo agencijo Jadran turist, ki je bila neke vrste poslovno združenje. Glavna dejavnost je bila turistično posredništvo. V slovenski Istri je imela predstavništvo v Kopru, s poslovalnicami v Kopru, Izoli, Piranu in Portorožu, menjalnice pa še v nekaterih drugih krajih.¹³⁹ Po podatkih Turistične zveze Slovenije z dne 09. februarja 1962 so bile v slovenski Istri omenjene naslednje agencije.¹⁴⁰

1. Kompas, turistično in avtobusno podjetje, Ljubljana: poslovalnica Koper;

prometom i da strani vodiči iznesu svoja iskustva i eventualne kritičke primjedbe. Bilo je navedeno devetnaest primjedbi, između ostalog:

1. nema manjih i srednje velikih motornih čamaca za vožnju morem
2. cijene prijevoznih usluga morem pretjerano su visoke, na primjer izlet brodom „Burja“ iz Pirana u Pulu košta 160.000 din
3. zbog velikog broja transfera Slavnik bi morao subotama imati u rezervi barem jedan do dva autobusa, koji bi mogli najbrže zamijeniti autobuse koji se na putu pokvare
4. sve je goste potrebno prevoziti autobusima na normalnim sjedištima, a ne na pomoćnima
5. događa se da autobusi tvrtke Slavnik nisu čisti, da su bez zvučnika i pojačala
6. s poslovanjem TAP-a predstavnici stranih poslovnih ureda nisu zadovoljni, barem što se tiče izvršavanja i izvedbe izleta; sve pripreme od akvizicije do vođenja izleta vodiči obavljaju sami, TAP-ov vodič koji prati izlet ili ne zna ni riječ stranog jezika ili cijelim putem šuti
7. potrebno je organizirati stalnu vezu s Kanegrom po moru (svakih 30 minuta), naravno, po odgovarajućoj cijeni¹³⁷.

Inače su tih godina turistički uredi i uredi za informiranje, koje su osnivale brojne autobusne tvrtke, zbog potreba prerastali u prave turističke urede, gdje su putnici (turisti) osim informacija o voznim redovima mogli dobiti i niz isključivo turističkih informacija. Budući da ti uredi i kancelarije nisu bili u mogućnosti nuditi odgovarajuće informacije i usluge, 1. kolovoza 1961. sedam slovenskih avtobusnih tvrtki¹³⁸ udružilo svoju turističku djelatnost u novu agenciju Jadran-turist, koja je bila neke vrste poslovne udruge. Glavna je djelatnost bilo turističko posredništvo. U slovenskoj Istri imala je predstavništvo u Kopru, s poslovalnicama u Kopru, Izoli, Piranu i Portorožu, a mjenjačnice još u nekim drugim mjestima¹³⁹. Prema podacima Turističke zajednice Slovenije od 9. veljače 1962. u su slovenskoj Istri bile spomenute sljedeće agencije¹⁴⁰:

1. Kompas, turistička i autobusna tvrtka, Ljubljana:

2. Jadran-turist, potovalna agencija Ljubljana: poslovalnice Koper, Piran, Portorož in Ankaran;
3. Slavnik, Avtoturistično podjetje Koper: poslovalnice Portorož, Piran, Izola in Koper, menjalnice pa še na Škofijah, na Kozini (Krvavi Potok), v Sežani in v Hrvatinih; poslovalnica sezonskega značaja je bila v Ankaranu;
4. Izletnik, turistična agencija Ljubljana: poslovalnica Piran.

Poleg tega je bila na pobudo Gospodarske zbornice okraja Koper 11. februarja 1963 v Kopru ustanovljeno poslovno združenje gostinskih in turističnih podjetij za koprski okraj z nazivom Turistična agencija Primorske (TAP). Osnovni namen te agencije je bila prodaja gostinskih in turističnih storitev, organiziranje prevozov domačih in tujih turistov doma in v tujini ter poglobljanje skupnih ekonomskih interesov članic združenja. To pa so bila vsa gostinska podjetja koprskega okraja ter Avtoturistično podjetje Slavnik.¹⁴¹ TAP je s 1. marcem 1963 v celoti prevzel turistično dejavnost svojega člana Avtoturističnega podjetja Slavnik Koper.^{142, 143} Niso pa imeli vsi predhodno omenjeni uradi svojih predstavništev v tujini. Na bližnjem italijanskem tržišču je bil leta 1963 prisoten le Kompas Ljubljana, čeprav za slovenske potrebe to ni bilo dovolj; takratna Republika Hrvatska je na primer imela tri predstavništva.¹⁴⁴

V šestdesetih letih se je na obali takratne Jugoslavije, vključno s severno Istro, začel razvijati tako imenovani masovni turizem, na kar napeljujejo tudi navedbe Reharja.¹⁴⁵ Poleg sindikalnega turizma za domače goste iz delavskih vrst je bil to tudi čas gradnje hotelov ter drugih nastanitvenih in prehrabnih obratov predvsem za tuje goste in domačo elito. Graf 2 prikazuje rast števila prihodov gostov v obmorskih krajih v primerjavi z drugimi kraji. Podatki jasno kažejo na rast števila prihodov gostov vse do konca sedemdesetih let, ko se je začela kriza slovenskega turizma. To je bilo obdobje, ko je vladalo splošno pomanjkanje dela, blaga, goriva, tujih časopisov; zastoji na mejnih prehodih so bili veliki in podobno. Te okoliščine so se nedvomno odražale na turistično povpraševanje domačih in tujih gostov. Zadnji so se zaradi do-

poslovnica Koper

2. Jadran-turist, turistična agencija Ljubljana: poslovnice Koper, Piran, Portorož i Ankaran
3. Slavnik, auto-turistička tvrtka Koper: poslovnice Portorož, Piran, Izola i Koper, a mjenjačnice u Škofijama, na Kozini (Krvavi potok), u Sežani i u Hrvatini-ma; poslovnica sezonskog značaja bila je u Ankaranu
4. Izletnik, turistička agencija Ljubljana: poslovnica Piran.

Osim toga je na inicijativu Gospodarske komore okruga Koper 11. veljače 1963. u Kopru osnovana poslovna udruga ugostiteljskih i turističkih tvrtki za koparski okrug pod nazivom Turistična agencija Primorske (TAP). Osnovna je svrha te agencije bila prodaja ugostiteljskih i turističkih usluga, organiziranje prijevoza domaćih i stranih turista u zemlji i inozemstvu te produblivanje zajedničkih ekonomskih interesa članica udruge. To su sve bile ugostiteljske tvrtke koparskog okruga te auto-turistička tvrtka Slavnik¹⁴¹. TAP je s 1. ožujkom 1963. u cijelosti preuzeo turističku djelatnost svojeg člana auto-turističke tvrtke Slavnik Koper^{142, 143}. Svi prethodno spomenuti uredi nisu imali svoja predstavništva u inozemstvu. Na obližnjem talijanskom tržištu 1963. godine bio je prisutan samo Kompas Ljubljana, iako za slovenske potrebe to nije bilo dovoljno; primjerice, tadašnja Republika Hrvatska imala je tri predstavništva¹⁴⁴.

U šezdesetim godinama na obali tadašnje Jugoslavije, uključujući sjevernu Istru, počeo se razvijati takozvani masovni turizam, što navodi i Rehar¹⁴⁵. Osim sindikalnog turizma za domaće goste iz radničke klase, to je bilo i vrijeme gradnje hotela te drugih smještajnih i prehrabnih objekata, prije svega za strane goste i domaću elitu. Grafikon 2 prikazuje rast broja dolazaka gostiju u primorske krajeve u usporedbi s drugim krajevima. Podaci jasno ukazuju na rast broja dolazaka gostiju sve do kraja sedamdesetih godina, kada je započela kriza slovenskog turizma. To je bilo razdoblje kada je vladao opći nedostatak posla, robe, goriva i stranih novina; zastoji na graničnim prijelazima bili su veliki i slično. Te su se okolnosti nesumnjivo odražavale na turističku potražnju domaćih i stranih

miselnih marketinških pristopov kaj hitro začeli vračati, medtem ko je bil domači trg celo desetletje oziroma do osamosvojitve Slovenije v fazi stagnacije, saj si je domače prebivalstvo ob višanju inflacije in padanju standarda težko privoščilo dopustovanje ob morju.

Število organizacij, ki so se po II. svetovni vojni ukvarjale s turizmom, se je drastično povečevalo. Iz brošure *Slovenija Jugoslavija*¹⁴⁶ iz leta 1975 izhaja, da so bile na slovenski obali takrat naslednje turistične organizacije, ki so nudile informacije in druge storitve obiskovalcem (brez gostinskih obratov): Turist, Izola; TD Koper; Potovalna agencija Koper; Slavnik; Globtour; Zavod za turizem, Piran; Turist Portorož, TD Portorož, Atlas, Dubrovnik; Generalturist, Zagreb; Kvarner express, Opatija. Poslovalnice so bile locirane v Portorožu, Piranu, Izoli in Kopru. Za premožnejše goste so junija 1979, po prejetju odobritve s strani oblasti, v Portorožu zgradili marino z 220 privezi za prve navtike. Temu so sledila še obsežnejša dela in ureditev okolice. Uradna otvoritev Marine Portorož je bila maja 1986¹⁴⁷ in ta je še danes najbolj prepoznavna slovenska marina. Pozneje so h gradnji marine pristopili še v Kopru, ko je leta 1989 Istrabenz s partnerji ustanovil družbo za dejavnost nautičnega turizma Marina Koper, d. o. o.,¹⁴⁸ in v Izoli, ko je podjetje Marina Izola, d. o. o., leta 1992 ustanovilo pet partnerjev iz Slovenije in Italije.¹⁴⁹ Poleg tega so že leta 1962 začeli pripravljati teren tudi za športno letališče v Sečovljah – travnik, v dolžini 400 metrov, ki je bil na začetku namenjen predvsem za izvedbo padalskih prireditvev. 12. februarja 1973 je bilo športno letališče vpisano v register in dobilo dovoljenje za uporabo. 1. oktobra 1978 je bila otvoritev prenovljenega letališča, ki je bilo vpisano v register letališč in registrirano za panoramske polete. Od 20. julija 1984 je letališče registrirano za potniški promet tipa DASH-7, čeprav je imelo dovoljenje za javni prevoz že od junija 1980.¹⁵⁰ Z letališčem so bili ustvarjeni pogoji za prevoz premožnejših gostov, tudi takih s svojimi letali, v severno Istro. Najbližji večji letališči sta sicer še danes v Pulju na Hrvaškem in v Ronkah/*Ronchi dei Legionari* v Italiji.¹⁵¹

gostiju. Strani su se gosti zbog domišljatih marketinških pristupa brzo počeli vračati, dok je domaće tržište cijelo desetljeće, odnosno do osamostaljenja Slovenije, bilo u fazi stagnacije, s obzirom na to da je domaće stanovništvo, zbog povećanja inflacije i pada standarda, teško moglo priuštiti odmor uz more.

Broj organizacija koje su se nakon II. svjetskog rata bavile turizmom drastično se povećavao. Iz brošure *Slovenija Jugoslavija*¹⁴⁶ iz 1975. godine proizlazi da su na slovenskoj obali tada postojale sljedeće turističke organizacije koje su nudile informacije i druge usluge posjetiteljima (bez ugostiteljskih objekata): Turist, Izola; TD Kopar; Turistička agencija Kopar; Slavnik; Globtour; Zavod za turizam, Piran; Turist Portorož, TD Portorož, Atlas, Dubrovnik; Generalturist, Zagreb i Kvarner express, Opatija. Poslovnice su se nalazile u Portorožu, Piranu, Izoli i Kopru. Za imućnije su goste u lipnju 1979., nakon što je vlast usvojila odobrenja, u Portorožu izgradili marinu sa 220 vezova za prve nautičare. Nakon toga su uslijedili još opsežniji radovi i uređenje okolice. Službeno otvorenje Marine Portorož bilo je u svibnju 1986.¹⁴⁷ i ona je još i danas najprepoznatljivija slovenska marina. Kasnije je gradnja marine započeta i u Kopru kada je 1989. godine Istrabenz s partnerima osnovao društvo za djelatnost nautičkog turizma Marina Koper d.o.o.¹⁴⁸ te u Izoli kada je tvrtku Marina Izola d.o.o. 1992. godine osnovalo pet partnera iz Slovenije i Italije¹⁴⁹. Osim toga, već se 1962. godine počelo pripremati teren i za sportsku zračnu luku u Sečovljama – travnjak u dužini od 400 metara, koji je u početku prije svega bio namijenjen izvedbi padobranskih događanja. Dana 12. veljače 1973. sportska zračna luka bila je upisana u registar te je dobila uporabnu dozvolu. Otvorenje obnovljene zračne luke, koja je bila upisana u registar zračnih luka i registrirana za panoramske letove, bilo je 1. listopada 1978. Od 20. srpnja 1984. zračna je luka registrirana za putnički promet tipa DASH-7, iako je imala dozvolu za javni prijevoz već od lipnja 1980.¹⁵⁰ Zračna je luka stvorila uvjete za prijevoz imućnijih gostiju, pa i onih s vlastitim zrakoplovima, u sjevernu Istru. Najbliže su veće zračne luke, doduše, još i danas u Puli u Hrvatskoj i u Ronkima (*Ronchi dei Legionari*) u Italiji¹⁵¹.

5. Turizem na slovenski obali po razpadu Socialistične federativne republike Jugoslavije leta 1991

Jugoslovanska kriza in dokončen razpad Socialistične federativne republike Jugoslavije leta 1991 se je močno odražal tudi na področju turizma (glej Graf 2). Vsi turistični kraji v takratni Socialistični republiki Sloveniji, razen zdraviliških, so v drugi polovici osemdesetih let beležili stagnacijo ali pad prihodov turistov,¹⁵² ki je leta 1991 pri obmorskih destinacijah dosegel dno. Kraji ob morju so v osemdesetih letih 20. stoletja beležili padec prihodov domačih gostov, medtem ko so bili tuji gostje v fazi občutne rasti (Graf 3). Konflikt, ki se je začel junija 1991 in ki je na področju nekdanje skupne države prešel v večletno vojno, je povzročil kratek drastični padec prihodov tujih gostov, a je že od leta 1992 dalje beležena strma rast in leta 2002 jih je bilo že več kot zadnje leto pred konfliktom. Domače povpraševanje po slovenski obali je izkazovalo manjši padec in je dno doseglo šele leta 1992. To je bil po obdobju stagnacije od poznih sedemdesetih let končno začetek trenda rasti, ki pa po zlomu sindikalnega turizma ni dosegal kvantitativnih rezultatov iz sedemdesetih let. Le-tega ne moremo razumeti kot problematičnega, še posebej, ker se je kvalitativna struktura gostov počasi izboljševala.¹⁵³ Iz Grafa 2 je še razvidno, da je slovenska obala v desetih letih dosegla oziroma za malenkost preseгла skupno število turistov iz leta 1990.

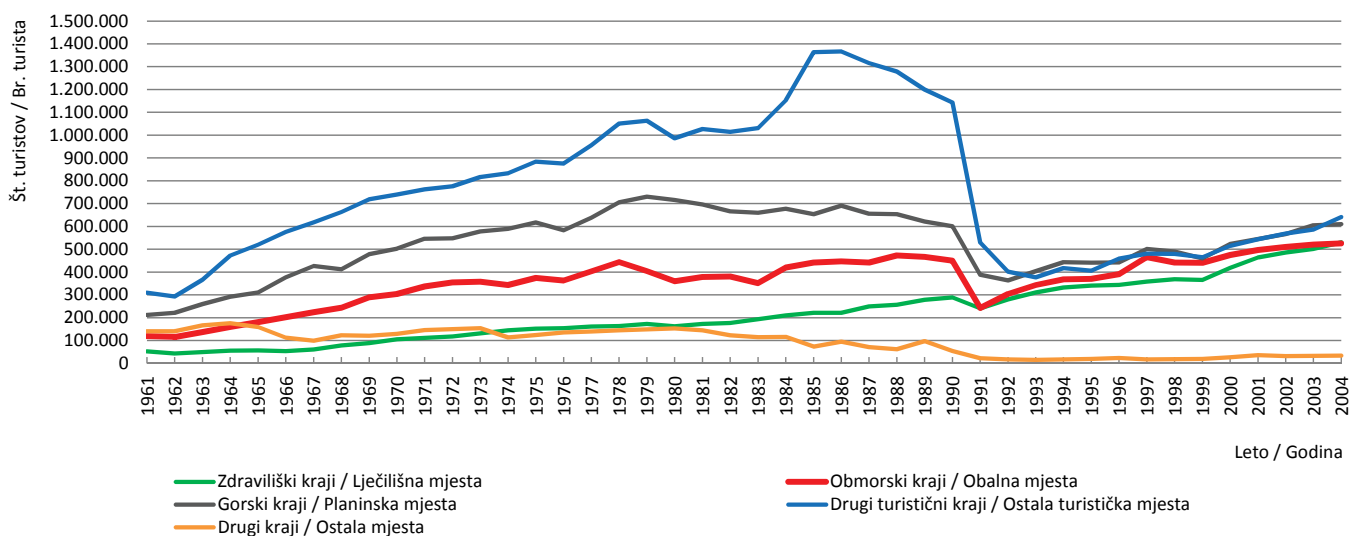
Samostojna Republika Slovenija se je spopadala s svojo zunanjo (ne)prepoznavnostjo, kar se je močno občutilo prav v turizmu. Osamosvojitvena vojna ter vojna v bivših jugoslovanskih republikah je pustila posledice za daljše obdobje, čeprav se je to velikokrat izkoriščalo kot izgovor za turistične neuspehe. Slovenija je postajala samostojna turistična destinacija, ki je lahko uspevala z lastnimi turističnimi produkti in konceptom odprtega razvoja. Ponudniki pa tudi takratna oblast so iskali možnosti za razvoj turizma, zlasti v zdraviliških krajih, ob morju, na podeželju, v gorskem svetu, v mestih. Zasebna iniciativa je pridobivala pomen, država pa je razvoju turizma posvečala premalo pozornosti.¹⁵⁴ Na področju delovanja turističnih agencij so bila devetdeseta leta zelo proble-

5. Turizam na slovenskoj obali nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1991. godine

Jugoslavenska kriza i konačni raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1991. godine snažno se odražavao i na područje turizma (vidi grafikon 2). Svi turistički krajevi u tadašnjoj Socijalističkoj Republici Sloveniji, s izuzetkom lječilišta, u drugoj polovici osamdesetih godina bilježili su stagnaciju ili pad dolazaka turista¹⁵², koji je 1991. godine na primorskim destinacijama dosegao dno. Krajevi uz more u osamdesetim godinama 20. stoljeća bilježili su pad dolazaka domaćih gostiju, dok su inozemni gosti bili u fazi značajnog rasta (grafikon 3). Konflikt, koji je započeo u lipnju 1991. te koji je na području nekadašnje zajedničke države prešao u višegodišnji rat, uzrokovao je kratek drastični pad dolazaka stranih gostiju, ali je već od 1992. godine nadalje zabilježen strmi rast te ih je 2002. godine već bilo više nego zadnje godine prije konflikta. Domaća potražnja za slovenskom obalom pokazivala je manji pad, a dno je dosegla tek 1992. godine. To je nakon razdoblja stagnacije od kasnih sedamdesetih godina konačno bio početak trenda rasta, koji nakon sloma sindikalnog turizma nije postigao kvantitativne rezultate iz sedamdesetih godina. To ne možemo smatrati problematičnim, posebice zbog toga što se kvalitativna struktura gostiju polako poboljšavala¹⁵³. Iz grafikona 2 još je evidentno da je slovenska obala u deset godina postigla, odnosno neznatno premašila ukupni broj turista iz 1990. godine.

Samostalna Republika Slovenija suočila se sa svojom vanjskom (ne)prepoznatljivošću, što se jako osjetilo upravo u turizmu. Rat za samostalnost te rat u bivšim jugoslovenskim republikama ostavio je posljedice na duže razdoblje, iako se to mnogo puta iskorištavalo kao izgovor za turističke neuspjehe. Slovenija je postajala samostalna turistička destinacija, koja je uspjeh postizala vlastitim turističkim proizvodima i konceptom otvorenog razvoja. Ponuditelji, a i tadašnja vlast, tražili su mogućnosti za razvoj turizma, pogotovo u lječilištima, uz more, u unutrašnjosti, u planinama i u gradovima. Privatna inicijativa dobivala je na važnosti, a država je razvoju turizma posvećivala premalo pažnje¹⁵⁴. Na području djelovanja turističkih agencija

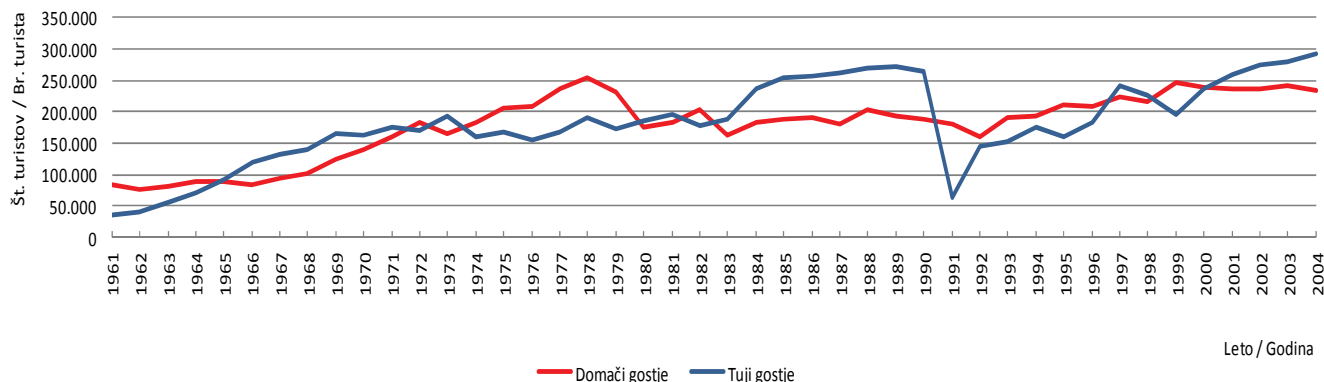
Graf 2: Prihodi turistov po vrstah krajev v Sloveniji v obdobju od 1961 do 2004¹⁵⁵
 Grafikon 2: Dolasci turista po vrstama krajeva u Sloveniji u razdoblju od 1961. do 2004.¹⁵⁵

Opomba: turisti iz držav na ozemlju nekdanje Jugoslavije so do leta 1991 šteti med domače turiste, od leta 1992 dalje pa med tuje.

Napomena: turisti iz držav na teritoriju nekadašnje Jugoslavije do 1991. smatrani su domaćim turistima, a od 1992. godine stranim.

Graf 3: Prihodi domačih in tujih turistov v slovenske obmorske kraje v obdobju od 1961 do 2004¹⁵⁶
 Grafikon 3: Dolasci domačih i stranih turista u slovenske primorske krajeve u razdoblju od 1961. do 2004.¹⁵⁶

Opomba: turisti iz držav na ozemlju nekdanje Jugoslavije so do leta 1991 šteti med domače turiste, od leta 1992 pa med tuje.

Napomena: turisti iz držav na teritoriju nekadašnje Jugoslavije do 1991. smatrani su domaćim turistima, a od 1992. godine stranim.

matična z velikim neredom na trgu. Z začetkom urejanja delovanja agencij in turističnih vodnikov ter po tem, ko je Gospodarska zbornica Slovenije leta 1999 začela izvajati postopke licenciranja za organizatorje turističnih potovanj in turistične vodnike,¹⁵⁷ so se razmere zelo popravile. Na področju slovenske Istre so se uveljavile naslednje turistične agencije:

devedesete su godine bile vrlo problematične i s velikim neredom na tržištu. S početkom reguliranja rada agencija i turističkih vodiča te nakon što je Gospodarska komora Slovenije 1999. godine pokrenula postupke licenciranja za organizatore turističkih putovanja i turističke vodiče¹⁵⁷ okolnosti su se značajno popravile. Na području slovenske Istre bile su priznate sljedeće turističke agencije:

1. v Kopru: Kompas, d. d., turistična agencija, Turistična agencija Partner, d. o. o., Capris Tim – Matis Kolenc, s. p., Turistična agencija Palma, Adriatica.net center potovanj, Istranka, d. o. o., Turistična agencija Sonček, Art & Travel, Intelakta, Autentica, M Holidays, STA Koper;¹⁵⁸

2. v Izoli: Turistična agencija Bele skale, Turistična agencija Laguna, Turistična agencija Spik, Turistična agencija Žnider's;¹⁵⁹

3. v Piranu in Portorožu: Turistična agencija Palma, Go Portorož Sport & Travel, Športni Turizem Portorož, Agencija Sun Tours, Agencija Maona Piran, Turistična agencija Top Line Portorož, Agencija Maestral Portorož, Agencija M Tours, Kompas Koper, Agencija Atlas Express, Autentica – turistično-razvojna agencija.¹⁶⁰

Ne glede na v tem prispevku večkrat izpostavljen razvoj potovalnih uradov oziroma agencij pa podatki Statističnega urada Republike Slovenije kažejo, da večina tujih turistov ni kupila njihovih aranžmajev, ali opravila rezervacije v nastanitvenem objektu, nasprotno celo zelo malo turistov je pri njih spraševalo po informacijah. Zanimivo je, da so si podatki raziskav iz let 2003, 2006, 2009 in 2012 med sabo zelo podobni, kar pomeni, da se na tem področju potovalne navade tujih gostov, ki so prišli na slovensko obalo, niso kaj dosti spreminjale.¹⁶¹ Naj na tem mestu izpostavimo še pet glavnih motivov pri odločanju za obisk slovenske obale pri tujih turistih:

1. v poletni sezoni: naravne lepote, podnebne razmere, možnosti za počitek in sprostitev, ugodne cene, osebna varnost med bivanjem;

2. v predsezoni: naravne lepote, podnebne razmere, možnosti za počitek in sprostitev, skrb za zdravje in storitve dobrega počutja (wellness), osebna varnost med bivanjem.¹⁶²

Podobni motivi za obisk so bili izpostavljeni tudi v letih 1997, 2000 in 2003, kjer pa varnosti vseeno ni bilo dana toliko poudarka. V tem smislu so zanimivi rezultati ocenjevanja kakovosti ponudbe obmorskih krajev. Največ pozitivnih točk (5 oziroma oceno odlično) so dobili go-

1. u Kopru: Kompas d.d. turistička agencija, Turistička agencija Partner d.o.o., Capris Tim – Matis Kolenc s.p., Turistička agencija Palma, Adriatica.net centar putovanja, Istranka d.o.o., Turistička agencija Sonček, Art & Travel, Intelakta, Autentica, M Holidays, STA Koper¹⁵⁸

2. u Izoli: Turistička agencija Bele skale, Turistička agencija Laguna, Turistička agencija Spik, Turistička agencija Žnider's¹⁵⁹

3. u Piranu i Portorožu: Turistička agencija Palma, Go Portorož Sport & Travel, Sportski turizam Portorož, Agencija Sun Tours, Agencija Maona Piran, Turistička agencija Top Line Portorož, Agencija Maestral Portorož, Agencija M Tours, Kompas Koper, Agencija Atlas Express, Autentica – turističko-razvojna agencija¹⁶⁰.

Bez obzira na u ovom prilogu više puta izloženi razvoj turističkih ureda odnosno agencija, podaci Statističkog ureda Republike Slovenije pokazuju da većina stranih turista nije kupila njihove aranžmane ili rezervirala smještaj u smještajnom objektu, naprotiv, čak je vrlo malo turista kod njih tražilo informacije. Zanimljivo je da su podaci istraživanja iz 2003., 2006., 2009 i 2012. međusobno vrlo slični, što znači da se na tom području putne navike stranih gostiju koji dolaze na slovensku obalu nisu mnogo promijenile¹⁶¹. Na ovom ćemo mjestu izložiti još pet glavnih motiva kod stranih turista prilikom odlučivanja o posjetu slovenske obale:

1. u ljetnoj sezoni: prirodne ljepote, klimatski uvjeti, mogućnosti za odmor i opuštanje, povoljne cijene, osobna sigurnost tijekom boravka

2. u predsezoni: prirodne ljepote, klimatski uvjeti, mogućnosti za odmor i opuštanje, briga za zdravlje i usluge wellnessa, osobna sigurnost tijekom boravka¹⁶².

Slični motivi za posjet bili su izloženi i 1997., 2000. i 2003. godine, kada se ipak nije stavljaao takav naglasak na sigurnost. U tom su smislu zanimljivi rezultati ocjenjivanja kvalitete ponude primorskih krajeva. Najviše pozitivnih bodova (5, odnosno ocjenu odlično) dobili su gostoljubivost

stoljubnost prebivalstva, osebna varnost med bivanjem v Sloveniji in možnost sporazumevanja v tujih jezicah. Na drugi strani pa so največkrat negativne ocene dobili možnosti za nakupovanje, ponudba kulturnih prireditev in kakovost cest ter storitve ob cestah. Izleti, ki so bili v preteklosti zelo pomemben faktor ponudbe, so bili ocenjeni dokaj povprečno,¹⁶³ v poznejših raziskavah Statističnega urada Republike Slovenije pa sploh niso bili zajeti. Te raziskave so pokazale spremembe pri dodeljevanju najvišjih ocen, saj je leta 2006¹⁶⁴ najvišjo oceno dobilo le »sporazumevanje v maternem jeziku«, leta 2009¹⁶⁴ odlične ocene niso prevladovale pri nobenem elementu, »možnost sporazumevanja z domačim prebivalstvom«, »osebna varnost med bivanjem« pa so dobili odlično oceno leta 2012.¹⁶⁵

Slovensko obalo so v poletni sezoni leta 2006, 2009 in 2012¹⁶⁷ v največjem številu obiskali turisti stari od 25 do 44 let, ki jim sledijo stari od 44 do 65 let, še starejših pa je veliko manj; v predsezoni pa je največ starih od 45 do 65 let. Podobne raziskave so bile narejene tudi že poleti leta 1994, 1997, 2000 in 2003, kjer so vedno prevladovali od 30 do 50 let stari gostje. Izjema je leto 2003, ko je bilo 31,5 % gostov starih od 50 do 59 let. Za anketirane tuje turiste v letih 1997, 2000 in 2003 v obmorskih krajih so bili v veliki večini glavni razlogi za prihod počitnice in obiski sorodnikov in prijateljev, kar velja tudi za goste iz raziskav iz leta 2006, 2009 in 2012.¹⁶⁸ Vse te ankete še jasno kažejo, da so se potovalne navade oziroma načini potovanja, v primerjavi s časom pred Veliko vojno, obdobjem fašizma in tudi prvih let po 2. svetovni vojni, bistveno spremenili. V času po osamosvojitvi so gostje v več kot 60 % prihajali z avtomobilom, uveljavljala pa so se tudi druga prevozna sredstva, na primer avtodomi ali letalski prevoz. Turisti ne glede na to slovenske obale ne vidijo kot avio destinacije.¹⁶⁹ Čeprav sta bila v preteklosti zelo popularni ladijski ali železniški prevoz, pa ta v teh analizah sploh ni omenjen, kar kaže, da je ta prevoz v tem smislu popolnoma zamrl.¹⁷⁰ Zaradi tovrstnih potovalnih navad so obalna mesta, predvsem Portorož, sredi sezone polna avtomobilov, pojavljajo se težave s parkiranjem, dostopnost po cesti pa je zaradi števila vozil zelo omejena zaradi kolon. Zlasti Piran je zaradi svoje lege in strukture

stanovništva, osebna sigurnost tijekom boravka u Sloveniji i mogućnost sporazumijevanja na stranim jezicima. S druge strane najčešće negativne ocjene dobili mogućnosti za kupnju, ponuda kulturnih događanja te kvaliteta cesta i usluga uz ceste. Izleti, koji su u prošlosti predstavljali vrlo važan faktor ponude, bili su ocjenjeni prilično prosječno¹⁶³, a u kasnijim istraživanjima Statističkog ureda Republike Slovenije uopće nisu bili obuhvaćeni. Ta su istraživanja pokazala promjene u dodijeli najviših ocjena, s obzirom na to da je 2006. godine¹⁶⁴ najvišu ocjenu dobilo samo „sporazumijevanje na materinskom jeziku“, 2009. godine¹⁶⁴ odlične ocjene nisu prevladavale ni kod jednog elementa, a „mogućnost sporazumijevanja s lokalnim stanovništvom“ i „osebna sigurnost tijekom boravka“ dobili su odličnu ocjenu 2012. godine¹⁶⁵.

Slovensku su obalu u ljetnoj sezoni 2006., 2009. i 2012. godine¹⁶⁷ u najvećem broju posjećivali turisti u dobi od 25 do 44 godine, a zatim u dobi od 44 do 65 godina, a starijih ima znatno manje; u predsezoni ima najviše turista u dobi od 45 do 65 godina. Slična su istraživanja bila napravljena već ljeti 1994., 1997., 2000. i 2003. godine, u kojima su uvijek prevladavali gosti u dobi od 30 do 50 godina. Izuzetak je 2003. godina, kada ih je 31,5 % bilo u dobi od 50 do 59 godina. Za strane turiste u primorskim krajevima anketirane 1997., 2000. i 2003. godine većinom su glavni razlog za dolazak bili praznici te posjeti rodbini i prijateljima, što vrijedi i za goste iz istraživanja iz 2006., 2009. i 2012. godine¹⁶⁸. Sve te ankete jasno pokazuju da su se putne navike, odnosno način putovanja značajno promijenili u usporedbi s razdobljem prije Prvoga svjetskog rata, razdobljem fašizma i također u prvim godinama nakon Drugoga svjetskog rata. U vrijeme nakon neovisnosti više od 60 % gostiju dolazilo je automobilom, a razvila su se i druga prijevozna sredstva, na primjer kamperi ili zračni prijevoz. Bez obzira na to, turisti slovensku obalu ne vide kao avionsku destinaciju¹⁶⁹. Iako su u prošlosti brodski ili željeznički prijevoz bili vrlo popularni, u ovim analizama uopće nisu spomenuti, što ukazuje na to da je taj prijevoz u tom smislu potpuno zamro.¹⁷⁰ Zbog takvih putnih navika obalna su mjesta, prije svega Portorož, usred sezone puna automobila, pojavljuju se problemi s parkiranjem, a pristup je cestom vrlo ograničen zbog kolona vozila. Pogo-

mesta v prometnom smislu zelo problematičen. Konfiguracija terena, predvsem pa predhodno opisane prometne težave, omejuje mobilnost turistov. Prevoz po morju nima kakšnega posebnega mesta v ponudbi, na voljo pa je javni avtobusni prevoz med obalnimi mesti.¹⁷¹ Vse to je še toliko bolj zaskrbljujoče, ker se struktura gostov v kvalitativnem smislu izboljšuje¹⁷² in so posledično pričakovanja teh gostov tudi višja. To se že odraža pri dokaj neugodnih ocenah ponudbe, kar je bilo že omenjeno v tem poglavju. Pri opisovanju prometnih povezav in sredstev je treba še izpostaviti, da se je Koper uveljavil kot destinacija za postanek križark na križarjenju po Jadranu oziroma Sredozemlju. Od leta 2005, odkar potniški terminal v Koprju obratuje, do leta 2013, je v Koper priplulo skupaj več kot 350.000 obiskovalcev – glej Tabelo 1. Časopis Delo z dne 17. septembra 2013 piše o prihodu dveh potniških ladij, *Celebrity Silhouette* in *Crown Princess*, ki sta ta dan v Koper pripeljali 5.927 potnikov in približno 2.500 članov dveh posadk, skupaj torej približno 8.400 ljudi, na katere je čakalo nekaj deset taksistov in 45 avtobusov. To število je predstavljalo dnevni rekord v letu 2013.¹⁷³

tovo je Piran zbog svojega položaja i strukture mjesta vrlo problematičan u prometnom smislu. Konfiguracija terena, a prije svega prethodno opisani prometni problemi, ograničavaju mobilnost turista. Prijevoz morem nema neko posebno mjesto u ponudi, ali je između obalnih gradova na raspolaganju javni autobusni prijevoz¹⁷¹. Sve to još više zabrinjava jer se struktura gostiju u kvalitativnom smislu poboljšava¹⁷² te su posljedično očekivanja tih gostiju viša. To se već odražava i u prilično nepovoljnim ocjenama ponude, što je bilo spomenuto ranije u ovom poglavju. Prilikom opisivanja prometnih veza i sredstava potrebno je još naglasiti da se Koper razvio kao odredište za turističke krstarice na krstarenju po Jadranu odnosno Sredozemlju. Od 2005. godine, od kada radi putnički terminal u Koprju, do 2013. godine, u Koper je doplovilo ukupno više od 350.000 posjetitelja – vidi tablicu 1. Novine Delo od 17. rujna 2013. pišu o dolasku dvaju putničkih brodova, *Celebrity Silhouette* i *Crown Princess*, koji su taj dan u Koper dovezli 5.927 putnika i približno 2.500 članova dviju posada, ukupno, dakle, približno 8.400 ljudi na koje je čekalo nekoliko desetaka taksista i 45 autobusa. Taj je broj predstavljao dnevni rekord u 2013. godini¹⁷³.

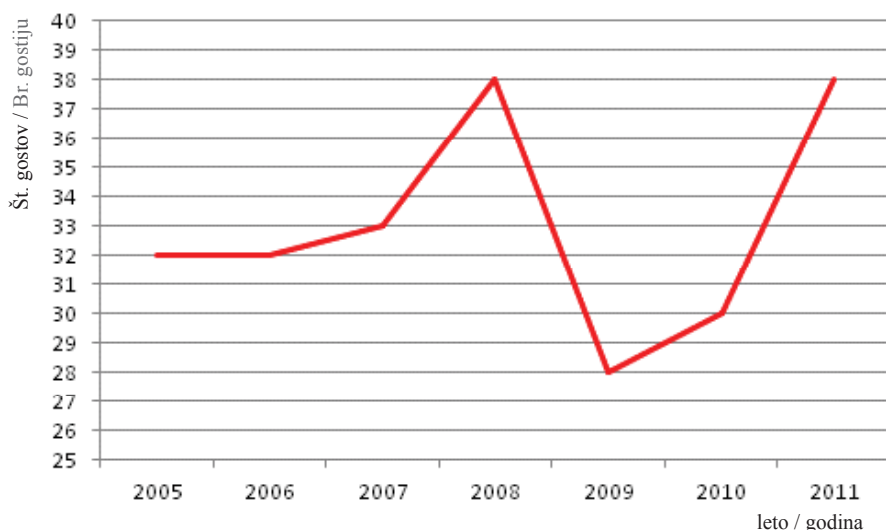
Tabela 1: Število ladij in potnikov na potniškem terminalu Luke Koper¹⁷⁴
 Tablica 1: Broj brodova i putnika na putničkom terminalu Luke Koper¹⁷⁴

Leto / Godina	Število potniških ladij / Broj putničkih brodova	Število potnikov / Broj putnika
2005	18	1.100
2006	18	1.614
2007	54	25.580
2008	44	15.246
2009	53	31.021
2010	54	37.264
2011	78	108.729
2012	46	64.455
2013	54	65.434

Obalna mesta, kot so Portorož, Koper, Izola, Piran in Ankaran so bila med najbolj priljubljenimi izletniškimi oziroma potovalnimi destinacijami za domače goste v prvem desetletju 21. stoletja. Kot prikazuje Graf 4, je te kraje obiskala v povprečju ena tretjina Slovencev na daljših zasebnih potovanjih v Sloveniji. Portorož in Izola sta bila konstantno med najbolj priljubljenimi kraji, medtem ko so bili drugi kraji navedeni manj konstantno.

Obalna mjesta, kao što su Portorož, Koper, Izola, Piran i Ankaran, bila su među najomiljenijim izletničkim, odnosno turističkim destinacijama za domaće goste u prvom desetljeću 21. stoljeća. Kako prikazuje grafikon 4, te je krajeve u prosjeku posjetila trećina Slovenaca na dužim privatnim putovanjima u Sloveniji. Portorož i Izola bili su konstantno među najomiljenijim krajevima, dok su ostali krajevi bili navedeni manje konstantno.

Graf 4: Delež domačih gostov na daljših potovanjih v slovenskih obmorskih mestih¹⁷⁵
 Grafikon 4: Udio domačih gostiju na dužim putovanjima u slovenskim primorskim mjestima¹⁷⁵

Kot je razvidno iz Grafa 4, je finančna kriza prizadela obalni turizem. Sicer pa statistični podatki kažejo večji padec na strani domačih turistov, kot pa pri tujih. Število prihodov je pri obeh skupinah doseglo največji padec leta 2010, po tem se je število tujih gostov ponovno povečevalo, medtem ko se je število domačih še kar naprej rahlo zmanjševalo. Težke domače gospodarske razmere so vplivale tudi na turistično udejstvovanje domačega prebivalstva. Ker so domači gostje v obdobju od 2008 do 2013 predstavljali od 41 % do 48 % vseh gostov, je padec števila domačih gostov povzročil stagnacijo skupnega števila gostov.¹⁷⁶

Kako je evidentno iz grafikona 4, finansijska kriza pogodila je obalni turizam. Inače, statistički podatci pokazuje veći pad domačih turista nego stranih. Broj dolazaka u obje je skupine ostvario najveći pad 2010. godine, a nakon toga se broj stranih gostiju ponovno povećavao, dok se broj domačih i dalje lagano smanjivao. Teške domaće gospodarske okolnosti utjecale su i na turistički angažman domaćeg stanovništva. Budući da su domaći gosti u razdoblju od 2008. do 2013. predstavljali od 41 % do 48 % svih gostiju, pad broja domačih gostiju prouzročio je stagnaciju ukupnog broja gostiju¹⁷⁶.

Zaključek

Turizem je bil vse od svojih začetkov v severni Istri ena od glavnih gospodarskih panog in v prispevku je nazorno prikazano, kako se je skozi čas spreminjal. Geo-strateška lokacija Istre in želje jadranskih ali centralno-kontinentalnih (vele)sil so povzročile, da so si v dobrih 150. letih zamenjale teritorij štiri države, določeno obdobje po II. svetovni vojni pa je bila severna Istra celo neke vrste »nikogaršnja zemlja«, »tampon cona« med dvema državama. Vsaka oblast je pustila svoj pečat, čeprav je treba priznati, da okvirji, ki jih je začrtala Avstro-Ogrska oblast držijo še danes in Hotel Palace, ki je zrastle v času pred Veliko vojno, je še danes glavna kulturno-zgodovinska atrakcija Portoroža. Vse nadaljnje spremembe v oblasti niso bile vedno najbolj pozitivne za razvoj turizma. V obdobju Italije med obema vojnama turizem ni dosegel razvojnega preboja, ki je bil zastavljen pred Veliko vojno, socializem je prinesel povsem nov koncept razvoja, ki se je tudi oddaljil od avstrijskega elitnega modela. Zaradi masovnega turizma v obdobju povojne Jugoslavije, kar smo tudi v tem prispevku jasno izpostavili in podkrepili z grafično predstavitevijo, je slovenska obala krepko preseгла kazalce iz časa pred Veliko vojno. Ena od važnih posledic je bil tudi turistični razvoj drugih obmorskih središč poleg Portoroža. Po osamosvojitvi je Slovenija gradualistično razvijala različne vrste turizma na obali. Za zdaj še ne povsem dosežen cilj je vzpostavitev ponovno elitnega Portoroža, Izola se že identificira z domačim turizmom, Koper se uveljavlja kot ugodno pristanišče za križarke, Strunjan gradi na wellness turizmu, Ankaran oziroma Debeli rtič pa razvijata zdravstveni in tudi socialni turizem. Produkt slovenske obale je torej zelo pester in le ugibamo lahko, kakšen bi bil razvoj, če ne bi bilo tolikšnih konfliktov v 20. stoletju ter toliko sprememb družbeno-političnih sistemov v 100 letih. Vojne pa tudi gospodarske krize ne pripomorejo k uspešnemu razvoju turizma. Na srečo v vseh vojnah ni bilo spopadov na obali, a je na drugi strani turizem tako občutljiva panoga, ki so neugodno odzove tudi na konflikte v širšem geografskem okolju. Gospodarske krize obalnemu turizmu tudi niso prizanesle. Morda

Zaključak

Turizam je od svojih početaka u sjevernoj Istri bio jedna od glavnih gospodarskih grana i u prilogu je zorno prikazano kako se mijenjao tijekom vremena. Geostrateška lokacija Istre i želje jadranskih ili centralno-kontinentalnih (vele)sila prouzročile su da su u malo više od 150. godina teritorij zamijenile četiri države, a određeno vrijeme nakon II. svjetskog rata sjeverna je Istra bila čak svojevrsna „ničija zemlja“, „tampon-zona“ između dviju država. Svaka vlast ostavila je svoj pečat, iako je potrebno priznati da su okviri koje je zacrtala Austro-Ugarska vlast još i danas u primijeni, a Hotel Palace, koji je izrastao u vrijeme prije Prvoga svjetskog rata, još je i danas glavna kulturno-povijesna atrakcija Portoroža. Sve daljnje promjene vlasti nisu uvijek bile najpozitivnije za razvoj turizma. U vrijeme Italije između dva rata turizam nije postigao razvojni proboj koji je bio postavljen prije Prvoga svjetskog rata, a socijalizam je donio posve nov koncept razvoja, koji se udaljio od austrijskoga elitnog modela. Zbog masovnog turizma u razdoblju poslijeratne Jugoslavije, što smo i u ovom prilogu jasno naglasili i potkrijepili grafičkom prezentacijom, slovenska je obala znatno premašila pokazatelje iz razdoblja prije Prvoga svjetskog rata. Jedna od važnih posljedica bio je i turistički razvoj drugih primorskih centara osim Portoroža. Nakon osamostaljenja Slovenija je postupno razvijala različite vrste turizma na obali. Za sada još nije posve ostvaren cilj ponovnog uspostavljanja elitnog Portoroža, Izola se već identificira s domačim turizmom, Kopar se razvija kao luka pogodna za krstarice, Strunjan radi na wellness-turizmu, a Ankaran i Debeli rtič razvijaju zdravstveni i socijalni turizam. Dakle, proizvod slovenske obale vrlo je raznolik i možemo samo pogađati kakav bi bio razvoj da nije bilo toliko velikih konflikata u 20. stoljeću te toliko promjena društveno-političkih sustava u 100 godina. Ratovi, kao i gospodarske krize, ne pridonose uspješnom razvoju turizma. Nasreću, nije u svim ratovima bilo sukoba na obali, a s druge je strane turizam tako osjetljiva gospodarska grana na koju nepovoljno utječu i konflikti u široj geografskoj okolini. Gospodarske krize također nisu poštedjele obalni turizam. Možda je na njega najmanje

je nanj najmanj negativno vplivala prav zadnja kriza z začetkom v drugi polovici prejšnjega desetletja, čeprav je mnoga podjetja spravila na rob prepada, tudi zaradi neposrečenih naložb iz časa konjunktura. Kriza v devetdesetih je imela večje ekonomske posledice, ki so se končale tudi s stečajem. Eden odmevnejših je bil stečaj glavnega obalnega prevoznika Slavnik International, d. d., ki je šel uradno v stečaj 9. februarja 1993, njegovo dejavnost pa je prevzelo drugo podjetje.

Slovenska obala s Portorožem na čelu je bila v zadnjih 150 letih močno vpeta v globalizacijske procese. V prispevku smo prikazali, kako in od kod so prihajali gostje v Portorož v preteklosti, torej v obdobju, ko še ni bilo interneta, letalskega prevoza in podobno. Dobre prometne povezave po morju, zraku in železnici ter ne nazadnje tudi po cesti, so bile nedvomno osnova za uspešno poslovanje, čeprav v tem smislu slovenska obala ni bila nikoli trajnostno usmerjena. Blizina kozmopolitskega in multietničnega Trsta oziroma Italije na eni in bližina centralne Evrope na drugi strani je tu prav gotovo zelo pozitivno vplivala na razvoj turizma, ki se je ves čas naslanjal na svoje naravne predispozicije in svojo geo-strateško lego.

negativno utjecala upravo zadnja kriza koja je započela u drugoj polovici prošlog desetljeća, iako je mnoge tvrtke dovela do ruba provalije i zbog neuspjelih investicija iz vremena konjunktura. Kriza u devedesetima imala je veće ekonomske posljedice, koji su završile i stečajevima. Jedan je od značajnijih slučajeva bio stečaj glavnoga obalnog prijevoznika, tvrtke Slavnik International d.d., koja je službeno otišla u stečaj 9. veljače 1993., a njezinu je djelatnost preuzela druga tvrtka.

Slovenska obala s Portorožem na čelu bila je zadnjih 150 godina jako uključena u globalizacijske procese. U prilogu smo prikazali kako i otkud su gosti u prošlosti dolazili u Portorož, dakle u razdoblju kada još nije bilo interneta, zračnog prijevoza i slično. Dobre prometne veze morem, zrakom i željeznicom te naposljetku i cestom bile su nesumnjivo osnova za uspješno poslovanje, iako u tom smislu slovenska obala nikada nije bila održivo usmjerena. Blizina kozmopolitskog i multietničkog Trsta odnosno Italije s jedne i blizina centralne Evrope s druge strane svakako su vrlo pozitivno utjecali na razvoj turizma, koji se cijelo vrijeme oslanjao na svoje prirodne predispozicije i svoj geostrateški položaj.

Opombe

- 1 Matej Muženič, „Šagre in ljudski prazniki v severni Istri od 16. do 19. stoletja“ V *Istrski praznik : preteklost, sedanjost, avtentičnost. Šagre in ljudski prazniki v severni Istri*, uredil Aleksander Panjek (Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, 2012), 29–30.
- 2 Več o tem v Kavrečič, „Pričevalci preteklosti avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom“, *Acta Histriae* 19, 4 (2011), 683-702.
- 3 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: Otokar Kerševani, 1987), 35.
- 4 Več o tem še v Vinko Antić, „Pomorstvo i naš turizam“. V *Pomorski zbornik. Povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942 – 1962* (Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962), 987–1058.
- 5 Več o tem v Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 38, 47.
- 6 Muženič, „Šagre in ljudski prazniki v severni Istri od 16. do 19. stoletja“, 36–37.
- 7 Čeprav je bilo obiskovanje zalednih krajev lahko zelo romantično, pa se je vseeno pojavljalo vprašanje varnosti potovanja, Marina Bressan, ur. *Signori, si parte! Come viaggiavamo nella Mitteleuropa 1815-1915*. (Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2011).
- 8 Ugo Contento, *Pirano: i bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia* (Pirano: Direzione dello Stabilimento Balneare, 1892); Andrej Gabršček, *Ročni kažipot po Goriškem, Trstu in Istri in koledar za navadno leto 1902. Let. 8* (Gorica: Goriška tiskarna, 1902); Benesch, *Verkehrsbuch österreichischer Eisenbahnen: 6. Krain und Küstenland* (Wien V: Verlag von Christoph Reisser's Söhne, 1910), 65.
- 9 Mitja Lamut, *Parniki Jadrana na razglednicah. Posebna izdanja*. (Zagreb: V. B. Z., 2013), 5–6; Antić, „Pomorstvo i naš turizam“, 988.
- 10 Antić sicer trdi, da je Avstrija zaostajala z razvojem parnikov, Antić, „Pomorstvo i naš turizam“, 993.
- 11 „Costa occidentale dell'Istria“, *I'Istria*. 07. marec 1846 <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-96HUQMLE>, 45; Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 42; Marina Bressan, ur., „Signori, si parte! Come viaggiavamo nella Mitteleuropa 1815-1915“, 19.
- 12 Fabiani, Rossella, „Davanti ai nostri occhi si susseguiva un bell paesaggio dietro l'altro“. Massimiliano d'Asburgo viaggiatore“. V *Signori, si parte! Come viaggiavamo nella Mitteleuropa 1815-1915*, uredila Marina Bressan, (Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2011), 72–74.
- 13 Alja Brglez idr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace* (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2005), 18; Petra Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne“ *Annales. Series historia et sociologia* 17, 2 (2007), 327; Petra Kavrečič, „Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu“, *Kronika* 57 (2009), 119; Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 94, 97; Srečko Gombač in Tomi Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici* (Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 2007), 44; Antić, „Pomorstvo i naš turizam“, 1008.
- 14 Radivoj Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“ V *Slovenski pomorski zbornik*, ur. France Leben, Srečko Vilhar, Radivoj Rehar in Emanuel Slavec (Koper: Klub pomorščakov v Kopru, 1962), 171.
- 15 Lamut, *Parniki Jadrana na razglednicah*, 25–26.
- 16 Isto, 11–15, 50, 54, 133; Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem“, 326.
- 17 Emil Bayer in Franc Krbalek, ur. *Almanach der Oesterreichischen Riviera 1908 - 1909*, (Laibach: Im Selbstverlage der Verfasser, 1909), 38.
- 18 Več o tem v Vladimir Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“ V *Slovenski pomorski zbornik*, uredili France Leben idr. (Koper: Klub pomorščakov v Kopru, 1962), 139–51 in Lamut, *Parniki Jadrana na razglednicah*.

- 19 Lamut, *Parniki Jadrana na razglednicah*, 11–15; Antić, „Pomorstvo i naš turizam“, 988, 989.
- 20 Contento, *Pirano : i bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia*; Gabršček, *Ročni kažipot po Goriškem, Trstu in Istrii* „Trieste e l'Istria.“, (Trieste: La federazione per il promovimento del concorso di forestieri Stabilimento artistico tipografico G. Caprin, 1912), 48.
- 21 Benesch, *Verkehrsbuch österreichischer Eisenbahnen: 6. Krain und Küstenland*, 65; „Trieste e l'Istria.“, 49–52.
- 22 Benesch, *Verkehrsbuch österreichischer Eisenbahnen, 6. Krain und Küstenland*, 66; Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem.“.
- 23 „Gita alla volta di Portorose“. *Egida, Giornale commerciale, industriale, agricolo e politico*. 17. julij 1904. .Prevozi so bili oglaševani v lokalnih časopisih, kot na primer *Egida, Giornale commerciale, industriale, agricolo e politico* iz leta 1904, „Nuova Societa Citt. Di Navigazione a Vapore fra Capodistria-Trieste“. *Egida, Giornale commerciale, industriale, agricolo e politico*. 10. julij 1904. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-IKT212CE>.
- 24 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 47, 49. Prav tam so navedeni še primeri ostalih izletov, ki so se izvedli na prelomu stoletja.
- 25 Z omnibusom se je od leta 1912 dalje lahko peljalo 25 potnikov, za katere je bilo rezerviranih 15 sedišč in 10 stojišč. Vožnja je bila počasna in neudobna, saj je potekala po neasfaltirani cesti, Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem“, 324.
- 26 Več o tem v Contento, *Pirano: i bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia.*; *Illustrierter Führer durch Dalmatien* (Wien, Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1912), 28–30; „Die Oesterreichische Riviera. Hotel und Pensions liste der Kurorte der Ost Riviera, Herausgegeben vom landersverband fur fremdenverkehr im ost kustelande sitz Abbazia 1912/1913“. Wien III: Kunstdruckerei Freisch, april 1912., 64–65. Nosač je transport prtljage v mestu računal 40 centov, do Portoroža 1,20 krona. Transport kovčka od pomola do Tartinijevega trga je veljal: za majhen kos 60 centov, za velik ali dva majhna 80; z vozom: 1 kos 90 centov, dva kosa 1 krono, za tri kose 1,50, „Trieste e l'Istria.“, 50–51.
- 27 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 52.
- 28 Benesch, *Verkehrsbuch österreichischer Eisenbahnen: 6. Krain und Küstenland*, 66.
- 29 Znano je, da je bilo leta 1912 za organizacijo prireditve v Izoli zadolženo Društvo za javne prireditve (ital. *Società per i pubblici divertimenti*), „Trieste e l'Istria.“, 49.
- 30 Isto, 49–52; Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 170.
- 31 „Povijest Parenzane“ *Parenzana, Put zdravlja i prijateljstva*, dostopano 24. julij 2014. http://www.parenzana.net/hr/povijest_parenzane.; Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem.“, 324.
- 32 Glej tudi Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem“.
- 33 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 44–45; Ivo Pavlič, „Promet in turizem“ *Turistični vestnik*, 09. oktober 1955.
- 34 „Trieste e l'Istria.“, 21, 52; Baxa, *Führer durch Portorose, mit Situationsplan und zahlreichen Abbildungen* (Trieste: Buch- und Kunstdruckerei L. Herrmanstoreer, 1914), 21.
- 35 „Die Oesterreichische Riviera. Hotel und Pensions liste der Kurorte der Ost Riviera, Herausgegeben vom landersverband fur fremdenverkehr im ost kustelande sitz Abbazia 1912/1913“, 88; Baxa, *Führer durch Portorose*, 19–20.
- 36 Furlani, *Fürer durch Pirano und Portorose*. (Trieste, Capodistria: Gius. Stokel & Debarba – Trieste. Tip. Carlo Priora – Capodistria, 1910).
- 37 *Führer durch Portorose*, 14–19, 21, 22, 31–32.
- 38 Urnik ob delovnikih: od 9. do 12. in od 15. do 17. ure. Glej tudi Gombač in Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*; Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*.
- 39 Karl Baedeker, *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende. 17. Aufl* Leipzig: Karl Baedeker, 1876. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-FTAIFYCJ>; Marina Bressan, *Signori, si parte! Come*

- viaggiamo nella Mitteleuropa 1815-1915. V Marina Bressan, ur. *Signori, si parte! Come viaggiamo nella Mitteleuropa 1815-1915* in Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem.
- 40 Brglez idr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace.*, 22–23; Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem.“, 328; Alberto Pucer, *Portorož -100 let organiziranega turizma. Sprehod skozi čas. Katalog k razstavi Pokrajinskega arhiva Koper.* (Koper: Pokrajinski arhiv, 1985).
- 41 Leo Woerl, ur. *Woerl's Reisehandbücher. Illustrierte Führer durch Portorose-Pirano und Umbegung sowie Anleitung zu Ausflügen durch ganz Istrien* (Leipzig: Woerl's Reisebücherverlag, 1913).
- 42 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 142; „Sto let dolga pot od obmorskega okrevališča do moderne ortopedske bolnišnice“, dostopano 03. avgust 2014. <http://www.ob-valdoltra.si/zgodovina>.
- 43 Leto 1910 je še pomembno, ker je bila v Strunjanu ustanovljena Družba za ureditev mesta kot klimatskega središča, ki je bila usmerjena predvsem v gradnjo morskega pristanišča, obalne poti med Strunjanom in Piranom ter v povezovanje teh dveh lokacij z žičnico, Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 142, 143.
- 44 Isto, 135.
- 45 Pucer, *Portorož -100 let organiziranega turizma.*
- 46 *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace*, 19.
- 47 Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne“, 328; Kavrečič, „Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož.“; Brglez idr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace.*; Gombač in Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*, 45.
- 48 Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne“, 328. O razmahu turizma piše tudi Pucer, *Portorož -100 let organiziranega turizma.*
- 49 Glej še v Gombač in Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*, 45.
- 50 Milica Trebše-Štolfa, „Razvoj turizma na območju Pokrajinskega arhiva Koper do ukinitve koprškega okraja v luči upravnno-teritorialnih sprememb“, V *Arhivsko gradivo s področja turizma in turistične dejavnosti. Uporabnik in arhivsko gradivo*, ur. Zdenka R. Bonin in Branko Radulovič (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1996), 17; Brglez idr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace.*, 19; Gombač in Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*, 46; Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 173.
- 51 Gombač in Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*, 45; Brglez idr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace.*, 39; Carlo d' Agostino in Mario Tomarchio, *La prima compagnia aerea commerciale italiana* (Udine: Aviani & Aviani Editori, 2007).
- 52 *Portorose* (Capodistria: Stabilimento tipografico nazionale Carlo Priora, n.d.).
- 53 *Portorose presso Trieste. Bagni di mare e d'acqua madre* (Capodistria: Stabilimento tipografico nazionale Carlo Priora, 1926).
- 54 *L'acqua salso-bromo-jodica di Portorose: bagni di acqua madre: irrigazioni - inalazioni: polverizzazioni - fanghi: opuscolo per i medici* (Portorose: Stabilimento di cure di Portorose, 1926), 29–32.
- 55 Carlo Baxa, *Guida di Portorose presso Trieste.* (Capodistria: Stabilimento tipografico nazionale Carlo Priora, 1920).
- 56 Slika 3 sicer prikazuje letalo avstrijskega industrialca Karla Kupelwieserja, ki je v želji, da bi obogatil turistično ponudbo za obiskovalce Brionov, kupil hidroavion »I Pola« in leta 1924 vzpostavil civilno-letalsko zvezo s Trstom, Ancono in Opatijo, „Istarska enciklopedija, Zračni promet“, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, dostopano 15. avgust 2014. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3110>; „Airport Pula - Razvoj zračne luke“, Pula airport, dostopano 15. avgust 2014. <http://www.airport-pula.hr/default.aspx?id=26>; d' Agostino in Tomarchio, *La prima compagnia aerea commerciale italiana*, 40.
- 57 Gombač in Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*, 47–51; Brglez idr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace.*, 39; Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 205; Paul, E. .Lamarche Jr., „Mussolini Pilots Italy“ Popular

- Aviaton and Aeronautics, maj 1929; „Zračni promet“; d'Agostino in Tomarchio, *La prima compagnia aerea commerciale italiana*. 58 Nedatirano; osebni fond Tomija Brezovca
- 59 „Cartina delle linee aeree“. (Bergamo: Istituto Italiano d'arti grafiche di Bergamo, n.d.). Osebni fond Tomija Brezovca.
- 60 Osebni fond Tomija Brezovca.
- 61 Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“, 144–148.
- 62 „Orario dei piroscafi della Società Capodistriana di Navigazione.“ *L'Istria redenta*. 25. november 1922., *L'Istria redenta*. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HQYSVRQR>, 4.
- 63 Ubaldo Bottizer, ur. *Le vie dell'Istria. Pubblicazione Turistico-Culturale*. 1, 6 (1928). <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-0GC3I3VY>.
- 64 Sicer pa v uvodniku, ki ga urednik Bottizer nameni Istranom, izpostavi potrebo po tovrstni turistično-kulturni publikaciji. Poleg turistične »propagande« za spodbuditev turizma v Istri, je v njej izpostavljena zgodovina Istre, vključno z opevanjem lepot Portoroža in drugih istrskih zanimivih krajev. V duhu časa pa publikacija opeva tudi fašizem v Istri in druge politično obarvane teme. Rehar trdi, da je imelo vabljenje italijanskih turistov v Istro tudi raznarodovalne namene, Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 175.
- 65 „Orario della Ferrovia Trieste-Parenzo, valevole dal 1° Dicembre 1922“, *L'Istria redenta* 09. december 1922., <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-S3TOITJN>, 4.
- 66 „Povijest Parenzane“.
- 67 Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 173.
- 68 „Turismo Scolastico Capodistriano“, *Turismo Scolastico Capodistriano*. *L'Istria redenta*, 25. november 1922, 3–4. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-HQYSVRQR>.
- 69 „Il Turismo scolastico ed extrascolastico nella Venezia Giulia“, *L'Istria redenta*. 09. december 1922, 3–4. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-S3TOITJN>.
- 70 Več v Lamut, *Parniki Jadrana na razglednicah*.
- 71 Več o društvu v Ferruccio Delise, *La Società civile a Isola: documenti, statuti e regolamenti di associazioni 1597-1941*. (Izola: Il Mandracchio, 2011). http://issuu.com/iconadv/docs/libro_statuti_web_def/352#.
- 72 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 191, 249.
- 73 „Benvenuto/Willkommen/Bienveu/Welcome!“ (Trieste: Ente Provinciale per il Turismo, Edizione Luglio, 1937). Osebni fond Tomija Brezovca.
- 74 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 205, 216, 228; „Benvenuto/Willkommen/Bienveu/Welcome!“.
- 75 „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 175.
- 76 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 262.
- 77 Isto, 247.
- 78 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, *Acta Histriae* 13, 2 (2005), 396-397.
- 79 Glej še Pavlič, „Promet in turizem“, 428.
- 80 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 397.
- 81 Isto, 401, 402; Rogoznica, „Aplikacija modela socialističnega turizma na območju slovenske obale po drugi svetovni vojni“ (Predstavljeno na Strokovni posveti Dediščina socializma v turizmu, Portorož, 27. november 2009). <http://www.turistica.si/downloads/posveti/DediscinaSocializma/Povzetki/Rogoznica.pdf>; Repe, „Turizma ni mogoče zavreti, čeprav bi ga prepovedali z zakonom“ (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996), 158; Repe, „Od sindikalnih domov do wellness centrov“.

(predstavljeno na Strokovni posvet Dediščina socializma v turizmu, Portorož, 27. november 2009).

<http://www.turistica.si/downloads/posveti/DediscinaSocializma/Povzetki/Repe.pdf>.

82 „SI PAK KP 24, t.e. 137, a.e. 351, Sklep o vpisu d.d. Riviera Turist Hotel d.d.“; „SI PAK KP 24, t.e. 121, Poročilo Odbora za turizem, 6. julij 1950“; Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“.

83 SI PAK KP 24, t.e. 137, a.e., 351, Turizem in gostinstvo v istrskem okrožju svobodnega tržaškega ozemlja.

84 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 397–398; Rogoznica, „Aplikacija modela socialističnega turizma na območju slovenske obale po drugi svetovni vojni“.

85 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 399; Rogoznica, „Aplikacija modela socialističnega turizma na območju slovenske obale po drugi svetovni vojni“; „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 137, a.e. 351, Poročilo o delovanju oddelka za turizem IOLO od 15. IX 1948 do 15. IX 1949, 2. september 1949“.

86 Pavlič, „Promet in turizem“, 430.

87 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 137, a.e. 351, Letno poročilo Poverjenišva za turizem in gostinstvo za leto 1950, Koper, 30. januar 1951“; „SI PAK KP 23, IOLO Koper, t.e. 121, Dopis Višji stanovanjski komisiji pri Okrajnem ljudskem odboru Koper z dne 3.6.1950, 3. junij 1950“; „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 121, Poročilo Odbora za turizem v italijanskem jeziku, 6. julij 1950“.

88 Zaradi pomanjkanja sodelovanja direktorjev hotelov, ki so dotlej delovali neodvisno in zaradi pomanjkanja prevoznih sredstev, „SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e. 65, , Letno poročilo Poverjenišva za turizem in gostinstvo OLO za leto 1950, 30. januar 1951“; „SI PAK KP 24 IOLO Koper,t.e. 121 _ Poročilo Odbora za turizem v italijanskem jeziku, 6. julij 195“.

89 Putnik je ustanovljen leta 1923 v Beogradu in je deloval kot osrednja državna turistična agencija Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Tchoukarine, „The Yugoslav Road to International Tourism. Opening, Decentralization, and Propaganda in the Early 1950s“. V *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*. (Budapest-New York: Central european University Press, 2010) 124. Čeprav je bila nacionalna potovalna agencija Putnik decentralizirana julija 1951, so republiški uradi dobili avtonomijo šele 1953–1954 leta. Z decentralizacijo se je Putnik preimenoval v npr. Putnik-Zagreb, Putnik-Ljubljana, Putnik-Split. Kasneje je Putnik-Ljubljana postal Kompas, Putnik-Rijeka Kvarner Express, Putnik Split Dalmacijaturist in Putnik Dubrovnik Atlas. (128-129)

90 „SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e. 65Letno poročilo Poverjenišva za turizem in gostinstvo OLO za leto 1950, 30. januar 1951“; „SI PAK KP 23, IOLO Koper, t.e. 121, Dopis za objavo oglasa za Kopališče Portorož v Primorskem dnevniku, 30. julij 1949“; „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 121. Poročilo Odbora za turizem v italijanskem jeziku, 6. julij 1950“.

91 1. julija 1951 je vlada takratne Republike Slovenije izdala odločbo, s katero je bilo ustanovljeno turistično podjetje z imenom Putnik Slovenija, ki se je leta 1959 preimenoval v Kompas, „Mejniki v razvoju Kompassa“, dostopano 30. julij 2014. http://www.kompas.si/info.asp?it=0#KRATKA_ZGODOVINA_KOMPASA

92 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 121, Dopis Poverjenišva za trgovino in turizem OLO Koper dne 26.4. 1951 Potovalni pisarni Adria-Turist“.

93 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 121, Dopis Poverjenišva za trgovino in turizem OLO Koper dne 23.5.1951 MLO stanovanjski komisiji“.

94 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 121, Dopis Putnika Poverjeništvu za trgovino in turizem pri Izvršilnem odboru za istrsko okrožje za odprtje 1. VI 1951 dveh poslovalnic, v Kopru ter Portorožu, 29. maj 1952“.

95 „SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e. 65, Poročilo o vzpostavljenju direktnih turističnih stikov naše zone (STT/B) z inozemstvom, 22. maj 1952“, glej tudi Trebše-Štolfa, „Razvoj turizma na območju Pokrajinskega arhiva Koper do ukinitve kopskega okraja v luči upravno-teritorialnih sprememb“, 14.

- 96 „SI PAK KP 23, IOLO Koper, t.e. 121, Dopis za objavo oglasa za Kopališče Portorož v Primorskem dnevniku, 30. julij 1949“.
- 97 „SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e. 65 Problematika in analiza turizma za leto 1952, 21. julij 1952“.
- 98 „SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e. 65, Pravila potovalnega urada Adria-Portorož“.
- 99 „Potovalni urad ‚Adria‘ Portorož“, 7. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-VAFRTSAR>,
- 100 „SI PAK KP 360, Zavod za statistiko kraja Koper, t.e. 65, Problematika in analiza turizma za leto 1952, 21. julij 1952“.
- 101 „Zbornica v Kopru se je zavzela za vprašanje našega turizma“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 13. marec 1953, 1-2. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-F7TTKYU9>.
- 1–2; „Slovensko Istro bodo letos prvič obiskali tudi Švedi in Londončani“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 27. marec 1953, 3. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-SUWCQXW>.
- 102 „Portorož“, 4.
- 103 „Slovensko Istro bodo letos prvič obiskali tudi Švedi in Londončani“, 3.
- 104 „Fjesa je s svojim značilnim sladkovodnim jezerom med najlepšimi turističnimi kraji ob naši obali“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 15. april 1955. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-NUB3CTTF> 1.
- 105 „Novice s Tržaškega“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 18. januar 1957, 5. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-LOBCGUXY>.
- 106 Pavlič, „Promet in turizem“, 429, 430.
- 107 „Na kratko“, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-JWO3GDOQ>, 2.
- 108 „Slavnik Koper“. *Čas teče.*, dostopano 23. julij 2014. <http://www.slavnik-koper.si/stran2.html>.
- „SI PAK KP 551, Slavnik Koper, t.e. 1Dopis o odločbi o ustanovitvi gospodarskega podjetja SLAVNIK, avtopodjetja v Kopru s strani Okrajnega ljudskega odbora Koper, 23. januar 1954“.
- 109 „Avtoprevozniško podjetje Slavnik v Kopru“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 23. april 1954, dostopano: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-0U8DT4EN>>, 12.
- 110 „Mesta direktorjev“, Mesta direktorjev“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*, 14. maj 1954. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-AN6KC8XB>, 11.
- 111 „Portorož se pripravlja na turistično sezono“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 13. marec 1953, 3. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-F7TTKYU9>.
- 112 „Novice s Tržaškega“, 5.
- 113 „Lepote istrske obale“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*, 29. april 1955, 4. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-JWO3GDOQ>
- 114 *Strategija razvoja turizma v občini Izola 2009 - 2015* (Ljubljana: Hosting svetovanje d.o.o., 2009), 67.
- 115 Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 174.
- 116 Trebše-Štolfa, „Razvoj turizma na območju Pokrajinskega arhiva Koper do ukinitve koprškega okraja v luči upravno-teritorialnih sprememb“, 14; Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 177.
- 117 Tukaj sta relevantna drugi Videmski sporazum iz leta 1955 in tretji in iz leta 1962. Slovenski Jadran piše, da je leta 1956 v maloobmejnem prometu samo z ladjo in avtobusi potovalo 365.041 potnikov, pri čemer jih je bilo največ v avgustu, septembru in oktobru, „Novice s Tržaškega“, 2; Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 177.
- 118 Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“, 148–149. „Izlet vodičev tujih potovalnih uradov“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 28. avgust 1959, 6 <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-1EGJ8JKA>.
- 119 „Nagla rast v pomorsko mesto“ *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 10. januar 195, 6. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-IYONDIZW>.

- 120 „Kaj lahko dobimo od »Jadrolinije«“ *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 06. september 1957, 3. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HOJXXAOD>,
- 121 O kritičnem pomanjkanju plovil zamiranju ladijskega potniškega prevoza piše tudi Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“, 148–149.
- 122 Isto, 150–151.
- 123 „Počitniški domovi se že odpirajo“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 25. april 1958, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-XYRBIX8W>, 9.
- 124 Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 175.
- 125 „II. Mednarodni moštveni šahovski turnir Portorož“. Koper: Okrajni šahovski odbor, 1955. Osebni fond Tomija Brezovca.
- 126 Tudi še v naslednjih letih so Lipica, Postojnska jama in Predjamski grad postali glavne točke eno-dnevnih izletov, „Jubilejni izlet“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 31. julij 1959. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-GRRLFBWL> 3.
- 127 Pavlič, „Promet in turizem“, 430.
- 128 „Gospodarstvo Koprškega okraja“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 22. junij 1956, 5. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-O72MRTX6>.
- 129 „Kako je s piransko avtobusno poslovalnico“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 06. september 1957, 10. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HOJXXAOD>.
- 130 Trebše-Štolfa, „Razvoj turizma na območju Pokrajinskega arhiva Koper do ukinitve koprškega okraja v luči upravno-teritorialnih sprememb“, 15, 16.
- 131 „Pomanjkanje prenočišč - najtežje vprašanje koprškega gostinstva“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 23. marec 1956, 4. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-ML2X5HL5>.
- 132 Primer tega kar zasledimo v Slovenskem Jadranu z dne, 18.01.1957. To je bil sestanek Sveta za promet Okrajnega ljudskega odbora, predsednika Okrajnega ljudskega odbora Koper Albina Dujc s podpredsednikom Francem Klojučarjem, predstavnikov Turistične zveze Slovenije, turističnih organov koprškega okraja s predstavniki potovalnih uradov Putnik Slovenija in Adria, SAP-Turist Biro in predstavniki avtobusnih podjetij, ki delujejo v slovenski Istri, „Promet naj ustreza turističnim potrebam“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 18. januar 1957, 1. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-LOBCGUXY>.
- 133 „Slavnik Koper“; „Za urejenost in uspešen razvoj“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 25. april 1958, 1. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-XYRBIX8W>. Oba zbora piranskega ljudskega odbora sta to odločitev potrdila, kar predstavlja takratno prakso političnega potrjevanja ključnih gospodarskih zadev.
- 134 Ta ponudnik je 23. maja 1959 v Kopru odprl svojo poslovalnico, pri čemer je računal na tesno sodelovanje s Putnikom in potovalno pisarno Slavnika, „In še zadnje po telefonu, 170“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 29. maj 1959, 2. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-0SVMWKOB>. Istega leta je v Piranu svoj urad odprl tudi Izletnik, ki je nastal maja 1960 z združitvijo večih potovalnih slovenskih uradov. Izletnik se je bolj osredotočil na domače turiste, torej tudi na prevoze domačinov na izlete, „Izletnik v Piranu se je uveljavil“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*, 421. oktober 1960, 4. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-1EGJ8JKA>
- 135 „SAP turist biro Ljubljana“, 10. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-EHIZH5I4>; „Obvestilo“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 04. april 1958, 2. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-EHIZH5I4>.
- 136 „Izlet vodičev tujih potovalnih uradov“
- 137 „SI PAK KP 422 Obalna turistična zveze Koper, t.e. 4 Sestanek s tujimi vodiči v Portorožu, 27. junij 1963“.
- 138 To so bili SAP Turist iz Ljubljane, Slavnik iz Kopa, Avtobusni promet iz Maribora, Gorjanci iz Novega mesta, Avto Kočevje iz Kočevja, Prevoz iz Brežic in Avtoprevoz iz Zagorja.
- 139 „Za dopust, izlet in potovanja“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 18. avgust 1961, 6. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-PFNCY28N>.

- 140 „SI PAK KP 178, Gospodarska zbornica okraja Koper,, t.e. 100, Turistična zveza Slovenije, turistični informacijski center Ljubljana z dne 22.3.1963. Poslovno združenje gostinskih in turističnih podjetij »TAP« Koper, 22. Marec 1963“.
- 141 „Ustanovljena je Turistična agencija Primorske.“ *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 15. februar 1963, 3. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-LRO3VMAU>.
- 142 „SI PAK KP 178, Gospodarska zbornica okraja Koper,, t.e. 100, Turistična zveza Slovenije, turistični informacijski center Ljubljana z dne 22.3.1963. Poslovno združenje gostinskih in turističnih podjetij »TAP« Koper, 22. Marec 1963“.
- 143 Podjetji Slavnik Koper in Prehrana Ljubljana sta ustanovila novo turistične agencijo »Globtour«, kar dokazuje dokument Okrožnega sodišča Koper z dne, 13.3.1968, o razširitvi poslovanja in vpis »Avto-turistično podjetje Slavnik Koper«, obrat Globtour, SI PAK KP 551, Slavnik Koper, t.e. 1, Medsebojni dogovor podjetja »Slavnik« Koper in »Prehrana« Ljubljana o ustanavljanju nove turistične agencije »Globtour«, 1968, b.d.
- 144 „SI PAK KP 422, Obalna turistična zveze Koper, t.e. 4, Obalna turistična zveza Koper, 1963 Slovenske turistične agencije na italijanskem tržišču“.
- 145 Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 176.
- 146 *Slovenija, Jugoslavija*. (Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 1975).
- 147 „Zmeraj se nekaj zgodi nekega dne“ *Marina Portorož*, dostopano 05. avgust 2014. <http://www.marinap.si/si/company/history/?cookieu=nok>.
- 148 *Letno poročilo Skupine Istrabenz in družbe Istrabenz, d.d., za leto 2008* (Koper: Istrabenz, holdinška družba, d.d., 2008), 19.
- 149 „Zgodovinski izpisek iz sodnega registra do 31.1.2008“. Okrožno sodišče v Kopru, n.d. Osebni fond Metoda Šuligoja.
- 150 „Istarska enciklopedija,Aerodrom Portorož“ *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, dostopano 15. avgust 2014. [http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=20](http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=20;); „Zgodovina letališča“. *Aerodrom Portorož*, dostopano 14. avgust 2014. <http://www.portoroz-airport.si/si/history>.
- 151 Prvo v večjem obsegu posluje od leta 1967 in drugo pa od leta 1961.
- 152 Podatek »prihodi turistov zajema število oseb, ki prispejo v nastanitveni objekt in se tam prijavijo. Štejejo se vse osebe ne glede na starost, Franc Gruden, „Letni pregled turizma, Slovenija, 2002“, Statistični urad Republike Slovenije, 2004. <https://www.stat.si/doc/pub/rr-805-04.pdf>.9. To pomeni, da v te statistične podatke niso zajeti izletniki (dnevni obiskovalci).
- 153 Glej tudi *Strategija razvoja turizma v občini Piran 2009 - 2015* (Ljubljana: Hosting svetovanje d.o.o., 2009), 27.
- 154 „Program dela Turistične zveze Slovenije za leto 2006“. Turistična zveza Slovenije, 2006. <http://www.turisticna-zveza.si/Datoteke/TZSprogramDela06S.pdf>.
- 155 Gruden, „Letni pregled turizma, Slovenija, 2002“, 20; „Nastanitvena statistika po vrstah turističnih krajev – stara metodologija“. *Statistični urad Republike Slovenije*, dostopano 13. avgust 2014. http://pxweb.stat.si/pxweb/Database/Ekonomsko/21_gostinstvo_turizem/90_nastanitev_arhiv/02_21182_nastanitev_kraji_stara/02_21182_nastanitev_kraji_stara.asp.
- 156 Gruden, „Letni pregled turizma, Slovenija, 2002“, 23, 26; „Nastanitvena statistika po vrstah turističnih krajev – stara metodologija“.
- 157 „Strategija razvoja slovenskega turizma 2012 - 2016. Partnerstvo za trajnostni razvoj slovenskega turizma.“ Vlada Republike Slovenije, junij 2012. http://www.slovenia.info/pictures%5CTB_board%5Catachments_1%5C2012%5CStrategija_turizem_sprejeto_7.6.2012_14561.pdf, 14.
- 158 „Mestna občina Koper - Turistične agencije“, dostopano 03. avgust 2014. <http://www.koper.si/index.php?page=documents&item=263>.
- 159 „Izola - Informacije - Turistične agencije - Izola Tourism“, dostopano 03. avgust 2014. <http://www.izola.eu/index.php?page=etocke&item=17>.

- 160 „Turistične agencije - Portorož in Piran“, dostopano 03. avgust 2014. <http://www.portoroz.si/si/nacrtujete-obisk/turisticne-agencije>.
- 161 Marta Arnež, Edita Glinšek, Nataša Gostiša, in Alenka Škafar, *Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji v poletni sezoni 2003*. 805. (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2004).70; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“ Statistični urad Republike Slovenije, dostopano 14. avgust 2014. http://www.stat.si/tema_ekonomsko_turizem_anketa_2009.asp.; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2012“ Statistični urad Republike Slovenije, dostopano 13. avgust 2014. http://www.stat.si/tema_ekonomsko_turizem_anketa_2012.asp.
- 162 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2012“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“; dostopano 14. avgust 2014. http://www.stat.si/tema_ekonomsko_turizem_anketa_2006.asp.
- 163 Arnež idr., *Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji v poletni sezoni 2003*, 69–72.
- 164 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“.
- 165 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“.
- 166 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2012“.
- 167 Isto; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“.
- 168 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2012“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“; Arnež idr., *Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji v poletni sezoni 2003*, 67, 68.
- 169 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2012“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“; Arnež idr., *Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji v poletni sezoni 2003*, 68.
- 170 O tem pišeta že veliko prej (v času petdesetih in šestdeseti let) Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 176 in Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“, 141.
- 171 O tej problematiki že leta 1962 piše Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“.
- 172 *Strategija razvoja turizma v občini Piran 2009 - 2015; Strategija razvoja turizma v občini Izola 2009 - 2015*.
- 173 „V Kopru rekord turistov s križark“. *Delo*, 17. september 2013. <http://www.delo.si/novice/slovenija/v-kopru-rekord-turistov-s-krizark.html>.
- 174 „Potniški terminal - Luka Koper, d.d.“ *Luka Koper*, dostopano 15. avgust 2014. <http://www.luka-kp.si/slo/terminali-in-tovor/potniski-terminal>.
- 175 Nataša Gostiša in Eva Belak, *Anketa o turističnih potovanjih domačega prebivalstva, 2005* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006).; Nataša Jokić in Marta Arnež, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2011-končni podatki“ Statistični urad Republike Slovenije, 07. junij 2012. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>.; Jokić in Arnež, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2010-končni podatki“; Statistični urad Republike Slovenije, 07. junij 2011. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>.; Nataša Jokić in Marta Arnež, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2009-končni podatki“ Statistični urad Republike Slovenije, 07. junij 2010. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>.; Nataša Jokić, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2008“ Statistični urad Republike Slovenije, 05. junij 2009. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>.; Nataša Jokić, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2007“ Statistični urad Republike Slovenije, 07. maj 2008. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>.; Edita Glinšek, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2006“ Statistični urad Republike Slovenije, 16. julij 2007. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>. Podatki za obdobje od 2005 do 2007 so približki, ki jih je navedel Statistični urad Republike Slovenije.
- 176 „Prihodi in prenočitve turistov po vrstah občin, po vrstah nastanitvenih objektov in po državah, Slovenija, letno“. *Statistični urad Republike Slovenije*, dostopano 15. avgust 2014. <http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp>. Prikazovanje podatkov in trendov z uporabo podatkov iz Grafov 1 in 2 je otežkočeno zaradi spremenjene metodologije Statističnega urada Republike Slovenije.

Napomene

- 1 Matej Muženič, „Šagre in ljudski prazniki v severni Istri od 16. do 19. stoletja“ V Istrski praznik : preteklost, sedanost, avtentičnost. Šagre in ljudski prazniki v severni Istri, uredil Aleksander Panjek (Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, 2012), 29–30.
- 2 Više o tome u Kavrečič, „Pričevalci preteklosti avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom“, *Acta Histriae* 19, 4 (2011), 683–702.
- 3 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija:Otokar Kerševani, 1987), 35.
- 4 Više o tome i u Vinko Antić, „Pomorstvo i naš turizam“. V *Pomorski zbornik. Povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942 – 1962* (Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962), 987–1058.
- 5 Više o tome u Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 38, 47.
- 6 Muženič, „Šagre in ljudski prazniki v severni Istri od 16. do 19. stoletja“, 36–37.
- 7 Iako je posjećivanje zabačenih krajeva moglo biti vrlo romantično, pojavljivalo se pitanje sigurnosti putovanja, Marina Bressan, ur. *Signori, si parte! Come viaggiamo nella Mitteleuropa 1815-1915*. (Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2011).
- 8 Ugo Contento, *Pirano: i bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia* (Pirano: Direzione dello Stabilimento Balneare, 1892); Andrej Gabršček, *Ročni kažipot po Goriškem, Trstu in Istri in koledar za navadno leto 1902. Let. 8* (Gorica: Goriška tiskarna, 1902); Benesch, *Verkehrsbuch österreichischer Eisenbahnen: 6. Krain und Küstenland* (Wien V: Verlag von Christoph Reisser's Söhne, 1910), 65.
- 9 Mitja Lamut, *Parniki Jadrana na razglednicah. Posebna izdanja*. (Zagreb: V. B. Z., 2013), 5–6; Antić, „Pomorstvo i naš turizam“, 988.
- 10 Antić doduše tvrdi da je Austrija zaostajala u razvoju parobroda, Antić, „Pomorstvo i naš turizam“, 993.
- 11 Costa occidentale dell'Istria“, *I'Istria*. 07. marec 1846. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-96HUQMLE>, 45; Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 42; Marina Bressan, ur., „Signori, si parte! Come viaggiamo nella Mitteleuropa 1815-1915“, 19.
- 12 Fabiani, Rossella. „Davanti ai nostri occhi si susseguiva un bell paesaggio dietro l'altro“.Massimiliano d'Asburgo viaggiatore“V *Signori, si parte! Come viaggiamo nella Mitteleuropa 1815-1915*, uredila Marina Bressan, (Mariano del Friuli:Edizioni della Laguna, 2011), 72–74.
- 13 Alja Brglez i dr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace* (Ljubljana:Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2005), 18; Petra Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne“ *Annales.Series historia et sociologia* 17, 2 (2007), 327; Petra Kavrečič, „Biseri avstrijske riviere: Opatija, Grado, Portorož. Začetki moderne turizma na severnem Jadranu“, *Kronika* 57 (2009), 119; Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 94, 97; Srečko Gombač i Tomi Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici* (Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 2007), 44; Antić, „Pomorstvo i naš turizam“, 1008.
- 14 Radivoj Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“ V *Slovenski pomorski zbornik*, ur. France Leben, Srečko Vilhar, Radivoj Rehar in Emanuel Slavec (Koper:Klub pomorščakov v Kopru, 1962), 171.
- 15 Lamut, *Parniki Jadrana na razglednicah*, 25–26.
- 16 Isto, 11–15, 50, 54, 133; Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem.“, 326.
- 17 Emil Bayer in Franc Krbalek, ur. *Almanach der Oesterreichischen Riviera 1908 - 1909*, (Laibach: Im Selbstverlage der Verfasser, 1909), 38.
- 18 Više o tome u Vladimir Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“ V *Slovenski pomorski zbornik*, uredili France Leben idr. (Koper: Klub pomorščakov v Kopru, 1962), 139–51 in Lamut, *Parniki Jadrana na razglednicah*.
- 19 Lamut, *Parniki Jadrana na razglednicah*, 11–15; Antić, „Pomorstvo i naš turizam“, 988, 989.
- 20 Contento, *Pirano : i bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia*; Gabršček, *Ročni kažipot po Goriškem, Trstu in Istrii* „Trieste e l'Istria.“, (Trieste: La federazione per il promovimento del concorso di forestieri Stabilimento artistico tipografico G. Caprin, 1912), 48.

- 21 Benesch, *Verkehrsbuch österreichischer Eisenbahnen:6.Krain und Küstenland*, 65; „Trieste e l'Istria.“, 49–52.
- 22 Benesch, *Verkehrsbuch österreichischer Eisenbahnen, 6.Krain und Küstenland*, 66; Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem“.
- 23 Gita alla volta di Portorose“. *Egida, Giornale commerciale, industriale, agricolo e politico*. 17. julij 1904. Prijevozi su se oglašavali u lokalnim novinama, na primjer *Egida, Giornale commerciale, industriale, agricolo e politico* iz 1904. godine, „Nuova Societa Citt.Di Navigazione a Vapore fra Capodistria-Trieste“. *Egida, Giornale commerciale, industriale, agricolo e politico*. 10. julij 1904. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-IKT212CE>.
- 24 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 47, 49. Upravo su tamo navedeni i primjeri ostalih izleta koji su organizirani na prijelazu stoljeća.
- 25 Omnibusom se od 1912. godine nadalje moglo voziti 25 putnika, za koje je bilo rezervirano 15 sjedećih i 10 stajaćih mjesta. Vožnja bio bila spora in neudobna, s obzirom na to da se odvijala neasfaltiranom cestom, Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem“, 324.
- 26 Više o tome u Contento, *Pirano: i bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia.; Illustrierter Führer durch Dalmatien* (Wien, Leipzig:A. Hartleben's Verlag, 1912), 28–30; „Die Oesterreichiche Riviera. Hotel und Pensions liste der Kurorte der Ost Riviera, Herausgegeben vom landersverband fur fremdenverkehr im ost kustelände sitz Abbazia 1912/1913“(Wien:Kunstdruckerei Freisch, april 1912., 64–65.:Nosač je za transport prtljage u gradu uzimao 40 centa, do Portoroža 1,20 kruna. Transport kovčega od mola do Tartinijeva trga stajao je: za maleni komad 60 centa, za veliki ili dva malena 80; kolima:1 komad 90 centa, dva komada 1 krunu, za tri komada 1,50, „Trieste e l'Istria.“, 50–51.
- 27 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 52.
- 28 Benesch, *Verkehrsbuch österreichischer Eisenbahnen:6.Krain und Küstenland*, 66.
- 29 Poznato je da je 1912. godine za organizaciju događanja u Izoli bilo zaduženo Društvo za javna događanja (tal. *Società per i pubblici divertimenti*), „Trieste e l'Istria.“, 49.
- 30 Isto, 49–52; Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 170.
- 31 „Povijest Parenzane“ *Parenzana, Put zdravlja i prijateljstva*, dostopano 24. julij 2014. http://www.parenzana.net/hr/povijest_parenzane.; Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem.“, 324.
- 32 Vidi i Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem“.
- 33 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 44–45; Ivo Pavlič, „Promet in turizem“ *Turistični vestnik*, 09. oktober 1955.
- 34 „Trieste e l'Istria.“, 21, 52; Baxa, *Führer durch Portorose, mit Situationsplan und zahlreichen Abbildungen* (Trieste:Buch- und Kunstdruckerei L. Herrmanstoreer, 1914.), 21.
- 35 „Die Oesterreichiche Riviera. Hotel und Pensions liste der Kurorte der Ost Riviera, Herausgegeben vom landersverband fur fremdenverkehr im ost kustelände sitz Abbazia 1912/1913“, 88; Baxa, *Führer durch Portorose*, 19–20.
- 36 Furlani, *Fürer durch Pirano und Portorose.*(Trieste, Capodistria:Gius.Stokel & Debarba – Trieste. Tip. Carlo Priora – Capodistria, 1910).
- 37 *Führer durch Portorose*, 14–19, 21, 22, 31–32.
- 38 Radno vrijeme radnim danom: od 9:00 do 12:00 i od 15:00 do 17:00 sati. Vidi i Gombač in Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*; Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*.
- 39 Karl Baedeker, *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende.17.Aufl* Leipzig: Karl Baedeker, 1876. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-FTAIFYCJ>; Marina Bressan, *Signori, si parte! Come viaggiamo nella Mitteleuropa 1815-1915*. V Marina Bressan, ur. *Signori, si parte! Come viaggiamo nella Mitteleuropa 1815-1915* i Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem.
- 40 Brglez idr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace.*, 22–23; Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem.“, 328;

- Alberto Pucer, *Portorož -100 let organiziranega turizma. Sprehod skozi čas. Katalog k razstavi Pokrajinskega arhiva Koper*. (Koper: Pokrajinski arhiv, 1985).
- 41 Leo Woerl, ur. *Woerl's Reisehandbücher. Illustrierte Führer durch Portorose-Pirano und Umgebung sowie Anleitung zu Ausflügen durch ganz Istrien* (Leipzig: Woerl's Reisebücherverlag, 1913).
- 42 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 142; „Sto let dolga pot od obmorskega okrevališča do moderne ortopedske bolnišnice“, dostopano 03. avgust 2014. <http://www.ob-valdoltra.si/zgodovina..>
- 43 Godina 1910. značajna je i zato što je u Strunjanu osnovano Društvo za uređenje grada kao klimatskog centra, koje je prije svega bilo usmjereno u izgradnju morske luke, obalnog puta između Strunjana i Pirana te povezivanje tih dviju lokacija žičarom, Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 142, 143.
- 44 Isto, 135.
- 45 Pucer, *Portorož -100 let organiziranega turizma*.
- 46 *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace*, 19.
- 47 Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne“, 328; Kavrečič, „Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož.“; Brglez i dr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace.*; Gombač i Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*, 45.
- 48 Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne“, 328. O zamahu turizma piše i Pucer, *Portorož -100 let organiziranega turizma.*
- 49 Vidi i u Gombač i Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*, 45.
- 50 Milica Trebše-Štolfa, „Razvoj turizma na območju Pokrajinskega arhiva Koper do ukinitve koprškega okraja v luči upravno-teritorialnih sprememb“, V *Arhivsko gradivo s področja turizma in turistične dejavnosti. Uporabnik in arhivsko gradivo*, ur. Zdenka R. Bonin i Branko Radulović (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1996), 17; Brglez idr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace.*, 19; Gombač i Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*, 46; Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 173.
- 51 Gombač i Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*, 45; Brglez i dr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace.*, 39; Carlo d' Agostino i Mario Tomarchio, *La prima compagnia aerea commerciale italiana* (Udine:Aviani & Aviani Editori, 2007).
- 52 *Portorose* (Capodistria: Stabilimento tipografico nazionale Carlo Priora, n.d.).
- 53 *Portorose presso Trieste. Bagni di mare e d'acqua madre* (Capodistria: Stabilimento tipografico nazionale Carlo Priora, 1926).
- 54 *L'acqua salso-bromo-jodica di Portorose: bagni di acqua madre: irrigazioni - inalazioni: polverizzazioni - fanghi: opuscolo per i medici* (Portorose: Stabilimento di cure di Portorose, 1926), 29–32.
- 55 Carlo Baxa, *Guida di Portorose presso Trieste*. (Capodistria: Stabilimento tipografico nazionale Carlo Priora, 1920).
- 56 Slika 3 inače prikazuje zrakoplov avstrijskog industrijalca Karla Kupelwiesera, koji je u želji za obogaćivanjem turističke ponude za posjetitelje Brijuna kupio hidroavion „I Pola“ i 1924. godine uspostavio civilnu zračnu liniju s Trstom, Ankonom i Opatijom, „Istarska enciklopedija, Zračni promet“, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, dostopano 15. avgust 2014. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3110>; „Airport Pula – Razvoj zračne luke“, Pula airport, dostopano 15. avgust 2014. <http://www.airport-pula.hr/default.aspx?id=26>; d' Agostino i Tomarchio, *La prima compagnia aerea commerciale italiana*, 40.
- 57 Gombač i Brezovec, *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*, 47–51; Brglez idr., *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace.*, 39; Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 205; Paul, E. Lamarche Jr., „Mussolini Pilots Italy“ Popular Aviation and Aeronautics, maj 1929.; „Zračni promet“; d' Agostino i Tomarchio, *La prima compagnia aerea commerciale italiana*.
- 58 „Cartina delle linee aeree“. (Bergamo: Istituto Italiano d'arti grafiche di Bergamo, n.d.). Osebni fond Tomija Brezovca.
- 59 Nedatirano; osobni fond Tomija Brezovca
- 60 Osebni fond Tomija Brezovca.

- 61 Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“, 144–148.
- 62 „Orario dei piroscafi della Società Capodistriana di Navigazione.“ „L'Istria redenta.25. studenoga 1922., L'Istria redenta. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HQYSVRQR>, 4.
- 63 Ubaldo Bottizer, ur. *Le vie dell'Istria.Pubblicazione Turistico-Culturale*. 1, 6 (1928). <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-0GC3I3VY>.
- 64 Inače u uvodniku, koji je urednik Bottizer namijenio Istranima, naglašava se potreba za turističko-kulturnom publikacijom te vrste. Osim turističke „propagande“ za poticanje turizma u Istri, u njoj je izložena povijest Istre, uključujući opjev ljepota Portoroža i drugih istarskih zanimljivih krajeva. U duhu vremena publikacija je opjevala i fašizam u Istri i druge politički obojene teme. Rehar tvrdi da je pozivanje talijanskih turista u Istru imalo i ciljeve odnarođivanja, Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 175.
- 65 „Orario della Ferrovia Trieste-Parenzo, valevole dal 1° Dicembre 1922“, *L'Istria redenta* 9. december 1922., <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-S3TOITJN>, 4.
- 66 „Povijest Parenzane“.
- 67 Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 173.
- 68 „Turismo Scolastico Capodistriano“, *Turismo Scolastico Capodistriano* „L'Istria redenta, 25. november 1922., 3–4. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-HQYSVRQR>.,
- 69 „Il Turismo scolastico ed extrascolastico nella Venezia Giulia“, *L'Istria redenta*.09. december 1922., 3–4. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-S3TOITJN>..
- 70 Više u Lamut, *Parniki Jadrana na razglednicah*.
- 71 Više o društvu u Ferruccio Delise, *La Società civile a Isola: documenti, statuti e regolamenti di associazioni 1597-1941*.(Izola:Il Mandracchio, 2011.). http://issuu.com/iconadv/docs/libro_statuti_web_def/352#.
- 72 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 191, 249.
- 73 „Benvenuto/Willkommen/Bienveu/Welcome!“ (Trieste:Ente Provinciale per il Turismo, Edizione Luglio, 1937).Osobni fond Tomija Brezovca.
- 74 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 205, 216, 228; „Benvenuto/Willkommen/Bienveu/Welcome!“.
- 75 „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 175.
- 76 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 262.
- 77 Isto, 247.
- 78 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, *Acta Histriae* 13, 2 (2005.), 396-397.
- 79 Vidi i Pavlič, „Promet in turizem“, 428.
- 80 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju zone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 397.
- 81 Isto, 401, 402; Rogoznica, „Aplikacija modela socialističnega turizma na območju slovenske obale po drugi svetovni vojni“ (Predstavljeno na Strokovni posvet Dediščina socializma v turizmu, Portorož, 27. november 2009.). <http://www.turistica.si/downloads/posveti/DediscinaSocializma/Povzetki/Rogoznica.pdf>.; Repe, „Turizma ni mogoče zavreti, čeprav bi ga prepovedali z zakonom“ (Ljubljana:Udruga povijesnih društava Slovenije, 1996)., 158; Repe, „Od sindikalnih domov do wellness centrov“ (predstavljeno na Strokovni posvet Dediščina socializma v turizmu, Portorož, 27. november 2009.). <http://www.turistica.si/downloads/posveti/DediscinaSocializma/Povzetki/Repe.pdf>.
- 82 „SI PAK KP 24, t.e.137, a.e.351, Sklep o vpisu d.d. Riviera Turist Hotel d.d.“; „SI PAK KP 24, t.e.121, Poročilo Odbora za turizem, 6. julij 1950“.; Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“..

- 83 SI PAK KP 24, t.e.137, a. e., 351, Turizem in gostinstvo v istrskem okrožju svobodnega tržaškega ozemlja.
- 84 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 397–398; Rogoznica, „Aplikacija modela socialističnega turizma na območju slovenske obale po drugi svetovni vojni“.
- 85 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 399; Rogoznica, „Aplikacija modela socialističnega turizma na območju slovenske obale po drugi svetovni vojni“.; „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e.137, a.e.351, Poročilo o delovanju oddelka za turizem IOLO od 15.IX 1948 do 15.IX 1949, 2. september 1949“.
- 86 Pavlič, „Promet in turizem“, 430.
- 87 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e.137, a.e. 351, Letno poročilo Poverjenišva za turizem in gostinstvo za leto 1950, Koper, 30. januar 1951“; „SI PAK KP 23, IOLO Koper, t.e.121, Dopis Višji stanovanjski komisiji pri Okrajnem ljudskem odboru Koper z dne 3.6.1950, 3. junij 1950“; „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 121, Poročilo Odbora za turizem v italijanskem jeziku, 6. julij 1950“.
- 88 Zbog nedostatka suradnje direktora hotela koji su do tada djelovali neovisno i zbog nedostatka prijevoznih sredstava, „SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e.65, , Letno poročilo Poverjenišva za turizem in gostinstvo OLO za leto 1950, 30. januar 1951“; „SI PAK KP 24 IOLO Koper, t.e.121 _ Poročilo Odbora za turizem v italijanskem jeziku, 6. julij 195“.
- 89 Putnik je osnovan 1923. godine u Beogradu te je djelovao kao središnja državna turistička agencija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Tchoukarine, „The Yugoslav Road to International Tourism. Opening, Decentralization, and Propaganda in the Early 1950s“, V *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*. (Budapest-New York: Central european University Press, 2010), 124. Iako je nacionalna putnička agencija Putnik decentralizirana u srpnju 1951., republički uredi dobili su autonomiju tek 1953./1954. S decentralizacijom se Putnik preimenovala u npr. Putnik-Zagreb, Putnik-Ljubljana, Putnik-Split. Kasnije je Putnik-Ljubljana postao Kompas, Putnik-Rijeka Kvarner Express, Putnik-Split Dalmacijaturist, a Putnik-Dubrovnik Atlas.(128–129)
- 90 „SI PAK KP 360, t.e.65Letno poročilo Poverjenišva za turizem in gostinstvo OLO za leto 1950, 30. januar 1951“; „SI PAK KP 23, IOLO Koper, t.e.121, Dopis za objavo oglasa za Kopališče Portorož v Primorskem dnevniku, 30. julij 1949.“; „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e.121. Poročilo Odbora za turizem v italijanskem jeziku, 6. julij 1950“.
- 91 1. srpnja 1951. vlada tadašnje Republike Slovenije izdala je odluku kojom je osnovana turistička tvrtka s imenom Putnik Slovenija, koja se 1959. godine preimenovala u Kompas, „Mejniki v razvoju Kompassa“, dostopano 30. julij 2014. http://www.kompas.si/info.asp?it=0#KRATKA_ZGODOVINA_KOMPASA
- 92 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e.121, Dopis Poverjenišva za trgovino in turizem OLO Koper dne 26.4.1951 Potovalni pisarni Adria-Turist“.
- 93 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e.121, Dopis Poverjenišva za trgovino in turizem OLO Koper dne 23.5.1951 MLO stanovanjski komisiji“.
- 94 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e.121, Dopis Putnika Poverjeništvu za trgovino in turizem pri Izvršilnem odboru za istrsko okrožje za odprtje I.VI 1951 dveh poslovalnic, v Kopru ter Portorožu, 29. maj 1952“.
- 95 „SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e. 65, Poročilo o vzpostavljenju direktnih turističnih stikov naše zone (STT/B) z inozemstvom, 22. maj 1952“, vidi i Trebše-Štolfa, „Razvoj turizma na območju Pokrajinskega arhiva Koper do ukinitve koprškega okraja v luči upravno-teritorialnih sprememb“, 14.
- 96 „SI PAK KP 23, IOLO Koper, t.e.121, Dopis za objavo oglasa za Kopališče Portorož v Primorskem dnevniku, 30. julij 1949“.
- 97 „SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e. 65 Problematika in analiza turizma za leto 1952, 21. julij 1952“.
- 98 „SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e.65, Pravila potovalnega urada Adria-Portorož“.
- 99 „Potovalni urad ‚Adria‘ Portorož“, 7. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-VAFRTSAR>,
- 100 „SI PAK KP 360, Zavod za statistiko kraja Koper, t.e. 65, Problematika in analiza turizma za leto 1952, 21. julij 1952“.

- 101 „Zbornica v Kopru se je zavzela za vprašanje našega turizma“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 13. ožujak 1953., 1-2. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-F7TTKYU9>.
- „Slovensko Istro bodo letos prvič obiskali tudi Švedi in Londončani“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 27. marec 1953., 3. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-SUWCQXW>.
- 102 „Portorož“, 4.
- 103 „Slovensko Istro bodo letos prvič obiskali tudi Švedi in Londončani“, 3.
- 104 „Fjesa je s svojim značilnim sladkovodnim jezerom med najlepšimi turističnimi kraji ob naši obali“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 15. april 1955. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-NUB3CTTF>.
- 105 „Novice s Tržaškega“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 18. januar 1957., 5. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-LOBCGUXY>.
- 106 Pavlič, „Promet in turizem“, 429, 430.
- 107 „Na kratko“, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-JWO3GDOQ>, 2.
- 108 „Slavnik Koper“. *Čas teče.*, dostopano 23. julij 2014. <http://www.slavnik-koper.si/stran2.html>.
- „SI PAK KP 551, Slavnik Koper, t.e.1. Dopis o odločbi o ustanovitvi gospodarskega podjetja SLAVNIK, avtopodjetja v Kopru s strani Okrajnega ljudskega odbora Koper, 23. januar 1954“.
- 109 „Avtoprevoziško podjetje Slavnik v Kopru“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 23. april 1954., dostopano: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-0U8DT4EN>, 12.
- 110 „Mesta direktorjev“, Mesta direktorjev“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*, 14. maj 1954. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-AN6KC8XB>, 11.
- 111 „Portorož se pripravlja na turistično sezono“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 13. marec 1953., 3. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-F7TTKYU9>.
- 112 „Novice s Tržaškega“, 5.
- 113 „Lepote istrske obale“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*, 29. april 1955., 4. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-JWO3GDOQ>
- 114 *Strategija razvoja turizma v občini Izola 2009 - 2015* (Ljubljana:Hosting svetovanje d.o.o., 2009), 67.
- 115 Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 174.
- 116 Trebše-Štolfa, „Razvoj turizma na območju Pokrajinskega arhiva Koper do ukinitve koprskega okraja v luči upravno-teritorialnih sprememb“, 14; Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 177.
- 117 Ovdje su relevantni drugi Videmski sporazum iz 1955. godine i treći iz 1962. godine Slovenski Jadran piše da je 1956. godine u malograničnom prometu samo brodom i autobusima putovalo 365.041 putnika, pri čemu ih je najviše bilo u kolovozu, rujnu i listopadu, „Novice s Tržaškega“, 2; Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 177.
- 118 Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“, 148–149. „Izlet vodičev tujih potovalnih uradov“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 28. avgust 1959., 6 <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-1EGJ8JKA>.
- 119 „Nagla rast v pomorsko mesto“ *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 10. januar 1956. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-IYONDIZW>.
- 120 „Kaj lahko dobimo od „Jadrolinije““ *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 06. september 1957., 3. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HOJXXAOD>,
- 121 O kritičnoj nestašici plovila i zamiranju broskog putničkog prijevoza piše i Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“, 148–149.
- 122 Isto, 150–151.
- 123 „Počitniški domovi se že odpirajo“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 25. april 1958., <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-XYRBIX8W>, 9.

- 124 Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 175.
- 125 „II. Mednarodni moštveni šahovski turnir Portorož“. Koper: Okrajni šahovski odbor, 1955. Osozni fond Tomija Brezovca.
- 126 U sljedećim su godinama Lipica, Postojnska jama i Predjamski grad postali glavne točke jednodnevnih izleta, „Jubilejni izlet“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 31. julij 1959. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-GRRLLFBWL> 3.
- 127 Pavlič, „Promet in turizem“, 430.
- 128 „Gospodarstvo Koprškega okraja“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 22. junij 1956., 5. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-O72MRTX6>.
- 129 „Kako je s piransko avtobusno poslovalnico“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 06. september 1957., 10. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HOJXXAOD>.
- 130 Trebše-Štolfa, „Razvoj turizma na območju Pokrajinskega arhiva Koper do ukinutve koprškega okraja v luči upravno-teritorialnih sprememb“, 15, 16.
- 131 „Pomanjkanje prenočišč - najtežje vprašanje koprškega gostinstva“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 23. marec 1956., 4. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-ML2X5HL5>.
- 132 Primjer onoga što možemo naći u Slovenskem Jadranu od dana 18.01.1957. To bio je sastanak Vijeća za promet Okružnoga narodnog odbora, predsjednika Okružnoga narodnog odbora Kopar Albina Dujca s potpredsjednikom Francom Klobučarom, predstavnika Turističke zajednice Slovenije, turističkih organa koparskog okruga s predstavnicima turističkih ureda Putnik Slovenija i Adria, SAP-Turist Biro i predstavnika autobusnih tvrtki koje djeluju u slovenskoj Istri, „Promet naj ureza turističnim potrebam“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 18. januar 1957., 1. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-LOBCGUXY>.
- 133 „Slavnik Koper“, „Za urejenost in uspešen razvoj“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 25. april 1958., 1. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-XYRBIX8W>. Objе skupštine piranskoga narodnog odbora tu su odluku potvrdile, što predstavlja tadašnju praksu političkog potvrđivanja ključnih gospodarskih pitanja.
- 134 Taj je ponuditelj 23. svibnja 1959. u Koprju otvorio svoju poslovnicu, pri čemu je računao na usku suradnju s Putnikom i turističkim uredom Slavnika, „In še zadnje po telefonu 170“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 29. maj 1959., 2. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-0SVMWKOB>. Iste je godine u Piranu svoj ured otvorio i Izletnik, koji je nastao u svibnju 1960. udruživanjem više turističkih slovenskih ureda. Izletnik se više usredotočio na domaće turiste, dakle na prijevoz lokalnog stanovništva na izlete, „Izletnik“ v Piranu se je uveljavil“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*, 421. oktober 1960., 4. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-1EGJ8JKA>
- 135 „SAP turist biro Ljubljana“, 10. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-EHIZH5I4>.; „Obvestilo“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 04. april 1958., 2. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-EHIZH5I4>.
- 136 „Izlet vodičev tujih potovalnih uradov“
- 137, „SI PAK KP 422 Obalna turistična zveze Koper, t.e.4 Sestanak s tujimi vodiči v Portorožu, 27. junij 1963“.
- 138 To su bili SAP Turist iz Ljubljane, Slavnik iz Koprja, Avtobusni /Autobusni/ promet iz Maribora, Gorjanci iz Novog mesta, Avto /Auto/ Kočevje iz Kočevja, Prevoz /Prijevoz/ iz Brežica i Avtoprevoz /Autoprijevoz/ iz Zagorja.
- 139 „Za dopust, izlet in potovanja“, *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 18. avgust 1961. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-PFNCY28N>.
- 140 „SI PAK KP 178, Gospodarska zbornica okraja Koper, t.e.100, Turistička zajednica Slovenije, turistički informacijski centar Ljubljana od dana 22. ožujka 1963. Poslovna udruga ugostiteljskih i turističkih tvrtki „TAP“ Koper, 22. Marec 1963.
- 141 „Ustanovljena je Turistična agencija Primorske.“ *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 15. februar 1963., 3. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-LRO3VMAU>.
- 142 „SI PAK KP 178, Gospodarska zbornica okraja Koper, t.e.100, Turistična zveza Slovenije, turistični informacijski centar Ljubljana z dne 22.3.1963. Poslovno združenje gostinskih in turističnih podjetij »TAP« Koper, 22. Marec 1963“.

- 143 Tvrtka Slavnik Koper i Prehrana Ljubljana osnovale su novu turističku agenciju „Globtour“, što dokazuje dokument Okružnog suda Kopar od 13. ožujka 1968. o širenju poslovanja i upis „Auto-turističke tvrtke Slavnik Koper“, poslovnica Globtour, SI PAK KP 551, Slavnik Koper, t.e. 1, Međusobni dogovor tvrtke „Slavnik“ Kopar i „Prehrana“ Ljubljana o osnivanju nove turističke agencije „Globtour“, 1968, b.d.
- 144 „SI PAK KP 422, Obalna turistična zveze Koper, t.e.4, Obalna turistična zveza Koper, 1963 Slovenske turistične agencije na italijanskem tržišču“.
- 145 Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 176.
- 146 *Slovenija, Jugoslavija*. (Ljubljana:Turistična zveza Slovenije, 1975.).
- 147 „Zmeraj se nekaj zgodi nekega dne“ *Marina Portorož*, dostopano 05. avgust 2014. <http://www.marinap.si/si/company/history/?cookieu=nok>.
- 148 *Letno poročilo Skupine Istrabenz in družbe Istrabenz, d.d., za leto 2008* (Koper: Istrabenz, holdinško društvo, d.d., 2008.), 19.
- 149 „Zgodovinski izpisek iz sodnega registra do 31.1.2008“. Okrožno sodišče v Kopru, n.d. Osobni fond Metoda Šuligoja.
- 150 „Istarska enciklopedija, Aerodrom Portorož“ *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, dostopano 15. avgust 2014. [http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=20](http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=20;); „Zgodovina letališča“. *Aerodrom Portorož*, dostopano 14. avgust 2014. <http://www.portoroz-airport.si/si/history>.
- 151 Prvo u većem obimu posluje od 1967. godine, a drugo od 1961. godine
- 152 Podatak »dolasci turista obuhvaća broj osoba koje dolaze u smještajni objekt te se tamo prijavljuju. Ubrajaju se sve osobe bez obzira na starost, Franc Gruden, „Letni pregled turizma, Slovenija, 2002“, Statistički ured Republike Slovenije, 2004. <https://www.stat.si/doc/pub/rr-805-04.pdf>.9. To znači da u tim statističkim podacima nisu obuhvaćeni izletnici (dnevni posjetitelji).
- 153 Vidi i *Strategija razvoja turizma v občini Piran 2009 - 2015* (Ljubljana: Hosting svetovanje d.o.o., 2009.), 27.
- 154 „Program dela Turistične zveze Slovenije za leto 2006“. Turistična zveza Slovenije, 2006. <http://www.turisticna-zveza.si/Datoteke/TZSprogramDela06S.pdf>.
- 155 Gruden, „Letni pregled turizma, Slovenija, 2002“, 20; „Nastanitvena statistika po vrstah turističnih krajev – stara metodologija“. *Statistični urad Republike Slovenije*, dostopano 13. avgust 2014. http://pxweb.stat.si/pxweb/Database/Ekonomsko/21_gostinstvo_turizem/90_nastanitev_arhiv/02_21182_nastanitev_kraji_stara/02_21182_nastanitev_kraji_stara.asp.
- 156 Gruden, „Letni pregled turizma, Slovenija, 2002“, 23, 26; „Nastanitvena statistika po vrstah turističnih krajev – stara metodologija“.
- 157 „Strategija razvoja slovenskega turizma 2012 - 2016. Partnerstvo za trajnostni razvoj slovenskega turizma.“ Vlada Republike Slovenije, junij 2012. http://www.slovenia.info/pictures%5CTB_board%5Catachments_1%5C2012%5CStrategija_turizem_sprejeto_7.6.2012_14561.pdf., 14.
- 158 „Mestna občina Koper - Turistične agencije“, dostopano 03. avgust 2014. <http://www.koper.si/index.php?page=documents&item=263>.
- 159 „Izola - Informacije - Turistične agencije - Izola Tourism“, dostopano 03. avgust 2014. <http://www.izola.eu/index.php?page=etocke&item=17>.
- 160 „Turistične agencije - Portorož in Piran“, dostopano 03. avgust 2014. <http://www.portoroz.si/si/nacrtujete-obisk/turisticne-agencije>.
- 161 Marta Arnež, Edita Glinšek, Nataša Gostiša, in Alenka Škafar, *Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji v poletni sezoni 2003*. 805.(Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2004).70; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“, „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“ *Statistični urad Republike Slovenije*, dostopano 14. avgust 2014. http://www.stat.si/tema_ekonomsko_turizem_anketa_2009.asp.; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2012“ *Statistični urad Republike Slovenije*, pristupljeno 13. kolovoza 2014. http://www.stat.si/tema_ekonomsko_turizem_anketa_2012.asp.

162 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2012“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“, dostopano 14. avgust 2014. http://www.stat.si/tema_ekonomsko_turizem_anketa_2006.asp.

163 Arnež idr., *Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji v poletni sezoni 2003*, 69–72.

164 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“.

165 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“.

166 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2012“.

167 Isto; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“.

168 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2012“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“; Arnež idr., *Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji v poletni sezoni 2003*, 67, 68.

169 „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2012“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“; „Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“; Arnež idr., *Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji v poletni sezoni 2003*, 68.

170 O tome pišu još mnogo ranije (u vrijeme pedesetih in šezdesetih godina) Rehar, „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“, 176 i Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“, 141.

171 O toj problematici već 1962. godine piše Medvešček, „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“.

172 *Strategija razvoja turizma v občini Piran 2009 - 2015*; *Strategija razvoja turizma v občini Izola 2009 - 2015*.

173 „V Koprju rekord turistov s križark“. *Delo*, 17. september 2013. <http://www.delo.si/novice/slovenija/v-kopru-rekord-turistov-s-krizark.html>.

174 „Potniški terminal - Luka Koper, d.d.“ *Luka Koper*, dostopano 15. avgust 2014. <http://www.luka-kp.si/slo/terminali-in-tovor/potniski-terminal>.

175 Nataša Gostiša in Eva Belak, *Anketa o turističnih potovanjih domačega prebivalstva, 2005* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006); Nataša Jokić in Marta Arnež, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2011-končni podatki“ Statistični urad Republike Slovenije, 07. junij 2012. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>; Jokić in Arnež, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2010-končni podatki“; Statistični urad Republike Slovenije, 07. junij 2011. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>; Nataša Jokić in Marta Arnež, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2009-končni podatki“ Statistični urad Republike Slovenije, 07. junij 2010. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>; Nataša Jokić, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2008“ Statistični urad Republike Slovenije, 05. junij 2009. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>; Nataša Jokić, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2007“ Statistični ured Republike Slovenije, 7. maj 2008. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>; Edita Glinšek, „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2006“ Statistični ured Republike Slovenije, 16. julij 2007. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>. Podaci za razdoblje od 2005. do 2007., koje je naveo Statistički ured Republike Slovenije, su približni.

176 „Prihodi in prenočitve turistov po vrstah občin, po vrstah nastanitvenih objektov in po državah, Slovenija, letno“. *Statistični urad Republike Slovenije*, dostopano 15. avgust 2014. <http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp>. Prikazivanje podataka i trendova uz korištenje podataka iz Grafova 1 in 2 otežano je zbog promijenjene metodologije Statističkog ureda Republike Slovenije.

Viri / Izvori

„Airport Pula – Razvoj zračne luke“. *Pula airport*. Dostopano 15. avgust 2014. <http://www.airport-pula.hr/default.aspx?id=26>.

„Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2006“. Dostopano 14. avgust 2014. http://www.stat.si/tema_ekonomsko_turizem_anketa_2006.asp.

„Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2009“. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopano 14. avgust 2014. http://www.stat.si/tema_ekonomsko_turizem_anketa_2009.asp.

„Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji, 2012“. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopano 13. avgust 2014. http://www.stat.si/tema_ekonomsko_turizem_anketa_2012.asp.

Antić, Vinko, „Pomorstvo i naš turizam“. V *Pomorski zbornik. Povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942 - 1962*, 987–1058. Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962.

Arnež, Marta, Edita Glinšek, Nataša Gostiša, in Alenka Škafar, *Anketa o tujih turistih v Republiki Sloveniji v poletni sezoni 2003*. 805. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2004.

„Avtoprevozniško podjetje Slavnik v Kopru“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 23. april 1954. Dostopano 2. september 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-0U8DT4EN>

Baedeker, Karl, *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende. 17. Aufl.* Leipzig: Karl Baedeker, 1876. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-FTAFZYCJ>.

Baxa, Carlo, *Führer durch Portorose*. Trieste: Buch- und Kunstdruckerei L. Herrmanstoreer, 1914.

Baxa, Carlo, *Guida di Portorose presso Trieste*. Capodistria: Stabilimento tipografico nazionale Carlo Priora, 1920.

Bayer, Emil, in Franc Krbalek, ur. *Almanach der Oesterreichischen Riviera 1908 - 1909*. Laibach: Im Selbstverlage der Verfasser, 1909. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-FAYKDH9P>.

Benesch, Fritz. *Verkehrsbuch österreichischer Eisenbahnen: 6. Krain und Küstenland*. Wien V.: Verlag von Christoph Reisser's Söhne, 1910. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-NT07IPF3>.

„Benvenuto/Willkommen/Bienvenu/Welcome!“. Trieste: Ente Provinciale per il Turismo, Edizione Luglio, 1937. Osebni fond Tomija Brezovca.

Blažević, Ivan. *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: IRO Otokar Keršovani, 1987.

Bottizer, Ubaldo, ur. *Le vie dell'Istria. Pubblicazione Turistico-Culturale*. 1, 6 (1928) Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-0GC3I3VY>.

Bressan, Marina, ur. *Signori, si parte! Come viaggiavamo nella Mitteleuropa 1815-1915*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2011.

Brglez, Alja, Mateja Gale, Polona Pagon, in Jurij Auer. *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2005.

„Cartina delle linee aeree“. Bergamo: Istituto Italiano d'arti grafiche di Bergamo, n.d. Osebni fond Tomija Brezovca.

Contento, Ugo. *Pirano : i bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia*. Pirano: Direzione dello Stabilimento balneare, 1892.

„Costa occidentale dell'Istria“. *I'Istria*. 07. marec 1846. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-96HUQMLE>

D' Agostino, Carlo, in Mario Tomarchio. *La prima compagnia aerea commerciale italiana*. Udine: Aviani & Aviani Editori, 2007.

„Da una domenica all'altra“, 17. julij 1904, Egida. Giornale commerciale, industriale, agricolo e politico. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-IKT212CE>.

Delise, Ferruccio. *La Società civile a Isola : documenti, statuti e regolamenti di associazioni 1597-1941*. Izola: Il Mandracchio, 2011. Dostopano 22. avgust 2014. http://issuu.com/iconadv/docs/libro_statuti_web_def/352#.

„Die Oesterreichische Riviera. Hotel und Pensions liste der Kurorte der Ost Riviera, Herausgegeben vom landersverband fur fremdenverkehr im ost kustelande sitz Abbazia 1912/1913“. Wien III: Kunstdruckerei Freisch, , april 1912.

Fabiani, Rossella. „„Davanti ai nostri occhi si susseguiva un bell paesaggio dietro l'altro“. Massimiliano d'Asburgo viaggiatore“. V *Signori, si parte! Come viaggiavamo nella Mitteleuropa 1815-1915*, uredila Marina Bressan, 67–76. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2011.

„Fjesa je s svojim značilnim sladkovodnim jezerom med najlepšimi turističnimi kraji ob naši obali“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 15. april 1955. Dostopano 20. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-NUB3CTTF>

Furlani, E. *Fürer durch Pirano und Portorose*. Trieste, Capodistria: Gius. Stokel & Debarba – Trieste. Tip. Carlo Priora – Capodistria, 1910.

Gabršček, Andrej. *Ročni kažipot po Goriškem, Trstu in Istri in koledar za navadno leto 1902*. Let 8, (Gorica: Goriška tiskarna, 1902) <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-WOPPLHK8>.

Glinšek, Edita. „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2006“. Statistični urad Republike Slovenije, 16. julij 2007. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>.

Gombač, Srečko, in Tomi Brezovec. *Letala s sidrom. Hidroavioni v Portorožu in okolici*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, d. d., 2007.

„Gospodarstvo Koprškega okraja“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 22. junij 1956. Dostopano 20. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-O72MRTX6>

Gostiša, Nataša, in Eva Belak. *Anketa o turističnih potovanjih domačega prebivalstva, 2005*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006. Gruden, Franc. „Letni pregled turizma, Slovenija, 2002“. Statistični urad Republike Slovenije, 2004. Dostopano 22. avgust 2014. <https://www.stat.si/doc/pub/rr-805-04.pdf>.

Guida pratica di luoghi di soggiorno e cura d'Italia. Milano: Touring club Italiano, 1933

„II. Mednarodni moštveni šahovski turnir Portorož“. Koper: Okrajni šahovski odbor, 1955. Osebni fond Tomija Brezovca.

Illustrierter Führer durch Dalmatien. Wien, Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1912. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-SOEUDBOW>.

„Il Turismo scolastico ed extrascolastico nella Venezia Giulia“. *L'Istria redenta*. 09. december 1922. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-S3TOITJN>„In še zadnje po telefonu 170“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 29. maj 1959. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-0SVMWKOB>.

„Istarska enciklopedija, Aerodrom Portorož“. *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*. Dostopano 15. avgust 2014. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=20>.

„Istarska enciklopedija, Zračni promet“. *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*. Dostopano 15. avgust 2014. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3110>.

„Izletnik‘ v Piranu se je uveljavil“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 21. oktober 1960. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-1EGJ8JKA>

„Izlet vodičev tujih potovalnih uradov“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 28. avgust 1959. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-1EGJ8JKA>

„Izola - Informacije - Turistične agencije - Izola Tourism“. Dostopano 03. avgust 2014. <http://www.izola.eu/index.php?page=etocke&item=17>.

Jokić, Nataša. „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2007“. Statistični urad Republike Slovenije, 07. maj 2008. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>.

———. „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2008“. Statistični urad Republike Slovenije, 05. junij 2009. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>.

Jokić, Nataša, in Marta Arnež. „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2009-končni podatki“. Statistični urad Republike Slovenije, 07. junij 2010. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>.

———. „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2010-končni podatki“. Statistični urad Republike Slovenije, 07. junij 2011. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>.

———. „Turistična potovanja domačega prebivalstva, Slovenija, 2011-končni podatki“. Statistični urad Republike Slovenije, 07. junij 2012. <http://www.stat.si/doc/statinf/21-si-082-1101.pdf>.

„Jubilejni izlet“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 31. julij 1959. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-GRRLFBWL>.

„Kaj lahko dobimo od »Jadrolinije«“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 06. september 1957. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HOJXXAOD>.

„Kako je s piransko avtobusno poslovalnico“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 06. september 1957. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HOJXXAOD>.

Kavrečič, Petra. „Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu“. *Kronika 57* (2009), 113-128.

———. „Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne“. *Annales. Series historia et sociologia* 17, 2 (2007), 315–36.

———. „Pričevalci preteklosti avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom“. *Acta Histriae*, 19, 4 (2011), 683-702.

L'acqua salso-bromo-jodica di Portorose: bagni di acqua madre: irrigazioni - inalazioni: polverizzazioni - fanghi: opuscolo per i medici. Portorose: Stabilimento di cure di Portorose, 1926.

Lamarche, Jr., Paul E. „Mussolini Pilots Italy“. *Popular Aviation and Aeronautics*, maj 1929.

Lamut, Mitja. *Parniki Jadrana na razglednicah*. Posebna izdanja. Zagreb: V. B. Z., 2013.

„Lepote istrske obale“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*, 29. april 1955. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-JWO3GDOQ>

Letno poročilo Skupine Istrabenz in družbe Istrabenz, d.d., za leto 2008. Koper: Istrabenz, holdinška družba, d.d., 2008.

„Mejniki v razvoju Kompasaa“. Dostopano 30. julij 2014. http://www.kompas.si/info.asp?it=0#KRATKA_ZGODOVINA_KOMPASA.

Medvešček, Vladimir. „Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu“. V *Slovenski pomorski zbornik*, uredil France Leben, Srečko Vilhar, Radivoj Rehar, in Emanuel Slavec, 139–51. Koper: Klub pomorščakov v Kopru, 1962.

„Mesta direktorjev“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*, 14. maj 1954. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-AN6KC8XB>.

„Mestna občina Koper - Turistične agencije“. Dostopano 03. avgust 2014. <http://www.koper.si/index.php?page=documents&item=263>.

Muženič, Matej. „Šagre in ljudski prazniki v severni Istri od 16. do 19. stoletja“. V *Istrski praznik : preteklost, sedanjost, avtentičnost. Šagre in ljudski prazniki v severni Istri*, uredil Aleksander Panjek, 26–53. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, 2012.

„Nagla rast v pomorsko mesto“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 10. januar 1958. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-IYONDIZW>

„Na kratko“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*, 29. april 1955. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-JWO3GDOQ>.

„Nastanitvena statistika po vrstah turističnih krajev – stara metodologija“. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopano 13. avgust 2014. http://pxweb.stat.si/pxweb/Database/Ekonomsko/21_gostinstvo_turizem/90_nastanitev_arhiv/02_21182_nastanitev_kraji_stara/02_21182_nastanitev_kraji_stara.asp.

„Novice s Tržaškega“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 18. januar 1957. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-LOBCGUXY>.

„Nuova Societa Citt. Di Navigazione a Vapore fra Capodistria-Trieste“. *Egida, Giornale commerciale, industriale, agricolo e politico*. 10. julij 1904. Dostopano 22. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-IKT212CE>.

„Obvestilo“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 04. april 1958. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-EHIZH5I4>

„Orario dei piroscafi della Società Capodistriana di Navigazione.“ *L'Istria redenta*. 25. november 1922, Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-HQYSVRQR>

„Orario della Ferrovia Trieste-Parenzo, valevole dal 1° Dicembre 1922“. *L'Istria redenta* 09. december 1922. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-S3TOITJN>

Pavlič, Ivo. „Promet in turizem“. *Turistični vestnik*, 09. oktober 1955.

„Počitniški domovi se že odpirajo“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 25. april 1958. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-XYRBIX8W>.

„Pomanjkanje prenočišč - najtežje vprašanje koprskega gostinstva“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 23. marec 1956. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-ML2X5HL5>.

Portorose. Capodistria: Stabilimento tipografico nazionale Carlo Priora, n.d.

Portorose presso Trieste. Bagni di mare e d'acqua madre. Capodistria: Stabilimento tipografico nazionale Carlo Priora, 1926.

„Portorož se pripravlja na turistično sezono“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 13. marec 1953. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-F7TTKYU9>.

„Potniški terminal - Luka Koper, d.d.“ *Luka Koper*. Dostopano 15. avgust 2014. <http://www.luka-kp.si/slo/terminali-in-tovor/potniski-terminal>.

„Potovalni urad ‚Adria‘ Portorož“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 20. junij 1952. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-VAFRTSAR>.

„Povijest Parenzane“. *Parenzana, Put zdravlja i prijateljstva*. Dostopano 24. julij 2014. http://www.parenzana.net/hr/povijest_parenzane.

„Prihodi in prenočitve turistov po vrstah občin, po vrstah nastanitvenih objektov in po državah, Slovenija, letno“. *Statistični urad Republike Slovenije*. Dostopano 15. avgust 2014. <http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp>.

„Program dela Turistične zveze Slovenije za leto 2006“. Turistična zveza Slovenije, 2006. Dostopano 12. avgust 2014. <http://www.turisticna-zveza.si/Datoteke/TZSprogramDela06S.pdf>.

„Promet naj ustreza turističnim potrebam“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 18. januar 1957. Dostopano 20. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-LOBCGUXY>.

Pucer, Alberto. *Portorož -100 let organiziranega turizma. Sprehod skozi čas. Katalog k razstavi Pokrajinskega arhiva Koper*. Koper: Pokrajinski arhiv, 1985.

Rehar, Radivoj. „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“. V *Slovenski pomorski zbornik*, ur.l France Leben, Srečko Vilhar, Radivoj Rehar in Emanuel Slavec, 171–78. Koper: Klub pomorščakov v Koprju, 1962.

Repe, Božo. „Od sindikalnih domov do wellness centrov“. Predstavljeno na Strokovni posvet Dediščina socializma v turizmu, Portorož, 27. november 2009. Dostopano 12. avgust 2014. <http://www.turistica.si/downloads/posveti/DediscinaSocializma/Povzetki/Repe.pdf>.

———. „Turizma ni mogoče zavreti, čeprav bi ga prepovedali z zakonom“, 157–64. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996.

Rogoznica, Deborah. „Aplikacija modela socialističnega turizma na območju slovenske obale po drugi svetovni vojni“. Predstavljeno na Strokovni posvet Dediščina socializma v turizmu, Portorož, 27. november 2009. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.turistica.si/downloads/posveti/DediscinaSocializma/Povzetki/Rogoznica.pdf>.

———. „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“. *Acta Histriae* 13, 2 2005,395–422.

„SAP turist biro Ljubljana“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 04. april 1958.

„Signori, si parte! Come viaggiamo nella Mitteleuropa 1815-1915“. V *Signori, si parte! Come viaggiamo nella Mitteleuropa 1815-1915*, 9–66. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2011.

SI PAK KP 23, IOLO Koper, t.e. 121, Dopis Višji stanovanjski komisiji pri Okrajnem ljudskem odboru Koper z dne 3.6.1950, 3. junij 1950“.

„SI PAK KP 23, IOLO Koper, t.e. 121, Dopis za objavo oglasa za Kopališče Portorož v Primorskem dnevniku, 30. julij 1949“.

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 121, Poročilo Odbora za turizem, 6. julij 1950“.

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 137, a.e. 351, Poročilo o delovanju oddelka za turizem IOLO od 15. IX 1948 do 15. IX 1949, 2. september 1949“.

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 121, Poročilo Odbora za turizem v italijanskem jeziku, 6. julij 1950“.

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 137, a.e. 351, Letno poročilo Poverjenišva za turizem in gostinstvo za leto 1950, Koper, 30. januar 1951“.

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 121, Dopis Putnika Poverjeništvu za trgovino in turizem pri Izvršilnem odboru za istrsko okrožje za odprtje 1. VI 1951 dveh poslovalnic, v Kopru ter Portorožu, 29. maj 1952“.

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 137, a.e. 351, Sklep o vpisu d.d. Riviera Turist Hotel d.d, b.d.“.

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 137, a.e. 351, Turizem in gostinstvo v istrskem okrožju svobodnega tržaškega ozemlja, b.d.“

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 121, Dopis Poverjeništvu za trgovino in turizem OLO Koper dne 26.4. 1951 Potovalni pisarni Adria-Turist, b.d.“.

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 121, Dopis Poverjeništvu za trgovino in turizem OLO Koper dne 23.5.1951 MLO stanovanjski komisiji, b.d.“.

„SI PAK KP 178, Gospodarska zbornica okraja Koper,, t.e. 100, Turistična zveza Slovenije, turistični informacijski center Ljubljana z dne 22.3.1963. Poslovno združenje gostinskih in turističnih podjetij »TAP« Koper, 22. Marec 1963“.

„SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e. 65, Letno poročilo Poverjeništvu za turizem in gostinstvo OLO za leto 1950, 30. januar 1951“.,„SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e. 65, Poročilo o vzpostavljenju direktnih turističnih stikov naše zone (STT/B) z inozemstvom, 22. maj 1952“.

„SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e. 65 Problematika in analiza turizma za leto 1952, 21. julij 1952“.

„SI PAK KP 360, Zavod za statistiko okraja Koper, t.e. 65, Pravila potovalnega urada Adria-Portorož., b.d. “.

„SI PAK KP 422 Obalna turistična zveze Koper, t.e. 4 Sestanek s tujimi vodiči v Portorožu, 27. junij 1963“.

„SI PAK KP 551, Slavnik Koper,, t.e. 1 Dopis o odločbi o ustanovitvi gospodarskega podjetja SLAVNIK, avtopodjetja v Kopru s strani Okrajnega ljudskega odbora Koper, 23. januar 1954“.

„SI PAK KP 551, Slavnik Koper, t.e. 1, Medsebojni dogovor podjetja »Slavnik« Koper in »Prehrana« Ljubljana o ustanavljanju nove turistične agencije »Globtour«, 1968, b.d.“.

„Slavnik Koper“. *Čas teče*. Dostopano 23. julij 2014. <http://www.slavnik-koper.si/stran2.html>.

Slovenija, Jugoslavija. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 1975.

„Slovensko Istro bodo letos prvič obiskali tudi Švedi in Londončani“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 27. marec 1953. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-SUWCQXW>.

„Sto let dolga pot od obmorskega okrevališča do moderne ortopedske bolnišnice“. Dostopano 03. avgust 2014. <http://www.ob-valdoltra.si/zgodovina>.

„Strategija razvoja slovenskega turizma 2012 - 2016. Partnerstvo za trajnostni razvoj slovenskega turizma.“ Vlada Republike Slovenije, junij 2012. Dostopano 2. avgust 2014. http://www.slovenia.info/pictures%5CTB_board%5Catachments_1%5C2012%5CStrategija_turizem_sprejeto_7.6.2012_14561.pdf.

Strategija razvoja turizma v občini Izola 2009 - 2015. Ljubljana: Hosting svetovanje d.o.o., 2009.

Strategija razvoja turizma v občini Piran 2009 - 2015. Ljubljana: Hosting svetovanje d.o.o., 2009.

Tchoukarine, Igor. „The Yugoslav Road to International Tourism. Opening, Decentralization, and Propaganda in the Early 1950s“. V *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*. Budapest-New York: Central european University Press, 2010.

Trebše-Štolfa, Milica. „Razvoj turizma na območju Pokrajinskega arhiva Koper do ukinitve koprskega okraja v luči upravno-teritorialnih sprememb“. V *Arhivsko gradivo s področja turizma in turistične dejavnosti. Uporabnik in arhivsko gradivo*, ur. Zdenka R. Bonin in Branko Radulovič ur., Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1996, . 12–18.

„Trieste e l'Istria.“ La federazione per il promovimento del concorso di forestieri, Trieste: Stabilimento artistico tipografico G. Caprin, 1912. Österreichische Nationalbibliothek.

„Turismo Scolastico Capodistriano“. *L'Istria redenta*, 25. november 1922. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-HQYSVRQR>.

„Turistične agencije - Portorož in Piran“. Dostopano 03. avgust 2014. <http://www.portoroz.si/si/nacrtujete-obisk/turisticne-agencije>.

„Ustanovljena je Turistična agencija Primorske.“ *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 15. februar 1963. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-LRO3VMAU>.

„V Kopru rekord turistov s križark“. *Delo*, 17. september 2013. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.delo.si/novice/slovenija/v-kopru-rekord-turistov-s-krizark.html>.

Woerl, L., ur. *Woerl's Reisehandbücher. Illustrierte Führer durch Portorose-Pirano und Umgebung sowie Anleitung zu Ausflügen durch ganz Istrien*. Leipzig: Woerl's Reisebücherverlag, 1913.

„Za dopust, izlet in potovanja“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 18. avgust 1961. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-PFNCY28N>.

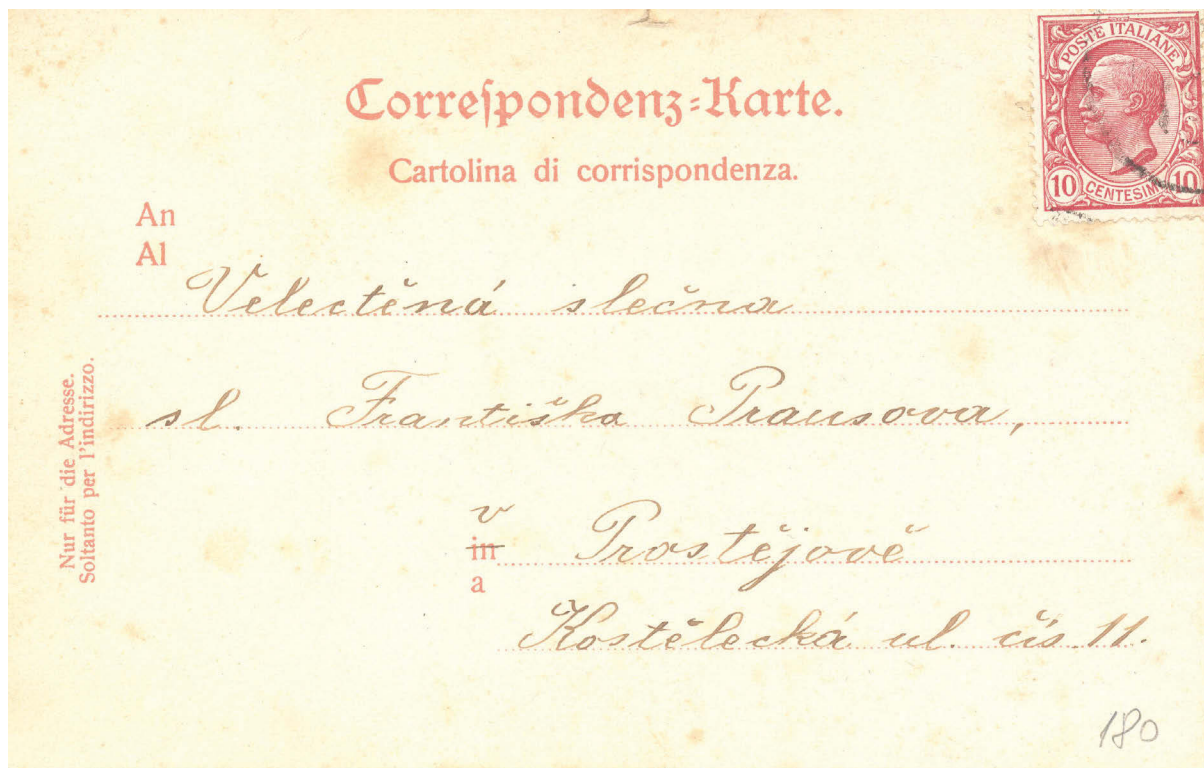
„Za urejenost in uspešen razvoj“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 25. april 1958. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-XYRBIX8W>.

„Zbornica v Kopru se je zavzela za vprašanje našega turizma“. *Slovenski Jadran: glasilo SZDL*. 13. marec 1953. Dostopano 2. avgust 2014. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-F7TTKYU9>.

„Zgodovina letališča“. *Aerodrom Portorož*. Dostopano 14. avgust 2014. <http://www.portoroz-airport.si/si/history>.

„Zgodovinski izpisek iz sodnega registra do 31.1.2008“. Okrožno sodišče v Kopru, n.d. Osebni fond Metoda Šuligoja.

„Zmeraj se nekaj zgodi nekega dne“. *Marina Portorož*. Dostopano 05. avgust 2014. <http://www.marinap.si/si/company/history/?cookieu=nok>.

RAZVOJ HOTELSKE PONUDBE NA SLOVENSKI OBALI

RAZVOJ HOTELSKE PONUDE NA SLOVENSKOJ OBALI

Izvleček

Za razvoj turizma na severni istrski obali med Ankaranskim in Savudrijskim polotokom sta značilni dve obdobji večjih vlaganj v turistično infrastrukturo. V prvem obdobju, ki se je začelo v zadnji četrtini 19. stoletja in končalo s prvo svetovno vojno, so bili zgrajeni prvi objekti, ki so omogočali namestitev in oskrbo gostov, s čimer je bila postavljena osnova za oblikovanje turistične identitete tega prostora. Drugi val večjih vlaganj v izgradnjo turistične infrastrukture se je zgodil šele po drugi svetovni vojni, v obdobju med leti 1960 in 1980, ko so se zaradi intenzivnih vlaganj v turizem močno povečale turistične zmogljivosti v obstoječih turističnih krajih, razvila pa so se tudi nova turistična središča na slovenski obali, ki je tako postala najrazvitejše turistično območje v Sloveniji. V prispevku je prikazan razvoj ponudbe hotelskih nastanitvenih zmogljivosti na slovenski obali od začetkov do današnjih dni.

Uvod: Prvi hoteli na slovenski obali

Prvi prenočitveni obrati, ki so nudili oskrbo tujim popotnikom, so na slovenski obali delovali že pred razvojem turizma, ki se je začel v 19. stoletju. V srednjem veku so obstajala dobrodelna zavetišča, imenovana *hospiciji* ali *hospitali*, ki so nudila zavetje in osnovno oskrbo ubožnim in bolnim pa tudi romarjem ter popotnikom.¹ Hospiciji, ki so najpogosteje delovali v okviru samostanov ali cerkva, so delovali v vseh treh obalnih mestih. V Kopru je najstarejši znan hospital sv. Nazarija iz leta 1262.² V Izoli je benediktinski hospicij omenjen leta 1152.³ V Piranu pa je leta 1222 deloval hospital sv. Mohorja, ki ga je upravljala občina.⁴ Kasnejši razvoj srednjeveških mest, trgovine in obrti je vplival na porast tranzitnega prometa, s tem

Sažetak

Za razvoj turizma na sjevernoj istarskoj obali između ankaranskog i savudrijskog poluotoka karakteristična su dva razdoblja većih investicija u turističku infrastrukturu. U prvom razdoblju, koje je započelo u zadnjoj četvrtini 19. stoljeća i završilo Prvim svjetskim ratom, bili su izgrađeni prvi objekti, koji su omogućavali smještaj i brigu za goste, čime je bila postavljena osnova za oblikovanje turističkog identiteta ovog prostora. Drugi val većih ulaganja u izgradnju turističke infrastrukture dogodio se tek nakon Drugoga svjetskog rata, u razdoblju između 1960. i 1980. godine, kada su se zbog intenzivnih ulaganja u turizam snažno povećali turistički kapaciteti u postojećim turističkim krajevima, a razvili su se i novi turistički centri na slovenskoj obali, koja je tako postala najrazvijenije turističko područje u Sloveniji. U prilogu je prikazan razvoj ponude hotelskih smještajnih kapaciteta na slovenskoj obali od početaka do današnjih dana.

Uvod: prvi hoteli na slovenskoj obali

Prvi smještajni objekti koji su nudili hranu stranim putnicima na slovenskoj obali otvoreni su još prije razvoja turizma, koji je započeo u 19. stoljeću. U srednjem su vijeku postojala dobrotvorna skloništa, nazvana hospicijima ili hospitalima, koja su nudila sklonište i osnovnu skrb siromašnima i bolesnima, kao i hodočasnicima i putnicima¹. Hospiciji, koji su najčešće bili otvoreni u okviru samostana ili crkvi, postojali su u svim trima obalnim gradovima. U Kopru je najstariji poznati hospital sv. Nazarija iz 1262. godine². U Izoli je benediktinski hospicij spomenut 1152. godine³. U Piranu je 1222. godine radio hospital sv. Mohora, kojim je upravljala općina⁴. Kasniji je razvoj srednjovjekovnih gradova, trgovine i obrta utjecao

pa tudi spodbudil razvoj gostišč, ki so po svoji ponudbi prekašala hospice. Manjša gostišča so sprejela le nekaj popotnikov, v večjih pa je lahko prenočilo tudi do dvajset popotnikov. V Kopru so večje gostišče, imenovano *Albergo nuovo*, zgradili med leti 1458 in 1460.⁵ To gostišče, ki se je po prenovi leta 1532 imenovano *Foresteria*, je služilo namestitvi uglednih gostov, uporabljali pa so ga tudi za nastanitev novoizvoljenega župana do izselitve starega župana iz Pretorske palače.⁶

Za prvi poizkus turističnega razvoja na slovenski obali lahko štejemo odkritje podvodnega izvira termalne vode v Izoli. Minorit Chiaro Vascotto je izvir odkril leta 1820, štiri leta kasneje pa je odprl skromne termalne kopeli imenovane *Terme San Pietro d'Isola*. Ponudba je obsegala nekaj kabin s kadmi za kopeli, restavracijo in plesno dvorano ter možnost nastanitve v eno- ali dvoposteljnih sobah. Terme sicer niso privabljale velikega števila gostov, a so bile prvi poizkus razvoja zdraviliške ponudbe v tem delu Istre. Po propadu term v drugi polovici 19. stoletja je bilo zemljišče z objekti vred prodano francoskim investitorjem, ki so na tem mestu postavili prvo izolsko tovarno rib.⁷

Izolskemu poizkusu razvoja turistične ponudbe so nekaj desetletij kasneje sledili tudi v Portorožu. Za prvi tak poizkus lahko štejemo pobudo Nazaria Galla iz leta 1856 za postavitve kopališča s plavajočo ploščadjo in s pripadajočimi objekti na obali portoroškega zaliva.⁸ Kopališče naj bi stalo v bližini vile San Lorenzo, a projekt ni bil nikoli realiziran. Vila San Lorenzo je bila najjemenitnejša zgradba v zalivu. Leta 1830 je bila v lasti markizov Fabris, kasneje pa je prešla v last Giuseppeja Stölkerja. Novi lastnik je vilo ponujal v najem za turistične namene, a pri tem ni bil uspešen in je leta 1875 vilo prodal.⁹

Več uspeha pri razvoju turizma je imel piranski zdravnik dr. Giovanni Lugnani, ki je leta 1879 odkril zdravilne učinke slanice in solinskega blata. Kmalu je začel izvajati terapije z blatnimi oblogami in s kopelmi v slanici v poskusnem zdravilišču. To je delovalo pod okriljem konzor-

na porast tranzitnog prometa, a time se poticao razvoj pansiona, koji su po svojoj ponudi nadmašivali hospicije. Manji su pansioni primali samo nekoliko putnika, a u većima je moglo prenoćiti i do dvadeset putnika. U Kopru je veći pansion, nazvan *Albergo nuovo*, izgrađen između 1458. i 1460. godine⁵. Taj pansion, koji je nakon obnove 1532. godine nazvan *Foresteria*, služio je za smještaj uglednih gostiju, a u njemu je bio smješten i novoizabrani gradonačelnik do iseljavanja starog gradonačelnika iz Pretorske palače⁶.

Prvim pokušajem turističkog razvoja na slovenskoj obali možemo smatrati otkrivanje podvodnog izvora termalne vode u Izoli. Minorit Chiaro Vascotto otkrio je izvor 1820. godine, a četiri godine kasnije otvorio je skromne termalne kupelji pod nazivom *Terme San Pietro d'Isola*. Ponuda je sadržavala nekoliko kabina s kadama za kupke, restoran i plesnu dvoranu te mogućnost smještaja u jednokrevetnim ili dvokrevetnim sobama. Terme, doduše, nisu privlačile veliki broj gostiju, ali su bile prvi pokušaj razvoja lječilišne ponude u tom dijelu Istre. Nakon propasti termi u drugoj polovici 19. stoljeća zemljište je zajedno s objektima prodano francuskim investitorima, koji su na tom mjestu postavili prvu izolsku tvornicu ribe⁷.

Izolski pokušaj razvoja turističke ponude nekoliko desetljeća kasnije ponovili su u Portorožu. Prvim takvim pokušajem možemo smatrati inicijativu Nazarija Galla iz 1856. godine za postavljanje kupališta s plivajućom platformom i pripadajućim objektima na obali portoroškog zaljeva⁸. Kupalište se navodno nalazilo u blizini vile San Lorenzo, ali projekt nije nikada bio realiziran. Vila San Lorenzo bila je najotmjjenija zgrada u zaljevu. Godine 1830. bila je u vlasništvu markiza Fabrisa, a kasnije je prešla u vlasništvo Giuseppea Stölkerera. Novi je vlasnik nudio vilu u najam u turističke svrhe, ali u tome nije bio uspješan te je 1875. godine vilu prodao⁹.

Više je uspjeha u razvoju turizma imao piranski liječnik dr. Giovanni Lugnani, koji je 1879. godine otkrio ljekovite učinke slane vode i ljekovitog blata. Ubrzo je u pokusnom lječilištu počeo provoditi terapije pomoću obloga od blata

cija piranskih solin (ital. *Consorzio delle saline*) ob njihovi tovarni kavstične sode (lužine) v Portorožu. Zdravilišče je imelo deset kopaliških kabin s slačilnicami in deset sob za namestitev gostov.¹⁰ Obiskovalci so prihajali predvsem iz bližnjih krajev – Pirana, Trsta, Milj, Umaga in Pule. Gostov iz bolj oddaljenih krajev ni bilo veliko, saj zdravilišče ni imelo dovolj namestitvenih zmogljivosti pa tudi dostopnost kraja ni bila dobra. Ob naraščanju interesa za obisk obalnih destinacij, ki se je močno povečal po izgradnji železniške proge Dunaj–Trst leta 1857, je ozko grlo za razvoj turizma predstavljalo prav pomanjkanje ustreznih nastanitvenih zmogljivosti, ki bi omogočale daljše bivanje obiskovalcev. Tudi v preostalih obalnih krajih ni bilo na voljo veliko prenočišč. Leta 1864 so v Kopru delovali trije manjši hoteli Due spade, Il cappello bianco in Radetzky, v Piranu pa Albergo al vapore, Albergo al cavallino bianco ter hotel Al nuovo albergo.¹¹ Podobno stanje je bilo leta 1881, ko so v Kopru delovali hoteli Radetzky, Citta di Trieste in All'aquila nera, v Piranu pa Al vapore, Al cavallino, Al aurora in Al oriente.¹² To so bili manjši, preprosti hoteli, ki niso mogli zadovoljiti potreb zahtevnejših kopaliških gostov. Imeli so le nekaj sob, običajno manj kot pet, in so ponujali le osnovno oskrbo.

1. Stabilimento balneare Pirano

Pozitivne izkušnje portoroškega projekta in številne izpovedi oseb o ozdravitvi ali občutnem izboljšanju zdravstvenega stanja pa tudi uspešen razvoj turizma v Opatiji in Gradežu so spodbudili razvoj različnih pobud za gradnjo hotelskih zmogljivosti v Portorožu. Tako je Anglo-avstrijska banka načrtovala postavitvev hotela na Bernardinu, a je načrt propadel zaradi neustrezne lokacije in bližine ladjedelnice ter industrijske proizvodnje v tovarni Salvetti. Tudi projekta Carla de Perinella za postavitev hotela med vilo San Marco in vilo San Lorenzo ter projekt, ki ga je pripravil arhitekt Giovanni Righetti za hotel zahodno od svoje vile San Lorenzo, nista naletela na ugoden odziv.¹³ Delno je bil uresničen šele projekt za razširitev obstoječega kopališča (ital. *Progetto per l'ampliamento dei bagni*

i kupki u slanoj vodi. Lječilište je djelovalo pod okriljem konzorcija piranskih solana (tal. *Consorzio delle saline*) uz njihovu tvornicu kaustične sode (lužine) u Portorožu. Lječilište je imalo deset kabina za kupanje sa svlačionicama i deset soba za smještaj gostiju¹⁰. Posjetitelji su dolazili prije svega iz obližnjih krajeva – Pirana, Trsta, Milja, Umaga i Pule. Gostiju iz udaljenijih krajeva nije bilo mnogo, jer lječilište nije imalo dovoljno smještajnih kapaciteta, a ni lokacija nije bila lako dostupna. Porastom interesa za posjet obalnih destinacija, koji se snažno povećao nakon izgradnje željezničke pruge Beč – Trst 1857. godine, usko grlo za razvoj turizma predstavljao je upravo nedostatak odgovarajućih smještajnih kapaciteta koji bi omogućavali duži boravak posjetitelja. U preostalim obalnim krajevima na raspolaganju nije bilo mnogo prenoćišta. Godine 1864. u Kopru su radila tri manja hotela Due spade, Il cappello bianco i Radetzky, a u Piranu Albergo al vapore, Albergo al cavallino bianco i hotel Al nuovo albergo¹¹. Slično je stanje bilo i 1881. godine, kada su u Kopru radili hoteli Radetzky, Citta di Trieste i All'aquila nera, a u Piranu Al vapore, Al cavallino, Al aurora i Al oriente¹². To su bili manji, jednostavni hoteli, koji nisu mogli zadovoljiti potrebe zahtjevnijih kupališnih gostiju. Imali su samo nekoliko soba, obično manje od pet, i pružali su samo osnovnu ponudu.

1. Stabilimento balneare Pirano

Pozitivna iskustva portoroškog projekta i brojni iskazi osoba o ozdravljenju ili značajnom poboljšanju zdravstvenoga stanja, kao i uspješan razvoj turizma u Opatiji i Gradežu, potaknuli su razvoj različitih inicijativa za izgradnju hotelskih kapaciteta u Portorožu. Tako je Anglo-avstrijska banka planirala postavljanje hotela na Bernardinu, ali je plan propao zbog neodgovarajuće lokacije i blizine brodogradilišta te industrijske proizvodnje u tvornici Salvetti. Ni projekti Carla de Perinella za postavljanje hotela između vile San Marco i vile San Lorenzo te projekt koji je pripremio arhitekt Giovanni Righetti za hotel zapadno od svoje vile San Lorenzo nisu naišli na povoljan odziv¹³. Djelomično je bio ostvaren tek projekt za proširenje postojećeg kupališta (tal. *Progetto per l'ampliamento dei*

di acqua madre e di spiaggia presso Pirano), ki ga je leta 1890 pripravila skupina lokalnih veljakov.¹⁴ Projekt je predvideval postavitev kompleksa, ki bi ga sestavljali hotel z 80 sobami in 120 ležišči, dormitorij s 30 sobami, restavracija, kavarna, saloni za druženje ter kopališče za kopeli v slanici. Predvidena je bila tudi ureditev plaže za kopanje v morju z ločenima kopališčema za moške in ženske. Projekt je prepričal nekaj vlagateljev, ki so bili pripravljene investirati v turizem in še istega leta je bila ustanovljena delniška družba *Stabilimento balneare Pirano* (slv. Kopališče Piran), ki je dala zagon turističnemu razvoju Portoroža. Ustanovni kapital podjetja je znašal 130.000 goldinarjev in je bil razdeljen na 1.300 delnic. Na ustanovni skupščini podjetja je sodelovalo 70 delničarjev, največji med njimi pa je bila solinarska zadruga, ki je imela v lasti 380 delnic.¹⁵ Projekt v praksi ni zaživel v takšnem obsegu, kot je bil načrtovan. Leta 1891 odprt hotel *Allo Stabilimento Balneare* (kasneje imenovan *Hotel Portorose* – glej sliko 1) in novo kopališče sta bila manjša od načrtovanega, a zato nič manj pomembna za nadaljnji razvoj kraja.¹⁶ Štejemo ga lahko za prvi pravi turistični hotel na slovenski obali, saj je bil zgrajen z namenom privabljanja obiskovalcev in ni bil namenjen za nudenje prenočišč naključnim popotnikom. Po izgradnji hotela, ki je razpolagal s skupno 70 sobami, je podjetje iskalo izkušenega hotelirja, ki bi objekt prevzel v upravljanje. Leta 1893 je hotel prevzel v upravljanje Gulielmo O. Frediani (1857–1937), ki je dotlej vodil tržaški hotel *Hotel de la Ville*. Z vodenjem tega hotela je Frediani začel desetletja dolgo kariero portoroškega hotelirja. Leta 1897 je bilo v Portorožu zgrajeno tudi okrevališče za oficirje avstrijske vojske, *K.ü.k. Militär-Curhaus*, ki ga je postavila družba *Weissen Kreuze*. Okrevališče je lahko sprejelo do dvajset oseb, postavljeno pa je bilo zahodno od termalnega kopališča ob cesti proti Piranu.¹⁷ Ob njej je istočasno svojo počitniško vilu zgradil tudi general avstrijske vojske Wilhelm von Reinländer.¹⁸ Istega leta (1897) je bil Portorož s svojo okolico uradno proglašen za zdraviliški okraj. Z odlokom je bila ustanovljena zdraviliška komisija, ki je postala odgovorna za nadaljnji razvoj kraja, predpisan je bil zdraviliški red, uvedena pa je bila tudi zdraviliška (turistična) taksa.¹⁹

bagni di acqua madre e di spiaggia presso Pirano), koji je 1890. godine pripremila grupa lokalnih uglednika¹⁴. Projekt je predviđao postavljanje kompleksa koji bi se sastojao od hotela sa 80 soba i 120 ležajeva, dormitorija sa 30 soba, restorana, kavana, salona za druženje te kupališta za kupke u slanoj vodi. Bilo je predviđeno i uređenje plaže za kupanje u moru s odvojenim kupalištima za muškarce i žene. Projekt je uvjerio nekoliko investitora koji su bili spremni investirati u turizam i još iste je godine osnovano dioničko društvo *Stabilimento balneare Pirano* (hrv. Kupalište Piran), koje je dalo zamah turističkom razvoju Portoroža. Osnivački kapital tvrtke iznosio je 130.000 goldinara te je bio podijeljen na 1.300 dionica. Na osnivačkoj skupštini tvrtke sudjelovalo je 70 dioničara, a najveći je među njima bila zadruga proizvođača soli, koja je u vlasništvu imala 380 dionica¹⁵. Projekt u praksi nije zaživio u opsegu u kojem je bio planiran. Hotel *Allo Stabilimento Balneare* (kasnije nazvan *Hotel Portorose* – vidi sliku 1) i novo kupalište, otvoreni 1891. godine, bili su manji nego što je planirano, ali zato ništa manje važni za daljnji razvoj mjesta¹⁶. Možemo ga smatrati prvim pravim turističkim hotelom na slovenskoj obali, s obzirom da je bio izgrađen u svrhu privlačenja posjetitelja i nije bio namijenjen ponudi prenočišta slučajnim putnicima. Nakon izgradnje hotela, koji je raspolagao s ukupno 70 soba, tvrtka je tražila iskusnog hotelijera koji bi preuzeo u upravljanje objektom. Godine 1893. upravljanje hotelom preuzeo je Gulielmo O. Frediani (1857. – 1937.), koji je do tada vodio tršćanski *Hotel de la Ville*. Vodenjem tog hotela Frediani je započeo desetljeće dugu karijeru portoroškog hotelijera. Godine 1897. u Portorožu je izgrađeno i oporavište za oficire avstrijske vojske, *K. ü. k. Militär-Curhaus*, koji je postavilo društvo *Weissen Kreuze*. Oporavište je moglo primiti do dvadeset osoba, a nalazilo se zapadno od termalnog kupališta uz cestu prema Piranu¹⁷. U isto je vrijeme uz njega svoju vilu za odmor izgradio i general avstrijske vojske Wilhelm von Reinländer¹⁸. Iste je godine (1897.) Portorož sa svojom okolicom službeno proglašen lječilišnim krajem. Donesena je odluka o osnivanju Lječilišne komisije, koja je postala odgovorna za daljnji razvoj mjesta, doneseni su zdravstveni propisi, a uvedena je i zdravstvena (turistička) pristojba¹⁹.

Z izgradnjo zdraviliškega kompleksa in s strokovnim pristopom k zdraviliški dejavnosti ter k vodenju hotelskih zmogljivosti je Portorož prevzel vodilno vlogo v razvoju turistične ponudbe na obali. Ta je močno presegla ponudbo vseh drugih krajev slovenske Istre skupaj, v katerih so poleg že omenjenih hotelov ob koncu stoletja delovali še hoteli Centrale, Ferrari in Sartori v Kopru ter Miralonda v Smedeli.²⁰

2. Razvoj hotelirstva na začetku 20. stoletja

Ponudbo zdraviliških storitev v Portorožu je leta 1908 dodatno okrepil dr. Orazio Pupini, ki je odprl sanatorij za pljučne, srčne in revmatične bolezni.²¹ Sanatorij, ki je bil v bližini termalnega kopališča, je imel 10 sob z 20 ležišči. Zaradi dobrih rezultatov zdraviliških terapij

Izgradnjom zdravstvenog kompleksa i stručnim pristupom zdravstvenoj djelatnosti i upravljanju hotelskim kapacitetima, Portorož je preuzeo vodeću ulogu u razvoju turističke ponude na obali. Ta je ponuda snažno premašila ponudu svih ostalih krajeva slovenske Istre zajedno, u kojima su osim već navedenih hotela krajem stoljeća djelovali i hoteli Centrale, Ferrari i Sartori u Kopru te Miralonda u Smedeli.²⁰

2. Razvoj hotelijerstva početkom 20. stoljeća

Ponudu zdravstvenih usluga u Portorožu 1908. godine dodatno je osnažio dr. Orazio Pupini, koji je otvorio sanatorij za bolesti pluća, srca i za reumatske bolesti.²¹ Sanatorij, koji se nalazio u blizini termalnog kupališta, imao je 10 soba sa 20 ležajeva. Zbog dobrih rezultata zdravstvenih

Slika 1: Hotel Portorose leta 1897²²
Slika 1: Hotel Portorose 1897. godine²²

je Portorož privabljal čedalje več obiskovalcev. Povećan obisk in blizina Trsta, ki je bil najpomembnije tovorno in potniško pristanišče avstro-ogrskе monarhije in je imel zaradi tega tudi odlične prometne povezave, sta spodbudila prizadevanja za postavitev hotela, ki bi lahko zadovoljil potrebe najzahtevnijih gostov. Podjetje *Stabilimento Bagni Pirano*, ki je prešlo v roke avstrijskih industrialcev, med katerimi je imel najveći delež graški pivovar Hans von Reininghaus, je začelo korenito spreminjati turistično podobo Portoroža.²³ Leta 1908 je podjetje odkupilo vilu San Lorenzo, leto kasneje pa še hotel Riviera (Strand) in ju začelo obnavljati.²⁴ Najveća investicija podjetja, ki je preneslo sedež podjetja v Trst in se je preimenovalo v *Portorose*, delniško družbo za izgradnju in upravljanje hotelov, zdravilišč in kopališč iz Trsta (ital. *Portorose – Società in azioni per l'impianto e l'esercizio di alberghi, stabilimenti di cura e bagni in Trieste*) pa je bila gradnja novoga prestižnoga hotela.²⁵ Luksuzni Palace Kur Hotel s 176 sobami je bil odprt leta 1910 (slika 2). Stal je sredi raskošnoga parka v središču Portoroža, na mestu nekdanje tovarne matične lužine. Imel je več salonov, restavracijo in kavarno. Leto kasneje je bil dograjeno veliko kopališće na plaži, kasneje pa tudi nov zdraviliški objekt, ki je bil neposredno povezan s hotelom. Ob odprtju je bil hotel Palace najprestižniji hotel avstrijske riviere. Njegova izgradnja je pomenila prelomnico v turističnem razvoju kraja, ki je postajal vse bolj obiskana destinacija.

terapija, Portorož je privlačio sve više posjetitelja. Povećana posjećenost i blizina Trsta, koji je bio najvažnija teretna i putnička luka Austro-Ugarske Monarhije te je zbog toga imao i odlične prometne veze, potaknuli su napore za postavljanje hotela koji bi mogao zadovoljiti potrebe najzahtjevnijih gostiju. Tvrtka *Stabilimento Bagni Pirano*, koja je prešla u ruke austrijskih industrijalaca među kojima je najveći udio imao pivar Hans von Reininghaus iz Graza, počela je korjenito mijenjati turistički imidž Portoroža²³. Godine 1908. tvrtka je otkupila vilu *San Lorenzo*, a godinu dana kasnije i hotel Riviera (Strand) te ih je počela renovirati²⁴. Najveća investicija tvrtke, koja je prenijela sjedište tvrtke u Trst te se preimenovala u *Portorose*, dioničko društvo za izgradnju i upravljanje hotelima, lječilištima i kupalištima iz Trsta (tal. *Portorose - Società in azioni per l'impianto e l'esercizio di alberghi, stabilimenti di cura e bagni in Trieste*), bila je izgradnja novoga prestižnog hotela²⁵. Luksuzni Palace Kur Hotel sa 176 soba otvoren je 1910. godine (slika 2). Bio je smješten usred raskošnog parka u centru Portoroža, na mjestu nekadašnje tvornice matične lužine. Imao je više salona, restoran i kavanu. Godinu dana kasnije dozidano je veliko kupališće na plaži, a kasnije i novi zdravstveni objekt koji je bio neposredno povezan s hotelom. Prilikom otvaranja hotel Palace je bio najprestižniji hotel avstrijske rivijere. Njegova je izgradnja označavala prekretnicu u turističkom razvoju Portoroža, koji je postajao sve posjećenija destinacija.

Slika 2: Palace Kur Hotel še v fazi gradnje leta 1909²⁶
Slika 2: Palace Kur Hotel još u fazi gradnje 1909. godine²⁶

Povečano število obiskovalcev je spodbudilo nadaljnji razvoj namestitvenih zmogljivosti. Iz podatkov, objavljenih v različnih publikacijah, je razvidna nagla rast števila hotelov in penzionov, prav tako pa se je hitro povečevalo število namestitvenih zmogljivosti, ki so bile na voljo pri zasebnih sobodajalcih. Pred izbruhom vojne je v Portorožu obratovalo 31 hotelov in penzionov, gostom pa so bile na razpolago tudi namestitve pri približno sto zasebnikih. Hiter razvoj Portoroža, ki se je v dveh desetletjih razvil iz neznanega kraja v pomembno letovišče, je spodbudil tudi razvoj turizma na širšem območju. V Strunjanu, ki je imel tri manjše hotele (Villa Tartini, Santo Spirito in Strugnano), je bila načrtovana ureditev morskega pristanišča, ureditev obalne poti proti Piranu in celo postavitve žičnice za povezavo s Portorožem. Leta 1912 je bil izdelan tudi načrt za postavitve velikega klimatsko-kopališkega

Povečani broj posjetitelja potaknuo je daljnji razvoj smještajnih kapaciteta. Podaci objavljeni u različitim publikacijama pokazuju nagli porast broja hotela i pansiona, a isto se tako brzo povećavao broj smještajnih kapaciteta koji su bili raspoloživi kod privatnih iznajmljivača. Prije izbijanja rata u Portorožu je radilo 31 hotela i pansiona, a gostima su na raspolaganju bili i smještaji kod približno sto privatnika. Brzi razvoj Portoroža, koji se u dva desetljeća razvio iz nepoznatog mjesta u važno ljetovalište, potaknuo je i razvoj turizma na širem području. U Strunjanu, koji imao je tri manja hotela (Villa Tartini, Santo Spirito i Strugnano) bilo je planirano uređenje morske luke, uređenje obalnog puta prema Piranu, čak i postavljanje žičare za vezu s Portorožem. Godine 1912. izrađen je i plan za postavljanje velikoga klimatsko-kupališnog centra, koji bi u više objekata imao ukupno 234 soba, kupališta, restorane,

središča, ki bi imelo v več objektih skupno 234 sob, kopaljšča, restavracije, bare in drugo infrastrukturo.²⁷ V Izoli je leta 1907 začelo delovati kopaljšče Porto Apollo z 38 sobami, restavracijo in kavarno.²⁸ V Valdoltri pri Kopru je konec leta 1909 začelo delovati otroško okrevališče Ospizio marino di Val d'Oltra z 240 ležišči. V treh obalnih mestih število namestitvenih zmogljivosti v hotelih in gostiščih ni bilo veliko. Po podatkih iz turističnega vodnika po avstrijskih zdravilišjih, letovišjih in zimovališjih za leto 1914 je v Kopru deloval Hotel Giusterno z desetimi sobami ter pet gostišč – Alba (4 sobe), Marco (3 sobe), Citta di Trieste (4 sobe), Al vaporetto (2 sobi) in Zentral (4 sobe). Izola je imela poleg kopaljšča in hotela Porto Apollo še tri gostišča – Candelatto (4 sobe), Stazione (3 sobe) in Vapore (2 sobi), Piran pa pet gostišč – Lido (10 sob), Municipio (5 sob), Tre porte (6 sob), Riviera (7 sob) in Stadt Triest (20 sob).²⁹ Čeprav omenjeni vodnik vsekakor ni vseobsegajoč, saj nekateri drugi viri navajajo nekoliko drugačne podatke, pa je kljub temu iz podatkov razviden trend povečevanja turističnih zmogljivosti (Tabela 1). Prav tako je viden delež posameznih obmorskih krajev, med katerimi je bil najpomembnejši Portorož z več kot tričetrtinskim deležem vseh hotelskih sob, ki so bile na voljo gostom (Tabela 2).³⁰

barove i drugu infrastrukturu²⁷. U Izoli je 1907. godine otvoreno kupalište Porto Apollo sa 38 soba, restoranom i kavanom²⁸. U Valdoltri kraj Kopra krajem 1909. godine počelo je raditi dječje oporavilište Ospizio marino di Val d'Oltra sa 240 ležajeva. U trima obalnim gradovima broj smještajnih kapaciteta u hotelima i pansionima nije bio velik. Prema podacima iz turističkog vodiča po austrijskim lječilištima, ljetovalištima i zimovalištima za 1914. godinu, u Kopru je radio Hotel Giusterno s deset soba te pet ugostiteljska objekata – Alba (4 sobe), Marco (3 sobe), Citta di Trieste (4 sobe), Al vaporetto (2 sobe) i Zentral (4 sobe). Izola je, osim kupališta i hotela Porto Apollo, imala i tri ugostiteljska objekta – Candelatto (4 sobe), Stazione (3 sobe) i Vapore (2 sobe), a Piran pet ugostiteljskih objekata – Lido (10 soba), Municipio (5 soba), Tre porte (6 soba), Riviera (7 soba) i Stadt Triest (20 soba)²⁹. Iako navedeni vodič zasigurno nije sveobuhvatan, jer neki drugi izvori navode ponešto drugačije podatke, unatoč tome je iz podataka evidentan trend povećavanja turističkih kapaciteta (tablica 1). Isto je tako evidentan udio pojedinih primorskih mjesta, među kojima je najvažniji bio Portorož s više od tri četvrtine svih hotelskih soba koje su gostima bile na raspolaganju (tablica 2)³⁰.

Tabela 1: Število namestitvenih objektov v Portorožu, 1908–1914

Tablica 1: Broj smještajnih objekata u Portorožu, 1908. – 1914.

Objekt	1908 ³¹	1909 ³²	1910 ³³	1911 ³⁴	1912 ³⁵	1913 ³⁶	1914 ³⁷
Hoteli, penzioni	12	12	20	18	21	28	31
Hoteli, pansioni	-	2	78	53	78	79	100
Zasebni sobodajalci	-	2	78	53	78	79	100
Privatni iznajmljivači	-	2	78	53	78	79	100

Tabela 2: Število hotelskih objektov in sob v obmorskih krajih, 1911–1914
 Tablica 2: Broj hotelskih objekata i soba u primorskim mjestima, 1911. – 1914.

Leto/Godina	1911 ³⁸		1912 ³⁹		1913 ⁴⁰		1914 ⁴¹	
	Število/Broj		Število/Broj		Število/Broj		Število/Broj	
Kraj/Mjesto	hotelov	sob	hotelov	sob	hotelov	sob	hotelov	sob
Koper	5	17	5	17	5	17	6	27
Izola	3	9	3	9	4	47	4	47
Piran	5	48	5	48	5	48	5	48
Portorož	18	484	20	514	20	514	23	559
Strunjan	-	-	-	-	3	33	3	33
SKUPAJ/UKUPNO	31	558	33	588	37	659	41	714

3. Obdobje med dvema vojnama

Izbruh prve svetovne vojne je ustavil nadaljnji razvoj turizma. V času vojne so hoteli v različnih turističnih krajih večinoma služili kot bolnišnice in okrevališča za vojake in oficirje, zato v tem obdobju ne moremo govoriti o pravem turizmu. Namembnost posameznih hotelskih objektov v slovenski Istri v času prve svetovne vojne ni znana. Po koncu vojne, ko je Istra prišla pod italijansko oblast, so nove politične razmere vplivale tudi na turizem. Spremenili sta se lastniška struktura podjetij in struktura ter obseg turističnega povpraševanja. Vodilno portoroško hotelsko podjetje *Portorose* je prešlo v roke tržaške ladjarske družine Cosulich.⁴²

V začetku leta 1920 je bila ponudba nastanitvenih obratov na slovenski obali približno enaka predvojnemu obsegu. V uradnem vodniku, ki ga je izdala italijanski državni zavod za turizem za leto 1922, je v Kopru omenjenih sedem nastanitvenih objektov s skupno 15 sobami in 27 ležišči, v Izoli pet objektov z 62 sobami in 109 ležišči, v Strunjanu 3 objekti s 36 sobami in 64 ležišči, v Fiesi en objekt s petimi sobami in sedmimi ležišči. V Piranu sta delovala dva hotela s skupno 16 sobami in 27 ležišči, v Portorožu pa 18 hotelov in penzionov s skupno zmogljivostjo 580 sob in skoraj 800 ležišči.⁴³ Turistično povpraševanje se je kmalu začelo povečevati, temu pa je sledila tudi ponudba namestitvenih zmogljivosti (Tabela 3). Te so se povečevale predvsem v Portorožu, kjer se je število sob v hotelih in penzionih do leta 1929 povzpelo na skoraj tisoč, kar je

3. Razdoblje između dvaju ratova

Izbijanje Prvoga svjetskog rata zaustavilo je daljnji razvoj turizma. U vrijeme rata hoteli u različitim turističkim mjestima većinom su služili kao bolnice i oporavilišta za vojnike i oficire, zato u tom razdoblju ne možemo govoriti o pravom turizmu. Namjena pojedinih hotelskih objekata u slovenskoj Istri u doba Prvoga svjetskog rata nije poznata. Nakon završetka rata, kada je Istra došla pod talijansku vlast, nova politička situacija utjecala je i na turizam. Promijenile su se vlasničke strukture tvrtki te struktura i obim turističke potražnje. Vodeća portoroška hotelska tvrtka *Portorose* prešla je u ruke tršćanske brogarske obitelji Cosulich.⁴²

Početakom 1920-ih godina ponuda smještajnih kapaciteta na slovenskoj obali bila je približno izjednačena s predratnim opsegom. U službenom vodiču, koji je izdao talijanski državni zavod za turizam za 1922. godinu, u Kopru je bilo navedeno sedam smještajnih objekata s ukupno 15 soba i 27 ležajeva, u Izoli pet objekata sa 62 sobe i 109 ležajeva, u Strunjanu tri objekta sa 36 soba i 64 ležajeva, u Fiesi jedan objekt s pet soba i sedam ležajeva. U Piranu su bila otvorena dva hotela s ukupno 16 soba i 27 ležajeva, a u Portorožu 18 hotela i pansiona s ukupnim kapacitetom od 580 soba i gotovo 800 ležajeva⁴³. Turistička potražnja ubrzo se počela povećavati, a nakon toga je uslijedila i ponuda smještajnih kapaciteta (tablica 3). Povećavali su se prije svega u Portorožu, gdje se broj soba u hotelima i pansionima do 1929. godine popeo na gotovo tisuću, što

dvakrat već kot v avstrijskem obdobju. Razvita je bila tudi ponudba zasebnih sobodajalcev. Obetajoč zagon turizma je zaustavila gospodarska kriza, ki je razpolovila turistično povpraševanje. Turistično gospodarstvo se je znašlo v težavah, saj je povečanje zmogljivosti v turističnih krajih in hkraten upad povpraševanja vplival na manjšo zasedenost prenočitvenih kapacitet ter s tem posledično na uspešnost poslovanja.⁴⁴ Portoroški hotel Palace v letih 1930 in 1931 ni obratoval, saj ni bilo dovolj povpraševanja, ki bi upravičilo njegovo poslovanje. Čeprav se tudi v letu 1932 povpraševanje ni bistveno spremenilo, je hotel kljub temu posloval, da bi ohranil svoj tržni položaj. Povpraševanje se ni okrepilo niti po gospodarski krizi. Konkurenca drugih znanih italijanskih obmorskih turističnih krajev je bila premočna pa tudi geografska lega istrskega polotoka in njegova prometna povezanost z italijanskim tržiščem nista ugodno vplivali na turistično povpraševanje. V Portorožu je bilo neposredno pred drugo svetovno vojno 20 nastanitvenih objektov s skoraj tisoč ležišči (Tabela 4). V Piranu so delovali hoteli Miramare, Riviera in Rotonda, goste pa je sprejemala tudi Villa Novella. Največji je bil hotel Rotonda, ki je imel 25 sob in 40 ležišč. Ostali hoteli so bili manjši in so lahko sprejeli do 20 gostov. Podobno veliki so bili hoteli Santo Spirito, Villa Fiesso ter Villa Tartini v Strunjanu. Izola je razpolagala z 91 sobami s 158 ležišči v šestih obratih (Porto Apollo, Alla stazione, Menis, Riviera, Bonavia in Istria). Značaj pravega hotela je imel še vedno le Porto Apollo s 40 sobami in 70 ležišči, restavracijo in kopališčem. Ostali so bili, podobno kot piranski hoteli, manjši obrati s preprostimi sobami. Koper se turistično ni razvijal, v njegovi bližini pa sta delovala hotel Venezia v Smedeli ter bivši samostan v Ankaranu, ki je imel 14 sob in 28 postelj.⁴⁵

je dvaput više nego u avstrijskom razdoblju. Razvila se i ponuda privatnih iznajmljivača. Obećavajući zamah turizma zaustavila je gospodarska kriza, koja je prepolovila turističku potražnju. Turističko gospodarstvo našlo se u problemima, jer je povećanje kapaciteta u turističkim mjestima i istovremeni pad potražnje utjecao na manju popunjenost smještajnih kapaciteta, a time posljedično i na uspješnost poslovanja⁴⁴. Portoroški hotel Palace 1930. i 1931. nije radio, jer nije bilo dovoljno potražnje da bi se opravdalo njegovo poslovanje. Iako se ni u 1932. godini potražnja nije znatno promijenila, hotel je unatoč tome poslovaao kako bi sačuvao svoj tržišni položaj. Potražnja se nije povećala ni nakon gospodarske krize. Konkurencija drugih poznatih talijanskih primorskih turističkih mjesta bila je prejaka, a i geografski položaj istarskog poluotoka i njegova prometna povezanost s talijanskim tržištem nisu povoljno utjecali na turističku potražnju. U Portorožu je neposredno prije Drugoga svjetskog rata bilo 20 smještajnih objekata s gotovo tisuću ležajeva (tablica 4). U Piranu su radili hoteli Miramare, Riviera i Rotonda, a goste je primala i Villa Novella. Najveći je bio hotel Rotonda, koji imao je 25 soba i 40 ležajeva. Ostali su hoteli bili manji i mogli su primiti do 20 gostiju. Slične veličine bili su hoteli Santo Spirito, Villa Fiesso i Villa Tartini u Strunjanu. Izola je raspolagala sa 91 soba, odnosno 158 ležajeva u šest objekata (Porto Apollo, Alla stazione, Menis, Riviera, Bonavia i Istria). Značajke pravog hotela još je uvijek imao samo Porto Apollo sa 40 soba i 70 ležajeva, restoranom i kupalištem. Slično kao i piranski hoteli, ostali su bili manji objekti s jednostavnim sobama. Koper se turistički nije razvijao, a u njegovoj su blizini bili otvoreni hotel Venezia u Smedeli te bivši samostan u Ankaranu, koji je imao 14 soba i 28 kreveta⁴⁵.

Tabela 3: Število namestitvenih objektov v Portorožu, 1920–1939

Tablica 3: Broj smještajnih objekata u Portorožu, 1920. – 1939.

Kapaciteti	1920 ⁴⁶	1921 ⁴⁷	1929 ⁴⁸	1933 ⁴⁹	1939 ⁵⁰
Število hotelov, penzionov, vil Broj hotela, pansiona, vila	35	55	49	25	20
Število sob Broj soba	-	-	982	664	-
Število ležišč Broj ležajeva	-	-	1.630	1.167	948

Tabela 4: Število objektov in njihovih zmogljivosti ob slovenski obali pred drugo svetovno vojno⁵¹

Tablica 4: Broj objekata i njihovih kapaciteta uz slovensku obalu prije Drugoga svjetskog rata⁵¹

Kraj Mjesto	Objekti	Sobe	Ležišča Ležajevi
Koper/Ankaran	1	14	28
Izola	6	91	158
Piran	7	100	160
Portorož	20	659	1109
SKUPAJ/UKUPNO	34	864	1.455

4. Razvoj po drugi svetovni vojni

Po koncu druge svetovne vojne je bilo v okviru reševanja mejnega vprašanja med Italijo in Jugoslavijo leta 1947 ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje. Istrska obala med Ankaranom in izlivom reke Mirne je spadala v cono B STO, ki je bilo pod upravo Jugoslovanske armade. Ta je za potrebe svojega delovanja zasedla 34 turističnih objektov s skupno zmogljivostjo okoli 1.400 ležišč, med katerima sta bila tudi hotela Palace in Riviera v Portorožu.⁵² Turizem se je začel ponovno obujati, ko je vojska leta 1947 izpraznila hotela Rotonda v Piranu in Central v Portorožu. Skupaj z vilo Nazionale v Strunjanu je bilo gostom na voljo 94 ležišč.⁵³ Obnova in reorganizacija turistične ponudbe je potekala hitro, saj je bilo leta 1948 na voljo 170 ležišč, leta 1949 440, leta 1950 pa približno 1.200 ležišč v hotelih in počitniških domovih. Konec leta 1951 je bil v Kopru odprt hotel Triglav. Bil je prvi novi hotel, zgrajen po drugi svetovni vojni na slovenski obali.

4. Razvoj nakon Drugoga svjetskog rata

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata u okviru rješavanja graničnog pitanja između Italije i Jugoslavije 1947. godine osnovan je Slobodni tršćanski teritorij (STT). Istarska obala između Ankarana i izljeva rijeke Mirne spadala je u zonu B STT-a, koja je bila pod upravom Jugoslavenske armije, koja je za potrebe svojeg djelovanja zauzela 34 turistička objekta s ukupnim kapacitetom od približno 1.400 ležajeva, među kojima su bili i hoteli Palace i Riviera u Portorožu⁵². Turizam se ponovno počeo buditi kada je vojska 1947. godine ispraznila hotele Rotonda u Piranu i Central u Portorožu. Zajedno s vilom Nazionale u Strunjanu, gostima je bilo na raspolaganju 94 ležajeva⁵³. Obnova i reorganizacija turističke ponude odvijala se brzo, s obzirom na to da je 1948. na raspolaganju bilo 170 ležajeva, 1949. godine 440, a 1950. godine približno 1.200 ležajeva u hotelima i odmaralištima. Krajem 1951. godine u Kopru je otvoren hotel Triglav. Bio je to prvi novi hotel

Ob ukinitvi STO leta 1954, je na slovenski obali delovalo šest hotelov, in sicer: v Portorožu hoteli Central, Helios in Palace, v Piranu hotel Metropol, v Kopru hotel Triglav in v Ankaranu hotel Turist. Skupaj so imeli 658 ležišč v 333 sobah.⁵⁴

Prizadevanja za razvoj turizma so se nadaljevala tudi po priključitvi cone B k Jugoslaviji. V začetnem obdobju ni bilo velikega obiska tujih gostov, spodbujal pa se je delavski turizem. Na celotnem območju obale so se odpirali počitniški domovi najrazličnejših podjetij in organizacij. Leta 1955 je na področju Pirana delovalo 19, na področju Ankarana in Valdolte pa 9 počitniških domov.⁵⁵ Kasneje se je njihovo število hitro povečevalo in leta 1986 je bilo v počitniških in mladinskih domovih na obali na voljo preko 7.100 ležišč. Vse večje turistično povpraševanje in potreba po deviznih sredstvih sta spodbudila tedanje oblasti k odpiranju meja in pospešenemu vlaganju v turizem vzdolž celotne jugoslovanske obale. Na slovenski obali je bil največje pozornosti deležen Portorož, ki se je med leti 1960 in 1980 spremenil v moderen turistični center. Istočasno so bila zgrajena tudi popolnoma nova turistična naselja na Bernardinu, v Strunjanu, na Belvederju, v Simonovem zalivu, v Žusterni in v Ankaranu. Da bi se omogočil razvoj Portoroža v moderno turistično središče, je bila iz Portoroža preseljena tudi industrijska dejavnost ladjedelništva, na njenem mestu pa je v prvi polovici sedemdesetih let zraslo novo hotelsko naselje Bernardin. Gradnja je potekala pod nadzorom arhitekta Eda Mihevca, ki je pred tem načrtoval urbanistično zasnovo in izgradnjo drugih turističnih kompleksov v Portorožu.⁵⁶ To je bila tudi zadnja velika investicija v hotelsko ponudbo v Portorožu, s katero so se skupne hotelske nastanitvene zmogljivosti na obali povečale s 3.000 postelj v letu 1964 na več kot 7.000 ležišč v letu 1976. Koncept razvoja turizma, ki bi zadovoljeval velik obseg turističnega povpraševanja, se ni mogel razvijati v starih mestnih jedrih Kopra, Izole in Pirana, zato je bil razvoj turistične ponudbe usmerjen v nove turistične centre izven mest, stara mestna jedra pa so večinoma ostala izključena iz turistične ponudbe. Toliško povečanje turističnih zmogljivosti, ki je nekajkrat presegló predvojne, je narekovalo tudi večja vlaganja v

izgrađen nakon Drugoga svjetskog rata na slovenskoj obali. Kad je 1954. godine ukinu STT, na slovenskoj je obali radilo šest hotela, i to: hoteli Central, Helios i Palace u Portorožu, hotel Metropol u Piranu, hotel Triglav u Kopru i hotel Turist u Ankaranu. Zajedno su imali 658 ležajeva u 333 sobe⁵⁴.

Napori da se razvije turizam nastavili su se i nakon priključenja zone B Jugoslaviji. U početnom razdoblju nije bilo mnogo posjeta stranih gostiju, a poticao se radnički turizam. Duž cijele obale otvarala su se odmarališta najrazličitijih tvrtki i organizacija. Godine 1955. na području Pirana radilo je 19, a na području Ankarana i Valdolte devet odmarališta⁵⁵. Kasnije se njihov broj na obali brzo povećavao te je 1986. godine u odmaralištima i domovima za mlade na raspolaganju bilo više od 7.100 ležajeva. Sve veća turistička potražnja i potreba za deviznim sredstvima potaknuli su tadašnje vlasti na otvaranje granica i ubrzano ulaganje u turizam duž cijele jugoslovanske obale. Na slovenskoj je obali najveću pažnju dobivao Portorož, koji se u 1960-im i 1970-im godinama promijenio u suvremeni turistički centar. Istovremeno su bila izgrađena i potpuno nova turistička naselja na Bernardinu, u Strunjanu, na Belvederu, u Simonovu zaljevu, u Žusterni i u Ankaranu. Kako bi se omogućio razvoj Portoroža u suvremeni turistički centar, iz Portoroža je premještena i industrijska djelatnost brodogradnje, a na njezinu je mjestu u prvoj polovici 1970-ih izraslo novo hotelsko naselje Bernardin. Izgradnja se odvijala pod nadzorom arhitekta Ede Mihevca, koji je prije toga planirao urbanistički dizajn i izgradnju ostalih turističkih kompleksa u Portorožu⁵⁶. To je bila i zadnja velika investicija u hotelsku ponudu u Portorožu, kojom su se ukupni hotelski smještajni kapaciteti na obali povećali sa 3.000 kreveta u 1964. godini na više od 7.000 ležajeva u 1976. godini. Koncept razvoja turizma koji bi zadovoljavao veliki obim turističke potražnje nije se mogao razvijati u starim gradskim jezgrama Kopra, Izole i Pirana, zato je razvoj turističke ponude bio usmjeren u nove turističke centre izvan gradova, a stare gradske jezgre večinom su ostale isključene iz turističke ponude. Takvo povećanje turističkih kapaciteta, koje je nekoliko puta premašilo prijeratno, diktiralo je i veća

turistično promociju i razvoj ostale ponudbe, potrebne za zadovoljavanje vedno većjega števila obiskovalcev. V času hitre rasti turističnega povpraševanja so imele prednost investicije v razvoj nove ponudbe in v širitev zmogljivosti, zanemarjala pa se je obnova in vzdrževanje starejših objektov. Portoroški hotel Palace, ki je bil do izgradnje novih portoroških hotelov vodilni hotel tega področja, je bil zaradi slabega vzdrževanja v tako slabem stanju, da je leta 1989 zaprl svoja vrata. Obnovo je dočakal skoraj dvajset let kasneje, leta 2008.

Hotelska ponudba na obali je bila po drugi svetovni vojni v domeni velikih turističnih podjetij iz družbenega sektorja, ki so najprej upravljala nacionalizirano turistično infrastrukturo, kasneje pa tudi gradila nove kapacitete. Ta podjetja so se v naslednjih desetletjih pogosto preoblikovala, združevala in razdruževala, da bi dosegla večjo učinkovitost oziroma, da bi se prilagodila spremembam v gospodarskem in političnem sistemu. Na osnovi zakona o gospodarskih družbah iz leta 1976, ki je uvedel dogovorno ekonomijo in spodbujal povezovanje ter sodelovanje podjetij, so se tudi turistična podjetja povezovala med seboj.⁵⁷ Večina obalne turistične ponudbe je v času največjega turističnega povpraševanja v prvi polovici osemdesetih let delovala pod okriljem velike sestavljene organizacije združenega dela SOZD Timav, ki je poleg hotelskih podjetij vključevala tudi druge turistične ponudnike pa tudi kmetijska in živilsko-predelovalna podjetja. Drugo večje sestavljeno podjetje, ki je vključevalo tudi hotelska podjetja z obale, je bil SOZD Emona iz Ljubljane. Ti veliki sistemi pa so se zaradi težav pri vodenju in nesoglasjih pri financiranju kmalu razpustili in do konca desetletja so bile družbe, ki so sestavljale te sisteme ponovno samostojna podjetja. Pred razpadom skupne države je turistično ponudbo na obali obvladovalo devet večjih podjetij. V Portorožu so delovala štiri hotelska podjetja, in sicer Hoteli Bernardin (s hoteli Emona, Bernardin in Vile Park), Hoteli Riviera (kasneje Hoteli Morje, s hoteli Riviera, Slovenija in Jadranka), Hoteli Palace (s hoteli Grand hotel Palace, Palace (stari), Apollo, Mirna in Neptun) ter podjetje Hoteli Metopol (Grand hotel Metropol, Roža, Vesna, Lucija, Barbara, Marita, paviljon Suisse in

ulaganja u turističku promociju i razvoj ostale ponude potrebne za zadovoljavanje sve većeg broja posjetitelja. U vrijeme brzog rasta turističke potražnje prednost su imale investicije u razvoj nove ponude i u širenje kapaciteta, a zanemarivala se obnova i održavanje starijih objekata. Portoroški hotel Palace, koji je do izgradnje novih portoroških hotela bio vodeći hotel toga područja, zbog lošeg je održavanja bio u tako lošem stanju da je 1989. godine zatvorio svoja vrata. Obnovo je dočekaio gotovo dvadeset godina kasnije, 2008. godine.

Hotelska ponuda na obali nakon Drugoga svjetskog rata bila je u domeni velikih turističkih tvrtki iz društvenog sektora, koje su u početku upravljale nacionaliziranom turističkom infrastrukturo, a kasnije i gradile nove kapacitete. Te su se tvrtke u sljedećim desetljećima često preoblikovale, udruživale i razdruživale kako bi postigle veću učinkovitost, odnosno kako bi se prilagode promjenama u gospodarskom i političkom sustavu. Turističke tvrtke međusobno su se povezivale na temelju zakona o gospodarskim društvima iz 1976. godine, koji je uveo dogovornu ekonomiju te poticao povezivanje i suradnju među tvrtkama⁵⁷. Veći je dio obalne turističke ponude u vrijeme najveće turističke potražnje u prvoj polovici 1980-ih bio pod okriljem velike složene organizacije udruženog rada SOZD Timav (hrv. *SOUR Timav*), koja je osim hotelski tvrtki uključivala i druge turističke ponuditelje, kao i poljoprivredne tvrtke i tvrtke za preradu hrane. Druga veća složena tvrtka koja je uključivala i obalne hotelske tvrtke bio je SOZD Emona (hrv. *SOUR Emona*) iz Ljubljane. Ti su se veliki sustavi zbog problema u vodenju i nesuglasicama u financiranju ubrzo raspali i do kraja su desetljeća društva koja su činila te sustave ponovno postala samostalne tvrtke. Prije raspada zajedničke države turistička ponuda na obali bila je u rukama devet većih tvrtki. U Portorožu su radile četiri hotelske tvrtke i to Hoteli Bernardin (s hotelima Emona, Bernardin i Vile Park), Hoteli Riviera (kasnije Hoteli Morje, s hotelima Riviera, Slovenija i Jadranka), Hoteli Palace (s hotelima Grand hotel Palace, Palace (stari), Apollo, Mirna i Neptun) te tvrtka Hoteli Metopol (Grand hotel Metropol, Roža, Vesna, Lucija, Barbara, Marita, paviljon Suisse i bungalovi).

bungalovsko naselje). Hotelsko ponudbo v Piranu in Strunjanu je pokrivalo podjetje Hoteli Piran (Piran, Salinera z depandansami). V Strunjanu je delovalo tudi Zdravilišče Strunjan. V Izoli sta delovali podjetji Hoteli Belvedere in Simonov zaliv, v Kopru pa Hoteli Koper (Triglav, Žuster-na) – glej Sliki 3 i 4.

Hotelsku ponudu u Piranu i Strunjanu pokrivala je tvrtka Hoteli Piran (Piran, Salinera s depandansama). U Strunjanu je radilo i Lječilište Strunjan. U Izoli su radile tvrtke Hoteli Belvedere i Simonov zaliv, a u Kopru Hoteli Koper (Triglav, Žuster-na) – vidi sliku 3 i 4.

Slika 3: Žusterna leta 1970⁵⁸
Slika 3: Žusterna godine 1970.⁵⁸

5. Hotelirstvo po osamosvojitvi in v novem tisočletju

Ob osamosvojitvi Slovenije leta 1991 se je turistična ponudba na slovenski obali že soočala s krizo povpraševanja. Zaradi vojne in razpada Jugoslavije pa se je povpraševanje v začetku devetdesetih let razpolovilo. Zmanjšalo se je tudi število vseh razpoložljivih namestitev (Graf 1). Upad števila razpoložljivih ležišč je šel na račun počitniških domov, ki so v procesu privatizacije

5. Hotelijerstvo nakon osamostaljenja i u novom tisućljeću

U vrijeme osamostaljenja Slovenije 1991. godine turistička se ponuda na slovenskoj obali već suočavala s krizom potražnje. Zbog rata i raspada Jugoslavije potražnja se početkom 1990-ih prepolovila. Smanjio se i broj svih raspoloživih smještaja (Grafikon 1). Pad broja raspoloživih ležajeva dogodio se na račun odmarališta, koja su u procesu privatizacije većinom promijenila svoju djelatnost, te

Slika 4: Hotel Triglav leta 1977⁵⁹
Slika 4: Hotel Triglav godine 1977.⁵⁹

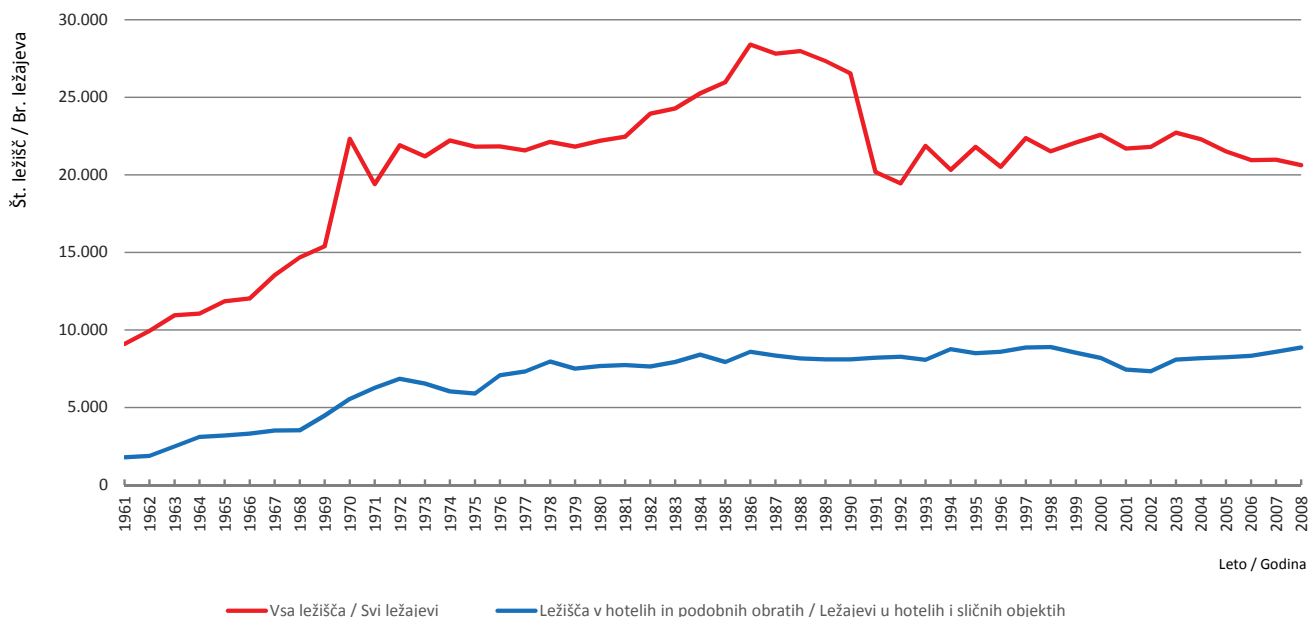
većinoma spremenili svojo dejavnost, ter manjšega števila turističnih sob pri zasebnih sobodajalcih. Število hotelskih ležišč pa se ni občutno spremenilo. Neprivlačnost in zastarelost turistične ponudbe, ki se je začela kazati že v drugi polovici osemdesetih let, in potreba po obnovi hotelskih objektov, večinoma zgrajenih v sedemdesetih letih, so sprožile nov investicijski cikel in iskanje nove ponudbe ter novo umeščanje turistične ponudbe na trgu. Podjetja so sredstva za obnovo dotrajanih objektov pridobivala z bančnimi krediti zavarovanimi s hipotekami in s prodajo svojih objektov. Hotelsko podjetje Metropol (tudi Metropol Group) je financiralo obnovo svojih hotelov s prodajo hotelov Marita, Vesna in bungalovskega naselja ter paviljona Suisse. Prodaja teh zmogljivosti je vplivala na razpoložljivost le-teh, saj je po prodaji le hotel Marita

manj broja turističnih soba kod privatnih iznajmljivača. Broj hotelskih ležajeva nije se značajno promijenio. Neprivlačnost i zastarjelost turističke ponude koja je postajala sve očiglednija još u drugoj polovici 1980-ih godina te potreba za obnovom hotelskih objekata, većinom izgrađenih u 1970-ima, pokrenule su novi investicijski ciklus i traženje nove ponude te novo pozicioniranje turističke ponude na tržištu. Tvrtke su sredstva za obnovu dotrajanih objekata dobivale bankovnim kreditima osiguranim hipotekama i prodajom svojih objekata. Hotelska tvrtka Metropol (također Metropol Group) financirala je obnovu svojih hotela prodajom hotela Marita, Vesna te bungalova i paviljona Suisse. Prodaja tih objekata utjecala je na raspoloživost kapaciteta, jer je nakon prodaje samo hotel Marita sačuvao svoju osnovnu djelatnost, a ostale

ohranil svojo osnovno dejavnost, druge objekte pa so kupci spremenili v počitniška stanovanja, ki so bila prodana na trgu. Enako usodo je doživel objekt hotela Jadranka, ki je bil v lasti Hotelov Morje in je bil po prodaji prav tako preurejen v počitniška stanovanja ter ni več obratoval kot hotel. Podobna je bila tudi usoda hotela Punta v Piranu.

su objekte kupci prenamijenili u kuće za odmor, koje su bile prodane na tržištu. Jednaku sudbinu doživio je objekt hotela Jadranka, koji je bio u vlasništvu Hotela Morje, koji je nakon prodaje isto tako preuređen u kuće za odmor te više nije radio kao hotel. Slična je bila i sudbina hotela Punta u Piranu.

Graf 1: Število vseh ležišč in število hotelskih ležišč na slovenski obali, 1961–2009⁶⁰
 Grafikon 1: Broj svih ležajeva i broj hotelskih ležajeva na slovenskoj obali, 1961. – 2009.⁶⁰

V začetku devetdesetih let se je začelo tudi lastniško preoblikovanje turističnih podjetij.⁶¹ Po prvem krogu privatizacije, v katerem se je večji delež lastnine posameznih družb prenesel na različne državne sklade, se je začel proces koncentracije lastnine. V lastniško strukturo podjetij na obali so začela vstopati podjetja iz drugih delov države ali iz drugih gospodarskih dejavnosti, ki so z vlaganjem v turizem diverzificirala svoje naložbe. Največji investitorji v hotelska podjetja na obali so bile družbe Istrabenz, d. d., NFD Holding, d. d., in Terme Čatež, d. d.⁶² Terme Čatež, d. d., iz Čateža ob Savi so že leta 1998 pridobile večinski delež v Hotelih Hoper, d. d., in tako postale lastnik hotela Triglav v Kopru ter hotelskega kompleksa v Žusterni. Dve leti kasneje je bila družba Hoteli Koper, d. d., pripojena družbi Terme Čatež,

Početkom 1990-ih započeto je vlasničko preoblikovanje turističnih tvrtki⁶¹. Nakon prvog kruga privatizacije, u kojoj se veći udio vlasništva pojedinih društava prenio u različite državne fondove, počeo je proces koncentracije vlasništva. U vlasničku su strukturu tvrtki na obali počele ulaziti tvrtke iz drugih dijelova države ili iz drugih gospodarskih djelatnosti, koje su ulaganjem u turizam diverzificirale svoje investicije. Najveći investitori u hotelske tvrtke na obali bila su društva Istrabenz d. d., NFD Holding d. d. i Terme Čatež d. d.⁶². Društvo Terme Čatež d. d. iz Čateža ob Savi još je 1998. godine steklo većinski udio u Hotelima Hoper d. d. i tako postalo vlasnikom hotela Triglav u Kopru te hotelskog kompleksa u Žusterni. Dvije godine kasnije društvo Hoteli Koper d. d. bilo je pripojeno društvu Terme Čatež d. d., a započeta je i obnova kom-

d. d., začela pa se je tudi obnova kompleksa v Žusterni. Leta 2002 je čateško podjetje pridobilo še večinski delež v portoroški marini. Koprsko podjetje Istrabenz, d. d., je leta 2001 postalo lastnik portoroškega hotelskega podjetja Hoteli Morje, d. d., (prej Hoteli Riviera), preko katerega je nato prevzelo še družbo Hoteli Palace, d. d., in je tako postalo največji lastnik portoroških hotelov. Na začetku leta 2006 se je podjetje Hoteli Morje, d. d., preimenovalo v Istrabenz Turizem, d. d., in začelo razvijati novo tržno znamko LifeClass, pod katero je tržilo ponudbo svojih hotelov. Poleg portoroških hotelov je Istrabenz obvladoval še koprsko marino, Postojnsko jamo Turizem, d. d., in Grand Hotel Adriatic v Opatiji, načrtovani pa so bili še prevzemi drugih turističnih podjetij na obali. Februarja istega leta je Istrabenz, skupaj z Občino Piran, začel tudi z obnovo starega hotela Palace. Po končani obnovi, ki je trajala do jeseni 2008., je hotel vstopil v mednarodno hotelsko verigo Kempinski in začel poslovati pod imenom Kempinski hotel Palace. Lastništvo nad hotelom je obdržala družba Istrabenz. Družba NFD Holding, d. d., iz Ljubljane se je usmerila v pridobivanje deležev v portoroških podjetjih Hoteli Bernardin, d. d., in Metropol Group, d. d., v piranskem podjetju Hoteli Piran, d. d., ter v izolskem podjetju HTP Simonov zaliv, d. d. V letu 2009 so bila ta podjetja združena pod okriljem družbe Hoteli Bernardin, d. d.,⁶³ ki je tako postala največji ponudnik hotelskih storitev v Sloveniji. Razpolagala je s 1.635 sobami in apartmaji ter s približno 3.300 ležišči. Med podjetji, ki so vstopila na področje turizma na slovenski obali, je tudi farmacevtsko podjetje Krka iz Novega mesta, ki je že leta 1984 odkupila večinski delež v podjetju Zdravilišče Strunjan od Zveze društev vojnih invalidov Slovenije. Leta 2008 je Krka, d. d., odkupila še preostali delež in postala edina lastnica podjetja, ki ga je nato v januarju 2009 pripojila družbi Terme Krka, d. o. o., v katerem je združena zdraviliška in hotelska dejavnost podjetja.

Koncentracijo lastništva in obnavljanje svojih nastanitvenih zmogljivosti so prevzemna podjetja večinoma financirala z zadolževanjem pri bankah. Pri nekaterih podjetjih je velika zadolženost kmalu začela povzročati težave v poslovanju. Svetovna finančna kriza, ki se je začela v letu

pleksa u Žusterni. Godine 2002. čateška je tvrtka stekla i većinski udio u portoroškoj marini. Koparska tvrtka Istrabenz d. d. 2001. godine postala je vlasnik portoroške hotelske tvrtke Hoteli Morje d. d. (prije Hoteli Riviera), preko koje je zatim preuzela i društvo Hoteli Palace d. d. te tako postala najveći vlasnik portoroških hotela. Početkom 2006. godine tvrtka Hoteli Morje d. d. preimenovala se u Istrabenz Turizem d. d. i počela razvijati novu tržišnu marku LifeClass, pod kojom je počela prodavati ponudu svojih hotela. Istrabenz je također upravljao koparskom marinom, Postojnskom jamom Turizem d. d. i Grand Hotelom Adriatic u Opatiji, a bila su planirana i preuzimanja drugih turističkih tvrtki na obali. U veljači je iste godine Istrabenz zajedno s Općinom Piran započeo obnovu starog hotela Palace. Nakon završene obnove, koja je trajala do jeseni 2008., hotel je ušao u međunarodni hotelski lanac Kempinski i počeo poslovati pod imenom Kempinski hotel Palace. Vlasništvo je nad hotelom zadržalo društvo Istrabenz. Društvo NFD Holding d. d. iz Ljubljane usmjerilo se u stjecanje udjela u portoroškim tvrtkama Hoteli Bernardin d. d. i Metropol Group d. d., u piranskoj tvrtci Hoteli Piran d. d. te u izolskoj tvrtci HTP Simonov zaliv d. d. U 2009. godini te su tvrtke bile udružene pod okriljem društva Hoteli Bernardin d. d.⁶³, koje je tako postalo najveći ponuditelj hotelskih usluga u Sloveniji. Raspolagala je sa 1.635 soba i apartmana te s približno 3.300 ležajeva. Među tvrtke koje su ušle u područje turizma na slovenskoj obali ubraja se i farmacevtska tvrtka Krka iz Novog mesta, koja je još od 1984. godine otkupila većinski udio u tvrtki Lječilište Strunjan od Saveza društava vojnih invalida Slovenije. Godine 2008. Krka d. d. otkupila je i preostali udio te postala jedina vlasnica tvrtke, koju je zatim u siječnju 2009. pripojila društvu Terme Krka d. o. o., u kojem je udružena lječilišna i hotelska djelatnost tvrtke.

Koncentraciju vlasništva i obnavljanje vlastitih smještajnih kapaciteta tvrtke preuzimatelji večinom su financirale zaduživanjem u bankama. Nekim je tvrtkama velika zaduženost ubrzo počela uzrokovati probleme u poslovanju. Svjetska financijska kriza, koja je započela u 2008. godini, dodatno je zaoštrila položaj zaduženih tvrtki, koje više nisu bile u mogućnosti vraćati kredite te su bile prisi-

2008, je dodatno zaostрила položaj zadolženih podjetij, ki niso bila več sposobna vračati kreditov in so bila prisiljena v sprejemanje ukrepov za zmanjševanje zadolženosti. Dva največja lastnika hotelskih zmogljivosti na slovenski obali, podjetji Istrabenz, d. d., in NFD Holding, d. d., sta pristopila k zmanjševanju svoje zadolženosti s prodajo svojih naložb. Naprodaj so bili skoraj vsi hotelski objekti, ki so bili v lasti teh podjetij, a prodaja ni stekla, saj na trgu ni bilo ustreznega povpraševanja. NFD Holding je leta 2012 prodal svoj prvi objekt, hotel Piran, celjskemu podjetju Eurotas, d. d., iz skupine Maksimilijan, d. o. o., ki danes obvladuje tudi igralniško ponudbo v Portorožu (Grand Casino Metropol, Casino Riviera in Casino Bernardin).⁶⁴ Do prodaje večjega obsega je prišlo šele v začetku leta 2015, ko je hrvaško turistično podjetje Liburnija Riviera Hoteli iz Opatije preko svojega podjetja Hoteli Cavtat odkupila štiri hotele nekdanjega podjetja Metropol Group, d. d., (Grand hotel Metropol, Roža, Lucija in Barbara) od Hotelov Bernardin, d. d. (NFD Holding).⁶⁵ Poleg nakupa štirih hotelov družbe Hoteli Bernardin, d. d., je družba Hoteli Cavtat pridobila tudi 15,88 % delež v družbi Istrabenz, d. d., in tako pridobila tudi posredni vpliv na poslovanje hotelov, ki poslujejo pod blagovno znamko LifeClass (Istrabenz Turizem, d. d.). Nakup hotelov nekdanje družbe Metropol Group je do sedaj največja tuja investicija v turizem na slovenski obali. Pred tem je bila edina tuja investicija zabeležena leta 2001, ko je ruski poslovnež Nikolay Ulyanov prevzel Hotele Belvedere v Izoli (hotela Belvedere in Marina v Izoli). Prodaja ostalih hotelov v lasti NFD Holding in Istrabenz, vključno z obnovljenim hotelom Palace, ostaja nerealizirana, zadolženost pa še vedno obremenjuje poslovanje teh podjetij. Pričakujemo lahko, da bo razpad velikih sistemov, ki so nastajali s pomočjo zadolževanja, brez občutnega deleža lastnih sredstev, povzročil velike spremembe v hotelirstvu na slovenski obali.

ljene poduzimati mjere za smanjivanje zaduženosti. Dva najveća vlasnika hotelskih kapaciteta na slovenskoj obali, tvrtke Istrabenz d. d. i NFD Holding d. d., prodajom svojih investicija pristupile su smanjivanju svoje zaduženosti. Prodavali su se gotovo svi hotelski objekti koji su bili u vlasništvu tih tvrtki, ali prodaja nije uspjela, s obzirom na to da na tržištu nije bilo odgovarajuće potražnje. NFD Holding 2012. godine prodao je svoj prvi objekt, hotel *Piran*, celjskoj tvrtki Eurotas d. d. iz grupacije Maksimilijan d. o. o., koja danas u svojim rukama drži i ponudu igraonica u Portorožu (Grand Casino Metropol, Casino Riviera i Casino Bernardin)⁶⁴. Do prodaje većih razmjera došlo je tek početkom 2015. godine, kada je hrvatska turistička tvrtka Liburnija Riviera Hoteli iz Opatije preko svoje tvrtke Hoteli Cavtat otkupila četiri hotela nekadašnje tvrtke Metropol Group d. d. (Grand hotel Metropol, Roža, Lucija i Barbara) od Hotela Bernardin d. d. (NFD Holding)⁶⁵. Osim kupnje četiriju hotela društva Hoteli Bernardin d. d., društvo Hoteli Cavtat steklo je i 15,88-postotni udio u društvu Istrabenz d. d. te time i posredni utjecaj na poslovanje hotela koji posluju pod tržišnom markom LifeClass (Istrabenz Turizem d. d.). Kupnja hotela nekadašnjeg društva Metropol Group do sada je najveća strana investicija u turizam na slovenskoj obali. Prije toga je jedina inozemna investicija bila zabilježena 2001. godine, kada je ruski biznismen Nikolay Ulyanov preuzeo Hotele Belvedere u Izoli (hotele Belvedere i Marina u Izoli). Prodaja ostalih hotela u vlasništvu društava NFD Holding i Istrabenz, uključujući i obnovljeni hotel Palace, ostaje nerealizirana, a zaduženost još uvijek opterećuje poslovanje tih tvrtki. Možemo očekivati da će raspad velikih sustava koji su nastajali zaduživanjem i bez značajnog udjela vlastitih sredstava prouzročiti velike promjene u hotelijerstvu na slovenskoj obali.

Zaključek

Razvoj prenočitvenih obratov na slovenski obali je skozi vse obdobje sledil trendom razvoja turističnega povpraševanja. Prvi hospiciji, gostišča in skromni hoteli, ki so obratovali pred razvojem turizma, so zadovoljevali povpraševanje naključnih obiskovalcev in romarjev ter jih le težko primerjamo s hotelskimi objekti, ki so se začeli razvijati v 19. stoletju, da bi zadovoljili potrebe prvih turistov. Prav izgradnja tovrstnih hotelov je pomembno vplivala na nadaljnji turistični razvoj posameznih krajev. Pri tem je pomembno ugotoviti, da je za uspešno poslovanje in obstoj takšnega projekta pomembno tudi močno finančno zaledje. V nasprotju z neuspešnim poizkusom razvoja termalne ponudbe v Izoli, ki je bil projekt samostojnega investitorja s skromnimi sredstvi, je projekt razvoja zdravilišča v Portorožu uspel. Čeprav so ga podpirali lokalni veljaki in celo solinarska zadruga pa je v začetku 20. stoletja tudi ta projekt zašel v težave. Rešil ga je finančni prevzem s strani avstrijskih industrialcev z močnim gospodarskim in političnim zaledjem. Ti so z izgradnjo hotela Palace in dopolnilne turistične infrastrukture dokončno utrdili turistični značaj Portoroža. Zagotovo bi postavitve hotela Palace na drugi lokaciji vplivala na drugačno podobo turizma na obali, kot jo poznamo danes. Izgradnja turističnih centrov, ki jih je spodbudil razvoj množičnega turizma po drugi svetovni vojni, je prav tako spremenila značaj nekaterih krajev. Nekako samoumevna je bila odločitev tedanjih oblasti o dodatnih vlaganjih v razvoj namestitvenih zmogljivosti v Portorožu, ki je bil edino razvito turistično središče na slovenski obali. Z investicijami v hotelske komplekse v Strunjanu, na Belvederju in v Simonovem zalivu pa so tudi ti kraji dobili pretežno turističen značaj. Finančno in politično zaledje za te projekte je zagotavljala takratna oblast, ki je turizem prepoznala kot vir deviznih sredstev in generator gospodarskega razvoja. V tem obdobju je tudi turistično povpraševanje doseglo vrhunec v dosedanem razvoju.

Tudi danes potrebuje kapitalno intenzivna hotelska dejavnost močno finančno zaledje in politični konsenz. Proces lastniškega prestrukturiranja in koncentracije ka-

Zaključak

Razvoj smještajnih objekata na slovenskoj obali tijekom cijelog razdoblja pratio je trendove razvoja turističke potražnje. Prvi hospiciji, pansioni i skromni hoteli, koji su otvoreni i prije razvoja turizma, zadovoljavali su potražnju slučajnih posjetitelja i hodočasnika te ih teško možemo uspoređivati s hotelskim objektima koji su se počeli razvijati u 19. stoljeću kako bi zadovoljili potrebe prvih turista. Upravo izgradnja takvih hotela značajno je utjecala na daljnji turistički razvoj pojedinih mjesta. Pritom valja napomenuti da je za uspješno poslovanje i realizaciju takvog projekta važna i snažna financijska pozadina. U suprotnosti s neuspješnim pokušajem razvoja termalne ponude u Izoli, koji je bio projekt samostalnog investitora sa skromnim sredstvima, projekt razvoja lječilišta u Portorožu bio je uspješan. Iako su ga podržavali lokalni uglednici te čak i zadruga proizvođača soli, taj je projekt početkom 20. stoljeća također naletio na probleme. Spasilo ga je financijsko preuzimanje avstrijskih industrijalca sa snažnim gospodarskim i političkim zaledjem, koji su izgradnjom hotela Palace i dopunske turističke infrastrukture konačno učvrstili turistički karakter Portoroža. Zasigurno bi postavljanje hotela Palace na drugu lokaciju utjecalo na drugačiju sliku turizma na obali od one koju poznamo danas. Izgradnja turističkih centara, koja je potaknula razvoj masovnog turizma nakon Drugoga svjetskog rata, isto je tako promijenila karakter nekih krajeva. Na neki je način sama po sebi bila razumljiva odluka tadašnjih vlasti o dodatnim ulaganjima u razvoj smještajnih kapaciteta u Portorožu, koji je bio jedini razvijeni turistički centar na slovenskoj obali. Ulaganjima u hotelske komplekse u Strunjanu, na Belvederu i u Simonovu zaljevu ta su mjesta dobila pretežno turistički karakter. Financijsko i političko zaleđe za te projekte jamčila je tadašnja vlast, koja je turizam prepoznala kao izvor deviznih sredstava i generator gospodarskog razvoja. U tom je razdoblju i turistička potražnja postigla vrhunac u dosadašnjem razvoju.

Danas su također kapitalno intenzivnoj hotelskoj djelatnosti potrebni snažno financijsko zaleđe i politički konsenzus. Proces vlasničkog prestrukturiranja i koncentracije

pitala, ki se je zgodil po osamosvojitvi Slovenije, je imel sicer politično podporo, a je temeljil na krhkih finančnih temeljih, zato so velika turistična podjetja propadla in začela razprodajati svoje naložbe v hotelska podjetja. Obseg hotelske ponudbe na obali je v dosedanem razvoju dosegel takšen obseg, da je le-ta postala zanimiva tudi za vlagatelje iz tujine. Predvsem v Portorožu, kjer je koncentracija hotelske ponudbe največja, se pojavljajo tuji vlagatelji in na tržišče vstopajo tudi tuje blagovne znamke. Zaradi bližine Portoroža pa so za tuje vlagatelje zanimivi tudi drugi kraji na slovenski obali (Belvedere). Vstop tujega kapitala bo nedvomno vplival na nadaljnji razvoj turizma in hotelske ponudbe. Nabavni in prodajni kanali v mednarodnih podjetjih sledijo korporativni logiki, ki se močno razlikuje od načina delovanja lokalnih podjetij. Način poslovanja posameznih podjetij in sodelovanje znotraj turističnih destinacij bo zato v prihodnje bolj podrejeno zadovoljevanju korporativnih interesov lastnikov in doseganju njihovih strateških interesov. Izkušnje mnogih turističnih destinacij kažejo, da ti interesi niso vedno skladni s cilji na lokalni ravni, zato se bodo morala dosedanja razmerja med deležniki v turizmu na lokalni ravni vzpostaviti na novih osnovah. V nadaljnjem razvoju hotelirstva na slovenski obali zato lahko pričakujemo veliko sprememb.

kapitala koji se dogodio nakon osamostaljenja Slovenije imao je, doduše, političku podršku, ali je bio utemeljen na krhkim finansijskim temeljima, zato su velike turističke tvrtke propale i počele rasprodavati svoje investicije u hotelske tvrtke. Hotelska je ponuda na obali tijekom dosadašnjeg razvoja postala tako široka da je postala zanimljiva i za investitore iz inozemstva. U Portorožu, gdje je koncentracija hotelske ponude najveća, prije svega su se pojavljivali strani investitori, a na tržište ulaze i strane tržišne marke. Za strane su investitore zbog blizine Portoroža zanimljiva i druga mjesta na slovenskoj obali (Belvedere). Ulazak stranog kapitala nesumnjivo će utjecati na daljnji razvoj turizma i hotelske ponude. Nabavni i prodajni kanali u međunarodnim tvrtkama prate korporativnu logiku, koja se značajno razlikuje od načina rada lokalnih tvrtki. Način poslovanja pojedinih tvrtki i suradnja unutar turističkih destinacija ubuduće će s obzirom na to biti više podređena zadovoljavanju korporativnih interesa vlasnika i postizanju njihovih strateških interesa. Iskustva mnogih turističkih destinacija pokazuju da ti interesi nisu uvijek u skladu s ciljevima na lokalnoj razini, stoga će se dosadašnji odnosi između dionika u turizmu na lokalnoj razini uspostaviti na novim temeljima. Zato možemo očekivati mnogo promjena u daljnjem razvoju hotelijerstva na slovenskoj obali.

Opombe

- 1 Miha Kosi, *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem* (Ljubljana: ZRC SAZU, 1998).
- 2 Marija Mogorović Crljenko, 'Hospitali u Istri u srednjem i ranom novom vijeku', *Povijesni prilozi* 23, (2002), 105-16. Več o hospicijih in njihovi dejavnosti v Istri sta pisala Bernardo Schiavuzzi, 'Le istituzioni sanitarie nei tempi passati', *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 8 (1892), 315-407 ter Ivan Erceg, 'O zdravstvenim prilikama u Istri početkom 19. stoljeća', *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 24 (1981), 175-221.
- 3 Hospic naj bi stal na mestu današnje cerkve sv. Katarine Aleksandrijske v Izoli.
- 4 Mogorović Crljenko, *Hospitali*, 110.
- 5 Giovanni Radossi, *Monumenta heraldica Iustinopolitana. Stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria*, Collana degli atti N. 21 (Rovigno: Centro di ricerche storiche, 2003). 24-5.
- 6 Isto., 25.
- 7 Silvano Sau, *L'Isola che non c'è più*, (Isola: Il Mandracchio, 2013), 227-8.
- 8 Nazario Gallo, *Progetto e statuti dello stabilimento balneare e di villeggiatura in S. Lorenzo di Portorose presso Pirano* (Trieste:Lloyd, 1856).
- 9 Lucio Franzoni, 'Giovanni Righetti ingegnere – architetto (1827-1901), Parte XV: La Villa San Lorenzo di Portorose', *La porta orientale* 31, 5-6 (1961), 213-22.
- 10 Ugo Contento, Pirano. *I bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia* (Trieste: Tipografia Tomasich, 1892), 33.
- 11 Antonio Madonizza, *Almanacco istriano 1864* (Capodistria: Giuseppe Tondelli, 1864), 66-102.
- 12 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: Otokar Kerševani, 1987), 57. Koprski hotel *Alla città di Trieste* je bil odprt leta 1872. *La Provincia*, 16. junij 1872, 1008.
- 13 Lucio Franzoni, 'Giovanni Righetti ingegnere – architetto (1827–1901), Parte XV, puntata III: La Villa San Lorenzo (continuazione) e lo sviluppo di Portorose', *La porta orientale* 31, 11-12 (1961), 470.
- 14 *Progetto per l'ampliamento dei bagni di acqua madre e di spiaggia presso Pirano* (Trieste: Giovanni Balestra, 1890). Pobudo za razširitev obstoječega termalnega kopališča so pripravili piranski posestnik Bartole Antonio, notar dr. Giuseppe Bubba, odvetnik dr. Fragiaco Domenico, podjetnik ing. Lorenzo Furian in piranski zdravnik dr. Giovanni Lugnani.
- 15 „AST – Archivio di Stato di Trieste, Soc VIII 29, spis št. 1, Notarski zapis ustanovne skupščine delniške družbe z dne 20.9.1891.“
- 16 Gradnjo hotela je vodil inženir Lorenzo Furian (1834–1893) iz Pirana, ki je študiral arhitekturo na univerzi v Benetkah, bil pa je tudi eden izmed pobudnikov projekta in drugi največji delničar podjetja. Furijan je bil tudi solastnik in direktor podjetja *Stabilimento Industriale Furian & Salvetti*, ki je v tovarni v bližini Pirana izdelovalo kemične proizvode, milo in steklo. Kot arhitekt je sodeloval tudi pri nerealiziranim projektu Nazaria Galla leta 1856.
- 17 'Das Militär-Kurhaus in Portorose bei Pirano', *Wiener Bauindustrie-Zeitung* 24, n. 51, 20. september 1907, 433-4. Okrevališče je bilo odprto 26. 5. 1897.
- 18 *Dillinger's Reise- und Fremden-Zeitung* 7, n.29, 10. oktober 1896, 10.
- 19 'Zakon od dne 25. julija 1897 l., s katerim se ustanovljajo načelne določbe za urejanje zdravstvenosti in uvedenje zdravstvenega reda za zdravstveni okraj Porto Rose pri Peranu', *Zakonik in ukaznik za avstrijsko in ilirsko Primorje*, 15, št. 21 (1897), 85-6.
- 20 Aldo Cherini *Mezzo secolo di vita a Capodistria. Spoglio di cronaca giornalista 1890 – 1945* (Trieste: C. Cherini, 1990).
- 21 *Sanatorium Dr. Orazio Pupini in Portorose (Istrien)* (prospekt brez datuma). Orazio Pupini se je rodil v Piranu. Medicino je študiral na Dunaju, nato je 30 let deloval kot kirurg na dunajski 1. kirurški kliniki.
- 22 Osebni fond avtorja.
- 23 Poleg štajerskega pivovarnarja Hansa von Reininghaua so bili delničarji podjetja še grof Anton Bylandt-Rheydt iz Vöslaua, baron Leon von Chlumecky, sekretar c.k. namestništva z Dunaja, baron Franz Mollinary, Fredrich Fritz von Frizberg iz Gradca,

- Wilhelm Herzel, direktor družbe iz Portoroža in dr. Emilio Widmer, namestnik direktorja banke Boden Credit Anstalt z Dunaja 24 „AST – Archivio di Stato di Trieste, Soc VIII 29, spis št. 20, Zapisnik skupščine delničarjev podjetja z dne 16. januarja 1911.“ 25 Isto.
- 26 Osebni fond avtorja.
- 27 *Progetto Villa Tartini quale luogo di cura climatico-balneare. strugnano presso Pirano* (Trieste: Tipografia Hermanstorfer, 1912).
- 28 Oglas v *Laibacher Zeitung*, n. 107.11 maj 1907, 992.
- 29 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 12. Jg (Wien: Elbemühl, 1914), 24-37. Številke v oklepaju označujejo število sob v posameznem obratu.
- 30 Tako je na primer v katalogu prve istrske pokrajinske razstave iz leta 1910 omenjenih deset objektov v Kopru, ki so bili na voljo obiskovalcem razstave: Sartori, Eden, Tomasin, San Marco, Lillich, All'alba, Alle porte, Peschiera nuova in Al buon Istriano (ital. *Catalogo generale della prima esposizione provinciale istriana* (Capodistria: Carlo Priora, 1910)). Vodnik izpušča tudi podatek o hotelu Porto Apollo v Izoli, ki je deloval že pred letom 1911, ko je v vodniku prvič omenjen.
- 31 Emil Bayer, Franc Krbalek, *Almanach der Österreichischen Riviera, 1908-1909, Küstenlandische Kurorte-Revue*, (Laibach: Dragotin Hribar, 1908), 32-3.
- 32 *Sol- und Seebad Portorose bei Pirano (Istrien)*, (1909).
- 33 *Verkehrsbuch der Österreichischer Eisenbahnen, 6. Krain und Küstenland* (Wien: Christoph Reisser, 1910).
- 34 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 9. Jg. (Wien: Elbemühl, 1911), 65-7.
- 35 *Lokalanzeiger für Portorose, Frühling Saison 1912*, II. Teil, N. 3 (Portorose: Kur-Kommission, 1912), 13-5.
- 36 Carlo Baxa (ur.) *Portorose bei Trieste, saison 1913* (Portorose: Kur-Kommission, 1913), 25-7.
- 37 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 12. Jg (Wien: Elbemühl, 1914), 35-6.
- 38 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 1911.
- 39 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 1912.
- 40 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 1913.
- 41 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 1914.
- 42 Lucio Franzoni, 'Giovanni Righetti, Parte XV – puntata V: a) Breve storia della società »Portorose« proprietaria del »Palace Cur Hotel« e della »Villa San Lorenzo«, b) La »Villa Righetti« di Santa Lucia'. *La Porta Orientale* 31, n. 7-8, (1962), 322-9.
- 43 *Elenco Alberghi, Pensioni e ville della Venezia Giulia*, 2a ed., estate-autunno 1922, (Roma: ENIT, 1922), 17-20.
- 44 Iz zapisnikov letnih skupščin in računovodskih izkazov podjetja *Portorose* je npr. razvidno, da je podjetje večinoma poslovalo z izgubo (Archivio di stato di Trieste, fond Tribunale Commerciale e Marittimo, Reg. Soc. 129)
- 45 Rudo Gojak, 'Tri turistična obdobja slovenske morske obale', *Turistični vestnik* 8, št. 6-7 (1960), 230-4.
- 46 Carlo Baxa, *Riviera Istriana - Guida di Portorose presso Trieste*, (1920), 29-30.

- 47 *Guida di Portorose presso Trieste*, (1921), 38.
- 48 E. Riedl, *Portorose e i suoi mezzi di cura* (Portorose: Commissione di Cura, 1929), 20-1.
- 49 Touring Club Italiano, *Guida pratica ai luoghi di soggiorno e di cura d'Italia. Parte I, Vol. II*, (Roma: TCI, 1933)
- 50 Azienda di cura di Portorose, *Portorose* (Portorose: 1939), cenik hotelskih storitev za sezono 1939.
- 51 Rudo Gojak, 'Tri turistična obdobja slovenske morske obale', *Turistični vestnik* 8, št. 7-8 (1960), 232.
- 52 „SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper, 23, t.e. 87, Poročilo o delu od 15.9.1948-31.12.1948. Koper, 5.1.1949, Istrski okrožni ljudski odbor (IOLO) “. „SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper, Razna poročila 1949, IOLO, Turizem, Gospodarski svet odseka za gradnjo, leto 1949“. O razvoju turizma v coni B STO glej Deborah Rogoznica, 'Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim ozirom na okraju Koper)', *Acta histriae* 13 (2005), 395-422.
- 53 Rogoznica, *Obnova in razvoj*, 399.
- 54 Turistički savez Jugoslavije, *Hotelski vodič 1954 Jugoslavia*, (Beograd: Turistički savez Jugoslavije, 1954)
- 55 „SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper, fond 360, t.e. 65, mapa 190, Popis počitniških domov“.
- 56 Ljuban Omladič, 'Turistični razvoj slovenske obale', *Jadranski koledar 1972*, (Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1972), 70.
- 57 Zakon o združenem delu, *Uradni list SFRJ*, št. 53/1976.
- 58 Osebni fond avtorja.
- 59 Osebni fond avtorja.
- 60 Zavod LR Slovenije za statistiko (1961), Zavod RS Slovenije za statistiko (1962–1987) in Statistični urad RS Slovenije (1988–2009).
- 61 Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij, *Uradni list RS*, št. 55/1992.
- 62 Urša Matos, 'Razprodaja riviere. Kdo so največji lastniki nepremičnin na slabih 46 kilometrih slovenske obale', *Mladina*, št. 28 (15. 7. 2002), dosegljivo na www.mladina.si/92391/razprodaja-riviere. www.mladina.si/92391/razprodaja-riviere
- 63 Odločba Urada za varstvo konkurence na Ministrstvu za gospodarstvo Republike Slovenije z dne 5. 9. 2008 o priglašeni pripojitvi družb Hoteli Piran, d. d., Metropol Group, d. d., in HTP Simonov zaliv, d. d., k družbi Hoteli Bernardin, d. d., (<http://www.varstvo-konkurence.si/fileadmin/varstvo-konkurence.si/pageuploads/ijz067.pdf>).
- 64 Konec leta 2014 leta pa je Casino Riviera, d. o. o., prav tako podjetje iz skupine Maksimilijan, vzel v najem hotel Marita, nekdanji hotel iz skupine Metropol Group v Portorožu, in si zagotovilo predkupno pravico ob njegovi morebitni prodaji.
- 65 Po nakupu jih je začela tržiti pod krovno blagovno znamko Remisens. To je po Kempinskem druga tuja hotelska blagovna znamka, ki je prisotna na slovenski obali.

Napomene

- 1 Miha Kosi, *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem* (Ljubljana: ZRC SAZU, 1998).
- 2 Marija Mogorovič Crljenko, „Hospitali u Istri u srednjem i ranom novom vijeku“, *Povijesni prilozi* 23, (2002.): 105–16. Više o hospicijima i njihovoj djelatnosti u Istri pisali su Bernardo Schiavuzzi, „Le istituzioni sanitarie nei tempi passati“, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 8 (1892): 315–407 i Ivan Erceg, „O zdravstvenim prilikama u Istri početkom 19. stoljeća“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 24 (1981): 175–221.
- 3 Hospicij je navodno bio smješten na mjestu današnje crkve sv. Katarine Aleksandrijske u Izoli.
- 4 Mogorović Crljenko, *Hospitali*, 110.
- 5 Giovanni Radossi, *Monumenta heraldica Iustinopolitana. Stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria*, Collana degli atti N. 21 (Rovigno: Centro di ricerche storiche, 2003). 24–5.
- 6 Isto., 25.
- 7 Silvano Sau, *L'Isola che non c'è più*, (Isola: Il Mandracchio, 2013), 227–8.
- 8 Nazario Gallo, *Progetto e statuti dello stabilimento balneare e di villeggiatura i S. Lorenzo di Portorose presso Pirano* (Trieste: Lloyd, 1856).
- 9 Lucio Franzoni, „Giovanni Righetti ingegnere – architetto (1827-1901), Parte XV: La Villa San Lorenzo di Portorose“, *La porta orientale* 31, 5–6 (1961): 213–22.
- 10 Ugo Contento, Pirano. *I bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia* (Trieste: Tipografia Tomasich, 1892). 33.
- 11 Antonio Madonizza, *Almanacco istriano 1864* (Capodistria: Giuseppe Tondelli, 1864), 66–102.
- 12 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: Otokar Kerševani, 1987), 57. Koparski hotel *Alla città di Trieste* otvoren je 1872. godine (*La Provincia*, 16. 06. 1872.), str. 1008.
- 13 Lucio Franzoni, „Giovanni Righetti ingegnere – architetto (1827-1901), Parte XV, puntata III: La Villa San Lorenzo (continuazione) e lo sviluppo di Portorose“, *La porta orientale* 31, 11–12 (1961): 470.
- 14 *Progetto per l'ampliamento dei bagni di acqua madre e di spiaggia presso Pirano* (Trieste: Giovanni Balestra, 1890). Inicijativu za proširenje postojećega termalnog kupališta pripremili su piranski posjednik Bartole Antonio, javni bilježnik dr. Giuseppe Bubba, odvjetnik dr. Fragiaco Domenico, poduzetnik ing. Lorenzo Furian i piranski liječnik dr. Giovanni Lugnani.
- 15 „AST – Archivio di Stato di Trieste, Soc VIII 29, spis br. 1, Javnobilježnički zapis osnivačke skupštine dioničkog društva, 20.9.1891“.
- 16 Izgradnju hotela vodio je inženjer Lorenzo Furian (1834. – 1893.) iz Pirana, koji je studirao arhitekturu na sveučilištu u Veneciji, a bio je i jedan od inicijatora projekta i drugi najveći dioničar tvrtke. Furian je bio suvlasnik i direktor tvrtke *Stabilimento Industriale Furian & Salvetti*, koja je u tvornici u blizini Pirana izrađivala kemijske proizvode, sapun i staklo. Kao arhitekt sudjelovao je i u nerealiziranom projektu Nazarija Galla 1856. godine.
- 17 „Das Militär-Kurhaus i Portorose bei Pirano“, *Wiener Bauindustrie-Zeitung* 24, n. 51 (20. rujna 1907.), 433–4. Oporavilište je otvoreno 26. svibnja 1897.
- 18 *Dillinger's Reise- und Fremden-Zeitung* 7, n. 29 (10. listopada 1896.), 10.
- 19 „Zakon od dana 25. srpnja 1897. kojim se donose načelne odredbe za uređivanje zdravstva i uvođenje zdravstvenog reda za zdravstveni okrug Porto Rose kod Pirana“, *Zakonik i pravilnik za austrijsko i ilirsko Primorje*, 15, br. 21 (1897): 85–6.
- 20 Aldo Cherini *Mezzo secolo di vita a Capodistria. Spoglio di cronaca giornalista 1890 – 1945* (Trieste: C. Cherini, 1990).
- 21 *Sanatorium Dr. Orazio Pupini i Portorose (Istrien)* (prospekt bez datuma). Orazio Pupini rodio se u Piranu. Medicinu je studirao u Beču, zatim je 30 godina radio kao kirurg u bečkoj 1. kirurškoj klinici.
- 22 Osobni fond autora.
- 23 Osim štajerskog pivara Hansa von Reininghausa, dioničari tvrtke bili su i grof Anton Bylandt-Rheydt iz Vöslaua, barun Leon von

- Chlumecky, sekretar c. k. namjesništva iz Beča, barun Franz Mollinary, Fredrich Fritz von Frizberg iz Graza, Wilhelm Herzel, direktor društva iz Portoroža i dr. Emilio Widmer, zamjenik direktora banke Boden Credit Anstalt z Beča
- 24 „AST – Archivio di Stato di Trieste, Soc VIII 29, spis br. 20, Zapisnik skupštine dioničara tvrtke od dana 16. siječnja 1911“.
- 25 Isto.
- 26 Osobni fond autora.
- 27 *Progetto Villa Tartini quale luogo di cura climatico-balneare. strugnano presso Pirano* (Trieste: Tipografia Hermanstorfer, 1912).
- 28 Oglas u *Laibacher Zeitung*, n. 107 (11. svibnja 1907.), 992.
- 29 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 12. Jg (Wien: Elbemühl, 1914), 24–37. Brojevi u zagradama označavaju broj soba u pojedinom objektu.
- 30 Tako je na primjer u katalogu prve istarske pokrajinske izložbe iz 1910. godine navedeno deset objekata u Kopru koji su bili na raspolaganju posjetiteljima izložbe: Sartori, Eden, Tomasin, San Marco, Lillich, All'alba, Alle porte, Peschiera nuova i Al buon Istriano (tal. *Catalogo generale della prima esposizione provinciale istriana* (Capodistria: Carlo Priora, 1910)). Vodič izostavlja i podatak o hotelu Porto Apollo u Izoli, koji je radio i prije 1911. godine, kada je u vodiču prvi puta spomenut.
- 31 Emil Bayer, Franc Krbalek, *Almanach der Österreichischen Riviera, 1908-1909, Küstenlandische Kurorte-Revue*, (Laibach: Dragotin Hribar, 1908), 32-3.
- 32 *Sol- und Seebad Portorose bei Pirano (Istrien)*, (1909).
- 33 *Verkehrsbuch der Österreichischer Eisenbahnen, 6. Krain und Küstenland* (Wien: Christoph Reisser, 1910).
- 34 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 9. Jg. (Wien: Elbemühl, 1911), 65-7.
- 35 *Lokalanzeiger für Portorose, Frühling Saison 1912*, II. Teil, N. 3 (Portorose: Kur-Kommission, 1912), 13-5.
- 36 Carlo Baxa (ur.) *Portorose bei Trieste, saison 1913* (Portorose: Kur-Kommission, 1913), 25-7.
- 37 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 12. Jg (Wien: Elbemühl, 1914), 35-6.
- 38 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 1911.
- 39 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 1912.
- 40 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 1913.
- 41 *Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 1914.
- 42 Lucio Franzoni, 'Giovanni Righetti, Parte XV – puntata V: a) Breve storia della societa' „Portorose“ proprietaria del „Palace Cur Hotel“ e della „Villa San Lorenzo“, b) La „Villa Righetti“ di Santa Lucia'. *La Porta Orientale* 31, n. 7–8, (1962), 322–9.
- 43 *Elenco Alberghi, Pensioni e ville della Venezia Giulia*, 2a ed., estate-autunno 1922, (Roma: ENIT, 1922), 17–20.
- 44 Zapisnici godišnjih skupština i financijskih izvještaja tvrtke *Portorose* npr. pokazuju da je tvrtka većinoma poslovala s gubitkom (Archivio di stato di Trieste, fond Tribunale Commerciale e Marittimo, Reg. Soc. 129)
- 45 Rudo Gojak, „Tri turistična obdobja slovenske morske obale“, *Turistički vjesnik* 8, br. 6–7 (1960.), 230–4.
- 46 Carlo Baxa, *Riviera Istriana - Guida di Portorose presso Trieste*, (1920), 29-30.
- 47 *Guida di Portorose presso Trieste*, (1921), 38.

- 48 E. Riedl, *Portorose e i suoi mezzi di cura* (Portorose: Commissione di Cura, 1929), 20-1.
- 49 Touring Club Italiano, *Guida pratica ai luoghi di soggiorno e di cura d'Italia. Parte I, Vol. II*, (Roma: TCI, 1933)
- 50 Azienda di cura di Portorose, *Portorose* (Portorose: 1939), cenik hotelskih storitev za sezono 1939.
- 51 Rudo Gojak, 'Tri turistična obdobja slovenske morske obale', *Turistični vestnik* 8, št. 7-8 (1960), 232.
- 52 „SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper, 23, t.e. 87, Poročilo o delu od 15.9.1948-31.12.1948. Koper, 5.1.1949, Istrski okrožni ljudski odbor (IOLO) “: „SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper, Razna poročila 1949, IOLO, Turizem, Gospodarski svet odseka za gradnjo, leto 1949“. O razvoju turizma v coni B STO glej Deborah Rogoznica, 'Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim ozirom na okraju Koper)', *Acta histriae* 13 (2005), 395-422.
- 53 Rogoznica, *Obnova in razvoj*, 399.
- 54 Turistički savez Jugoslavije, *Hotelski vodič 1954 Jugoslavia*, (Beograd: Turistički savez Jugoslavije, 1954)
- 55 „SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper, fond 360, t.e. 65, mapa 190, Popis počitniških domov“.
- 56 Ljuban Omladič, „Turistični razvoj slovenske obale“, *Jadranski kalendar 1972.*, (Trst: Izdavač trščanskog tiska, 1972.), 70.
- 57 Zakon o udruženom radu, *Službeni list SFRJ*, br. 53/1976.
- 58 Osobni fond autora.
- 59 Osobni fond autora.
- 60 Zavod LR Slovenije za statistiko (1961), Zavod RS Slovenije za statistiko (1962–1987) in Statistični urad RS Slovenije (1988–2009).
- 61 Zakon o vlasničkom preoblikovanju tvrtki, *Službeni list RS*, br. 55/1992.
- 62 Urša Matos, „Razprodaja riviere. Kdo so največji lastniki nepremičnin na slabih 46 kilometrih slovenske obale“, *Mladina*, br. 28 (15. srpnja 2002.), dostupno na www.mladina.si/92391/razprodaja-riviere.
- 63 Odluka Ureda za zaščito konkurencije Ministrstva gospodarstva Republike Slovenije od dana 5. rujna 2008. o prijavljenom pripojenju društava Hoteli Piran d. d., Metropol Group d. d. i HTP Simonov zaliv d. d. društvu Hoteli Bernardin d. d. (<http://www.varstvo-konkurence.si/fileadmin/varstvo-konkurence.si/pageuploads/ijz067.pdf>).
- 64 Krajem 2014. godine Casino Riviera d. o. o., isto tako tvrtka iz grupacije Maksimilijan, uzeo je u najam hotel Marita, nekadašnji hotel iz grupacije Metropol Group u Portorožu, te si osigurao pravo prvokupa ako bi došlo do njegove eventualne prodaje.
- 65 Nakon kupnje počela je prodavati kapacitete pod krovnom tržišnom markom Remisens. To je nakon Kempinskog druga inozemna hotelska tržišna marka koja je prisutna na slovenskoj obali.

Viri / Izvori

- „AST – Archivio di Stato di Trieste, Soc VIII 29, spis št. 1, Notarski zapis ustanovne skupščine delniške družbe z dne 20.9.1891.“
- „AST – Archivio di Stato di Trieste, Soc VIII 29, spis št. 20, Zapisnik skupščine delničarjev podjetja z dne 16. januarja 1911.“
- Azienda di cura di Portorose. *Portorose*. Portorose: Azienda di Cura, 1939.
- Baxa, Carlo (ur.). *Portorose bei Trieste, saison 1913*. Portorose: Kur-Kommission, 1913.
- Baxa, Carlo. *Riviera Istriana - Guida di Portorose presso Trieste*. Portorose: Commissione di Cura, 1920.
- Bayer, Emil in Krbalek, Franz. *Almanach der Österreichischen Riviera, 1908-1909, Küstenlandische Kurorte-Revue*. Laibach: Dragotin Hribar, 1908.
- Blažević, Ivan, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: Otokar Kerševani, 1987.
- Catalogo generale della prima esposizione provinciale istriana*. Capodistria: Carlo Priora, 1910.
- Cherini, Aldo. *Mezzo secolo di vita a Capodistria. Spoglio di cronaca giornalista 1890 – 1945*. Trieste: C. Cherini, 1990.
- Contento, Ugo. Pirano. *I bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia*. Trieste: Tipografia Tomasich, 1892.
- 'Das Militär-Kurhaus in Portorose bei Pirano', *Wiener Bauindustrie-Zeitung* 24, 51. 20. september 1907, 433-434.
- Dillinger's Reise- und Fremden-Zeitung* 7, 29.10. oktober 1896, 10.
- ENIT. *Elenco Alberghi, Pensioni e ville della Venezia Giulia*, 2^a ed., estate-autunno 1922. Roma: ENIT, 1922.
- Erceg, Ivan. 'O zdravstvenim prilikama u Istri početkom 19. stoljeća', *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 24 (1981), 175-221.
- Franzoni, Lucio. 'Giovanni Righetti ingegnere – architetto (1827-1901), Parte XV: La Villa San Lorenzo di Portorose', *La porta orientale* 31, 5-6 (1961), 213-222.
- . 'Giovanni Righetti ingegnere – architetto (1827-1901), Parte XV, puntata III: La Villa San Lorenzo (continuazione) e lo sviluppo di Portorose', *La porta orientale* 31, 11-12 (1961), 461-474.
- . 'Giovanni Righetti, Parte XV – puntata V: a) Breve storia della società »Portorose« proprietaria del »Palace Cur Hotel« e della »Villa San Lorenzo«, b) La »Villa Righetti« di Santa Lucia'. *La Porta Orientale* 31, n. 7-8, (1962), 322-329.
- Gallo, Nazario. *Progetto e statuti dello stabilimento balneare e di villeggiatura in S. Lorenzo di Portorose presso Pirano*. Trieste: Lloyd, 1856.
- Gojak, Rudo. 'Tri turistična obdobja slovenske morske obale', *Turistični vestnik* 8, št. 7-8 (1960), 230-234.
- Guida di Portorose presso Trieste*, (1921).
- Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 9. Jg. Wien: Elbemühl, 1911.
- Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 10. Jg. Wien: Elbemühl, 1912.
- Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 11. Jg. Wien: Elbemühl, 1913.
- Illustrierter Wegweiser durch österreichischen Kurorte, Sommerfrischen und Winterstationen, Heft: Krain, Küstenland, Dalmatien Bosnien und Herzegowina (Kroatien)*, 12. Jg. Wien: Elbemühl, 1914.
- Kosi, Miha. *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.

La Provincia, 16. 6. 1872, 1008.

Laibacher Zeitung, 107 (11. 05. 1907), 992.

Lokalanzeiger für Portorose, Frühling Saison 1912, II. Teil, N. 3. Portorose: Kur-Kommission, 1912.

Madonizza, Antonio. *Almanacco istriano 1864* (Capodistria: Guseppe Tondelli, 1864), 66-102.

Matos, Urša. 'Razprodaja riviere. Kdo so največji lastniki nepremičnin na slabih 46 kilometrih slovenske obale', *Mladina*, št. 28 (15. 7. 2002), dosegljivo na www.mladina.si/92391/razprodaja-riviere.

Mogorović Crljenko, Marija. 'Hospitali u Istri u srednjem i ranom novom vijeku', *Povijesni prilozi* 23, (2002), 105-116.

Odločba Urada za varstvo konkurence na Ministrstvu za gospodarstvo Republike Slovenije z dne 5. 9. 2008 o priglašeni pripojitvi družb Hoteli Piran d.d., Metropol Group d.d. in HTP Simonov zaliv d.d. k družbi Hoteli Bernardin d.d. (<http://www.varstvo-konkurence.si/fileadmin/varstvo-konkurence.si/pageuploads/ijz067.pdf>).

Omladič, Ljuban. 'Turistični razvoj slovenske obale'. V *Jadranski koledar 1972*, 70. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1972.

Progetto per l'ampliamento dei bagni di acqua madre e di spiaggia presso Pirano. Trieste: Giovanni Balestra, 1890.

Progetto Villa Tartini quale luogo di cura climatico-balneare. strugnano presso Pirano. Trieste: Tipografia Hermanstorfer, 1912.

Radossi, Giovanni. *Monumenta heraldica Iustinopolitana. Stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria*, Collana degli atti N. 21. Rovigno: Centro di ricerche storiche, 2003.

Riedl, Ermano. *Portorose e i suoi mezzi di cura*. Portorose: Commissione di Cura, 1929.

Rogoznica, Deborah. 'Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)', *Acta histriae* 13, 2(2005), 395-422.

Sau, Silvano. *L'Isola che non c'è più*. Isola: Il Mandracchio, 2013.

Sanatorium Dr. Orazio Pupini in Portorose (Istrien) (prospekt brez datuma).

Schiavuzzi, Bernardo. 'Le istituzioni sanitarie nei tempi passati', *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 8 (1892), 315-407

»SI PAK KP 23, IOLO Koper, Gospodarski svet odseka za gradnjo, leto 1949. Fascikel: Razna poročila 1949. IOLO, Turizem, t.e. 87, Poročilo o delu od 15.9.1948-31.12.1948. Koper, 5. januar 1949.«

---. *Popis počitniških domov, SI PAK fond 360*, t.e. 65, mapa 190.

Sol- und Seebad Portorose bei Pirano (Istrien), 1909.

Statistični urad Republike Slovenije (SURS). Baza podatkov. www.stat.si.

---. Letni pregled turizma 1988, 1989. Rezultati raziskovanj, št. 536. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1991.

---. Letni pregled turizma 1990. Rezultati raziskovanj, št. 577. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1992.

---. Letni pregled turizma 1991. Rezultati raziskovanj, št. 608. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1994.

---. Pregled turizma 1992-1994. Rezultati raziskovanj, št. 661. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1996.

---. Letni pregled turizma 1995. Rezultati raziskovanj, št. 681. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1997.

---. Letni pregled turizma 1996. Rezultati raziskovanj, št. 708. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1998.

---. Letni pregled turizma 1997. Rezultati raziskovanj, št. 736. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1999.

---. Letni pregled turizma 1998. Rezultati raziskovanj, št. 738. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2000.

---. Letni pregled turizma 1999. Rezultati raziskovanj, št. 754. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2001.

---. Letni pregled turizma 2000. Rezultati raziskovanj, št. 771. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2002.

---. Letni pregled turizma, Slovenija, 2001. Rezultati raziskovanj, št. 787. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2003.

---. Letni pregled turizma, Slovenija, 2002. Rezultati raziskovanj, št. 805. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2004.

Touring Club Italiano, *Guida pratica ai luoghi di soggiorno e di cura d'Italia. Parte I, Vol. II*. Roma: TCI, 1933.

Turistički savez Jugoslavije, *Hotelski vodič 1954 Jugoslavia*. Beograd: Turistički savez Jugoslavije, 1954.

Verkehrsbuch der Österreichischer Eisenbahnen, 6. Krain und Küstenland. Wien: Christoph Reisser, 1910.

Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij, *Uradni list RS*, št. 55/1992.

Zakon o združenem delu, *Uradni list SFRJ*, št. 53/1976.

Zakon od dne 25. julija 1897 l. s katerim se ustanovljajo načelne določbe za urejanje zdravstvenosti in uvedenje zdravstvenega reda za zdravstveni okraj Porto Rose pri Peranu, *Zakonik in ukaznik za avstrijsko in ilirsko Primorje*, 15, št. 21 (1897), 85-6.

Zavod LR Slovenije za statistiko. Letni pregled turizma 1961. Statistično gradivo. Ljubljana: Zavod LR Slovenije za statistiko, 1962.

Zavod SR Slovenije za statistiko. Letni pregled turizma 1962. Statistično gradivo SR Slovenije, št. 20. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1963.

---. Letni pregled turizma 1963. Statistično gradivo SR Slovenije, št. 4. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1965.

---. Letni pregled turizma 1964. Statistično gradivo SR Slovenije, št. 2. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1966.

---. Letni pregled turizma 1965. Statistično gradivo SR Slovenije, št. 25. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1967.

---. Letni pregled turizma 1966. Statistično gradivo SR Slovenije, št. 12. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1968.

---. Letni pregled turizma 1967. Statistično gradivo, št. 5. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1969.

---. Letni pregled turizma 1968. Statistično gradivo, št. 24. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1969.

---. Letni pregled turizma 1969. Statistično gradivo, št. 12/71. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1971.

---. Letni pregled turizma 1970. Statistično gradivo, št. 9/72. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1972.

---. Letni pregled turizma 1971. Statistično gradivo, št. 9/73. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1973.

---. Letni pregled turizma 1972. Statistično gradivo, št. 10/74. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1974.

---. Letni pregled turizma 1973-76. Rezultati raziskovanj, št. 129. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1979.

---. Letni pregled turizma 1977. Rezultati raziskovanj, št. 178. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1980.

---. Letni pregled turizma 1978. Rezultati raziskovanj, št. 182. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1980.

---. Letni pregled turizma 1979. Rezultati raziskovanj, št. 222. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1981.

---. Letni pregled turizma 1980. Rezultati raziskovanj, št. 242. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1981.

---. Letni pregled turizma 1981. Rezultati raziskovanj, št. 298. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1983.

---. Letni pregled turizma 1982. Rezultati raziskovanj, št. 367. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1985.

---. Letni pregled turizma 1983. Rezultati raziskovanj, št. 384. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1986.

---. Letni pregled turizma 1984. Rezultati raziskovanj, št. 417. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1987.

---. Letni pregled turizma 1985-1987. Rezultati raziskovanj, št. 467. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1989.

Statistični urad Republike Slovenije (SURS). Letni pregled turizma 1988, 1989. Rezultati raziskovanj, št. 536. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1991.

- . Letni pregled turizma 1990. Rezultati raziskovanj, št. 577. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1992.
- . Letni pregled turizma 1991. Rezultati raziskovanj, št. 608. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1994.
- . Pregled turizma 1992-1994. Rezultati raziskovanj, št. 661. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1996.
- . Letni pregled turizma 1995. Rezultati raziskovanj, št. 681. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1997.
- . Letni pregled turizma 1996. Rezultati raziskovanj, št. 708. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1998.
- . Letni pregled turizma 1997. Rezultati raziskovanj, št. 736. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1999.
- . Letni pregled turizma 1998. Rezultati raziskovanj, št. 738. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2000.
- . Letni pregled turizma 1999. Rezultati raziskovanj, št. 754. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2001.
- . Letni pregled turizma 2000. Rezultati raziskovanj, št. 771. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2002.
- . Letni pregled turizma, Slovenija, 2001. Rezultati raziskovanj, št. 787. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2003.
- . Letni pregled turizma, Slovenija, 2002. Rezultati raziskovanj, št. 805. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2004.

Stale pokračuje prava, jen jeden den
 odpovest
 Caro cugino Correspondenzkarte.
 dituji ze nejse oclou. Clutni
 mi jde zmanevite; tak ocera
 Kuceru, polobku a anekdotam.
 moroufmi; prouto s drubky
 Kuzete, nikol. R. Kausku omdy
 a 2 velke flaky teleci studek
 pak sem byl cely dny po
 meloun. Smel jsem ho
 2 krat vyprojem ted za
 1/2 celeho dne sem byl
 pil hodny s moji. To
 dave jme jli do Pirana.
 Noham jsem chodil po nite
 pak jme tam byl v hlavne
 a pak jsem porci mela. Ta to jme
 roh Soudstet a Karlovy

Signor

Jaroušek Fránek
 býv profesora Konservat.
 a map tele domu

Praha

Smichov 777
 roh Soudstet a Karlovy

RAZVOJ SMJEŠTAJNIH KAPACITETA I PODUZETNIŠTVA U OBALNOM DIJELU ISTARSKOG POLUOTOKA U HRVATSKOJ

RAZVOJ NAMESTITVENIH ZMOGLJIVOSTI IN PODJETNIŠTVA OBALNEGA DELA ISTRSKEGA POLOTOKA NA HRVAŠKEM

Izvleček

Hrvaški del istrskega polotoka je danes ena najpomembnejših hrvaških turističnih destinacij in destinacija z najdaljšo zgodovinsko kontinuiteto v turizmu. Zgodovinski razvoj namestitvenih zmogljivosti na istrskem polotoku je mogoče spremljati preko zgodovinskih in političnih dejstev, ki so vplivala na intenzivnost podjetniških projektov v opazovanem obdobju, od 19. stoletja, ko je bil zgrajen prvi hotel Kvarner v Opatiji, pa vse do danes. Opazovano časovno obdobje so zaznamovala tri vojna obdobja s stagnacijo podjetniških podvigov pri gradnji namestitvenih zmogljivosti pa tudi obdobja izredno velike aktivnosti (npr. intenzivna izgradnja namestitvenih objektov v šestdesetih letih 20. st.). Zadnja leta se v Istri poleg turizma v poletnih mesecih, ki je usmerjen v morje in sonce, zelo intenzivno razvijajo različne selektivne oblike turizma, namestitvena ponudba pa se prilagaja sodobnim zahtevam turističnega trga.

Uvod

Istrski polotok leži v bližini vseh pomembnejših evropskih turističnih trgov, kar mu je že zelo zgodaj omogočilo razvoj turističnih aktivnosti. Vsekakor so k razvoju turizma na obalnem področju istrskega polotoka prispevali tudi značilnosti podnebja – blaga klima, čisto in bistro morje, naravne lepote in bogata kulturno-zgodovinska dediščina. Spremembe, ki so se na področju turizma odvi-

Sažetak

Hrvatski dio poluotoka Istre predstavlja danas jednu od najznačajnijih turističkih destinacija Hrvatske, ali i destinaciju s najdužim povijesnim kontinuitetom u turizmu. Povijesni razvoj smještajnih kapaciteta na području istarskog poluotoka može se pratiti sagledavanjem povijesnih i političkih činjenica koje su utjecale na intenzitet poduzetničkih projekata tijekom promatranog razdoblja od 19. st. kada je izgrađen prvi hotel Kvarner u Opatiji pa do današnjih dana. Promatrano vremensko razdoblje obilježili su tri ratna razdoblja koja bilježe stagnaciju poduzetničkih pothvata u izgradnji smještajnih kapaciteta, ali i razdoblja vrlo intenzivne aktivnosti u stvaranju istih (npr. intenzivna izgradnja smještajnih kapaciteta šezdesetih godina 20. st.). Posljednjih se godina na području Istre vrlo intenzivno osim turizma u ljetnim mjesecima usmjerenog na sunce i more razvijaju različiti i selektivni oblici turizma te se smještajna ponuda prilagođava suvremenim zahtjevima turističkog tržišta.

Uvod

Istarski je poluotok geografski smješten u blizini svih važnijih europskih emitivnih turističkih tržišta, a takav položaj omogućio mu je da vrlo rano započne s turističkim aktivnostima. Svakako da su i karakteristike podneblja pridonijele razvoju turizma na obalnem području istarskog poluotoka – blaga klima, čisto, bistro more, prirodne ljepote i bogata kulturno-povijesna baština. Pro-

jale na tem prostoru, so posledica društveno-političnih razmer in državnih tvorba, ki jim je Istra pripadala (Avstro-Ogrska, Italija, Jugoslavija). Zgodovina turizma na področju nekdanje Jugoslavije (in tudi Istrskega polotoka) ni dovolj raziskana, zato tudi še ni mogoče določiti poteka razvoja v posameznih mestih, kjer je bil turizem sprejet kot gospodarski fenomen. S področja zgodovinskega razvoja turizma (in namestitvenih zmogljivosti) je na voljo zelo malo del, med njimi pa so najpogosteje takšna, ki v obliki potopisa obravnavajo posamezno mikrodestinacijo, ki danes velja za turistično. Na voljo pa so tudi časopisi, ki poročajo o novostih ali pa opisujejo istrsko obalo ali namestitev. Zanimiva obala ter bogastvo kulturno-zgodovinske dediščine so že od nekdaj privlačili tiste, ki so želeli odkriti nova področja ter del svojega časa preživeti v klimatsko ugodnejših razmerah, kot so bile tiste v kraju njihovega prebivališča. Danes je to prostor, ki je prometno dobro povezan z najpomembnejšimi evropskimi trgi, zato ne preseneča dejstvo, da se hitro razvija tudi sam turizem, še posebej pa sta vidna rast in razvoj namestitvenih zmogljivosti, katerih raznolikost je odličen temelj konkurenčne turistične ponudbe v Evropi. Danes obalo istrskega polotoka resnično opredeljuje enakomerna turistična razvitost vseh njenih delov (z občasnimi nihanji) ter raznolikost namestitvenih zmogljivosti (od hotelov in zasebnih namestitev v obalnem delu pa do različnih moderno urejenih vil ali turističnih kmetij v notranjosti polotoka). Trdimo lahko, da obalno področje hrvaškega dela Istre, tako skozi zgodovino kot tudi danes, predstavlja najpomembnejšo turistično destinacijo hrvaškega turizma.

1. Začetki razvoja turizma in prve namestitvene zmogljivosti ob koncu 19. stoletja

Za razvoj turizma in namestitvenih zmogljivosti obalnega dela istrskega polotoka je še posebej pomembno obdobje ob koncu 19. stoletja, kar je sicer kasneje kot v drugih pomembnejših evropskih turističnih državah. Opatija je bila v tem obdobju v najboljšem položaju in jo zato lahko imenujemo za pionirja v razvoju turizma obalnega dela istrskega polotoka. Turistični razvoj je še pospešila gradnja

mjene koje su se u turističkom smislu događale na prostoru istarskog poluotoka posljedica su društveno-političkih stanja i državnih formacija kojima je isti prostor pripadao (Avstro-Ugarska, Italija, Jugoslavija). Turistička povijest na području bivše Jugoslavije (pa i istarskog poluotoka) nije dovoljno istražena, tako da nije još moguće odrediti redoslijed razvoja turizma u pojedinim mjestima kao ekonomskog fenomena. Iz područja povijesnog razvoja turizma (i smještajnih kapaciteta) ima vrlo malo radova i najčešće su to radovi koji kao putopisi obrađuju pojedinu mikrodestinaciju koja danas ima turistički značaj. Zatim su tu novine i časopisi koji javljaju novosti ili opise istarske obale i smještaja. Zanimljiva obala te bogatstvo kulturno-povijesne baštine oduvijek su privlačili one koji su htjeli otkriti nove prostore te dio svog vremena provesti u klimatski pogodnijim prostorima od područja njihova stalnog boravka. Danas je to prostor koji je prometno dobro povezan s prostorima najznačajnijih europskih tržišta pa stoga ne čudi brzina kojom se razvija i sam turizam, ali i rast i razvoj smještajnih kapaciteta, čija raznolikost postiže dobre temelje konkurentne turističke ponude u Europi. Obalu istarskog poluotoka u današnje vrijeme uistinu definira podjednaka turistička razvijenost svih dijelova (svakako, postoje oscilacije) te raznolikost smještajnih kapaciteta (od hotelskog smještaja i privatnog smještaja obalnog dijela do raznolikih moderno uređenih vila ili seoskih domaćinstava u unutrašnjosti poluotoka). Može se ustvrditi da dio hrvatske obale Istre kako kroz povijest tako i danas predstavlja najznačajniju turističku destinaciju hrvatskog turizma.

1. Početak razvoja turizma i prvi smještajni kapaciteti krajem 19. stoljeća

U turističkom razvoju i razvoju smještajnih kapaciteta osobitu važnost na obali istarskog poluotoka ima kraj 19. stoljeća, što je kasnije nego u drugim značajnijim turističkim zemljama Europe. Opatija je u tom razdoblju imala veoma značajnu poziciju i možemo je definirati kao pionira u razvoju turizma obalnog dijela istarskog poluotoka. Turistički razvoj potaknut je izgradnjom mreže željeznica te su uz prugu vezane prve turističke

železniškoga omrežja, saj so bile s progo povezane prve turistične regije polotoka in namestitvene zmogljivosti. Uprava železniškoga podjetja *Südbahn* (Družba Južnih železnica) si je za cilj postavila izgradnju namestitvenih zmogljivosti v krajih, kot sta Semmering (znano zimsko letovišče v Avstriji) in Opatija, kar naj bi pripomoglo k razvoju turizma, pa tudi povečalo železniški promet (izboljšalo njihovo osnovno dejavnost). Vsak odsek proge na istrskem polotoku je doprinesel k razvoju turizma in gradnji namestitvenih in gostinskih objektov na tem področju; odsek proge v Istri je omogočil razvoj Brionov, z reško progo pa se je razvila Opatija kot pomembno avstrijsko letovišče. Vsekakor pa je k razvoju namestitvenih objektov pripomogla tudi leta 1843,¹ dokončana cesta, ki je povezala Kantrido, Preluk, Volosko in Iko ter omogočila nove povezave na tem področju.

Zanimivo je dejstvo, da se je ta del avstrijske riviere pripravljala na razvoj zdravstvenega turizma, k čemur je leta 1859² pripomogel Juraj Matija Šporer, ki je bil pobudnik ustanovitve Družbe za izgradnju Opatije kot obmorskega kopališča in naravnega zdravilišča (danes se po njem imenuje Umetniški paviljon). Razvoj opatijskega turizma je povezan tudi z izgradnjo poletnega dvorca v Opatiji z imenom Villa Angiolina. Reški patricij in trgovec z lesom in žitom, vicekonzul na Danskem leta 1822, Iginio Ritter von Scarpa (1794–1866), sin trgovskega podjetnika Paola Scarpe, ki se je leta 1778 na Reko preselil iz Benetk, zgradil Villo Angiolino leta 1844. Iginio Ritter von Scarpa je dvorec zgradil v slogu »jadranskega bidermajerja«, imenoval pa ga je po soprogi Angiolini, s katero se je poročil leta 1821. Leto gradnje vile Angioline se šteje za začetek turističnega razvoja Opatije.³ Kot zanimivost – v tem prvem namestitvenem objektu Opatije so bili med prvimi gosti leta 1854 hrvaški ban Jelačić s soprogo, leta 1860 pa avstrijska cesarica Marija-Ana, soproga avstrijskega cesarja Ferdinanda I. Bivanje teh znanih osebnosti je zagotovo spodbudilo zanimanje okolice za obisk Opatije. Leta 1875 je vilo kupil grof Chorinsky in jo začel oddajati turistom, s tem pa so se začeli ustvarjati temelji turizma v Opatiji. Pokorny piše, da so bili takrat v knjigo gostov vpisani:⁴ prestolonaslednik E. H. Rudolf, E. H.

regije istarskog poluotoka i smještajni kapaciteti. Uprava željeznice poduzeća *Südbahn* (Društva južnih željeznica) postavila je kao ciljeve izgradnju smještajnih kapaciteta u destinacijama poput Semmeringa (poznato zimovalište u Austriji) i Opatije, koji će razviti ne samo turizam već i povećati promet vlakom (tj. poboljšati njihovu osnovnu djelatnost). Svaki krak pruge koji se pružao istarskim poluotokom omogućio je razvoj turizma, ali i izgradnju kako smještajnih tako i ugostiteljskih kapaciteta na tom području, pa je tako krak pruge u Istri omogućio razvoj Brijuna, a izgradnjom riječke pruge razvila se Opatija kao značajna austrijska rivijera. Svakako da je razvoju smještajnih kapaciteta i turističkog boravka na tom području pridonijela i 1843¹. godine izgrađena cesta kojom se povezuju Kantrida, Preluk, Volosko i Ika, što otvara nove mogućnosti komunikacije na tom području.

Zanimljiva je činjenica da se ovaj dio avstrijske rivijere pripremao za razvoj zdravstvenog turizma, čemu pridonosi činjenica da je 1859. godine² Juraj Matija Šporer potaknuo osnivanje Društva za izgradnju Opatije kao morskog kupališta i prirodnog lječilišta (danas je po njemu nazvan Umjetnički paviljon). Razvoj opatijskog turizma veže se u Opatiji uz izgradnju ljetnikovca Villa Angioline koji je veletrgovac Iginio Scarpa nazvao prema svojoj supruzi. Riječki patricij i trgovac drvom i žitom, vicekonzul u Danskoj 1822. godine, Iginio Ritter von Scarpa (1794.–1866.), sin trgovačkog poduzetnika Paola Scarpe koji je iz Venecije doselio u Rijeku 1778. godine, sagradio je u Opatiji vilu Angiolinu 1844. godine. Iginio Ritter von Scarpa sagradio je ljetnikovac u stilu „jadranskog bidermajera“, a nazvao ga je imenom svoje supruge Angioline, s kojom se vjenčao 1821. godine. Godina izgradnje vile Angioline uzima se za početak turističkog razvoja Opatije.³ Zanimljivo je da su upravo u tom prvom smještajnom objektu Opatije među prvim gostima bili 1854. godine hrvatski ban Jelačić sa suprugom te 1860. godine avstrijska carica Maria-Ana, supruga avstrijskog cara Ferdinanda I. Sigurno da je boravak tih poznatih osoba potaknuo interes okruženja za dolazak u Opatiju. Godine 1875. vilo kupuje grof Chorinsky i iznajmljuje ju turistima te se na taj način stvaraju temelji turizma u

Albrecht, E. H. Josef, nadvojvodinja Christine, takratna kraljica Španije, mnogi ministri, aristokrati, umetniki. Generalni direktor družbe Južnih železnic Friedrich J. Schüller je leta 1882 kupil vilo Angiolino, s katero so se začeli uresničevati načrti Družbe Južnih železnic. Uveljavljanju Opatije kot zdravstvenega resorta avstro-ogrške monarhije je botrovalo pisanje v vodiču avtorja Heinricha von Noë, pa tudi pogovori v dunajskih zdravniških krogih o zelo ugodnih klimatskih razmerah kvarnerskega področja, kot npr. laringologa Leopolda Schrötter Ritter von Kristellija in kirurga Theodora Billrotha.⁵ Temu v prid govori tudi dejstvo, da je potopisec Pokorny⁶ v januarju 1882 bival na Opatijski rivieri in v avstrijskem časopisu *Österreichischen Touristen Zeitung* podrobno opisal riviero in svoje bivanje v vili Triestina v Iki (danes v kraju Ičići). Lastnik vile je bil gospod Pečnak, okrog vile pa je imel nasajene vrtnice, vinsko trto itd.

Po Blaževiću⁷ so za Opatijo in za njene začetke turizma na začetku bili pomembni: gradnja prve turistične vile, vodenje prve statistike obiskovalcev, odprtje prvega izrazito turističnega hotela, razglasitev prvega obmorskega klimatskega zdravilišča (4. marca 1889) in sprejetje prvega zdraviliškega kodeksa, v katerem je bilo urejeno tudi plačilo turistične takse. To so bili temelji turističnega razvoja turizma v Opatiji, zasluge pa ima tudi podjetje Južne železnice, ki je v Opatiji želelo razviti zimsko letovišče za avstrijsko gospodo.

Avstrijska družba Južne železnice je ob sodelovanju Mednarodnih spalnih vlakov in še nekaterih družb ter ob pomoči države leta 1884 v Opatiji zgradila hotel Kvarner, in sicer ob obalni poti med Villo Angiolino in cerkvijo sv. Jakova.⁸ 27. marca 1884 je bila otvoritev hotela Kvarner skupaj s paviljonom za kopanje (Slika 1), 8. 9. 1884 pa še Depandanse I.⁹ Gradnja hotela Kvarner v Opatiji se je začela spomladi 1883, končana pa je bila v desetih mesecih, kar predstavlja svojevrsten rekord tistega časa. Ob odprtju omenjenega hotela je tednik *Naša sloga* v številki 16 iz leta 1884 zapisal: »V Opatiji je odprta nova velika gostilna – hotel Quarnero v novi veličastni zgradbi Južne železnice. Ima kar 60 sob za goste.«¹⁰

Opatiji. Pokorny piše da su u knjigu gostiju onda bili upisani⁴: prijestolonasljednik E. H. Rudolf, E. H. Albrecht, E. H. Josef, nadvojvotkinja Christine, tadašnja kraljica Španjolske, mnogi ministri, aristokrati te umjetnici. Generalni direktor Južnih željeznica, Friedrich J. Schüller, kupio je 1882. godine vilu Angiolinu, kojom su se počeli ostvarivati planovi Društva južnih željeznica. Kupovini i transformaciji Opatije u zdravstveni resort Austro-Ugarske monarhije prethodilo je pisanje pisca vodiča Heinricha von Noë, ali i priče tadašnjih medicinskih bečkih krugova, o vrlo povoljnim klimatskim uvjetima kvarnerskog područja, kao npr. laringologa Leopolda Schrötter Rittera von Kristellija te kirurga Theodora Billrotha.⁵ Tome u prilog govori i činjenica da je putopisac Pokorny⁶ u siječnju 1882. boravio na Opatijskoj rivijeri te detaljno opisao rivieru u austrijskim novinama *Österreichischen Touristen Zeitung* i svoj boravak u villi Triestina u Iki u kojoj je boravio. Vlasnik vile bio je g. Pečnak, a oko vile je bila posađena vinova loza, ružine živice itd.

Prema Blaževiću⁷, za Opatiju i njen turistički nastanak su u tim početnim fazama bitni: izgradnja prve turističke vile, vodenje prve statistike posjetitelja, otvaranje prvog izrazito turističkog hotela, proglašenje prvog primorskog klimatskog lječilišta (4. ožujka 1889.) i donošenje prvog lječilišnog kodeksa koji je regulirao i plaćanje boravišne pristojbe. Ovo su temelji turističkog razvoja opatijskog turizma, ali te zasluge idu i poduzeću Južnih željeznica kojemu je bilo u cilju da se Opatija razvije u zimsko boravište austrijske gospode.

Austrijsko Društvo južnih željeznica je uz sudjelovanje Međunarodnih kola za spavanje i još nekih društava te potpomognuto državom sagradilo hotel Kvarner u Opatiji 1884. godine na obalnom putu između vile Angioline i Crkve sv. Jakova.⁸ Dana 27. ožujka 1884. otvoren je hotel Kvarner zajedno s paviljonom za kupanje (slika 1), a 8. rujna 1884. Depandanse I.⁹ Gradnja hotela Kvarner u Opatiji započela je u proljeće 1883. godine i dovršena je za samo deset mjeseci, što predstavlja svojevrsni rekord onog vremena. Povodom otvaranja spomenutoga hotela tjednik *Naša sloga* je u 16. broju iz 1884. godine donio napis: „U

Slika 1: Hotel Quarnero, Hotel Kvarner Opatija okoli leta 1908¹¹
Slika 1: Hotel Quarnero, hotel Kvarner u Opatiji, oko 1908. godine¹¹

Hotel je zasnoval Franz Wilhelm, nadzornik izvajalcev pa je bil Oswald Messe. Stavba je zgrajena v neoklasičnem slogu in je izpolnjevala vse pogoje za obisk bogate klijente. Ob hotelu je bil pokriti bazen z ogrevano morskovo vodo. Urejeni so bili tudi hlevi za konje in krave ter depandanse II in III. Ob hotelskih zgradbah so zrastle tudi reprezentativne vile: vila in hotel Slatina, Amalia, Laura, Flora, Mandria, podjetniki pa so začeli graditi tudi penzione Wiener Hein, Speranza, Vier Jahreszeiten.¹² Zmogljivosti hotela Kvarner pa v tistem času niso zadostovale za tako veliko povpraševanje, zato je podjetje Južnih železnic začelo z gradnjo hotela Stephanie, ki so ga poimenovali po nadvojvodinji Stephanie – soprogi avstro-ogrskega prestolonaslednika Rudolfa. Otvoritev hotela je bila leta 1885 (današnji hotel Imperial). Novozgrajeni hoteli so

Opatiji je otvorena velika gostionica – hotel Quarnero u novoj veličanstvenoj zgradi Južne željeznice. Ima 60 soba za goste.¹⁰

Hotel je projektirao Franz Wilhelm, a izvedbu nadzirao Oswald Messe. Zgrada je izvedena u neoklasicističkom stilu, a prostorije su imale sve uvjete za bogatu klijentelu. Uz hotel se nalazio natkriti bazen s grijanom morskom vodom. Uredene su i štale za konje i krave te depandanse II i III. Uz hotelske zgrade grade se i reprezentativne vile: vila i hotel Slatina, Amalia, Laura, Flora, Mandria, a poduzetnici grade još pansione Wiener Hein, Speranza i Vier Jahreszeiten.¹² Kapaciteti hotela Kvarner u to doba nisu bili dovoljni za tako veliku potražnju pa je poduzeće Južnih željeznica počelo s izgradnjom hotela Stephanie,

nudili tople morske kopeli in masažo. Direktor hotela je bil podjetnik Emil Kuranda, ki je imel za istrsko obalo velike načrte. Zaradi tega je želel podporo princeze in hotel poimenoval po njej. Leta 1893 o Opatiji pišejo vsi evropski časopisi, leta 1894 pa je Opatijo obiskal cesar.¹³ V tistem času so odprli tudi sanatorij za otroke (današnji hotel Belveder). Pospješeno gradnjo hotelov in sanatorija je spremljala tudi gradnja objektov dodatne ponudbe: čitalnica v hotelu Kvarner, glasbena soba za goste v hotelu Stephanie, teniško igrišče, kjer je bil gostom na voljo tudi trener, ki ga je najela Zdraviliška komisija. V hotelu Kvarner ali v kavarni Stephanie so se odvijali večerni koncerti, jutranji pa so se odvijali na kopališču Slatina. V hotelu Stephanie so postavili oder zdraviliškega gledališča, njegova sezona je trajala od januarja do marca.¹⁴

V interesu Schülerja, direktorja Južnih železnic, je bilo pomagati tudi cenejšim penzionom in prenočiščem (ne le namestitvenim objektom Južnih železnic), saj je želel, da bi tudi gostje s slabšim finančnim stanjem uporabljali njegove bazene in prostore, namenjene izboljšanju zdravja in seveda za prihod v Opatijo uporabili železnico.¹⁵ Takratni namestitveni in gostinski objekti (še posebej kavarne) so bili urejeni po dunajskem vzoru. Kavarna Kvarner (leta 1911 je bila na tem mestu zgrajena Kristalna dvorana Kvarner) in paviljon Glacier¹⁶ sta bila takrat zbirališče najbolj znanih obiskovalcev Opatije. Od leta 1896 so imeli vsi hoteli in zasebne vile električno razsvetljava.¹⁷ Zaradi čim boljšega ravnanja z gosti in v skrbi za njihovo zdravje sta avstrijsko ministrstvo za notranje zadeve in sanitarni državni svet dne 5. avgusta 1886 izdala navodila v zvezi s pojavom kolere, po katerih naj bi bil lastnik hotela in vse osebe, ki potnikom oz. turistom oddajajo sobe, dolžni lokalnim oblastem poročati glede zdravstvenega stanja gostov, še posebej v primeru suma, da je kdo zbolel. Oblasti so opravljale zdravstveni nadzor gostov hotela in drugih objektov, v primeru pojava bolezni pa je bila njihova dolžnost, da uredijo vse v zvezi z namestitvijo in zdravljenjem obolele osebe.¹⁸

Hotel Belle Vue, Opatija v Opatiji, zgrajen leta 1891 (Slika 2.). Bil je razkošno opremljen, saj je imel centralno ogre-

nazvanog po nadvojvotkinji Stephanie – supruzi austrougarskog prijestolonasljednika Rudolfa, koji je otvoren 1885. godine (današnji hotel Imperial). Novoizgrađeni hoteli imali su tople morske kupke i masažu. Direktor hotela bio je poduzetnik Emil Kuranda koji je imao velike planove za istarsku obalu. Zbog toga je tražio potporu princeze i nazvao hotel po njoj. Godine 1893. o Opatiji se piše u svim europskim časopisima, a 1894. godine u Opatiju je došao car.¹³ U to vrijeme bilježi se i otvaranje sanatorija za djecu (današnji hotel Belveder). Ubrzanu izgradnju hotela i sanatorija prati i izgradnja pratećih sadržaja, poput čitaonice u hotelu Kvarner, glazbene sobe za goste u hotelu Stephanie, teniskog igrališta, gdje je gostima stajao na raspolaganju i trener kojeg je angažirala Lječilišna komisija. U hotelu Kvarner ili kavani Stephanie dvaput su se održavali večernji koncerti, dok su se jutarnji održavali na kupalištu Slatina. U hotelu Stephanie bila je postavljena pozornica Lječilišnog kazališta, čija bi sezona trajala od siječnja do ožujka.¹⁴

Schüleru, direktoru Južnih željeznica, također je bilo u interesu pomagati i štititi i jeftinije pansione i svratišta (ne samo smještajne kapacitete Južnih željeznica), kako bi gosti slabijeg imovinskog stanja također koristili njegove bazene i prostore namijenjene poboljšanju zdravlja te željeznicu za dolazak u Opatiju.¹⁵ Tadašnji smještajni i ugostiteljski objekti (osobito kavane) imali su bečke uzore. Kavarna Kvarner (kasnije je 1911. godine na tom mjestu izgrađena Kristalna dvorana Kvarner) i paviljon Glacier¹⁶ bili su sastajališta najpoznatijih posjetitelja Opatije. Od 1896. godine svi hoteli i privatne vile imali su osvjetljenje električnom energijom.¹⁷ U cilju što boljeg ophođenja s gostima i brige oko zdravlja gostiju, austrijsko ministarstvo unutrašnjih poslova i sanitarni državni savjet izdali su 5. kolovoza 1886. godine napatuk u vezi s pojavom kolere, prema kojem su vlasnik hotela i sve osobe koje izdaju putnicima-turistima sobe dužni lokalnim vlastima podnositi izvještaje o zdravstvenom stanju gostiju, osobito ako postoji sumnja da je netko bolestan. Vlasti su obvezno vršile zdravstveni nadzor nad gostima hotela i drugih objekata te su u slučaju manifestacije bolesti bile dužne osigurati smještaj i liječenje obolele osobe.¹⁸

vanje, tekočo vodo, električno in telefon ter morske kopeli. Leta 1896 so odprli hotel Agava (vila Habsburg), ki je bil v lasti Josefa Ledererja. Imel je 130 sob, morske kopeli in kopeli s sladko vodo, centralno ogrevanje, električno dvigalo, čitalnico ter lastni avtomobil za prevoz gostov. Leta 1888 je bil zgrajen hotel Opatija v Opatiji, ki je na začetku služil kot sanatorij. Še pred I. svetovno vojno objekt postane hotel in penzion Quisisana. Posebnost tega hotela je bila temnica za razvijanje fotografij.¹⁹ Leta 1895 je bil zgrajen penzion Iris (kasneje hotel Miramar), dve leti kasneje pa južno od пристanišča tudi penzion Carmen (kasneje hotel Primorka). Oba objekta sta zrasla na zahodni strani ulice, na relativno ozki parceli brez širših zelenih površin. Ker so ju precej dograjevali, sta izgubila svoj prvotni videz. Kasneje je bil zgrajen tudi penzion Beauregard.²⁰

Hotel Belle Vue u Opatiji izgrađen je 1891. godine (slika 2). Bio je luksuzno opremljen: centralno grijanje, tekuća voda, električna struja i telefon te morske kupke. Godine 1896. otvoren je hotel Agava (vila Habsburg), vlasništvo Josefa Lederera. Imao je 130 soba, slatkovodne i morske kupke, centralno grijanje, električno dizalo, čitaonice te vlastiti automobil za prijevoz gostiju. Godine 1888. izgrađen je hotel Opatija u Opatiji koji je na početku služio kao sanatorij. Još prije Prvog svjetskog rata objekt postaje hotel i pension Quisisana. Specifičnost ovog hotela bila je tamna komora za razvijanje fotografija.¹⁹ Godine 1895. izgrađen je pension Iris (kasnije hotel Miramar), a dvije godine kasnije južno od luke pension Carmen (kasnije hotel Primorka). Oba su objekta izrasla sa zapadne strane ulice na relativno uskoj parceli bez šire zelene površine. Znatno dograđeni, izgubili su svoj prvotni izgled. Kasnije je izgrađen i pension Beauregard.²⁰

Slika 2: Hotel Belle Vue, Opatija, Pension Hotel Belle Vue Abbazia, 1899.²¹

Slika 2: Hotel Belle Vue, Opatija, Pension Hotel Belle Vue Abbazia, 1899.²¹

Opatija je imela leta 1891 registriranih 5.313 zdraviliških gostov, medtem ko jih je bilo tri leta kasneje 8.266. Število gostov je neprestano naraščalo, kar potrjuje podatek, da je bilo leta 1897 v Opatiji registriranih 12.492 gostov, kar je Opatijo uvrščalo na peto mesto lestvice najboljših klimatskih in drugih zdravilišč avstrijskega dela dvojne monarhije (pred njo so bili: Marianske Lazne na Češkem, Ischl, Baden v Avstriji in Karlovy Vary na Češkem).²² Potem, ko je bila Opatija proglašena za klimatsko zdravilišče, se je razvoj turizma pospešil, z njim pa tudi gradnja namestitvenih objektov. Opatija je leta 1893, samo štiri leta po tem imenovanju, imela hotele Quarnero, Stephanie in Slatina (v lastništvu F. Hollermanna), penzione Quisisana (lasnik je M. Munsck), Hausner in Wurth. Opatija je imela tudi lepo število razkošnih vil: Angiolina, Amalia, Slatina, Elsa (lastnik F. Tomašić), Olga (lastnik M. Stipanić), Justi (lastnik F. Justi), Letiš (lastnik F. Letiš), Stella, Fiamin, Mecchia, Griensteidel, Camilla, Stiglich, Armonia, Sichich, Bianchini in vila Anna.²³ Leta 1898 so opatijske hotelske objekte Južnih železnic dali v najem podjetju *Internationale Schlafwagengesellschaft*, leta 1910 pa se je podjetje Južnih železnic odločilo objekte prodati nekemu konzorciju bank.²⁴

V Tabeli 1 je prikazano število turistov v Opatiji v obdobju 1890–1899, iz katere je videti stalno rast števila gostov v Opatiji. Samo v zadnjem desetletju 19. stoletja se je število prihodov v Opatijo potrojilo.

Opatija je 1891. godine imala 5.313 registriranih lječilišnih gostiju, dok ih je tri godine kasnije, 1894., imala 8.266. Broj gostiju prati daljnji trend rasta, što potvrđuje podatak da su 1897. godine u Opatiji registrirana 12.492 gosta, po čemu se Opatija nalazila na petom mjestu rang liste među brojnim klimatskim i banjaskim lječilištima austrijskog dijela dvojne monarhije (ispred su bile Marianske Lazne u Češkoj, Ischl, Baden u Austriji i Karlovy Vary u Češkoj).²² Nakon što je Opatija proglašena klimatskim lječilištem, ubrao se ritam turističke i stambene izgradnje. Opatija je 1893. godine, samo četiri godine nakon proglašenja klimatskim morskim lječilištem, imala hotele Quarnero, Stephanie i Slatina (vl. F. Hollermann), pansione Quisisana (vl. M. Munsck), Hausner i Wurth. Opatija je imala i popriličan broj raskošnih vila: Angiolinu, Amaliu, Slatinu, Elsu (vl. F. Tomašić), Olgu (vl. M. Stipanić), Justi (vl. F. Justi), Letiš (vl. F. Letiš), Stellu, Fiamin, Mecchiju, Griensteidel, Camillu, Stiglich, Armoniu, Sichich, Bianchini i vilu Anna.²³ Godine 1898. opatijski hotelski objekti Južnih željeznica dani su u zakup poduzeću *Internationale Schlafwagengesellschaft*, a 1910. godine poduzeće Južne željeznice odlučilo je prodati objekte jednom bankarskom konzorciju.²⁴

U tablici 1 prikazan je broj turista u Opatiji u razdoblju od 1890. do 1899. godine te se uočava stalno povećanje broja gostiju u Opatiji. Samo u posljednjem desetljeću 19. stoljeća utrostručio se broj dolazaka u Opatiju.

Tabela 1: Število turistov v Opatiji (v letih 1890–1899)²⁵

Tablica 1: Broj turista u Opatiji (1890. – 1899. godine)²⁵

Leto / Godina	Turisti
1890	4.009
1891	5.313
1892	5.781
1893	6.269
1894	8.266
1895	9.501
1896	10.150
1897	12.492
1898	13.705
1899	14.834

K razvoju turizma na Opatijski rivieri je pripomoglo tudi leta 1890 v Opatiji ustanovljeno lokalno turistično društvo kot prva tovrstna ustanova na področju nekdanje Jugoslavije.²⁶ Z razvojem namestitvenih zmogljivosti se je povečal tudi razvoj celotne turistične destinacije, še posebej prostorska ureditev (parki, vrtovi, ceste itd.), v okviru katerih so bili zgrajeni namestitveni in drugi objekti. Kot navaja Domac, je najbolj znan park 1. maja (danes Park Angiolina in Sv. Jakov²⁷) v središču Opatije zasnoval leta 1845 I. Scarpa z Reke. Posadil je eksotične rastline, ki so jih prinesli pomorščaki z vseh koncev sveta. Leta 1882 pa park preide v lastništvo družbe Južnih železnic. Od takrat se Opatija začne razvijati kot turistični kraj.²⁸ Ob koncu 19. stoletja je bila po razvoju namestitvenih zmogljivosti na prvem mestu Opatija in njena riviera, še posebej Lovran (znan po številnih vilah). Druga mesta in kraji ob obali niso kazali tako intenzivne rasti števila namestitvenih objektov kot tudi ne razvoja same destinacije. V Rabcu je bil 11. junija 1889 odprt namestitveni objekt – hotel penzion v hiši družine Višković, ki se je imenoval Quarnero in je bil edini hotel do leta 1924.²⁹ Blažević³⁰ dodaja, da je imel Umag leta 1896 Albergo all' Istria (hotel Istra), katerega lastnik je bil Giuseppe Vidali. V času avstrijske vladavine so v Savudriji obstajali penzion Favreto ter gostišči Paludetto in Alla posta. Na zahodni strani obale Istre je imel Novigrad leta 1896 hotela Al Lido in Al Porto. Za to obdobje so značilna italijanska imena namestitvenih objektov na zahodni obali, medtem ko so na vzhodni (Opatijska riviera) imena bila po večini povezana z avstrijskimi lastniki.

Turistični razvoj Brionov se je začel, ko je Paul Kupelwieser 15. avgusta 1893 kupil Brionske otoke za 75.000 guldov od gospoda Wildija, ki je bil lastnik Brionov le mesec dni. Predhodni vpisani lastniki so bili Portugalci, beneška plemiška družina Francini, ki se je odselila v Lizbono, otoke pa so dajali v najem dvema beniškim družinama. Največjo težavo je Kupelwieserju predstavljala malarija, ki jo je prebolel ob pomoči znanega znanstvenika dr. Roberta Kocha.³¹ Prva vlaganja v namestitvene objekte so bila vidna leta 1898 z izgradnjo skromnega hotela Brioni, kmalu pa so začeli z gradnjo dodatnih hotelov za potrebe

Razvoju turizma na Opatijski rivieri pridonosi i činjenica da je 1890. godine u Opatiji osnovano lokalno turističko društvo kao prva ustanova tog tipa na području bivše Jugoslavije²⁶. Svakako da je razvoj smještajnih kapaciteta bio popraćen i razvojem cijele turističke destinacije te osobito uređenje prostora (parkovi, okućnice, ceste itd.), u okviru kojih su izgrađeni smještajni i drugi objekti. Prema Domcu, najpoznatiji park 1. maja (danas Park Angiolina i Sv. Jakov²⁷) u centru Opatije osnovao je 1845. godine Riječanin I. Scarpa. On je sadio egzotične biljke koje su donosili pomorski kapetani iz svih krajeva svijeta do 1882. godine, kad ovaj park prelazi u vlasništvo Društva južnih željeznica. Od tada se Opatija počinje razvijati i kao turističko mjesto.²⁸ Krajem 19. st. u razvoju smještajnih kapaciteta prednjačila je Opatija i njena rivijera, osobito Lovran (prepoznatljiv po mnogim vilama). Ostali gradovi i mjesta obalne crte nisu pokazivali ovako intenzivan rast broja smještajnih objekata, kao ni razvoj destinacije. U Rapcu je tako 11. lipnja 1889. godine otvoren smještajni objekt hotel pension u kući obitelji Višković i zvao se Quarnero te je bio jedini hotel do 1924. godine.²⁹ Blažević³⁰ napominje da je Umag 1896. godine imao Albergo all' Istria (hotel Istra), čiji je vlasnik bio Giuseppe Vidali. Tako su za vrijeme austrijske vladavine u Savudriji postojali pension Favreto, svratište Paludetto i svratište Alla posta. Na zapadnoj strani obale Istre Novigrad je 1896. godine imao hotele Al Lido i Al Porto. U ovom razdoblju uočavaju se talijanski nazivi smještajnih objekata na zapadnoj obali, dok su na istočnoj (Opatijska rivijera) nazivi bili pretežito vezani uz austrijske vlasnike.

Nakon što je Paul Kupelwieser kupio Brijunsko otočje 15. kolovoza 1893. godine za 75.000 guldena od g. Wildija koji je u vlasništvu imao Brijune tek mjesec dana, a prijašnji uknjiženi vlasnici bili su Portugalci, venecijanska plemićka obitelj Francini koja se iselila u Lisabon, a koji su davali dvjema venecijanskim obiteljima otočje u zakup, započeo je turistički razvoj Brijuna. Najveći problem Kupelwieseru predstavljala je malarija koju je uspio pobijediti uz pomoć poznatog znanstvenika dr. Roberta Kocha.³¹ Prve investicije u smještajne objekte obilježene su 1898. godine izgradnjom skromnog hotela Brioni, a uskoro kreće iz-

najbolj prestižnih gostov.³² K razvoju turizma na Brionih je pripomogla železniška proga proti Pulju.

Po Almanahu iz leta 1881 je imel Poreč en hotel Alla citta di Trieste (lastnik Antonio Ziz), v Pulju je bila ena menjalnica denarja (cambio valute), katere lastnik je bil Antonio Fragiacomu in dva hotela (Riboli in Pavanello).³³ Na otoku sv. Nikola je lastnik otoka Benedetto Polesini dal zgraditi dvorec v toskanskem slogu, kjer je sprejemal obiskovalce. Iste leta je na otoku uredil tudi kopališče.³⁴

V zadnjih treh desetletjih 19. stoletja je za območje ob obali istrskega polotoka značilen začetek turizma in gradnje namestitvenih zmogljivosti (najprej vile, kasneje hoteli). V tem obdobju velja poudariti močan napredek pri gradnji namestitvenih objektov na Opatijski rivieri, za kar ima največ zaslug družba Južnih železnic, ki je v tem podjetniškem podvigu zaznala veliko priložnost za širitev svojega poslovanja na istrski polotok. Vsekakor je k razvoju pripomoglo tudi dejstvo, da je bila Opatija leta 1889 proglašena za klimatsko zdravilišče in je turizem razvijala predvsem v zimskih mesecih. V tem obdobju je viden začetek razvoja namestitvenih zmogljivosti tudi v drugih krajih (npr. Brioni, Rabac itd.), čeprav je bila daleč najbolj prepoznavna Opatija. Obala istrskega polotoka se je razvijala pretežno kot zdravstvena destinacija z izredno ugodno klimo (morski zrak, blage zime). Za premožne avstrijske in madžarske kroge je bivanje na tem območju v zimskih mesecih predstavljalo oddih, spremembo glede na zimske in hladne razmere, kjer so živeli.

2. Razvoj namestitvenih zmogljivosti v obdobju od leta 1900 do I. svetovne vojne

V prvih letih 20. stoletja se je nadaljeval intenziven turistični razvoj in gradnja turističnih zmogljivosti. I. svetovna vojna pa je prekinila podjetniške aktivnosti, ki so bile usmerjene v gradnjo in razvoj novih namestitvenih zmogljivosti. Zečević poudarja, da so do leta 1914 obstajali idealni pogoji za normalen razvoj in napredek turističnega prometa, in sicer potovanje med državami brez potnega lista in drugih dokumentov, prosta menjava in možnost

gradnja dodatnih hotela za potrebe najotmjenijih gostiju.³² Razvoju turizma na Brijunima pridonijela je i železnica prema Puli.

Prema Almanahu iz 1881. godine, Poreč je imao jedan hotel Alla citta di Trieste (vl. Antonio Ziz), Pula je imala jednu mjenjačnicu (cambio valute), čiji je vlasnik bio Antonio Fragiacomu, i dva hotela (Riboli i Pavanello).³³ Na otoku Sv. Nikola, vlasnik otoka Benedetto Polesini dao je sagraditi dvorac u toskanskom stilu u kojem je primao posjetitelje. Iste godine organizirao je kupalište na otoku.³⁴

Posljednja tri desetljeća 19. st. na obalnoj crti istarskog poluotoka karakterizira početak razvoja turizma i izgradnje smještajnih kapaciteta (najprije vile, a kasnije hoteli). U ovom razdoblju možemo istaknuti jak razvoj, osobito u izgradnji smještajnih kapaciteta Opatijske rivijere, a zaslugu pripisati Društvu južnih železnica koje je u ovom poduzetničkom pothvatu vidjelo veliku priliku proširenja svog poslovanja i na istarski poluotok. Svakako da je razvoju pridonijela i činjenica da je Opatija 1889. godine proglašena klimatskim lječilištem te je razvijala pretežito turizam u zimskim mjesecima. U ovom razdoblju uočava se početak razvoja smještajnih kapaciteta drugih istraženih destinacija (npr. Brijuna, Rapca itd.), ali daleko najjača i najprepoznatljivija destinacija bila je Opatija. Najvećim dijelom obala istarskog poluotoka se razvijala kao zdravstvena destinacija s vrlo ugodnom klimom (morski zrak, blage zime). Moćnim austrijskim i mađarskim krugovima boravak na ovom području tijekom zimskih mjeseci bio je odmor, tj. promjena životne sredine od zimskih i hladnih područja u kojima su živjeli.

2. Razvoj smještajnih kapaciteta u razdoblju od 1900. godine do Prvog svjetskog rata

Početne godine 20. st. bile su samo nastavak proteklih dvadesetak godina intenzivnog turističkog razvoja i izgradnje smještajnih kapaciteta, a Prvi svjetski rat je prekinuo poduzetničke aktivnosti usmjerene na izgradnju i razvoj novih smještajnih kapaciteta. Zečević ističe da su do 1914. godine postojali svi idealni uvjeti za normalno odvijanje

plačil (brez omejitve glede deviz), stabilnost nacionalnih valut itd. Vse to je predstavljalo temelj za turistični razvoj v vseh evropskih državah, tudi v priobalnih krajih istrskega polotoka: Opatije, Lovrana, Brionov itd.³⁵ Barbić navaja,³⁶ da so se do prve svetovne vojne razmeroma hitro razvijala in gradila nekatera turistična mesta, še posebej pa Opatija, kjer je bilo do takrat zgrajenih več kot 80 % zmogljivosti, ki jih je imela v petdesetih letih prejšnjega stoletja.

Na začetku 20. st. je bila objava podatkov o turističnih nočitvah prava redkost (v glavnem so bili prikazani samo podatki o številu turistov ali pa o bivanju do 3 dni, 4–7 dni itd.). V Istri je bilo leta 1906 šest turističnih krajev, ki so imeli na voljo 195 turističnih objektov. Tabela 2 prikazuje namestitvene zmogljivosti in število turistov v Istri v letu 1906.

i naglo napredovanje turističnega prometa, i to: kretanje ljudi iz jedne zemlje u drugu bez putovnica i ostalih formalnosti, sloboda razmjene i mogućnost plaćanja (bez restrikcija u pogledu deviza itd.), stabilnost nacionalnih valuta itd., što je dalo temelje turističkoj izgradnji svih europskih zemalja, ali i mjesta na obali istarskog poluotoka: Opatije, Lovrana, Brijuna itd.³⁵ Prema Barbiću³⁶, do Prvog svjetskog rata u prilično jakom tempu razvijala su se i podizala neka turistička mjesta, i dalje najviše Opatija, u kojoj je izgrađeno do tada više od 80% kapaciteta koje je imala 50-ih godina prošlog stoljeća.

Početakom 20. st. bila je prava rijetkost da se objave podaci o turističkim noćenjima (uglavnom su prikazivani samo podaci o broju turista ili boravcima do 3 dana, 4 –7 dana itd.). U Istri je 1906. godine bilo šest turističkih mjesta koja su raspolagala sa 195 ugostiteljskih objekata. U tablici 2 dan je prikaz smještajnih kapaciteta i broja turista u Istri 1906. godine.

Tabela 2: Namestitvene zmogljivosti in število turistov v Istri leta 1906³⁷
Tablica 2: Smještajni kapaciteti i broj turista u Istri 1906. godine³⁷

Opis	Število / Broj
Število turističnih krajev / Broj turističkih mjesta	6
Število gostinskih objektov (vse vrste) / Broj ugostiteljskih objekata (svih vrsta)	195
Število turističnih postelj (skupaj) / Broj turističkih kreveta (ukupno)	6.029
Število ležišč v hotelih, penzionih ... / Broj kreveta u hotelima, pansionima...	4.363
Število ležišč v zasebnih hišah / Broj kreveta u privatnom smještaju	1.666
Število obiskovalcev – skupaj / Broj posjetitelja – ukupno	35.855
Število obiskovalcev iz Avstro-Ogrske / Broj posjetitelja iz Austro-Ugarske	30.300
Od tega iz posamezne pokrajine – regije / Od toga iz dotične pokrajine – regije	1.059
Število obiskovalcev zunaj področja Avstro-Ogrske / Broj posjetitelja izvan područja Austro-Ugarske	5.555
Število obiskovalcev, ki so bivali do 3 dni / Broj posjetitelja s boravkom do 3 dana	6.590
Število obiskovalcev, ki so bivali 4 – 7 dni / Broj posjetitelja s boravkom 4 – 7 dana	4.718
Število obiskovalcev, ki so bivali več kot 7 dni / Broj posjetitelja s boravkom više od 7 dana	24.547

Tabela 3: Gostinski objekti in namestitvene zmogljivosti v Istri v letih 1909, 1910, 1911, 1912³⁸
Tablica 3: Ugostiteljski objekti i smještajni kapaciteti u Istri 1909., 1910., 1911. i 1912. godine³⁸

Opis	1909	1910	1911	1912
Število turističnih krajev / Broj turističkih mjesta	9	13	13	19
Število gostinskih objektov (vse vrste) Broj ugostiteljskih objekata (svih vrsta)	222	252	285	343
Število gostinskih objektov, ki poslujejo vse leto Broj ugostiteljskih objekata s cjelogodišnjim poslovanjem	210	237	256	314
Število gostinskih objektov, ki poslujejo sezonsko Broj ugostiteljskih objekata sa sezonskim poslovanjem	12	15	29	29
Število turističnih postelj (skupaj) / Broj turističkih kreveta – ukupno	7.798	9.491	11.066	12.822
Število ležišč v objektih, ki poslujejo celo leto Broj kreveta u objektima s cjelogodišnjim poslovanjem	5.011	5.561	6.446	8.160
Število ležišč v objektih, ki poslujejo sezonsko Broj kreveta u objektima sa sezonskim poslovanjem	377	440	993	1.347
Število ležišč v zasebnih hišah / Broj kreveta u privatnom smještaju	2.410	3.490	3.627	3.315
Število kočij za goste idr. / Broj kočija na raspolaganju turistima i dr.	235	241	257	313
Število turističnih krajev, ki beležijo do 500 gostov Broj turističkih mjesta koja bilježe do 500 gostiju	2	4	-	-
Število turističnih krajev, ki beležijo 501–1.000 gostov Broj turističkih mjesta koja bilježe 501–1.000 gostiju	-	3	-	-
Število turističnih krajev, ki beležijo 1.001–5.000 gostov Broj turističkih mjesta koja bilježe 1.001–5.000 gostiju	4	3	-	-
Število turističnih krajev, ki beležijo 5.001–10.000 in več gostov Broj turističkih mjesta koja bilježe 5.001–10.000 i više gostiju	3	3	-	-
Število turističnih krajev z nadmorsko višino do 200 m Broj turističkih mjesta na nadmorskoj visini do 200 m	8	12	-	-
Število turističnih krajev z nadmorsko višino nad 200 m = 1 Učka Broj turističkih mjesta na nadmorskoj visini iznad 200 m= 1 Učka	1	1	-	-
Število urejenih morskih (in drugih) kopališč Broj uređenih morskih (i drugih) kupališta	-	-	-	42

Leta 1909 je imela Istra 222 gostinskih objektov (hoteli, penzioni, gostilne itd.), med katerimi jih je 210 obratovalo vse leto, 12 pa sezonsko. Istra je imela v objektih, ki so obratovali vse leto na voljo 5.011 ležišč, 377 jih je bilo na voljo v objektih sezonskega značaja, 2.410 ležišč pa pri zasebnikih. Istra je imela leta 1909 za prevoz turistov in drugih potnikov na voljo 235 kočij. Uradna avstrijska statistika je leta 1909 turistične kraje razdelila glede na število obiskovalcev. 2 kraja sta imela 201–500 gostov, 4 so imeli 1.001–5.000 gostov, 3 kraja pa več kot 5.000 gostov (skupaj je navedenih 9 turističnih krajev, med katerimi jih 8 leži na nadmorski višini do 200 metrov, 1 (verjetno

Godine 1909. Istra je raspolagala sa 222 ugostiteljska objekta (hotela, pansiona, gostionice itd.), od čega je 210 objekata radilo cijelu godinu, a 12 objekata je imalo sezonski karakter. Istra je raspolagala sa 5.011 kreveta u objektima cjelogodišnjeg poslovanja, 377 kreveta u objektima sezonskog karaktera i 2.410 kreveta u privatnom smještaju. Istra je 1909. godine za prijevoz turista i drugih putnika raspolagala sa 235 kočija. Službena austrijska statistika podijelila je 1909. godine turistička mjesta prema broju posjetitelja. Postojala su dva mjesta sa 201 – 500 gostiju, 4 mjesta sa 1.001–5.000 gostiju i 3 mjesta s više od 5.000 gostiju (ukupno se navodi devet turističkih mjesta, od čega osam na

Učka) pa nad 200 metri nadmorske višine).³⁹ Naslednje leto, 1910, je Istra turistične storitve ponujala v 13 krajih. Ti kraji so imeli na voljo 252 gostinskih objektov (hoteli, penzioni, gostilne itd.), med katerimi jih je 237 delovalo vse leto, 15 objektov pa samo sezonsko - glej Tabela 3.

nadmorskoj visini do 200 metara i jedno, vjerojatno Učka, iznad 200 metara nadmorske visine).³⁹ Sljedeće 1910. godine Istra je turističke usluge nudila u 13 mjesta. Ta su mjesta raspolagala sa 252 ugostiteljska objekta (hotela, pansiona, gostionice itd.), od čega je 237 radilo cijelu godinu, a 15 je objekata radilo samo sezonski - vidi tablicu 3.

Tabela 4: Število turistov in njihova struktura glede na državo porekla v Istri za leta 1909, 1910, 1911 in 1912⁴⁰
Tablica 4: Broj turista i njihova struktura prema državi podrijetla u Istri za 1909., 1910., 1911. i 1912. godinu⁴⁰

Opis	1909	1910	1911	1912
Skupno število turistov / Ukupan broj turista	81.882	100.736	99.843	114.162
a) Avstrijski del dvojne monarhije brez BiH a) Austrijski dio dvojne monarhije, bez BiH	49.336	62.673	62.807	67.442
b) Ogrski del dvojne monarhije / b) Ugarski dio dvojne monarhije	26.456	27.272	25.800	33.058
c) Bosna in Hercegovina / c) Bosna i Hercegovina	533	602	746	997
Avstro-Ogrska monarhija (a + b + c) Austro-Ugarska monarhija (a+b+c)	76.325	90.547	89.353	101.497
Nemčija / Njemačka	1.689	4.154	4.358	5.313
Italija / Italija	650	1.184	1.626	2.418
Rusija / Rusija	1.817	2.637	2.497	2.669
V. Britanija / V. Britanija	150	118	119	147
Francija / Francuska	133	164	135	163
Romunija / Rumunjska	198	386	310	512
Srbija + Črna gora + Bolgarija + Grčija + Turčija Srbija+Crna gora+Bugarska+Grčka+Turska	726	811	808	759
Ostale evropske države / Ostale evropske države	108	160	191	329
ZDA / Sjedinjene Američke Države	42	192	149	188
Ostale države Amerike / Ostale države Amerike	10	42	13	26
Azija + Afrika + Avstralija / Azija+Afrika+Avstralija	34	56	62	141
Nerazvrščeno / Nerazvrstano	-	285	222	-

V obdobju med leti 1909 in 1912 je opazna konstantna rast na vseh področjih namestitvene ponudbe (število ležišč v vseh oblikah namestitev je naraslo za približno 5.000), delež rasti objektov, ki poslujejo vse leto, je znašal 62 %, medtem ko se je število ležišč v objektih, ki so poslovala sezonsko, potrojilo. Število ležišč pri zasebnikih se je povečalo za 905, kar kaže na to, da se je tudi lokalno prebivalstvo vključilo v turizem. 19 turističnih krajev v Istri, kolikor jih je bilo leta 1912, je imelo skupaj 343 gostinskih objektov (od tega jih je 314 poslovalo vse leto, 29 pa le sezonsko). Istra je leta 1912 zabeležila 114.162 turistov.⁴¹

U razdoblju od 1909. do 1912. godine uočava se konstantan rast u svim segmentima smještajne ponude (broj kreveta u svim oblicima smještaja porastao je za oko 5.000), a sam rast u objektima s cjelogodišnjem poslovanjem iznosi 62%, dok je broj kreveta u objektima sa sezonskim poslovanjem utrostručen. Broj kreveta u privatnom smještaju povećao se za 905, što ukazuje na to da se i lokalno stanovništvo integriralo u otvaranje smještajnih jedinica. Inače, 19 turističkih mjesta Istre, koliko ih je bilo 1912. godine, imalo je ukupno 343 ugostiteljska objekta (od toga 314 s cjelogodišnjim poslovanjem i 29 sa sezonskim poslovanjem). Istra je 1912. godine zabilježila 114.162 turista.⁴¹

Tabela 5: Turisti v Istri glede na dneve bivanja za leta 1909, 1910, 1911 in 1912⁴²
 Tablica 5: Turisti u Istri prema danima zadržavanja za 1909., 1910., 1911. i 1912. godinu⁴²

Dnevi povprečnega bivanja Dani prosječnog zadržavanja	1909	1910	1911	1912
Število turistov – skupaj / Broj turista – ukupno	81.882	100.736	99.843	114.162
Število turistov, ki so bivali 1 dan Broj turista s jednim danom boravka	13.502	19.265	18.733	17.861
Število turistov, ki so bivali 2–3 dni Broj turista s 2 – 3 dana boravka	16.820	19.755	17.593	23.770
Število turistov, ki so bivali 4–14 dni Broj turista s 4 –14 dana boravka	24.010	28.574	29.224	22.695
Število turistov, ki so bivali 15–28 dni Broj turista s 15 –28 dana boravka	18.091	21.726	20.931	32.592
Število turistov, ki so bivali več kot 28 dni Broj turista s više od 28 dana boravka	9.459	11.416	11.500	17.244
Število nerazvrščenih gostov Broj nerazvrstanih gostiju	-	-	1.862	-
Število nočitev turistov, ki so bivali več kot 28 dni Broj noćenja turista s više od 28 dana	290.916	118.828	1.862	557.959

V Tabeli 4 je prikazano število turistov in njihova struktura glede na državo porekla v Istri za obdobje 1909–1912, iz katere je razvidno večanje števila turistov.

V Tabeli 5 je prikazano število turistov glede na dneve bivanja v Istri v obdobju 1909–1912, iz katere je razvidno, da so imeli leta 1912 največji delež obiskovalci s 15–28 dnevi bivanja (28,5 %), sledijo tisti z 2–3 dnevi bivanja (20,9 %) in 4–14 dnevi bivanja (19,9 %). O številnosti namestitvenih zmogljivosti Opatijske riviere na začetku 20. st. govori tudi dejstvo, da je bilo takrat v Opatiji deset večjih hotelov, 44 penzionov, 83 vil in pet kopališč.⁴³ V naslednjih letih se na celotni Opatijski rivieri gradijo številni novi namestitveni objekti, tako so leta 1907 odprli tudi Grand hotel Lovrana⁴⁴ (današnja Ortopedska bolnišnica Lovran). Imel je 80 sob, kasneje pa so zmogljivosti še povečali na 120 sob. Zunanost je bila v slogu historistične palače, razporeditev prostorov pa je bila zamišljena izredno funkcionalno: sprejem in družabni prostori so v pritličju, sobe so v treh nadstropjih, vse storitvene dejavnosti pa so skoncentrirane v sredini.⁴⁵

U tablici 4 prikazan je broj turista i njihova struktura prema državi podrijetla u Istri za razdoblje od 1909. do 1912. godine, iz čega je vidljivo da se broj turista povećavao.

U tablici 5 prikazan je broj turista prema danima zadržavanja u Istri u razdoblju od 1909. do 1912. godine, iz čega je vidljivo da u 1912. godini najveći udio čine posjetitelji s 15 –28 dana boravka (28,5%), zatim 2–3 dana boravka (20,9%) i 4 –14 dana boravka (19,9%). O mnogobrojnosti smještajnih kapaciteta Opatijske rivijere početkom 20. stoljeća govori činjenica da Opatija tada broji desetak većih hotela, 44 pansiona, 83 vile te pet kupališta.⁴³ Tijekom početnih godina grade se brojni novi smještajni objekti na cijeloj Opatijskoj rivijeri pa je tako npr. Grand hotel Lovrana⁴⁴ otvoren 1907. godine (današnja Ortopedska bolnica Lovran). Imao je 80 soba, a kasnije je povećan kapacitet na 120 soba. Izvana hotel slijedi tip historističke palače, a raspored prostorija hotela funkcionalno je osmišljen: prijam gostiju i društveni sadržaji nalaze se u prizemlju, tri kata soba, a servisi su koncentrirani u središtu.⁴⁵

Tabela 6: Število turistov v Lovranu v obdobju med 1900–1913⁴⁶Tablica 6: Broj turista u Lovranu za razdoblje 1900.–1913.⁴⁶

Hotel Bristol v Lovranu, prvotno Excelsior, so gradili leta 1912 in 1913. V Lovranu so bile velike zgradbe, ki bi v pravem pomenu zadovoljile takratni evropski standard turističnih storitev na najvišji ravni, zgrajene šele med leti 1907 in 1912 (število turistov je prikazan v Tabeli 6). Poleg prej navedenih sta to še: penzion Breiner, kasneje Meridional in hotel Excelsior, kasneje hotel Beograd, danes pa hotel Bristol. Skupna značilnost Grand hotela Lovrana in penziona Breiner je njuna odlična lokacija, saj ležita nad velikim zelenim parkom, ki se razprostira vse do obalne steze tik ob morju. Pritličje Grand hotela je bilo posebno zasnovano, vkomponirano v osrednji salon, v katerega je

Leto Godina	Število turistov Broj turista
1900	767
1901	1.180
1902	1.699
1903	2.025
1904	2.254
1905	2.256
1906	2.649
1907	-
1908	-
1909	5.621
1910	8.936
1911	8.742
1912	10.716
1913	11.915

bil vstop neposredno iz *foyera*, z modernim barom (*bijou bar*), čitalnico, sobo za biljard itd.⁴⁷ V Lovranski Dragi na 388 m nadmorske višine je svoje storitve ponujal Hotel Draga di Lovrana, ki je bil v lasti Antona Urma (8 sob z odlično kuhinjo in kletjo). Lastniki hotelov, prenočišč, zdravilišč in drugih objektov v zdravilišču Lovran so morali obvezno prijaviti vsakega gosta ne glede na to, ali je bil stalni ali le prehodni gost, ali je prišel poslovno ali na oddih. Prijavo so bile dolžne oddati tudi cerkvene in vzgojne ustanove, če bi sprejele kakšnega gosta v Lovranu. Prijavo gosta je bilo treba oddati pristojnim organom v roku 24 ur, če pa je gost bival malce dlje od obale (natančno je bilo določeno 300 m nadmorske višine), se je rok za prijavo podaljšal na tri dni.⁴⁸

Tudi v Opatiji so se pričeli odpirati penzioni in vile. Leta 1909 je bil obnovljen Pansion Lederer, ki je bil odprt skozi vse leto. Imel je električno dvigalo, 130 sob za tujce, ponujal pa je sladkovodne in morske kopeli.⁴⁹ Naslednje leto so obnovili in povečali zmogljivosti mnogih objektov

Hotel Bristol u Lovranu, izvorno Excelsior, građen je 1912. i 1913. godine. U Lovranu su velike zgrade koje će u punom smislu zadovoljiti tadašnji evropski standard turističkih usluga na najvišoj razini izgrađene tek između 1907. i 1912 (broj turista je prikazan u tablici 6). godine, a to su osim prije navedenih: pansion Breiner, kasnije Meridional, hotel Excelsior, kasnije hotel Beograd, a danas hotel Bristol. Zajedničke karakteristike Grand hotela Lovrana i pansiona Breiner su njihove odlične pozicije nad velikim zelenim parkom koji se prostire sve do obalnog puta tj. na samom moru. U unutrašnjosti Grand hotela prizemlje je bilo posebno osmišljeno, komponirano

sa srednjim salonom u koji se ulazilo izravno iz *foyera*, s modernim *bijou* barom, čitaonicom, prostorijom za biljar itd.⁴⁷ U Lovranskoj Dragi na 388 m nadmorske visine svoje usluge je nudio i Hotel Draga di Lovrana vlasnika Antona Urma (osam soba s dobrom kuhinjom i podrumom). Vlasnici hotela, svratišta, lječilišta i drugih objekata u lječilištu Lovran bili su obvezni prijaviti svakoga gosta bez obzira na to je li stalni ili prolazni, je li došao zbog posla ili odmora pa su tako prijavu bile dužne dostaviti i crkvene i odgojne ustanove ako su prihvale goste u Lovranu. Prijavu gosta valjalo je dostaviti nadležnom tijelu u roku od 24 sata, a ako se gost smjestio podalje od obale (precizirano je 300 m iznad razine mora), onda se rok za prijavu produžavao na tri dana.⁴⁸

U Opatiji se također otvaraju pansioni i vile, tako da je 1909. godine obnovljen Pansion Lederer koji je otvoren kroz čitavu godinu. Ima električni lift, 130 soba za strance, nudi sladkovodne i morske kupelji.⁴⁹ Sljedeće godine su

(npr. villa Jeanette, hoteli Bellevue, Palace in Excelsior). Leta 1909 so v Opatiji razširili hotel Kvarner. Na prostoru, kjer so bile prej kopeli, so zgradili kavarno in Kristalno dvorano.⁵⁰ Arhitekt je bil Alfred Wildhack. S to stavbo je družba Južne železnice želela poudariti, da Opatijska riviera po ničemer ne zaostaja za francosko.⁵¹ Od leta 1912 je penzion Slatina pripadal Fanny Lackner iz Badgasteina. Kasneje je to bil hotel Zagreb.⁵²

Odprtje hotela Palace v Opatiji je bilo leta 1907. Imel je največ sob na vsej Opatijski rivieri, v njem pa so bivali člani družine Habsburg. Hotel Bristol je bil odprt leta 1906, leta 1908 pa je bil v njem prvi opatijski variete Bonbonnere Möve.⁵³ Leta 1904 je v vili Jeanette bival švedski kraljevski par, kjer jih je obiskal cesar Franc Jožef, ki je Opatijo obiskal drugič.⁵⁴ Leta 1908 sta se v Opatiji srečala cesar Franc Jožef I. in nemški cesar Viljem II., kar je bilo za Opatijo velikega pomena, saj se je na takratnem turističnem zemljevidu Evrope pokazala kot mondeno zbirališče in zdravilišče. Kasneje so Opatijo obiskali številni voditelji takratnih evropskih monarhij. Opatija se je na začetku razvijala kot zimsko letovišče (ugodna klima, morski zrak itd.). V vodiču iz leta 1915⁵⁵ lahko najdemo oglase številnih namestitvenih objektov Opatijske riviere, med njimi svojo namestitvev ponujajo: Pension Royal, Sanatorium dr. Koloman Szegö, Sanatorium Dr. Max Höninger (60 sob), Villa Al mare (lastnik P. Tomašić), Villa Branka, Hotel Bristol, Villa Elite, Hotel Stephanie, Hotel Excelsior, J. Lokeys Hofbräu-Etablissement, Pension Hausner (ki se oglašuje, da je bil ustanovljen leta 1888), Hotel in kavarna Quarnero, Hotel Pension Quitta z depandansami (70 sob), Villa Regina, Villa Teuta, Hotel Speranza z depandanso, Villa Imperial (lastnik J. Klügl), Pension Ayram, Pension Villa Belvedere, Vila Car (lastnik S. Car), Hotel Zehentner, Villa Augusta, hotel Abbazia, Villa Istria, Pension Hermitage, Pension Wiltsch, Villa Herkules, Pension Villa Irene, Hotel International, Pension Wienerheim, pension Vier Jahreszeiten, Pension Villa Melanie, Pension Villa Mascagni, Hotel-Pension Plesch, Residenzhotel, Hotel Pension Union, Strandhotel Abbazia Pension Hammer itd. V kraju Volosko⁵⁶ se omenjajo hotel Posthorn, hotel Liburna in hotel Union.

obnovljeni i povećani kapaciteti mnogih objekata (npr. vile Jeanette, hotela Bellevue, Palace i Excelsior). U Opatiji je 1909. godine proširen kavanom i kristalnom dvoranom hotel Kvarner na prostoru gdje su bile kupke.⁵⁰ Arhitekt je bio Alfred Wildhack, a ovim je zdanjem Društvo južnih željeznica željelo istaknuti da Opatijska rivijera ni po čemu ne zaostaje za francuskom.⁵¹ Od 1912. godine pansion Slatina pripada Fanny Lackner iz Badgasteina. Kasnije je to bio hotel Zagreb.⁵²

Hotel Palace u Opatiji otvoren je 1907. godine. Imao je najviše soba na čitavoj Opatijskoj rivijeri, a u njemu su boravili članovi obitelji Habsburg. Hotel Bristol otvoren je 1906. godine te je u njemu 1908. godine odsjeo prvi opatijski varijete Bonbonnere Möve.⁵³ Godine 1904. švedski kraljevski par odsjeda u vili Jeanette, gdje ih je posjetio car Franjo Josip, koji se drugi put pojavio u Opatiji.⁵⁴ Godine 1908. su se u Opatiji susreli car Franjo Josip I. i njemački car Vilim II., što je Opatiji na tadašnjoj turističkoj karti Evrope dalo novo značenje mondenog okupljališta i lječilišta. Nakon njih Opatiju su posjetili mnogi čelnici tadašnjih evropskih monarhija. Opatija se u početku razvijala kao zimsko odmaralište (povoljna klima, morski zrak itd.). U vodiču iz 1915. godine⁵⁵ pronalazimo oglase mnogih smještajnih objekata Opatijske rivijere, pa tako smještaj nude: Sanatorium dr. Koloman Szegö, Sanatorium dr. Max Höninger (60 soba), J. Lokeys Hofbräu-Etablissement, vile: Al mare (vl. P. Tomašić), Branka, Elite, Regina, Teuta, Car (vl. S. Car), Augusta, Istra, Herkules, hoteli: Bristol, Stephanie, Excelsior, Quarnero, hotel Pension Quitta sa depandansama (70 soba), Speranza sa depandansom vila Imperial (vl. J. Klügl), Zehentner, Abbazia, International, Hotel-Pension Plesch, Residenzhotel, Hotel Pension Union, Strandhotel Abbazia, pensioni: Royal, Hausner (koji se reklamira da je osnovan 1888. godine), Ayram, Pension Villa Belvedere, Hermitage, Wiltsch, Pension Villa Irene, Wienerheim, Vier Jahreszeiten, Pension Villa Melanie, Pension Villa Mascagni, Hammer itd. U Voloskom⁵⁶ se spominju hoteli: Posthorn, Liburna i Union.

Realizacija števila turistov v Opatiji leta 1907 je bila glede na vrsto namestitvenih objektov naslednja:⁵⁷ v hotelih in penzionih je bivalo 17.949 turistov ali 57,3 %, zasebne sobe so imele 9.602 turista ali 30,6 %, zdravilišča so registrirala 3.635 turistov ali 1,6 %, medtem ko je vojaški počitniški dom v Opatiji zabeležil samo 141 gostov, kar predstavlja 0,5 %, nerazvrščenih pa je bilo 10 turistov. Leta 1913⁵⁸ je bilo v Opatiji deset večjih hotelov, 44 penzionov, 83 vil, ki so primarno sprejemale turiste, več sanatorijev, med katerimi je bil tudi sanatorij za otroke. Opatija je leta 1911 dobila uraden kazino (Casino de Paris), s pomočjo katerega so želeli spodbuditi izvenpenzijsko potrošnjo turistov. Dve leti kasneje (1913) so v Opatiji prepovedali igre na srečo, zato so iz hotelov in drugih objektov odstranili 36 naprav za ruleto, italijanski podjetnik Locatelli (ki jim jih je dal v najem), pa je moral Opatijo zapustiti.⁵⁹

Realizacija broja turista u Opatiji 1907. godine po vrstama smještajnih kapaciteta bila je sljedeća⁵⁷: u hotelima i pansionima je bilo 17.949 turista ili 57,3%; privatne sobe su imale 9.602 turista ili 30,6%; lječilišta su registrirala 3.635 turista ili 1,6%, dok je vojno odmaralište u Opatiji zabilježilo samo 141 gosta, što predstavlja 0,5%, a nerazvrstano je 10 turista. Godine 1913.⁵⁸ Opatija je imala desetak većih hotela, 44 pansiona, 83 vile koje su primarno primale turiste, više sanatorija, među njima i sanatorij za djecu. 1911. godine službeno je dobila kockarnicu (Casino de Paris) kako bi se potaknula vanpansionska potrošnja turista. Dvije godine kasnije (1913.) kockanje u Opatiji je bilo zabranjeno, pa je iz hotela i drugih objekata bilo odstranjeno 36 ruleta, a talijanski poduzetnik Locatelli (koji ih je dao u zakup) morao je napustiti Opatiju.⁵⁹

Tabela 7: Število turistov v Opatiji v obdobju med 1900–1913⁶⁰
Tablica 7: Broj turista u Opatiji za razdoblje 1900.–1913. godine⁶⁰

Na začetku 20. st. je dunajski arhitekt Carl Seidl⁶¹ v svojih projektih pri gradnji vil začel uporabljati kamen, da bi tako poudaril duh Sredozemlja, za razliko od drugih arhitektov, ki so oponašali dunajske vzore. Seidlove vile so obdane s čudovitimi parki, kipi, stezicami itd. Seidlov hotel Jadran je izreden primer urbane dograditve obstoječe zgradbe. Vidas navaja⁶², da je bilo rekordno število prihodov turistov v Opatijo leta 1912, in sicer 54.696 (Tabela 7), medtem ko je bilo naslednje leto ustvarjeno rekordno število nočitev, in sicer 865.001.

Leto Godina	Število turistov Broj turista
1900	14.863
1901	16.400
1902	19.001
1903	21.684
1904	23.223
1905	24.459
1906	27.693
1907	31.337
1908	34.043
1909	39.410
1910	42.740
1911	45.322
1912	54.696
1913	49.187

Početkom 20. st. bečki arhitekt Carl Seidl⁶¹ u svojim projektima vila koristi kamen da naglasi duh Mediterana, za razliku od drugih arhitekata koji su oponašali bečke uzore. Seidlove vile okružene su prekrasnim parkovima, kipovima, stazama itd. Seidlov hotel Jadran izvanredan je primjer urbane dogradnje postojeće zgrade. Prema Vidasu⁶², rekordan broj dolaska turista u Opatiju bio je ostvaren 1912. godine: 54.696 (tablica 7), dok je sljedeće godine ostvaren rekordan broj noćenja: 865.001.

V tem obdobju je na Brionih Kupelwieser prav tako začel intenzivno graditi Neptun (končan je bil leta 1906), leta 1908 je bil zgrajen Hotel Carmen (ime je dobil po vzpetini za hotelom), leta 1910 Hotel Neptun II, konec leta 1912 pa Hotel Neptun s 300 sobami. Zanimivo je dejstvo, da je bil na Brionih leta 1913 zgrajen prvi pokriti hotelski bazen v Evropi.⁶³ Velja opozoriti, da je bilo poimenovanje Carmen značilno za hotelski niz na severnem, ime Neptun pa za vse hotelske stavbe na južnem delu pristanišča.⁶⁴ V tem času so na Brione prihajali številni pripadniki avstrijskega in madžarskega plemstva, kot npr. nadvojvodinja Marija Josephina, ki je do začetka svetovne vojne vsako pomlad bivala na Brionih. Leta 1908 je Brione obiskal prestolonaslednik Franc Ferdinand in njegova soproga vojvodinja Hohenberška.⁶⁵ Število registriranih turistov se je na Brionih gibalo okrog 2.000 na leto, rekordno pa je bilo leto 1913, ko je bilo zabeleženih 5.000 turistov.

Novigrad je leta 1912 omogočal namestitve v naslednjih objektih: Albego alla citta di Trieste (6 sob), Albego al Lido (2 sobi), Albergo S. Marco (6 sob) ter še nekaj zasebnih sob.⁶⁶ Blažević⁶⁷ navaja podatke o posameznikih, ki so leta 1912 v Savudriji oddajali sobe – Petar Predoncan, Ivan Gamboč, Emilia Cesar, Matija Pauletić in Mićel Santin. Kot najpomembnejši turistični objekt pa navaja morsko zdravilišče Grazer Anna Kinderspital, zgrajeno leta 1908. Poreč je leta 1910 odprl veliki hotel Riviera, katerega arhitekt je bil F. von Krauss. Objekt je zgradila istoimenska delniška družba (*Osterreichischen Riviera – Aktiengesellschaft*) (Slika 3).⁶⁸ Lastnik hotela Friedrich Klein se je najprej preizkusil kot tovarnar na Dunaju, nato pa kot hotelir v Opatiji (hotel International in penzion Wienerheim) in Poreču. Na začetku, ko mu mestne oblasti niso hotele prodati zemljišča za gradnjo hotela, je od Lloyda iz Trsta kupil del morja ob koncu polotoka. Morje je zasul in na nasipu dal zgraditi hotel Riviera, ki obstaja še danes, čeprav je precej okrnjen. Pompozna otvoritev hotela je bila leta 1910, imel pa je 70 sob, 4 apartmaje, 4 kopalnice, poštni urad, telefon in garažo. V prvem letaku, natisnjem za potrebe hotela, so ponujali "... morsko letovišče in zdravilišče južno od Trsta, zaščiten pred burjo in brez komarjev". Tri leta kasneje je bil zgrajen hotel Jadran

Na Brijunima je Kupelwieser u ovom razdoblju također krenuo s intenzivnom izgradnjom Neptuna I (dovršen 1906.), 1908. Hotela Carmen (dobio ime po brežuljku iza hotela), 1910. hotela Neptun II (1910.) i krajem 1912. hotela Neptun III s ukupnim kapacitetom od 300 soba. Zanimljiva je činjenica da je 1913. godine na Brijunima izgrađen prvi zatvoreni hotelski bazen u cijeloj Europi.⁶³ Važno je spomenuti da je nazivlje Carmen bilo za hotelski niz na sjevernom, a ime Neptun za sva hotelska zdanja na južnom krilu luke.⁶⁴ Na Brijune su u to vrijeme dolazili mnogi pripadnici austrijskog i mađarskog plemstva, kao npr. nadvojvotkinja Maria Josefa, koja je do početka svjetskog rata svako proljeće boravila na Brijunima. Godine 1908. Brijune je posjetio prijestolonasljednik Franz Ferdinand i njegova supruga vojvotkinja od Hohenberga.⁶⁵ Broj registriranih dolazaka turista se na Brijunima kretao oko 2.000 godišnje, a rekordna je bila 1913. godina kad je bilo oko 5.000 turista.

Novigrad je u 1912. godini nudio smještaj u sljedećim objektima: Albego alla citta di Trieste (6 soba), Albego al Lido (2 sobe), Albergo S. Marco (6 soba), uz još nekoliko privatnih soba.⁶⁶ Blažević⁶⁷ u Savudriji navodi podatke o osobama koje su iznajmljivale sobe 1912. godine: Petar Predoncan, Ivan Gamboč, Emilia Cesar, Matija Pauletić i Mićel Santin, a kao najznačajniji turistički objekt se navodi morsko lječilište Grazer Anna Kinderspital, izgrađeno 1908. godine. Poreč 1910. godine otvara veliki hotel Riviera, čiji je arhitekt bio F. von Krauss. Taj objekt je izgradilo istoimeno akcionarsko društvo (*Österreichischen Riviera – Aktiengesellschaft*) (slika 3).⁶⁸ Vlasnik hotela, Friedrich Klein, najprije se ogledao kao tvorničar u Beču, onda kao hotelijer u Opatiji (hotel International i pansion Wienerheim) i Poreču. Na početku kad su mu gradski vlasti odbile prodati zemljište za gradnju hotela, od tršćanskog je Lloyda kupio dio mora uz vrh poluotoka, nasuo ga i na nasipu dao sagraditi hotel Riviera koji i danas postoji, premda je oskudnijeg izgleda od izvornoga. Hotel je pompozno otvoren 1910. godine, imao je 70 soba, 4 apartmana, 4 kupaonice, poštanski ured, telefon i garažu. U prvom pamfletu tiskanom za potrebe hotela nudilo se "...morsko ljetovalište i lječilište južno od Trsta, zaštićeno

(takratno ime Benetke), po 10 letih pa tretji mestni hotel Parentino.⁶⁹ Poreč se leta 1908 omenja v uradni avstrijski statistiki kot turistični kraj z 2.590 obiskovalci. Poreč se je po številu obiskovalcev leta 1908 nahajal na 46. mestu med 195 klimatskimi, kopališkimi in obmorskimi zdravilišči avstrijskega dela dvojne monarhije.⁷⁰

Poreč je imel med leti 1912 in 1913 nekaj sto ležišč v hotelih, prenočiščih in pri zasebnikih. Namestitveni objekti so bili hotel Riviera z dependanso Venezia, hotel San Remo, Alla citta di Trieste, Alla Palestra, Alla citta di Parenzo, All' antica Grotta, Villa Materada. Poleg hotela Riviera in še nekaj prenočišči je Poreč leta 1913 svojim gostom lahko ponudil namestitev pri zasebnikih preko posrednika v papirnici Greatti.⁷¹

od bure i bez komaraca". Tri godine kasnije sagrađen je hotel Jadran (tadašnja Venecija), nakon 10 godina treći gradski hotel Parentino.⁶⁹ Poreč se 1908. godine navodi u službenoj austrijskoj statistici kao turističko mjesto sa 2.590 posjetitelja. Prema broju posjetitelja, Poreč se 1908. godine nalazio na 46. mjestu između 195 klimatskih, banjskih i primorskih lječilišta austrijskog dijela dvojne monarhije.⁷⁰

Poreč je 1912.–1913. godine raspolagao s nekoliko stotina kreveta u hotelima, svratištima i privatnom smještaju. Objekti su bili hotel Riviera sa dependansom Venezia, hotel San Remo, Alla citta di Trieste, Alla Palestra, Alla citta di Parenzo, All' antica Grotta te Villa Materada. Osim hotela Riviera i još nekoliko svratišta, Poreč je 1913. godine svojim gostima nudio i smještaj u privatnom smještaju preko posrednika u papirnici Greatti.⁷¹

Slika 3: Hotel Riviera Poreč, Parenzo Palace Hotel Riviera, 2. des. 20. stoletja⁷²
Slika 3: Hotel Riviera Poreč, Parenzo Palace Hotel Riviera, 2. des. 20. stoljeća⁷²

Prej Adriatico, kasnije pa Centar, je pred prvo svjetovno vojno, natančnije leta 1913, zgradila Družba za gradnju prvoga hotela v Rovinju (ital. *Societa anonima per la costruzione del primo albergo in Rovigno*). Zgrajen je na kraju, kjer je prej stal star obrambni stolp.⁷³ Gosti so takrat bivali tudi v prenočiščih in penzionih: v Villi Bazaletto s 4 sobami in Villi Jausche z 8 sobami. V Rabcu na zahodni strani istrskega polotoka so leta 1912 gostje bivali v treh majhnih gostinskih objektih Albergo al Quarnero (8 sob), gostilni Citta di Albona (2 sobi) in lokandi Miramare (2 sobi). Leta 1908 je bil v Pulju zgrajen prvi moderni hotel Riviera, in sicer na prostoru med pristaniškim pomolom, Areno in železniško postajo. Poleg atraktivne lokacije je imel tudi prostore za različne dodatne vsebine kot npr. koncertno dvorano, kavarno in frizerski salon.⁷⁴ Zgrajen je po načrtih dunajskega arhitekta Carla Seidla, investitor pa je bil Österreichische Riviera Aktiengesellschaft. Vukonić navaja,⁷⁵ da je Pulj leta 1914 svojim gostom nudil storitve v devetih hotelskih objektih: Riviera (Slika 4), Central, Miramar, Imperial, Belvedere, Della Ville, Stand Trieste, Ai Due Mori in Leopoldo-Piccolo.

Prije Adriatico, kasnije Centar, uoči Prvog svjetskog rata, točnije 1913. godine, sagradilo je Društvo za podizanje prvog hotela u Rovinju (tal. *Societa anonima per la costruzione del primo albergo in Rovigno*). Izgrađen je na mjestu stare obrambene kule.⁷³ Gosti su tada boravili i u svratištima i pansionima: Villa Bazelatto, 4 sobe i Villa Jausche, 8 soba. U Rapcu na istočnoj obali istarskog poluotoka 1912. godine gosti su odsjedali u tri mala ugostiteljska objekta Albergo al Quarnero (8 soba), gostionica Citta di Albona (2 sobe) i lokanda Miramare (2 sobe). Godine 1908. izgrađen je u Puli prvi moderni hotel – hotel Riviera na prostoru između lučkoga gata, Arene i željezničkog kolodvora. Osim atraktivne lokacije, imao je prostorije za razne dodatne sadržaje poput koncertne dvorane, kavane i frizerskog salona.⁷⁴ Izgrađen je prema projektu bečkog arhitekta Carla Seidla, a investitor je bilo društvo Österreichische Riviera Aktiengesellschaft. Prema Vukoniću⁷⁵, 1914. godine Pula svojim gostima nudi usluge u devet hotelskih objekata: Riviera (slika 4), Central, Miramar, Imperial, Belvedere, Della Ville, Stand Trieste, Ai Due Mori i Leopoldo –Piccolo.

Slika 4: Hotel Riviera Pulj okoli leta 1910⁷⁶
Slika 4: Hotel Riviera Pula, oko 1910. godine⁷⁶

Rabac se v turističnih vodnikih leta 1912 omenja kot Porto Albona (slv. Pristanišče Labina), v časniku *Adria* pa se omenja kot turistični kraj. V tistem času so izletnikom in stacionarnim gostom v Rabcu skromne storitve nudili Albergo al Quarnero z 8 sobami, hotel Alla citta di Albona z 2 sobama in Miramar z 2 sobama. Pri zasebnikih pa je bilo na voljo 7 dvoposteljnih in večje število enoposteljnih sob.⁷⁷ Glede na uradno statistiko je bilo v Istri leta

Rabac se u turističkim vodičima 1912. godine spominje kao Porto Albona (hrv. Luka Labina), a u časopisu *Adria* navodi se kao turističko mjesto. Tada su u Rapcu izletnicima i stacionarnim gostima skromne usluge pružali Albergo al Quarnero s osam osoba, Hotel Alla citta di Albona s dvije sobe i Miramar s dvije sobe. Pored toga, u privatnim kućama iznajmljivano je sedam dvokrevetnih i veći broj

1914 8 turističnih krajev s 67 gostinskimi objekti (hoteli, penzioni, gostilne in drugi objekti), med katerimi je 54 objektov delovalo vse leto, 13 pa sezonsko. Ti objekti so imeli na voljo 3.258 postelj (1.426 postelj v stalnih in 438 postelj v sezonskih objektih; glej Tabelo 8). Če dodamo še 1.394 postelj pri zasebnikih, je Istra imela v letu 1914 na voljo 4.652 postelj. Istega leta je imela Istra 10 urejenih morskih kopališč in 99 kočij za prevoz turistov in drugih potnikov.⁷⁸

jednokrevetnih soba.⁷⁷ Prema službenoj statistici, Istra je 1914. godine imala osam turističkih mjesta sa 67 ugostiteljskih objekata (hotela, pansiona, gostionica i drugih objekata), od čega su 54 objekta radila cijelu godinu i 13 objekata sezonski. Ti su ugostiteljski objekti raspolagali sa 3.258 kreveta (1.426 kreveta u stalnim i 438 kreveta u sezonskim objektima; vidi tablicu 8). Kada se doda još 1.394 kreveta u privatnom smještaju, proizlazi da je Istra 1914. godine imala 4.652 kreveta. Iste je godine Istra imala 10 uređenih morskih kupališta i 99 kočija za prijevoz turista i drugih putnika.⁷⁸

Tabela 8: Gostinski objekti in namestitvene zmogljivosti v Istri v letih 1914⁷⁹

Tablica 8: Ugostiteljski objekti i smještajni kapaciteti u Istri 1914. godine⁷⁹

Opis	1914
Število turističnih krajev / Broj turističkih mjesta	8
Število gostinskih objektov (vse vrste) / Broj ugostiteljskih objekata (svih vrsta)	67
Število gostinskih objektov, ki poslujejo vse leto / Broj ugostiteljskih objekata s cjelogodišnjim poslovanjem	54
Število gostinskih objektov, ki poslujejo sezonsko / Broj ugostiteljskih objekata sa sezonskim poslovanjem	13
Število turističnih postelj – skupaj / Broj turističkih kreveta – ukupno	3.258
Število ležišč v objektih, ki poslujejo celo leto / Broj kreveta u objektima s cjelogodišnjim poslovanjem	1.426
Število ležišč v objektih, ki poslujejo sezonsko / Broj kreveta u objektima sa sezonskim poslovanjem	438
Število ležišč v zasebnih hišah / Broj kreveta u privatnom smještaju	1.394
Število kočij za goste idr. / Broj kočija na raspolaganju turistima i dr.	99
Število urejenih morskih (in drugih) kopališč / Broj uređenih morskih (i drugih) kupališta	10

Ob pregledu značilnosti v razvoju namestitvenih zmogljivosti in podjetniških pobud v obdobju od začetka 20. stoletja do začetka I. svetovne vojne, lahko sklenemo, da je bilo to obdobje intenzivnega razvoja, ki se predvsem nanaša na območje Opatijske riviere in Brionov. Vse druge obravnavane destinacije beležijo rast števila namestitvenih zmogljivosti (hotelov, penzionov, prenočišč), ki imajo najpogosteje manjše zmogljivosti in so prilagojeni ciljnemu segmentu. Opatija in Brioni beležita obiske pomembnih posameznikov družbeno-političnega življenja Avstro-Ogrske monarhije, kar je rezultat strateških načrtov, usmerjenih v razvoj ponudbe, s katero bi lahko

Sagledavajući razvojne karakteristike smještajnih kapaciteta i poduzetničkih inicijativa u razdoblju od početka 20. stoljeća do početka Prvog svjetskog rata, može se zaključiti da je ovo razdoblje intenzivnijeg razvoja koje se prije svega odnosi na područje Opatijske rivijere i Brijuna. Sve ostale promatrane destinacije bilježe porast broja smještajnih kapaciteta (hotela, pansiona, svratišta) koji su najčešće manjih kapaciteta i prilagođeni ciljnom segmentu. Opatija i Brijuni bilježe dolaske značajnih ljudi s društveno-političke scene Austro-Ugarske monarhije, što je rezultat strateških promišljanja usmjerenih na razvijanje ponude kojom će moći odgovoriti na zahtjeve tadašnjeg

odgovorili zahtevam takratnega bogatega sloja turistov. Dodatne vsebine, ki so spremljale namestitveno ponudbo, so imele vzor v dunajskem načinu življenja, kjer je to bilo nekaj vsakdanjega (koncertne dvorane, kavarne).

3. Namestitvene zmogljivosti med obema vojnama

Za obdobje med obema vojnama je značilno interveniranje države v turistično politiko, ta pa je bila prvič prekinjena s prvo svetovno vojno in svetovnimi gospodarskimi krizami z začetkom v letu 1918.⁸⁰ Poleg tega pa je za obdobje med obema vojnama značilna stagnacija tako gospodarskega kot tudi turističnega razvoja na obalnem delu istrskega polotoka. Prelomnico predstavlja leto 1918, saj pride do razpada Avstro-Ogrske. Leta 1920 sta Istra in del Kvarnerja postala del Kraljevine Italije. Za to obdobje je značilen tudi velik upad turističnega gibanja ter zmanjšan obseg vlaganj v obstoječe namestitvene zmogljivosti, v izgradnjo novih pa ni bilo nobenih vlaganj. Značilna je tudi preusmeritev turistov na italijanska kopališča. Leta 1930 je bila razglašena svobodna kvarnerska cona v katero so želeli privabiti turiste z 10 do 20 % znižanimi cenami v primerjavi s cenami jugoslovanskih turističnih krajev v Kvarnerju.

Okrog leta 1920 so hoteli in objekti družbe Južnih železnic v Opatiji prešli v roke italijanskega podjetja, znan opatijski hotel Kronprinzessin Stephanie pa se je preimenoval v Regina Majestic. Po Mandiću⁸¹ ni bila v času italijanske oblasti v Opatiji zgrajena niti ena zgradba v hotelske namene. Le najvišje nadstropje vile Amalije, depandanse hotela Quarnero, je bilo preurejeno za potrebe kraljevske družine Savoia. V času italijanske vladavine je bil ta apartma prazen, razen ob dveh kratkih obiskih kralja Viktorja Emanuela in prestolonaslednika Umberta ter vojvode Bergamskega. Leta 1933 Opatija ni več zdravilišče in postane običajna turistična točka z namestitvenimi kapacitetami. Opatija je med obema vojnama gostinske storitve ponujala v dveh zdraviliščih (ital. *casa di cura*) s skupaj 122 posteljami, treh hotelih extra kategorije s 500 posteljami, v 12 hotelih prve kategorije s 1.283 posteljami, v 15 hotelih in penzionih druge kategorije z 835 posteljami in 42 penzionih-hotelih tretje kategorije s 1.044 poste-

bogatijeg sloja turista. Sadržaji koji su pratili smještajnu ponudu imali su uzore u bečkom životu i prenosili su se iz sredina gdje su bili svakodnevnica (koncertne dvorane, kavane).

3. Smještajni kapaciteti Istre između dva svjetska rata

Razdoblje između dva rata odlikuje se režimom intervencija države u turističkoj politici, a turistička politika je prvi put poremećena Prvim svjetskim ratom i svjetskim ekonomskim krizama, počevši s 1918. godinom.⁸⁰ Osim toga, razdoblje između dva svjetska rata karakterizira stagnacija kako ekonomskog tako i turističkog razvoja na obalnom dijelu istarskog poluotoka. Prijelomna je 1918. godina jer dolazi do raspada Austro-Ugarske. Godine 1920. Istra i dio Kvarnera postali su dio Kraljevine Italije. Ovo razdoblje karakterizira značajan pad turističkih kretanja te smanjeni obim ulaganja u postojeće smještajne kapacitete i neinvestiranje u izgradnju novih te usmjerenje turista prema talijanskim kupalištima. Inicijativom iz 1930. godine proglašena je slobodna kvarnerska zona – nastojalo se privući turiste sniženim cijenama za 10 do 20% i konkurentnim u odnosu na jugoslavenska turistička mjesta Kvarnera.

Oko 1920. godine hoteli i objekti Društva južnih željeznica u Opatiji pripali su talijanskom poduzeću, a poznati hotel u Opatiji Kronprinzessin Stephanie promijenio je ime u Regina Majestic. Prema Mandiću⁸¹, za vrijeme talijanske vlasti u Opatiji nije izgrađena ni jedna zgrada za hotelsku uporabu. Jedino najviši kat vile Amalije, depandanse hotela Quarnero, bio je preuređen za potrebe kraljevske obitelji Savoia. Za razdoblje talijanske vladavine taj apartman je bio prazan, izuzev dviju kratkih posjeta kralja Viktora Emanuela i prijestolonasljednika Umberta te vojvode od Bergama. Godine 1933. Opatija prestaje biti lječilište te postaje „turističkim boravištem“. Opatija je između dva svjetska rata ugostiteljske usluge nudila u dva lječilišta (tal. *casa di cura*) s ukupno 122 kreveta, tri hotela extra kategorije s 500 kreveta, 12 hotela prve kategorije s 1.283 kreveta, 15 hotela i pansiona druge kategorije s 835 kreveta te 42 pansiona-hotela treće kategorije s 1.044 kreveta.

ljami. Skupne zmogljivosti v hotelih Opatije pod Italijo so znašale 3.784 ležišč, brez všteti zasebnih namestitev.⁸² V Tabeli 9 je prikazano število turistov v Opatiji v obdobju med obema svetovnjima vojnama.

Ukupni kapaciteti u hotelima Opatije pod Italijom iznosili su 3.784 kreveta, dakako, ne računajući privatni smještaj⁸². U tablici 9 prikazan je broj turista u Opatiji između dva svjetska rata.

Tabela 9: Število turistov v Opatiji v obdobju med obema vojnama (1919 – 1940)⁸³

Tablica 9: Broj turista u Opatiji između dva svjetska rata (1919. –1940.)⁸³

Lovran je bil leta 1922 še zdravilišče z naslednjimi namestitvenimi objekti: hotel Excelsior, Grand hotel Laurana, Hotel Pensione S. Antonio, Hotel Schubert v Iki (25 sob), Lovranska Draga: hotel Pensione, na Učki: albergo rifugio Duchessa d' Aosta (na nadmorski višini 950 m), Hotel Pensione Principessa – ki so se vodili kot hoteli. Potem so tu še penzioni: Marienhof, Villa Annunziata, Villa Carmen (20 sob), Villa Atlanta, Villa Sofia (42 sob), Villa Splendid, Villa Eugenia, ter v zalivu Cesara v Medveji (danas je zgradba porušena) Pension Cesara; zasebna namestitev: Villa Elbe, Casa Baumgartner, Villa Giorgio, Villa Carlotta, Villa Elsa, Villa Igea, Villa Fernandea, Villino Bice, Villa Gianni, Villa Adelina, Villa Beppina, Villa Antonia, Villa Anita.⁸⁴ Leta 1922 je imel hotel Excelsior v Lovranu 80 luksuznih sob z ložami in pogledom na morje, veliko dvorano in teraso, ki je gledala proti morju, zajtrkovalnico, salon za gospodo, sobe za branje in pisanje, apartmaje s predsobo, zasebno kopalnico in straniščem, v vseh kopalnicah so bile posebne pipe z morsko in sladko vodo, električno dvigalo, sefe, ogrevanje vseh skupnih prostorov. Lastnik hotela je

Leto Godina	Število turistov Broj turista
1919	728
1920	1.765
1921	3.806
1922	7.502
1923	18.351
1924	32.159
1925	42.723
1926	37.287
1927	28.722
1928	31.514
1929	36.487
1930	40.013
1931	32.493
1932	24.404
1933	okoli / oko 25.000
1934	28.795
1935	30.022
1936	35.238
1937	41.610
1938	37.308
1939	24.239
1940	13.324

Lovran je 1922. godine još bio lječilište te je imao smještajne objekte: hotel Excelsior, Grand hotel Laurana, Hotel Pensione S. Antonio, hotel Schubert u Iki (25 soba); Lovranska Draga: hotel Pensione; na Učki: Albergo rifugio Duchessa d' Aosta (na 950 m2 nadmorske visine), Hotel Pensione Principessa – koji su se vodili kao hoteli; zatim pansione: Pensione Marienhof, Villa Annunziata, Villa Carmen (20 soba), Villa Atlanta, Villa Sofia (42 sobe), Villa Splendid, Villa Eugenia te u uvali Cesara u Medveji (danas je zgrada srušena) Pension Cesara; privatni smještaj: Villa Elbe, Casa Baumgartner, Villa Giorgio, Villa Carlotta, Villa Elsa, Villa Igea, Villa Fernandea, Villino Bice, Villa Gianni, Villa Adelina, Villa Beppina, Villa Antonia i Villa Anita.⁸⁴ Godine 1922. hotel Excelsior u Lovranu imao je 80 luksuznih soba s ložama i pogledom na more, veliku salu i terasu na morsku stranu, salu za doručak, salon za gospođe, salon za gospodu, sobe za čitanje i pisanje; zatim apartmane s predsobljem, privatnom kupaonicom i to-

bil Colomanno Odor.⁸⁵ V narednji tabeli je prikazano število turistov v Lovranu v obdobju med leti 1931 in 1940.

aletom; u svim kupaonicama su bile posebno slavine s običnom i morskom vodom, električni lift, sefove, grijanje svih zajedničkih prostora. Vlasnik hotela bio je Colomanno Odor.⁸⁵ U sljedećoj tablici prikazan je broj turista u Lovranu u razdoblju od 1931. do 1940. godine.

Tabela 10: Število turistov v Lovranu v obdobju med 1931 – 1940⁸⁶
Tablica 10: Broj turista u Lovranu 1931. – 1940.⁸⁶

Leto / Godina	Število turistov / Broj turista	Število nočitev / Broj noćenja
1931	6.819	104.224
1934	3.146	55.437
1935	3.408	56.204
1936	4.672	72.630
1937	7.038	108.908
1938	5.385	80.257
1939	3.312	55.657
1940	1.715	34.831

Leta 1924 je Emilio Gherdoli v Rabcu zgradil hotel Citta di Trieste, istega leta pa so odprli odpre tudi hotel Trieste. Namestitvenih zmogljivosti v Rabcu ni bilo dovolj. V tridesetih letih se odpre tudi hotel Dopolavoro.⁸⁷ Po Blaževiću⁸⁸ leta 1925 Opatija doseže vrhunec v obdobju med obema vojnama, to je bilo t. i. Sveto leto, ko so se, zaradi interesa države, na široko odprle meje Italije za katoliške vernike. Cerkvene manifestacije so se pokrivala s politično-propagandnimi potovanji v priključene dele vzhodnega Jadrana. V dveh in pol desetletjih italijanske vladavine ni bilo spodbud za razvoj turizma in namestitvenih kapacitet na območju Istre. Tudi poskus ponovne oživitve turizma na območju Brionov ni uspel.

Godine 1924. u Rapcu Emilio Gherdoli podiže hotel Citta di Trieste, a iste godine otvara se i hotel Trieste. Smještajni kapaciteti u Rapcu nisu bili dovoljni. Tridesetih godina otvara se hotel Dopolavoro.⁸⁷ Prema Blaževiću⁸⁸, 1925. godine Opatija doseže kulminaciju u međuratnom razdoblju, bila je to tzv. sveta godina, kada su u interesu države širom otvorene granice Italije za katoličke vjernike. Crkvene manifestacije poklapale su se s političko-propagandnim putovanjima u anektirane dijelove istočnog Jadrana. Za dva i pol desetljeća talijanske vladavine nije stimuliran razvoj turizma i smještajnih kapaciteta na istarskom području. Nisu uspjeli pokušaji reanimacije turizma na području Brijuna.

Leta 1925 je bil v Umagu zgrajen hotel Roma.⁸⁹ V tridesetih letih 20. stoletja so bili v Umagu naslednji hoteli in vile: Albergo Leon d'Oro, Albergo San Marco, Villa Miramare, Villa Mare in Villa al Greeham, v katerih je bilo skupaj na voljo približno 150 ležišč. Na zahodni obali istrskega polotoka se je poskušal razviti Poreč kot središče za nego z aromaterapijo – zdravljenje s pomočjo

Godine 1925. u Umagu je izgrađen hotel Roma.⁸⁹ Umag tridesetih godina 20. stoljeća ima sljedeće hotele i vile: Albergo Leon d'Oro, Albergo San Marco, Villa Miramare, Villa Mare i Villa al Greeham, u kojima je bilo ukupno oko 150 ležajeva. Na zapadnoj obali istarskog polutoka nastojao se razviti Poreč kao centar za njegovanje ampeloterapije, tj. liječenja pomoću grožđa. Time se željelo

grozdja. S tem je želel posnemati priznana evropska središča s specifičnim zdravstvenim turizmom. V Poreču je med obema vojnama gradnja zastala in v tem obdobju je bila zgrajena samo ena vila (leta 1924 villa Gržini). Med obema vojnama v Rovinju niso zgradili nobenega hotela. Na Brionih so imeli rekordni leti med obema vojnama leta 1925 (3.908 gostov, 81.878 nočitev) in leta 1926 (4.068 gostov in 77.175 nočitev).⁹⁰ Brione so leta 1920 propagirali kot morsko in klimatsko zdravilišče pri Pulju, hoteli s 320 sobami prve kategorije pa so delovali vse leto.⁹¹

V Mošćenički Dragi leta 1930, po 4 letih urejanja, končno podoba dobi hotel Armanda, lastnik le-tega sta bili družini Armanda in Nagel. Hotel je med drugim ponujal tudi sredozemsko prehrano. Svoje sobe opisujejo kot svetle, zračne, sončne, z dobrimi posteljami, parketom, z balkoni, ložami in s tekočo vodo. Hotel je imel tudi električno. V času vojne vihre, leta 1944, je bil hotel požgan. Kot ostali hoteli v Poreču je tudi ta ponujal grozdne kure.

V Pulju so bili leta 1939 registrirani naslednji hoteli: Bologna, Carnaro, Centrale, Milano, Miramar in Moncenisio. Vsi omenjeni so imeli približno 300 ležišč. Na tem spisku ni hotela Riviera, takrat najbolj prestižnega puljskega hotela, ki je v času pod Italijo služil kot šola za inšpektorje – carinike.⁹² Od leta 1939 do 1942 je bil na Velikih Brionih zgrajen hotel Karmen, edini brionski hotel, ki je ohranjen v prvotni obliki in z izredno kakovostno prvotno opremo. Vsi drugi brionski hoteli, zelo poškodovani v bombnih napadih zaveznikov leta 1945, so bili po letu 1952 porušeni.⁹³ Na Sliki 5 so prikazani hotelski objekti na Brionih v tridesetih letih 20. stoletja.

Obdobje med obema svetovnjima vojnama ni bilo več zlato obdobje razvoja turizma, kot je to veljalo za obdobje ob koncu 19. stoletja in začetku 20. st. ter v času avstrijskih podjetniških spodbud. Velika središča, ki so bila v preteklem obdobju prepoznavna na turističnem zemljevidu Evrope, so postala mesta z minimalnimi iniciativami, usmerjenimi v izboljšavo namestitvenih objektov in celotne ostale ponudbe. To časovno obdobje, ko je bila Istra pod Italijo, označuje zelo majhno število vlaganj v

kopirati renomirana evropska središča specifičnog zdravstvenog turizma. U Poreču je stala izgradnja između dva svjetska rata i u tom razdoblju izgrađena je samo jedna vila (1924. godine vila Gržini). Između dva svjetska rata u Rovinju nije izgrađen ni jedan hotel. Brijunima je rekordna godina između dva rata bila 1925. (3.908 gostiju, 81.878 noćenja) i 1926. (4.068 gostiju i 77.175 noćenja).⁹⁰ Brijuni su 1920. godine propagirani kao morsko i klimatsko lječilište kod Pule, a hoteli sa 320 soba prve kategorije radili su cijelu godinu.⁹¹

U Mošćeničkoj Dragi 1930. godine nakon četiri godine uređenja svoj konačni oblik poprima Hotel Armanda, vlasnik kojeg su bile obitelji Armanda i Nagel. Hotel je između ostalog nudio i mediteransku prehranu. Svoje sobe opisuju kao svijetle, prozirne i sunčane, s dobrim krevetima, parketom, balkonima, lođama i tekućom vodom. Hotel ima električne instalacije. U ratnom vohoru hotel je spaljen 1944. godine. Ovaj hotel je kao i hoteli u Poreču nudio kure grožđem.

U Puli su 1939. godine registrirani sljedeći hoteli: Bologna, Carnaro, Centrale, Milano, Miramar i Moncenisio. Svi spomenuti hoteli raspolagali su s oko 300 kreveta. Na tom popisu nema hotela Riviere, tada najrenomiranijeg pulskog hotela, koji je pod Italijom bio pretvoren u školu za inspektore – carinike.⁹² Od 1939. do 1942. godine na Velom Brijunu izgrađen je hotel Karmen, jedini brijunski hotel sačuvan u prvotnom obliku i vrlo kvalitetne izvorne opreme. Svi ostali brijunski hoteli, teško oštećeni savezničkim bombardiranjem 1945. godine, srušeni su nakon 1952.⁹³ Na slici 5 su prikazani hotelski objekti Brijuna 30-ih godina 20. stoljeća.

Razdoblje između dva svjetska rata nije više bilo zlatno doba razvoja turizma kao što je to bilo razdoblje kraja 19. st. i početka 20. st. i u vrijeme austrijskih poduzetničkih inicijativa. Veliki centri koji su u prethodnom razdoblju bili prepoznatljivi na turističkoj karti Europe postali su mjesta minimalnih inicijativa usmjerenih u poboljšanje kako smještajnih objekata tako i cjelokupne preostale ponude. Ovo vremensko razdoblje pod Italijom karakte-

Slika 5: Hoteli na Brionih okoli leta 1930⁹⁴

Slika 5: Hoteli na Brijunima, oko 1930.⁹⁴

namestitvene objekte na obalnem delu istrskega polotoka ter usmerjanje gostov v italijanska letovišča.

4. Namestitvene zmogljivosti v obdobju po II. svetovni vojni do devetdesetih let 20. stoletja

Četrto obdobje v razvoju istrskega turizma lahko uvrstimo v obdobje po II. svetovni vojni. Namestitvene zmogljivosti so bile na začetku tega obdobja uničene in opustošene zaradi vojne, saj je tudi turizem v času vojne zamrl. Namestitveni objekti so bili najpogosteje zapuščeni ali porušeni in potrebno je bilo ogromno pobud, da bi turizem ponovno oživel. Politično dogajanje na začetku ni bilo na strani enakomernega razvoja obalnega dela istrskega polotoka. Takoj po končani vojni preide območje Istre pod Jugoslavijo, vendar ne v celoti. S pogodbo iz leta 1947 je bila ustanovljena neodvisna »država« Svobodno

rizira vrlo mali broj investicija u smještajne objekte na obalnom dijelu istarskog poluotoka te skretanje klijentele prema talijanskim ljetovalištima.

4. Smještajni kapaciteti u razdoblju poslije Drugog svjetskog rata do 90-ih godina 20. stoljeća

Četrto razdoblje razvoja istarskog turizma može se svrstati u razdoblje poslije Drugog svjetskog rata. Smještajni kapaciteti su u početku ovog razdoblja bili devastirani i opustošeni ratnim vihorom te je turizam tijekom ratnog razdoblja zamro. Smještajni objekti su često bili zapušteni ili razrušeni, tako da je trebalo mnogo novih inicijativa da se ponovno krene s turizmom. Političke prilike u početku nisu išle u prilog podjednakom razvoju cijelog obalnog dijela istarskog poluotoka. Odmah nakon rata područje Istre dolazi pod Jugoslaviju, ali ne cijelim svojim dijelom.

tržaško ozemlje, ki je zajemala severozahod Istre, področje od Novigrada do Trsta. Šele leta 1954 je z Londonskim sporazumom Jugoslaviji pripadalo skoraj celotno območje Istre. Z umiritvijo političnega stanja se je začela razvijati tudi turistična ponudba, ki je bila primarno skoncentrirana na domače tržišče, kasneje pa tudi na druga evropska tržišča.

Leta 1946 je z Zakonom o nacionalizaciji gostinskih podjetij velik del namestitvenih objektov prešel v državne roke, oz. v sklop velikih državnih podjetij.⁹⁵ Z nastankom nove države nastanejo tudi novi zakonski akti, ki so okvir za poslovanje podjetij. Tako je bil leta 1949 v FNRJ sprejet nov Pravilnik o razvrstitvi osnovnih gostinskih dejavnosti v kategorije (Ur. l. 39/49), ki podrobneje ureja vse pogoje za posamezne kategorije, obenem pa vključuje vse vrste gostinskih dejavnosti. Po tem pravilniku se hoteli delijo v 3 kategorije (A, B in C), prenočišča pa v dve (C in D) glede na njihovo opremljenost in število oseb.⁹⁶ Po koncu petdesetih let je največ pozornosti namenjene objektom družbene prehrane in objektom družbenega turizma (počitniški domovi). V razvoju gostinstva ločimo dve glavni obdobji. Prvo obdobje od 1945 do 1950. Z gostinstvom in s takratnimi gostinsko-gospodarskimi organizacijami upravlja sama država preko svojega administrativnega aparata, in to je bilo obdobje državnega ali administrativnega upravljanja v gostinstvu. V drugem obdobju, ki se začne z letom 1950, preide na delavsko samoupravljanje v gostinstvu in v gostinsko-gospodarskih organizacijah, in to je obdobje delavskega samoupravljanja v gostinstvu. Takrat se začnejo ustanavljati prva gostinska podjetja, najprej kot podjetja zveznega in republiškega značaja. Leta 1948 pride do nacionalizacije vseh večjih gostinskih podjetij ter do revizije dovoljenj zasebnih gostincev. V tem obdobju imajo t. i. dejavnosti družbene prehrane in počitniški domovi kot tudi penzijska gostinska podjetja različne privilegije glede nabave, cen in plačil družbenih obveznosti. Država ureja nabavo prehranskih in drugih izdelkov, potrebnih v gostinstvu, odreja cene izdelkom, vpliva na odrejanje in višino cen v gostinstvu itd. Ustanavljajo se velika podjetja z velikim številom enot, ki ne poslujejo samostojno.⁹⁷ Z Zakonom o upravljanju delav-

Prema ugovoru iz 1947. godine osnovana je neovisna „država“ Slobodni teritorij Trsta, i to na sjeverozapadnom dijelu Istre, od Novigrada do Trsta. Tek je 1954. godine Londonskim sporazumom Jugoslaviji pripalo skoro cijelo područje Istre. Smirivanjem političke situacije počela se razvijati turistička ponuda koja je primarno bila usmjerena na domaće tržište, a kasnije i na druga europska tržišta u okruženju.

Godine 1946. Zakonom o nacionalizaciji ugostiteljskih poduzeća velik dio smještajnih objekata ulazi u državne ruke, tj. ulazi u sklop velikih državnih poduzeća.⁹⁵ Nastankom nove države donose se novi zakonski akti koji daju okvire poslovanja poduzeća pa je tako u FNRJ 1949. godine donesen Pravilnik o razvrstavanju osnovnih ugostiteljskih radnja u kategorije (Sl. l. 39/49), koji detaljnije određuje sve uvjete za pojedine kategorije, a ujedno obuhvaća i sve vrste ugostiteljskih djelatnosti. Po tom pravilniku hoteli se dijele u 3 kategorije (A, B i C), a prenočišta u dvije (C i D), s obzirom na njihov unutarnji uređaj te na broj soba.⁹⁶ Nakon 50-ih godina, najveća se pažnja poklanja objektima društvene ishrane i objektima društvenog turizma (odmarališta). U razvoju ugostiteljstva razlikujemo dva glavna razdoblja. Prvo razdoblje bilo je od 1945. do 1950. Ugostiteljstvom i tadašnjim ugostiteljskim gospodarskim organizacijama upravlja sama država preko svog administrativnog aparata, i to je razdoblje državnog ili administrativnog upravljanja u ugostiteljstvu. U drugom razdoblju, koje počinje 1950. godine, prelazi se na radničko samoupravljanje u ugostiteljstvu i ugostiteljskim gospodarskim organizacijama, i to je razdoblje radničkog samoupravljanja u ugostiteljstvu. Tada se osnivaju prva državna ugostiteljska poduzeća, i to najprije kao poduzeća saveznog i republičkog značaja. Godine 1948. dolazi do nacionalizacije svih većih ugostiteljskih poduzeća i djelatnosti, i do revizije dozvola privatnih ugostiteljskih radnji. U tom razdoblju tzv. radnje društvene ishrane i odmarališta, kao i pansionska ugostiteljska poduzeća, dobivaju razne povlastice i olakšice u pogledu snadbjevanja, cijena i plaćanja društvenih obveza. U ovom razdoblju država regulira snadbijevanje prehranbenim i drugim artiklima potrebnim za ugostiteljstvo, određuje cijene artiklima te utječe na određivanje i visinu cijena u ugosti-

cev z državnimi gospodarskimi organizacijami se od leta 1950 upravljanje s podjetji prenese na delovne kolektive. Razmerja v gostinstvu in turizmu so se začela ustvarjati na temelju ponudbe in povpraševanja, tako država ni več odredila cen in nabave. Delavci niso imeli več fiksnih plač kot prej, temveč se uvede kombinirani plačni sistem, ki je sestavljen iz fiksnega in spremenljivega dela, ki je odvisen od ustvarjenega prometa.⁹⁸

V prvih desetletjih tega obdobja je bila istrska ponudba namestitvenih objektov skoncentrirana na počitniške domove, v katerih so bivali delavci s področja nekdanje Jugoslavije. Na začetku šestdesetih let se začne nagli razvoj namestitvenih zmogljivosti, ki se prilagajajo velikemu številu turistov v poletnem obdobju. V nekdanji Jugoslaviji pride do vmešavanje države, sindikatov in drugih družbenih dejavnikov v področje letnih dopustov in socialnega turizma, vendar ta pojav, kot piše Duda,⁹⁹ ni bil značilen le za nekdanje države Jugoslavije, temveč tudi za druge evropske države, ki so svojim prebivalcem omogočale počitnice (Konvencija 132), ki so bile povezane z evropskim življenjskim standardom v trajanju tri do štiri tedne. Takšna politika je bila temelj za povojno turistično industrijo, saj se slogan »dopust za vsakogar« ni nanašal le na zakonem zajamčeno pravico, temveč je predstavljal tudi možnost potovanja za prebivalce Evrope. Vsi si seveda niso mogli privoščiti uživanja v komercialnih namestitvah in postati turisti, zato so država in sindikati skušali na različne načine podpirati sistem socialnega turizma, katerega ključna prednost so bile nižje cene. Taylorjeva¹⁰⁰ navaja, da je Jugoslavija, kot sredozemska destinacija za počitnice turistov z nizkimi prihodki, imela veliko koristi od evropskega množičnega turizma v petdesetih in šestdesetih letih. Turizem je postavil Jugoslavijo na zemljevid evropskih držav. Spoznanje, da turizem prinaša pomemben del prihodkov, je postalo eden ključnih dejavnikov slovenske turistične politike.

Razloge za razvoj novega množičnega turizma na istrskem območju gre iskati tudi v naslednjih dejstvih: dvig standarda prebivalcev evropskih držav, bližina emitivnih držav (Italije, Avstrije in Nemčije), rast in razvoj

teljstvu itd. Stvaraju se velika poduzeća s velikim brojem jedinica koje nemaju samostalnost u poslovanju.⁹⁷ Zakonom o upravljanju državnim privrednim organizacijama od strane radnih kolektiva od 1950. godine prenosi se upravljanje poduzećima na same radne kolektive. Odnosi u ugostiteljstvu i turizmu počeli su se zasnivati na bazi ponude i potražnje te više nije bilo državnog određivanja cijena i nabave. Radnici više nisu fiksno plaćeni kao ranije, već se uvodi kombinirani sustav plaćanja radnika, a sastoji se od stalnog i promjenjivog dijela koji je ovisan o ostvarenom prometu.⁹⁸

U prvim desetljećima ovog razdoblja istarska smještajna ponuda koncentrirana je na odmarališta koja pružaju smještaj radnicima s područja bivše Jugoslavije. Početkom 60-ih godina započinje nagli razvoj smještajnih kapaciteta koji se prilagođavaju velikom broju turista u ljetnom razdoblju. U bivšoj Jugoslaviji dolazi do miješanja države, sindikata i drugih društvenih čimbenika u područje godišnjih odmora i socijalnog turizma, ali ova pojava, kako piše Duda⁹⁹, nije bila karakteristična samo za bivše jugoslavenske prostore već i za druge države Europe koje su svojim građanima osiguravale godišnji odmor (Konvencija 132) povezan s evropskim životnim standardom u trajanju od tri-četiri tjedna. Ovakva politika postala je kamen temeljac poratne turističke industrije jer parola „odmor za sve“ nije se odnosila samo na zakonem zajamčeno pravo, već i na mogućnost putovanja za građane Europe. Svi građani nisu si mogli priuštiti uživanje u komercijalnom smještaju te tako postati turistima. Država i sindikati su na razne načine podupirali sustav socijalnog turizma, čija su ključna prednost bile niže cijene. Taylor¹⁰⁰ navodi da je Jugoslavija, kao sredozemno odredište za odmor koje je udovoljavalo turistima s niskim prihodima, imala koristi od evropskog procvata masovnog turizma tijekom 50-ih i 60-ih godina. Turizam je stavio Jugoslaviju na zemljevid drugim Europljanima. Spoznaja da turizam nosi krucijalan strani prihod ostala je jedan od ključnih čimbenika jugoslavenske turističke politike.

Uzroke razvoja novog masovnog turizma na istarskom području također treba potražiti u sljedećim činjenicama: rast standarda stanovnika evropskih zemalja, blizina emi-

avtomobilske industrije (npr. FIAT) itd. Množični turizem je prinesel velike spremembe v življenje lokalnega prebivalstva (še posebej v zahodni Istri), pa tudi v sam prostor (na obali so se gradili veliki namestitveni objekti ali kampi, prilagojeni potrebam takratnih turistov). Pojav množičnega turizma je spremljala nenehna gradnja novih namestitvenih zmogljivosti. Po Blaževiću¹⁰¹ največji delež pri obnovi v vojni poškodovanih ali povsem porušeni gostinsko-turističnih objektov že leta 1945 prevzame novoustanovljena Istrska regionalna uprava hotelov za (hrv. *Oblasna uprava hotela za Istru*). Konec petdesetih let se začne novi val vlaganj in med leti 1960 in 1965 pride zaradi liberalizacije državnih meja do malega *booma*. Brez Liburnije in Slovenskega primorja je imela Istra leta 1955 preko 4.000 ležišč, kar je bilo premajhno število glede na turistično povpraševanje. Istra že leta 1960 nudi 18.400 ležišč, izmed katerih jih je največ v Rovinju (5.400), v Poreču (5.300) in v Pulju (4.700). Leta 1975 je v Istri 144 počitniških domov, in sicer največ v lasti podjetij iz SR Slovenije (97), SR Hrvatske (22) in SR Srbije (22). Leta 1981 ima Istra 50.648 ležišč. Hoteli so pretežno B-kategorije. Komplementarne ali dopolnilne zmogljivosti v Istri (počitniška naselja, letovišča, kampi in zasebne sobe) so leta 1981 imele na voljo 156.102 turističnih postelj. Kampi predstavljajo polovico skupnih namestitvenih zmogljivosti. Samo kampi in naturistični kampi na področju Poreča lahko sprejmejo 48.200 gostov (sedemkrat več kot je prebivalcev Poreča). Delež zasebnih sob na istrskem polotoku je 13,2 %.

V Istri so bila petdeseta leta pomembna za razvoj velikih turističnih podjetij. Tako sta npr. v Poreču nastali dve veliki hotelsko-turistični podjetji Riviera (1953) in Plava laguna (1957). Od povojnega obdobja naprej Poreč gradi in bogati svojo ponudbo s športnimi objekti in postaja pomembna destinacija za športni turizem.¹⁰² Hotel Turist je bil sestavni del hotelskega podjetja Plava laguna Poreč. Poreška turistična podjetja so od samih začetkov svojo ponudbo usmerjala v množični turizem, cilj poslovanja pa je bil s pomočjo tega množičnega turizma in z gradnjo objektov z velikim številom namestitvenih enot (hoteli, kampi ipd.) zmanjšati stroške in racionalizirati poslova-

ativnih zemalja (Italije, Austrije i Njemačke), rast i razvoj europske autoindustrije (na primjer FIAT) itd. Masovni turizam je donio velike promjene i u život lokalnog stanovništva (osobito onog zapadne Istre), kako u život tako i u prostor (na obali mora gradili su se veliki smještajni objekti ili kampovi prilagođeni potrebama tadašnjih turista). Ovakvu novu pojavu masovnih dolazaka turista pratila je i stalna izgradnja novih smještajnih kapaciteta. Prema Blaževiću¹⁰¹, najveću brigu o obnovi u ratu oštećenih ili posve porušeni ugoditeljsko-turističkih objekata već 1945. godine preuzima novoosnovana Oblasna uprava hotela za Istru. Krajem 50-ih godina započinje novi val investiranja, da bi između 1960. i 1965. godine liberalizacijom državnih granica došlo do prvog malog *booma*. Ne računajući Liburniju i slovensko primorje, Istra je 1955. godine raspolagala s više od 4.000 kreveta, što je premali broj kreveta u odnosu na turističku potražnju. Istra već 1960. godine nudi 18.400 kreveta, od čega najviše imaju Rovinj (5.400), Poreč (5.300) i Pula (4.700). Godine 1975. u Istri se nalaze 144 odmarališta, i to najviše poduzeća iz SR Slovenije (97), SR Hrvatske (22) i SR Srbije (22). Godine 1981. Istra ima 50.648 kreveta. Hoteli imaju pretežno B kategoriju. Komplementarni ili dopunski kapaciteti (odmarališta i ljetovališta, kampovi i privatne sobe) su 1981. godine raspolagali s 156.102 turističkih kreveta u Istri. Kampovi u strukturi čine polovicu ukupnih smještajnih kapaciteta. Samo kampovi i naturistički kampovi na Poreštini mogu prihvatiti 48.200 gostiju (sedam puta više nego što Poreč ima stanovnika). Privatne sobe u smještajnim kapacitetima istarskog poluotoka sudjeluju sa 13,2%.

U Istri su pedesete godine značajne za razvoj velikih turističkih poduzeća, pa se tako npr. u Poreču osnivaju dva velika hotelsko-turistička poduzeća: Riviera (1953.) i Plava laguna (1957.). Od poslijeratnog razvoja Poreč gradi i obogaćuje svoju vasmještajnu ponudu sportskim objektima te postaje značajna destinacije sportskog turizma.¹⁰² Hotel Turist je bio sastavnica hotelskog poduzeća Plava laguna Poreč. Od samog početka porečka turistička poduzeća svoju su ponudu usmjerila prema masovnom turizmu, a cilj poslovanja bio je da se masovnošću i izgradnjom objekata s velikim brojem smještajnih jedinica

nje.¹⁰³ S takšnimi strategijami so privabili turiste, ki so po dostopnih cenah lahko bivali na morju dva do tri tedne, kolikor je takrat v evropskih državah trajal poletni dopust. V teh letih je bilo največ hotelov v Poreču B-kategorije, standard A-kategorije pa sta imela hotela Parentium in Pical. Takrat je nastalo tudi naturistično naselje Ulika, imenovano po nasadu oljk.¹⁰⁴

Po Blaževiću¹⁰⁵ je po vojni v Umagu nastal turistični kompleks Punta, v katerem s svojo ponudbo izstopa hotel Adriatic. Med Punto in Savudrijo je zraslo hotelsko naselje Katoro z apartmaji Polynesia in naturistično plažo. Leta 1963 so bili v Umagu iz transportnega podjetja Istra-Auto-Turist izločeni obrati za gostinstvo in turizem. Te dejavnosti so se poimenovala Istra-Turist in podjetje je v tistem času upravljalo s skupaj šestimi objekti v Umagu (nekdanji hoteli Beograd, Miramare, Belvedere, Marina) in v Novigradu (hotel Trst).¹⁰⁶ Primer hotelske sobe v Umagu je na Sliki 6.

(hoteli, kampovi i sl.) smanje troškovi i racionalizira poslovanje.¹⁰³ Ovakvim strategijama mogli su se privući turisti koji su po pristupačnim cijenama mogli boraviti na moru dva do tri tjedna, koliko su onda trajali godišnji odmori u europskim državama. Tih godina najviše hotela u Poreču je bilo B kategorije, a standarde A kategorije imali su hoteli Parentium i Pical. Tada je nastalo i Naturističko naselje Ulika, nazvano po prostranoj plantaži maslina.¹⁰⁴

Prema Blaževiću¹⁰⁵, poslije rata u Umagu je nastao turistički kompleks Punta, u kojem se ponudom izdvaja hotel Adriatic. Između Punte i Savudrije izraslo je hotelsko naselje Katoro s apartmanima Polynesia i naturističkom plažom. Godine 1963. u Umagu iz prijevoznčkog poduzeća Istra-Auto-Turist izdvojeni su pogoni za ugostiteljstvo i turizam. Te izdvojene djelatnosti nazvane su Istra-Turist te je poduzeće tada upravljala s ukupno šest objekata u Umagu (nekadašnji hoteli Beograd, Miramare, Belvedere, Marina) i Novigradu (hotel Trst)¹⁰⁶. Primjer hotelske sobe u Umagu na slici 6.

Slika 6: Hotelska soba v Umagu; Turistični prospekt Umaga okoli leta 1970¹⁰⁷

Slika 6: Hotelska soba u Umagu; Turistički prospekt Umaga, oko 1970. godine¹⁰⁷

Novigrad postane pomembnejša turistična destinacija šele po letu 1960. Takrat se zgradijo številna počitniška naselja slovenskih podjetij. V Vrsarju se turizem začne ob ustanovitvi gostinsko trgovskega podjetja Lim leta 1957. Turistične storitve so na voljo v enem prenočišču in v dveh vilah, v skupni zmogljivosti 45 ležišč. Leta 1961 se je odprl naturistični kompleks Koversada, ki je postal sinonim Vrsarja. Leta 1963 se je podjetje Lim integriralo v

Novigrad postaje značajnije turističko odredište tek nakon 1960. godine, kad se podižu mnogobrojna odmarališta poduzeća iz Slovenije. Vrsar započinje s turizmom utemeljenjem ugostiteljsko-trgovačkog poduzeća Lim 1957. godine. Turističke usluge pružane su u jednom prenočištu i dvije vile s ukupnim kapacitetom od 45 kreveta. Godine 1961. otvara se naturistički kompleks Koversada koji je postao sinonim Vrsara. Godine 1963. poduze-

novonastalo podjetje HTP Anita. V petdesetih letih v Rovinju deluje gostinsko podjetje Otok Katarina, ki obstaja do leta 1956, ko se združuje s HTP Jadran. Najveće številno namestitvenih objektov v Rovinju so zgradile delovne organizacije Jadranturist in Poljoprivredni kombinat Beograd, in sicer z vlaganjem lastnih sredstev in s pomoćjo kredita. Reprezentantni objekti so hotelski kompleks Eden, Montauro in Lone. Za turiste sta še posebej zanimivi naturistićni naselji Monsena in Valalta.¹⁰⁸

Pulj ima na zaćetku petdesetih već hotelov, izmed katerih se v vodniku¹⁰⁹ omenjajo Lipa (C-kategorije) in Miramar (B-kategorije), ki je na obali. Južno od Pulja so nastala turistićna naselja Zlatne stijene, Ribarska koliba, Verudela in Punta Verudela. Okoliška mesta Pulja belećijo rast namestitvenih zmogljivosti pri zasebnikih in v kampih. Po Orlićevi¹¹⁰ je bilo v Pulju leta 1973 z zdrućitvijo već podjetij ustanovljeno veliko podjetje Arenaturist, ki je leta 1983 imelo na voljo već kot 30.000 lećišč in je zaposlovalo 2.000 delavcev.

Po konćani vojni se je zaćel prebujati tudi turizem v Opatiji in njeni rivieri. Tako je imel Lovran leta 1953 tri sindikalne poćitniške domove, v katerih je bilo ustvarjenih 31.921 noćitev domaćih turistov in 11.370 tujih.¹¹¹ Leta 1963 je bil v Opatiji zgrajen hotel Adriatic I, ki je imel prvi kazino. Leta 1966 je bil v Opatiji odprt hotel Ambassador, po zasnovi arhitekta Zdravka Bregovca. Leta 1971 je bil odprt hotel Adriatic II z veliko kongresno dvorano (arhitekt Branko Źnidarec), leta 1981 pa hotel Admiral.¹¹² Leta 1945 Črnja navaja,¹¹³ da so se v Opatiji in Lovranu zamenjala predvojna italijanska imena hotelov; hotel Savoia je postal Dubrovnik, Principe Umberto je postal Jadran, veliki hotel Palazzo pa je dobio ime Slavija, tudi Regina Majestic (Stephanie) je takoj po koncu II. svetovne vojne ime spremenil v hotel Moskva, leta 1966 pa je dobio današnje ime hotel Imperial. V sedemdesetih letih ima med 70 hoteli, ki stojijo ob istrski in liburnijski obali, 44 hotelov tuje ime, 26 pa domaće.

Leta 1947 so v Opatiji ustanovili Hotelsko podjetje za Istru (hrv. *Hotelsko poduzeće za Istru*) s hoteli Jadran, Park,

će Lim integrira se u novonastalo poduzeće HTP Anita. Pedesetih godina u Rovinju djeluje ugostiteljsko poduzeće Otok Katarina koje se gasi 1956. godine spajanjem s HTP Jadrantom. Najveći broj smještajnih objekata u Rovinju izgradile su RO Jadranturist i Poljoprivredni kombinat Beograd, i to ulaganjem vlastitih sredstava ili dobivenih kredita. Reprezentativni objekti postaju kompleks hotela Eden, Montauro i Lone. Osobito su turistima zanimljiva naturistićka naselja Monsena i Valalta.¹⁰⁸

Pula poćetkom 50-ih godina ima više hotela, od kojih se u vodiću¹⁰⁹ spominju Lipa (C kategorije) i Miramar (B kategorije) koji je na obali. Na prostoru južno od Pule stvorena su turistićka naselja Zlatne stijene, Ribarska koliba, Verudela i Punta Verudela. Okolna mjesta Pule biljeće rast smještajnih kapaciteta privatnog smještaja i kampova. Prema Orlić¹¹⁰, u Puli je 1973. godine spajanjem više tvrtki osnovano veliko poduzeće Arenaturist, koje je 1983. godine raspolagalo s više od 30.000 kreveta i zapošljavalo 2.000 radnika.

Nakon rata poćeo se buditi i turizam Opatije i njene rivijere, pa tako npr. Lovran 1953. godine ima tri sindikalna odmarališta koja su ostvarila 31.921 noćenja domaćih turista i 11.370 stranih.¹¹¹ Godine 1963. u Opatiji je izgrađen hotel Adriatic I s prvim kasinom. Godine 1966. otvoren je u Opatiji hotel Ambassador prema projektu arhitekta Zdravka Bregovca. Godine 1971. otvoren je hotel Adriatic II s velikom kongresnom salom (arhitekt Branko Źnidarec), a 1981. hotel Admiral.¹¹² Godine 1945., navodi Črnja¹¹³, u Opatiji i Lovranu se mijenjaju talijanski nazivi hotela koji su bili prije rata, pa je tako Savoia postala Dubrovnik, Principe Umberto je postao Jadran, a veliki hotel Palazzo dobio je ime Slavija. Isto tako, Regina Majestic (Stephanie) odmah nakon Drugog svjetskog rata mijenja ime u hotel Moskva, da bi 1966. godine dobio današnje ime – Imperial. Nadalje, 70-ih godina od 70 novih hotela podignutih duć istarske i liburnijske obale 44 imaju strana imena, a 26 domaća.

Godine 1947. u Opatiji nastaje Hotelsko poduzeće za Istru, s hotelima Jadran, Park, Atlantik, Residenz, Asto-

Atlantik, Residenz, Astoria, Esperia, August, Hermitage, Zawojski, Horvat v Opatiji ter Park hotel in kopališče Peharovo v Lovranu. Od leta 1954 do 1956 je v Opatiji poslovalo več hotelskih podjetij: HP Slavija (Slika 7), HP Kvarner (Slika 8 hotela Kvarner v osemdesetih letih 20. st.), HP Zagreb, HP Grand hotel Central, HP Belvedere, HP Istra, HP Kristal, HP Kristal-Residenz-Astoria, HP Dubrovnik. Vsa ta podjetja in hotel Ambassador so se združili v podjetje Kvarner, ki se je kasneje preimenovalo v Liburnia. Z osamosvojitvijo Republike Hrvaške so Liburnia Riviera Hoteli postali delniške družbe.¹¹⁴

ria, Esperia, August, Hermitage, Zawojski, Horvat (svi u Opatiji) te Park hotel i kupalište Peharovo u Lovranu. Od 1954. do 1956. godine u Opatiji postoji niz hotelskih poduzeća kao što su: HP Slavija (slika 7), HP Kvarner (slika 8 hotela Kvarner 80-ih godina 20. st.), HP Zagreb, HP Grand hotel Central, HP Belvedere, HP Istra, HP Kristal, HP Kristal-Residenz-Astoria i HP Dubrovnik. Sva ova poduzeća i hotel Ambassador spojena su u poduzeće Kvarner, koje se kasnije zvalo Liburnia. Osamostaljenjem Republike Hrvatske Liburnia Riviera Hoteli posluju kao dioničko društvo.¹¹⁴

Slika 7: Hotela Slavija in Bellevue Opatija okoli leta 1960¹¹⁵
Slika 7: Hoteli Slavija i Bellevue Opatija, oko 1960. godine¹¹⁵

Slika 8: Hotel Kvarner Opatija okoli leta 1980¹¹⁶
Slika 8: Hotel Kvarner Opatija, oko 1980. godine¹¹⁶

Na začetku šestdesetih v Mošćenički Dragi deluje Gostinsko podjetje Mošćenička Draga, ki ima v svoji sestavi tudi hotel Miramar (ponovno zgrajen leta 1958 na mestu nekdanjega hotela Armand in ima 32 sob), vilo Biser (10 sob), vilo Jadran (restavracija z 250 sedeži in 3 sobe s 7 ležišči), vilo Istra (12 sob), vilo Primorka (10 sob), vilo Rubin (6 sob in restavracija Učka) in vilo Slatina (11 sob). Leta 1962 je v zasebnem sektorju na voljo približno 200 sob, v njih pa približno 440 ležišč, kampi pa lahko sprejmejo okrog 500 gostov.¹¹⁷ V Lovranu je bilo leta 1959 po Poročilu Turističnega društva, ki je opravil kategorizacijo pri zasebnikih, 726 postelj.¹¹⁸ V istem poročilu je zapisano, da ima Mošćenička Draga 350 ležišč (ki predstavljajo 75 % skupnih

Početkom 60-ih, u Mošćeničkoj Dragi djeluje Ugostiteljsko poduzeće Mošćenička Draga koje u svom sastavu ima hotel Miramar (ponovno izgrađen 1958. godine na mjestu bivšeg hotela Armanda; ima 32 sobe), vilu Biser (10 soba), vilu Jadran (restoran kapaciteta 250 mjesta i tri sobe sa sedam ležajeva), vilu Istra (12 soba), vilu Primorka (10 soba), vilu Rubin (šest soba i restoran Učka) te vilu Slatina (11 soba). Godine 1962. sektor privatnog smještaja raspolaže s oko 200 soba i u njima s oko 440 ležajeva, a kampovi mogu primiti oko 500 gostiju.¹¹⁷ Lovran je 1959. godine prema Izvješću Turističkog društva koje vrši kategorizaciju i recepciju privatnog smještaja imao 726 kreveta.¹¹⁸ U istom izvješćaju Mošćenička Draga ima 350

namestitvenih zmogljivosti). Turistično društvo upravlja z dvema kamping zemljiščema, od katerih je en avtokamp. Turistično društvo ima leta 1959 v Opatiji 1.616 ležišč pri zasebnikih. S postavitvijo hotela Excelsior v Lovranu (ki je začel delovati v juniju 1986, s skupno 370 posteljami, od katerih je bilo 36 ležišč v apartmajih), je bilo na ravni celotnega TOZD-a Beograd Lovran na voljo skupaj 1.683 hotelskih postelj (pokritje Lovrana in Medveje). TOZD je pripadal *RO Hotelijerstvo Kvarner Express*. Zmogljivost avtokampa Medveja je bila 1.500 mest.¹¹⁹

Leta 1960 se istarski premogovnik v Raši odloči za gradnjo dveh hotelov v Rabcu – Marine in Mediterana, za rudarje. Leta 1961 je bilo ustanovljeno hotelsko podjetje Rabac, v sklopu katerega sta bila hotela Jadran in Primorje.¹²⁰ Intenzivna gradnja traja do začetka sedemdesetih let, ko se v Rabcu že vidijo obrisi turističnih naselij Santa Andrea, Maslinica in Girandela s hotelskimi objekti.

Po II. svetovni vojni sta bila na začetku rast in razvoj namestitvenih zmogljivosti zelo skromna, ob koncu petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih let pa so se začeli graditi namestitveni objekti z večjim številom namestitvenih enot. Kasnejše obdobje predstavlja najboljša leta turizma. Tako Vukonić¹²¹ meni, da se je Hrvaška, z njo pa tudi Istra, s svojimi dosežki približala splošnemu evropskemu in svetovnemu razvoju le v obdobju, ki ga označujemo kot »zlata doba hrvaškega turizma« (1965–1975) ter v kratkem obdobju med leti 1985 in 1988. Turisti so prihajali predvsem zaradi naravnih danosti (morje, sonce, plaža) hrvaške obale, ki so do izraza prišle v poletnih mesecih. V tem obdobju prevladujejo hoteli srednje kakovosti (82 % vseh hotelov je bilo razvrščenih v B-kategorijo), celotna ponudba destinacije pa pogosto ni sledila rasti in razvoju namestitvenih objektov. Zato je za to obdobje značilno: pomanjkanje vode, gneča na cestah in v trajektnih pristaniščih, slabe telefonske povezave z emitivnimi državami, prvi čarterski leti na jadranskih letališčih itd. Čeprav je bilo v kvantitativnem pogledu to obdobje zelo uspešno, pa v kvalitativnem smislu cena na destinacijah ni vedno ustrezala vrednosti.¹²²

kreveta (koji predstavljaju 75% sveukupnog smještajnog kapaciteta). Turističko društvo upravlja s dva kamping – terena, od koji je jedan auto-kamp. Turističko društvo 1959. godine u Opatiji ima 1.616 kreveta u privatnom smještaju. Izgradnjom hotela Excelsior u Lovranu (koji je otvoren u lipnju 1986. godine, ukupnog kapaciteta 370 kreveta – od čega 36 kreveta u apartmanima), Lovran raspolaže s ukupno 1.683 hotelska kreveta (pokrivajući Lovran i Medveju). Ovaj OOUR pripada RO-u Hotelijerstvo Kvarner Express. Kapacitet autokampa u Medveji je 1.500 mjesta.¹¹⁹

Godine 1960. istarski ugljenokop Raša donosi odluku o gradnji dva hotela u Rapcu: Marine i Mediterana, u koje se useljavaju rudari. Godine 1961. osniva se Hotelsko poduzeće Rabac u sklopu kojeg su bili hoteli Jadran i Primorje.¹²⁰ Intenzivna izgradnja traje do početka 70-ih godina, kada cjelovite konture dobivaju turistička naselja Santa Andrea, Maslinica i Girandela.

Nakon Drugog svjetskog rata rast i razvoj smještajnih kapaciteta je na početku bio skroman, da bi se krajem 50-ih, 60-ih i 70-ih godina intenzivirao izgradnjom smještajnih kapaciteta, i to najčešće hotela s većim brojem smještajnih jedinica. Kasnije razdoblje predstavlja i najbolje godine turizma Hrvatske, pa tako Vukonić¹²¹ smatra da se Hrvatska, a s njom i Istra, svojim dosezima približila općem europskom i svjetskom razvoju jedino u razdoblju koje se označava kao „zlatno doba hrvatskog turizma“ (1965. – 1975.) i u kratkom razdoblju između 1985. i 1988. godine. Turisti su dolazili najviše privučeni prirodnim atrakтивnostima (more, sunce, plaže) hrvatske obale koji su do punog izražaja došli u ljetnim mjesecima. U tom razdoblju prevladavaju hoteli srednje kvalitete (82% svih hotela bilo je razvrstano u B kategoriju), a ukupna ponuda destinacija najčešće nije pratila rast i razvoj smještajnih objekata, pa tako to razdoblje karakteriziraju: nedostaci vode, gužve na cestama i trajektnim pristaništima, loše telefonske linije prema emitivnim zemljama, prvim charter letovima na jadranskim aerodromima itd. U kvantitativnom smislu ovo razdoblje je bilo vrlo uspješno, ali u kvalitativnom smislu nije uvijek u destinacijama vladao sustav povrata vrijednosti za dani novac.¹²²

Za obalni prostor istrskega polotoka je značilna rast namestitvenih enot v segmentu zasebnih najemodajalcev ter števila kampov, ki so omogočali cenejšo namestitvev. To je obdobje, ko zaradi svobode gibanja in krepitev avtomobilske industrije obravnavani prostor istrskega polotoka postane atraktivna in zelo dostopna turistična destinacija, namestitvene zmogljivosti pa se prilagajajo novim in vse bolj množičnim turističnim prilivom. V kratkem poletnem obdobju je bilo treba namreč zaradi masovnega priliva turistov najti namestitvev ne glede na njeno kakovost. Zato lahko rečemo, da je za obdobje po petdesetem letu do osamosvojitve Hrvaške značilna pospešena gradnja namestitvenih objektov ter njihova uniformirana ponudba.

5. Namestitvene zmogljivosti od osamosvojitve Hrvaške do leta 2014

Vojni dogodki na začetku devetdesetih let 20. stoletja so na prostoru nekdanje Jugoslavije povzročili zmanjšano število prihodov turistov in pomemben padec števila nočitev v vseh namestitvenih objektih. V času Domovinske vojne na Hrvaškem so v mnogih namestitvenih objektih namestili begunce in pregnance, po koncu vojne pa so bili ti objekti v zelo slabem stanju. V vojnem obdobju od leta 1991 do 1995, pa tudi kasneje, je bil značilen padec izkoriščenosti namestitvenih zmogljivosti (število nočitev je bilo zmanjšano na približno 15 % predvojnih), poleg tega pa ni bilo nobenih vlaganj (kar je značilno za vsa vojna obdobja). Z razpadom Jugoslavije se ukinja predvojna družbena lastnina podjetij, prehaja se na zasebno lastništvo in tržno gospodarstvo, ki odpira vrsto problemov pri preoblikovanju. Podjetja s preoblikovanjem postanejo delniške družbe z omejeno odgovornostjo in znanimi lastniki. Zakon o privatizaciji iz leta 1996, s spremembami iz leta 1997 in 2000, je predpisal kriterije in postopek privatizacije premoženja, ki ni bilo privatizirano v času preoblikovanja. Privatizacija hotelskih objektov je potekala počasneje zaradi velike vrednosti osnovnega kapitala, pa tudi zaradi velikega števila uničenih hotelov.¹²³

Po koncu vojne, po letu 1996, s stabilizacijo političnih razmer in s tem večjo varnostjo gostov, je počasi začel

Karakterističan za obalni prostor istarskog poluotoka je rast smještajnih jedinica u segmentu privatnog iznajmljivanja građana te rast broja kampova koji su omogućavali jeftiniji smještaj. Razdoblje je to kad uslijed slobode kretanja, ali i jačanja europske automobilske industrije, promatrani prostor istarskog poluotoka postaje atraktivna i vrlo dostupna turistička destinacija te se smještajni kapaciteti prilagođavaju novim sve masovnijim turističkim priljevima, tj. u kratkom ljetnom razdoblju masovni priljev turista tražio je smještaj bez obzira na njegovu kvalitetu. Stoga možemo reći da razdoblje nakon 50-ih godina do osamostaljenja Hrvatske karakterizira nagla izgradnja smještajnih objekata te uniformiranost ponude u njima.

5. Smještajni kapaciteti od osamostaljenja Republike Hrvatske do 2014. godine

Ratna zbivanja početkom 90-ih godina 20. stoljeća na prostorima republika bivše Jugoslavije uzrokovala su kako smanjenje dolazaka turista tako i značajan pad broja noćenja u svim smještajnim kapacitetima. Tijekom Domovinskog rata u Hrvatskoj mnogi su smještajni objekti primili izbjeglice i prognanike te su nakon rata često ti objekti bili u vrlo lošem stanju za daljnji turistički razvoj. U ratnom razdoblju od 1991. do 1995. godine, ali i kasnije, može se izdvojiti izrazit pad iskorištenosti smještajnih kapaciteta (broj noćenja smanjen na otprilike 15% predratnih), ali i situacija neinvestiranja (što je karakterično za sva ratna razdoblja). Raspadom Jugoslavije napušta se predratno društveno vlasništvo poduzeća i prelazi se na privatno vlasništvo i tržišnu ekonomiju koja otvara niz problema pretvorbe. Pretvorbom poduzeća postaju dionička društva ili društva s ograničenom odgovornošću s poznatim vlasnicima. Zakonom o privatizaciji iz 1996. i promjenama iz 1997. i 2000. godine propisani su kriteriji i postupak privatizacije imovine koja nije privatizirana tijekom pretvorbe. Privatizacija hotelskih objekata išla je sporije zbog velike vrijednosti osnovnog kapitala, ali i zbog devastiranosti velikog broja hotela.¹²³

Nakon rata, tj. nakon 1996. godine, te stabilizacijom političke situacije, kao i rastom sigurnosti gostiju, pola-

lo naraščati tudi število prihodov in nočitev. Prihaja do novih investicijskih projektov z namenom prilagoditve namestitvenih zmogljivosti, novim zahtevam sodobnega turističnega trga (še posebej ureditev namestitvenih objektov, kar pomeni investicije v namestitvene zmogljivosti, klimatizacijo, wellness ponudbo, animacijo itd.). V tem obdobju je prišlo tudi do privatizacije in restrukturiranja lastniških razmerij v samih hotelskih podjetjih. Tako na območju Istre obstajajo: nacionalne hotelske verige, tuje hotelske verige, družinski hoteli in podjetja, ki so še v državni lasti.

Od začetka devetdesetih ni bilo gradnje novih hotelskih objektov, temveč so se izvajale obnove in prenove obstoječih namestitvenih objektov (npr. leta 2000 hotel Millenium, leta 2004 pa Grand hotel 4 opatijska cvijeta, Miramar, Savoy v Opatiji itd.). V Tabeli 11 je prikazano število nočitev v najpomembnejših turističnih mestih in občinah priobalnega dela hrvaške Istre v obdobju med leti 1990 in 2013. V vseh opazovanih mestih in občinah je vidna rast števila nočitev.

gano je počeo rasti broj dolazaka i noćenja te kreću novi investicijski projekti, kako bi se smještajni kapaciteti prilagodili novim zahtjevima suvremenog turističkog tržišta (osobito uređenje smještajnih kapaciteta, što podrazumijeva investicije u smještajne kapacitete, klimatizaciju, wellness ponudu, animaciju itd.). U tom razdoblju došlo je i do privatizacije i restrukturiranja vlasničkih odnosa u samim hotelskim poduzećima, pa tako sad na području Istre imamo: nacionalne hotelske lance, strane hotelske lance, obiteljske hotele i poduzeća koja su još u državnom vlasništvu.

U razdoblju od početka 90-ih nema izgradnje novih hotelskih objekata, već se izvode rekonstrukcije i adaptacije postojećih smještajnih kapaciteta (npr. 2000. godine hotel Millenium, a 2004. godine Grand hotel 4 opatijska cvijeta, Miramar, Savoy u Opatiji itd.). U tablici broj 11 prikazan je broj noćenja u najvažnijim turističkim gradovima i općinama priobalnog dijela Istre (hrvatski dio) u razdoblju od 1990. do 2013. godine. U svim se promatranim gradovima i općinama uočava rast broja noćenja.

Grafikon 1: Število nočitev v mestih in občinah priobalnega dela hrvaške Istre v letu 2013¹²⁴

Grafikon 1: Broj noćenja u gradovima i općinama priobalnog hrvatskog dijela Istre u 2013. godini¹²⁴

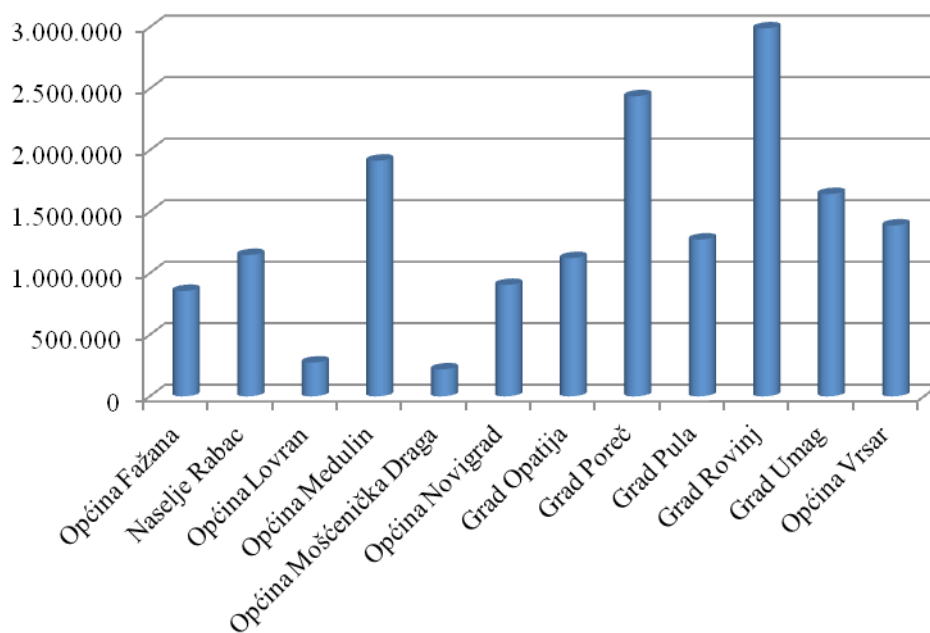

Tabela 11: Število nočitev v mestih in občinah priobalnega dela hrvaške Istre od leta 1990 do 2013¹²⁵
 Tablica 11: Broj noćenja u gradovima i općinama hrvatskog priobalnog dijela Istre od 1990. do 2013. godine¹²⁵

	Občina Fažana	Naselje Rabac	Občina Lovran	Občina Medulin	Občina Mošćenička Draga	Općina Novigrad Občina Novigrad	Mesto Opatija	Mesto Poreč	Mesto Pula	Mesto Rovinj	Mesto Umag	Občina Vrsar
1990	-	1.066.490	-	-	-	-	2.229.155	6.622.042	3.595.148	2.277.534	-	-
1991	-	225.061	-	-	-	-	688.656	1.499.614	724.853	462.734	-	-
1992	-	300.075	-	-	-	-	522.253	2.559.033	1.080.911	918.040	-	-
1993	-	345.748	77.937	522.276	70.253	226.362	388.212	2.232.454	592.875	1.170.855	1.034.273	1.099.886
1994	-	610.940	167.894	738.126	104.074	246.672	640.711	2.929.644	847.229	1.619.326	1.449.930	1.350.325
1995	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1996	-	555.612	164.767	779.814	99.330	350.006	637.043	2.750.182	736.434	1.442.745	1.187.120	1.301.203
1997	-	701.621	220.321	1.052.097	132.787	412.008	787.823	3.590.496	921.325	1.762.815	1.460.757	1.526.253
1998	-	705.938	190.148	1.079.455	128.540	414.782	753.444	3.794.570	902.635	1.788.243	1.403.378	1.568.860
1999	-	567.840	158.569	969.521	109.317	348.923	654.500	3.218.437	675.908	1.500.245	1.177.871	1.436.704
2000.	-	792.549	231.404	1.299.383	149.771	542.547	858.470	4.425.433	952.943	2.122.326	1.527.674	1.783.607
2001	136.521	878.876	238.707	1.437.673	161.539	610.164	917.022	4.896.520	1.053.617	2.478.309	1.653.389	1.956.919
2002	278.243	898.430	254.447	1.281.240	164.651	604.287	910.949	4.760.626	898.617	2.529.234	1.672.090	1.994.908
2003	431.767	915.579	235.846	1.415.047	168.687	615.875	904.129	4.670.013	1.098.956	2.465.067	1.696.776	1.996.954
2004	589.076	963.804	228.480	1.471.667	167.101	645.413	923.922	4.621.521	1.021.524	2.454.507	1.796.429	1.901.586
2005	641.432	961.699	231.643	1.611.421	174.001	645.972	1.034.552	4.639.739	1.103.181	2.442.609	1.694.157	1.833.627
2006	628.377	991.535	232.635	1.685.335	172.534	674.977	1.069.522	4.734.360	1.100.289	2.408.312	1.740.978	1.672.649
2007	683.489	1.032.561	259.737	1.803.677	176.107	710.509	1.069.303	2.575.370	1.151.171	2.520.795	1.746.894	1.291.010
2008	729.755	1.047.535	252.881	1.835.641	169.610	718.263	1.094.353	2.594.041	1.152.625	2.577.391	1.762.414	1.346.847
2009	778.328	1.098.717	237.461	1.904.054	186.509	747.403	991.055	2.416.087	1.094.569	2.602.580	1.733.287	1.359.751
2010	780.787	1.086.889	235.805	1.826.598	185.440	660.801	1.024.347	2.313.176	1.083.276	2.589.624	1.677.696	1.296.786
2011	815.413	1.130.356	249.138	1.963.165	205.133	760.295	1.055.539	2.564.865	1.197.231	2.917.562	1.752.310	1.326.684
2012	878.012	1.147.236	257.196	1.919.690	203.596	852.590	1.067.445	2.624.977	1.259.393	2.981.256	1.725.976	1.429.075
2013	856.124	1.148.364	274.259	1.914.900	218.698	905.188	1.122.805	2.438.035	1.273.881	2.989.600	1.643.470	1.387.941

Na Grafikonu 1 je prikazano število nočitev v mestih in občinah priobalnega dela Istre v letu 2013, iz česar je razvidno, da največje število nočitev beleži Rovinj, sledita pa Poreč in Medulin. V naslednji Tabeli 12 je prikazano število ležišč v mestih in občinah priobalnega dela hrvaške Istre.

Na grafikonu 1 prikazan je broj noćenja u gradovima i općinama priobalnog dijela Istre u 2013. godini, iz čega je vidljivo da najveći broj noćenja ostvaruje Rovinj, zatim Poreč i Medulin. U sljedećoj tablici broj 12 prikazan je broj postelja u gradovima i općinama priobalnog dijela Istre.

Tabela 12: Število ležišč v mestih in občinah priobalnega dela hrvaške Istre v letih 1993, 1998, 2003, 2008 in 2013¹²⁶

Tablica 12: Broj postelja u gradovima i općinama priobalnog hrvatskog dijela Istre 1993., 1998., 2003., 2008. i 2013. godine¹²⁶

	1993		1998		2003		2008		2013	
Število ležišč Mesto / občina	Skupaj	od tega v osnovnih namestitvenih zmogljivostih ¹²⁷	Skupaj	od tega v osnovnih namestitvenih zmogljivostih ¹²⁸	Skupaj	od tega v hotelih in podobno ¹²⁹	Skupaj	od tega v hotelih in podobno ¹³⁰	Skupaj	od tega v hotelih in podobno ¹³¹
Broj postelja Grad / općina	Ukupno	od toga u osnovnim smještajnim kapacitetima ¹²⁷	Ukupno	od toga u osnovnim smještajnim kapacitetima ¹²⁸	Ukupno	od toga u hotelima i slično ¹²⁹	Ukupno	od toga u hotelima i slično ¹³⁰	Ukupno	od toga u hotelima i slično ¹³¹
Občina / Općina Fažana	-	-	-	-	6.772	40	9.908	18	11.302	X ¹³²
Naselje Rabac	10.116	6.221	11.304	6.051	11.466	5.507	10.680	5.451	9.843	X
Občina / Općina Lovran	4.847	1.851	4.437	1.894	3.664	1.372	5.191	1.221	3.709	1.184
Občina / Općina Medulin	27.419	2.620	23.523	2.341	25.991	2.751	32.788	4.166	31.883	2.519
Občina / Općina Mošćenička Draga	3.060	605	2.618	707	2.681	643	2.879	655	2.867	X
Občina / Općina Novigrad	10.270	1.458	7.474	1.504	9.753	2.347	10.553	1.587	11.209	X
Mesto / Grad Opatija	8.692	5.688	8.777	5.194	11.838	4.766	14.728	5.877	10.104	5.886
Mesto / Grad Poreč	50.719	22.727	50.710	20.847	56.679	20.167	24.750	12.137	23.230	X
Mesto / Grad Pulj	18.478	7.110	16.781	5.654	21.208	6.538	21.563	6.681	20.671	6.665
Mesto / Grad Rovinj	32.737	11.387	27.102	11.423	33.737	9.714	36.853	6.527	33.534	6.860
Mesto / Grad Umag	29.380	11.304	20.014	9.543	24.041	10.210	31.712	9.504	22.226	9.986
Občina / Općina Vrsar	35.356	3.756	34.562	3.622	25.573	3.678	19.440	2.871	18.911	2.954

Občina Fažana v obdobju med leti 2001 in 2013 beleži stalno rast števila nočitev, kar je pravzaprav rezultat povečanja števila ležišč v tem obdobju. Glede na to, da je bila občina Fažana ustanovljena šele leta 2001, podatkov o številu nočitev kot tudi o številu ležišč v obdobju od leta 1990 do 2000 ni na voljo. Čeprav je število ležišč v Fažani v porastu, pa se je število ležišč v hotelih in podobnih nastanitvenih objektih zmanjšalo. Trenutno ima Fažana apartmajsko naselje, dva kampa, zasebne namestitvene objekte in naslednje hotelske ter podobne namestitvene objekte: hostel Amfora, Villetta Phasiana, hotel Marina in penzion Vala.¹³³

Općina Fažana u razdoblju od 2001. do 2013. godine bilježi kontinuirani porast broja noćenja, što je zapravo rezultat povećanja broja postelja u istom razdoblju. Budući da je općina Fažana osnovana 2001. godine, ne postoje podaci za broj noćenja, kao ni broj postelja, u razdoblju od 1990. do 2000. godine. Iako broj postelja u Fažani raste, broj postelja u hotelima i sličnim kapacitetima se smanjio. Trenutno Fažana raspolaže s apartmanskim naseljem, dva kampa, privatnim smještajem i sljedećim hotelskim i sličnim smještajnim objektima: hostel Amfora, Villetta Phasiana, hotel Marina i pansion Vala.¹³³

Rabac v vojnem obdobju beleži zmanjšanje števila nočitev, od leta 2000 pa beleži rast. Število ležišč v namestitvenih objektih v Rabcu do leta 2003 raste, nato pa se znižuje. Rabac ima danes naslednje namestitvene objekte: Hotel & Casa Valamar Sanfior, Light Allegro Hotel, Valamar Bellevue Hotel & Residence, Miramar Hotel, Marina Hotel, Albona Hotel & Residence, Girandella Tourist Village Hotel, Apartments Lanterna Rabac, Mediteran Residence Hotel, Aparthotel Pluton, Albona Hotel & Residence.¹³⁴ Poleg navedenega pa so v Rabcu tudi zasebni namestitveni objekti ter kampi Marina, Olivia in Tunarica.¹³⁵

Lovran je največ nočitev zabeležil v letu 2007, z največjim številom ležišč pa je razpolagal leta 2008. Danes so v Lovranu naslednji namestitveni objekti: Remisens Family Hotel Excelsior, Villa Atlanta, Hotel Bristol, Villa Belveder, Villa Elsa, Hotel Lovran, Hotel Park, Hotel Villa Eugenia, Pansion Stanger, Hotel Villa Vera, Hotel Villa Astra i Villa Astra Nova, Hotel Draga di Lovrana, Villa Nada in Villa Magnolia.¹³⁶ Poleg navedenega pa ima Lovran tudi zasebne namestitvene objekte, hostel Link in turistično naselje in kamp Medveja.

Medulin je bil do leta 1992 del mesta Pulja, zaradi česar manjkajo podatki do leta 1993. Največje število nočitev je bilo v Medulinu leta 2011, največje število ležišč pa leta 2008. Medulin ima danes 5 hotelov (Hotel Park Plaza Medulin, Hotel Park Plaza Belvedere, Hotel Holiday, Hotel Arcus, Hotel Koral), 2 turistični naselji, 2 kampa, zasebne namestitvene objekte ter marino.¹³⁷

Mošćenička Draga po vojni beleži stalno rast števila nočitev. Največje število nočitev je bilo leta 2013, največje število ležišč pa je imela leta 1993. Danes ima Mošćenička Draga 2 hotela: Hotel Mediteran in Reminsens Family Hotel Marina, 1 avtokamp Draga ter zasebne namestitvene objekte.¹³⁸

Novigrad je do leta 1992 pripadal občini Buje, od takrat naprej pa je samostojna občina. Ta destinacija je v letu 2013 ustvarila največje število nočitev in v tem letu je imel

Rabac u ratnom razdoblju bilježi smanjenje broja noćenja, a od 2000. godine bilježi rast. Broj postelja u smještajnim kapacitetima u Rabcu do 2003. godine se povećava, a zatim smanjuje. Rabac danas raspolaže sa sljedećim smještajnim objektima: Hotel & Casa Valamar Sanfior, Light Allegro hotel, Valamar Bellevue hotel & Residence, Miramar hotel, Marina hotel, Albona hotel & Residence, Girandella Tourist Village hotel, Apartments Lanterna Rabac, Mediteran Residence hotel, Aparthotel Pluton i Albona hotel & Residence.¹³⁴ Pored navedenog, Rabac raspolaže i s privatnim smještajnim objektima te kampovima Marina, Oliva i Tunarica.¹³⁵

Lovran je najviše noćenja ostvario u 2007. godini, dok je s najviše postelja raspolagao 2008. godine. Danas se u Lovranu nalaze sljedeći smještajni objekti: Remisens Family hotel Excelsior, Villa Atlanta, hotel Bristol, Villa Belveder, Villa Elsa, hotel Lovran, hotel Park, hotel Villa Eugenia, Pansion Stanger, hotel Villa Vera, hotel Villa Astra i Villa Astra Nova, hotel Draga di Lovrana, Villa Nada i Villa Magnolia.¹³⁶ Pored navedenog, Lovran raspolaže i s privatnim smještajnim kapacitetom, hostelom Link i turističkim naseljem i kampom Medveja.

Medulin je do 1992. godine pripadao gradu Puli, zbog čega nedostaju podaci do 1993. godine. Najveći broj noćenja Medulin je ostvario 2011. godine, a najveći broj postelja u smještajnim objektima bilježi 2008. godine. Danas Medulin raspolaže s pet hotela (hotel Park Plaza Medulin, hotel Park Plaza Belvedere, hotel Holiday, hotel Arcus, hotel Koral), dva turistička naselja, dva kampa, privatnim smještajem te jednom marinom.¹³⁷

Mošćenička Draga poslije ratnog razdoblja bilježi kontinuirani porast broja noćenja te najviše noćenja ostvaruje 2013. godine. Što se tiče broja postelja, najveći broj postelja je imala 1993. godine. Danas Mošćenička Draga raspolaže s dva hotela: hotel Mediteran i Reminsens Family hotel Marina, jednim većim avtokampom Draga, nekoliko manjih te privatnim smještajem.¹³⁸

Novigrad je do 1992. godine pripadao gradu Buje, a od tada postaje samostalna općina. Novigrad je u 2013. godini

tudi največje število ležišč in namestitvenih zmogljivosti. Danes so v Novigradu naslednji hoteli: Hotel Villa Cittar, Hotel Cittar, Hotel Makin, Hotel Sveti Benedikt, Pansion Kolo, Pansion, Emaus, Hotel Nautica, Hotel Maestral in Hotel Laguna. Poleg tega ima Novigrad tudi kamp Sirena ter zasebne apartmaje.¹³⁹

V Opatiji je bilo največ nočitev leta 1990. Občina Opatija je v letu 1992 med drugim izgubila tudi naselji Lovran in Mošćeničko Drago, ki postaneta samostojni občini, kar je v Opatiji povzročilo padec števila nočitev v letu 1993. Največje število ležišč je imela Opatija leta 2008. Danes so v Opatiji naslednji hotelski objekti: Hotel Milenij, Remisens Premium Hotel Ambassador, Design Hotel Astoria, Grand Hotel Adriatic I, Grand Hotel Adriatic II, Hotel Belvedere Opatija, Hotel Bevanda, Hotel Bristol, Hotel Continental, Hotel Galeb, Hotel Imperial, Hotel Istra Opatija, Hotel Miramar, Hotel Mozart, Hotel Opatija, Hotel Palace-Bellevue, Hotel Resinenz Opatija, Hotel Savoy, Hotel Vila Kapetanović, Milenij Grand Hotel – 4 opatijska cvijeta, Milenij Hotel Agava, Milenij Hotel Sv. Jakov, Remisens Premium & Romantic Villa Ambassador, Remisens Premium Hotel Admiral, Remisens Premium Hotel Kvarner, Remisens Premium Villa Amalia, Remisens Premium Hotel Kristal, Villa Ariston in Villa Dubrava.¹⁴⁰

Poreč je največje število nočitev zabeležil leta 1990, medtem ko je največ ležišč v namestitvenih objektih imel leta 2003. Razlog za skoraj polovico manjše število nočitev v Poreču po letu 2006 je v spremembi naselij, ki so pripadala poreškemu območju. Do leta 2007 so temu območju poleg mesta Poreč pripadala še naslednja naselja: Baderna, Červar-Porat in Tar, po tem letu pa še: Baderna, Buići, Červar-Porat, Filipini, Fuškulin in Rakovci. Novonastala občina Tar je bila poleg mesta Poreč najpomembnejši nosilec turističnega prometa, kar potrjuje podatek, da je v tem mestu leta 2007 prenočevalo 1.347.832 turistov. V Poreču so trenutno naslednji hoteli: Valamar Villa Parentino, Hotel Valamar Rubin, Hotel Laguna Parentium, Hotel Mauro, Aparthotel Lav Poreč, Hotel Poreč, Hotel Pical, Vila Laguna Galijot, Hotel Villa Holiday, Hotel Plavi, Valamar

ostvario najveći broj noćenja, kada raspolaže i s najvećim brojem postelja u smještajnim kapacitetima. Danas se u Novigradu nalaze sljedeći hoteli: hotel Villa Cittar, hotel Cittar, hotel Makin, hotel Sveti Benedikt, Pansion Kolo, Pansion, Emaus, hotel Nautica, hotel Maestral i hotel Laguna. Osim toga, Novigrad raspolaže i s kampom Sirena te privatnim apartmanima.¹³⁹

Opatija je najviše noćenja ostvarila 1990. godine. Grad Opatija od 1992. godine gubi između ostalih, i naselje Lovran i Mošćeničko Drago, koje postaju samostalne općine, što uzrokuje pad broja noćenja u 1993. godini u Opatiji. Što se tiče smještajnog kapaciteta, najveći broj postelja Opatija je imala 2008. godine. Danas Opatija raspolaže sa sljedećim hotelskim objektima: hotel Milenij, Remisens Premium Hotel Ambassador, Design hotel Astoria, Grand hotel Adriatic I, Grand hotel Adriatic II, hotel Belvedere Opatija, hotel Bevanda, hotel Bristol, hotel Continental, hotel Galeb, hotel Imperial, hotel Istra Opatija, hotel Miramar, hotel Mozart, hotel Opatija, hotel Palace-Bellevue, hotel Resinenz Opatija, hotel Savoy, hotel Vila Kapetanović, Milenij Grand hotel – 4 opatijska cvijeta, Milenij hotel Sv. Jakov, Remisens Premium & Romantic Villa Ambassador, Remisens Premium hotel Admiral, Remisens Premium hotel Kvarner, Remisens Premium Villa Amalia, Remisens Premium hotel Kristal, Villa Ariston i Villa Dubrava.¹⁴⁰

Poreč je najviše noćenja ostvario 1990. godine, dok je najviše postelja u smještajnim objektima imao 2003. godine. Razlog za gotovo upola manji broj noćenja u Poreču nakon 2006. godine je promjena naselja od kojih se Poreština sastojala. Do 2007. godine osim grada Poreča Poreštini su pripadala sljedeća naselja: Baderna, Červar-Porat i Tar, a nakon te godine: Baderna, Buići, Červar-Porat, Filipini, Fuškulin i Rakovci. Novonastala općina Tar je uz grad Poreč bila najvažniji nositelj turističkog prometa, što potvrđuje podatak da je u tom mjestu u 2007. godini noćilo 1.347.832 turista. Poreč trenutno ima sljedeće hotele: Valamar Villa Parentino, hotel Valamar Rubin, hotel Laguna Parentium, hotel Mauro, aparthotel Lav Poreč, hotel Poreč, hotel Pical, Vila Laguna Galijot, hotel Villa

Club Tamaris, Hotel & Residence Valamar Riviera, Hotel Laguna Molindrio, Hotel Fortuna Island, Dvorac Isabella, Hotel Zorna, Hotel Laguna Materada, Hotel Delfin, Hotel Valamar Pinia, Village Laguna Park, Hotel Flores, Hotel Valamar Diamant, Hotel Filipini, Hotel Zagreb, Hotel Laguna Park Light, Hotel Laguna Albatros, Hotel Valamar Crystal, Hotel Laguna Gran Vista, Hotel Laguna Mediteran, Hotel Laguna Istra in Grand Hotel Palazzo. Poleg hotelov in apartmajev razpolaga tudi s kampi: Puntica, Zelena Laguna, Lanterna, Solaris, Orsera, Istra, Ulika Naturist, Bijela Uvala in Kamp Naturist centar Ulika.¹⁴¹

V Pulju je bilo ustvarjeno največje število nočitev leta 1990, medtem ko je bilo največje število ležišč v namestitvenih objektih leta 2013. V Pulju so danes naslednji hotelski objekti: Guest House Hotel Riviera, Hotel Brioni, Hotel Park, Park Plaza Histria, Amfiteatar, Aurora, Boutique Hotel Villa Vulin, Galija, Hotel Vera Nera, Karmen, Milan, Neptun-Istra, Omir, Pula, Rajić, Scaletta, Valsabbion, Veli Jože, Villa Dubravka, Villa Lovorka i Villa Primorka ter naslednja turistična naselja: Horizont Zlatne Stijene Resort, Park Plaza Verudela, Ribarska Koliba Resort, Sfinga Verudela, Splendid Zlatne Stijene, Verudela Beach Resort Pula i Verudela Ville Pula. Poleg navedenega ima Pulj še 2 kampa: Brioni in Stoja.¹⁴²

Rovinj je z največ ležišči v namestitvenih objektih razpolagal v letu 2008, medtem ko je bilo največ nočitev ustvarjenih leta 2013. Danes so v Rovinju naslednji hoteli: Adriatic, Arupinium, Eden, Island Hotel, Island Hotel Katarina, Lone, Monte Muilini, Park, Valdaliso in Vila Lili. Poleg hotelov ima Rovinj tudi 3 turistična naselja Amarin, Valalta FKK in Villas Rubin ter 8 kampov (Amarin, Mon Paradis, Polari, Porton Biondi, Ulika, Valalta FKK, Valdiso in Veítar).¹⁴³

Umag je bil do leta 1992 del mesta Buje, tega leta pa postane samostojno mesto (občina). Največje število nočitev je bilo v Umagu leta 2004, največje število ležišč pa leta 2008. Danes so v Umagu naslednji hotelski objekti: Hotel Meliá Coral, Kempinski Hotel Adriatic, Hotel Sol Garden Istra, Hotel Sol Umag, Village Sol Garden Istra, Hotel

Holiday, hotel Plavi, Valamar Club Tamaris, Hotel & Residence Valamar Riviera, hotel Laguna Molindrio, hotel Fortuna Island, Dvorac Isabella, hotel Zorna, hotel Laguna Materada, hotel Delfin, hotel Valamar Pinia, Village Laguna Park, hotel Flores, hotel Valamar Diamant, hotel Filipini, hotel Zagreb, hotel Laguna Park Light, hotel Laguna Albatros, hotel Valamar Crystal, hotel Laguna Gran Vista, hotel Laguna Mediteran, hotel Laguna Istra i Grand hotel Palazzo. Pored hotela i apartmana, Poreč raspolaže i sa sljedećim kampovima: Puntica, Zelena Laguna, Lanterna, Solaris, Orsera, Istra, Ulika Naturist, Bijela Uvala i Kamp Naturist centar Ulika.¹⁴¹

Pula je najveći broj noćenja imala 1990. godine, dok je najveći broj postelja u smještajnim kapacitetima imala 2013. godine. Pula danas raspolaže sa sljedećim hotelskim objektima: Guest House Hotel Riviera, hotel Brioni, hotel Park, Park Plaza Histria, Amfiteatar, Aurora, Boutique Hotel Villa Vulin, Galija, Vera Nera, Karmen, Milan, Neptun-Istra, Omir, Pula, Rajić, Scaletta, Valsabbion, Veli Jože, Villa Dubravka, Villa Lovorka i Villa Primorka te sljedećim turističkim naseljima: Horizont Zlatne Stijene Resort, Park Plaza Verudela, Ribarska Koliba Resort, Sfinga Verudela, Splendid Zlatne Stijene, Verudela Beach Resort Pula i Verudela Ville Pula. Pored navedenog, Pula ima i dva kampa: Brioni i Stoja.¹⁴²

Rovinj je s najviše postelja u smještajnim kapacitetima raspolagao 2008. godine, dok je najviše noćenja ostvario 2013. godine. Danas Rovinj raspolaže sa sljedećim hotelima: Adriatic, Arupinium, Eden, Island hotel, Island hotel Katarina, Lone, Monte Muilini, Park, Valdaliso i Vila Lili. Osim hotela, Rovinj ima i tri turistička naselja: Amarin, Valalta FKK i Villas Rubin te osam kampova (Amarin, Mon Paradis, Polari, Porton Biondi, Ulika, Valalta FKK, Valdiso i Veítar).¹⁴³

Umag je do 1992. godine pripadao gradu Buje, kada postaje samostalni grad. Umag je najveći broj noćenja ostvario 2004. godine, a najveći broj postelja imao je 2008. godine. Danas Umag raspolaže sa sljedećim hotelskim smještajnim objektima: hotel Meliá Coral, Kempinski hotel Adria-

Sol Aurora, Hotel Sipar, Depandance Park, Guest House – Komfor Adriatic, Hotel Villa Rosetta, Villa Viola, Zlatna Vala, Villa Badi in Villa Valdepian.¹⁴⁴ Poleg tega ima Umag tudi 3 kampe – Stella Maris, Pineta in Finida, razpolaga pa tudi z apartmajskimi namestitvenimi objekti.

Vrsar je do leta 1992 pripadal mestu Poreč, tega leta pa postane občina Vrsar. Vrsar je največje število nočitev ustvaril leta 2003, največ ležišč v namestitvenih objektih pa je imel leta 1993. Danes so v Vrsarju naslednji namestitveni objekti: Hotel Pineta, Hotel Vista, Koversara apartmaji, Villa Koversada, Petalon, Belvedere Resort in turistični apartmaji Riva. V Vrsarju se nahajajo tudi kampi: Tina, Orsera, Valkanela, Porto Sole in Koversada.¹⁴⁵

V današnjem času sodobna ponudba turističnih namestitev sledi zahtevam turistov; tako je v zadnjih desetih letih večina različnih namestitvenih objektov prilagodila svojo dodatno ponudbo novim in zahtevnim turističnim potrebam (npr. razvoj wellnesa, kongresna ponudba, kulinarična, kulturna ponudba itd.). V ponudbi turističnih namestitvenih zmogljivosti v zasebnem sektorju pa je zaslediti nov trend, in sicer je to obnova starih hiš ali gradnja novih v stilu starih zgradb. Po Orličevi¹⁴⁶ obstajajo slabe in dobre replike pri nadgradnji in prenovi starih istrskih hiš, kjer se prepletata tradicionalni in sodobni način gradnje, ki zadovoljuje turista. Ta namreč želi izvirnost, ob tem pa ne želi biti prikrajšan za sodobno udobje. Predvsem gre za kamnite hiše brez ometa, z leseno opremo (skrinje, skledniki in lesene postelje) ter kaminom, kot udobnejšo zamenjavo za ognjišče in življenje na vasi. Spoj sodobnega in tradicionalnega je najlepše viden v arhitekturi, kjer je ob starinski hiši na voljo – sedaj že obvezni – bazen, ob katerem je travnik in oljčni nasad.

Istrski polotok po koncu zadnje vojne beleži hitro rast nočitev in prihodov turistov, še posebej hitro prilagaja svojo ponudbo vse zahtevnejšim turistom njegov zahodni del. Na tem območju poleg kakovostne ponudbe namestitvenih zmogljivosti obstaja tudi izvrstna kulinarična in etnološka ponudba, ki se dodatno promovira na različnih dogodkih (npr. dnevi *švoja*, dnevi jadranskih lignjev, dne-

tic, hotel Sol Garden Istra, hotel Sol Umag, Village Sol Garden Istra, hotel Sol Aurora, hotel Sipar, Depandance Park, Guest house – Komfor Adriatic, hotel Villa Rosetta, Villa Viola, Zlatna Vala, Villa Badi i Villa Valdepian.¹⁴⁴ Osim toga, Umag ima i tri kampa Stella Maris, Pineta i Finida, te raspolaže s apartmanskim smještajem.

Vrsar je do 1992. godine pripadao gradu Poreču, kada postaje općina Vrsar. Vrsar je najveći broj noćenja ostvario 2003. godine, a s najviše postelja u smještajnim kapacitetima je raspolagao 1993. godine. Danas se u Vrsaru nalaze sljedeći smještajni objekti: hotel Pineta, hotel Vista, Koversara apartmani, Villa Koversada, Petalon, Belvedere Resort i turistički apartmani Riva. U Vrsaru se nalaze kampovi: Tina, Orsera, Valkanela, Porto Sole i Koversada.¹⁴⁵

Danas suvremena smještajna ponuda prati zahtjeve turista te je tako posljednjih desetak godina većina različitih smještajnih objekata prilagodila svoju dodatnu ponudu novim i zahtjevnim turističkim potrebama (npr. razvoj wellnesa, kongresne ponude, gastronomske, kulturne itd.). Isto tako, usvaja se novi trend u ponudi smještajnih kapaciteta u privatnom smještaju, a to je obnova starih kuća ili izgradnja novih prema uzoru na stare građevine. Prema Orlič¹⁴⁶, ima loših, ali i dobrih replika, nadogradnji i renoviranja starih istarskih kuća, gdje se isprepliću tradicijski i moderni stil gradnje, koji zadovoljava turista koji traži izvorno, ali ne želi biti zakinut za suvremeni komfort. Prvenstveno se tu misli na kamene kuće, bez žbuke, drvo u interijeru (škrinje, škancije i drveni kreveti) te kamin kao ugodajnu zamjenu za ognjište i život na selu. Spoj modernog i tradicionalnog najbolje se vidi u arhitekturi, pa se uz starinsku kuću nudi, sad već obvezan, bazen uz koji su travnjak i maslinik.

Nakon Domovinskog rata istarski polotok bilježi nagli rast noćenja i dolazaka turista te osobito njegov zapadni dio brzo prilagođava ponudu sve zahtjevnijim potrebama turista. Na tom se području osim kvalitetne ponude smještajnih kapaciteta rađa i izvrstna gastro te enološka ponuda koja se dodatno promovira različitim manife-

vi tartufov, dnevi mladega oljčnega olja ...). Istra v primerjavi s celotnim hrvaškim prostorom izstopa in prednjači kot kulinarčna in kot etnološka destinacija, razvija pa tudi druge selektivne oblike turizma, kot so npr. športni turizem (ATP turnir v Umagu, Istria bike days, aquapark Istralandia ipd.), prireditveni turizem, kolesarski, poplajški turizem itd. Obalni del istrskega polotoka je z vstopom Hrvaške v EU leta 2013 postal še privlačnejši za sosednje države, in sicer zaradi lažjega in hitrejšega prihoda v turistične kraje ob obali, ki so s svojo ponudbo namestitvenih objektov, kulinarčno in drugimi oblikami ponudbe vedno bili del evropskega turističnega prostora (in ponudbe).

Zaključek

Zgodovinski razvoj namestitvene ponudbe obalnega dela hrvaške Istre lahko spremljamo skozi razvoj in vpliv političnih in družbenih razmer v posameznih desetletjih. Seveda so tri različne vojne ter obdobja pred in po njih pogojevali tudi padce v razvoju namestitvenih zmogljivosti in investicij ter podjetniških podvigov, ki bi izboljšali turistično ponudbo. Obenem pa so tudi mirna obdobja brez večjih nihanj glede varnosti v večji ali manjši meri prinesla napredek in ustvarjanje novih namestitvenih zmogljivosti. Ponudba destinacij in še posebno namestitvenih objektov se je vedno oblikovala glede na potrebe in zahteve turistov ter sodobnih trendov tega časa. V različnih časovnih obdobjih so se posamezni deli Istre različno intenzivno razvijali; tako Opatija beleži najintenzivnejši razvoj ob koncu 19. stoletja, medtem ko je za druge istrske destinacije tak razvoj značilen šele na začetku 20. stoletja. Za obdobje po II. svetovni vojni natančneje za šestdeseta leta je značilna intenzivna gradnja novih namestitvenih objektov na celotnem obravnavanem območju, turistično pa se hitreje razvija zahodna obala istrskega polotoka. Po osamosvojitvi Hrvaške in po koncu Domovinske vojne je Istra začela ustvarjati in razvijati nove oblike turizma, ne le kot odgovor na zahteve sodobnega povpraševanja, ampak kot vnaprejšnji odgovor na te zahteve.

stacijama (npr. Dani švoja, Dani jadranskih lignji, Dani tartufa, Dani mladog maslinovog ulja itd.). Istra prednjači kao gastro i eno destinacija u hrvatskim prostorima, ali razvija i sve druge selektivne oblike turizma, kao npr. sportski turizam (ATP turnir u Umagu, Istria bike days, aquapark Istralandia i sl.), događajni turizam, cikloturizam, ronilački itd. Obalni dio istarskog polutoka ulaskom Hrvatske u članstvo Europske unije 2013. godine postaje susjednim državama još atraktivniji zbog bržeg i lakšeg dolaska u turističke destinacije obalne crte koje su svojom kako smještajnom tako i gastro te svim drugim oblicima ponude oduvijek bili dio europskog turističkog prostora, tj. ponude.

Zaključak

Sagledavanje povijesnog razvoja smještajne ponude obalnog dijela istarskog poluotoka može se pratiti kroz razvoj i utjecaj političkih i društvenih situacija koje su donijela pojedina desetljeća. Svakako da su utjecaji tri različita rata i razdoblja koja su prethodila i razdoblja nakon rata uvjetovali padove u razvoju smještajnih kapaciteta te investicija i poduzetničkih pothvata kojima bi se unaprijedila turistička ponuda. Isto tako, mirna razdoblja bez većih oscilacija što se sigurnosti tiče donijela su u većoj ili manjoj mjeri prosperitet i stvaranje novih smještajnih kapaciteta. Ponuda destinacija i osobito smještajnih kapaciteta uvijek se prilagođavala kako potrebama i zahtjevima turista tako i suvremenim trendovima toga doba. Razvojna obilježja pojedinih vremenskih razdoblja bilježe različit intenzitet na pojedinim dijelovima istarskog poluotoka, pa tako Opatija bilježi najintenzivniji razvoj krajem 19. st., dok se druge istarske destinacije priključuju tako intenzivnom razvoju tek kasnije početkom 20. st. Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata, točnije šezdesete godine, bilježe intenzivnu izgradnju novih smještajnih kapaciteta na cijelom promatranom području, a turistički se brže razvija zapadna obala istarskog poluotoka. Nakon osamostaljenja Hrvatske i Domovinskog rata, Istra je počela stvarati i razvijati nove selektivne oblike turizma, ne samo kako bi odgovorila na zahtjeve suvremene potražnje, već i kako bi unaprijed na njih odgovorila.

Hrvaški del obalnega dela istrskega polotoka predstavlja eno najpomembnejših turističnih destinacij na Hrvaškem. Kontinuiran, čeprav različne intenzivnosti, ter dolg razvoj turizma je v zadnjih desetih letih pripomogel k prepoznavnosti Istre kot destinacije, ki ne ponuja zgolj namestitve in morja ter ni skoncentriran le na poletne mesece, temveč je to destinacija z izredno razvitimi selektivnimi oblikami turizma (kulinarični, vinski, kulturni, športni ...). Trend razvoja selektivnih oblik turistične ponudbe ter potrebe sodobnih turistov spremljajo tudi nasanitvene zmogljivosti Istre, ki svojo ponudbo prilagajajo novim zahtevam trga.

Pri raziskovanju namestitvenih zmogljivosti so velik problem predstavljali viri in njihova usklajenost, potrebna za skupen pregled problematike razvoja turizma istrskega polotoka. Avtorji so mnenja, da so potrebne nadaljnje raziskave zgodovinskega razvoja turizma, vendar po posameznih mikrodestinacijah skupne makrodestinacije Istre. Raziskovanje in opazovanje vsake istrske mikrodestinacije posebej bi namreč omogočilo preglednejše skupno preučevanje kontinuitete turističnega razvoja ter njihovo medsebojno primerjavo.

Istra in njene nastanitvene zmogljivosti omogočajo zadovoljitev različnih potreb turistov ter se prilagajajo novim zahtevam turbulentnega turističnega trga 20. stoletja. Bivanje turistov v namestitvenih objektih ter njihova poraba sta omogočila razvoj in napredek gospodarstva, s tem pa tudi boljše življenje lokalnega prebivalstva.

Hrvatski dio obalnog dijela istarskog poluotoka predstavlja jednu od najznačajnijih turističkih destinacija Hrvatske. Kontinuirani (različitog intenziteta) i dugi razvoj turizma pridonio je posljednjih desetak godina prepoznatljivosti Istre kao destinacije koja ne pruža samo smještaj i more te usmjerenost na ljetne mjesece, već i kompleksnu destinaciju s vrlo razvijenim selektivnim oblicima turizma (gastronomski, vinski, kulturni, sportski itd.). Trend razvoja selektivnih oblika turističke ponude te prilagođavanje potrebama suvremenih turista prate i smještajni kapaciteti Istre, prilagođavajući svoju ponudu novim tržišnim zahtjevima.

Veliki problem prilikom istraživanja smještajnih kapaciteta predstavljali su izvori i njihova uskladenost potrebna za skupno sagledavanje problematike razvoja turizma istarskog poluotoka. Stavovi su autora da su potrebna daljnja istraživanja povijesnog kontinuiteta razvoja turizma, ali po pojedinim mikrodestinacijama zajedničke makrodestinacije Istre. Istraživajući i promatrajući svaku istarsku mikrodestinaciju zasebno, dobila bi se mogućnost još preglednijeg zajedničkog izučavanja kontinuiteta turističkog razvoja te njihove međusobne komparacije.

Istra i njeni smještajni kapaciteti pružaju mogućnost zadovoljenja različitih potreba turista te prate nove zahtjeve turbulentnog turističkog tržišta 21. st., a boravak turista u smještajnim kapacitetima i njihova potrošnja omogućili su razvoj i napredak gospodarstva te time i bolji život lokalnog stanovništva.

Opombe

- 1 Dolores Miškulin, „Izlet u najstariju prošlost opatijskog turizma“, V *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji* (Opatija: Hotelijerski fakultet, 1994), 27.
- 2 Aleksandra Kućel-Ilić, „160 let turizma“, *Opatija, Sušačka revija: glasilo za kulturu i društvena zbivanja Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Gorskoga kotara*, 12, 45 (2004): 81–84.
- 3 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: Otokar Keršovani, 1987), 38.–39.
- 4 P. Pokorny, „Winter-Touren in Croatien und Istrien: an der Ostküste Istriens (9. bis 25 Jänner 1882)“, *Österreichische Touristen-Zeitung*, 8 (1883): 90–93.
- 5 Desirée Vasko-Juhasz, „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“, v *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger. (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013), 69.
- 6 P. Pokorny, „Winter-Touren in Croatien und Istrien: an der Ostküste Istriens (9. bis 25 Jänner 1882)“, 90–91.
- 7 Ivan Blažević, „Povijest Opatijskog turizma“. V *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji* (Opatija: Hotelijerski fakultet, 1994), 16.
- 8 Mate Barbić, „Osnovni ekonomski problemi sezonskog ugostiteljstva“. V *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954.* (Zagreb: Društvo ekonomista Hrvatske, Zagreb, 1955) 61.
- 9 Desirée Vasko-Juhasz, *Die Südbahn: Ihre Kurorte und Hotels* (Wien: Böhlau Verlag, 2006), 140.
- 10 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 59.
- 11 „Hrvatski muzej turizma, HMT-127, Hotel Quarnero, hotel Kvarner u Opatiji, oko 1908. godine“.
- 12 Dragan Zec, „Arhitektura i turizam Opatija“, v *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji* (Opatija: Hotelijerski fakultet, 1994), 51.
- 13 Michaela Lindinger, „Auf Abwegen. Habsburger am Mittelmeer“. V *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013), 50 - 51.
- 14 Dolores Miškulin, „Izlet u najstariju prošlost opatijskog turizma“. V *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*, 28.
- 15 Desirée Vasko-Juhasz, „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“. V *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, 72.
- 16 Dragan Zec, „Arhitektura i turizam Opatija“. V *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*. 51.
- 17 Andrea Gottsmann, „Vor und hinter den Kulissen: Tourismus und nationale Spannungen in Abbazia und Istrien“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013), 79.
- 18 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 66.
- 19 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe* (Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2011), 12–13.
- 20 Mirjana Peršić, „Turistička arhitektura Lovrana na kraju 19. i na početku 20 stoljeća“. V *Liburnijske teme* (Opatija: Katedra čakavskog sabora Opatija, 1987), 210.
- 21 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-33231, Hotel Belle Vue, Opatija, Pansion Hotel Belle Vue Abbazia, 1899“.
- 22 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 82.
- 23 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 85.
- 24 Desirée Vasko-Juhasz, „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“. V *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, 75.
- 25 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 272.
- 26 Josip Srećko Vrgnjanin, *Turizam*, (Zagreb: Instruktor: poduzeće za unapređenje turističko ugostiteljske privrede, 1952), 94.
- 27 „Opatijski parkovi.“ <http://www.parkovi-opatija.hr/parkovi.html> (povzeto 15. julij 2014)
- 28 Radovan Domac, *Opatija: parkovi i šetališta* (Zagreb: Hrvatska seljačka tiskara, 1955), 7.
- 29 Marijan Milevoj, „120 godina rabačkog turizma“. V *Franina i Jurina*, (Buzet: Izdavačko poduzeće Reprezent d.o.o., 2009), 40

- 30 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, (Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske, 1984), 71–76.
- 31 Paul Kupelwieser, *Brioni: aus den Erinnerungen eines alten österreichers: Brioni: iz sjećanja starog Austrijanca*, (Pula: Amforapress, 2005), 23–35.
- 32 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe*, 7.
- 33 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 57.
- 34 Branko Avakumović, *Položaj Istre u europskom turizmu*: magistarski znanstveni rad (Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment, 2007), 40.
- 35 Rajka Zečević, Ivan Antunac, Bogomil Vrus, Dragutin Alfier, „Uloga turizma u platnoj bilanci i devizna politika u turizmu“. V *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954.* (Zagreb: Društvo ekonomista Hrvatske, 1955), 121.
- 36 Mate Barbić, „Osnovni ekonomski problemi sezonskog ugostiteljstva“. V *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954.*
- 37 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 276.
- 38 Obdelano po Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 276., 279., 280., 282.
- 39 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 133.
- 40 Obdelava po Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 278., 279., 281., 282.
- 41 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 169.
- 42 Obdelano po Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 279., 280., 281. in 282.
- 43 Dolores Miškulin, „Izlet u najstariju prošlost opatijskog turizma“. V *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*, 29.
- 44 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe*, 13.
- 45 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedija* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleža, 2005), 303.
- 46 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 273.
- 47 Mirjana Peršić, „Turistička arhitektura Lovrana na kraju 19. i na početku 20 stoljeća.“ V *Liburnijske teme*, 210.
- 48 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 181.
- 49 Julius Glax, *Opatija: putovagja za lječilišne gostove*, (Opatija: VI. N. Lječilišnog povjerenstva) <http://161.53.240.214/?vdoc=2127&page=0> (povzeto 10.7.2014)
- 50 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedija* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleža, 2005), 302.
- 51 Desirée Vasko-Juhász, *Die Südbahn. Ihre Kurorte und Hotels*, (Wien: Böhlau, 2006), 136.
- 52 Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger, (Her.), *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013), 234.
- 53 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe*, 13.
- 54 F. Vidas, *Opatijski mozaik: uz 130-godišnjicu razvitka opatijskog turizma*.
- 55 Lujo Adamović, *Führer durch die Natur der nordlichen Adria mit besonderer berucksichtigung von Abbazia* (Wien: A. Hartleben's Verlag, 1915).
- 56 *Adressbuch der österreichischen Riviera: Voloska, Abbazia, Veprinac, Lovrana und Ika*. Franz Kreisel, 1913), 38.
- 57 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 114–116.
- 58 Dragan Zec, „Arhitektura i turizam Opatija.“ U *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*, 51.
- 59 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 153.
- 60 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 272.
- 61 Dragan Zec, „Arhitektura i turizam Opatija“, U *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*, 52.
- 62 F. Vidas, *Opatijski mozaik: uz 130-godišnjicu razvitka opatijskog turizma*.

- 63 Josef Mugler, „Das Unternehmen Brioni: Paul Kupelwieser und sein Inselprojekt“. V *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013), 136–147.
- 64 Paul Kupelwieser, *Brioni: aus den Erinnerungen eines alten österreichers: Brioni: iz sjećanja starog Austrijanca*, 129.
- 65 Paul Kupelwieser, *Brioni: aus den Erinnerungen eines alten österreichers: Brioni: iz sjećanja starog Austrijanca*, 131–153.
- 66 *Trieste e l'Istria* (Trieste: La federazione per il promovimento del concorso di forestieri, 1912), 55.
- 67 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 73.
- 68 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedija*, 303.
- 69 „Turistička zajednica Poreča“, *Povijest i razvoj turizma Poreča*.
<http://www.parentium.com/prva.asp?clanak=39>, (povzeto 16. 07. 2014)
- 70 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 121.
- 71 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 182.
- 72 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-R-19001, Hotel Riviera Poreč, Parenzo Palace Hotel Riviera, 2. des. 20. stoljeća“.
- 73 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe*, 5.
- 74 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe*, 7.
- 75 Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: Prometej, 2005), 237.
- 76 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-R-1775, Hotel Riviera Pula, oko 1910. godine“.
- 77 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 174.
- 78 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 185.
- 79 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 285.
- 80 Rajka Zečević, Ivan Antunac, Bogomil Vrus, Dragutin Alfier, „Uloga turizma u platnoj bilanci i devizna politika u turizmu“. U *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954*, 122.
- 81 Oleg Mandić, „Razvojni međaši turizma u Opatiji“. V *Liburnijske teme*, ur. Vanda Ekl (Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Turistički savez Općine Opatije, 1977), 37.
- 82 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 220.
- 83 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 286.
- 84 Adriano Lualdi, *Viaggio sentimentale nella Liburnia*, (Milano: dott. Riccardo Quintieri, 1922), 86–87.
- 85 Isto.
- 86 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 290.
- 87 Marijan Milevoj, „120 godina rabačkog turizma“. U *Franina i Jurina*, 40.
- 88 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 116.
- 89 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedija*, 303.
- 90 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 72-94.
- 91 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 192.
- 92 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 263.
- 93 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedij*, 303.
- 94 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47547, Hoteli na Brijunima, oko 1930“.
- 95 Josip Srećko Vrignanin, *Turizam*, 101.
- 96 Josip Srećko Vrignanin, *Turizam*, 62.
- 97 Milko Štambuk, *Organizacija i tehnika poslovanja u ugostiteljstvu: za prvi razred* (Beograd: Ugostiteljska komora NRS, 1961), 48–49.
- 98 Milko Štambuk, *Organizacija i tehnika poslovanja u ugostiteljstvu: za prvi razred*, 50–51.
- 99 Igor Duda, „Od radnika do turista: prava, želje i stvanost socijalnog turizma u jugoslavenskome socijalizmu“. *Sunčana strana*

- Jugoslavije: povijest turizma u socijalizmu*, Hannes Grandits, Karin Taylor (ured.), (Zagreb: Srednja Europa, 2013), 56–57.
- 100 Karin Taylor, Hannes Grandits, „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“. V *Sunčana strana Jugoslavije: povijest turizma u socijalizmu*, Hannes Grandits, Karin Taylor (ured.) (Zagreb: Srednja Europa, 2013), 31.
- 101 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 120–128.
- 102 „Turistička zajednica Poreča“, *Povijest i razvoj turizma u Poreču*, <http://www.parentium.com/prva.asp?clanak=39>, (povzeto 15. julija 2014)
- 103 Ivona Orlić, „Utjecaj masovnog turizma na domicilno stanovništvo Poreštine u doba socijalizma“, *Etnološka tribina* 30, 37 (2007), 30–31.
- 104 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 82.
- 105 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 72.
- 106 *50 godina Istraturista*, www.istraturist.com/hr/o-nama/50-godina-istraturista, (povzeto 22. julija 2014)
- 107 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47522, Hotelska soba u Umagu; Turistički prospekt Umaga, oko 1970. godine.“
- 108 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 76–88.
- 109 Ernest Welsman, *Your holiday in Yugoslavia* (London: Alvin Redman Limited, 1954), 243.
- 110 Ivona Orlić, *Istra kroz tri generacije: između svakodnevnne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, (Pazin: Etnografski muzej Istre, 2013), 66.
- 111 Ivo Bradetić, „Problemi Lovrana vraćanje hotelskih kapaciteta svojoj svrsi“. V *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954.* (Zagreb: Društvo ekonomista Hrvatske, 1955), 249–250.
- 112 Michael Zinganel, „Die rote Riviera: architektur eines Urlaubsparadieses im Sozialismus“. V *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013), 174–175.
- 113 Zvane Črnja, „Nešto o nazivima hotela“. V *Liburnijske teme*, ur. Vanda Ekl (Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, 1977), 165.
- 114 *Liburnia Riviera Hoteli*, <http://zse.hr/userdocsimages/prospekti/LRH-prospekt.pdf>, (povzeto 27. julija 2014)
- 115 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47467, Hoteli Slavija i Bellevue Opatija, oko 1960. godine.“
- 116 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47478, Hotel Kvarner Opatija, oko 1980. godine.“
- 117 Turističko društvo Mošćenička Draga, *Izveštaj Turističkog društva Mošćenička Draga o desetgodišnjem radu (1952.–1962. godine)*, (Mošćenička Draga: Turističko društvo, 1962).
- 118 *Izveštaj Turističkog saveza kotara Rijeka 1957.–1959. godina* (Rijeka: Turistički savez kotara Rijeka, 1960), 39.
- 119 Andrija Melinčević, 'Turistički „image“ Lovrana nakon izgradnje hotela „Excelsior“ i dopunski motivi turističkog boravka', u *Liburnijske teme*, ur. Vanda Ekl (Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Turističko društvo Lovran, 1987), 249–253.
- 120 Marijan Milevoj, „120 godina rabačkog turizma“. V *Franina i Jurina*, 42.
- 121 Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: Prometej, 2005), 204.–205.
- 122 Zdenko Cerović, Nadia Pavia, Vlado Galičić, *Organizacija i kategorizacija ugostiteljskih objekata* (Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment, 2005), 20.
- 123 Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: Prometej, 2005), 186.
- 124 *Isto*
- 125 Statistična poročila: Turizam u primorskim gradovima i općinama u 2013., 2012., 2011., 2010., 2009., 2008., 2007., 2006.; Promet turista u primorskim gradovima i općinama u 2005., 2004., 2003., 2002., 2001., 2000., 1999., 1998., 1997., 1996.; Promet turista u primorskim gradovima i općinama 1994.; Promet turista u primorskim općinama 1993., 1992., 1991., 1990.; Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1991.–1995., 1997.–2014.

- 126 Statistična poročila: Turizam u primorskim gradovima i općinama u 2013., 2008.; Promet turista u primorskim gradovima i općinama u 2003., 1998.; Promet turista u primorskim općinama 1993.; Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1994., 1999., 2004., 2009., 2014.
- 127 Osnovne namestitvene zmoǳljivosti so: hoteli, penzioni, moteli, prenočišća, turistična naselja, gostilne in ostali gostinski objekti.
- 128 Osnovne namestitvene zmoǳljivosti so: hoteli, penzioni, moteli, turistična naselja, prenočišća in gostilne
- 129 Med hotele in podobno štejemo: hotele, hotelska naselja, hotelsko-apratmajska naselja, turistična naselja, tursitične apartmaje, motele in penzione.
- 130 Med hotele in podobno štejemo: hotele, ville, aparthotele, hotelska naselja, hotelsko-apratmajska naselja, apartmajska naselja, turistična naselja, apartmaje, tursitične apartmaje, penzione, guest house in motele
- 131 Med hotele in podobno štejemo: hotele, hotele – objekte kulturne dediščine, aparthotele, turistična naselja, turistične apartmaje, penzione in *guest house*.
- 132 X- podatek zaradi zaupnosti ni objavljen.
- 133 „Turistička zajednica općine Fažana“, <http://www.infofazana.hr/hr/offer/accommodation/>, (povzeto 25. julija 2014).
- 134 Internetna stran SMITH Travel Research, Inc. Preuzeto 25. julija 2014. <https://www.strglobal.com>
- 135 „Turistička zajednica Rabac-Labin“, <http://www.rabac-labin.com/hr/18-smjestaj>, (povzeto 25. julija 2014).
- 136 „Turistička zajednica Lovran“, <http://www.tz-lovran.hr/smjestaj.html>, (povzeto 25. julija 2014).
- 137 „Turistička zajednica Medulin“, <http://www.medulinriviera.info/hr/offer/accommodation/>, (povzeto 25. julija 2014).
- 138 „Turistička zajednica općine Mošćenička Draga“, <http://www.tz-moscenicka.hr/>, Povzeto 25. julija 2014.
- 139 „Novigrad – Turistički vodič za Novigrad u Istri“, <http://www.coloursofistria.com/hr/destinacije/novigrad>, (povzeto 25. julija 2014).
- 140 „Turistička zajednica grada Opatije“, <http://www.opatija-tourism.hr/hr/smjestaj/hoteli/>, (povzeto 25. julija 2014).
- 141 „Turistička zajednica Poreč“, <http://www.to-porec.com/>, (povzeto 25. julija 2014).
- 142 „Turistička zajednica grada Pule“, <http://pulainfo.hr/hr/smje%C5%A1taj>, (povzeto 25. julija 2014).
- 143 Turistička zajednica grada Rovinja Rovigno, <http://www.tzgrovinj.hr/page/smjestaj/>, povzeto 25. julija 2014.
- 144 Umag – Turistički vodič za Umag, <http://www.coloursofistria.com/en/destinations/umag>, povzeto 25. julija 2014.
- 145 Turistička zajednica općine Vrsar, <http://infovrsar.com/kampovi/>, povzeto 25. julija 2014.
- 146 Ivona Orlić, *Istra kroz tri generacije: između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, 120–121.

Napomene

- 1 Dolores Miškulin, „Izlet u najstariju prošlost opatijskog turizma“, u *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji* (Opatija: Hotelijerski fakultet, 1994.), 27.
- 2 Aleksandra Kućel-Ilić, „160 let turizma“, *Opatija, Sušačka revija: glasilo za kulturu i društvena zbivanja Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Gorskoga kotara*, 12, 45 (2004.), 81 – 84.
- 3 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: Otakar Keršovani, 1987.), 38- 39.
- 4 P. Pokorny, „Winter-Touren in Croatien und Istrien: an der Ostküste Istriens (9. bis 25 Jänner 1882)“, *Österreichische Touristen-Zeitung*, 8 (1883.): 90 – 93.
- 5 Desirée Vasko-Juhasz, „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“, u *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013.), 69.
- 6 P. Pokorny, „Winter-Touren in Croatien und Istrien: an der Ostküste Istriens (9. bis 25 Jänner 1882)“, 90 – 91.
- 7 Ivan Blažević, „Povijest Opatijskog turizma“. U *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji* (Opatija: Hotelijerski fakultet,1994.), 16.
- 8 Mate Barbić, „Osnovni ekonomski problemi sezonskog ugostiteljstva“. U *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954.* (Zagreb: Društvo ekonomista Hrvatske, Zagreb, 1955.) 61.
- 9 Desirée Vasko-Juhasz, *Die Südbahn: Ihre Kurorte und Hotels* (Wien: Böhlau Verlag, 2006.), 140.
- 10 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 59.
- 11 „Hrvatski muzej turizma, HMT-127, Hotel Quarnero, hotel Kvarner u Opatiji, oko 1908. godine“.
- 12 Dragan Zec, „Arhitektura i turizam Opatija“, u *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji* (Opatija: Hotelijerski fakultet, 1994.), 51.
- 13 Michaela Lindinger, „Auf Abwegen. Habsburger am Mittelmeer“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013.), 50 – 51.
- 14 Dolores Miškulin, „Izlet u najstariju prošlost opatijskog turizma“. U *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*, 28.
- 15 Desirée Vasko-Juhasz, „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, 72.
- 16 Dragan Zec, „Arhitektura i turizam Opatija“. U *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*. 51.
- 17 Andrea Gottsmann, „Vor und hinter den Kulissen: Tourismus und nationale Spannungen in Abbazia und Istrien“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013.), 79.
- 18 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 66.
- 19 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe* (Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2011.), 12-13.
- 20 Mirjana Peršić, „Turistička arhitektura Lovrana na kraju 19. i na početku 20 stoljeća“. U *Liburnijske teme* (Opatija: Katedra čakavskog sabora Opatija, 1987.), 210.
- 21 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-33231, Hotel Belle Vue, Opatija, Pansion Hotel Belle Vue Abbazia, 1899“.
- 22 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 82.
- 23 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 85.
- 24 Desirée Vasko-Juhasz, „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, 75.
- 25 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 272.
- 26 Josip Srećko Vrgignanin, *Turizam* (Zagreb: Instruktor: poduzeće za unapređenje turističko ugostiteljske privrede, 1952.), 94.
- 27 „Opatijski parkovi“. <http://www.parkovi-opatija.hr/parkovi.html> (preuzeto 15. srpanj 2014.)
- 28 Radovan Domac, *Opatija: parkovi i šetališta* (Zagreb: Hrvatska seljačka tiskara, 1955.), 7.

- 29 Marijan Milevoj, „120 godina rabačkog turizma“. U *Franina i Jurina* (Buzet: Izdavačko poduzeće Reprezent d.o.o., 2009.), 40.
- 30 Ivan Blažević, *Turizam Istre* (Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske, 1984.), 71 – 76.
- 31 Paul Kupelwieser, *Brioni: aus den Erinnerungen eines alten Österreichers: Brioni: iz sjećanja starog Austrijanca*, (Pula: Amforapress, 2005.), 23 – 35.
- 32 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe*, 7.
- 33 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 57.
- 34 Branko Avakumović, *Položaj Istre u europskom turizmu: magistarski znanstveni rad* (Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment, 2007.), 40.
- 35 Rajka Zečević, Ivan Antunac, Bogomil Vrus, Dragutin Alfier, „Uloga turizma u platnoj bilanci i devizna politika u turizmu“. U *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954.* (Zagreb: Društvo ekonomista Hrvatske, 1955.), 121.
- 36 Mate Barbić, „Osnovni ekonomski problemi sezonskog ugositeljstva“. U *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954.*, 66.
- 37 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 276.
- 38 Obrada prema Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 276., 279., 280., 282.
- 39 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 133.
- 40 Obrada prema Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 278., 279., 281., 282.
- 41 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 169.
- 42 Obrada prema Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 279., 280., 281. i 282.
- 43 Dolores Miškulin, „Izlet u najstariju prošlost opatijskog turizma“. U *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*, 29.
- 44 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe*, 13.
- 45 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedija* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleže, 2005.), 303.
- 46 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 273.
- 47 Mirjana Peršić, „Turistička arhitektura Lovrana na kraju 19. i na početku 20 stoljeća“. U *Liburnijske teme*, 210.
- 48 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 181.
- 49 Julius Glax, *Opatija: putovagja za lječilišne gostove* (Opatija: VI. N. Lječilišnog povjerenstva) <http://161.53.240.214/?vdoc=2127&page=0> (preuzeto –10.7.2014.)
- 50 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedija* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleže, 2005.), 302.
- 51 Desirée Vasko-Juhasz, *Die Südbahn. Ihre Kurorte und Hotels* (Wien: Böhlau, 2006.), 136.
- 52 Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger, (Her.), *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer* herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013.), 234.
- 53 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe*, 13.
- 54 F. Vidas, *Opatijski mozaik: uz 130-godišnjicu razvitka opatijskog turizma*.
- 55 Lujo Adamović, *Führer durch die Natur der nordlichen Adria mit besonderer Berücksichtigung von Abbazia* (Wien: A. Hartleben's Verlag, 1915.).
- 56 *Adressbuch der österreichischen Riviera: Voloska, Abbazia, Veprinac, Lovrana und Ika* (Abbazia: Franz Kreisel, 1913.), 38.
- 57 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 114–116.
- 58 Dragan Zec, „Arhitektura i turizam Opatija“. U *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*, 51.
- 59 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 153.
- 60 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 272.
- 61 Dragan Zec, „Arhitektura i turizam Opatija“, U *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*, 52.
- 62 F. Vidas, *Opatijski mozaik: uz 130-godišnjicu razvitka opatijskog turizma*

- 63 Josef Mugler, „Das Unternehmen Brioni: Paul Kupelwieser und sein Inselprojekt“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013.), 136 – 147.
- 64 Paul Kupelwieser, *Brioni: aus den Erinnerungen eines alten österreichers: Brioni: iz sjećanja starog Austrijanca*, 129.
- 65 Paul Kupelwieser, *Brioni: aus den Erinnerungen eines alten österreichers: Brioni: iz sjećanja starog Austrijanca*, 131 – 153.
- 66 *Trieste e l'Istria* (Trieste: La federazione per il promovimento del concorso di forestieri, 1912.), 55.
- 67 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 73.
- 68 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedija*, 303.
- 69 „Turistička zajednica Poreča“, *Povijest i razvoj turizma Poreča*.
<http://www.parentium.com/prva.asp?clanak=39>, (preuzeto 16.07.2014.)
- 70 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 121.
- 71 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 182.
- 72 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-R-19001, Hotel Riviera Poreč, Parenzo Palace Hotel Riviera, 2. des. 20. stoljeća“.
- 73 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe*, 5.
- 74 Mirjana Kos, Marin Pintur, Jan Bernd, *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe*, 7.
- 75 Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, (Zagreb: Prometej, 2005.), 237.
- 76 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-R-1775, Hotel Riviera Pula, oko 1910. godine“.
- 77 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 174.
- 78 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 185.
- 79 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 285.
- 80 Rajka Zečević, Ivan Antunac, Bogomil Vrus, Dragutin Alfier, „Uloga turizma u platnoj bilanci i devizna politika u turizmu“. U *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954*, 122.
- 81 Oleg Mandić, „Razvojni međaši turizma u Opatiji“. U *Liburnijske teme*, ur. Vanda Ekl (Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Turistički savez Općine Opatije, 1977.), 37.
- 82 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 220.
- 83 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 286.
- 84 Adriano Lualdi, *Viaggio sentimentale nella Liburnia* (Milano: dott. Riccardo Quintieri, 1922.), 86 – 87.
- 85 Isto
- 86 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 290.
- 87 Marijan Milevoj, „120 godina rabačkog turizma“. U *Franina i Jurina*, 40.
- 88 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 116.
- 89 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedija*, 303.
- 90 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 72-94.
- 91 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 192.
- 92 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 263.
- 93 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedija*, 303.
- 94 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47547, Hoteli na Brijunima, oko 1930“.
- 95 Josip Srećko Vrignanin, *Turizam*, 101.
- 96 Josip Srećko Vrignanin, *Turizam*, 62.
- 97 Milko Štambuk, *Organizacija i tehnika poslovanja u ugostiteljstvu: za prvi razred* (Beograd: Ugostiteljska komora NRS, 1961.), 48 – 49.
- 98 Milko Štambuk, *Organizacija i tehnika poslovanja u ugostiteljstvu: za prvi razred*, 50 – 51.

- 99 Igor Duda, „Od radnika do turista: prava, želje i stvanost socijalnog turizma u jugoslavenskome socijalizmu“. U *Sunčana strana Jugoslavije: povijest turizma u Jugoslaviji*, Hannes Grandits, Karin Taylor (ured.), (Zagreb: Srednja Europa, 2013.), 56-57.
- 100 Karin Taylor, Hannes Grandits, „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“. U *Sunčana strana Jugoslavije: povijest turizma u socijalizmu*, Hannes Grandits, Karin Taylor (ured.) (Zagreb: Srednja Europa, 2013.), 31.
- 101 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 120– 128.
- 102 „Turistička zajednica Poreča“, *Povijest i razvoj turizma u Poreču*, <http://www.parentium.com/prva.asp?clanak=39> (preuzeto 15. srpnja 2014.)
- 103 Ivona Orlić, „Utjecaj masovnog turizma na domicilno stanovništvo Poreštine u doba socijalizma“, *Etnološka tribina* 30, 37 (2007.), 30-31.
- 104 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 82.
- 105 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 72.
- 106 *50 godina Istraturista*, www.istraturist.com/hr/o-nama/50-godina-istraturista, (preuzeto 22. srpnja 2014.)
- 107 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47522, Hotelska soba u Umagu; Turistički prospekt Umaga, oko 1970. godine.“
- 108 Ivan Blažević, *Turizam Istre*, 76-88.
- 109 Ernest Welsman, *Your holiday in Yugoslavia* (London: Alvin Redman Limited, 1954.), 243.
- 110 Ivona Orlić, *Istra kroz tri generacije: između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, (Pazin: Etnografski muzej Istre, 2013.), 66.
- 111 Ivo Bradetić, „Problemi Lovrana vraćanje hotelskih kapaciteta svojoj svrsi“. U *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954.* (Zagreb: Društvo ekonomista Hrvatske, 1955.), 249 – 250.
- 112 Michael Zinganel, „Die rote Riviera: architektur eines Urlaubsparadieses im Sozialismus“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013.), 174 – 175.
- 113 Zvane Črnja. „Nešto o nazivima hotela“. U *Liburnijske teme*, ur. Vanda Ekl (Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, 1977.), 165.
- 114 *Liburnia Riviera Hoteli*, <http://zse.hr/userdocsimages/prospekti/LRH-prospekt.pdf>, (preuzeto 27. srpnja 2014.)
- 115 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47467, Hoteli Slavija i Bellevue Opatija, oko 1960. godine“.
- 116 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47478, Hotel Kvarner Opatija, oko 1980. godine“.
- 117 Turističko društvo Mošćenička Draga, *Izveštaj Turističkog društva Mošćenička Draga o desetgodišnjem radu (1952. – 1962. godine)*, (Mošćenička Draga: Turističko društvo, 1962).
- 118 *Izveštaj Turističkog saveza kotara Rijeka 1957. – 1959. godina* (Rijeka: Turistički savez kotara Rijeka, 1960.), 39.
- 119 Andrija Melinčević, “Turistički „image“ Lovrana nakon izgradnje hotela „Excelsior“ i dopunski motivi turističkog boravka”, u *Liburnijske teme*, ur. Vanda Ekl (Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Turističko društvo Lovran, 1987.), 249 – 253.
- 120 Marijan Milevoj, “120 godina rabačkog turizma“. U *Franina i Jurina*, 42.
- 121 Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: Prometej, 2005.), 204.-205.
- 122 Zdenko Cerović, Nadia Pavia, Vlado Galičić, *Organizacija i kategorizacija ugostiteljskih objekata* (Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment, 2005.), 20.
- 123 Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: Prometej, 2005.), 186.
- 124 *Isto*.
- 125 Statistička izvješća: Turizam u primorskim gradovima i općinama u 2013., 2012., 2011., 2010., 2009., 2008., 2007., 2006.; Promet turista u primorskim gradovima i općinama u 2005., 2004., 2003., 2002., 2001., 2000., 1999., 1998., 1997., 1996.; Promet turista u primorskim gradovima i općinama 1994.; Promet turista u primorskim općinama 1993., 1992., 1991., 1990.; Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1991.-1995., 1997.-2014.

- 126 Statistička izvješća: Turizam u primorskim gradovima i općinama u 2013., 2008.; Promet turista u primorskim gradovima i općinama u 2003., 1998.; Promet turista u primorskim općinama 1993.; Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1994., 1999., 2004., 2009., 2014.
- 127 Osnovni smještajni kapaciteti su: hoteli, pansioni, moteli, prenoćišta, turistička naselja, gostionice i ostali ugostiteljski objekti
- 128 Osnovni smještajni kapaciteti su: hoteli, pansioni, moteli, turistička naselja, prenoćišta i gostionice
- 129 Hotelima i slično pripadaju: hoteli, hotelska naselja, hotelsko-apartmanska naselja, turistička naselja, turistički apartmani, moteli i pansioni
- 130 Hotelima i slično pripadaju: hoteli, vile, aparthoteli, hotelska naselja, hotelsko-apartmanska naselja, apartmanska naselja, turistička naselja, apartmani, turistički apartmani, pansioni, *guest house* i moteli
- 131 Hotelima i slično pripadaju: hoteli, hoteli baštine, aparthoteli, turistička naselja, turistički apartmani, pansioni i *guest house*
- 132 X - podatak zbog povjerljivosti nije objavljen
- 133 „Turistička zajednica općine Fažana“, <http://www.infofazana.hr/hr/offer/accommodation/>, (preuzeto 25. srpnja 2014.)
- 134 Internetska stranica SMITH Travel Research, Inc. Preuzeto 25. julija 2014. <https://www.strglobal.com>
- 135 Turistička zajednica Rabac-Labin, <http://www.rabac-labin.com/hr/18-smjestaj>, (preuzeto 25. srpnja 2014.)
- 136 Turistička zajednica Lovran, <http://www.tz-lovran.hr/smjestaj.html>, (preuzeto 25. srpnja 2014.)
- 137 Turistička zajednica Medulin, <http://www.medulinriviera.info/hr/offer/accommodation/>, preuzeto 25. srpnja 2014.
- 138 Turistička zajednica općine Mošćenička Draga, <http://www.tz-moscenicka.hr/>,(preuzeto 25. srpnja 2014.)
- 139 „Novigrad – Turistički vodič za Novigrad u Istri“, <http://www.coloursofistria.com/hr/destinacije/novigrad>, (preuzeto 25. srpnja 2014.)
- 140 „Turistička zajednica grada Opatije“, <http://www.opatija-tourism.hr/hr/smjestaj/hoteli/> (preuzeto 25. srpnja 2014.)
- 141 „Turistička zajednica Poreč“, <http://www.to-porec.com/>,(preuzeto 25. srpnja 2014.)
- 142 „Turistička zajednica grada Pule“, <http://pulainfo.hr/hr/smje%C5%AItaj>, (preuzeto 25. srpnja 2014.)
- 143 Turistička zajednica grada Rovinja Rovigno, <http://www.tzgrovinj.hr/page/smjestaj/>, preuzeto 25. srpnja 2014.
- 144 Umag – Turistički vodič za Umag, <http://www.coloursofistria.com/en/destinations/umag>, preuzeto 25. srpnja 2014.
- 145 Turistička zajednica općine Vrsar, <http://infovrsar.com/kampovi/>, preuzeto 25. srpnja 2014.
- 146 Ivona Orlić, *Istra kroz tri generacije: između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, 120 – 121.

Viri / Izvori

- Adamović, Lujo. *Führer durch die Natur der nordlichen Adria mit besonderer Berücksichtigung von Abbazia*. Wien: A. Hartleben's Verlag, 1915.
- Adressbuch der österreichischen Riviera: Voloska, Abbazia, Veprinac, Lovrana und Ika*. Abbazia: Franz Kreisel, 1913.
- Avakumović, Branko. *Položaj Istre u europskom turizmu*: magistrarski znanstveni rad. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment, 2007.
- Barbić, Mate. „Osnovni ekonomski problemi sezonskog ugostiteljstva“, U *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954*. Zagreb: Društvo ekonomista Hrvatske, 1955, 47 - 73.
- Bertoša, Miroslav, in Matijašić, Robert (ur.), *Istarska enciklopedija*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleža, 2005.
- Blažević, Ivan. Zagreb: Savez geografskih društva Hrvatske, 1984.
- . *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, Opatija: IRO Otokar Keršovani, 1987.
- . „Povijest Opatijskog turizma“. V *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*. Opatija: Hotelijerski fakultet, 1994., 12 - 22.
- Bradetić, Ivo. „Problemi Lovrana vraćanje hotelskih kapaciteta svojoj svrsi“. U *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954*. Zagreb: Društvo ekonomista Hrvatske, 1955., 249 - 250.
- Cerović, Zdenko, Pavia, Nadia, Galičić, Vlado. *Organizacija i kategorizacija ugostiteljskih objekata*. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment, 2005.
- Črnja, Zvane. „Nešto o nazivima hotela“. V *Liburnijske teme*, ur. Vanda Ek. Opatija: Katedra Čakavskog sabora, 1977, 161 - 169
- Domac, Radovan. *Opatija: parkovi i šetališta*. Zagreb: Hrvatska seljačka tiskara, 1955.
- Duda, Igor. „Od radnika do turista: prava, želje i stvanost socijalnog turizma u jugoslavenskome socijalizmu“. U *Sunačana strana Jugoslavije: povijest turizma u Jugoslaviji*, ur. Grandits, Hannes, Taylor, Karin. Zagreb: Srednja Europa, 2013., 56 - 87.
- Glax, Julius. *Opatija: putovanja za lječilišne gostove*. Preuzeto 20. srpnja 2014 <http://161.53.240.214/?vdoc=2127&page=0>.
- Gottsmann, Andrea. „Vor und hinter den Kulissen: Tourismus und nationale Spannungen in Abbazia und Istrien“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger. Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013., 76 - 87.
- Grandits, Hannes, Taylor, Karin. ur., *Sunčana strana Jugoslavije: povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013.
- „Hrvatski muzej turizma, HMT-127, Hotel Quarnero, hotel Kvarner u Opatiji, oko 1908. godine“.
- Izveštaj Turističkog saveza kotara Rijeka 1957. – 1959. godina* Rijeka: Turistički savez kotara Rijeka, 1960
- Izveštaj Turističkog društva Mošćenička Draga o desetgodišnjem radu (1952.-1962. godine)*. Mošćenička Draga: Turističko društvo Mošćenička Draga, 1962.
- Kos, Mirjana, Pintur, Martin, Urban, Jan Bernd. *Prvi hoteli na Jadranu: katalog izložbe*. Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2011.
- Kučel-Ilić, Aleksandra. „160 let turizma“, *Opatija, Sušačka revija: glasilo za kulturu i društvena zbivanja Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Gorskoga kotara*, 12, 45 (2004), 81 - 84
- Kupelwieser, Paul. *Brioni: aus den Erinnerungen eines alten Österreichers: Brioni: iz sjećanja starog Austrijanaca*. Pula Amforapress, 2005.
- „Liburnia Riviera Hoteli“ Povzeto 27. julija 2014 <http://zse.hr/userdocsimages/prospekti/LRH-prospekt.pdf>

- Lindinger, Michaela. "Auf Abwegen. Habsburger am Mittelmeer". U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger. Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013., 44 - 53.
- Lualdi, Adriano. *Viaggio sentimentale nella Liburnia*. Milano: dott. Riccardo Quintieri, 1922
- Mandić, Oleg. „Razvojni međaši turizma u Opatiji“. V *Liburnijske teme*, ur. Vanda Ekl. Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Turistički savez Općine Opatije, 1977, 27 - 45.
- Melinčević, Andrija. „Turistički „image“ Lovrana nakon izgradnje hotela „Excelsior“ i dopunski motivi turističkog boravka“. V *Liburnijske teme*, ur. Vanda Ekl Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Turističko društvo Lovran, 1987, 247-253.
- Milevoj, Marijan "120 godina rabačkog turizma". U *Franina i Jurina*, Buzet: Izdavačko poduzeće Reprezent d.o.o., 2009, 40 – 42.
- Miškuljin, Dolores. „Izlet u najstariju prošlost opatijskog turizma“. V *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*. Opatija: Hotelijerski fakultet, 1994., 25 - 32.
- Mugler, Josef. „Das Unternehmen Brioni: Paul Kupelwieser und sein Inselprojekt“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger. Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013, 136 – 147.
- „Novigrad – Turistički vodič za Novigrad u Istri“, Preuzeto 25. srpnja 2014., <http://www.coloursofistria.com/hr/destinacije/novigrad>.
- „Opatijski parkovi.“ Povzeto 15. julija 2014 <http://www.parkovi-opatija.hr/parkovi.html>
- Orlić, Ivona. „Utjecaj masovnog turizma na domicilno stanovništvo Poreštine u doba socijalizma“. *Etnološka tribina*, 30, 37, (2007), 29 - 44.
- Orlić, Ivona. *Istra kroz tri generacije: između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*. Pazin: Etnografski muzej Istre, 2013.
- „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-33231, Hotel Belle Vue, Opatija, Pansion Hotel Belle Vue Abbazia, 1899“.
- „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-R-19001, Hotel Riviera Poreč, Parenzo Palace Hotel Riviera, 2. des. 20. stoljeća“.
- „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-R-1775, Hotel Riviera Pula, oko 1910. godine“.
- „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47547, Hoteli na Brijunima, oko 1930“.
- „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47522, Hotelska soba u Umagu; Turistički prospekt Umaga, oko 1970. godine.“
- „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47467, Hoteli Slavija i Bellevue Opatija, oko 1960. godine“.
- „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47478, Hotel Kvarner Opatija, oko 1980. godine“.
- Peršić, Milena, ur. *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji: zbornik okruglog stola*. Opatija: Hotelijerski fakultet, 1994.
- Peršić, Mirjana. „Turistička arhitektura Lovrana na kraju 19. i na početku 20 stoljeća“.U *Liburnijske teme*, ur. Vanda Ekl. Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, 1987, 203 - 215.
- Pokorny, P. „Winter-Touren in Croatien und Istrien: an der Ostküste Istriens (9. bis 25 Jänner1882)“, *Österreichische Touristen-Zeitung*, 3, 8 (1883) 90 - 93.
- Promet turista u primorskim gradovima i općinama u 2005., 2004., 2003., 2002., 2001., 2000., 1999., 1998., 1997., 1996.* Zagreb: Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku.
- Promet turista u primorskim gradovima i općinama 1994.* Zagreb: Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, 1995.
- Promet turista u primorskim općinama 1993., 1992., 1991., 1990.* Zagreb: Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku.

- Rapp, Christian, Rapp-Wimbergern Nadia, (Her.). *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger. Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013.
- SMITH Travel Research, Inc. Internetska stranica SMITH Travel Research, Inc. Preuzeto 25. julija 2014. <https://www.strglobal.com>
- Štambuk, Milko. *Organizacija i tehnika poslovanja u ugostiteljstvu: za prvi razred*, Beograd: Ugostiteljska komora NRS, 1961.
- Taylor, Karin, Grandits Hannes. „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“. *Sunčana strana Jugoslavije: povijest turizma u socijalizmu*, Hannes Grandits, Karin Taylor (ured.). Zagreb: Srednja Europa, 2013., 23 - 51.
- „Trieste e l'Istria.“ Trieste: La federazione per il promovimento del concorso di forestieri, 1912.
- „Turistička zajednica grada Opatije“ Povzeto 25. julija 2014 <http://www.opatija-tourism.hr/hr/smjestaj/hoteli/>
- „Turistička zajednica grada Pule“ Povzeto 25. julija 2014 <http://pulainfo.hr/hr/smje%C5%A1taj>
- „Turistička zajednica grada Rovinja Rovigno“ Preuzeto 25. srpnja 2014 <http://www.tzgrovinj.hr/page/smjestaj/>
- „Turistička zajednica Lovran.“ Preuzeto 25. srpnja 2014 <http://www.tz-lovran.hr/smjestaj.html>
- „Turistička zajednica Medulin.“ Preuzeto 25.07.2014. <http://www.medulinriviera.info/hr/offer/accommodation/>
- „Turistička zajednica općine Fažana“, <http://www.infofazana.hr/hr/offer/accommodation/>, Preuzeto 25. srpnja. 2014
- „Turistička zajednica općine Mošćenička Draga“ Preuzeto 25. srpnja. 2014. <http://www.tz-moscenicka.hr/>
- „Turistička zajednica općine Vrsar“ Preuzeto 25. srpnja 2014 <http://infovrsar.com/kampovi/>
- „Turistička zajednica Poreč.“ Preuzeto 25. srpnja. 2014. <http://www.to-porec.com/>
- „Turistička zajednica Poreča.“ Preuzeto 16. srpnja. 2014. Povijest i razvoj turizma Poreča. <http://www.parentium.com/prva.asp?clanak=39>.
- „Turistička zajednica Rabac-Labin.“ Preuzeto 25. srpnja. 2014. <http://www.rabac-labin.com/hr/18-smjestaj>.
- Turizam u primorskim gradovima i općinama u 2013., 2012., 2011., 2010., 2009., 2008., 2007., 2006.* Zagreb: Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku.
- „Umag – Turistički vodič za Umag“ Preuzeto 25. srpnja. 2014. <http://www.coloursofistria.com/en/destinations/umag>.
- Vasko-Juhasz, Desirée. „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“. U *Oesterreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger. Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013., 66 - 75.
- Vasko-Juhasz, Desirée. *Die Südbahn: Ihre Kurorte und Hotels*. Wien: Böhlau Verlag, 2006.
- Vidas, F., Opatijski mozaik: uz 130-godišnjicu razvitka opatijskog turizma, s.l., s.n.
- Vrignanin, Josip Srećko. *Turizam*. Zagreb: Instruktor: poduzeće za unapređenje turističko ugostiteljske privrede, 1952.
- Vukonić, Boris. *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: Prometej, 2005.
- Welsman, Ernest. *Your holiday in Yugoslavia*. London: Alvin Redman Limited, 1954.
- Zec, Dragan. „Arhitektura i turizam Opatija“. V *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*. Opatija: Hotelijerski fakultet, 1994., 49 - 57.
- Zečević, Rajka, Antunac, Ivan, Vrus, Bogomil, Alfier, Dragutin . „Uloga turizma u platnoj bilanci i devizna politika u turizmu“. U *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede: savjetovanje u Dubrovniku 28. do 30. listopada 1954*. Zagreb: Društvo ekonomista Hrvatske, , 1955., 119 - 170.
- Zinganel, Michael. „Die rote Riviera: architektur eines Urlaubsparadieses im Sozialismus“. *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, herausgegeben von Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, , 2013., 170 – 177.
- „50 godina Istraturista“. Preuzeto 22. srpnja 2014. www.istraturist.com/hr/o-nama/50-godina-istraturista.

Osebni fond / Osobni fond Tomija Brezovca

Marko Kukanja

RAZVOJ PREHRAMBNEGA GOSTINSTVA NA OBALNEM OBMOČJU SLOVENSKE ISTRE: ZGODOVINSKI PREGLED

RAZVOJ PREHRAMBENOG UGOSTITELJSTVA NA OBALNOM PODRUČJU SLOVENSKE ISTRE: POVIJESNI PREGLED

Povzetek

Prispevek prikazuje zgodovinski razvoj prehrambnega gostinstva na obalnem področju slovenske Istre. V znanstveni literaturi doslej nismo imeli raziskave, ki bi celovito obravnavala razvoj prehrambnega gostinstva na preučevanem območju. Namen raziskave je preučiti razvoj prehrambnega gostinstva v luči družbeno-političnega in gospodarskega razvoja Istre; poglobljeni cilj raziskave pa predstavlja prikaz vpliva okoljskih dejavnikov na razvoj dejavnosti. Prispevek v uvodu povzema osnovne značilnosti istrske gastronomije, zasnova prispevka pa temelji na različnih, za razvoj Istre pomembnih, zgodovinskih obdobjih. Gradivo s področja prehrambnega gostinstva je večinoma neurejeno, dostopno v različnih fondih domačih in tujih arhivov ter zasebnih zbirkah posameznikov. V prispevku smo obravnavali turistično in neturistično prehrambno gostinstvo, saj so imeli prehrambni obrati pomembno vlogo tako pri razvoju turizma (turistično prehrambno gostinstvo), kot družbenem življenju Istranov (neturistično prehrambno gostinstvo). Prikazali smo, kako so družbeno-politične in gospodarske spremembe v preteklosti vplivale na razvoj prehrambnega gostinstva. Ugotavljamo, da se je trg prehrambnega gostinstva nenehno spreminjal, na kar je odločilno (so)vplivala razvojna vloga (politika) posamezne države. Na osnovi rezultatov raziskave zaključujemo, da lahko poznavanje zgodovine predstavlja osnovo za lažje razumevanje okoljskih dejavnikov, ki pomembno vplivajo na razvoj gostinske dejavnosti.

Sažetak

Prilog prikazuje povijesni razvoj prehrambnog ugostiteljstva na obalnom području slovenske Istre. U znanstvenoj literaturi do sada nismo imali istraživanja koje bi cjelovito razmatralo razvoj prehrambnog ugostiteljstva na promatranom području. Svrha je istraživanja proučiti razvoj prehrambnog ugostiteljstva u svjetlu društveno-političkog i gospodarskog razvoja Istre; a glavni cilj istraživanja predstavlja prikaz utjecaja ekoloških čimbenika na razvoj djelatnosti. Prilog u uvodu pruža sažeti prikaz osnovnih karakteristika istarske gastronomije, a temelji se na raznim i za razvoj Istre značajnim povijesnim razdobljima. Građa je iz područja prehrambnog ugostiteljstva večinom neuređena, dostupna u različitim fondovima domaćih i stranih arhiva te privatnim zbirkama pojedinaca. U prilogu smo razmatrali turističko i neturističko prehrambno ugostiteljstvo, s obzirom da su prehrambeni objekti imali značajnu ulogu, kako u razvoju turizma (turističko-prehrambno ugostiteljstvo), tako i u društvenom životu Istrana (neturističko prehrambno ugostiteljstvo). Prikazali smo kako su društveno-političke i gospodarske promjene u prošlosti utjecale na razvoj prehrambnog ugostiteljstva. Utvrdili smo da se tržište prehrambnog ugostiteljstva neprestano mijenjalo, na što odlučujuće (su) utječe razvojna uloga (politika) pojedine države. Na temelju rezultata istraživanja zaključujemo da poznavanje povijesti može predstavljati temelj za lakše razumijevanje ekoloških čimbenika, koji značajno utječu na razvoj ugostiteljske djelatnosti.

Uvod

Prispevek prikazuje zgodovinski razvoj prehranbnega gostinstva na slovenski Obali. V znanstveni in strokovni literaturi doslej nismo imeli raziskave, ki bi celovito obravnavala razvoj dejavnosti na preučevanem območju. Čeprav so bile izdane številne strokovne in poljudne knjige, ki osvetljujejo predvsem razvoj kulinarike, doslej še ni bila izdelana celovita raziskava, ki bi na osnovi razpoložljivega arhivskega gradiva osvetlila razvoj prehranbnega gostinstva v posameznih zgodovinskih obdobjih ter ga povezala z razvojem turizma. Namen prispevka je preučiti razvoj prehranbnega gostinstva v luči družbeno-političnega in gospodarskega razvoja Istre. Poglavitni cilj raziskave je prikazati pomen vpliva okoljskih dejavnikov na razvoj prehranbnega gostinstva. Prispevek najprej povzema osnovne značilnosti istrske gastronomije, medtem ko njegova zasnova temelji na različnih, za razvoj Istre pomembnih, zgodovinskih obdobjih: obdobju Beneške republike; Avstro-Ogrske monarhije; kraljevine Italije; socialistične Jugoslavije; samostojne Republike Slovenije (RS) ter Evropske unije. Gradivo s področja prehranbnega gostinstva je ohranjeno v različnih fondih (predvsem občinsko-upravnih), saj se s prehranbnim gostinstvom na nivoju posameznih držav v preteklosti niso načrtno ukvarjali. Zaradi številnih vojn in različnih upravno-političnih ureditev je gradivo večinoma neurejeno in izgubljeno. Nekaterega gradiva je več (predvsem iz obdobja po drugi svetovni vojni), spet drugega manj (obdobje srednjega in novega veka). V raziskavi smo obravnavali tako turistično¹ kot neturistično prehranbno gostinstvo, saj so gostinski obrati vseskozi igrali pomembno vlogo v življenjih Istranov, obenem pa so predstavljali temelj razvoja turistične ponudbe na Obali. Gastronomsko ponudbo, izhajajoč iz vede o kulturah prehranjevanja,² smo v prispevku obravnavali kot gastronomsko ponudbo posameznih ponudnikov, kraja ali regije, odvisno od razpoložljivih arhivskih virov.

Prehranbne navade izhajajo iz vezi z lokalnim okoljem, povezane pa so tako z naravnimi danostmi kot kulturno dediščino okolja. Istra zaradi svoje izjemne geografske

Uvod

Prilog prikazuje povijesni razvoj prehranbnog ugostiteljstva na slovenskoj obali. U znanstvenoj i stručnoj literaturi do sada nismo imali istraživanja koja bi cjelovito razmatrala razvoj djelatnosti na proučavanom području. Iako je bila izdana brojna stručna i popularna literatura, koja prije svega osvjetljava razvoj kulinarstva, do sada još nije bilo izrađeno cjelovito istraživanje koje bi na temelju raspoložive arhivske građe rasvijetlilo razvoj prehranbnog ugostiteljstva u pojedinim povijesnim razdobljima te ga povezalo s razvojem turizma. Svrha je priloga proučiti razvoj prehranbnog ugostiteljstva u svjetlu društveno-političkog i gospodarskog razvoja Istre. Glavni je cilj istraživanja prikazati značenje utjecaja ekoloških čimbenika na razvoj prehranbnog ugostiteljstva. U prvom dijelu prilog pruža sažeti prikaz osnovnih karakteristika istarske gastronomije, dok se njegova struktura temelji na raznim za razvoj Istre značajnim povijesnim razdobljima: razdoblju Mletačke Republike, Austro-Ugarske Monarhije, Kraljevine Italije, socijalističke Jugoslavije, samostalne Republike Slovenije (RS) te Europske unije. Građa iz područja prehranbnog ugostiteljstva sačuvana je u različitim fondovima (prije svega općinsko-upravnim), jer se u prošlosti nisu planski bavili prehranbnim ugostiteljstvom na razini pojedinih država. Zbog brojnih ratova i različitih upravno-političkih uređenja, građa je većinom neuređena i izgubljena. Neke građe ima više (prije svega iz razdoblja nakon 2. svjetskog rata), a opet druge manje (razdoblje srednjeg i novog vijeka). U istraživanju smo razmatrali turističko,¹ kao i neturističko prehranbno ugostiteljstvo, s obzirom da su ugostiteljski objekti oduvijek imali važnu ulogu u životima Istrana, a ujedno su predstavljali temelj razvoja turističke ponude na obali. Gastronomsku ponudu, koja proizlazi iz znanja o kulturama prehranjevanja², u prilogu smo razmatrali kao gastronomsku ponudu pojedinih ponuditelja, mjesta ili regije, ovisno o raspoloživim arhivskim izvorima.

Prehranbni običaji proizlaze iz povezanosti s lokalnim okruženjem, a povezani su s prirodnim uvjetima, kao i s kulturnim nasljeđem okoline. Istra zbog svojega iznimnog geografskog položaja predstavlja međukulturno stjecište

lege predstavlja medkulturno stičišče, katerega so, tudi v gastronomskem pogledu, zaznamovali številni narodi, ki so pustili pečat v sooblikovanju istrske kulturne dediščine. Preprosto ljudsko kuhinjo so zaznamovala živila in jedi, ki so jih v prostor prinesli predvsem številni tuji gospodarji. Spremembe v širšem družbenem in kulturnem okolju, migracijski tokovi, ekonomski in tehnološki razvoj in religija itd. so močno vplivali na uporabo določenih živil in načine prehranjevanja. Posledično lahko govorimo o različnih stilih kuhanja ali celo narodnih in etničnih kuhinjah, katerih značilnosti zasledimo v istrski gastronomiji. Vzporedno z razvojem različnih slogov kuhinj sta se razvijala tudi trg prehrabnega gostinstva ter njegova razširitev v obliki novih vrst prehrabnih obratov in nove ponudbe proizvodov in storitev: Benečani so s svojo bogato trgovino istrsko gastronomijo zaznamovali predvsem z nekaterimi danes že tradicionalnimi živili in jedmi, kot so riži-bizi, bakala itd.; avstro-ogrška oblast je načrtno razvijala turizem in v lokalni prostor prinesla evropsko aristokracijo in t. i. dunajsko kuhinjo; italijanska oblast je z represijo predvsem sprožila različne oblike odpora, zaradi česar so prehrabni obrati postali center družbeno-političnega dogajanja; obdobje socialistične Jugoslavije je predstavljalo največji razvojni preboj, saj je socialistična oblast z načrtnim razvojem gostinstva in turizma Istro umestila na svetovni zemljevid turističnih destinacij; Istra je po obdobju osamosvojitve RS predvsem iskala svojo gostinsko in turistično identiteto; Evropska unija predstavlja nov izziv za lokalni trg prehrabnega gostinstva, ki je bil v svoji preteklosti že deležen številnih izzivov in sprememb.

V prispevku smo prikazali, kako so družbeno politične in gospodarske spremembe vplivale na razvoj prehrabnega gostinstva. Razumevanje okoljskih dejavnikov je ključnega pomena za razumevanje delovanja trga prehrabnega gostinstva; poznavanje zgodovine pa predstavlja osnovo za lažje razumevanje trendov razvoja v prihodnosti. Kljub vsem spremembam v sodobnem okolju ostaja potreba po tradicionalnem gostoljubju nespremenjena, zaradi česar (p)ostaja prehrabno gostinstvo vse pomembnejši dejavnik razvoja turizma tudi v prihodnosti.

koje su i u gastronomskom pogledu obilježili brojni narodi koji su ostavili pečat u oblikovanju istarskoga kulturnog nasljeđa. Jednostavnu narodnu kuhinju obilježile su namirnice i jela koja su u prostor donijeli prije svega brojni strani gospodarji. Promjene u široj društvenoj i kulturnoj okolini, migracijski tokovi, ekonomski i tehnološki razvoj, religija itd. snažno su utjecali na upotrebu određenih namirnica i načine prehrane. Posledično možemo govoriti o različitim stilovima kuhanja ili čak i narodnim i etničkim kuhinjama čije karakteristike možemo naći u istarskoj gastronomiji. Paralelno s razvojem različitih stilova kuhinja, razvijalo se i tržište prehrabnog ugostiteljstva koje se proširilo u obliku novih vrsta prehrabnih objekata i nove ponude proizvoda i usluga: Mlečani su zahvaljujući svojoj bogatoj trgovini istarsku gastronomiju obilježili prije svega nekim danas već tradicionalnim namirnicama i jelima, kao što su rizi-bizi, bakalar itd. Austro-ugarska je vlast planski razvijala turizam i u lokalni prostor donijela evropsku aristokraciju i tzv. bečku kuhinju. Talijanska je vlast represijom prije svega pokrenula različite oblike otpora, zbog čega su prehrabni objekti postali centar društveno-političkih događanja. Razdoblje socialističke Jugoslavije predstavljalo je najveći razvojni proboj, jer je socialistička vlast s planskim razvojem ugostiteljstva i turizma Istru smjestila na svjetski zemljevid turističkih destinacija. Istra je nakon razdoblja osamostaljenja Republike Slovenije prije svega tražila svoj ugostiteljski i turistički identitet. Evropska unija predstavlja novi izazov za lokalno tržište prehrabnog ugostiteljstva, koje je u svojoj prošlosti već pretrpjelo brojne izazove i promjene.

U prilogu smo prikazali kako su društveno-političke i gospodarske promjene utjecale na razvoj prehrabnog ugostiteljstva. Razumijevanje prirodnih čimbenika od ključnog značenja za razumijevanje djelovanja tržišta prehrabnog ugostiteljstva; a poznavanje povijesti predstavlja osnovo za lakše razumijevanje trendova razvoja u budućnosti. Unatoč svim promjenama u suvremenoj okolini, potreba za tradicionalnim gostoprimstvom ostaje nepromijenjena, zbog čega prehrabno ugostiteljstvo (p)ostaje sve važniji čimbenik razvoja turizma i u budućnosti.

1. Začetki razvoja prehrabnega gostinstva (do 19. stoletja)

Istrska gastronomija simbolizira rodovitno naravo, blago podnebje in bogato zgodovino, ki vključuje kulturo in običaje, ki so jih v Istri pustila različna plemena in narodi. Tradicionalna ljudska kuhinja je bila v preteklosti preprosta in raznolika, saj je imela vsaka hiša ali soseska svojo kuhinjo, na kar je vplivalo predvsem premoženjsko stanje družine in število njenih članov. Stara³ istrska kuhinja je temeljila na preprostih, izrazito sezonskih jedeh iz pšenične moke, boba, samoniklih rastlin, aromatičnih zelišč in oljčnega olja, šele kasneje⁴ se v kuhinji pojavijo živila, kot so paradižnik, krompir, fižol in koruza. V tem obdobju sta bili obmorska in celinska kuhinja ločeni. Obmorska kuhinja je temeljila na sezonski ponudbi zelenjave, sadja, ribjih jedi, oljčnega olja, medtem ko je celinska temeljila na mesnih jedeh (predvsem divjačini) in močnatih jedeh.⁵ Z razvojem prometnih poti in trgovine so se jedi iz zalednih krajev mešale s tistimi iz obmorskih mest, kuhinjske navade, ki so jih različni narodi prinašali s seboj, pa so postopoma pustile pečat v lokalnih jedeh. Glavna značilnost istrske kuhinje je ta, da je večina jedi kuhanih, prehrana pa temelji na skromnih, a raznolikih jedeh. Hrana so tradicionalno pripravljali na ognjiščih v lončeni in glineni posodi, količine živil pa so merili s preprostimi merami, ki so odražale iznajdljivost gospodinj. Različne recepture za pripravo istih jedi se zato tudi danes razlikujejo od vasi do vasi.⁶ Tradicionalne jedi, ki temeljijo na uporabi boljših sestavin (npr. polenovka, sušene mesnine, oreškasto sadje itd.), so bile v preteklosti povezane predvsem s cerkvenimi prazniki in osebnimi jubileji (rojstvo, god, krst, poroka itd.), ki so jih Istrani vedno praznovali doma, v krogu domačih. Večina tradicionalnih jedi (npr. bakala, pandišpanja⁷ itd.) je tudi danes prisotnih na svečanih omizjih. Med pijačami (vini) velja izpostaviti tradicionalni sorti – refošk in malvazija, kuhali pa so tudi žganja (predvsem tropinovec), ki so mu dodajali različno sadje in zdravilna zelišča.

Družbeni dogodki so imeli v življenju preprostih Istranov poseben pomen, pri čemer so druženja in slavlja vedno

1. Počeci razvoja prehrabnenog ugostiteljstva (do 19. stoljeća)

Istarska gastronomija simbolizira plodnu prirodu, blagu klimu i bogatu povijest, koja uključuje kulturu i običaje koje su u Istri ostavila različita plemena i narodi. Tradicionalna je narodna kuhinja u prošlosti bila jednostavna i raznolika, s obzirom da su svaka kuća ili susjedstvo imali svoju kuhinju, na što su prije svega utjecalo imovinsko stanje obitelji i broj njezinih članova. Stara³ istarska kuhinja temeljila se na jednostavnim, izrazito sezonskim jelima od pšeničnog brašna, boba, samoniklih biljaka, aromatičnih trava i maslinovog ulja, a tek su se kasnije⁴ u kuhinji pojavile namirnice kao što su rajčica, krumpir, grah i kukuruz. U tom su razdoblju primorska i kontinentalna kuhinja bile odvojene. Primorska se kuhinja temeljila na sezonskoj ponudi povrća, voća, ribljih jela i maslinovog ulja, dok se kontinentalna temeljila na mesnim jelima (prije svega divljači) i jelima od brašna⁵. S razvojem prometnih pravaca i trgovine, jela iz zaleđa miješala su se s onima iz primorskih gradova, kulinarski običaji koje su različiti narodi donosili sa sobom postupno su ostavljali pečat u lokalnim jelima. Glavna karakteristika istarske kuhinje su većinom kuhana jela, a prehrana se temelji na skromnim, ali raznolikim jelima. Hranu su tradicionalno pripremali na ognjištima u lončanom i glinenom posuđu, a količine namirnica mjerili su jednostavnim mjerama koje su odražavale snalažljivost domaćica. Sukladno tome, različite recepture za pripremu istih jela se i danas razlikuju od sela do sela⁶. Tradicionalna jela koja se temelje na primjeni boljih sastojaka (npr. bakalar, sušeno meso, orašasti plodovi itd.) u prošlosti su bila povezana prije svega s crkvenim praznicima i osobnim proslavama (rođenja, imendani, krštenja, vjenčanja itd.), koje su Istrani uvijek slavili kod kuće, u obiteljskom ozračju. Većina je tradicionalnih jela (npr. bakalar, pandišpanja⁷ itd.) i danas prisutna na svečanom stolu. Od pića (vina) valja spomenuti tradicionalne sorte refošk i malvaziju, a kuhali su i rakije (prije svega komovaču), kojima su dodavali različito voće i ljekovite trave.

Društveni su događaji u životu jednostavnih Istrana imali posebno značenje, pri čemu su druženja i slavlja uvijek bila

pospremili z izbranimi jedmi in pijačami. V gastronomski dediščini, kot posebno in lokalno specifično obliko ponudbe hrane in pijače velja izpostaviti šagre in osmice. Šagra je bila najpomembnejši cerkveni, vaški praznik, povezan z godom vaškega svetnika. Praznik so tradicionalno praznovali z vaškim plesom. Vaščanke t. i. »kulačrce« so napekle in prodajale pecivo ter druge dobrote, na prazniku pa seveda ni manjkalo domačega vina – predvsem refoška in malvazije. Drugo, lokalno specifično ponudbo tradicionalne gastronomije predstavljajo osmice. Osmica je posebna oblika prodaje vina na domu (v kleti), ki omogoča, da vinogradnik osem dni na leto neobdavčeno prodaja presežke starega vina. Osmice (prvotno zgolj vinotoči) predstavljajo eno izmed prvih oblik organizirane prodaje pijač, kasneje tudi hrane.⁸ Šagre in osmice so v Istri razširjene tudi danes, vendar pa hrupne večerne zabave z bogato ponudbo najrazličnejših jedi in pijač, kakršne so v zadnjih desetletjih prišle v navado, našim prednikom niso bile poznane.⁹ K razvoju gastronomije v Istri so nedvomno pripomogle tudi Šavrinke. Istrske ženske, ki so ime dobile po istrskih gričih – Šavrinah, so v obalna mesta hodile prodajat domače pridelke. Glede na vrsto artikla so dobile z njim povezano ime: »mlekrce«, »jajčrce«, »kruhrce«. Dejavnost Šavrinke je predstavljala izjemno pomembno gospodarsko dejavnost, ki se je izvajala vse do konca druge svetovne vojne.¹⁰

Arhivsko gradivo iz tega obdobja je izjemno redko in slabo ohranjeno. Prehrambno gostinstvo je večinoma zgolj posredno omenjeno v različnih zgodovinskih virih (statutih, listinah, knjigah). Gastronomijo v obdobju Srednjega veka je preučeval tudi Pucer,¹¹ ki navaja, da je bilo v zadnjih desetletjih 13. in prvih desetletjih 14. stoletja gostinstvo v Piranu dokaj razmahnjeno. Krčme in gostišča so bila relativno številna, sicer pa se je njihovo število pogosto spreminjalo. Avtor (Pucer) navaja, da jih je v tistem času obratovalo okoli 15, kakšno leto pa še več. Iz piranskih Statutov,¹² ki se hranijo v Piranskem Arhivu, je med drugim razvidno, da so morali krčmarji prodajati vino po »poštenih« meri. V krčmah, imenovanih *taberne*, so v glavnem prodajali in preprodajali vino. Odrpte so bile čez dan do večernega zvonjenja, ob nedeljah pa krčmarji

popračena odabranim jelima i pićem. U gastronomskom nasljeđu, kao posebnom i lokalno specifičnom obliku ponude hrane i pića, valja istaknuti proštenja i „osmice“. Proštenje je bilo najvažniji crkveni, seoski praznik, povezan s imendanom seoskog sveca. Praznik su tradicionalno obilježavali uz seoski ples. Seljanke tzv. „kulačrce“ ispekle su i prodavale pecivo i druge specijalitete. U vrijeme praznika, naravno, nije nedostajalo domaćeg vina – prije svega refoška i malvazije. Drugu lokalno specifičnu ponudu tradicionalne gastronomije predstavljaju „osmice“. „Osmica“ je poseban oblik prodaje vina kod kuće (u podrumu), koji vinogradaru omogućuje neoporezivu prodaju viška starog vina osam dana u godini. „Osmice“ (prvobitno samo vinotočje) predstavljaju jedan od prvih oblika organizirane prodaje pića, a kasnije i hrane⁸. Proštenja i „osmice“ u Istri su raširene i danas, ali bučne večernje zabave s bogatom ponudom najrazličitijih jela i pića, koje su u zadnjim desetljećima postale uobičajene, naši preci nisu poznavali⁹. Razvoju gastronomije u Istri nesumnjivo su pridonijele i Šavrinke. Istarske žene, koje su ime dobile po istarskim brdašcima – Šavrinima, u obalne su gradove dolazile prodavati domaće proizvode. Imena su dobivale s obzirom na vrstu artikla: „mljekarice“, „jajarice“, „kruharice“. Djelatnost Šavrinke predstavljala je iznimno važnu gospodarsku djelatnost, koja se provodila sve do kraja drugoga svjetskog rata¹⁰.

Arhivska građa iz toga razdoblja iznimno je rijetka i nesadržavana. Prehrambeno je ugostiteljstvo večinom posredno spomenuto u raznim povijesnim izvorima (statutima, ispravama i knjigama). Gastronomiju u razdoblju srednjeg vijeka proučavao je i Pucer¹¹, koji navodi da je u zadnjim desetljećima 13. i prvim desetljećima 14. stoljeća ugostiteljstvo u Piranu bilo prilično rašireno. Krčme i ugostiteljski objekti bili su relativno brojni, a inače se njihov broj često mijenjao. Autor (Pucer) navodi da ih je u ono doba radilo oko 15, a oko godinu dana još i više. Iz piranskih Statuta¹² koji se čuvaju u piranskom Arhivu, između ostalog je očigledno da su krčmari morali prodavati vino po „poštenoj“ mjeri. U krčmama, nazvanima *tabernama*, uglavnom su prodavali i preprodavali vino. Bile su otvorene danju do večernjeg zvonjenja, a nedjeljom krčmari

niso smeli točiti vina pred veliko (glavno) mašo. Pri tem so jih nadzorovali občinski cenilci, nepravilnosti oz. goljufije so prijavili mestnim oblastem, gostinci pa so bili ustrezno kaznovani. V Statutih so bile zapisane tudi kazni za nepoštene goste, pravila pa so striktno prepovedovala hazardiranje v gostinskih obratih. Dovoljena je bila le igra *ad tamellam*.¹³ S krčmarstvom so se ukvarjali pretežno obrtniki in rokodelci, le izjemoma tudi predstavniki višjih družbenih slojev. Gostišča, imenovana *hostaria*, *hospicium*, so bila manj številna od krčem. Razlika med krčmami in gostišči je bila v tem, da so v gostiščih poleg vina nudili še hrano, pekli in prodajali kruh iz piranskega žitnega skladišča ter nudili prenočišča. Nekatera gostišča so imela tudi svoje kleti, imenovane *canipa* (kaneva). Sicer se *hospitium* (gostišče) omenja tudi v najstarejši pergamentni listini,¹⁴ ki jo hrani Piranski Arhiv iz leta 1173.¹⁵

Proti koncu dvajsetih let 14. stoletja so v Piranu zgradili tudi novo t. i. Občinsko gostišče (*Hostaria Comunis Pirani*). Občinska gostišča so se lahko dajala v najem le »poštenim« meščanom. V njih je bilo strogo prepovedano imeti bordel in kockati,¹⁶ sicer pa brez dovoljenja občinskih oblasti ni smel nihče prodajati živil ali nuditi prenočišča za denar. Ponudba jedi v takratnih gostinskih obratih ni poznana, vendar pa Pucer¹⁷ navaja, da je raznolika beneška kuhinja, ki je odražala moč trgovske velesile, nedvomno pustila močan pečat v tradicionalni (ljudski) istrski kuhinji, saj so bile Benetke glavno izvozno mesto za Istro.¹⁸ V tem obdobju se pod vplivom Benetk pojavijo tudi prvi renesančni priročniki in kuharske knjige, ki močno zaznamujejo predvsem aristokratsko kuhinjo. Leta 1471 je Giovanni Cadamosto (1450–1471) izdal ilustrirana rokopisa s kuharsko vsebino, leta 1570 pa je Bartolomeo Scappi (1500–1577), kasneje tudi osebni papežev kuhar, z odobritvijo beneškega senata v Benetkah izdal serijo šestih kuharskih knjig (gastronomskih vodičev), ki sta, kot domneva že Pucer, pomembno vplivali tudi na razvoj istrske kuhinje.

nisu smjeli točiti vino prije velike (glavne) mise. Pritom su ih nadzirali općinski procjenitelji, nepravilnosti odnosno prijevare prijavljivali su gradskim vlastima, a ugostitelji su bivali primjereno kažnjeni. U Statutima su zapisane i kazne za nepoštene goste, a pravila su striktno zabranjivala kockanje u ugostiteljskim objektima. Bila je dozvoljena igra *ad tamellam*.¹³ Ugostiteljstvom su se bavili uglavnom obrtnici i rukotvorci, a iznimno i predstavnici viših društvenih slojeva. Pansioni, zvani *hostaria* ili *hospitium*, bili su manje brojni od krčmi. U odnosu na krčme, u pansionima se osim vina nudila i hrana, pekao se i prodavao kruh iz piranskog skladišta žita te se nudilo prenočište. Neki ugostiteljski objekti imali su i svoje podrumne, zvane *canipa* (kaneva). Inače se *hospitium* (pansion) spominje i u najstarijem pergamentnom dokumentu iz 1173. godine¹⁴, koji čuva piranski Arhiv¹⁵.

Krajem dvadesetih godina 14. stoljeća u Piranu je izgrađen i novi tzv. općinski pansion (*Hostaria Comunis Pirani*). Općinski pansioni mogli su se davati u najam samo „poštenim“ građanima. U njima je bilo strogo zabranjeno imati bordel i kockati¹⁶, a inače bez dozvole općinskih vlasti nitko nije smio prodavati namirnice ili nuditi smještaj za novac. Ponuda jela u tadašnjim ugostiteljskim objektima nije bila poznata, ali Pucer¹⁷ navodi da je raznolika mletačka kuhinja, koja je odražavala moć trgovačke velesile, nesumnjivo ostavila snažan pečat u tradicionalnoj (narodnoj) istarskoj kuhinji, s obzirom na to da je Venecija bila glavni izvozni grad za Istru¹⁸. U tom su se razdoblju pod utjecajem Venecije pojavili i prvi renesansni priručnici i kuharice, koji su snažno obilježili prije svega aristokratsku kuhinju. Godine 1471. Giovanni Cadamosto (1450. – 1471.) izdao je ilustrirane rukopise kulinarskog sadržaja, a 1570. je godine Bartolomeo Scappi (1500. – 1577.), kasnije i osobni papin kuhar, uz odobrenje mletačkog senata u Veneciji izdao seriju od šest kuharica (gastronomskih vodiča), koji su, kako pretpostavlja Pucer, snažno utjecali na razvoj istarske kuhinje.

2. Obdobje Avstro-Ogrske monarhije

2.1 Razvoj prehrabnega gostinstva v času Avstro-Ogrske monarhije

Turizem in posledično prehrabno gostinstvo na slovenski Obali sta se intenzivno začela razvijati v času Avstro-Ogrske (v nadaljevanju: A-O), konec 19. stoletja. Turizem, ki je do tedaj veljal izključno za privilegij aristokracije, se je širil tudi med ostale družbene sloje. Iz arhivskih podatkov¹⁹ je razvidno, da je bilo na območju Portoroža že pred letom 1888 urejeno kopališče in nekaj manjših hotelov, številne vile in penzioni.²⁰ Portorož je v tem obdobju slovel po zdraviliškem turizmu, medtem ko se je na območju Izole in Kopra razvijal predvsem izletniški in kopališki turizem. O razvitosti kopališkega turizma in ozaveščenosti ljudi o kulturi prehranjevanja na kopališčih priča proglas, objavljen v koprskem glasilu *La Provincia* leta 1870, kjer so objavljena pravila za kopalce. Med njimi lahko zasledimo tudi pravila, ki se nanašajo na kopanje po uživanju hrane. Pravila se glase: »Izogibati se kopanju še dve uri po hrani; v kolikor je nekdo šibkejšega zdravja tri ure po obroku; zdravi ljudje se lahko zjutraj kopajo tudi s polnim želodcem.«²¹

Razvoj različnih oblik turizma je privedel do odprtja novih gostinskih obratov, zaradi česar je gostinstvo postajalo vse pomembnejša gospodarska dejavnost.²² Letopis iz leta 1881 navaja, da se turizem v slovenskem primorju in celotni zahodni istrski obali šele rojeva.²³ V letopisu so posebej poudarjeni hoteli na slovenski obali,²⁴ medtem ko prehrabni obrati niso omenjeni.²⁵ Prvo pisno omembo prehrabnih obratov zasledimo šele v drugi izdaji turističnega in izletniškega vodiča za Trst in okolico iz leta 1886. V vodiču je omenjena Izola kot prijetna izletniška točka Tržačanov, med gastronomskimi posebnostmi pa je posebej izpostavljeno vino prošek.

O razvoju prehrabnega gostinstva kot gospodarske dejavnosti priča tudi popis obrtnikov²⁶ na območju Kopra iz leta 1854²⁷ ter zakonska ureditev gostinstva iz leta 1887.²⁸ Iz popisa je razvidno, da je v Koprju delovalo 212 obrtnikov, med katerimi je bilo osem gostincev (2 slaščičarja,

2. Razdoblje Austro-Ugarske Monarhije

2.1 Razvoj prehrabnenog ugostiteljstva u doba Austro-Ugarske Monarhije

Turizam i posljedično prehrabno ugostiteljstvo na slovenskoj obali su se intenzivno počeli razvijati u doba Austro-Ugarske (u nastavku: A-U), krajem 19. stoljeća. Turizam, koji se do tada smatrao isključivom privilegijom aristokracije, širio se među ostale društvene slojeve. Arhivskih podaci¹⁹ pokazuju da je na području Portoroža prije 1888. godine bilo uređeno kupalište i nekoliko manjih hotela, brojne vile i pansioni²⁰. Portorož je u tom razdoblju bio poznat po lječilišnom turizmu, dok se na području Izole i Kopra razvijao prije svega izletnički i kupališni turizam. O razvijenosti kupališnog turizma i osviještenosti ljudi o kulturi prehrane na kupalištima svjedoči proglas objavljen u koprskom glasilu *La Provincia* 1870. godine, u kojem su objavljena pravila za kupače. Među njima možemo pronaći i pravila koja se odnose na kupanje nakon jela. Pravila glase: „Izbjegavati kupanje još dva sata nakon hrane; a ukoliko je netko lošijeg zdravlja, tri sata nakon obroka; zdravi se ljudi ujutro mogu kupati i punog želuca.“²¹

Razvoj različitih oblika turizma doveo je do otvaranja novih ugostiteljskih objekata, zbog čega je ugostiteljstvo postajalo sve važnija gospodarska djelatnost²². Ljetopis iz 1881. godine navodi da se turizam u slovenskom primorju i na cijeloj zapadnoj istarskoj obali tek rađa²³. U ljetopisu su posebno navedeni hoteli na slovenskoj obali²⁴, dok prehrabni objekti nisu navedeni²⁵. Prvo pisano navođenje prehrabnih objekata možemo pronaći tek u drugom izdanju turističkog i izletničkog vodiča za Trst i okolico iz 1886. godine. U vodiču je spomenuta Izola kao ugodna izletnička točka Trščana, a od gastronomskih je specijalitet poseban naglasak na vinu prošek.

O razvoju prehrabnenog ugostiteljstva kao gospodarske djelatnosti svjedoče i popis obrtnika²⁶ na području Kopra iz 1854. godine²⁷ i zakonska regulacija ugostiteljstva iz 1887. godine²⁸. Popis pokazuje da je u Koprju bilo aktivno 212 obrtnika, među kojima je bilo osam ugostitelja (dva

4 kavarnarji, 2 gostilničarja). Blažević navaja, da je zakonski akt izdan leta 1887, v tedanjih »uradnih novicah« gostinske obrate razdelil na: obrate, ki nudijo namestitev; obrate, ki nudijo prehrano in obrate, ki nudijo pijačo. Obrtniki so delovali v skladu z državnim gospodarskim (industrijskim) zakonom (ita. *Regolamento industriale*) in številnimi pravilniki, ki jih je predpisovala in izdajala lokalna oblast. V arhivih so ohranjeni številni pravilniki, ki se vsebinsko nanašajo ponudbo hrane in pijače, kot npr.: Pravilnik za mesarje,²⁹ Pravilnik o lovu na ptice,³⁰ Pravilnik o uživanju gob,³¹ Pravilnik o požarni varnosti,³² Pravilnik o sanitarnih predpisih, številna obrtna dovoljenja³³ itd. Predvidevamo, da področje prehrabnega gostinstva ni bilo razvito do te mere, da bi potrebovalo področno – specifično državno zakonodajo, zato so področje gostinstva urejali z drugimi, vsebinsko podobnimi predpisi ter različnimi lokalnimi okrožnicami, s katerimi so predvsem urejali področje javnega reda in miru. Izvajanje predpisov so predstavniki oblasti striktno kontrolirali, kar je razvidno tudi iz zapisnika – obtožnice proti »učiteljskišnikom« iz leta 1882, ki so kljub prepovedi v koprskem lokalu Al Vaporetto plesali in peli v slovenščini.³⁴ Vlogo gostinskih obratov v prebujanju narodne zavesti konec 19. stoletja lahko zasledimo tudi v Ročnem kažipotu po Goriškem, Trstu in Istri iz leta 1898, kjer so objavljeni številni oglasi, ki izpostavljajo »narodne in Slovencem nesovražne tvrdke«, posebej pa so označene slovenske gostilne in krčme. Med temi zasledimo oglase z narodnimi slogani, kot npr.: »priporoča se rodoljubom z dežele in mesta«, »priporoča se sorojakom« itd.³⁵

Na razvoj gastronomije v Istri (predvsem kavarniške kulture) je močno vplivala tudi bližina Trsta. Na razvoj meščanske, kavarniške kulture v obalnih mestih je močno vplivala A-O (Dunajska) kavarniška kultura,³⁶ ki se je na območje slovenske Istre širila predvsem preko Trsta, kjer je imela sedež centralna Deželna uprava (nem. *Statthaltere*), pod upravo katere so spadala tudi Obalna mesta. Arhivski podatki iz leta 1835 pričajo o tem, da je bilo v ponudbi istrskih kavarn mogoče dobiti tudi kakav, vaniljo, muškatni orešček in klinčke, vendar so ta živila veljala za luksuzna, zanje pa so veljale posebne davčne

slastičara, četiri vlasnika kavana i dva gostioničara). Blažević navodi da je zakonski akt izdan 1887. godine u tadašnjim »službenim novostima« ugostiteljske objekte podijelio na: objekte koji nude smještaj; objekte koji nude hranu i objekte koji nude piće. Obrtnici su poslovali u skladu s državnim gospodarskim (industrijskim) zakonom (tal. *Regolamento industriale*) i brojnim pravilnicima koje je propisivala i izdavala lokalna vlast. U arhivima su sačuvani brojni pravilnici koji se sadržajno odnose na ponudu hrane i pića, npr.: Pravilnik za mesare²⁹, Pravilnik o lovu na ptice³⁰, Pravilnik o uživanju gljiva³¹, Pravilnik o požarnoj sigurnosti³², Pravilnik o sanitarnim propisima, brojne obrtne dozvole³³, itd. Pretpostavljamo da područje prehrabnog ugostiteljstva nije bilo razvijeno do te mjere da bi trebalo područno – specifično državno zakonodavstvo, zato je područje ugostiteljstva bilo uređeno drugim, sadržajno sličnim propisima te različitim lokalnim okružnicama, kojima je prije svega uređivano područje javnog reda i mira. Predstavnici vlasti striktno su kontrolirali provođenje propisa, na što ukazuje i zapisnik – optužnica protiv „učitelja“ iz 1882. godine, koji su, unatoč zabrani, u koparskom lokalu Al Vaporetto plesali i pjevali na slovenskom³⁴. Ulogu ugostiteljskih objekata u buđenju nacionalne svijesti krajem 19. stoljeća možemo pronaći i u Priručnom vodiču po Goriškom, Trstu i Istri iz 1898. godine, u kojem su objavljeni brojni oglasi, koji navode „narodne i prema Slovencima prijateljske tvrtke“, a posebno su označene slovenske gostionice i krčme. Među njima možemo pronaći oglase s narodnim sloganima, npr.: »savjetuje se rodoljubima sa sela i iz grada«, »savjetuje se sugrađanima« itd.³⁵

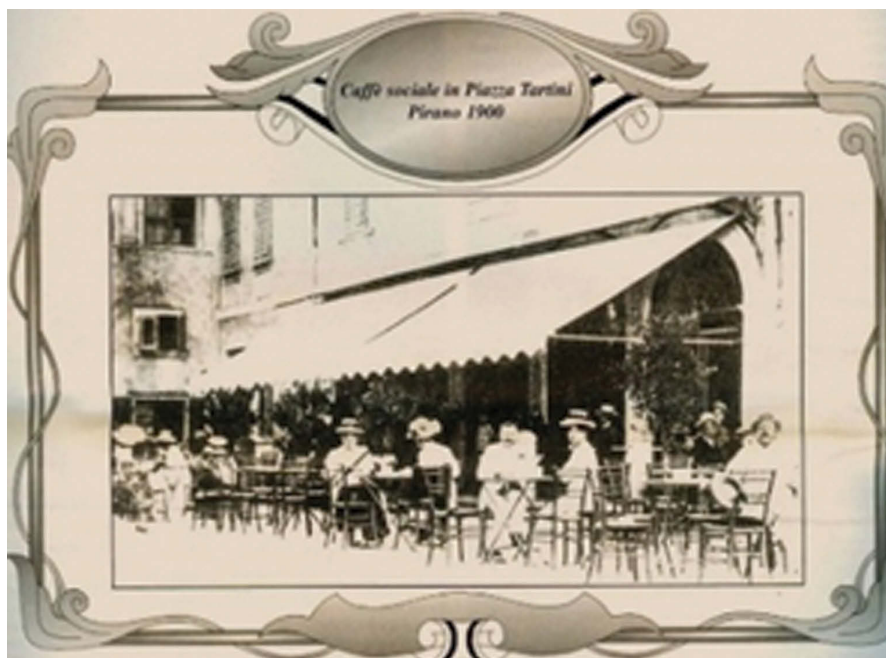
Na razvoj gastronomije u Istri (prije svega kavanske kulture) snažno je utjecala i blizina Trsta. Na razvoj gradske, kavanske kulture u obalnim mjestima snažno je utjecala austrougarska (bečka) kavanska kultura³⁶, koja se na područje slovenske Istre širila prije svega preko Trsta, gdje je imala sjedište centralna Državna uprava (njem. *Statthaltere*), pod čijom su upravom bili i obalni gradovi. Arhivski podaci iz 1835. godine svjedoče o tome da se u ponudi istarskih kavana mogao dobiti i kakao, vanilija, muškatni oraščić i klinčići, ali su se te namirnice smatrale luksuznima i za njih su vrijedile posebne porezne stope.

stopnje. Kava je v A-O kulturi veljala za simbol napredne (meščanske) kulture, t. i. dunajski tip kavarne pa še danes odraža življenjski slog, temelječ na kombinaciji posebnega udobja (ambienta), gostoljubja in druženja ob uživanju pitja kave.³⁷ Leta 1898 je samo v Trstu delovalo več kot 50 kavarn.³⁸ Točno število mestnih kavarn na današnji slovenski obali ni poznano, čeprav so le-te delovale v vseh treh obalnih mestih. Mestne kavarne so bile predvsem namenjene meščanski gospodi, njihov namen pa je bil dvig intelektualne kulture in širitev socialnega kapitala tedanjih elit, kar je razvidno iz statuta kavarniškega združenja Loggia Koper iz leta 1862.³⁹ Iz arhivskega gradiva je razvidno, da je tedanja občinska oblast oddajala v najem prostore za opravljanje gostinske-kavarniške dejavnosti, gostinske storitve pa so uporabljali tudi v protokolarne namene.⁴⁰ Nadzor nad poslovanjem gostinskih obratov je opravljal občinska tržna inšpekcija.⁴¹ Spodnje slike (Slika 1, 2 in 3) prikazujejo kavarne v treh obalnih mestih.

Kava se u austrougarskoj kulturi smatrala simbolom napredne (gradske) kulture; tzv. bečki tip kavane još i danas odražava životni stil koji se temelji na kombinaciji posebne udobnosti (ambijenta), gostoljubivosti i druženja uz uživanje u ispijanju kave³⁷. Godine 1898. samo je u Trstu radilo više od 50 kavana³⁸. Točan broj gradskih kavana na današnji slovenskoj obali nije poznat, iako su radile u sva tri obalna grada. Gradske kavane bile su prije svega namijenjene gradskoj gospodi, a njihova je svrha bila podizanje intelektualne kulture i širenje socijalnog kapitala tadašnje elite, što je evidentno iz statuta kavanske udruge Loggia Koper iz 1862. godine³⁹. Arhivska građa pokazuje da je tadašnja općinska vlast dala u najam prostore za obavljanje ugostiteljske-kavanske djelatnosti, a ugostiteljske su se usluge primjenjivale i u protokolarne svrhe⁴⁰. Nadzor nad poslovanjem ugostiteljskih objekata vršila je općinska tržišna inspekcija⁴¹. Slike u nastavku (slike 1, 2 i 3) prikazuju kavane u tri obalna grada.

Slika 1: Kavarna Caffè sociale na Tartinijevem trgu v Piranu leta 1900⁴²

Slika 1: Kavarna Caffè sociale na Tartinijevu trgu u Piranu 1900. godine⁴²

Slika 2: Kavarna Loggia v Kopru leta 1910⁴³

Slika 2: Kavarna Loggia u Kopru 1910. godine⁴³

Številne jedi dunajske kuhinje⁴⁵ so se v različnih variacijah tudi na ta način »udomačile« v istrski kuhinji. V nadaljevanju naštevamo nekaj tipičnih jedi dunajske kuhinje, njihova imena pa smo zapisali tudi v nemškem jeziku, saj so imena številnih ponarodelih jedi izpeljanke ali prevodi nemških imen: marelični cmoki (nem. *Marillen-Topfenknödel*); cesarski praženec (nem. *Kaiserschmarren*); ocvrte miške (nem. *Gebackene Mäuse*); rogljički (nem. *Das Kipferl*); kremne rezine (nem. *Cremeschnitte*); jabolčni zavitek (nem. *Apfelstrudel*); dunajski zrezek in krompirjeva solata (nem. *Wiener Schnitzel mit Kartoffelsalat*) ter številne druge.⁴⁶ Vpliv bližine Trsta pa je bilo v lokalni gastronomiji občutiti tudi zaradi živilskih artiklov, saj je bila že leta 1892 v Trstu ustanovljena pražarna Hausbrandt, v mestu pa so delovala številna tudi danes priznana živilska podjetja kot npr. destilerija Stock (ustanovljena l. 1884) in tržaška pivovarna Dreher (ustanovljena l. 1865).

Točno število prehrabnih gostinskih obratov (PGO) na območju slovenske Istre v obdobju pred prvo sv. vojno ni poznano. Podatke o posameznih obratih sicer zasledimo v različnih virih (vodičih, prošnjah, zapisnikih, raznih poročilih itd.), na osnovi katerih lahko sklepamo, da je bilo število PGO na območju Obale relativno majhno. Vodič po Jadranu izdan v nemškem jeziku (nem. *Adria Fuehrer*) med letoma 1908–1909 na Dunaju, omenja Koper in naslednje tri koprške gostilne:⁴⁷ All Alba, San Marco

Slika 3: Caffè Central v Izoli okrog leta 1910⁴⁴

Slika 3: Caffè Central u Izoli približno 1910. godine⁴⁴

Brojna su se jela bečke kuhinje⁴⁵ u različitim varijacijama na taj način također udomačila u istarskoj kuhinji. U nastavku nabrajamo nekoliko tipičnih jela bečke kuhinje, a njihova imena zapisali i na njemačkom jeziku, jer su imena brojnih jela nastala iz izvedenica ili prijevoda njemačkih imena: knedle od marelica (njem. *Marillen-Topfenknödel*); carski drobljenac (njem. *Kaiserschmarren*); uštupci (njem. *Gebackene Mäuse*); roščići (njem. *Das Kipferl*); kremšnite (njem. *Cremeschnitte*); savijača od jabuka (njem. *Apfelstrudel*); bečki odrezak i salata od krumpira (njem. *Wiener Schnitzel mit Kartoffelsalat*) i brojne druge⁴⁶. Utjecaj blizine Trsta u lokalnoj se gastronomiji mogao osjetiti i zbog prehrabnih artikala, s obzirom na to da je već 1892. godine u Trstu osnovana pržionica Hausbrandt, a u gradu su radile brojne i danas priznate prehrabne tvrtke, npr. destilerija Stock (osnovana 1884. godine) i trščanska pivovara Dreher (osnovana 1865. godine).

Točan broj prehrabnih objekata (PUO) na području slovenske Istre u razdoblju prije 1. svjetskog rata nije poznat. Podatke o pojedinim objektima možemo pronaći u različitim izvorima (vodičima, molbama, zapisnicima, raznim izvještajima itd.) te na temelju njih možemo zaključiti da je broj PUO-ova na području obale bio relativno malen. Vodič po Jadranu, objavljen na njemačkom jeziku (njem. *Adria Fuehrer*) u razdoblju 1908. – 1909. u

in Al Merlo; v Žusterni pa je omenjen penzion Albergho al Palazetto z lastnim kopališčem.⁴⁸ Blažević⁴⁹ navaja, da je bilo istega leta na območju celotne Istre v devetih najpomembnejših turističnih središčih tedanje A-O Riviere skupno 222 gostinskih obratov (tako prenočitvenih kot prehrambnih).

Obrtna dovoljenja so podeljevale občinske oblasti, ki so na ta način imele nadzor nad številom gostinskih obratov. To je razvidno iz dopisa (prošnje) za odprtje zasebnega bifeja Buffet Alla Muda v Kopru leta 1911, v katerem zasebnik prosi za izdajo dovoljenja za odprtje bifeja ter najem dela javne (občinske) površine. Iz prošnje izhaja, da so občinske oblasti odprtje, poleg obveznega plačila najemnine, pogojevale z ustrezno ureditvijo javnih površin na stroške zakupnika (ozelenitev okolice, ureditev javnih sanitarij itd.).⁵⁰ Kljub očitno visokim standardom glede zahtev po ureditvi gostinskih obratov in njihove okolice pa so gostinski obrati več kot očitno (še vedno) predstavljali »moralno-varstveni« problem. O tem nazorno priča objava Okrajnega glavarstva v Kopru iz leta 1913, ki izrecno prepoveduje zaposlovanje nataric v gostilnah, saj naj bi le-te predstavljale (pre)pogost vzrok za porast nemorale in razkroj družbenih vrednot.⁵¹ Gostom so torej lahko stregli le moški natarji in točaji. Težnja po vse večjem nadzoru in splošni preglednosti poslovanja je razvidna tudi iz Statističnega biltena mesta Trst, kjer so bile mesečno objavljene minimalne in maksimalne cene živil, dostopnih na tržnicah na območju Trsta in istrskih obalnih mest.⁵²

2.2 Odprtje hotela Palace

Največja pridobitev za razvoj turizma je bil nedvomno Hotel Palace, zgrajen leta 1910, ki je bil največji in najimennitnejši hotel na celotnem vzhodnem Jadranu. Turistični razvoj centra Portoroža je zaznamoval urbanistični razvoj širše okolice kraja,⁵³ predvsem pa je vplival na povečanje števila prehrambnih obratov ter njihovo gastronomsko ponudbo. Najbolj se je povečalo število PGO-jev v centru Portoroža, medtem ko je Piran turistom služil kot izletniška točka, zato so se tam razvile predvsem manjše

Beču, spominje Kopar i sljedeće tri koparske gostionice⁴⁷: All Alba, San Marco i Al Merlo; u Žusterni je spomenut pansion Albergho al Palazetto s vlastitim kupalištem⁴⁸. Blažević⁴⁹ navodi da su se iste godine na području cijele Istre, u devet najvažnijih turističkih središta tadašnje austrougarske rivijere, nalazila ukupno 222 ugostiteljska objekta (smještajna i prehrambena).

Obrtne dozvole dodjeljivale su općinske vlasti, koje su na taj način imale nadzor nad brojem ugostiteljskih objekata. To je razvidno iz dopisa (molbe) za otvaranje privatnog bifea Buffet Alla Muda u Kopru 1911. godine, u kojem privatnik šalje molbu za izdavanje dozvole za otvaranje bifea i najam dijela javne (općinske) površine. Iz molbe proizlazi da su općinske vlasti otvaranje, osim obvezatnim plaćanjem najamnine, uvjetovale i primjerenim uređenjem javnih površina o trošku zakupnika (ozelenjivanje okolice, uređenje javnih sanitarija itd.).⁵⁰ Unatoč očitno visokim standardima po pitanju zahtjeva za uređenje ugostiteljskih objekata i njihove okolice, ugostiteljski su objekti više nego očitno (još uvijek) predstavljali „moralno-sigurnosni“ problem. O tome zorno svjedoči objava Okružnog poglavarstva u Kopru iz 1913. godine, koja izričito zabranjuje zapošljavanje konobarica u gostionicama, jer predstavljaju (pre)česti uzrok za porast nemorala i raspad društvenih vrijednosti⁵¹. Dakle, goste su mogli posluživati samo muški konobari i šankeri. Na težnju za sve većim nadzorom i općom preglednošću poslovanja ukazuje i Statistički bilten grada Trsta, u kojem su svaki mjesec bile objavljivane minimalne i maksimalne cijene namirnica dostupnih na tržnicama na području Trsta i istarskih obalnih gradova⁵².

2. 2 Otvaranje hotela Palace

Najveća prednost za razvoj turizma nesumnjivo je bio hotel Palace, izgrađen 1910. godine, koji je bio najveći i najistaknutiji hotel na cijelom istočnom Jadranu. Turistički razvoj centra Portoroža obilježio je urbanistički razvoj šire okolice mjesta⁵³, a prije svega je utjecao na povećanje broja prehrambenih objekata i njihovu gastronomsku ponudu. Najviše se povećao broj PUO-ova u centru Portoroža, dok

restavracije in bifeji.⁵⁴ Portorož se leta 1911 omenja kot naselje – predmestje Pirana, ki je obiskano le od spomladi do jeseni. Kot glavna znamenitost kraja je omenjen Hotel Palace, kjer je med ponudbo hotela posebej izpostavljena »dobra« kuhinja, lastna mlekarina in bife. Lokalni turistični vodniki (te je v primeru Portoroža izdajala zdraviliška komisija, ki je kot upravni organ upravljala s krajem), so objavljali tudi informacije o prehrabnih gostinskih obratih v Portorožu in bližnji okolici.⁵⁵ V Portorožu so delovale štiri kavarne (v hotelu Palace, v Casinoju, Caffè Gualtiero Adami in Caffè Villa Nora); gostišča; pivnica (Rodolfo Vidali v Piranu); točilnice, bifeji in bari (Andrea Corsi, Chierago & Comp., Bar Italia in Vittorio Nassazio & Comp.) ter nekaj restavracij na območju Portoroža.⁵⁶ Prehrabni gostinski obrati so bili pomemben element turistične ponudbe kraja,⁵⁷ saj je njihova ponudba morala zadovoljiti pričakovanja številnih petičnih gostov. Iz spodnje slike, ki prikazuje goste med obedovanjem v hotelski restavraciji, je razviden tedanji glamur gostinske ponudbe hotela Palace.⁵⁸

je Piran turistima služio kao izletnička točka, zato su se tamo prije svega razvili manji restorani i bifei⁵⁴. Portorož se 1911. godine spominje kao naselje – predgrađe Pirana, koje je posjećeno samo od proljeća do jeseni. Kao glavna znamenitost kraja naveden je hotel Palace, u čijoj je ponudi posebno naglašena „dobra“ kuhinja, vlastita mljekara i bife. Lokalni turistički vodiči (u slučaju Portoroža izdavala ih je Lječilišna komisija, koja je kao upravni organ upravljala krajem) objavljivali su i informacije o prehrabnim ugostiteljskim objektima u Portorožu i bližoj okolici⁵⁵. U Portorožu su radile četiri kavane (u hotelu Palace, u Casinu, Caffè Gualtiero Adami i Caffè Villa Nora), ugostiteljski objekti, pivnica (Rodolfo Vidali u Piranu), točionice, bifei i barovi (Andrea Corsi, Chierago & Comp., Bar Italia i Vittorio Nassazio & Comp.) te nekoliko restorana na području Portoroža⁵⁶. Prehrabni su ugostiteljski objekti bili važan element turističke ponude kraja⁵⁷, jer je njihova ponuda morala zadovoljiti očekivanja brojnih imućnih gostiju. Iz slike u nastavku, koja prikazuje goste tijekom objeda u hotelskom restoranu, evidentan je tadašnji glamur ugostiteljske ponude hotela Palace⁵⁸.

Slika 4: Jedilnica hotela Palace

Slika 4: Blagovaonica hotela Palace

Poleg Portoroža se v literaturi⁵⁹ omenja tudi Strunjan, ki naj bi leta 1914 imel tri »boljše« penzione⁶⁰ in tri gostilne (Al Boschetto, Alla Lega, Villa Maria), vendar pa je bila mobilnost takratnih turistov dokaj omejena na bližnjo okolico kraja (do Pirana in Sečoveljskih solin),⁶¹ zato turisti v okoliške kraje in turistično nerazvito istrsko zaledje niso zahajali pogosto.

Osim Portoroža, u literaturi se⁵⁹ spominje i Strunjan, koji je 1914. godine navodno imao tri „bolja“ pansiona⁶⁰ i tri gostionice (Al Boschetto, Alla Lega, Villa Maria), ali je mobilnost tadašnjih turista bila prilično ograničena na obližnju okolico mjesta (do Pirana i Sečoveljskih solana)⁶¹, zato turisti nisu često zalazili u okolne krajeve i turistički nerazvijeno istarsko zaleđe.

Slika 5: Meni hotela Palace iz leta 1912⁶²

Slika 5: Jelovnik hotela Palace iz 1912. godine⁶²

Odprtje hotela Palace pa je močno zaznamovalo gastronomsko (kulinarično) ponudbo Portoroža in širše okolice. V tem obdobju se v gastronomski ponudbi prehrabnih obratov začne intenzivno uveljavljati dunajska kuhinja, ki je veljala za aristokratsko. Poleg novih gastronomskih trendov, ki so se odražali v dunajski kuhinji, Blažević⁶³ navaja, da je v tistem času tudi glavnina sezonskega osebja⁶⁴ prihajala iz drugih krajev monarhije – predvsem Kranjske, Koroške, Štajerske in celo Dunaja.⁶⁵ Portoroška riviera se je razvijala s časovnim zamikom, za drugimi elitistično-turističnimi središči tedanje A-O riviere (Opatijo, Brioni, Gradežem). Na osnovi pregleda promocijskega materiala hotelov ugotavljamo, da so hoteli intenzivno oglaševali dunajsko kuhinjo, kar je bilo posebej izrazito v hotelih prve kategorije.⁶⁶ Slika 5 prikazuje meni hotela Palace iz leta 1912.⁶⁷

Otvaranje hotela Palace snažno je obilježilo gastronomsku (kulinarsku) ponudu Portoroža i šire okolice. U tom se razdoblju u gastronomskoj ponudi prehrabnih objekata počela intenzivno afirmirati bečka kuhinja, koja se smatrala aristokratskom. Osim novih gastronomskih trendova koji su se odražavali u bečkoj kuhinji, Blažević⁶³ navodi da je u to doba većina sezonskog osebja⁶⁴ dolazila iz drugih krajeva monarhije – prije svega Kranjske, Koroške, Štajerske, pa čak i Beča⁶⁵. Portoroška rivijera razvijala se s vremenskim odmakom, nakon ostalih elitističkih turističkih centara tadašnje austrougarske rivijere (Opatija, Brijuni, Grado). Na temelju pregleda promotivnog materijala hotela utvrđujemo da su hoteli intenzivno oglašavali bečku kuhinju, što je bilo posebno izraženo u hotelima prve kategorije⁶⁶. Slika 5 prikazuje jelovnik hotela Palace iz 1912. godine⁶⁷.

Odprtje hotela Palace je pritegnilo nove segmente gostov, ki so s svojimi prehrabnimi navadami zaznamovali gastronomsko ponudbo obalnega dela severne Istre. Med temi so prevladovali češki⁶⁸ turisti, ki so bili v Portorožu⁶⁹ v sezoni 1912–1913 na drugem mestu, takoj za Avstrijskimi gosti.⁷⁰ Češke dežele so v sklopu A-O monarhije veljale za industrijsko središče cesarstva, Portorož pa je ostal priljubljeno turistično središče Čehov tudi po prvi sv. vojni (leta 1924).⁷¹

3. Pod italijansko oblastjo do leta 1943

O razvoju domačega (neturističnega) prehrabnega gostinstva v povojnih letih praktično ne moremo govoriti, saj je bila Istra po prvi sv. vojni obubožana. Gostilne se v arhivskem gradivu omenjajo predvsem kot javni obrati za točenje vina na drobno. Vino so prodajale tako mestne kot vaške gostilne, medtem ko je bila prodaja žganih pijač dovoljena samo v mestnih obratih, veliko pa je bilo tudi preprodajalcev na črno (ital. *Spacci*).⁷² Glavni problem razvoja prehrabnih obratov v povojnem obdobju je poleg nizke kupne moči, predstavljalo pomanjkanje živil in razširjen alkoholizem. O tem priča tudi odločba⁷³ prefekta koprškega okrožja iz leta 1923, ki je omejil odpiralni čas gostinskih obratov,⁷⁴ z namenom zmanjšanja odvisnosti od alkohola.⁷⁵ Poleg omejitve delovnega časa je bila strogo prepovedana prodaja vseh alkoholnih pijač pred deseto uro zjutraj.⁷⁶ Gostinski obrati se v tem obdobju v arhivskem gradivu omenjajo predvsem v povezavi z restrikcijami in dajatvami (omejevanjem urnika, prepovedjo prodaje mesa in alkohola, odloki o dajatvah itd.).⁷⁷ Spodbudna je predvsem ugotovitev, da je v Rovinju delovala trgovinsko-obrtna zbornica za Istro, ki je skrbelo za razvoj obrtnih dejavnosti.

Gostilne so bile v času italijanske vladavine predvsem center družbeno-političnega dogajanja. O tem nazorno priča poročilo karabinjerjev iz leta 1920, ki so za mesec dni zaprli gostilno Marije D' Este v Izoli, ker so se v njej zbirali demonstranti in vpili proti italijanski državi ter prijava mestnih stražarjev iz leta 1921 proti izolskemu gostilničarju, ki je družčino hujskal proti italijanskim

Otviranje hotela Palace privuklo je nove segmente gostiju, koji su svojim prehrabnim običajima obilježili gastronomsku ponudu obalnog dijela sjeverne Istre. Među njima su prevladavali češki⁶⁸ turisti, koji su bili u Portorožu⁶⁹ u sezoni 1912. /1913. na drugom mjestu, odmah iza austrijskih gostiju⁷⁰. Češke su se države u sklopu A-U Monarhije smatrale industrijskim centrom carstva, a Portorož je ostao popularni turistički centar Čeha i nakon 1. svjetskog rata (1924. godine)⁷¹.

3. Pod talijanskom vlašću do 1943. godine

O razvoju domačega (neturističkog) prehrabnog ugostiteljstva u poslijeratnim godinama gotovo ne možemo govoriti, s obzirom da je Istra osiromašena nakon 1. svjetskog rata. Gostionice su se u arhivskoj građi spominjale prije svega kao javni objekti za točenje vina na malo. Vino su prodavale gradske, kao i seoske gostionice, dok je bila prodaja žestokih pića dozvoljena samo u gradskim objektima, a bilo je i mnogo preprodavača na crno (tal. *Spacci*).⁷² Glavni je problem razvoja prehrabnih objekata u poslijeratnom razdoblju, osim niske kupovne moči, predstavljao nedostatak namirnica i rasprostranjeni alkoholizam. O tome svjedoči i odluka⁷³ prefekta koparskog okruga iz 1923. godine, koji je ograničio radno vrijeme ugostiteljskih objekata⁷⁴, s ciljem smanjenja ovisnosti o alkoholu⁷⁵. Osim ograničenja radnog vremena, bila je strogo zabranjena prodaja svih alkoholnih pića prije deset sati ujutro⁷⁶. U tom se razdoblju ugostiteljski objekti u arhivskoj građi spominju prije svega u vezi s restrikcijama i davanjima (ograničavanjem radnog vremena, zabranom prodaje mesa i alkohola, odlukama o davanjima itd.).⁷⁷ Poticajna je prvenstveno činjenica da je u Rovinju otvorena trgovačko-obrtnička komora za Istru, koja je vodila brigu o razvoju obrtnih djelatnosti.

U doba talijanske vladavine gostionice su bile prije svega centri društveno-političkih događanja. O tome zorno svjedoče izvještaj karabinjera iz 1920. godine koji su na mjesec dana zatvorili gostionicu Marije D' Este u Izoli jer su se u njoj okupljali demonstranti i demonstrirali protiv talijanske države i prijava gradskih stražara iz 1921.

stražarjem, ki so prepovedali petje v gostilni.⁷⁸ V Izoli je leta 1922 delovalo 39 gostiln, restavracij in bifejev (klasifikacija ni jasno opredeljena, saj se obrati omenjajo zgolj kot javni gostinski obrati) ter ena kavarna.⁷⁹ Število gostinskih obratov se je v naslednjih letih bistveno zmanjšalo. Leta 1923 je delovalo 32 gostiln in tri kavarne,⁸⁰ leta 1931 pa le še 25 gostinskih obratov.⁸¹ Leta 1928 je imel v Izoli le en obrat (Caffè alla stazione) napravo za kuhanje ekspresne kave,⁸² saj so bili le-ti posebej obdavčeni.⁸³ Zanimiv je podatek, da je Izola v tem obdobju imela 7.300 prebivalcev, kar je znašalo en gostinski obrat na 240 prebivalcev.⁸⁴ Spodnja slika prikazuje fotografijo gostilne in bifeja Bressan iz leta 1930. Na istem mestu je danes izolska gostilna Ribič.⁸⁵

godine protiv izolskog gostioničara jer je društvo huškao protiv talijanskih stražara koji su zabranili pjevanje u gostionici⁷⁸. U Izoli je 1922. godine radilo 39 gostionica, restorana i bifea (klasifikacija nije jasno definirana, jer se objekti spominju isključivo kao javni ugostiteljski objekti) te jedna kavarna⁷⁹. Broj ugostiteljskih objekata u sljedećim se godinama značajno smanjio. Godine 1923. bile su otvorene 32 gostionice i tri kavane⁸⁰, a 1931. godine još samo 25 ugostiteljskih objekata⁸¹. Godine 1928. u Izoli je samo jedan objekt (Caffè alla stazione) imao aparat za kuhanje espresso kave⁸², s obzirom na to da su bili posebno oporezovani⁸³. Zanimljiv je podatak da je Izola u tom razdoblju imala 7.300 stanovnika, što je značilo jedan ugostiteljski objekt na 240 stanovnika⁸⁴. Slika u nastavku prikazuje fotografiju gostionice i bifea Bressan iz 1930. godine. Na istom se mjestu danas nalazi izolska gostionica Ribič⁸⁵.

Slika 6: Gostilna Bressan v Izoli leta 1930
Slika 6: Gostionica Bressan u Izoli 1930. godine

Iz cenika hotela Porto Apollo iz leta 1923 je razvidna struktura cen gostinskih storitev. Pri tem velja opozoriti, da je cenik veljal za avstrijske goste (podatkov o morebitnih različnih cenovnih politikah nismo zasledili). Primerjava cen nam pove, da je enoposteljna soba stala 6 lir, dvoposteljna soba 12 lir, zajtrk 1,50 lir, kosilo 7 lir, večerja 6 lir in polni penzion 20 lir. Cena večerje je bila torej enaka ceni enoposteljne sobe, cena polnega penziona pa je bistveno presegala ceno nastanitve v dvoposteljni sobi.⁸⁶ Ugotavljamo, da je hrana predstavljala glavino izdatkov za dopustovanje.⁸⁷ Pri tem je posebej zanimiva primerjava cenovnih razmerij med posameznimi jedmi in pijačami iz leta 1927. Ta nam pokaže, da je liter refoška stal 10 lir, steklenica piva 2,5 lire, porcija vampov 2 liri, porcija kalamarov 2,5 lire, kosilo 3 lire.⁸⁸ Za lažjo primerjavo navajamo, da je povprečna dnevna plača moške delovne sile v tovarni Arrigoni leta 1929 znašala 18 lir.⁸⁹

Leta 1937 so v Piranski občini zabeležili okoli 240.000 nočitev, od teh so več kot polovico ustvarili italijanski gostje.⁹⁰ Stregli so jim tudi na plaži, in sicer s sladoledom, sadjem, napitki in prigrizki.⁹¹ Kot zanimivost velja omeniti, da je med obema vojnama Kraljevina Italija stekleničila portoroško mineralno vodo (ital. *Acqua bromo salso iodica di Portorose*), ki so jo prodajali izključno po lekarnah v Italiji in Švici.⁹² Sicer pa so v tem obdobju tako hotele kot druge gostinske lokale Šavrinke še naprej zalagale s sezonsko zelenjavo, sadjem, mlekom, jajci, kruhom in drugimi pridelki in izdelki. Na oglasu iz leta 1928 (Slika 7) je razvidno, da so se prehrabni obrati ponašali z domačo kuhinjo, odlično postrežbo in zmernimi cenami, med ponudbo vin pa so posebej izpostavljali domača vina.

Italijanska zakonodaja je pomembno vplivala na pravila delovanja gostinskih obratov. Med pomembnejšimi zakoni velja omeniti »hotelski zakon« (ital. *Regolamento Alberghiero*),⁹³ ki ga je Kraljevina Italija objavila v uradnem listu 24. maja 1925 in predstavlja minimalne tehnične standarde kakovosti v gostinstvu. V delu, ki se nanaša na prehrano, zakon predpisuje, da morajo biti restavracije (jedilnice) zračne, kuhinje morajo imeti ventilacijo, hoteli, ki nudijo hrano in pijačo pa morajo imeti urejeno

Iz cjenika hotela Porto Apollo iz 1923. godine vidljiva je struktura cijena ugostiteljskih usluga. Pritom valja upozoriti da je cjenik vrijedio za austrijske goste (podatke o eventualnim različitim cjenovnim politikama nismo pronašli). Usporedba cijena pokazuje nam da je jednokrevetna soba koštala 6 lira, dvokrevetna soba 12 lira, doručak 1,50 lira, ručak 7 lira, večera 6 lira i puni pansion 20 lira. Dakle, cijena večere bila je jednaka cijeni jednokrevetne sobe, a cijena punog pansiona značajno je prelazila cijenu smještaja u dvokrevetnoj sobi⁸⁶. Utvrđujemo da je hrana predstavljala glavino izdataka na odmoru⁸⁷. Pritom je posebno zanimljiva usporedba cjenovnih odnosa između pojedinih jela i pića iz 1927. godine. Iz nje vidimo da je litra refoška koštala 10 lira, boca piva 2,5 lire, porcija tripica 2 lire, porcija liganja 2,50 lire, a ručak 3 lire⁸⁸. Za lakšu usporedbu navodimo da je prosječna dnevna plaća muške radne snage u tvornici Arrigoni 1929. godine iznosila 18 lira⁸⁹.

Godine 1937. u Piranskoj je općini zabilježeno oko 240.000 noćenja, od kojih su više od polovice ostvarili gosti iz Italije⁹⁰. Posluživali su ih i na plaži, i to sladoledom, voćem, pićem i grickalicama⁹¹. Kao zanimljivost valja spomenuti da je za vrijeme obaju ratova Kraljevina Italija flaširala portorošku mineralnu vodu (tal. *Acqua bromo salso iodica di Portorose*), koja se prodavala isključivo u ljekarnama u Italiji i Švicarskoj⁹². Inače su u tom razdoblju hotele, kao i druge ugostiteljske lokale, Šavrinke i dalje opskrbljivale sezonskim povrćem, voćem, mlijekom, jajima, kruhom i drugim kulturama i proizvodima. Oglas iz 1928. godine (slika 7) pokazuje da su se prehrabni objekti ponosili domaćom kuhinjom, odličnim posluživanjem i umjerenim cijenama, a u ponudi vina posebno su se isticala domaća vina.

Talijansko zakonodavstvo značajno je utjecalo na pravila rada ugostiteljskih objekata. Kao važniji zakon valja spomenuti „hotelski zakon“ (tal. *Regolamento Alberghiero*)⁹³, koji je Kraljevina Italija objavila u službenom listu 24. svibnja 1925. i predstavlja minimalne tehničke standarde kvalitete u ugostiteljstvu. U dijelu koji se odnosi na prehranu zakon propisuje da restorani (blagovaonice) moraju biti prozračni, kuhinje moraju imati ventilaciju

Slika 7: Oglas izolske gostilne Al Vapore iz leta 1928⁹⁴

Slika 7: Oglas izolske gostionice Al Vapore iz 1928. godine⁹⁴

obvezno hlajenje živil.⁹⁵ Zanimivo je tudi dejstvo, da je italijanska zakonodaja predpisovala obvezni tedenski oddih delavcev, ki so delali v javnih obratih ob nedeljah, posebna dovoljenja pa so izdajali za nočno delo ter delo mladoletnih oseb.⁹⁶ Italijani so s 1. januarjem 1929 spremenili metodologijo (koncept) vodenja turistične in trgovinske statistike.⁹⁷ Gostinstvo kot obrt ni bilo klasificirano, obrtna gostinska dovoljenja pa so bila vodeno pod enotnim področjem – trgovina in ekonomat. Področje prehrabnega gostinstva so zakonsko urejali z drugimi področnimi predpisi – predvsem (sorodnimi) predpisi s področja zdravstva in higijene.

Trideseta leta je močno prizadela svetovna recesija, kar se je odražalo tudi na padcu turističnega prometa in zaostritvi fašistične diktature. V tem obdobju je bila izdaja obrtnih gostinskih dovoljenj omejena na italijansko prebivalstvo, o čemer priča dopis iz leta 1930, ki pojasnjuje vzroke za zavrnitev⁹⁸ obrtnega dovoljenja: »Razlog je slabo politično in moralno vedenje, ker je slovenske miselnosti«. ⁹⁹ Veliko kmetov je zato na skrivaj kuhalo žganje in prodajalo vino v Trst. ¹⁰⁰ Vse bolj fašistična ideologija se je izražala tudi v prehranjevalnih navadah. Odlok iz leta 1932 narekuje povečanje potrošnje riža, ki je popolnoma italijanski pridelek. Italijanski riž naj bi zamenjal testenine, ki so bile izdelane iz uvožene pšenične moke.¹⁰¹

te hoteli koji nude hranu i piće moraju obvezatno imati uređeno hlađenje namirnica⁹⁵. Zanimljiva je i činjenica da je talijansko zakonodavstvo propisivalo obvezatni tjedni predah radnika koji su nedjeljom radili u javnim objektima, a posebne su se dozvole izdavale za noćni rad i za rad malodobnih osoba⁹⁶. Talijani su od 1. siječnja 1929. promijenili metodologiju (koncept) vodenja turističke i trgovinske statistike⁹⁷. Ugostiteljstvo kao obrt nije bilo klasificirano, a obrtne ugostiteljske dozvole bile su vođene pod jedinstvenim područjem – trgovina i ekonomat. Područje prehrabnog ugostiteljstva zakonski su uređivali s drugim područnim propisima – prije svega (srodnim) propisima iz područja zdravstva i higijene.

Tridesete godine snažno je pogodila svjetska recesija, što se odražavalo i u padu turističkog prometa i zaoštavanju fašističke diktature. U tom je razdoblju izdavanje obrtnih ugostiteljskih dozvola bilo ograničeno na talijansko stanovništvo, o čemu svjedoči dopis iz 1930. godine koji objašnjava uzroke za odbijanje⁹⁸ obrtne dozvole: “Razlog je loše političko i moralno ponašanje, koje je posljedica slovenskog mentaliteta”⁹⁹. Stoga je veliki broj poljoprivrednika rakiju kuhalo u tajnosti i prodavalo vino u Trst¹⁰⁰. Sve izraženija fašistička ideologija odražavala se i u prehrabnim navikama. Odluka iz 1932. godine zahtijeva povečanje potrošnje riže, koja je u potpunosti talijanski proizvod. Talijanska riža trebala je zamijeniti tjesteninu, koja je bila proizvedena od uvezenog pšeničnog brašna¹⁰¹.

4. Po drugi svetovni vojni – od leta 1945 do leta 1954

4.1 Razvoj prehranbnega gostinstva po letu 1945

Gostinstvo je bilo, tako kot vse gospodarske panoge v povojnem obdobju, odvisno od generalnih odločitev politike, saj je bilo treba na celotnem območju na novo vzpostaviti zakonodajno in izvršilno oblast.¹⁰² Na državni ravni je za turizem skrbel Odsek za turizem v okviru Oddelka za trgovino na Ministrstvu za trgovino in preskrbo Ljudske RS, na lokalni ravni pa je za razvoj gostinstva skrbel Istrski okrožni ljudski odbor (IOLO). Za uresničevanje konkretnih razvojnih politik na terenu so bili zadolženi posebni referenti pri Okrajnih ljudskih odborih (OLO).¹⁰³ Pri tem je treba omeniti, da je bila Istra gospodarsko, kulturno in kadrovsko zelo zaostala, saj je bila pod Italijo vsa inteligenca in večina obrtnikov iz vrst italijanske narodnosti, ki je večinoma emigrirala. Iz evidence zadnjega prostovoljnega izselitvenega vala leta 1954 je razvidna tudi poklicna struktura izseljencev. Ta nam razkriva, da je bilo dobro desetletje po kapitulaciji Italije med izseljenci, ki so prostovoljno zapustili cono B: 13 gostilničarjev, 4 gostilničarke, 3 slaščičarji, 20 natararjev, 6 kuharjev, 4 kuharske pomočnice, 3 kuharice, 2 barista, 1 pek in slaščičar, 1 kavarnar, 1 hotelir, 1 hotelirka.¹⁰⁴ Ker so bili novi odborniki, ki so delovali v okviru OLO večinoma neizobraženi, so problem reševali z aktivnim šolanjem kadra v upravno-političnih šolah, z doseljevanjem delavcev iz drugih krajev Jugoslavije ter vzpostavitvijo nove mreže šol.¹⁰⁵

Eno prvih povojnih strokovnih posvetovanj – Obči zbor hotelirjev in gostilničarjev, je bil v Portorožu že 15. maja 1946.¹⁰⁶ Istega leta so opravljeni tudi prvi strokovni pregledi stanj gostinskih objektov,¹⁰⁷ saj so bili ti v zelo slabem tehničnem stanju¹⁰⁸ in skoraj brez inventarja.¹⁰⁹ Pri tem velja poudariti, da so nove jugoslovanske oblasti orodja, surovine in inventar iz večjih podjetij (tudi turističnih) odpeljali na Hrvaško.¹¹⁰ Stanje gostinskih obratov je razvidno iz zapisnikov o problematiki gostinstva in turizma. Zapisnik iz leta 1955 povzema povojno problematiko gostinstva in stanje v portoroškem hotelu Central opisuje z naslednjimi besedami: »kuhinja v ho-

4. Nakon Drugoga svjetskog rata – od 1945. do 1954. godine

4. 1 Razvoj prehranbenog ugostiteljstva nakon 1945. godine

Ugostiteljstvo je, kao i sve gospodarske grane u poslijeratnom razdoblju, ovisilo o generalnim odlukama politike, zato što je na cijelom području bilo potrebno ponovno uspostaviti zakonodavnu i izvršnu vlast¹⁰². Na državnoj je razini za turizam bio zadužen Odsjek za turizam u okviru Odjela za trgovinu Ministarstva trgovine i opskrbe Narodne RS, a na lokalnoj je razini za razvoj ugostiteljstva bio zadužen Istarski okružni narodni odbor (IONO). Za ostvarivanje konkretnih razvojnih politika na terenu bili su zaduženi posebni referenti u Okružnim narodnim odborima (ONO)¹⁰³. Pritom je potrebno spomenuti da je Istra bila gospodarski, kulturno i kadrovski vrlo zaostala, jer je pod Italijom sva inteligencija i većina obrtnika bila iz redova talijanske nacionalnosti, koja je većinom emigrirala. Iz evidencije zadnjega – dobrovoljnog vala iseljavanja 1954. godine razabire se i profesionalna struktura iseljavnika. Otkriva nam da je nešto više od deset godina nakon kapitulacije Italije među iseljenicima koji su dobrovoljno napustili zonu B bilo: 13 gostioničara, četiri gostioničarke, tri slastičara, 20 konobara, šest kuhara, četiri kuharske pomočnice, tri kuharice, dva šankera, jedan pekar i slastičar, jedan vlasnik kavane, jedan hotelijer i jedna hotelijerka¹⁰⁴. Budući da su novi odbornici koji su djelovali u okviru ONO-a bili većinom neuki, problem je rješavan aktivnim školovanjem kadra u upravno-političkim školama, doseljavanjem radnika iz drugih krajeva Jugoslavije te uspostavljanjem nove mreže škola¹⁰⁵.

Jedno od prvih poslijeratnih stručnih savjetovanja, Godišnja skupština hotelijera i gostioničara, održalo se u Portorožu već 15. svibnja 1946.¹⁰⁶. Iste su godine obavljani i prvi stručni pregledi stanja ugostiteljskih objekata¹⁰⁷, s obzirom na to da su bili u vrlo lošem tehničkom stanju¹⁰⁸ i gotovo bez inventara¹⁰⁹. Pritom valja naglasiti da su nove jugoslavenske vlasti alate, sirovine i inventar iz većih tvrtki (turističkih također) odvezle u Hrvatsku¹¹⁰. Stanje ugostiteljskih objekata pokazuje zapisnik o problematici

telu Central je v derutnem stanju in jo je treba temeljito popraviti oziroma postaviti na noge«. Isti zapisnik navaja: »Centralno podjetje v Piranu je hotel Metropol, ki nima niti recepcije, ima provizorno kuhinjo, jedilnico, ki je primerna v glavnem samo za zimo«. ¹¹¹ Zasebna gostišča so bila po koncu vojne še vedno večinoma v zasebni lasti Italijanov. Le-ti niso vanje skoraj ničesar vlagali, zaradi česar so naglo propadala. Obrtniki (večinoma italijanske narodnosti), ki niso migrirali, so bili večinoma nastrojeni proti novi jugoslovanski oblasti, ¹¹² zaradi česar jih je socialistična oblast obravnavala kot špekulante. To je privedlo do revizije obrtnih dovoljenj. Veliko obrtnikom so bila zaradi špekulantstva in medvojnega sodelovanja s fašistično oblastjo obrtna dovoljenja odvzeta. ¹¹³ Poudariti velja, da mednarodne norme nacionalizacije v coni B formalno niso dovoljevale, zaradi česar je bilo še leta 1949 kar 83 % gostinskih obratov (formalno) v zasebni lasti, ¹¹⁴ čeprav so bila številnim obrtna dovoljenja odvzeta zaradi t. i. državnih koristi (to je značilno predvsem za obdobje 1947–1950). ¹¹⁵

4.1.1 Vzpostavitev in organizacija nove mreže gostinskih ponudnikov

Kljub odvzemu dovoljenj so delo nekdanjih obrtnikov hitro prevzemala novo nastajajoča državna podjetja in zadruge. Iz zapisnika OLO Koper je razvidno, da so se novi oblastniki dobro zavedali pomena turizma in gostinstva za razvoj Obalnega območja. ¹¹⁶ S ciljem obnove turizma in gostinstva je bilo leta 1947 v okraju OLO Koper ustanovljena Uprava državnega, penzijsko-gostinskega podjetja Riviera Turist hotel, ¹¹⁷ kar lahko označimo za preporod in začetek novega (planskega) razvojnega obdobja. Podjetje je prevzelo obnovo gostinskih obratov ter upravljanje večine (večjih) obratov ter začelo na novo vzpostavljati mrežo gostinskih obratov. ¹¹⁸ Leta 1949 je bil obnovljena restavracija Helios in nekaj hotelov v Piranu in Portorožu. Iz arhivskega gradiva je razvidno, da je bila za obnovo hotela Palace leta 1950 nabavljena sodobna opre-

ugostiteljstva i turizma. Zapisnik iz 1955. godine rezimira poslijeratnu problematiku ugostiteljstva te stanje u portoroškom hotelu Central opisuje sljedećim riječima: „kuhinja u hotelu Central u derutnom je stanju te ju je potrebno temeljito popraviti, odnosno osposobiti“. Isti zapisnik navodi: „Centralna je tvrtka u Piranu hotel Metropol, koji nema ni recepciju, ima privremenu kuhinju, blagovaonicu koja se može upotrebljavati uglavnom samo zimi...“ ¹¹¹. Privatni ugostiteljski objekti nakon završetka rata bili su još uvijek većinom u privatnom vlasništvu Talijana, koji u njih gotovo uopće nisu investirali, zbog čega su naglo propadali. Obrtnici (većinom talijanske nacionalnosti) koji nisu imigrirali bili su većinom nastrojeni protiv nove jugoslavenske vlasti ¹¹², zbog čega ih je socijalistička vlast tretirala kao špekulante. To je dovelo do revizije obrtnih dozvola. Mnogo obrtnika ostalo je bez obrtnih dozvola zbog špekuliranja i suradnje s fašističkom vlašću tijekom rata ¹¹³. Valja naglasiti da međunarodne norme u zoni B formalno nisu dozvoljavale nacionalizaciju, zbog čega je još 1949. godine 83 % ugostiteljskih objekata (formalno) bilo u privatnom vlasništvu ¹¹⁴, iako su brojne obrtne dozvole bile oduzete zbog tzv. državnih koristi (što je karakteristično prije svega za razdoblje od 1947. do 1950.) ¹¹⁵.

4. 1. 1 Uspostavljanje i organizacija nove mreže ugostiteljskih ponuditelja

Unatoč oduzimanju dozvola, rad nekadašnjih obrtnika brzo su preuzimale novonastale državne tvrtke i zadruge. Zapisnik ONO-a Kopar pokazuje da su novi vlasnici bili itekako svjesni značenja turizma i ugostiteljstva za razvoj obalnog područja ¹¹⁶. S ciljem obnove turizma i ugostiteljstva 1947. godine u okrugu ONO-a Kopar osnovana je Uprava državne pansionsko-ugostiteljske tvrtke Riviera Turist-hotel ¹¹⁷, što možemo označiti kao preporod i početak novoga (planskog) razvojnog razdoblja. Tvrtka je preuzela obnovu ugostiteljskih objekata te upravljanje većinom (većih) objekata te je počela ponovno uspostavljati mrežu ugostiteljskih objekata ¹¹⁸. Godine 1949. obnovljen je restoran Helios i nekoliko hotela u Piranu i Portorožu. Arhivska građa pokazuje da je za obnovu hotela Palace 1950. godine nabavljena suvremena oprema za restoran, a

ma za restavraciju, obnovljena pa sta bila tudi dnevni i noćni bar. Hotel je predstavljao najveći objekt na območju Svobodnega tržiškega ozemlja (STO).¹¹⁹

S ciljem čim hitrejše vzpostavitve mreže gostinskih ponudnika so v tem obdobju izvedli naslednje ukrepe: nad većjimi obrati vzpostavili nadzor in jih obravnavali kot objekte društvenog značaja; od nekaterih lastnika »pomembnejših« obratov zahtevali, da jih obnovijo in odprejo; v nekaterih primerih so obrate sporazumno prevzeli; določene obrate pa je na podlagi posebnih odluka prevzela Zavod za pospeševanje gospodarstva,¹²⁰ ki je v okviru IOLO skrbel za izvajanje posebnih gospodarskih naloga na območju Istrskega okrožja. Iz podataka prikazanih v spodnji tabeli (Tabela 1) je razvidno, da su 1939. godine svi obrati (ukupno 145) isključivo u zasebni lasti, medtem ko je leta 1950 št看ilo zasebnih in društvenih izenačeno, leta 1954 pa je bilo od ukupno 97 obratov le še 39 obratov v zasebni lasti.¹²¹

bili su obnovljeni i dnevni i noćni bar. Hotel je predstavljao najveći objekt na području Slobodnog teritorija Trsta (STT)¹¹⁹.

S ciljem čim brže uspostavljanja mreže ugostiteljskih ponudnika, provedene su sljedeće mjere: nad većim objektima uspostavljen je nadzor te su tretirani kao objekti od društvenog značaja; od nekih vlasnika „važnijih“ objekata zahtijevalo se da ih obnove i otvore; u nekim slučajevima objekti su sporazumno preuzeti; određene je objekte na temelju posebnih odluka preuzeo Zavod za ubrzavanje gospodarstva¹²⁰, koji je u okviru IONO-a bio zadužen za izvođenje posebnih gospodarskih zadaća na području Istarskog okruga. Iz podataka prikazanih u tablici u nastavku (tablica 1) evidentno je da su 1939. godine svi objekti (ukupno 145) bili isključivo u privatnom vlasništvu, dok je 1950. godine broj privatnih i društvenih bio izjednačen, a 1954. godine od ukupno 97 objekata samo je još 39 objekata bilo u privatnom vlasništvu¹²¹.

Tabela 1: Št看ilo gostinskih obratov po vrstah v obdobju 1939–1954 v OLO Koper¹²²

Tablica 1: Broj ugostiteljskih objekata po vrstama u razdoblju od 1939. do 1954. u ONO-u Koper¹²²

Leto Godina	Skupaj obrati Ukupno objekti	Hoteli in prenočišća Hoteli i prenočišća	Restavracije in gostilne Restorani i gostionice	Bifeji Bifei	Kavarne in bari Kavane i barovi	Menze	Slašćičarne Slastičarnice
1939	145	-	-	-	-	-	-
1947	109	3	-	-	-	1	-
1950	100	13	72	6	4	1	4
1954	97	10	70	8	5	-	4

Poleg turistične (gostinske) infrastrukture pa je bila v zelo slabem stanju tudi vsa ostala javna infrastruktura, potrebna za gostinsko dejavnost. Zaradi lažje dobave so bile ustanovljene posebne zadruge, ki so skrbele za dobavo posameznih vrsta artikla iz Jugoslavije ter živilske nakaznice, kasneje pa tudi posojilnice in obrtne zadruge.¹²³ Posebno težavo je predstavljala uvedba Jugo lire, ki je sosednja cona A ni priznavala. Podatki pričajo o tem, da predvojne obrtniškega sektorja v petdesetih letih prejšnjega stoletja skoraj ni bilo več.¹²⁴ Upad št看ila PGO

Osim turističke (ugostiteljske) infrastrukture, u vrlo je lošem stanju bila i sva ostala javna infrastruktura potrebna za ugostiteljsku djelatnost. Radi lakše nabave bile su osnovane posebne zadruge, koje su vodile brigu o nabavi pojedinih vrsta artikala iz Jugoslavije te prehrambene doznačnice, a kasnije i kreditne i obrtne zadruge¹²³. Poseban je problem predstavljalo uvođenje jugoslavenske lire, koju susjedna zona A nije priznavala. Podaci svjedoče o tome da predratnoga obrtničkog sektora u pedesetim godinama prošlog stoljeća gotovo nije niti bilo¹²⁴. Pad broja PUO-ova u pedesetim godinama zorno prikazuje tablica 1. Razvojna

v petdesetih letih je nazorno viden iz Tabele 1. Razvojna politika je zaradi specifičnosti pravnega položaja cone B vse bolj sledila jugoslovanskim smernicam in usmeritvam načrtnega gospodarstva, ki je temeljilo na merljivosti zastavljenih ciljev. Tudi zato po letu 1949 (oz. 1950) lažje pridemo do statističnih podatkov, saj je leta 1949 Komite za gostinstvo in turizem pri vladi Ljudske republike Slovenije (LRS) od vseh Uprav za turizem in gostinstvo pri OLO-jih zahteval poročila o turističnem stanju. Ta so se, z vidika prehrabnih obratov, nanašala na: poročila o spremembah mreže gostišč, poročila o prometu restavracij in gostiln, kavarn, slaščičarn, bifejev in zajtrkovalnic ter poročila o stroških in odobrenih popustih. Ti so se nanašali predvsem na člane sindikatov, saj je ta oblika turizma dobila velike razsežnosti po letu 1950.¹²⁵ Pomembno je poudariti, da so bili leta 1949 vsi gostinski obrati IOLO popisani (cona B je bila geografsko razdeljena na turistične rajone) ter s strani posebne komisije na novo klasificirani in kategorizirani. Prehrabni gostinski obrati so se delili na: restavracije (večinoma hotelske), gostilne, kavarne, bare in bifeje. Gostilne so bile razvrščene v kategoriji C in D, kavarne v kategoriji B in C, bari in bifeji pa v kategorije B, C in D.¹²⁶

Zaradi lažje oskrbe s hrano za gostinske namene, so bili na nacionalnem nivoju uvedeni t. i. kontingenti hrane za turiste. Za oskrbo gostinske mreže je bilo leta 1950 ustanovljeno podjetje Turist Service v Portorožu.¹²⁷ Gostinska mreža je bila v splošnem dobro oskrbovana z živili, s periodičnim pomanjkanjem mesa, mlečnih izdelkov in piva. Pomanjkljiva pa je bila preskrba z neprehrabnimi artikli in drobnim inventarjem.¹²⁸ Uvedena je bila tudi politika maksimiranih penzijskih cen (v sklopu nastanitvenih obratov). Cene jedi in pijač na prostem trgu (v prehrabnih obratih), pa so se konkurenčno določale glede na tiste v coni A in Jugoslaviji.¹²⁹ Za poslovanje gostinskih obratov so bile predpisane enotne tiskovine in enotna poslovna tehnika, pregledovala pa jih je izobraževalna in strokovna služba.¹³⁰ Kadrovska problematiko so reševali z gostinskimi tečaji (z organizacijo dvomesečnega strokovnega tečaja v Portorožu in stalnimi tečaji v hotelu Galeb v Kopru), s pomočjo Centralnega komiteja za turizem pa so kandidate pošiljali tudi na šolanje v srednjo gostinsko šolo v Ljubljano.¹³¹

je politika zbog specifičnosti pravnog položaja zone B sve više pratila jugoslavenske smjernice i usmjerenja planskog gospodarstva, koje se temeljilo na mjerljivim ciljevima. Zato za razdoblje nakon 1949. godine (odnosno 1950.) možemo lakše doći do statističkih podataka, s obzirom na to da je 1949. godine Komitet za ugostiteljstvo i turizam vlade Narodne Republike Slovenije (NRS) od svih uprava za turizam i ugostiteljstvo od svih ONO-ova zahtijevao izvještaje o turističkom stanju. Sa stajališta prehrabnih objekata, odnosili su se na: izvještaje o promjenama mreže pansiona, izvještaje o prometu restorana i gostionica, kavana, slastičarni, bifea i zdravljaka za doručak te izvještaje o troškovima i odobrenim popustima. Odnosili su se prije svega na članove sindikata, jer je taj oblik turizma dobio velike razmjere nakon 1950. godine¹²⁵. Važno je naglasiti da su 1949. godine popisani svi ugostiteljski objekti IO-NO-a (zona B bila je geografski podijeljena na turističke rajone) te ih je posebna komisija ponovno klasificirala i kategorizirala. Prehrabni ugostiteljski objekti dijelili su se na: restorane (većinom hotelske), gostionice, kavane, barove i bifee. Gostionice su bile klasificirane u kategorije C i D, kavane u kategorije B i C, a barovi i bifei u kategorije B, C i D¹²⁶.

Radi lakšeg snabdijevanja hranom za ugostiteljske svrhe, na nacionalnoj su razini bili uvedeni tzv. kontingenti hrane za turiste. U svrhu opskrbe ugostiteljske mreže, 1950. godine osnovana je tvrtka Turist Service u Portorožu¹²⁷. Ugostiteljska je mreža općenito bila dobro opskrbljena namirnicama, s povremenim nestašicama mesa, mliječnih proizvoda i piva. Nedostatna je bila opskrba neprehrabnim artiklima i sitnim inventarom¹²⁸. Uvedena je i politika maksimaliziranja pansijskih cijena (u sklopu smještajnih objekata). Cijene jela i pića na slobodnom tržištu (u prehrabnim objektima) konkurentno su se određivale s obzirom na one u zoni A i Jugoslaviji¹²⁹. Za poslovanje ugostiteljskih objekata bile su propisane jedinstvene tiskanice i jedinstvena poslovna tehnika, a pregledavala ih je obrazovana stručna služba¹³⁰. Kadrovska problematika rješavala se ugostiteljskim tečajevima (organiziranjem dvomjesečnoga stručnog tečaja u Portorožu i stalnim tečajevima u hotelu Galeb u Kopru), a putem Centralnog komiteta za turizam kandidati su se slali i na školovanje u srednju ugostiteljsku školu u Ljubljano¹³¹.

4.1.2 Razvoj prehrabnega gostinstva v luči novega koncepta gospodarskega razvoja (po letu 1951)

Leta 1951 je bilo v OLO Koper: 22 državnih, 19 zadružnih, 7 podjetij raznih organizacij, 36 zasebnih gostinskih podjetij in 9 sindikalnih počitniških domov. Med zasebnimi obrati prevladujejo prehrabni obrati, med katerimi je največ gostiln (23), kavarn (6), barov (6) ter le en hotel z restavracijo.¹³²

Nov gospodarski sistem pa je gostincem povzročil obilo težav. Do uveljavitve proste trgovine so gostinska podjetja družbenega sektorja dobivala kontingente glavnih artiklov po nižjih cenah, z uvedbo proste trgovine pa se cene nekaterih artiklov povečajo do 68%. Problem slabega finančnega poslovanja se je kazal v celotnem gostinskem sektorju, ki so večinoma izkazovali negativno finančno poslovanje¹³³. Nastale razmere so skušali sanirati z dvigom cen in zmanjšanjem operativnih stroškov. V letu 1952 je bila ponovno opravljena reorganizacija, na osnovi katere so večje število manjših obratov zaradi optimizacije poslovanja pripojili večjim obratom. Nastala so Mestna gostinska podjetja Koper, Izola, Portorož in Piran ter nekatera druga okrajna gostinska podjetja. Nekateri manjši (družbeno nezanimivi) obrati so bili dani v t.i. socialistični zakup¹³⁴. Struktura vseh obratov leta 1952 je predstavljala 62,2% družbenih obratov, zasebni sektor pa je predstavljal 37,8% celotne gostinske mreže¹³⁵. Nov odlok o gostinskih obratih leta 1953¹³⁶ je podrobno določil oblike organiziranja javnih, zadružnih in družbenih gostinskih obratov ter pogoje poslovanja zasebnih gostinskih obratov. Po opremi in glede na vrsto ponudbe so se PGO delili na: restavracije, gostilne, točilnice, bifeje, kavarne, bare, slaščičarne, menze in krčme. Poslovanje zasebnih obratov je potekalo pod strogim nadzorom, posebej pa so bili določeni pogoji za ohranitev obrtne dovoljenja¹³⁷.

4.2 Razvoj prehrabnega gostinstva v petdesetih in šestdesetih letih

Leta 1954, po podpisu Londonskega sporazuma, je bila na območje cone B razširjena jugoslovanska Uredba

4.1.2 Razvoj prehrabnega ugostiteljstva u svjetlu novog koncepta gospodarskog razvoja (nakon 1951. godine)

Godine 1951. u ONO-u Kopar bilo je: 22 državnih, 19 zadružnih, sedam tvrtki raznih organizacija, 36 privatnih ugostiteljskih tvrtki i devet sindikalnih odmarališta. Među privatnim objektima prevladavali su prehrabni objekti, među kojima je bilo najviše gostionica (23), kavana (6), barova (6) te samo jedan hotel s restoranom¹³².

Novi gospodarski sustav ugostiteljima je izazvao mnogo problema. Do afirmiranja slobodne trgovine ugostiteljske su tvrtke društvenog sektora dobivale kontingente glavnih artikala po nižim cijenama, a uvođenjem slobodne trgovine cijene nekih artikala povećale su se do 68 %. Problem lošega financijskog poslovanja odražavao se u cijelom ugostiteljskom sektoru, koji je večinom pokazivao negativno financijsko poslovanje¹³³. Nastale uvjete pokušalo se sanirati podizanjem cijena i smanjenjem operativnih troškova. U 1952. godini ponovno je provedena reorganizacija, na temelju koje je veći broj manjih objekata zbog optimizacije poslovanja pripojen većim objektima. Nastale su gradske ugostiteljske tvrtke Kopar, Izola, Portorož i Piran te neke druge ugostiteljske tvrtke iz okruženja. Neki manji (društveno nezanimljivi) objekti bili su dani u tzv. socijalistički zakup¹³⁴. Struktura svih objekata 1952. godine predstavljala je 62,2 % društvenih objekata, a privatni je sektor predstavljao 37,8 % cjelokupne ugostiteljske mreže¹³⁵. Nova je odluka o ugostiteljskim objektima 1953. godine¹³⁶ detaljno odredila oblike organiziranja javnih, zadružnih i društvenih ugostiteljskih objekata i uvjete poslovanja privatnih ugostiteljskih objekata. S obzirom na opremu i na vrstu ponude, PUO-ovi su se dijelili na: restorane, gostionice, točionice, bifee, kavane, barove, slastičarnice, menze i krčme. Poslovanje privatnih objekata odvijalo se pod strogim nadzorom, a posebno su bili određeni uvjeti za održavanje obrtne dozvole¹³⁷.

4. 2 Razvoj prehrabnega ugostiteljstva u pedesetim i šezdesetim godinama 20. stoljeća

Godine 1954., nakon potpisivanja Londonskog sporazuma, na područje zone B proširila se jugoslavenska Uredba

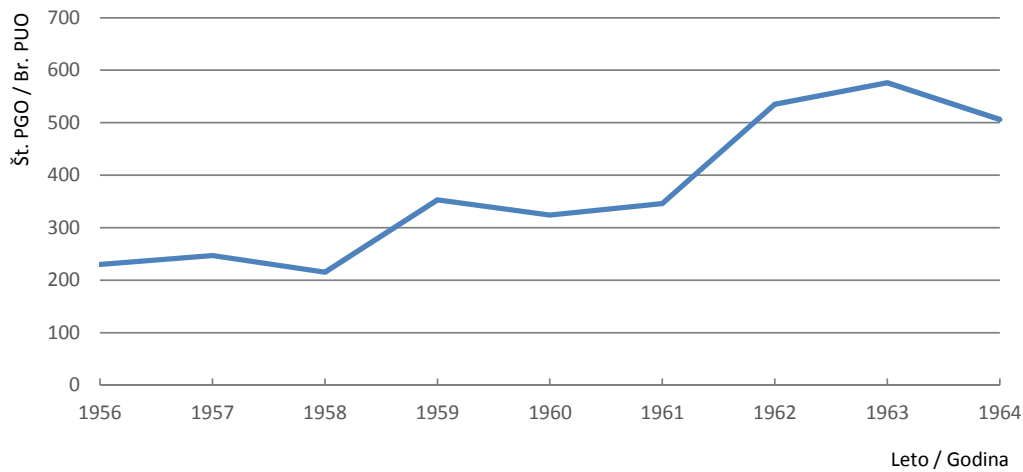
o gostinskih podjetjih in gostiščih. Na osnovi zvezne uredbe, je celotni gostinski sektor nekdanje cone B prevzel organizacijske značilnosti ostalega jugoslovenskega gostinstva¹³⁸. Slednje je pomenilo ponovno reorganizacijo gostinskih podjetij. Pomembno spremembo je predstavljala planski razvoj gostinstva ter spodbujanje zasebnega gostinstva (predvsem prehrabnega). S sprejetjem Uredbe o gostinskih podjetjih in gostiščih februarja 1954 so bila ponovno dovoljena zasebna gostinska podjetja na območju celotne LRS.¹³⁹ Iz podatkov Trgovinsko gostinske zbornice je razvidno, da je na področju OLO Koper istega leta poslovalo 26 zakupnih, 17 združnih ter 35 zasebnih gostišč.¹⁴⁰

Pregled prometa iz leta 1954 nam razkrije, da je promet prehrabnih gostinskih obratov, ki so bili tudi najštevilčnejši, znatno presegal promet nastanitvenih obratov.¹⁴¹ Podrobnejša analiza prometa po vrstah nam pokaže, da so glavnino prometa ustvarile: restavracije in gostilne; bifeji; hoteli in prenočišča; kavarne; slaščičarne; bari. Med prodanimi artikli je količinsko izstopala prodaja vina in piva.¹⁴² To je dalo nov zagon predvsem razvoju izvenpensionske ponudbe. Leto 1954 je z vidika razvoja gostinstva pomembno tudi zato, ker je bilo tega leta rešeno mejno vprašanje z Italijo, kar je pomenilo modernizacijo obmorskih turističnih krajev (predvsem Ankarana in obalnega zaledja). Poročilo iz leta 1955 navaja: »Ankaran in Socerb prinašata devize s pomočjo tržaških meščanov, katerim sta ti dve točki zelo priljubljeni«. ¹⁴³ Po letu 1956 se začnejo v ponudbo načrtno vključevati tudi obalno zaledje in območja mejnih prehodov z Italijo, kar pomeni načrtni razvoj in investicije v gostinsko infrastrukturo tudi na tem območju. Pojavi se izrazita težnja¹⁴⁴ po ustanavljanju zasebnih gostiln na podeželju.¹⁴⁵ Statistični podatki na območju celotne obale se v republiških evidencah, skladno z zvezno metodologijo, začnejo spremljati in celovito urejati šele po letu 1955.¹⁴⁶ Število PGO na območju OLO Koper v obdobju 1956 do 1965 je razvidno iz Grafa 1. Iz grafa je razvidno, da se je število obratov do leta 1963 konstantno povečevalo. Vzroke gre iskati predvsem v gostinstvu naklonjeni politiki in rešenem mejnem vprašanju z Italijo.

o ugostiteljskim tvrtkama i pansionima. Na temelju savezne uredbe, cjelokupni ugostiteljski sektor nekadašnje zone B preuzeo je organizacijske karakteristike ostaloga jugoslovenskog ugostiteljstva¹³⁸. To je značilo ponovnu reorganizaciju ugostiteljskih tvrtki. Važnu promjenu predstavljao je planski razvoj ugostiteljstva te poticanje privatnog ugostiteljstva (prije svega prehrabnog). Prihvaćanjem Uredbe o ugostiteljskim tvrtkama i pansionima u veljači 1954. ponovno su bile dozvoljene privatne ugostiteljske tvrtke na području cijele NRS¹³⁹. Iz podataka Trgovinsko-ugostiteljske komore evidentno je da je na području ONO-a Koper iste godine poslovalo 26 zakupljenih, 17 združnih te 35 privatnih gostionica sa sobama¹⁴⁰.

Pregled prometa iz 1954. godine otkriva nam da je promet prehrabnih ugostiteljskih objekata, koji su bili i najbrojniji, znatno premašio promet smještajnih objekata¹⁴¹. Detaljnija analiza prometa po vrstama pokazuje nam da su glavninu prometa ostvarili: restorani i gostionice; bifeji; hoteli i prenočišta; kavane; slastičarnice; barovi. Među prodanim artiklima količinski se isticala prodaja vina i piva¹⁴². To je dalo novi poticaj posebice razvoju izvanpensionske ponude. Godina 1954. u pogledu razvoja ugostiteljstva važna je i zato jer je te godine bilo riješeno granično pitanje s Italijom, što je značilo modernizaciju primorskih turističkih krajeva (prije svega Ankarana i obalnog zaledja). Izvještaj iz 1955. godine navodi: „Ankaran i Socerb donose devize s pomoću tršćanskih građana, među kojima su te dvije točke vrlo popularne.“¹⁴³ Nakon 1956. godine u ponudu se počinju planski uključivati i obalno zaledje i područja graničnih prijelaza s Italijom, što je značilo planski razvoj i investicije u ugostiteljsku infrastrukturu i na tom području. Pojavila se izrazita težnja¹⁴⁴ za osnivanjem privatnih gostionica u unutrašnjosti¹⁴⁵. Statistički se podaci na području cijele obale u republičkim evidencijama, u skladu sa saveznom metodologijom, počinju pratiti i cjelovito uređivati tek nakon 1955. godine¹⁴⁶. Grafikon 1 prikazuje broj prehrabnih ugostiteljskih objekata (PUO) na području ONO-a Koper u razdoblju od 1956. do 1965. Grafikon prikazuje da se broj objekata do 1963. godine konstantno povećavao. Uzroke valja tražiti prije svega u ugostiteljstvu naklonjenom politici i riješenom graničnom pitanju s Italijom.

Graf 1: Število PGO v obdobju od leta 1956 do leta 1964¹⁴⁷
 Grafikon 1: Broj PUO-ova u razdoblju od 1956. do 1964. godine¹⁴⁷

V zanosu po ustanavljanju novih obratov so OLO z odločbami pogosto nepremišljeno ustanavljali družbena gostinska podjetja, ki pa so v naslednjih nekaj letih zaradi nerentabilnega poslovanja propadla. Veliko takšnih obratov je bilo ustanovljenih v občini Piran. Med temi velja izpostaviti: Gostilno na Klancu v Seči (1955–1960); gostišče Na postaji v Luciji (1956–1965); gostišče Pri prijatelju v Luciji (1955–1965); gostišče Riviera Piran (1958–1965).¹⁴⁸ Značilnosti poslovanja tedanjih prehrabnih obratov lahko povzamemo iz pregleda inšpekcijskih zapisnikov,¹⁴⁹ iz katerih je razvidno, da se je največ opomb nanašalo na: nespoštovanje osnovnih sanitarno-tehničnih predpisov, pomanjkljivo vodenje poslovnih knjig ter nekvalificirano osebje (predvsem nekvalificirani vodstveni kader).¹⁵⁰ Iz kasnejših dopisov (iz leta 1958) je razvidno, da so pred poletnimi sezonami oblikovali posebne občinske komisije za pregled gostinskih obratov. Posebno pozornost so namenjali problematiki¹⁵¹ dobave in ustreznega hlajenja pijač.¹⁵² Poudariti velja, da so bile najvišje (dopustne) maloprodajne ter odkupne cene živil in nekaterih storitev (frizerske, čevljarke itd.) predpisane, saj so imele status eksistenčnih dobrin oz. t. i. dobrin posebnega pomena za tržišče. Najvišje dovoljene prodajne cene gostinskih storitev sicer niso bile predpisane, z izjemo cene kruha. Ta je v gostinskih obratih za rezino črnega kruha, ki je moral tehtati najmanj 5 dag, znašala 5 dinarjev, kos belega kru-

Zaneseni osnivanjem novih objektov, ONO-i su svojim odlukama često nepromišljeno osnivali društvene ugostiteljske tvrtke, koje su u sljedećih nekoliko godina zbog nerentabilnog poslovanja propale. Mnogo je takvih objekata osnovano u općini Piran. Među njima valja istaknuti: gostionicu Na Klancu u Seči (1955. – 1960.); pension Na postaji u Luciji (1956. – 1965.); pension Pri prijatelju u Luciji (1955. – 1965.) i pension Riviera Piran (1958. – 1965.).¹⁴⁸ Karakteristike poslovanja tadašnjih prehrabnih objekata možemo sažeti iz pregleda inšpekcijskih zapisnika¹⁴⁹, iz kojih se vidi da se najviše primjedaba odnosilo na: nepoštivanje osnovnih sanitarno-tehničkih propisa, neadekvatno vođenje poslovnih knjiga te nekvalificirano osoblje (prije svega nekvalificirani rukovoditeljski kadar)¹⁵⁰. Kasniji dopisi (iz 1958. godine) pokazuju da su prije ljetne sezone formirane posebne općinske komisije za pregled ugostiteljskih objekata. Posebna je pažnja namijenjena problematici¹⁵¹ dobave i odgovarajućeg hlajenja pijač¹⁵². Valja naglasiti da su najviše (dozvoljene) maloprodajne te odkupne cijene namirnica i nekih usluga (frizerske, postolarske itd.) bile propisane, jer su imale status egzistencijalnih dobara, odnosno tzv. dobara od posebnog značenja za tržište. Najviše dozvoljene prodajne cijene ugostiteljskih usluga, doduše, nisu bile propisane, uz izuzetak cijene kruha. U ugostiteljskim je objektima za krišku crnog kruha koja je morala težiti najmanje 5 dag iznosila 5 dinara, a komad bijelog

ha enake teže pa je stal 7 dinarjev.¹⁵³ Sindikalni turizam se je še vedno močno razvijal. Porast te oblike turizma se je na področju prehrabnega gostinstva poznal predvsem v povečanju kuhinjskih in restavracijskih kapacitet v počitniških domovih in hotelih. Iz poročila OLO Piran je razvidno, da se je letno število restavracijskih sedežev najbolj povečalo v sindikalnih počitniških domovih na območju občine Piran.¹⁵⁴ Število sedišč se povečalo iz skupno 400 sindikalnih sedišč leta 1955 na 2025 sindikalnih sedišč leta 1958. Ob počitniških domovih se je povečevalo tudi število sedišč v hotelih (iz 2.850 sedišč leta 1955 na 3.684 sedišč leta 1958) ter gostiščih (iz 560 sedišč leta 1950 na 1.780 sedišč leta 1958). Zanimiva je struktura iztržka prehrabnega gostinstva po artiklih v obdobju 1955–1958. Iz pregleda prometa izhaja, da je največji delež prometa predstavljala prodaja alkoholnih pijač, iztržek hrane pa je presegal iztržek nočnin. Vzroke za to gre najverjetneje iskati v sindikalnih – socialnih cenah nastanitve v počitniških domovih. Med posameznimi artikli po potrošnji izstopajo vino in pivo, črni kruh, sladoled, govedina, sinja riba, mleko in jogurt.¹⁵⁵

Pomembno vlogo pri razvoju gostinstva na Obali je imela Gostinska zbornica za okraj Koper (v nadaljevanju zbornica). Upravni odbor zbornice je skrbel za reševanje vprašanj turističnega gospodarstva v celotnem koprskem okraju (tako družbenega kot zasebnega). Zbornica je izvajala desetletne plane razvoja in investicij v širšo turistično infrastrukturo ter skrbel za razvoj gostinskega kadra. Ravno pomanjkanje tega je predstavljalo ključen problem razvoja gostinstva, zato je zbornica organizirala številna strokovna izobraževanja. Poleg organiziranja strokovnih izobraževanj¹⁵⁶ je zbornica nastopala tudi v vlogi štipenditorja. Štipendiste so pošiljali na šolanje na hotelsko šolo v Ljubljano in višjo komercialno šolo v Maribor. Izobraževanje gostincev je sprva potekalo na Ekonomski šoli v Kopru (ESŠ) oz. Piranu, ki je imela poseben gostinsko-turistični oddelek.¹⁵⁷ Iz poročila gostinske zbornice okraja Koper je razvidno, da so svoje štipendiste imela številna obalna turistična podjetja, predvsem pa je bilo obalno območje odvisno od sezonske delovne sile, saj je le-te kronično primanjkovalo. Dodatno so k visoki fluktuaciji

kruha iste težine stajao je 7 dinara¹⁵³. Sindikalni se turizam još uvijek snažno razvijao. Porast tog oblika turizma na području prehrabnog ugostiteljstva odražavao se prije svega u povećanju kuhinjskih i restoranskih kapaciteta u odmaralištima i hotelima. Iz izvještaja ONO-a Piran evidentno je da se godišnji broj mjesta u restoranima najviše povećao u sindikalnim odmaralištima na području općine Piran¹⁵⁴. Broj mjesta povećan je od ukupno 400 sindikalnih mjesta 1955. godine na 2025 sindikalnih mjesta 1958. godine. Uz odmarališta, povećao se i broj mjesta u hotelima (sa 2.850 mjesta 1955. godine na 3.684 mjesta 1958. godine) te pansionima (sa 560 mjesta 1950. godine na 1.780 mjesta 1958. godine). Zanimljiva je struktura prihoda prehrabnog ugostiteljstva po artiklima u razdoblju od 1955. do 1958. Iz pregleda prometa proizlazi da je najveći udio prometa predstavljala prodaja alkoholnih pića, a prihod od hrane premašivao je prihod od noćenja. Uzroke za to valja najvjerojatnije tražiti u sindikalnim – socijalnim cijenama smještaja u odmaralištima. Među se pojedinim artiklima po potrošnji ističu vino i pivo, crni kruh, sladoled, govedina, plava riba, mlijeko i jogurt¹⁵⁵.

Važnu ulogu pri razvoju ugostiteljstva na obali imala je Ugostiteljska komora okruga Kopar (u nastavku Komora). Upravni odbor Komore vodio je brigu o rješavanju pitanja turističkog gospodarstva u cijelom koparskom okrugu (društvenom, kao i privatnom). Komora je provodila desetogodišnje planove razvoja i investicija u širu turističku infrastrukturu te vodila brigu o razvoju ugostiteljskog kadra. Upravo je nedostatak kadra predstavljao ključni problem razvoja ugostiteljstva, zato je komora organizirala brojna stručna osposobljavanja. Osim organiziranja stručnih osposobljavanja,¹⁵⁶ komora je nastupala i u ulozi stipenditora. Stipendiste su slali na školovanje u hotelijersku školu u Ljubljano i višu komercijalnu školu u Maribor. Izobrazba ugostitelja u početku se održavala u Ekonomskoj školi u Kopru (ESŠ) odnosno Piranu, koja je imala poseban ugostiteljsko-turistički odjel¹⁵⁷. Iz izvještaja Ugostiteljske komore okruga Kopar evidentno je da su brojne obalne turističke tvrtke imale svoje stipendiste, a prije svega je obalno područje bilo vezano uz sezonsku radnu snagu, koje je kronično nedostajalo. Dodatno su visokoj fluktuaciji

kadra pripomogli slabi delovni pogoji v gostinstvu, nizki osebni prejemki,¹⁵⁸ nadurno delo, pomanjkanje stanovanj, pomanjkanje usposobljenega vodstvenega kadra itd. Od skupno 911 zaposlenih v gostinstvu v okraju Koper (stanje na dan 1. julija 1962), je bilo le pet oseb visoko kvalificiranih, med zaposlenimi pa so prevladovale ženske (652 delavk).¹⁵⁹ Nizka izobrazbena struktura je predstavljala problem predvsem zaradi velikega obiska tujih gostov. Zbornica¹⁶⁰ je delovala tudi kot povezovalni člen med šolo in delodajalci, kar je razvidno iz dopisa direktorja hotela Adria Ankaran g. Koniča, kjer je le-ta podal pripombe na učni program ESŠ in njegovo usklajenost z dejanskimi potrebami prakse.¹⁶¹ Področje izobraževanja je bilo kasneje urejeno na državnem nivoju, saj je svet LRS za strokovno izobraževanje predpisal za vse poklicne šole obseg in vsebino splošnih znanj. Zbornica je kot ključni generator razvoja odigrala pomembno vlogo pri vzpostavitvi Gostinskega šolskega centra v Izoli, ki je z delovanjem začel v šolskem letu 1960/61.¹⁶² Center so namensko umestili v Izolo, saj je ta predstavljala center (središče) obalnega turizma med Ankaranom in Portorožem.¹⁶³

Družbeni obrati so se z vidika kakovosti razvijali hitreje kot zasebni. Poleg večjih denarnih tokov so zaposlovali tudi večje število kvalificiranega osebja. Iz internega gradiva zbornice je razvidno, da so kot primer dobre prakse izpostavljena hotelska podjetja (predvsem hotel Palace), ki so v sezoni 1961 penzijsko ponudbo izboljšala tako, da so v ponudbo penzijskih obrokov uvedla predjedi ter začela sestavljati menije tudi iz domačih specialitet.

Število zasebnih gostišč je bilo zelo veliko na vaseh in v obrobni krajih, kjer je prevladovala miselnost, da bi družbeni sektor težje uspeval.¹⁶⁴ Iz zborničnega gradiva je razvidno, da so bila predvsem podeželska gostišča v zelo slabem tehničnem stanju in niso ustrezala tehničnim in sanitarnim predpisom,¹⁶⁵ svojo ponudbo pa so osredotočala predvsem na prodajo alkoholnih pijač.

Gospodarska zbornica je nadalje spodbujala in še intenzivneje spremljala razvoj gostinstva – tako družbenega kot zasebnega. Leta 1962 je pri izviru Rižane nastalo novo

kadra pridonijeli loši radni uvjeti u ugostiteljstvu, niska osobna primanja¹⁵⁸, prekovremeni rad, nedostatak stanova, nedostatak kvalificiranoga rukovoditeljskog kadra itd. Od ukupno 911 zaposlenih u ugostiteljstvu u okrugu Kopar (stanje na dan 1. srpnja 1962.), samo je pet osoba bilo visokokvalificirano, a među zaposlenima su prevladavale žene (652 radnice)¹⁵⁹. Niska obrazovna struktura predstavljala je problem prije svega zbog velikog posjeta stranih gostiju. Komora¹⁶⁰ je djelovala i kao vezni član između škole i poslodavaca, što pokazuje dopis direktora hotela Adria Ankaran g. Koniča, u kojem je iznio primjedbe na nastavni program ESŠ-a i njegovu usklađenost sa stvarnim potrebama prakse¹⁶¹. Područje obrazovanja kasnije je bilo uređeno na državnoj razini, jer je vijeće NRS za stručnu izobrazbu za sve strukovne škole propisalo obujam i sadržaj općeg znanja. Komora je kao ključni generator razvoja odigrala važnu ulogu u uspostavljanju Ugostiteljskoga školskog centra u Izoli, koji je otvoren u školskoj godini 1960./1961.¹⁶². Centar su namjerno smjestili u Izolu, s obzirom na to da je predstavljala centar (središte) obalnog turizma između Ankarana i Portoroža¹⁶³.

Društveni su se objekti u pogledu kvalitete razvijali brže od privatnih. Zbog većih novčanih tokova, zapošljavali su i veći broj kvalificiranog osoblja. U internoj građi Komore kao primjer dobre prakse izložene su hotelske tvrtke (prije svega hotel Palace) koje su u sezoni 1961. pansijsku ponudu poboljšale tako da su u ponudu pansijskih obroka uvele predjela te počele sastavljati jelovnike i od domaćih specijaliteta.

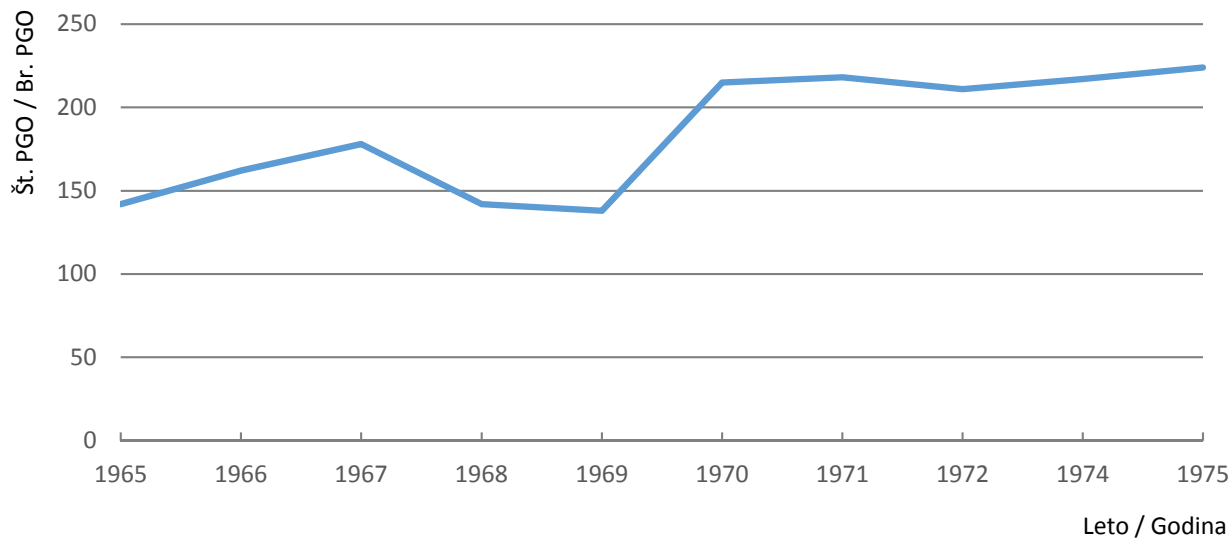
Broj privatnih pansiona bilo je vrlo velik na selu i u perifernim krajevima u kojima je prevladavalo mišljenje da bi društveni sektor teže uspijevao¹⁶⁴. Iz građe Komore evidentno je da su prije svega ruralni ugostiteljski objekti bili u vrlo lošem tehničkom stanju i nisu odgovarali tehničkim i sanitarnim propisima¹⁶⁵, a svoju su ponudu usmjeravali prije svega na prodaju alkoholnih pića.

Gospodarska je komora nadalje poticala i još intenzivnije pratila razvoj ugostiteljstva – kako društvenog, tako i privatnog. Godine 1962. kod izvora Rižane nastao je novi

turistično središče z imenom Narodni park Rižana, ki je v svoji komplementarni ponudbi imelo tudi restavracijo. V Žusterni je bilo odprto kopališče s komplementarno gostinsko-turistično ponudbo in novo restavracijo, nad Izolo pa je bilo odprto sodobno turistično središče z izletniško restavracijo.¹⁶⁶ Načrtni razvoj gostinstva¹⁶⁷ je tako dobival večji družbeno-gospodarski pomen. Po podatkih Obalne turistične zveze je skupno število sedišč¹⁶⁸ med letoma 1963 in 1968 sicer upadlo, vendar nam pregled števila sedišč glede na obliko lastništva pokaže, da je bilo leta 1963¹⁶⁹ kar 85,1 % (8.826) vseh sedišč v družbenih obratih in bistveno manj, le 14,9 % (1.541), v zasebnih.¹⁷⁰ Iz podatkov za leto 1968¹⁷¹ pa je razvidno ravno obratno, saj je bilo kar 62,3 % (4.569) sedišč v zasebnih obratih in le 37,7 % (2.760) sedišč v družbenih obratih.¹⁷² Trend razvoja je torej šel v zmanjševanje števila družbenih obratov. Pregled števila prehrabnih gostinskih obratov¹⁷³ v obalnih, t. i. klimatsko-primorskih krajih¹⁷⁴, v obdobju od 1965 do leta 1975¹⁷⁵ prikazujemo na spodnjem grafu.

turistički centar s imenom Narodni park Rižana, koji je u svojoj komplementarnoj ponudi imao i restoran. U Žusterni je otvoreno kupalište s komplementarnom ugostiteljsko-turističkom ponudom i novim restoranom, a iznad Izole je otvoren suvremeni turistički centar s izletničkim restoranom¹⁶⁶. Planski je razvoj ugostiteljstva¹⁶⁷ tako dobivao veći društveno-gospodarski značaj. Prema podacima Obalnog turističkog saveza, ukupni je broj mjesta¹⁶⁸ u razdoblju od 1963. i 1968., doduše, pao, ali nam pregled broja mjesta s obzirom na oblik vlasništva pokazuje da je 1963. godine bilo¹⁶⁹ ukupno 85,1 % (8.826) mjesta u društvenim objektima i znatno manje, samo 14,9 % (1.541), u privatnima¹⁷⁰. Iz podataka za 1968. godinu¹⁷¹ evidentno je upravo suprotno, s obzirom na to da je 62,3 % (4.569) mjesta bilo u privatnim objektima i samo 37,7 % (2.760) mjesta u društvenim objektima¹⁷². Trend je razvoja, dakle, krenuo u smanjivanje broja društvenih objekata. Pregled broja prehrabnih ugostiteljskih objekata¹⁷³ u obalnim (tzv. klimatsko-primorskim krajevima¹⁷⁴) u razdoblju od 1965. do 1975. godine¹⁷⁵ prikazujemo na grafikonu u nastavku.

Graf 2: Število PGO v obdobju od leta 1965 do 1975
Grafikon 2: Broj PUO-ova u razdoblju od 1965. do 1975. godine

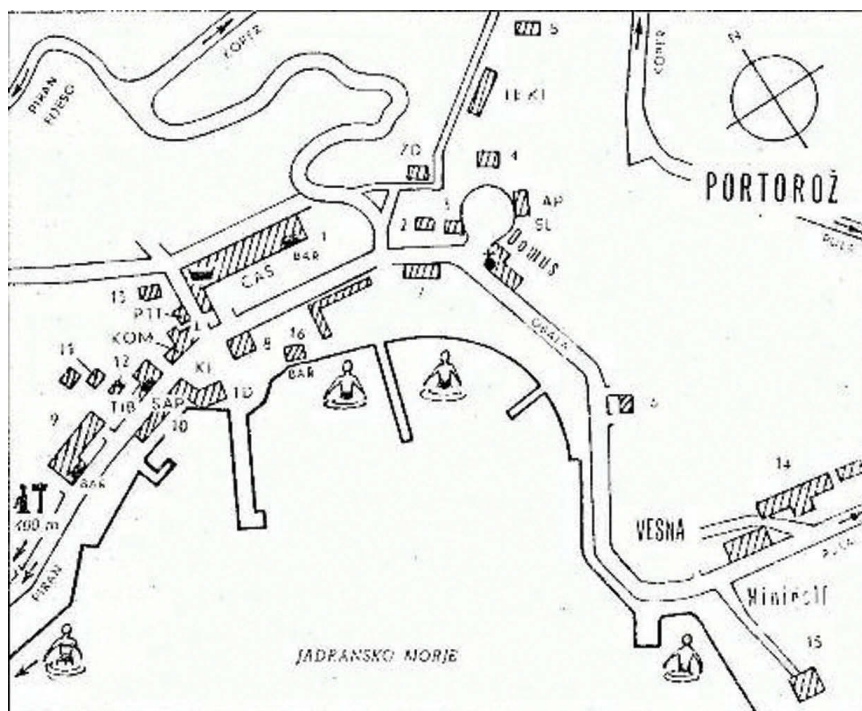

Kljub prevladujočemu zasebnemu sektorju je bil le-ta močno povezan z različnimi formalnimi in neformalnimi državnimi organizacijami, ki so delovale na področju gostinstva in turizma. Primer organiziranih (skupnih) promocijskih aktivnosti je viden iz zloženke *Turistične informacije*, ki jo je izdal piranski občinski Zavod za pospeševanje turizma leta 1967. Poleg celovitega opisa ponudbe kraja so v zloženki popisani tudi vsi PGO na območju občine Piran, ki so v centrih Portoroža in Pirana celo kartirani. To je posebej zanimivo zato, ker je natančne (ažurirane) podatke o številu delujočih PGO na območju Občine tudi danes skoraj nemogoče dobiti.¹⁷⁶ Primer zemljevida za center Portoroža prikazujemo na spodnji sliki.¹⁷⁷

Unatoč prevladavajočem privatnom sektorju, bio je snažno povezan s različitim formalnim i neformalnim državnim organizacijama koje su djelovale na području ugostiteljstva i turizma. Primjer organiziranih (zajedničkih) promotivnih aktivnosti prikazan je i u brošuri *Turističke informacije*, koju je 1967. godine izdao piranski općinski Zavod za promociju turizma. Osim cjelovitog opisa ponude kraja, u brošuri su popisani i svi PUO-ovi na području općine Piran, koji su u centrima Portoroža i Pirana bili čak i kartirani. To je posebno zanimljivo zato što je precizne (ažurirane) podatke o broju aktivnih PUO-ova na području Općine i danas gotovo nemoguće dobiti.¹⁷⁶ Primjer zemljevida za centar Portoroža prikazujemo na slici u nastavku¹⁷⁷.

Slika 8: PGO v centru Portoroža leta 1967

Slika 8: PUO-ovi u centru Portoroža 1967. godine

Legenda števil in kratic

1 Hotel »Palaco« — 2 Dep »Helios« — 3 Dep »Orion« — 4 Dep »Istra« — 5 Dep »Bristol« — 6 Dep »Virginia« — 7 Dep »Piran« — 8 Kavarna »Jadran« — 9 Hotel »Riviera« — 10 Hotel »Central« — 11 Dep »Slovenski dom« — 12 Dep »Jadranka« — 13 Dep »Vila Dora« — 14 Hotel »Metropol« — 15 Restavracija »Taverna« — 16 »Bikini bar« — PTT pošta — ZD zdravstveni dom — L lokarna — KI kino — IEKI letni kino — CAS igralnica — AP avtobusna postaja — TIB turistično-informacijski biro Zavoda za pospeševanje turizma — YD Turistično društvo Piran-Portorož — KOM Kompas — SL Slavnik — SAP Sap-Ljubljana

O pomenu in vlogi državnih organov, ki so delovali (bdeli) nad področjem gostinstva in turizma priča tudi dopis oz. opravičilo Obalne turistične zveze predsedniku tržaškega turističnega združenja (ita. *Ente Provinciale Turismo Trieste*), ki se je na Obalno turistično zvezo pisno pritožil čez ponudbo (incident) v zasebni sečoveljski gostilni Čeligo.¹⁷⁸

4.3 Razvoj prehrabnega gostinstva v sedemdesetih in osemdesetih letih

V sedemdesetih letih gostinstvo beleži intenziven razvojni cikel. V tem obdobju je bila na slovenski Obali zgrajena večina infrastrukturnih objektov (hotelov, restavracij), ki so bili (tudi v segmentu gastronomije) prilagojeni zahtevam zahodnoevropskih turistov.¹⁷⁹ Zaradi intenzivnega turističnega razvoja so se na Obali hitro razvijale storitvene dejavnosti, kar se je odražalo tudi v porastu števila prehrabnih obratov (glej Graf 3). Podroben pregled lastništva nad obrati po občinah nam razkrije, da so leta 1970 v občini Piran in Izola prevladovali družbeni obrati, medtem ko je bila v občini Koper velika večina obratov zasebnih. Družbeni razvoj gostinstva je bil torej primarno usmerjen v gostinski razvoj Portoroža in Izole. Pri tem pa je posebej zanimiv pregled števila sedišč, ki nam kaže, da so leta 1970 prehrabni obrati v zasebnem sektorju glede na število sedišč (4.623 sedišč) bistveno presejali število sedišč v obratih družbenega sektorja (2.846 sedišč). Pregled iztržka hrane in pijače pa nam pokaže, da je bil kljub manjšemu številu sedišč, le-ta bistveno večji v družbenih gostinskih obratih. Morebitne vzroke za to gre iskati v načrtnem – družbenem upravljanju gostinskih obratov ter metodologiji obdelave podatkov, saj ni povsem jasno, ali je med hrano in pijačo vključena tudi penzijska potrošnja v družbenih hotelih.¹⁸⁰

Intenziven turistični razvojni cikel se je odražal tudi v porastu števila zaposlenih v gostinstvu. Številna gostinska podjetja (tudi zasebna) so zaposlovala delovno silo iz drugih jugoslovanskih republik: iz poročil Obalne turistične zveze Koper je razvidno, da je leta 1973 kar 63 zasebnih gostišč na Obali zaposlovalo delavce iz drugih republik Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ).¹⁸¹

O značaju i ulozi državnih organa koji su djelovali (bdjeli) u području ugostiteljstva i turizma svjedoči i dopis, odnosno isprika Obalnog turističkog saveza predsjedniku trščanske turističke udruge (tal. *Ente Provinciale Turismo Trieste*), koji se Obalnom turističkom savezu žalio pisanim putem zbog ponude (incidenta) u privatnoj sečoveljskoj gostionici Čeligo¹⁷⁸.

4. 3 Razvoj prehrabnog ugostiteljstva u sedamdesetim i osamdesetim godinama 20. stoljeća

U sedamdesetim godinama 20. stoljeća ugostiteljstvo bilježi intenzivan razvojni ciklus. U tom je razdoblju na slovenskoj obali izgrađena većina infrastrukturnih objekata (hotela, restorana), koji su bili (također u segmentu gastronomije) prilagođeni zahtjevima zapadnoeuropskih turista¹⁷⁹. Zbog intenzivnog turističkog razvoja, na obali su se brzo razvijale uslužne djelatnosti, što se odražavalo i u porastu broja prehrabnih objekata (vidi grafikon 3). Detaljan nam pregled vlasništva nad objektima po općinama otkriva da su 1970. godini u općini Piran i Izola prevladavali društveni objekti, dok su u općini Koper u većini bili privatni. Dakle, društveni razvoj ugostiteljstva bio je primarno usmjeren u ugostiteljski razvoj Portoroža i Izole. Pritom je posebno zanimljiv pregled broja mjesta, koji nam govori da su 1970. godine prehrabni objekti u privatnom sektoru s obzirom na broj mjesta (4.623 mjesta) značajno premašivali broj mjesta u objektima društvenog sektora (2.846 mjesta). Pregled prihoda od hrane i pića govori nam da je, unatoč manjem broju mjesta, znatno veći u društvenim ugostiteljskim objektima. Eventualne uzroke za to valja tražiti u planskom društvenom upravljanju ugostiteljskim objektima te metodologiji obrade podataka, zato što nije posve jasno je li u hranu i piće uključena i pansionska potrošnja u društvenim hotelima¹⁸⁰.

Intenzivan turistički razvojni ciklus odražavao se i u porastu broja zaposlenih u ugostiteljstvu. Brojne ugostiteljske tvrtke (privatne također) zapošljavale su radnu snagu iz drugih jugoslavenskih republika: izvještaji Obalnog turističkog saveza Koper pokazuju da je 1973. godine 63

Samoupravljanje, predvsem družbenih gostinskih podjetij, je bilo razvidno tudi v načrtnem upravljanju s kadrovske funkcije podjetij. Skladno s samoupravno politiko so bila analitično razporejena in ovrednotena posamezna delovna mesta v gostinstvu (tako nastanitvenem kot prehranbenem), ki so jih na osnovi samoupravnega sporazuma v posameznih TOZD-ih (Temeljna organizacija združenega dela) določale posebne interne komisije. Sistematizacija delovnih mest je služila razporejanju dohodka in delitvi sredstev. Iz zapisnika TOZD-a hotelov Palace je razvidno, da so bili pri vrednotenju delovnih mest v prehranbenem gostinstvu upoštevani naslednji kriteriji: strokovno znanje, odgovornost, napori pri delu ter delovni pogoji.¹⁸²

Na osnovi politike družbene kontrole cen v Socialistični republiki Sloveniji (SRS) je v tem obdobju najvišje dovoljene t. i. maksimirane cene za nekatere proizvode in storitve potrjevala (predpisovala) skupščina posamezne občine oz. občinski svet za gospodarstvo. Odredba o višini cen se je nanašala na vse udeležence v prometu blaga in storitev. Ta se neposredno ni nanašala na oblikovanje končnih (prodajnih) cen v prehranbenih gostinskih obratih, določala pa je maloprodajne ter nabavne cene nekaterih osnovnih živil, kot so mleko, osnovne vrste kruha in meso.¹⁸³ Skladno z omenjeno odredbo so gostinci morali vse spremembe prodajnih cen javljati v centralno evidenco pristojnemu organu za cene, ki je deloval v sklopu občinskega oddelka za gospodarstvo, le-te pa so lahko uporabljali šele po evidentiranju v uradnih evidencah.

Turistični razvoj je vplival tudi na urbano transformacijo obalnega pasu (npr. izgradnja marine v Portorožu, ureditev obalnega sprehajališča) in porast števila manjših prehranbenih obratov v neposrednem obalnem pasu v drugi polovici osemdesetih let.¹⁸⁴ Število PGO v obdobju 1976 do 1985 prikazujemo na Grafu 3.

Cenik jedi za kategorijo B v sezoni 1986 nazorno prikaže pestrost ponudbe jedi. V nadaljevanju izpostavljamo le nekatere, saj menimo, da odražajo specifičnost gastronomske ponudbe preučevanega obdobja: hladne začetne jedi (kaviar, tatarski biftek, gnjat s hrenom, ogrska salama,

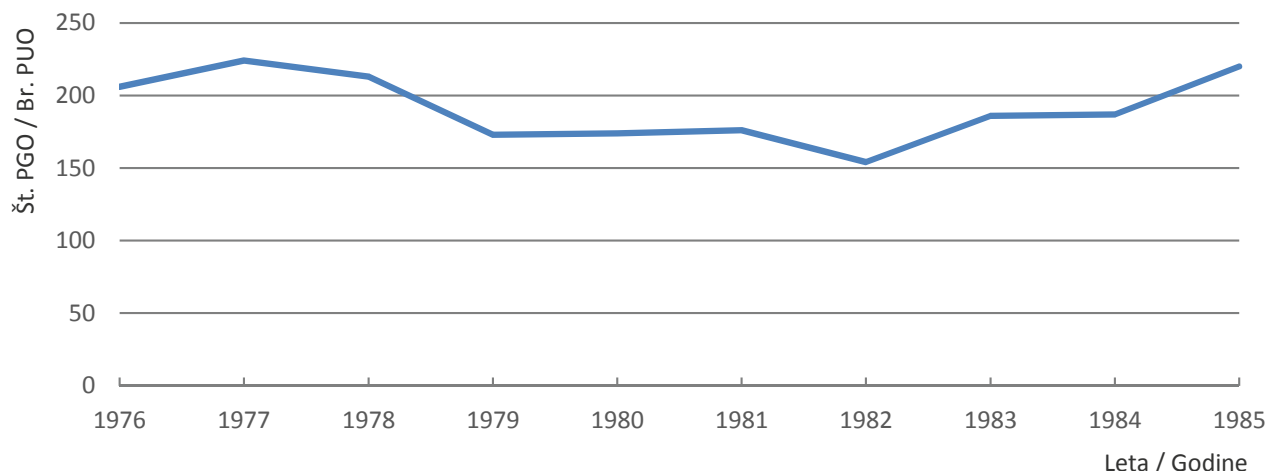
privatnih pansiona na obali zaposljalavo radnike iz drugih republika Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ)¹⁸¹. Samoupravljanje se, prije svega u društvenim ugostiteljskim tvrtkama, odražavalo i u planskom upravljanju kadrovskim funkcijama u tvrtki. U skladu s politikom samouprave, pojedina radna mjesta u ugostiteljstvu (smještajnom kao i prehranbenom) bila su analitički raspoređena i vrednovana, a na temelju samoupravnog sporazuma u pojedinim OOUR-ovima (Osnovne organizacije udruženog rada) određivale su ih posebne interne komisije. Sistematizacija radnih mjesta služila je raspoređivanju dohotka i raspodjeli sredstava. Iz zapisnika OOUR-a hotela Palace proizlazi da su prilikom vrednovanja radnih mjesta u prehranbenom ugostiteljstvu uzimani u obzir sljedeći kriteriji: stručno znanje, odgovornost, napor pri obavljanju posla i radni uvjeti¹⁸².

Na temelju politike društvene kontrole cijena u Socijalističkoj republici Sloveniji (SRS), u tom je razdoblju najviše dozvoljene tzv. maksimalizirane cijene za neke proizvode i usluge potvrđivala (propisivala) skupščina pojedine općine, odnosno općinsko vijeće za gospodarstvo. Odredba o visini cijena odnosila se na sve sudionike u prometu roba i usluga. To se nije neposredno odnosilo na formiranje konačnih (prodajnih) cijena u prehranbenim ugostiteljskim objektima, ali je odredba određivala maloprodajne te nabavne cijene nekih osnovnih namirnica, kao što su mlijeko, osnovne vrste kruha i meso¹⁸³. U skladu sa spomenutom odredbom, ugostitelji su morali sve promjene prodajnih cijena dojaviti u centralnu evidenciju nadležnom organu za cijene, koji je djelovao u sklopu općinskog odjela za gospodarstvo, a mogli si ih primjenjivati tek nakon evidentiranja u službenim evidencijama.

Turistički razvoj utjecao je i na urbano transformaciju obalnog pojasa (npr. izgradnja marine u Portorožu, uređenje obalnog šetališta) i porast broja manjih prehranbenih objekata u neposrednom obalnom pojasu u drugoj polovici osamdesetih godina¹⁸⁴. Broj PUO-ova u razdoblju 1976. do 1985. prikazujemo na grafikonu 3.

Cjenik jela za kategoriju B u sezoni 1986. zorno prikazuje

Graf 3: Število PGO v obdobju 1976–1985¹⁸⁵
 Grafikon 3: Broj PUO-ova u razdoblju od 1976. do 1985.¹⁸⁵

obložena jajčca, jastog Bellevue, francoska solata itd.); juhe (consomme-ji, juha Pavese, hladna sadna juha itd.); tople začetne jedi (različne omlete, možgani s parmezanom, rižote, testenine, beluši na poljski način itd.); ribe (na buzari, plošči, školjke, sladkovodni raki, žabji kraki itd.); jedi po naročilu (zrezki, obloženi Chateaubriand, rumpsteak Mirabeau, file mignon Maitre d'hotel, bržole, pečeni odojek in janček itd.); jugoslovanske specialitete (đulbastija, srbsko nabodalo, srbski krožnik, mučkalica, čevapčići itd.); prikuhe; solate; kompoti; sladice (solnograški žličniki, omleta presenečenja, potica itd.), siri (Tolminski, Bel Paese itd.); sladoledi in kupe (Breskva Melba); sadje. Iz ponudbe je razvidno, da je ponudba v kategoriji B vključevala zelo pester izbor jedi.¹⁸⁶ Med temi je zaslediti tako delikatese (kaviar); cenene jedi (jedi iz drobovine); specialitete balkanske kuhinje (đulbastija); klasične gastronomske specialitete (Rumpsteak Mirabeau) ter nekatere pozabljene jedi (sladkovodni raki, Solnograški žličniki), ki jih danes ne zasledimo več v gastronomski ponudbi.

Ker je TOP Portorož skrbel za celovit razvoj gostinske ponudbe posameznih TOZD-ov, je le-ta poleg diferenciacije ponudbe¹⁸⁷ v posameznih obratih vključevala tudi različne turistično- gastronomske pakete (npr. pikniki

raznolikost ponude jela. U nastavku navodimo samo neka, jer smatramo da odražavaju specifičnost gastronomske ponude promatranog razdoblja: hladna predjela (kavijar, tatarski biftek, šunka s hrenom, mađarska salama, obložena jaja, jastog Bellevue, francuska salata itd.); juhe (consomme, juha Pavese, hladna voćna juha itd.); topla predjela (različiti omleti, mozak s parmezanom, rižoti, tjestenine, šparoge na poljski način itd.); ribe (na buzaru, na žaru, školjke, slatkovodni rakovi, žablji kraci itd.); jela po narudžbi (odresci, obloženi Chateaubriand, ramstek Mirabeau, filet mignon Maitre d'hotel, goveda pečenica, pečeni odojak i janjetina itd.); jugoslavenski specijaliteti (đulbastija, srpski ražnjići, srpski tanjur, mučkalica, čevapčići itd.); kuhano povrće; salate; kompoti; deserti (Salzburg knedle, omlet iznenađenja, savijača itd.), sirevi (Tolminski, Bel Paese itd.); sladoledi i kupovi (Breskva Melba); voće. Evidentno je da je ponuda u kategoriji B uključivala vrlo raznolik izbor jela¹⁸⁶. Među njima se mogu pronaći delikatese (kavijar); jeftina jela (jela od iznutrica); specijaliteti balkanske kuhinje (đulbastija); klasični gastronomski specijaliteti (ramstek Mirabeau) te neka zaboravljena jela (sladkovodni rakovi, Salzburg knedle) koja danas više ne možemo pronaći u gastronomskoj ponudi.

Budući da je TOP Portorož vodio brigu o cjelovitom

v Rižani, folklorni in tematski večeri, prodaja izdelkov domače obrti, nakup vina in žganja od lokalnih proizvajalcev itd.) in prireditve (npr. solinarski praznik, ribiški praznik).¹⁸⁸ Posebej so promovirali tematska in gastronomska doživetja v posameznih prehrabnih obratih, kot npr.: restavracija Marina (ribje specialitete), restavracija Flambe Fondue (flambirane jedi), restavracija Jadran (domača kuhinja), restavracija Rižana (postrvi), restavracija Plaža (jugoslovanske specialitete), gostišče Lipica (kraška kuhinja), gostilna Pri Jami (žabji kraki in bikovi prašniki) itd.¹⁸⁹ Celostni strateški in marketinški pristop se je odražal tudi v uvedbi istoimenske hišne pijače »TOP«, ki so jo v sodelovanju z Drogo Portorož na trg plasirali že leta 1984.

4.4. Razvoj prehrabnega gostinstva v devetdesetih letih

Razpad Jugoslavije leta 1991 je zelo slabo vplival na razvoj prehrabnega gostinstva, saj se je število obratov po letu 1991 močno zmanjšalo. Število PGO v obdobju od leta 1986 do leta 1994 prikazujemo na spodnjem grafu (Graf 4).¹⁹⁰

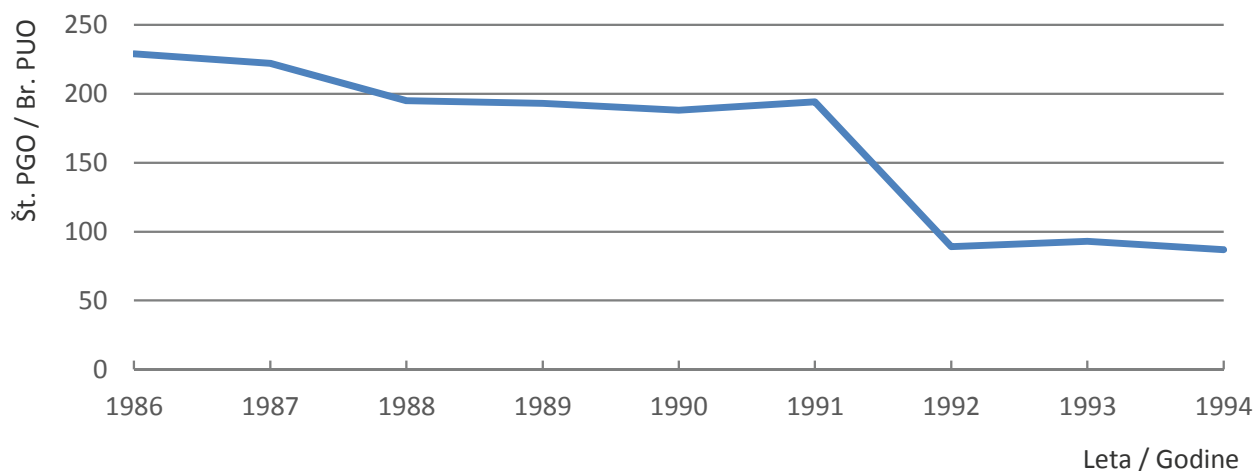
razvoju ugostiteljske ponude pojedinih OOUR-ova, osim diferencijacije ponude,¹⁸⁷ u pojedinim je objektima uključivala i različite turističko-gastronomске pakete (npr. piknici u Rižani, folklorne i tematske večeri, prodaja proizvoda domaćeg obrta, kupnja vina i rakije od lokalnih proizvođača itd.) i događaje (npr. praznik solana, ribarski praznik)¹⁸⁸. Posebno su promovirani tematski i gastronomски doživljaji u pojedinim prehrabnim objektima, npr.: restoran Marina (riblji specijaliteti), restoran Flambe Fondue (flambirana jela), restoran Jadran (domaća kuhinja), restoran Rižana (pastrve), restoran Plaža (jugoslavenski specijaliteti), pansion Lipica (kraška kuhinja), gostionica Pri Jami (žablji kraki i bikovi testisi) itd.¹⁸⁹. Integrirani strateški i marketinški pristup odražavao se i u uvođenju istoimenog kućnog pića „TOP“, koje je u suradnji s Drogom Portorož na tržište plasirano već 1984. godine.

4. 4. Razvoj prehrabnog ugostiteljstva u devedesetim godinama 20. stoljeća

Razpad Jugoslavije 1991. godine vrlo je loše utjecao na razvoj prehrabnog ugostiteljstva, zato što da se broj objekata nakon 1991. godine značajno smanjio. Broj PUO-ova u razdoblju od 1986. do 1994. godine prikazujemo na grafu u nastavku (grafikon 4).¹⁹⁰

Graf 4: Število PGO v obdobju 1986–1994

Grafikon 4: Broj PUO-ova u razdoblju od 1986. do 1994.

O većjih vsebinskih spremembah na trgu prehranbnega gostinstva v Sloveniji lahko govorimo šele sredi devetdesetih let, ko se pojavijo strukturne spremembe, ki jih prinese uvajanje tržnega gospodarstva, in proces privatizacije. Poudariti velja, da je bil nov Zakon o gostinstvu¹⁹¹ sprejet šele leta 1995 (do takrat je bila v veljavi zakonodaja SFRJ). Zakon je prinesel nekaj novosti – nova klasifikacija obratov, spremenjeni pogoji za opravljanje dejavnosti itd. Z vidika preučevanja razvoja prehranbnega gostinstva pa glavno hibo predstavlja pomanjkanje statističnih podatkov. Statistični urad Republike Slovenije (v nadaljevanju: SURS) je leta 1994 prenehal s sistematičnim spremljanjem števila prehranbnih gostinskih obratov po vrstah in krajih, zato podatki o številu gostinskih obratov po tem obdobju niso na voljo.

Uvajanje tržnega gospodarstva se je kazalo predvsem v hitrem spreminjanju – prilagajanju koncepta ponudbe in novih vrstah gostinskih obratov. Veliko obstoječih prehranbnih gostinskih obratov je svojo ponudbo obogatilo s ponudbo prigrizkov in sendvičev. Pojavile so se številne prodajalne kruhkov in sendvičev t. i. (paninoteke), po angleškem modelu pa tudi »pubi«. Vse večje število obratov je v svojo ponudbo uvedlo možnost hitrega prehranjevanja, pojavila se je možnost dostave hrane na dom (storitve cateringa), obrati, ki tradicionalno niso nudili hrane (npr. bari), so v svojo ponudbo intenzivno vključevali ponudbo prigrizkov in malic. Sočasno se je tudi večina restavracij skušala prilagajati povpraševanju, kar je privedlo do nekaterih novih oblik ponudbe. Tako so se pojavile različne kombinacije picerije in restavracije, restavracije in grila itd. Restavracije so začele v svojo ponudbo uvrščati različne vrste kuhinj (etnično, kreativno, slow food itd.). Številne tradicionalne (kmečke) gostilne so se vse bolj poistovetile z restavracijami – tako po obliki nujenih storitev kot tudi po cenah. Postale so neke vrste »lažne gostilne«. Na poslovanje prehranbnih gostinskih obratov je pomembno vplivala bližina Italije in visoka kupna moč Tržačanov.

O večim sadržajnim promjenama na tržištu prehranbnog ugostiteljstva u Sloveniji možemo govoriti tek sredinom devedesetih godina 20. stoljeća, kada su se pojavile strukturne promjene koje donose uvođenje tržišnog gospodarstva i proces privatizacije. Valja napomenuti da je novi Zakon o ugostiteljstvu¹⁹¹ usvojen tek 1995. godine (do tada je na snazi bilo zakonodavstvo SFRJ). Zakon je donio nekoliko novosti – nova klasifikacija objekata, promjena uvjeta za obavljanje djelatnosti itd. U pogledu proučavanja razvoja prehranbnog ugostiteljstva glavnu manu predstavlja nedostatak statističkih podataka. Statistički ured Republike Slovenije (u nastavku: SURS) 1994. godine prestao je sa sustavnim praćenjem broja prehranbnih ugostiteljskih objekata po vrstama i mjestima, zato podaci o broju ugostiteljskih objekata nakon tog razdoblja nisu raspoloživi.

Uvođenje tržišnog gospodarstva odražavalo se prije svega u brzim promjenama – prilagodbi koncepta ponude i novih vrsta ugostiteljskih objekata. Veliki je broj postojećih prehranbnih ugostiteljskih objekata svoju ponudu obogatio ponudom grickalica i sendviča. Pojavile su se brojne prodavaonice peciva i sendviča (paninoteke), a po engleskom modelu i »pubovi«. Sve je veći broj objekata u svoju ponudu uveo mogućnost brze prehrane, a pojavila se i mogućnost dostave hrane na kućnu adresu (usluge cateringa); objekti koji tradicionalno nisu nudili hranu (npr. Bari) u svoju su ponudu intenzivno uključivali ponudu grickalica i marenda. Istodobno se većina restorana pokušavala prilagođavati potražnji, što je dovelo do nekih novih oblika ponude. Tako su se pojavile različite kombinacije pizzerije i restorana, restorana i grilla itd. Restorani su svoju ponudu obogatili različitim vrstama kuhinja (etničkom, kreativnom, Slow food itd.). Brojne su se tradicionalne (seoske) gostionice sve više poistovjećivale s restoranima – kako po obliku ponuđenih usluga, tako i po cijenama. Postale su svojevrsne »lažne gostionice«. Na poslovanje prehranbnih ugostiteljskih objekata značajno je utjecala bližina Italije i visoka kupovna moć Trščana.

4.5 Trg prehrabnega gostinstva po vstopu v EU

Vstop v Evropsko unijo leta 2004 je imel na trg prehrabnega gostinstva tako pozitivne kot negativne vplive. Med negativnimi vplivi velja izpostaviti uvedbo evra leta 2007, kar je slabo vplivalo na poslovanje prehrabnih gostinskih obratov.¹⁹² Uvedba evra je vplivala na dvig nabavnih in prodajnih cen ter na upad cenovne konkurenčnosti, ki je bila predvsem posledica ugodnega menjalnega tečaja med italijansko liro in slovesnkim tolarjem (takratnih valut).

Med prednostmi vstopa v evrsko območje velja izpostaviti ponovno uvedbo spremljanja števila poslovnih subjektov, ki se ukvarjajo s prehrabnim gostinstvom. Leta 2008 je bila uvedena nova metodologija spremljanja poslovnih subjektov glede na standardno klasifikacijo dejavnosti (SKD), ki je skladna s klasifikacijo EU.¹⁹³ Problem nove metodologije predstavlja dejstvo, da poslovne evidence niso skladne z nacionalno zakonsko klasifikacijo prehrabnih gostinskih obratov ter s prehodno metodologijo, zaradi česar podatki medsebojno ne moremo v celoti primerjati. Število PGO na Obali¹⁹⁴ med leti 2008 in 2012, glede na SKD, prikazujemo na spodnjem grafu.¹⁹⁵

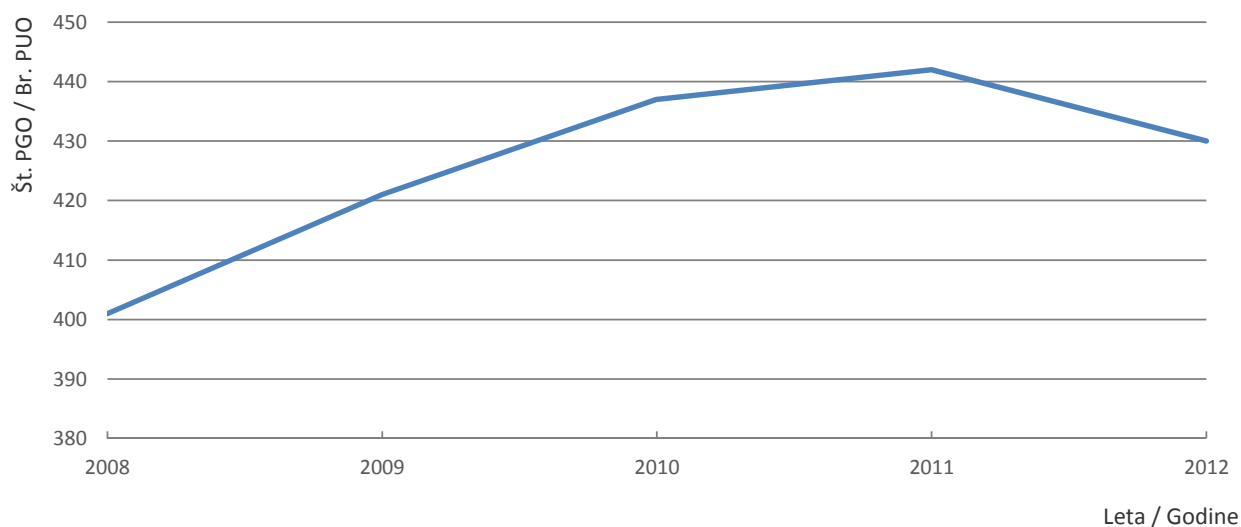
4.5 Tržište prehrabnega ugostiteljstva nakon ulaska u EU

Ulazak u Europsku uniju 2004. godine na tržište prehrabnega ugostiteljstva imao je i pozitivne i negativne utjecaje. Među negativnim utjecajima valja istaknuti uvođenje eura 2007. godine, što je loše utjecalo na poslovanje prehrabnih ugostiteljskih objekata¹⁹². Uvođenje eura utjecalo je na povećanje nabavnih i prodajnih cijena te na pad cenovne konkurentnosti, koja je prije svega bila posljedica povoljnog tečaja između lire i tolara (tadašnjih valuta).

Među prednostima ulaska u eurozonu valja naglasiti ponovno uvođenje praćenja broja poslovnih subjekata koji se bave prehrabnim ugostiteljstvom. Godine 2008. uvedena je nova metodologija praćenja poslovnih subjekata s obzirom na standardnu klasifikaciju djelatnosti (SKD), koja je u skladu s klasifikacijom EU-a¹⁹³. Problem nove metodologije predstavlja činjenica da poslovne evidencije nisu u skladu s nacionalnom zakonskom klasifikacijom prehrabnih ugostiteljskih objekata i s prehodnom metodologijom, zbog čega podaci nisu međusobno u potpunosti usporedivi. Broj PUO-ova na obali¹⁹⁴ između 2008. i 2012. godine, s obzirom na SKD, prikazujemo na grafikonu u nastavku¹⁹⁵.

Graf 5: Število PGO v obdobju 2008–2012

Grafikon 5: Broj PUO-ova u razdoblju od 2008. do 2012.

Iz Grafa 5 je razvidno, da se je število PGO na območju treh obalnih občin do leta 2011 konstantno povečevalo, nakar je opazen upad števila le-teh. Predvidevamo, da je upad trenda predvsem posledica ekonomske recesije. Dodatno težavo predstavlja slaba ekonomska situacija tako v Sloveniji kot v sosednji Italiji, saj je bila v preteklosti večina gostov v obalnih prehrabnih obratih italijanske narodnosti. K lažjemu razumevanju delovanja trga prehrabnega gostinstva je pripomogel porast števila znanstvenih raziskav s področja prehrabnega gostinstva v zadnjem desetletju.¹⁹⁶ Iz raziskav¹⁹⁷ je razvidno, da je večina prehrabnih gostinskih obratov na slovenski obali v lasti gostincev, ki z njimi tudi upravljajo. Velikih mednarodnih korporacij, ki delujejo po sistemu franšizinga, je na Obali zelo malo (npr. McDonalds v Kopru). Poudariti velja nekatera relevantna dejstva, ki izhajajo iz omenjenih raziskav in odražajo trenutno stanje v prehrabnem gostinstvu: deficitarnost gostinskih poklicev, slaba motivacija zaposlenih, slabo plačilo osebja, sezonska nihanja zaposlenosti, visok delež delovne sile predstavljajo nekvalificirani študentje in dijaki, majhna specializacija ponudbe, majhna vključenost slovenskih tradicionalnih jedi v ponudbo PGO, stroga higienska pravila (HACCP), slaba povezanost ponudnikov gostinskih storitev, premajhen poudarek na zaščitenem geografskem poreklu, nizke cene gostinskih storitev. Pereč problem na področju razvoja gastronomije predstavlja zapuščina tranzicije in nepregledne privatizacije po osamosvojitvi, saj je veliko število hotelskih hiš v slabi finančni situaciji, kar posledično vpliva na razvoj hotelske ponudbe (predvsem razvoj gastronomije v hotelih) ter razvoj destinacije, ki se odraža v strukturi in kupni moči turistov. Ugotavljamo, da na slovenski obali še vedno prevladuje gastronomska moda hitrega prehranjevanja, saj so PGO, ki nudijo malice, testenine, pico in kavo povsod močno razširjeni.

Grafikon 5 prikazuje konstantni rast broja PUO-ova na področju triju obalnih općina do 2011. godine, nakon čega se može primijetiti pad njihova broja. Predviđamo da je pad trenda prije svega posljedica ekonomske recesije. Dodatni problem predstavlja loša ekonomska situacija u Sloveniji, kao i u susjednoj Italiji, s obzirom na to da je u prošlosti većina gostiju u obalnim prehrabnim objektima bila talijanske nacionalnosti. Lakšem razumijevanju djelovanja tržišta prehrabnog ugostiteljstva pripomogao je porast broja znanstvenih istraživanja iz područja prehrabnog ugostiteljstva u zadnjem desetljeću¹⁹⁶. Iz istraživanja¹⁹⁷ je evidentno da je većina prehrabnih ugostiteljskih objekata na slovenskoj obali u vlasništvu ugostitelja, koji njima i upravljaju. Velikih međunarodnih korporacija, koje djeluju po sistemu franšiza, na obali je vrlo malo (npr. McDonald's u Kopru). Valja naglasiti neke relevantne činjenice koje proizlaze iz navedenih istraživanja i odražavaju trenutno stanje u prehrabnom ugostiteljstvu: deficitarnost ugostiteljskih profesija, slaba motivacija zaposlenih, niske plaće osebja, sezonske oscilacije zaposlenosti, velik udio radne snage predstavljaju nekvalificirani studenti i đaci, niska specijalizacija ponude, niska uključenost slovenskih tradicionalnih jela u ponudu PUO-ova, stroga pravila higijene (HACCP), loša povezanost ponuditelja ugostiteljskih usluga, premalen naglasak na zaštićenom geografskom podrijetlu, niske cijene ugostiteljskih usluga. Gorući problem u području razvoja gastronomije predstavlja ostavština tranzicije i nepregledne privatizacije nakon osamostaljenja, jer je veliki broj hotelskih kuća u lošoj financijskoj situaciji, što posledično utječe na razvoj hotelske ponude (prije svega na razvoj gastronomije u hotelima) te razvoj destinacije koji se odražava u strukturi i kupovnoj moči turista. Utvrđujemo da na slovenskoj obali još uvijek prevladava gastronomska moda brze prehrane, budući da su PUO-ovi koji nude marende, tjestenine, pizzu i kavu posvuda vrlo rašireni.

Zaključek

Kljub temu, da področje prehrabnega gostinstva v preteklosti ni bilo sistematično urejeno, menimo, da smo na osnovi razpoložljivega gradiva naredili dovolj jasen pregled zgodovine prehrabnega gostinstva na obalnem območju slovenske Istre. Pregled razvoja prehrabnega gostinstva je pokazal, da je v zapletenih družbeno-političnih razmerah, predvsem v obdobju med obema vojnama ter po drugi sv. vojni, število gostinskih obratov hitro upadlo. V stabilizaciji političnih in gospodarskih razmer se je dejavnost hitro ponovno razširila in prilagodila povpraševanju. Organiziranost, predvsem pa ponudba prehrabnih gostinskih obratov sta v preteklosti prevzemali različne oblike poslovanja in koncepte ponudbe, ki so odražali vsakokratne razmere v družbi. Ugotavljamo, da je turistično (hotelsko) prehrabno gostinstvo predvsem delovalo kot odraz (ogledalo) turistične ponudbe destinacije, ki se je oblikovala skladno s povpraševanjem, na katerega so vplivale vsakokratne gospodarske, družbeno-politične in modne smernice v družbi. V tem kontekstu je turistično prehrabno gostinstvo s prilagajanjem konceptov ponudbe vsakokratni oblasti in prevladujočim segmentom gostov sledilo spremembam na trgu in je bilo odraz razvitosti destinacije. Povsem nasprotno pa lahko trdimo za neturistično prehrabno gostinstvo, ki je bilo primarno namenjeno lokalnemu prebivalstvu. Le-to je bilo v različnih zgodovinskih obdobjih center družbenega dogajanja. Gostinski obrati so bili prostor zabave, srečanj, debat, razvrata in upornišva. Lahko bi rekli, da so bili ti prehrabni obrati tako center, kot ogledalo vsakokratnega družbeno-političnega dogajanja, zato jih lahko označimo za simbol upornišva in pregovorne trme Istranov.

Razvoj prehrabnega gostinstva je pomembno zaznamovalo obdobje po razpadu A-O (od začetka prve svetovne vojne) do priključitve cone B k Jugoslaviji l. 1954, ki je predstavljalo več kot 40-letni zastoj razvoja turizma in gostinstva. Ugotavljamo, da sta v obdobju socialistične Jugoslavije (po letu 1954) turizem in prehrabno gostinstvo razvojno dosegla in preseгла vse (čeprav v konceptu masovnega turizma), kar je bilo do tedaj storjenega pod cesarsko Avstrijo, fašistično Italijo ali kasneje v obdobju

Zaključak

Unatoč tome što područje prehrabnog ugostiteljstva u prošlosti nije bilo sustavno uređeno, smatramo da smo na temelju raspoložive građe napravili dovoljno jasan pregled povijesti prehrabnog ugostiteljstva na obalnom području slovenske Istre. Pregled razvoja prehrabnog ugostiteljstva pokazao je da je u kompleksnim društveno-političkim uvjetima, prije svega u razdoblju između dvaju ratova te nakon drugog svjetskog rata, broj ugostiteljskih objekata brzo pao. Stabilizacijom političke i gospodarske situacije djelatnost se ponovno brzo raširila i prilagodila potražnji. Organiziranost, a prvenstveno ponuda prehrabnih ugostiteljskih objekata u prošlosti je preuzimala različite oblike poslovanja i koncepte ponude, koji su odražavali trenutačne okolnosti u društvu. Utvrđujemo da je turističko (hotelsko) prehrabno ugostiteljstvo prije svega djelovalo kao odraz (ogledalo) turističke ponude destinacije, koja se oblikovala u skladu s potražnjom i na koju su utjecali trenutačni gospodarski, društveno-politički i modni trendovi u društvu. U tom je kontekstu turističko prehrabno ugostiteljstvo s prilagodbom konceptata ponude trenutačnoj vlasti i prevladavajućim segmentima gostiju pratilo promjene na tržištu te je bilo odraz razvijenosti destinacije. Upravo suprotno možemo tvrditi za neturističko prehrabno ugostiteljstvo, koje je bilo primarno namijenjeno lokalnom stanovništvu. U različitim je povijesnim razdobljima bilo centar društvenog događanja. Ugostiteljski objekti bili su prostor zabave, susreta, rasprava, razvrata i buntovništva. Mogli bismo reći da su ti prehrabni objekti bili središte, kao i ogledalo trenutačnih društveno-političkih događanja, stoga ih možemo označiti simbolom buntovništva i poslovične tvrdoglavosti Istrana.

Razvoj prehrabnog ugostiteljstva značajno je obilježilo razdoblje nakon raspada A-U (od početka 1. svjetskog rata) do priključenja zone B Jugoslaviji 1954. godine, koje je predstavljalo više od 40 godina zastoja u razvoju turizma i ugostiteljstva. Utvrđujemo da su u razdoblju socijalističke Jugoslavije (nakon 1954. godine) turizam i prehrabno ugostiteljstvo razvojno dostigli i premašili sve (iako u konceptu masovnog turizma) što je do tada bilo učinjeno

samostojne Slovenije (po letu 1991). To dokazuje, kako pomembno je celovito pristopiti k razvoju te dejavnosti, pri čemer mora strateško razvojno vlogo odigrati država, razvoj le-te pa ne sme in ne more biti odvisen od samovolje vsakokratne politične oblasti ali lastnikov posameznih gostinskih obratov. Trg prehrabnega gostinstva se nenehno spreminja. Je dinamičen, zapleten in velikokrat težko predvidljiv. Na gostinsko ponudbo vplivajo številni okoljski dejavniki, zato je pomembno, da gostinci pozorno sledijo in se prilagajajo spremembam, ki vplivajo na povpraševanje. V obdobju trenutne gospodarske negotovosti je zato pomembno, da se menedžerji gostinskih obratov zazrejo v preteklost – v zgodovino polno izzivov, problemov pa tudi rešitev. Ne glede na težave in izzive, s katerimi se je prehrabno gostinstvo v preteklosti srečevalo, se je dejavnost vedno znala prilagoditi in obstati. Pričujoča raziskava naj bo tudi spodbuda raziskovalcem za nadaljnje preučevanje tega področja, podjetnikom pa pomoč za razvoj promocijskih in produktnih aktivnosti, povezanih z bogato dediščino prehrabnega gostinstva v slovenski Istri.

pod carskom Avstrijom, fašističkom Italijom ili kasnije u razdoblju samostalne Slovenije (nakon 1991. godine). To dokazuje kako je važno cjelovito pristupiti razvoju te djelatnosti, pri čemu stratešku razvojnu ulogu mora odigrati država, a njezin razvoj ne smije i ne može ovisiti o samovolji trenutne političke vlasti ili vlasnika pojedinih ugostiteljskih objekata. Tržište prehrabnog ugostiteljstva neprestano se mijenja. Dinamično je, složeno i često teško predvidivo. Na ugostiteljsku ponudu utječu brojni ekološki čimbenici, zato je važno da ih ugostitelji pažljivo prate te se prilagođavaju promjenama koje utječu na potražnju. U razdoblju trenutne gospodarske nesigurnosti zato je važno da menadžeri ugostiteljskih objekata zavire u prošlost – u povijest prepunu izazova, problema, ali i rješenja. Bez obzira na probleme i izazove s kojima se prehrabno ugostiteljstvo u prošlosti susretalo, djelatnost se uvijek znala prilagoditi i opstati. Ovo istraživanje neka također bude poticaj istraživačima za daljnje proučavanje tog područja, a poduzetnicima pomoć za razvoj promotivnih i proizvodnih aktivnosti povezanih s bogatim nasljeđem prehrabnog ugostiteljstva u slovenskoj Istri.

Opombe

- 1 Turistično prehrabno gostinstvo predstavlja predpogoj za turizem, medtem ko neturistično izvira iz porabe lokalnih prebivalcev.
- 2 Kulinarika označuje znanje pripravljanja in ponujanja jedi, tudi kuharske veščine. Izraz je ožji od besede gastronomija, ki vključuje tako hrano in pijačo. Izraz gastronomija v prispevku označuje kulturo prehranskih načinov in navad v različnih obdobjih zgodovinskega razvoja.
- 3 Pred odkritjem Amerike (pred letom 1492).
- 4 Po odkritju Amerike.
- 5 Tradicionalna istrska živila so upodobljena tudi na znamenitih freskah v cerkvi sv. Trojice v Hrastovljah iz leta 1490.
- 6 Alberto Pucer, *Ko zadiši po Istrski kuhinji: Istrska kuhinja od A - Ž* (Kmečki glas, 2011).
- 7 Tradicionalni istrska pinca.
- 8 Osmice so se ohranile tudi na vseh vinorodnih področjih Primorske. Pravica do osmice izhaja iz časov cesarja Karla V. Habsburškega (16. stoletje).
- 9 Zanimivo je, da do polovice 20. st. silvestrovanja v Istri niso praznovali. Šele kasneje se pričakovanje novega leta, tudi v vaških gostilnah ob jedači in pijači, uveljavi kot del ljudske folklore.
- 10 Pucer, *Ko zadiši po Istrski kuhinji*.
- 11 Pucer, A., *Portorož-100 let organiziranega turizma v Portorožu. Katalog k razstavi Pokrajinskega arhiva Koper 1985*. (Koper: Pokrajinski arhiv, 2010).
- 12 „SI PAK PI 9 Statuti Pirana 1307“.
- 13 Pucer (2011) navaja, da je najverjetneje šlo za igro podobno šahu.
- 14 Marjan Rožac in Alberto Pucer, *Piranske notarske pergamentne listine: Predbeneško obdobje 1173-1283. Del I* (Koper: Pokrajinski arhiv, 2010).
- 15 Povzetek vsebine listine iz leta 1173: Oglejski patriarh Voldoricus podari samostanu v Beligni, opatu Richerusu in njegovim naslednikom - posestvo pri Piranu v Istri. Patriarh si tudi zagotovi zase in svoje naslednike spodoben sprejem in oskrbo v hospiciju (prenočišče in prehrano), če bi se kdaj primerilo, da bi prišel v te kraje.
- 16 Pucer, A., *Portorož-100 let organiziranega turizma v Portorožu. Katalog k razstavi Pokrajinskega arhiva Koper 1985*.
- 17 Pucer, *Ko zadiši po Istrski kuhinji*.
- 18 Vanda Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola. 2. Obdobje od 1849-1900*. (Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 1979).
- 19 OLO Piran, „Kratek oris razvoja turistične dejavnosti v občini Piran“ (Občinski ljudski odbor Piran, 1958), Osebni fond Tomija Brezovca.
- 20 Alja Brglez, Mateja Gale, Polona Pagon, in Jurij Auer. *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace*. (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2005).
- 21 Ivan Blažević, *Povijest Turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: IRO Otokar Keršovani, 1987).
- 22 Hrvaška in Slovenija sta imela leta 1880 imela v prehrabnih gostinskih obratih (Krčmah, gostilnah, kavarnah) zaposlenih 3.923 delavcev (2.616 moških in 1.307 žensk).
- 23 Za prevladujočo gospodarsko dejavnost je veljal ribolov.
- 24 V Kopru so bili trije, v Piranu pa štirje.
- 25 Blažević, *Povijest Turizma Istre i Kvarnera*.
- 26 Popis (seznam) prehrabnih gostinskih obratov nismo zasledili.
- 27 „SI PAK KP 7, t.e. 39, a.e. 2198. Seznam obrtnikov v Kopru, Koper, 1854.“
- 28 „AST, ATTI GENERALI VOL. III, t.e. 2254, a.e. 1083, Sprememba statuta za gostilničarje in točaje, Trst, 9.10.1906, 9. oktober 1906“.

- 29 „SI PAK KP 7, t.e. 95, Pravila za mesarje, Koper, 1870.“
- 30 „SI PAK KP 7, t.e. 98, Pravila za lov na ptice, Koper, 1870.“
- 31 „SI PAK KP 7, t.e. 153, Opis užitnih in strupenih gob, Koper, 1878.“
- 32 „SI PAK KP 7, t.e. 168, Pravilnik o požarni varnosti, Koper, 1880.“
- 33 „AST, ATTI GENERALI VOL. III, t.e. 2256, a.e. 1654/72a, Obrtno dovoljenje za slaščičarno Trampus, Trst, 26.11.1906, 26. november 1906.“
- 34 „SI PAK KP 7, t.e. 206, a.e. 3571. Obtožbe proti učiteljiščnikom, Koper, 1882.“
- 35 Josip Krmptič, „Ročni kažipot po Goriškem, Trstu in Istri za 1898“, (Gorica: Goriška tiskarna, 1898). <http://www.europeana.eu/portal/record/92055/D4DEF6839A97627C0DC9FF19850F7E8429EEB446.html>.
- 36 Beseda Mokka je nemško ime za jemensko pristanišče Mocha, iz katerega so uvažali najbolj kakovostna kavna zrna.
- 37 Kay Fröhlich, Werner Meisinger, in Rudolf Novak, *Café Central: Wiener Genussskultur Einst und Jetzt*, Auflage: 2., (Wien: Palais Events Veranstaltungen, 2013).
- 38 Krmptič, „Ročni kažipot po Goriškem, Trstu in Istri za 1898, 82.
- 39 „SI PAK KP 6, t.e. 190, a.e. 1644. Statuti della Societa del caffè della Loggia, Trst, 21. junij 1862.“
- 40 Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola. 2. Obdobje od 1849-1900, 91.*
- 41 Vanda Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola. 1775 - 1848. Del I* (Koper: Pokrajinski arhiv, 1977).
- 42 Osebni fond Tomi Brezovec, 2014, Portorož.
- 43 „Koper –Kavarna Loža“, *Europeana*, dostopano 06. julij 2014. http://www.europeana.eu/portal/record/2022501/Default.aspx_module_7_id_3462.html.
- 44 „Caffè Central Isola“, dostopano 08. julij 2014, <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=14897>.
- 45 Dunajska kuhinja predstavlja kombinacijo jedi nacionalnih kuhinj narodov A-O monarhije.
- 46 Fröhlich, Meisinger, in Novak, *Café Central*.
- 47 Glede na zapiske (Blažević, str. 157) iz drugih, turistično bolj razvitih istrskih mest lahko predvidevamo, da so bile gostilne prvenstveno namenjene lokalnemu prebivalstvu in izletnikom (predvsem Tržačanom).
- 48 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera, 169.*
- 49 Isto, 133.
- 50 „SI PAK KP 6, t.e. 316, Prošnja za postavitve zasebnega bifeja Buffet alla Muda, Koper, 21. junij 1911.“
- 51 Vanda Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola: Obdobje od 1901 - 1918. Del III.* (Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 1980).
- 52 „SI PAK KP 6, t.e. 190, Bollettino statistico mensile della citta di Trieste e suo territorio, Trst, 31. december 1880.“
- 53 Pred prvo svetovno vojno so zgradili igralnico, več manjših hotelov, približno sto vil, boljšo cesto, zdravstveni dom, gostišča in kavarne, delovali so pa so tudi frizerji, fotografi, nosači, pošta itd. Prirejali so razna športna tekmovanja, razne kulturne in zabavne prireditve ter izlete.
- 54 „SI PAK KP 178, t.e. 12, a.e. 50, Gostinstvo in turizem v koprščini. Koper, 23. september 1955.“
- 55 Petra Kavrečič, „Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož: začetki modernega turizma na severnem Jadranu“, *Kronika* 57 (2009), 113–28, 57.
- 56 *Portorož.*
- 57 Kavrečič, „Biseri avstrijske riviere“.
- 58 „Osebni fond Tomi Brezovec, 2014, Portorož.“
- 59 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera.*
- 60 To so bili: Villa Tartini, Santo Spirito, Penzion Strunjan.
- 61 Jeršič Matjaž v Orožen Adamič, Milan Zborovanje slovenskih geografov idr., ur, *Primorje: zbornik 15. zborovanja slovenskih geografov, Portorož, 24.-27. oktobra 1990* (Ljubljana: Zveza geografskih društev Slovenije, 1990), 221.

- 62 „Osebni fond Alberto Pucer, 2014, Portorož.“
- 63 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera*.
- 64 Blažević (str. 167) navaja, da so v Poreču prvi tečaj za kuharice organizirali že pred 1. sv. Vojno. Trajal je od 1.11. 1912 do 1.2.1913.
- 65 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera*.
- 66 Isto., 124.
- 67 Jedi v meniju s petimi hodi so zapisane v francoskem jeziku. Imena jedi, zaradi slabe ohranjenosti teksta, nismo prevajali.
- 68 Veliko čehov je bilo tudi v Trstu, kjer so bili upravitelji številnih hotelov, restavracij in gostiln. Številni so zaposlovali češke kuharje, natakarje in pomožno gostinsko osebje.
- 69 Leta 1906 je bila v Portorožu s češkim kapitalom zgrajena Vila Milada, kjer je goste sprejemal češki zdravnik, v čeških rokah pa sta bila tudi portoroška hotela Hotel Pensione Adria z depandanso, Hotel Pensione Casarossa in istoimenska Villa s stanovanji, kjer si je bilo mogoče kuhati.
- 70 Kavrečič, „Biseri avstrijske riviere“, 184.
- 71 Isto. str. 196.
- 72 Bezek Vanda, *Analitčni inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. Del 4.* (Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 1984).
- 73 Nanaša se na območje celotne obale oz. mesta Koper, Izolo, Portorož in Piran.
- 74 Med obrati so navedeni: hoteli (alberghi), kavarne (caffè), gostilne (trattorie), pivnice (bottiglierie), restavracije (ristoranti), bari (bars) ter »osterie« in »betole«, ki jih pogovorno umeščamo med gostilne, vendar so med obrati očitno obstajale razlike.
- 75 Iz kasnejših zapisov iz leta 1930 lahko razberemo, da alkoholizma ni bilo mogoče zmanjšati.
- 76 „SI PAK KP 5, t.e. 123, a.e. 6, Dekret prefekta koprškega okrožja, Koper, 7. oktober 1923.“
- 77 Bezek Vanda, *Analitični inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. Del 4, 2.*
- 78 Isto, 33.
- 79 Isto, 43 - 57.
- 80 Popisi so narejeni zaradi obdavčitev in evidence hišnih števil.
- 81 Vanda Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola: Obdobje od 1930-1940* (Pokrajinski arhiv, 1988), 48.
- 82 Vanda Bezek, *Analitčni inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. Del 4.*
- 83 Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola*, 1988.
- 84 Tome Marinac, Bogdana. *Občina Izola*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1993.
- 85 „Buffet e osteria Bressan Isola“, dostopano 08. julij 2014., <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=14884>.
- 86 Bezek Vanda, *Analitčni inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. Del 4.*, 69.
- 87 Turisti so se glede informacij o cenah in nastanitvenih kapacitetah pisno obračali na občino in ne posamezne hotele.
- 88 Isto. 222.
- 89 Bezek Vanda, *Analitčni inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. Del 4*, 173.
- 90 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera*, 193.
- 91 Isto.
- 92 Isto, 196.
- 93 Ubaldo Bottizer, *Le vie del Istria: pubblicazione Turistico - Culturale*, 1, 6 (1928) <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-0GC3I3VY>.
- 94 Zakon o gostinskih objektih kraljevine SHS iz leta 1931 loči devet vrst obratov: hotele, penzione, domove, restavracije, kavarne, bifeje, gostilne, krčme (menze), narodne kuhinje (Blažević, 223).
- 95 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera*, 198.
- 96 Bezek Vanda, *Analitčni inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. Del 4*, 1

97 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera*, 211.

98 Zakonodaja iz leta 1938 je strogo prepovedala vsakršno izdajo in podaljševanje obrtnih dovoljenj pripadnikom židovskega rodu.

99 Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola*, 1988, 54.

100 Isto, 43.

101 Isto, 64.

102 Dekrete, ki se nanašajo na gospodarski razvoj cone B je izdajala VUJA, ki je bila odgovorna jugoslovanski vladi.

103 „SI PAK KP 24, OLO Koper,, t.e. 137, a.e. 351, Poročilo o delovanju oddelka za turizem IOLO od 15.9.1948 do 15.9.1949, Koper, 2. september 1949.“

104 Jure Gombač, „Oris reševanja nekaterih akutnih problemov pri obnovi gospodarstva v okraju Koper v desetletju po koncu druge svetovne vojne“, *Acta Histriae*, 14,2 (2006), 292-293.

105 Vlasta Beltram, „Povojni razvoj slovenske Istre - koprski okraj 1945-1947: (s poudarkom na delovanju organov ljudske oblasti)“, *Kronika* 37 (1989), 1–2.

106 „AS 278, fond Komite za turizem in gostinstvo vlade LRS, a.e. 295“.

107 Glažar v Arhivsko društvo Slovenije idr., ur, *Arhivsko gradivo s področja turizma in turistične dejavnosti ; Uporabnik in arhivsko gradivo: zbornik referatov* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1996), 21.

108 „SI PAK KP 23, t.e. 87, Istrski okrajni ljudski odbor IOLO, Gospodarski svet odseka za gradnje. Poročilo o delu 15.9.1948 - 31.12.1948, Koper, 5 januar 1949.“

109 Deborah Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, *Acta Histriae*, 13, 2 (2005), 395–422.

110 Gombač, „Oris reševanja nekaterih akutnih problemov pri obnovi gospodarstva v okraju Koper v desetletju po koncu druge svetovne vojne“, 288.

111 „SI PAK KP 178, t.e. 15, a.e. 74, Problematika gostinstva in turizma, Koper 1955.“

112 Beltram, „Povojni razvoj slovenske Istre - koprski okraj 1945-1947“, 114.

113 Gombač, „Oris reševanja nekaterih akutnih problemov pri obnovi gospodarstva v okraju Koper v desetletju po koncu druge svetovne vojne“, 288.

114 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“.

115 „SI PAK KP 24, OLO Koper, , t.e. 840, a.e. 362, Plačevanje takse za pridobitev dovoljenja za privatne gostilne, Sežana, 26.6.1958.“

116 „SI PAK KP 360, OLO Koper, Zavod za statistiko 1945-1965,, t.e. 36, a.e. 73, Poročilo o turizmu v coni B, Koper 21. avgust 1948.“

117 Državno podjetje Turist-hotel je bilo ustanovljeno že marca 1946, vendar se je podjetje kasneje decentraliziralo, manjše obrate pa so prevzeli ljudski odbori, tako je iz podjetja nastalo osem samostojnih enot (Repe v Razvoj turizma v Sloveniji, 1996, 158).

118 „AS 278, fond Komite za turizem in gostinstvo vlade LRS, a.e. 318“.

119 „SI PAK KP 360, OLO Koper, t.e. 494, Razvoj turizma v Jugoslovanski coni STT. Koper, 1951.“

120 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 400.

121 „SI PAK KP 360, OLO Koper, t.e. 494, Razvoj turizma v Jugoslovanski coni STT. Koper, 1951.“

122 Isto.

123 Beltram, „Povojni razvoj slovenske Istre - koprski okraj 1945-1947“.

124 Gombač, „Oris reševanja nekaterih akutnih problemov pri obnovi gospodarstva v okraju Koper v desetletju po koncu druge svetovne vojne“.

- 125 Repe v Franc Rozman in Žarko Lazarevič, *Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996), 159.
- 126 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 401.
- 127 Servis je bil leta 1951 ukinjen. Ustanovljena je bilo Združenje gostinskih podjetij, ki je imelo nalogo oskrbe gostinske mreže.
- 128 „SI PAK KP 24, t.e. 137, a.e. 351, Turizem in gostinstvo v Istrskem okrožju svobodnega tržaškega omrežja, b.d.“
- 129 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, , t.e. 137, a.e. 351, Poročilo poverjenišva za turizem in gostinstvo za leto 1950, Koper, 30. januar 1951.“
- 130 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, , t.e. 137, a.e. 351, Poročilo o delovanju oddelka za turizem IOLO od 15.9.1948 do 15.9.1949, Koper, 2. september 1949.“
- 131 „SI PAK KP 24, ,IOLO Koper, , t.e. 118, a.e. 323, Poročilo o delu tov. Kržičeve, referenta za turizem, v avgustu 1950, Koper, 1. september 1950.“
- 132 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 137, a.e. 351, Turizem in gostinstvo v Istrskem okrožju svobodnega tržaškega omrežja, b.d.“
- 133 Isto.
- 134 Po Jugoslovanskem vzoru se uvaja koncept socialističnega zakupa. Gostišča niso smela imeti več kot pet zaposlenih.
- 135 „SI PAK KP 360, t.e. 64, a.e. 120., Svet za gospodarstvo, gostinstvo in turizem, b.d.“
- 136 Istega leta je ustanovljena Trgovinska in gostinska zbornica okraja Koper, v okviru katere deluje Stalni odbor za gostinstvo in turizem.
- 137 „UV OLO, 1953, 9 - UV OLO, leto II., št. 9, Koper, 20. novembra 1953, Odlok o gostinskih obratih, 20. november 1953.“
- 138 „UV VUJLA, 1953, 3/45 - UI VUJLA, št. 3, Koper, 10. marca 1953, Odredba št. 45 o razširitvi veljavnosti Uredbe o gostinskih podjetjih in gostiščih, 10. marec 1953“
- 139 Repe v Rozman in Lazarevič, *Razvoj turizma v Sloveniji*, 159
- 140 „SI PAK KP 178, t.e. 12, a.e. 49, Poročilo o delu stalnega odbora za gostinstvo in turizem pri Trgovinsko-gostinski zbornici Koper, Koper, b.d.“
- 141 „SI PAK KP 360, OLO Koper, t.e. 494, Razvoj turizma v Jugoslovanski coni STT, Koper, 1951.“
- 142 „SI PAK KP 24, t.e. 118, a.e. 323, Poročilo za dobo 5 mesecev, Koper, 20. junij 1950.“
- 143 „SI PAK KP 178, t.e. 15, a.e. 74, Problematika gostinstva in turizma, Koper, 1955.“
- 144 Za izdajo dovoljenj bil zadolžen OLO Koper – odsek za gospodarske in komercialne zadeve. Področje je urejala posebna Uredba o zasebnih gostiščih, pred vložitvijo vloge pa je bilo potrebno pridobiti pozitivno mnenje Gostinske zbornice (SI PAK KP 24, t.e. 840, a.e. 362).
- 145 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 840, a.e. 362, Plačevanje takse za pridobitev dovoljenja za privatne gostilne, Sežana, 26. junij 1958.“
- 146 Zakonodaja in gostinski predpisi so bili v SFRJ zelo natančno opredeljeni, kar je razvidno iz gradiva Milan Batinič, *Zbirka Propisa O Ugostiteljskoj I Turističkoj Djelatnosti: S Objašnjenjima Za Praktičku Primjenu* (Progres, 1980) in Milko Štambuk, *Osnovi Društvenog Uređenja FNRJ: Ustav I Zakonodavstvo. Priručnik Za Stručne Škole I Tečajeve* (Zagreb: Školska knjiga, 1955).
- 147 „Letni pregled trgovine, gostinstva in turizma: 1953-1965“ (Ljubljana: Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, 1954 - 1965).
- 148 Pokrajinski arhiv (Koper) in Zdenka Bonin, *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega Arhiva Koper* (Koper: Pokrajinski arhiv, 2006), 305 - 307.
- 149 „SI PAK KP 178, t.e. 15, a.e. 74, Problematika gostinstva in turizma, Koper, 1955.“
- 150 Z namenom dviga kakovosti storitev so se tudi gostinske storitve, ki so se opravljale izven PGO (razne prireditve) morale

- opraviti pod vodstvom kvalificirane osebe (SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 840, a.e. 365. Dovoljenje za gostinske storitve, Divača, 3. februar 1958.)
- 151 S ciljem vzpostavitve »nacionalne hladilne mreže« je bilo za področje celotne SFRJ v Beogradu ustanovljeno posebno združenje (Udruženje tehnike hlajenja).
- 152 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 840, a.e. 362, Obvezno hlajenje pijač, Koper, 9. julij 1958.“
- 153 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 840, a.e. 362, Poročilo o izvajanju predpisov s katerimi se uvaja in določa evidenca in kontrola cen za določene proizvode, kateri so posebnega pomena za tržišče. Koper, 1958.“ „SI PAK KP 178, t.e. 12, a.e. 56, Poročilo o pregledu gostišč na območju okraja Koper. Koper, 14. marec 1955.“
- 154 Podatki so dostopni po letu 1954 oz. 1955, po podpisu Londonskega sporazuma.
- 155 OLO Piran, „Kratek oris razvoja turistične dejavnosti v občini Piran“, 22.
- 156 V obdobju 1955 – 1960 je bilo organiziranih 16 tečajev s skupno udeležbo 424 oseb. Na zbornici so vodili evidenco mojstrskih izpitov, vajeniški register, učne pogodbe, dnevnik tečajev za polkvalificirano osebje (SI PAK 178, t.e. 98, a.e. 304, Poročilo o stanju in strokovni vzgoji gostinskega kadra, b.d.).
- 157 Leta 1960 je gostinska zbornica v Kopru ustanovila Gostinski šolski center Koper, ki pa se je leta 1961 zaradi neustreznih prostorskih kapacitet in finančnih težav preselil v Piran, kjer je šola delovala do konca maja 1962.
- 158 Leta 1961 so uvedli postrežnino z namenom izboljšanja kakovosti strežbe, vendar le-ta ni dosegla svojega namena (SI PAK 178, 98, 304).
- 159 „SI PAK KP 178, t.e. 15, a.e. 72, Kadri, plani, stanje in vzgoja kadrov v gostinstvu. Poročilo trgovinsko-gostinske zbornice okraja Koper za obdobje 1957-1962, Koper, b.d.“
- 160 Na zbornici sta bila zaposlena referent za vzgojo kadrov in referent za razvoj gostinstva in organizacijo gostinske mreže.
- 161 „SI PAK KP 178, t.e. 99, a.e. 305, Učni program odseka za turizem in gostinstvo ESS, Ankaran, 20. oktober 1962.“
- 162 Poslopje Srednje gostinske in turistične šole (SGTŠ) je bilo končano leta 1963.
- 163 „SI PAK KP 178, t.e. 16, a.e. 76, Desetletni plan razvoja turizma in gostinstva za območje okraja Koper. Koper, 1955.“
- 164 „SI PAK KP 178, t.e. 12, a.e. 50, Gostinstvo in turizem v koprščini, Koper, 23. september 1955.“
- 165 Občutno je bilo pomanjkanje hladilnikov in sodobnejše gostinske opreme, ponudba hrane je bila zelo omejena.
- 166 Rehar, Radivoj. „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“. V *Slovenski pomorski zbornik*, ur. I France Leben, Srečko Vilhar, Radivoj Rehar in Emanuel Slavec, 171–78. (Koper: Klub pomorščakov v Kopru, 1962), 178.
- 167 V strukturi gospodarstva občine Piran l. 1962 sta gostinstvo in turizem, po ustvarjenem prihodku, zasedala 2. mesto, za pomorskim prometom (Splošna plovba) (SI PAK KP 24, t.e. 404, a.e. 673).
- 168 Zaradi razlik v metodologiji se v nekaterih evidencah pojavlja štetje PGO, v drugih pa sedišč.
- 169 „SI PAK KP 422, t.e. 19, a.e. 69, Statistične informacije Zavoda za statistiko okraja Koper 1964.“
- 170 Predlogi gospodarske zbornice okraja Koper, za povečanje števila zasebnih obratov so se nanašali na: stimulatívno davčno politiko, možnosti ugodnejše nabave opreme, dovoljenje za zaposlitev tuje delovne sile, poenostavljeno knjigovodstvo, boljši dostop do surovin (SI PAK 178, t.e. 98, a.e. 304, Analiza zasebnega gostinstva Koper, 1963).
- 171 „SI PAK KP 422, t.e. 9, a.e. 23, Nastanitvene in sedežne zmogljivosti v letu 1968 v občinah Koper, Izola in Piran, b.d.“
- 172 „SI PAK KP 422, t.e. 11, a.e. 56, Družbeni obrati in zasebni gostinci po občinah, 14. december 1967, Piran.“
- 173 Statistika vse PGO imenuje gostišča in jih deli na posamezne vrste. Med različne vrste gostišč so uvrščena tudi gostišča v nastanitvenih obratih.
- 174 Koper, Izola, Piran, Portorož, Izola, Ankaran, Fiesa, Strunjan, Valdoltra.
- 175 Leta 1965 po propadu OLO Koper je spremenjena metodologija vodenja št. PGO.
- 176 Več o tem v poglavju Vstop v EU.

- 177 „Turistične informacije. Piran Portorož, Jugoslavija.“ (Piran: Zavod za pospeševanje turizma, 1967), Osebni fond Tomija Brezovca.
- 178 „SI PAK KP 422, t.e. 9, a.e. 42, Vabilo na sestanek in opravičilo g. Terpinu, predsedniku EPT Trieste. Koper, 7. marec 1969.“
- 179 Jeršič Matjaž v Zborovanje slovenskih geografov idr., *Primorje* 221
- 180 Gosar, Marta, Jana Klar, Ivan Lozej, in Peter Aljančič. *Slovenska obala v številkah. „55-“70. Občine Izola, Koper in Piran.* (Koper: Obalni svet, 1973), 83.
- 181 „SI PAK KP 422, t.e. 11, a.e. 55, Dopisi Obalne turistične zveze Koper za leto 1973, b.d.“
- 182 „SI PAK KP 730, t.e. 124, a.e. 138A, Vabilo komisije za delitev dohodka TOZD Palace, Portorož, 24. februar 1975.“
- 183 „SI PAK KP 730, t.e. 124, a.e. 138A, Odlok o ukrepih neposredne družbene kontrole cen za proizvode in storitve, Portorož, 21. junij 1973.“
- 184 Jeršič Matjaž v Zborovanje slovenskih geografov idr., *Primorje*, 225.
- 185 Darka Rudolf, Breda Ložar, in Zofija Savec, *Rezultati raziskovanj: 1976 - 1985* (Ljubljana: Zavod za Statistiko SRS, 1986).
- 186 „SI PAK KP 277, t.e. 65, a.e. 134, Predlog za nove cene od 1.3.1986 dalje, Portorož, 17. februar 1986.“
- 187 Gostinski prehrabni obrati, ki so delovali v okviru TOP-u so bili razvrščeni v različne – interne kategorije . Število posameznih obratov v posamezni kategoriji leta 1984 je bilo sledeče: kategorija A (16 obratov), kategorija B – višja (6 obratov), kategorija B (34 obratov), kategorija B – nižja (9 obratov), kategorija C (2 obrata).
- 188 „SI PAK KP 277, t.e. 65, Pregled prireditev, Portorož, 24. junij 1986.“
- 189 „SI PAK KP 277, t.e. 65, Enota za razvoj ponudbe, Portorož, 10. oktober 1984.“
- 190 Darka Rudolf, Breda Ložar, in Zofija Savec, *Rezultati raziskovanj: 1986 - 1991* (Ljubljana: Zavod za Statistiko SRS, 1998).
- 191 Zakon o gostinstvu (Ur. l. RS št. 1/1995).
- 192 Sergej Gričar in Štefan Bojnec, *Dejavniki gibanja cen v gostinstvu* (Koper: Fakulteta za management, 2009).
- 193 Uredba o spremembah in dopolnitvah Uredbe o standardni klasifikaciji dejavnosti (Ur. l. RS 17/2008).
- 194 Občine Koper, Izola in Piran.
- 195 „AJ PES - Agencija Republike Slovenije za javnopravne evidence in storitve“, dostopano 07. maj 2014, <https://www.ajpes.si/fipo/search.asp>.
- 196 Sonja Sibila Lebe idr., *Strategija razvoja gastronomije Slovenije: [končno poročilo]* (Maribor: Center za interdisciplinarne in multidisciplinarne raziskave in študije, Znanstveni inštitut za regionalni razvoj pri Univerzi v Mariboru, 2006); Marko Kukanja in Saša Planinc, „The Impact of Economic Crisis on the Motivation to Work in Food Service: The Case of the Municipality of Piran.“ *Academica Turistica- Academica Turistica - Tourism and Innovation Journal* 5, 2 (2012), 27–38.; Marko Kukanja in Tanja Planinc. „The Response of the Restaurant Industry to the Financial Crisis“. *Ekonomski Misao I Praksa*, 22, 1 (2013), 39–56; Andrej Raspor, „Pomanjkanje kadrov v slovenskem gostinstvu in turizmu = Shortage of Hospitality in Tourism Workers in Slovenia“. Predstavljeno na *Znanje za trajnostni razvoj / 27. mednarodna konferenca o razvoju organizacijskih znanosti / 27th International Conference on Organizational Science Development*, 2008., 327–28.
- 197 Marko Kukanja in Saša Planinc, „The Impact of Economic Crisis on the Motivation to Work in Food Service: The Case of the Municipality of Piran.“

Napomene

- 1 Turističko prehrambeno ugostiteljstvo predstavlja preduvjet za turizam, dok neturističko proizlazi iz potrošnje lokalnog stanovništva.
- 2 Kulinarstvo označava znanje pripreme i ponude jela, kao i kulinarske vještine. Izraz je uži od riječi gastronomija, koja uključuje takvu hranu i piće. Izraz gastronomija u prilogu označava kulturu prehrambenih načina i običaja u različitim razdobljima povijesnog razvoja.
- 3 Prije otkrića Amerike (prije 1492. godine).
- 4 Nakon otkrića Amerike.
- 5 Tradicionalne istarske namirnice prikazane su i na znamenitim freskama u crkvi sv. Trojice u Hrastovljama iz 1490. godine.
- 6 Alberto Pucer, *Ko zadiši po Istrski kuhinji: Istrska kuhinja od A – Ž* (Kmečki glas, 2011).
- 7 Tradicionalna istarska pinca.
- 8 „Osmice“ su se očuvale i na svim vinorodnim područjima Primorske. Pravo na „osmicu“ potječe iz vremena cara Karla V. Habsburškoga (16. stoljeće).
- 9 Zanimljivo je da se do polovice 20. stoljeća u Istri nije slavio doček Nove godine. Tek je kasnije doček Nove godine, i u seoskim gostionicama uz jelo i piće, postao dio narodnog folklora.
- 10 Pucer, *Ko zadiši po Istrski kuhinji*.
- 11 Pucer, A. , *Portorož-100 let organiziranega turizma v Portorožu. Katalog k razstavi Pokrajinskega arhiva Koper 1985.* (Kopar: Pokrajinski arhiv, 2010).
- 12 „SI PAK PI 9 Statuti Pirana 1307“.
- 13 Pucer (2011) navodi da je to najvjerojatnije bila igra slična šahu.
- 14 Marjan Rožac i Alberto Pucer, *Piranske notarske pergamentne listine: Predmletačko razdoblje 1173. -1283. 1. dio* (Kopar: Pokrajinski arhiv, 2010).
- 15 Sažetak sadržaja isprave iz 1173. godine: Akvilejski patrijarh Voldoricus darovao je samostanu u Beligni, opatu Richerusu i njegovim nasljednicima posjed kod Pirana u Istri. Patrijarh je za sebe i svoje nasljednike osigurao pristojan prijem i zbrinjavanje u hospiciju (smještaj i hranu), u slučaju da ikada dođe u te krajeve.
- 16 Pucer, A. , *Portorož – 100 let organiziranega turizma v Portorožu. Katalog k razstavi Pokrajinskega arhiva Koper 1985.*
- 17 Pucer, *Ko zadiši po Istrski kuhinji*.
- 18 Vanda Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola. 2. Obdobje od 1849-1900.* (Kopar: Pokrajinski arhiv Kopar, 1979).
- 19 ONO Piran, „Kratek oris razvoja turistične dejavnosti v občini Piran“ (Občinski ljudski odbor Piran, 1958.), Osobni fond Tomija Brezovca.
- 20 Alja Brglez, Mateja Gale, Polona Pagon, in Jurij Auer. *Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace.* (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2005).
- 21 Ivan Blažević, *Povijest Turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: IRO Otokar Keršovani, 1987).
- 22 Hrvatska i Slovenija 1880. godine u prehrambenim su ugostiteljskim objektima (krčmama, gostionicama i kavanama) zapošljavale 3.923 radnika (2.616 muškaraca i 1.307 žena).
- 23 Prevladavajuća je gospodarska djelatnost bila ribolov.
- 24 U Kopru su bila tri, a u Piranu četiri.
- 25 Blažević, *Povijest Turizma Istre i Kvarnera*.
- 26 Popis (listu) prehrambenih ugostiteljskih objekata nismo pronašli.
- 27 „SI PAK KP 7, t. e. 39, a. e. 2198. Seznam obrtnikov v Kopru, Koper, 1854. “
- 28 „AST, ATTI GENERALI VOL. III, t. e. 2254, a. e. 1083, Sprememba statuta za gostilničarje in točaje, Trst, 9. 10. 1906, 9. oktober 1906“.

- 29 „SI PAK KP 7, t. e. 95, Pravila za mesarje, Koper, 1870. “
- 30 „SI PAK KP 7, t. e. 98, Pravila za lov na ptice, Koper, 1870. “
- 31 „SI PAK KP 7, t. e. 153, Opis užitnih in strupenih gob, Koper, 1878. “
- 32 „SI PAK KP 7, t. e. 168, Pravilnik o požarni varnosti, Kopar, 1880. “
- 33 „AST, ATTI GENERALI VOL. III, t. e. 2256, a. e. 1654/72a, Obrtno dovoljenje za slaščičarno Trampus, Trst, 26. 11. 1906, 26. november 1906.“
- 34 „SI PAK KP 7, t. e. 206, a. e. 3571. Obtožbe proti učiteljiščnikom, Koper, 1882. “
- 35 Josip Krmpotić, „Ročni kažipot po Goriškem, Trstu in Istri za 1898“, (Gorica: Goriška tiskara, 1898). <http://www.europeana.eu/portal/record/92055/D4DEF6839A97627C0DC9FF19850F7E8429EEB446.html>.
- 36 Riječ Mokka njemačko je ime za jemensku luku Mocha, iz koje su se uvozila najkvalitetnija zrna kave.
- 37 Kay Fröhlich, Werner Meisinger i Rudolf Novak, *Café Central: Wiener Genussskultur Einst und Jetzt, Auflage: 2., (Wien: Palais Events Veranstaltungen, 2013)*.
- 38 Krmpotić, „Ročni kažipot po Goriškem, Trstu in Istri za 1898, 82.
- 39 „SI PAK KP 6, t. e. 190, a. e. 1644. Statuti della Societa del caffè della Loggia, Trst, 21. junij 1862. “
- 40 Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola. 2. Obdobje od 1849-1900, 91.*
- 41 Vanda Bezek, *Analitici inventar fonda obcine Izola. 1775 - 1848. 1. dio (Kopar: Pokrajinski arhiv, 1977)*.
- 42 Osebni fond Tomija Brezovca, 2014. , Portorož.
- 43 „Koper–Kavarna Loža“, *Europeana*, pristupljeno 6. srpnja 2014. http://www.europeana.eu/portal/record/2022501/Default.aspx_module_7_id_3462.html.
- 44 „Caffè Central Isola“, pristupljeno 8. srpnja 2014. , <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=14897>.
- 45 Bečka kuhinja predstavlja kombinaciju jela nacionalnih kuhinja naroda A-U Monarhije.
- 46 Fröhlich, Meisinger i Novak, *Café Central*.
- 47 S obzirom na zapise (Blažević, str. 157) iz drugih, turistički razvijenijih istarskih gradova, možemo pretpostaviti da su gostionice bile prvenstveno namijenjene lokalnom stanovništvu i izletnicima (prije svega Trščanima).
- 48 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera, 169.*
- 49 Isto, 133.
- 50 „SI PAK KP 6, t. e. 316, Prošnja za postavitvev zasebnega bifeja Buffet alla Muda, Koper, 21. junij 1911. “
- 51 Vanda Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola: Obdobje od 1901 - 1918. Del III.* (Kopar: Pokrajinski arhiv Kopar, 1980).
- 52 „SI PAK KP 6, t. e. 190, Bollettino statistico mensile della citta di Trieste e suo territorio, Trst, 31. December 1880. “
- 53 Prije Prvoga svjetskog rata izgrađeni su igraonica, više manjih hotela, približno sto vila, bolja cestu, zdravstveni dom, ugostiteljski objekti i kavane, a radili su i frizeri, fotografi, nosači, pošta itd. Priređivana su razna sportska natjecanja, razna kulturna i zabavna događanja te izleti.
- 54 „SI PAK KP 178, t. e. 12, a. e. 50, Gostinstvo in turizem v koprščini. Koper, 23. september 1955. “
- 55 Petra Kavrečić, „Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož: začetki modernega turizma na severnem Jadranu“, *Kronika* 57 (2009), 113–28, 57.
- 56 *Portorož*.
- 57 Kavrečić, „Biseri avstrijske riviere“.
- 58 „Osebni fond Tomi Brezovec, 2014, Portorož. “
- 59 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera*.
- 60 To su bili: Villa Tartini, Santo Spirito, Pansion Strunjan.
- 61 Jeršič Matjaž u Orožen Adamič, Milan Skupština slovenskih geografa i dr. , ur, *Primorje: zbornik 15. zborovanja slovenskih geografov, Portorož, 24. -27. oktobra 1990* (Ljubljana: Savez geografskih udruga Slovenije, 1990), 221

- 62 „Osobni fond Alberto Pucer, 2014, Portorož.“
- 63 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera*.
- 64 Blažević (str. 167) navodi da je u Poreču prvi tečaj za kuharice bio organiziran već prije 1. svjetskog rata. Trajao je od 1. 11. 1912. do 1. 2. 1913.
- 65 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera*.
- 66 Isto, 124.
- 67 Jela u jelovniku s pet sljedova zapisana su na francuskom jeziku. Imena jela, zbog loše očuvanosti teksta, nismo prevodili.
- 68 Mnogo je Čeha bilo i u Trstu, gdje su bili upravitelji brojnih hotela, restorana i gostionica. Brojni su zapošljavali češke kuhare, konobare i pomoćno ugostiteljsko osoblje.
- 69 Godine 1906. u Portorožu je češkim kapitalom izgrađena Vila Milada, u koju je goste primao češki liječnik; u češkim su rukama bili i portoroški hoteli Pensione Adria s dependansom, Pensione Casarossa i istoimena vila sa stanovima, u kojoj se moglo kuhati.
- 70 Kavrečić, „Biseri avstrijske riviere“, 184.
- 71 Isto, 196.
- 72 Bezek Vanda, *Analitični inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. 4. dio (Kopar: Pokrajinski arhiv Kopar, 1984)*.
- 73 Odnosi se na područje cijele obale, odnosno gradova Kopra, Izole, Portoroža i Pirana.
- 74 Među objektima su navedeni: hoteli (alberghi), kavane (caffè), gostionice (trattorie), pivnice (bottiglierie), restorani (ristoranti), barovi (bars) te „osterie“ i „betole“, koje u govornom jeziku svrstavamo u gostionice, ali su među objektima očito postojale razlike.
- 75 Iz kasnijih zapisa iz 1930. godine možemo razabrati da se alkoholizam nije mogao smanjiti.
- 76 „SI PAK KP 5, t. e. 123, a. e. 6, Dekret prefekta koprškega okrožja, Koper, , 7. oktober 1923.“
- 77 Bezek Vanda, *Analitični inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. Del 4, 2*
- 78 Isto, 33.
- 79 Isto, 43–57.
- 80 Popisi su sastavljeni zbog oporezivanja i evidencije kućnih brojeva.
- 81 Vanda Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola: Obdobje od 1930-1940 (Pokrajinski arhiv, 1988), 48*.
- 82 Vanda Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. 4. dio*
- 83 Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola*, 1988.
- 84 Igor Presl, „Bogdana Tome Marinac: Občina Izola - Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 1993.“, *Annales. Series historia et sociologia* 5, 6 (1995), 240–41.
- 85 „Buffet e osteria Bressan Isola“, pristupljeno 8. srpnja 2014. , <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=14884>.
- 86 Bezek Vanda, *Analitični inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. Del 4, 69*.
- 87 Turisti su se za informacije o cijenama i smještajnim kapacitetima pisanim putem obraćali općini i pojedinim hotelima.
- 88 Isto, 222.
- 89 Bezek Vanda, *Analitični inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. Del 4, 173*.
- 90 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera, 193*.
- 91 Isto.
- 92 Isto. 196.
- 93 Zakon o ugostiteljskim objektima kraljevine SHS iz 1931. godine razlikuje devet vrsta objekata: hotele, pansione, domove, restorane, kavane, bifee, gostionice, krčme (menze), narodne kuhinje (Blažević, 223).
- 94 Ubaldo Bottizer, *Le vie del Istria: pubblicazione Turistico - Culturale*, 1, 6 (1928) <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-0GC3I3VY>.
- 95 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera, 198*.
- 96 Bezek Vanda, *Analitični inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. Del 4, 1*

97 Blažević, *Povijest Turizma Istre I Kvarnera*, 211.

98 Zakonodavstvo iz 1938. godine strogo je zabranilo svako izdavanje i produžavanje obrtnih dozvola pripadnicima židovskog podrijetla.

99 Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola*, 1988, 54.

100 Isto, 43.

101 Isto, 64.

102 Dekrete koji se odnose na gospodarski razvoj zone B izdavala je VUJA, koja je bila odgovorna jugoslavenskoj vladi.

103 „SI PAK KP 24, OLO Koper,, t. e. 137, a. e. 351, Poročilo o delovanju oddelka za turizem IOLO od 15. 9. 1948 do 15. 9. 1949, Koper, 2. September 1949. “

104 Jure Gombač, „Oris reševanja nekaterih akutnih problemov pri obnovi gospodarstva v okraju Koper v desetletju po koncu druge svetovne vojne“, *Acta Histriae*, 14,2 (2006), 292–293.

105 Vlasta Beltram, „Povojni razvoj slovenske Istre - koprski okraj 1945-1947: (s poudarkom na delovanju organov ljudske oblasti)“, *Kronika 37* (1989), 1–2.

106 „AS 278, fond Komite za turizem in gostinstvo vlade LRS, a. e. 295“.

107 Glažar u Arhivsko društvo Slovenije idr. , ur, *Arhivsko gradivo s področja turizma in turistične dejavnosti ; Uporabnik in arhivsko gradivo: zbornik referatov* (Ljubljana: *Arhivsko društvo Slovenije*, 1996), 21.

108 „SI PAK KP 23, t. e. 87, Istrski okrajni ljudski odbor IOLO, Gospodarski svet odseka za gradnje. Poročilo o delu 15. 9. 1948 - 31. 12. 1948, Koper, 5 januar 1949. “

109 Deborah Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, *Acta Histriae*, 13, 2 (2005), 395–422.

110 Gombač, „Oris reševanja nekaterih akutnih problemov pri obnovi gospodarstva v okraju Koper v desetletju po koncu druge svetovne vojne“, 288.

111 „SI PAK KP 178, t. e. 15, a. e. 74, Problematika gostinstva in turizma, Koper 1955. “

112 Beltram, „Povojni razvoj slovenske Istre - koprski okraj 1945-1947“, 114.

113 Gombač, „Oris reševanja nekaterih akutnih problemov pri obnovi gospodarstva v okraju Koper v desetletju po koncu druge svetovne vojne“, 288.

114 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“.

115 „SI PAK KP 24, OLO Koper, , t. e. 840, a. e. 362, Plačevanje takse za pridobitev dovoljenja za privatne gostilne, Sežana, 26. 6. 1958. “

116 „SI PAK KP 360, OLO Koper, Zavod za statistiko 1945-1965,, t. e. 36, a. e. 73, Poročilo o turizmu v coni B, Koper 21. avgust 1948. “

117 Državna tvrtka Turist-hotel bila je osnovana još u travnju 1946., ali se kasnije decentralizirala, manje objekte preuzeli su narodni odbori te je tako od tvrtke nastalo osam samostalnih jedinica (Repe u Razvoj turizma u Sloveniji, 1996. , 158).

118 „AS 278, fond Komite za turizem in gostinstvo vlade LRS, a. e. 318“.

119 „SI PAK KP 360, OLO Koper, t. e. 494, Razvoj turizma v Jugoslovanski coni STT. Koper, 1951. “

120 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 400.

121 „SI PAK KP 360, OLO Koper, t. e. 494, Razvoj turizma v Jugoslovanski coni STT. Koper, 1951. “

122 Isto.

123 Beltram, „Povojni razvoj slovenske Istre - koprski okraj 1945-1947“.

- 124 Gombač, „Oris reševanja nekaterih akutnih problemov pri obnovi gospodarstva v okraju Koper v desetletju po koncu druge svetovne vojne“.
- 125 Repe u Franc Rozman i Žarko Lazarević, *Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov* (Ljubljana: Savez povijesnih društava Slovenije, 1996.), 159.
- 126 Rogoznica, „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“, 401.
- 127 Servis je ukinut 1951. godine. Osnovana je Udruga ugostiteljskih tvrtki, koja je bila zadužena za opskrbu ugostiteljske mreže.
- 128 „SI PAK KP 24, t. e. 137, a. e. 351, Turizem in gostinstvo v Istrskem okrožju svobodnega tržaškega omrežja, b. d. “
- 129 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, , t. e. 137, a. e. 351, Poročilo poverjenišтва za turizem in gostinstvo za leto 1950, Koper, 30. januar 1951. “
- 130 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, , t. e. 137, a. e. 351, Poročilo o delovanju oddelka za turizem IOLO od 15. 9. 1948 do 15. 9. 1949, Koper, 2. september 1949. “
- 131 „SI PAK KP 24, ,IOLO Koper, t. e. 118, a. e. 323, Poročilo o delu tov. Kržičeve, referenta za turizem, v avgustu 1950, Koper, 1. september 1950. “
- 132 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t. e. 137, a. e. 351, Turizem in gostinstvo v Istrskem okrožju svobodnega tržaškega omrežja, b. d. “
- 133 Isto.
- 134 Po jugoslavenskom se uzoru uvodi koncept socijalističkog zakupa. Gostionice sa sobama nisu smjele imati više od pet zaposlenih.
- 135 „SI PAK KP 360, t. e. 64, a. e. 120. , Svet za gospodarstvo, gostinstvo in turizem, b. d. “
- 136 Iste je godine osnovana Trgovinska i ugostiteljska komora okruga Kopar, u okviru koje djeluje Stalni odbor za ugostiteljstvo i turizam.
- 137 „UV OLO, 1953, 9 - UV OLO, leto II. , št. 9, Koper, 20. novembra 1953, Odlok o gostinskih obratih, 20. november 1953. “
- 138 „UV VUJA, 1953, 3/45 - UI VUJA, št. 3, Koper, 10. marca 1953, Odredba št. 45 o razširitvi veljavnosti Uredbe o gostinskih podjetjih in gostiščih, 10. marec 1953. “
- 139 Repe u Rozman i Lazarević, *Razvoj turizma v Sloveniji*, 159
- 140 „SI PAK KP 178, t. e. 12, a. e. 49, Poročilo o delu stalnega odbora za gostinstvo in turizem pri Trgovinsko-gostinski zbornici Koper, Koper, b. d. “
- 141 „SI PAK KP 360, OLO Koper, t. e. 494, Razvoj turizma v Jugoslovanski coni STT, Koper, 1951. “
- 142 „SI PAK KP 24, t. e. 118, a. e. 323, Poročilo za dobo 5 mesecev, Koper, 20. junij 1950. “
- 143 „SI PAK KP 178, t. e. 15, a. e. 74, Problematika gostinstva in turizma, Koper, 1955. “
- 144 Za izdavanje dozvola bio je zadužen ONO Koper – Odsjek za gospodarska i komercijalna pitanja. Područje je uređivala posebna Uredba o privatnim pansionima; prije podnošenja zahtjeva bilo je potrebno pribaviti pozitivno mišljenje Ugostiteljske komore (SI PAK KP 24, t. e. 840, a. e. 362).
- 145 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t. e. 840, a. e. 362, Plačevanje takse za pridobitev dovoljenja za privatne gostilne, Sežana, 26. junij 1958. “
- 146 Zakonodavstvo i ugostiteljski propisi u SFRJ bili su vrlo precizno definirani, što je evidentno iz: Milan Batinić, *Zbirka Propisa O Ugostiteljskoj I Turističkoj Djelatnosti: S Objašnjenjima Za Praktičku Primjenu* (Progres, 1980) i Milko Štambuk, *Osnovi Društvenog Uređenja FNRJ: Ustav I Zakonodavstvo. Priručnik Za Stručne Škole I Tečajeve* (Zagreb: Školska knjiga, 1955).
- 147 „Letni pregled trgovine, gostinstva in turizma: 1953-1965“ (Ljubljana: Zavod za statistiku i evidenciju LR Slovenije, 1954. - 1965.).

- 148 Pokrajinski arhiv (Kopar) i Zdenka Bonin, *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega Arhiva Koper* (Kopar: Pokrajinski arhiv, 2006), 305 - 307.
- 149 „SI PAK KP 178, t. e. 15, a. e. 74, Problematika gostinstva in turizma, Koper, 1955. “
- 150 U svrhu podizanja kvalitete usluga, ugostiteljske usluge koje su se obavljale izvan PUO-ova (razna događanja) morale su se obavljati pod vodstvom kvalificirane osobe (SI PAK KP 24, IOLO Koper, t. e. 840, a. e. 365. Dozvola za ugostiteljske usluge, Divača, 3. veljače 1958.)
- 151 S ciljem uspostavljanja „nacionalne mreže za hlađenje“ za područje cijele SFRJ u Beogradu je osnovana posebna udruga (Udruženje tehnike hlađenja).
- 152 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t. e. 840, a. e. 362, Obvezno hlajenje pijač, Koper, 9. julij 1958. “
- 153 „SI PAK KP 24, IOLO Koper, t. e. 840, a. e. 362, Poročilo o izvajanju predpisov s katerimi se uvaja in določa evidenca in kontrola cen za določene proizvode, kateri so posebnega pomena za tržišče. Koper, 1958. “ „SI PAK KP 178, t. e. 12, a.e. 56, Poročilo o pregledu gostišč na območju okraja Koper. Koper, 14. marec 1955.
- 154 Podatki so dostopni po letu 1954 oz. 1955, po podpisu Londonskega sporazuma.
- 155 OLO Piran, „Kratek oris razvoja turistične dejavnosti v občini Piran“, 22.
- 156 U razdoblju od 1955. do 1960. organizirano je 16 tečajeva uz sudjelovanje ukupno 424 osoba. U Komori su se vodili evidencija majstorskih ispita, registar obrtničkih naučnika, ugovor o stručnom osposobljavanju i dnevnicu tečajeva za polukvalificirano osoblje (SI PAK 178, t. e. 98, a. e. 304, Izvještaj o stanju i stručnom odgoju ugostiteljskoga kadra, b. d.).
- 157 Godine 1960. Ugostiteljska komora u Koprui osnovala je Ugostiteljski školski centar Koper, koji se 1961. godine zbog neodgovarajućih prostornih kapaciteta i financijskih problema preselio u Piran, gdje je škola radila do kraja svibnja 1962.
- 158 Godine 1961. uvedene su napojnice u svrhu poboljšanja kvalitete posluživanja, ali nisu postigle svoj cilj (SI PAK 178, 98, 304).
- 159 „SI PAK KP 178, t. e. 15, a. e. 72, Kadri, plani, stanje in vzgoja kadrov v gostinstvu. Poročilo trgovinsko-gostinske zbornice okraja Koper za obdobje 1957-1962, Koper, b. d. “
- 160 U Komori su bili zaposleni referent za odgoj kadrova i referent za razvoj ugostiteljstva i organizaciju ugostiteljske mreže.
- 161 „SI PAK KP 178, t. e. 99, a. e. 305, Učni program odseka za turizem in gostinstvo ESŠ, Ankaran, 20. oktober 1962. “
- 162 Zgrada Srednje ugostiteljske i turističke škole (SGTŠ) bila je dovršena 1963. godine.
- 163 „SI PAK KP 178, t. e. 16, a. e. 76, Desetletni plan razvoja turizma in gostinstva za območje okraja Koper. Koper, 1955. “
- 164 „SI PAK KP 178, t. e. 12, a. e. 50, Gostinstvo in turizem v koprščini, Koper, 23. september 1955. “
- 165 Posebno su nedostajali hladnjaci i suvremena ugostiteljska oprema, ponuda hrane bila je vrlo ograničena.
- 166 Rehar, Radivoj. „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“. u *Slovenski pomorski zbornik*, ur. France Leben, Srečko Vilhar, Radivoj Rehar i Emanuel Slavec, 171–78. (Kopar: Klub pomoraca u Koprui, 1962), 178.
- 167 U strukturi gospodarstva općine Piran 1962. ugostiteljstvo i turizam, nakon ostvarenog prihoda, zauzeli su drugo mjesto, iza pomorskog prometa (Splošna plova) (SI PAK KP 24, t. e. 404, a. e. 673).
- 168 Zbog razlika u metodologiji u nekim se evidencijama pojavljuje broj PUO-ova, a u drugima broj mjesta.
- 169 „SI PAK KP 422, t. e. 19, ae. 69, Statistične informacije Zavoda za statistiko okraja Koper 1964. “
- 170 Prijedlozi gospodarske komore okruga Koper za povećanje broja privatnih objekata odnosili su se na: stimulativnu poreznu politiku, mogućnosti povoljnije nabave opreme, dozvolu za zaposlenje strane radne snage, pojednostavnjeno knjigovodstvo, bolja dostupnost sirovina (SI PAK 178, t. e. 98, a. e. 304, Analiza zasebnega gostinstva Koper, 1963).
- 171 „SI PAK KP 422, t. e. 9, ae. 23, Nastanitvene in sedežne zmogljivosti v letu 1968 v občinah Koper, Izola in Piran, b. d. “
- 172 „SI PAK KP 422, t. e. 11, a. e. 56, Družbeni obrati in zasebni gostinci po občinah, 14. december 1967, Piran. “
- 173 Statistika sve PUO-ove naziva pansionima te ih dijeli na pojedine vrste. Među različite vrste pansiona uvršteni su i ugostiteljski objekti u smještajnim objektima.

- 174 Kopar, Izola, Piran, Portorož, Izola, Ankaran, Fiesa, Strunjan i Valdoltra.
- 175 Godine 1965. nakon propasti ONO-a Kopar promijenjena je metodologija upravljanja brojem PUO-ova.
- 176 Više o tome u poglavlju Ulazak u EU.
- 177 „Turistične informacije. Piran Portorož, Jugoslavija.“ (Piran: Zavod za promociju turizma, 1967), Osobni fond Tomija Brezovca.
- 178 „SI PAK KP 422, t. e. 9, a. e. 42, Vabilo na sastanak in opravičilo g. Terpinu, predsedniku EPT Trieste. Koper., 7. marec 1969.“
- 179 Jeršič Matjaž u Skupština slovenskih geografa i dr. , *Primorje* 221
- 180 Gosar, Marta, Jana Klar, Ivan Lozej i Peter Aljančič. *Slovenska obala v številkah. „55–“70. Občine Izola, Koper in Piran. (Kopar:Obalni svijet, 1973). , 83.*
- 181 „SI PAK KP 422, t. e. 11, a. e. 55, Dopisi Obalne turistične zveze Koper za leto 1973, b. d.“
- 182 „SI PAK KP 730, t. e. 124, a. e. 138A, Vabilo komisije za delitev dohodka TOZD Palace, Portorož, 24. februar 1975.“
- 183 „SI PAK KP 730, t. e. 124, a. e. 138A, Odlok o ukrepnih neposredne družbene kontrole cen za proizvode in storitve, Portorož, 21. junij 1973.“
- 184 Jeršič Matjaž u Skupština slovenskih geografa idr. , *Primorje*, 225.
- 185 Darka Rudolf, Breda Ložar i Zofija Savec, *Rezultati raziskovanj: 1976 - 1985 (Ljubljana: Zavod za Statistiko SRS, 1986).*
- 186 „SI PAK KP 277, t. e. 65, a. e. 134, Predlog za nove cene od 1. 3. 1986 dalje, Portorož, 17. februar 1986.“
- 187 Ugostiteljski prehrambeni objekti koji su djelovali u okviru TOP-a bili su svrstani u različite – interne kategorije. Broj pojedinih objekata u pojedinoj kategoriji 1984. godine bio je sljedeći: kategorija A (16 objekata), kategorija B – viša (šest objekata), kategorija B (34 objekata), kategorija B – niža (devet objekata), kategorija C (dva objekata).
- 188 „SI PAK KP 277, t. e. 65, Pregled prireditev, Portorož, 24. junij 1986.“
- 189 „SI PAK KP 277, t. e. 65, Enota za razvoj ponudbe, Portorož, 10. oktober 1984.“
- 190 Darka Rudolf, Breda Ložar i Zofija Savec, *Rezultati raziskovanj: 1986. - 1991. (Ljubljana: Zavod za Statistiku SRS, 1998).*
- 191 Zakon o ugostiteljstvu (Sl. I. RS br. 1/1995).
- 192 Sergej Gričar i Štefan Bojnec, *Dejavniki gibanja cen v gostinstvu (Kopar: Fakulteta za management, 2009).*
- 193 Uredba o promjenama i dopunama Uredbe o standardnoj klasifikaciji djelatnosti (Sl. I. RS 17/2008).
- 194 Općine Kopar, Izola i Piran.
- 195 „AJPES - Agencija Republike Slovenije za javnopravne evidence in storitve“, pristupljeno 7. svibnja 2014. , <https://www.ajpes.si/fipo/search.asp>.
- 196 Sonja Sibila Lebe idr., *Strategija razvoja gastronomije Slovenije: [končno poročilo]* (Maribor: Center za interdisciplinarne in multidisciplinarne raziskave in študije, Znanstveni inštitut za regionalni razvoj pri Univerzi v Mariboru, 2006); Marko Kukanja in Saša Planinc, „The Impact of Economic Crisis on the Motivation to Work in Food Service: The Case of the Municipality of Piran.“ *Academica Turistica- Academica Turistica - Tourism and Innovation Journal* 5, 2 (2012), 27–38.; Marko Kukanja in Tanja Planinc. „The Response of the Restaurant Industry to the Financial Crisis“. *Ekonomski Misao I Praksa*, 22, 1 (2013), 39–56; Andrej Raspor, „Pomanjkanje kadrov v slovenskem gostinstvu in turizmu = Shortage of Hospitality in Tourism Workers in Slovenia“. Predstavljeno na *Znanje za trajnostni razvoj / 27. mednarodna konferenca o razvoju organizacijskih znanosti / 27th International Conference on Organizational Science Development, 2008.*, 327–28.
- 197 Marko Kukanja i Saša Planinc, „The Impact of Economic Crisis on the Motivation to Work i Food Service: The Case of the Municipality of Piran.“

Viri / Izvori

„AJPES - Agencija Republike Slovenije za javnopravne evidence in storitve“. Dostopano 07. maj 2014. <https://www.ajpes.si/fipo/search.asp>.

Arhivsko društvo Slovenije, Zdenka R. Bonin, Branko Radulovič, ur. *Arhivsko gradivo s področja turizma in turistične dejavnosti : zbornik referatov*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1996.

„AS 278, fond Komite za turizem in gostinstvo vlade LRS, a.e. 295“, b.d.

„AS 278, fond Komite za turizem turizem in gostinstvo vlade LRS, a.e. 318“, b.d.

„AST, ATTI GENERALI VOL. III, t.e. 2254, a.e. 1083. Sprememba statuta za gostilničarje in točaje, Trst, 9.10.1906.“, 9. oktober 1906.

„AST, ATTI GENERALI VOL. III, t.e. 2256, a.e. 1654/72a. Obrtno dovoljenje za slaščičarno Trampus. Trst, 26.11.1906.“, 26. november 1906.

Batinić, Milan, *Zbirka Propisa O Ugostiteljskoj I Turističkoj Djelatnosti: S Objašnjenjima Za Praktičku Primjenu*. Progres, 1980.

Beltram, Vlasta. „Povojni razvoj slovenske Istre - koprski okraj 1945-1947: (s poudarkom na delovanju organov ljudske oblasti)“. *Kronika 37* (1989): 1–2.

Bezek, Vanda. *Analitični inventar fonda občine Izola. 1775 - 1848. Del I*. Koper: Pokrajinski arhiv, 1977.

Bezek Vanda. *Analitični inventar fonda občine Izola. 1919 - 1929. Del 4*. Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 1984.

Bezek, Vanda. *Analitični inventar fonda občine Izola. 2. Obdobje od 1849-1900*. Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 1979.

———. *Analitični inventar fonda občine Izola: Obdobje od 1901 - 1918. Del III*. Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 1980.

———. *Analitični inventar fonda občine Izola: Obdobje od 1930-1940*. Koper: Pokrajinski arhiv, 1988.

Blažević, Ivan. *Povijest Turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: IRO Otakar Keršovani, 1987.

Bonin, Zdenka, in Pokrajinski arhiv Koper. *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega Arhiva Koper*. Koper: Pokrajinski arhiv, 2006.

Bottizer, Ubaldo. *Le vie del Istria: pubblicazione Turistico - Culturale*. 1, 6 (1928) <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-0GC3I3VY>.

Brglez, Alja, Mateja Gale, Polona Pagon, in Jurij Auer. Portorož. Zgodovina turizma in Hotela Palace. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2005. „Buffet e osteria Bressan Isola“. Dostopano 08. julij 2014. <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=14884>.

„Caffe Central Isola“. Dostopano 08. julij 2014. <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=14897>.

Fröhlich, Kay, Werner Meisinger, in Rudolf Novak. *Café Central: Wiener Genusskultur Einst und Jetzt*. Auflage: 2., Wien: Palais Events Veranstaltungen, 2013.

Gombač, Jure. „Oris reševanja nekaterih akutnih problemov pri obnovi gospodarstva v okraju Koper v desetletju po koncu druge svetovne vojne“. *Acta Histriae*, 14,2 (2006), 281–98.

Gosar, Marta, Jana Klar, Ivan Lozej, in Peter Aljančič. Slovenska obala v številkah. Občine Izola, Koper in Piran. Koper: Obalni svet, 1973.

Gričar, Sergej, in Štefan Bojnec. Dejavniki gibanja cen v gostinstvu. Koper: Fakulteta za management, 2009.

Kavrečič, Petra. „Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož: začetki modernega turizma na severnem Jadranu“.

Kronika 57 (2009), 113–28.

„Koper - Kavarna Loža“. *Europeana*. Dostopano 06. julij 2014. http://www.europeana.eu/portal/record/2022501/Default_aspx_module_7_id_3462.html.

Krmpotić, Josip. „Ročni kašipot po Goriškem, Trstu in Istri za 1898“. Gorica: Goriška tiskarna, 1898. <http://www.europeana.eu/portal/record/92055/D4DEF6839A97627C0DC9FF19850F7E8429EEB446.html>.

Kukanja, Marko, in Saša Planinc. „The Impact of Economic Crisis on the Motivation to Work in Food Service: The case of the Municipality of Piran“. *Academica Turistica - Tourism and Innovation Journal* 5, 2 (2012), 27–38.

Kukanja, Marko, in Tanja Planinc. „The Response of the Restaurant Industry to the Financial Crisis“. *Ekonomska Misao I Praksa*, 22, 1 (2013), 39–56.

Lebe, Sonja Sibila, Polona Blažič, Janez Bogataj, Rok Klančnik, Borut Milfelner, Žarko Mlekuž, Julij Nemanič, idr. *Strategija razvoja gastronomije Slovenije [končno poročilo]*. Maribor: Center za interdisciplinarne in multidisciplinarne raziskave in študije, Znanstveni inštitut za regionalni razvoj pri Univerzi v Mariboru, 2006.

„Letni pregled trgovine, gostinstva in turizma: 1953-1965“. Ljubljana: Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, 1954 - 1965.

OLO Piran. „Kratek oris razvoja turistične dejavnosti v občini Piran“. Občinski ljudski odbor Piran, 1958. Osebni fond Tomija Brezovca.

Pucer, Alberto. „Portorož-100 let organiziranega turizma v Portorožu. Katalog k razstavi Pokrajinskega arhiva Koper 1985.“. Koper: Pokrajinski arhiv, 2010.

Pucer, Alberto. *Ko zadiši po Istrski kuhinji: Istrska kuhinja od A - Ž*. Kmečki glas, 2011.

Raspor, Andrej. „Pomanjkanje kadrov v slovenskem gostinstvu in turizmu = Shortage of Hospitality in Tourism Workers in Slovenia“. Predstavljeno na *Znanje za trajnostni razvoj / 27. mednarodna konferenca o razvoju organizacijskih znanosti / 27th International Conference on Organizational Science Development*, 2008., 327–28.

Rehar, Radivoj. „Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali“. V *Slovenski pomorski zbornik*, ur.l France Leben, Srečko Vilhar, Radivoj Rehar in Emanuel Slavec, 171–78. Koper: Klub pomorščakov v Koprju, 1962.

Rogoznica, Deborah. „Obnova in razvoj turizma na območju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (s posebnim poudarkom na okraju Koper)“. *Acta Histriae*, 13, 2 (2005), 395–422.

Rozman, Franc, in Žarko Lazarević. *Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996.

Rožac, Marjan, in Alberto Pucer. *Piranske notarske pergamentne listine: Predbeneško obdobje 1173-1283. Del 1*. Koper: Pokrajinski arhiv, 2010.

Rudolf, Darka, Breda Ložar, in Zofija Savec. *Rezultati raziskovanj: 1976 - 1985*. Ljubljana: Zavod za Statistiko SRS, 1986.

———. *Rezultati raziskovanj: 1986 - 1991*. Ljubljana: Zavod za Statistiko SRS, 1998.

„SI PAK KP 5, t.e. 123, a.e. 6. Dekret prefekta koprškega okrožja, Koper, 7. oktober 1923.“

„SI PAK KP 6, t.e. 190, a.e. 1644. Statuti della Societa del caffè della Loggia. Trst, , 21. junij 1862.“

„SI PAK KP 6, t.e. 190. Bollettino statistico mensile della citta di Trieste e suo territorio, Trst, 31.december 1880.“

„SI PAK KP 6, t.e. 316. Prošnja za postavitev zasebnega bifeja Buffet alla Muda, Koper, 21. junij 1911.“

„SI PAK KP 7, t.e. 39, a.e. 2198. Seznam obrtnikov v Koprju. Koper, 1854.“, b.d.

„SI PAK KP 7, t.e. 95. Pravila za mesarje, Koper, 1870.“, b.d.

„SI PAK KP 7, t.e. 98. Pravila za lov na ptice, Koper, 1870.“, b.d.

„SI PAK KP 7, t.e. 153. Opis užitnih in strupenih gob, Koper, 1878.“, b.d.

„SI PAK KP 7, t.e. 168. Pravilnik o požarni varnosti, Koper, 1880.“, b.d.

„SI PAK KP 7, t.e. 206, a.e. 3571. Obtožbe proti učiteljiščnikom, Koper, 1882.“, b.d.

„SI PAK KP 23, Istrski Okrajni Ljudski Odbor, IOLO Koper, t.e. 87. Gospodarski svet odseka za gradnje, leto 1949. Fascikel: Poročila 1949. Poročilo o delu 15.9.1948 - 31.12.1948, Koper, 5 januar 1949.“,

„SI PAK KP 24, IOLO Koper,, t.e. 118, a.e. 323. Poročilo o delu tov. Kržičeve, referenta za turizem, v avgustu 1950, Koper, 1. september 1950.“

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, , t.e. 118, a.e. 323. Poročilo za dobo 5 mesecev. Koper, 20. junij 1950.“

„SI PAK KP 24, IOLO Koper,, t.e. 137, a.e. 351. Poročilo o delovanju oddelka za turizem IOLO od 15.9.1948 do 15.9.1949, Koper, 2.9.1949.“, 2 september 1949

„SI PAK KP 24, IOLO Koper,, t.e. 137, a.e. 351. Poročilo povjereništvu za turizem in gostinstvo za leto 1950, Koper, 30. januar 1951.“

„SI PAK KP 24, IOLO Koper,t.e. 137, a.e. 351. Turizem in gostinstvo v Istrskem okrožju svobodnega tržaškega omrežja, b.d.“

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, , t.e. 840, a.e. 362. Obvezno hlajenje pijač, Koper, 9. julij 1958.“

„SI PAK KP 24, IOLO Koper,, t.e. 840, a.e. 362. Plačevanje takse za pridobitev dovoljenja za privatne gostilne, Sežana, 26. junij 1958.“.

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, , t.e. 840, a.e. 362. Poročilo o izvajanju predpisov s katerimi se uvaja in določa evidenca in kontrola cen za določene proizvode, kateri so posebnega pomena za tržišče. Koper, 1958, b.d.“

„SI PAK KP 24, IOLO Koper, t.e. 840, a.e. 365. Dovoljenje za gostinske storitve, Divača, 3. februar 1958.“

„SI PAK KP 178, t.e. 12, a.e. 49. Poročilo o delu stalnega odbora za gostinstvo in turizem pri Trgovinsko-gostinski zbornici Koper, b.d.“

„SI PAK KP 178, t.e. 12, a.e. 50. Gostinstvo in turizem v koprščini. Koper, 23. september 1955.“

„SI PAK KP 178, t.e. 12, a.e. 56, Poročilo o pregledu gostišč na območju okraja Koper. Koper, 14. marec 1955.“

„SI PAK KP 178, t.e. 15, a.e. 72. Kadri, plani, stanje in vzgoja kadrov v gostinstvu. Poročilo trgovinsko-gostinske zbornice okraja Koper za obdobje 1957-1962, b.d.“.

„SI PAK KP 178, t.e. 15, a.e. 74. Problematika gostinstva in turizma, 1955, Koper, b.d.“

„SI PAK KP 178, t.e. 16, a.e. 76. Desetletni plan razvoja turizma in gostinstva za območje okraja Koper. Koper, 1955.“

„SI PAK 178, t.e. 98, a.e. 304, Poročilo o stanju in strokovni vzgoji gostinskega kadra, b.d.“

„SI PAK 178, t.e. 98, a.e. 304, Analiza zasebnega gostinstva Koper, 1963.“

„SI PAK KP 178, t.e. 99, a.e. 305. Učni program odseka za turizem in gostinstvo ESS. Ankaran, 20. oktober 1962.“

„SI PAK KP 277, t.e. 65, a.e. 134. Predlog za nove cene od 1.3.1986 dalje, Portorož, 17. februar 1986.“.

„SI PAK KP 277, t.e. 65. Enota za razvoj ponudbe, Portorož, 10. oktober 1984.“

„SI PAK KP 277, t.e. 65. Pregled prireditev, Portorož, 24. junij 1986.“

„SI PAK KP 360, OLO Koper, t.e. 494. Razvoj turizma v Jugoslovanski coni STT. Koper, 1951.“

„SI PAK KP 360, OLO Koper, Zavod za statistiko 1945-1965, , t.e. 36, a.e. 73. Poročilo o turizmu v coni B. Koper 21. avgust 1948.“

„SI PAK KP 360, t.e. 64, a.e. 120. OLO Koper, Svet za gospodarstvo, gostinstvo in turizem, b.d.“

„SI PAK KP 422, t.e. 9, ae. 23. Nastanitvene in sedežne zmogljivosti v letu 1968 v občinah Koper, Izola in Piran, b.d.“

„SI PAK KP 422, t.e. 9, a.e. 42. Vabilo na sestanek in opravičilo g. Terpinu, predsedniku EPT Trieste. Koper, 7. marec 1969, Koper“

„SI PAK KP 422, t.e. 11, a.e. 55. Dopisi Obalne turistične zveze Koper za leto 1973, b.d.“

„SI PAK KP 422, t.e. 11, a.e. 56. Družbeni obrati in zasebni gostinci po občinah, 14. december 1967, Piran.“

„SI PAK KP 422, t.e. 19, ae. 69. Statistične informacije Zavoda za statistiko okraja Koper 1964.“

„SI PAK KP 730, t.e. 124, a.e. 138A. Odlok o ukrepih neposredne družbene kontrole cen za proizvode in storitve, Portorož, 21. junij 1973.“

„SI PAK KP 730, t.e. 124, a.e. 138A. Vabilo komisije za delitev dohodka TOZD Palace, Portorož, 24. februar 1975.“.

„SI PAK PI 9 Statuti Pirana 1307“

Štambuk, Milko. *Osnovi Društvenog Uređenja FNRJ: Ustav I Zakonodavstvo. Priručnik Za Stručne Škole I Tečajeve*. Zagreb: Školska knjiga, 1955.

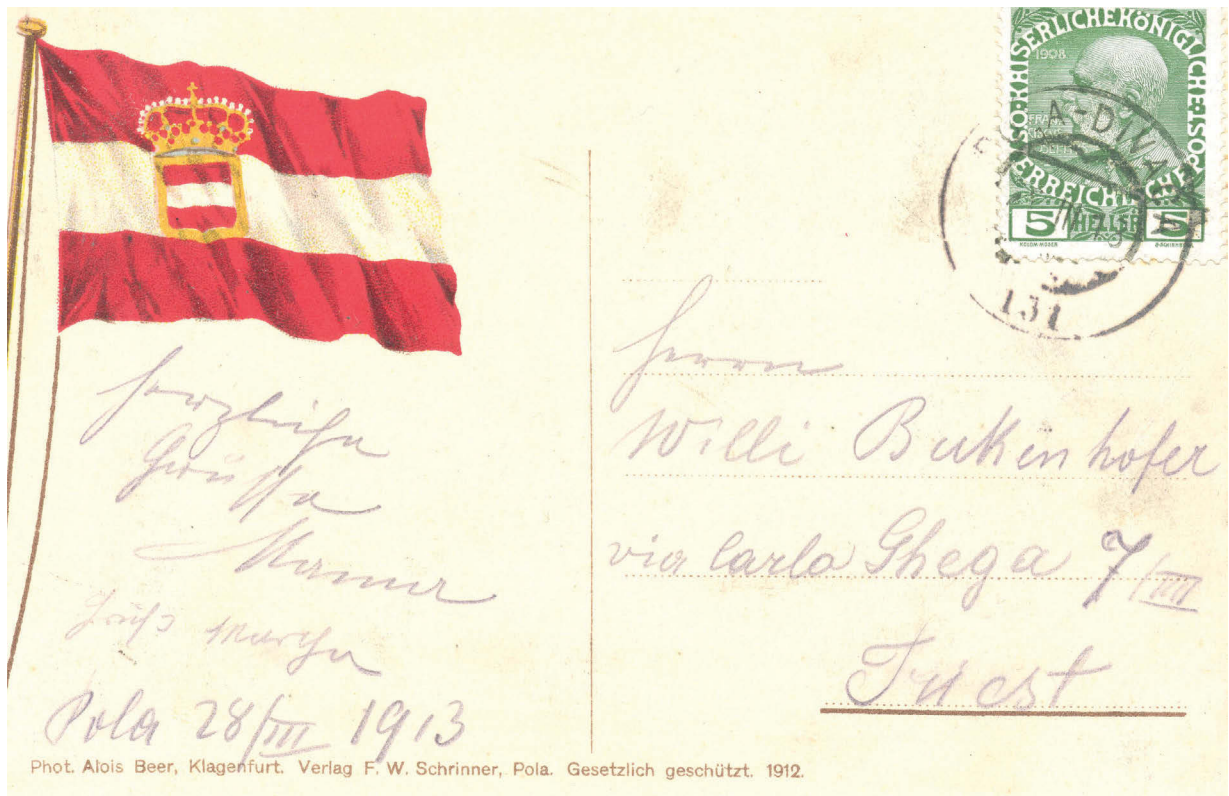
Tome Marinac, Bogdana. *Občina Izola*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1993.

„Turistične informacije. Piran Portorož, Jugoslavija.“ Piran: Zavod za pospeševanje turizma, Piran. 1967, osebni fond Tomija Brezovca.

„UV OLO, 1953, 9 - UV OLO, leto II., št. 9, Koper, 20. novembra 1953. Odlok o gostinskih obratih, 20. november 1953“

„UV VUJLA, 1953, 3/45 - UI VUJLA, št. 3, Koper, 10. marca 1953. Odredba št. 45 o razširitvi veljavnosti Uredbe o gostinskih podjetjih in gostiščih, 10. marec 1953“

Zborovanje slovenskih geografov, Orožen Adamič, Milan, Zveza geografskih društev Slovenije, Univerza v Ljubljani, in Inštitut za geografijo, ur. *Primorje: zbornik 15. zborovanja slovenskih geografov, Portorož, 24.-27. oktobra 1990*. Ljubljana: Zveza geografskih društev Slovenije, 1990.

Phot. Alois Beer, Klagenfurt. Verlag F. W. Schrinner, Pola. Gesetzlich geschützt. 1912.

Elena Rudan, Zrinka Zadel

POVIJESNI RAZVOJ GASTRONOMSKE PONUDE HRVATSKOG DIJELA OBALE ISTARSKOG POLUOTOKA ZGODOVINSKI RAZVOJ GASTRONOMSKE PONUDBE OBALNEGA DELA HRVAŠKE ISTRE

Izvlaček

Gastronomska ponudba je pomemben del integralnega turističnega proizvoda destinacij. Istra je turistična destinacija, ki je bila za turiste zelo zanimiva, zato so tudi prva turistična gibanja zaznali že zelo zgodaj. Skupaj z rastjo turističnih gibanj pa sta se razvijala tudi obseg in kakovost gastronomske ponudbe (tj. ponudba se je prilagajala potrebam turistov). Istrska kuhinja je sprejemala vplive različnih kuhinj, saj je bila pod oblastjo različnih držav (npr. Avstro-Ogrske, Italije). Temelji na raznolikosti sestavin in priprave posameznih jedi, zadnja leta pa je poseben poudarek na avtohtoni gastronomski ponudbi, ki je prinesla velike spremembe v jedilnike istrskih gostinskih obratov. K tem spremembam so vsekakor pripomogli tudi različni kulinarčni in enološki dogodki in razstave, na katerih ponujajo avtohtone izdelke in iz njih pripravljene jedi (pršut, jedi z maroni, češnjami, ribami, tartufi itd.). Na pomembnost gastronomske ponudbe v skupni turistični ponudbi kaže tudi dejstvo, da danes govorimo o posebni vrsti gastronomskega in enološkega turizma ter da se Istra s svojo ponudbo uspešno razvija in predstavlja na gastronomskem zemljevidu Evrope.

Sažetak

Gastronomska ponuda predstavlja značajan dio integralnog turističkog proizvoda destinacija. Istra je turistička destinacija koja je bila zanimljiva turistima te su vrlo rano zabilježena turistička kretanja, a u skladu s rastom turističkih kretanja razvijala se obujmom i kvalitetom gastronomska ponuda (tj. ponuda se prilagođavala potrebama turista). Istarska kuhinja primala je utjecaje različitih kuhinja zemalja pod čijom se vlasti nalazila (npr. Austro-Ugarske, Italije). Baza istarske kuhinje odnosi se kako na različitost namirnica tako i na različitost načina pripreme pojedinih jela, a posljednjih se godina osobit naglasak stavlja na autohtonu gastronomsku ponudu koja je donijela značajne promjene u jelovnike istarskih ugostiteljskih objekata. Svakako su tim primjenama pridonijele i gastro i eno manifestacije na kojima se nude autohtoni proizvodi i jela pripremljena od njih (pršut, jela s marunima, trešnjama, ribama, tartufima, itd.) O značaju gastronomske ponude u ukupnoj turističkoj ponudi govori i činjenica da se danas govori o posebnoj vrsti turizma gastronomije i enologije te da se Istra sa svojom ponudom uspješno razvija i prezentira na gastro karti Europe.

Uvod

Spremljanje razvoja gastronomske ponudbe obalnega dela hrvaške Istre, od gradnje prvih hotelov pa vse do danes, nam kaže nenehno prilagajanje ponudbe povpraševanju na turističnem trgu ne glede na to, ali je bila usmerjena na domači ali tuji trg. Gastronomska ponudba je bila vedno del turistične ponudbe določene destinacije in predstavlja pomemben del integralnega turističnega proizvoda. Poleg namestitve je gastronomska ponudba neizogibna potreba vsakega turista. Pomembno vlogo v njenem zgodovinskem razvoju je imela prehrana lokalnega prebivalstva, ki je bila odvisna od cele vrste dejavnikov, kot so npr. posamezna živila, način priprave, kupna moč prebivalstva itd. Gastronomska ponudba je bila prilagojena tudi lokalnim prebivalcem (njihovim potrebam).

Vsako obdobje – avstrijsko, italijansko, jugoslovansko, hrvaško – je prineslo v turizem nove značilnosti. V okviru sprememb v turizmu in novosti v gastronomski ponudbi pa se je tudi kulinarika prilagajala potrebam in zahtevam tedanjih popotnikov. Na gastronomsko ponudbo so vplivali novi podjetniki (lastniki gostiln, restavracij, hotelov) pa tudi turisti, ki so prihajali na področje Istre, vendar je treba poudariti, da je tradicionalna istrska ponudba v pretežni meri ostala prvinska in na temeljih, ki jih pogojujeta podnebje in zemlja. Tradicionalna istrska kuhinja temelji na osnovnih sestavinah, pogojenih s tamkajšnjim podnebjem (različni deli Istre imajo različno gastronomijo). Na obravnavanem obalnem delu istrskega polotoka na Hrvaškem so bile vedno prisotne tiste jedi, ki so jih pripravljali iz poljščin, pridelanih na tem področju, in rib, saj je bil ribolov pomemben del življenja Istranov. Ribolov je imel vedno pomembno vlogo v prehrani lokalnega prebivalstva pa tudi turistov, ki so prihajali na to področje. V Istri so se jedi vedno pripravljale v skladu z letnimi časi pa tudi glede na priložnosti in praznovanja, za katera so značilne nekatere posebne oblike priprave jedi (od predjedi do sladice), tako so npr. različne vrste testenin najpogosteje pripravljali za nedeljska kosila ali praznike (krafi, fuži, posutice itd.). Skozi zgodovino je bilo meso sestavni del prehrane v času praznikov in raznih

Uvod

Gastronomsku ponudu istarskog obalnog područja u Hrvatskoj kroz razdoblja turističkog razvoja, tj. od izgradnje prvih hotela pa do današnjeg stupnja razvoja, možemo promatrati kao neprestano prilagođavanje ponude potražnji koja je vladala na turističkom tržištu bez obzira na to je li bila usmjerena na domaće ili na strano tržište. Gastronomska ponuda je oduvijek bila dijelom turističke ponude destinacije i predstavlja značajan dio integralnog turističkog proizvoda. Uz smještaj, gastronomska ponuda čini nezaobilaznu potrebu svakog turista. Značajnu ulogu u povijesnom razvoju gastronomske ponude imala je i prehrana lokalnog stanovništva koja je pak ovisila o cijelom nizu čimbenika, kao što su namirnice, način pripreme, kupovna moć stanovništva itd. Gastronomska ponuda bila je prilagođena i lokalnom stanovništvu (njihovim potrebama).

Svako promatrano razdoblje: austrijsko, talijansko, jugoslavensko, hrvatsko, nosilo je nove karakteristike turizma, a u okviru promjena u turizmu i novosti u gastronomskoj ponudi, gastronomija se prilagođavala potrebama i zahtjevima tadašnjih putnika. U gastronomskoj ponudi utjecaj su imali novi poduzetnici (vlasnici gostionica, restorana, hotela) i turisti koji su dolazili na područje Istre, ali mora se naglasiti da je velikim dijelom tradicionalna istarska ponuda ostala u svojoj izvornosti i temeljima koje nose podneblje i zemlja. Tradicionalna istarska kuhinja zasnovana je na blagodatima podneblja na kojem se proteže (različiti dijelovi Istre imaju različitu gastronomiju). Prije svega, u promatranom obalnom dijelu istarskog poluotoka u Hrvatskoj oduvijek su prisutna jela spremna od poljoprivrednih kultura koje su se uzgajale na tom području te ribe kao značajnog dijela života Istrana. Riba je oduvijek bila značajan izvor prehrane kako lokalnog stanovništva tako i turista koji su dolazili na istarsko područje. Jela se u Istri oduvijek pripremaju u skladu s godišnjim dobima, ali i prema prilikama i svečanostima za koje su karakteristični pojedini oblici pripreme jela (od predjela do deserta), pa se tako različite vrste tjestenina pripremaju najčešće za nedjeljni ručak ili blagdane (krafi, fuži, posutice itd.).

praznovanj, vendar glede na (finančne) zmožnosti samih prebivalcev (npr. v povojnem času so doma pripravljeni pršut prodajali v oštariji (gostilni), doma pa ga niso jedli). V prehrani so se vedno uporabljale tudi divje rastline, še posebej spomladi šparglji, bljušč, bodeča lobodika, regrat, v jeseni pa kostanj ipd.

V obdobjih, ko sta bili v različnih istrskih turističnih krajih na voljo hrana in pijača, ki sta bili blizu takratnim obiskovalcem (tj. njihovi matični evropski kuhinji, npr. avstrijski), so v nekaterih gostinskih obratih ponujali jedi tradicionalne istrske kuhinje (še posebej v konobah, manjših vaških gostilnah itd.).

Številni avtorji so se ukvarjali s pomenom tradicionalne kuhinje; Jurinčič et al.¹ menijo, da je tradicionalna istrska kuhinja mešanica kontinentalne in primorske kuhinje. V istrski kulinariki pa razlikujemo vsakdanje jedi in jedi, ki se pripravljajo ob posebnih praznikih. Pregled tradicionalnih istrskih jedi kaže na sredozemsko kuhinjo oziroma sredozemske jedi, ki so bile po večini povezane z ribolovom, ter kuhinjo, ki je povezana s poljščinami in živinorejo. Po Dropulić Ružić et al.² je današnja istrska gastronomija rezultat dveh zgodovinskih in socialnih dejstev. Na tradicionalno istrsko kuhinjo je odločilno vplivala revščina (v kateri je prebivalstvo živelo pred stotimi leti), pa tudi različni kolonizatorji, s katerimi so prišle tudi različne kulture in kuhinje. Revščina je spodbudila domišljijo in spretnost gospodinj, da so iz praktično ničesar naredile obrok. Na severu je viden vpliv avstrijske monarhije – s cmoki, kislim zeljem, na jugu Istre pa vpliv Beneške republike s polnjenimi testeninami in omakami. V severnih predelih so jedli ohrovt in kruhove cmoke, v južnih pa njoke in testenine, na severu suho in prekajeno meso, na jugu divjačino in včasih drugo meso. Za istrsko kuhinjo je značilna tudi priprava hrane, ki je ponekod prevzeta iz različnih evropskih držav, deloma pa je izvorna in avtohtona. Najpomembnejša avtohtona živila, ki se danes uporabljajo v gostinskih obratih na obali, so: oljčno olje, ribe, tartufi, vino itd. Istrski kulinarčni strokovnjaki so iz avtohtonih sestavin ustvarili tudi nekatere povsem nove jedi. Poleg novih jedi (kot npr. biftek s šparglji ali tartufi

Gledajući povijesni kontinuitet, meso u prehrani je bilo prisutno za vrijeme blagdana i svečanosti, ali i ovisno o standardu samih stanovnika (npr. u poslijeratnom razdoblju često su se doma napravljeni pršuti prodavali u oštariji (gostionici), a kod kuće se nisu jeli itd.). Nadalje, u prehrani lokalnog stanovništva oduvijek se koristilo i samoniklo bilje, osobito u proljeće šparoge, bljušt, veprina, listovi maslačka, divlja riga, maruni u jesen i sl.

U razdobljima kad su u istarskim turističkim destinacijama bila nuđena jela i pića bliska ondašnjim došljacima (tj. njihovim matičnim evropskim kuhinjama, npr. austrijskoj), u nekim se ugostiteljskim objektima nudila tradicionalna istarska kuhinja (osobito konobama, manjim gostionicama po selima itd.).

Mnogi se autori bave značenjima koje tradicionalna kuhinja nosi, pa tako Jurinčič et al.¹ smatraju da je tradicionalna istarska kuhinja mješavina kontinentalne i primorske kuhinje, a u sklopu istarskog kulinarstva mogu se razlikovati svakodnevna jela i jela pripremljena za određene blagdane. Pregled tradicionalnih istarskih jela pokazuje mediteransku kuhinju, odnosno mediteranska jela koja su uglavnom povezana s ribom i kuhinju u zaleđu koja je povezana s poljoprivrednim proizvodima i stočarstvom. Prema Dropulić Ružić et al.², današnja istarska gastronomija rezultat je dviju povijesnih i socijalnih činjenica. U tradicionalnoj istarskoj kuhinji presudan utjecaj imali su siromaštvo (u kojem se do prije stotinjak godina živjelo) i smjene kolonizatora i osvajača (protok različitih kultura i kuhinja). Siromaštvo je poticalo blagotvornu maštovitost i virtuoznost domaćica da ni od čega naprave nešto. Na sjeveru je prisutan utjecaj austrijske monarhije s knedlima i kiselim kupusom, a na jugu Istre utjecaj Mletačke Republike s punjenim tijestom i umacima. U sjevernim krajevima su se jeli broskva i okruglice od kruha, a u južnim njoki i pašta, na sjeveru sušeno i dimljeno meso, a na jugu divljač i ponekad meso. Svakako da tradicionalnu istarsku kuhinju karakterizira i priprema hrane koja je dijelom usvojena od različitih evropskih zemalja, a dijelom izvorna i autohtona. Najznačajnije današnje autohtone namirnice koje se koriste u ugostiteljskim objektima diljem

ipd.) so tu tradicionalne jedi obalnega dela istrskega polotoka: žgvacet s fuži, krafi, njoki, mineštre, jedi s tartufi, šparglji, ribje jedi (npr. soljene ribe) itd. Med sladkimi jedmi so značilne: velikonočne pogače, fritule in kroštule (še posebej v času pusta), cukerančiči itd.

Istra je v kulinariki in enologiji v zadnjih letih naredila velik korak naprej. Sicer pa v Republiki Hrvaški prav kulinarika in enologija veljata kot proizvoda z izrazito perspektivo v *Strategiji razvoja hrvaškega turizma do leta 2020*. V Strategiji je poudarjeno, da kulinarika in enologija predstavljata komplementarni proizvod, ki ga konzumirajo skoraj vsi turisti, čeprav relativno malo tujih (mednarodnih) svetovnih turistov potuje izključno zaradi kulinarčno-enoloških doživetij, zato povpraševanje raste v glavnem pri domači populaciji.³ Razpoložljive študije kažejo, da 160 tisoč prebivalcev Hrvaške obiskuje vinske ceste, 61 % jih kupuje lokalna vina, 63 % pa lokalne prehranske izdelke.⁴ Prav tako 53 % obiskovalcev v restavracijah naroči lokalna vina.⁵ Kulinarika in enologija sta se kot turistični proizvod najbolj razvili na področju Istre, sledita Dalmacija in Slavonija. Čeprav je gastro-enološka turistična ponudba že vrsto let sestavni del turistične promocije države, pa sistematični pristop k razvoju te ponudbe še ni dovolj valoriziran.

Skozi identifikacijo in analizo obdobja turističnega razvoja, ki so značilna za kulinarčno ponudbo Istre, smo poskušali odkriti določene značilnosti posameznega obdobja in to preko ponudbe jedi, živil, načina priprave hrane pa tudi obratov, ki so ponujali gostinske storitve ter njihove razprostranjenosti po posameznih območjih obalnega dela istrskega polotoka.

obale su: maslinovo ulje, riba, tartuf, vino itd. Istarski gastronomski stručnjaci stvorili su i nova jela koja sadrže autohtone namirnice. Osim novih jela (kao npr. biftek sa šparogama ili tartufima i sl.), tu su i tradicionalna tipična jela obalnog dijela istarskog poluotoka: žgvacet s fužima, krafi, njoki, maneštre, jela s tartufima, šparogama, riblja jela (npr. slana riba) itd. Od slatkih jela karakteristična su: pogače za Uskrs, fritule i kroštule (osobito za vrijeme karnevala), cukerančiči itd.

Istra je poduzela značajne korake posljednjih godina kao gastro i eno regija. Inače, gastronomija i enologija su u Republici Hrvatskoj prepoznate kao proizvod s izraženom perspektivom razvoja u *Strategiji razvoja hrvatskog turizma do 2020. godine*. U Strategiji je naglašeno da je proizvod gastronomije i enologije složeni proizvod koji konzumiraju gotovo svi turisti, iako relativno mali broj međunarodnih turista putuje isključivo zbog gastro-enoloških iskustava, pa rast potražnje generira uglavnom domaća populacija³. Raspoloživa istraživanja pokazuju da oko 160 tisuća građana Hrvatske posjećuje vinske ceste, pri čemu ih 61% kupuje lokalna vina, a 63% lokalne prehrambene proizvode⁴. Nadalje, 53% posjetitelja naručuje lokalna vina u restoranima⁵. Kao turistički proizvod, gastronomija i enologija najviše su se razvile na području Istre, a potom u Dalmaciji i Slavoniji. Sustavan pristup razvoju gastro-enološke turističke ponude još je nedovoljno valoriziran iako je već dugi niz godina sastavni dio turističke promocije zemlje.

Istražujući i identificiranje razdoblja turističkog razvoja, značajna za gastronomsku ponudu Istre, nastojalo se otkriti koje su to karakteristike gastronomske ponude za pojedino promatrano razdoblje, i to kroz ponudu jela, namirnica, način pripreme, ali i objekte koji su pružali usluge prehrane i pića te njihovu rasprostranjenost po pojedinim dijelovima obalnog dijela istarskog poluotoka.

1. Gastronomska ponudba v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja

Pod vplivom razvoja železniške povezave Istre z avstrijsko monarhijo in z razvojem turističnih gibanj na obalnem področju istrskega polotoka se je začela razvijati tudi gostinska ponudba, ki se je prilagajala sodobnim popotnikom s konca 19. stoletja. Popotnikom, ki so prihajali na Opatijsko riviero, Brione in zahodno obalo Istre, je bilo treba ponuditi tudi hrano, zato se je ponudba prilagajala potrebam takratnih gostov. Gostinska ponudba se je razvijala že od nekdaj, tako za lokalno prebivalstvo kot tudi za popotnike, ki jim je bila Istra vedno zanimiva destinacija. Po Štambuku⁶ so bili prvi gostinski obrati znani že v rimski dobi, in sicer ob pomembnih in prometnejših poteh ter v večjih naseljenih krajih. V srednjem veku so obstajali domovi za namestitvev popotnikov in romarjev v samostanih in gradovih, bila pa so tudi cehovska prenočišča, tako imenovani hospitali (hospiciji). V tem času se gostinstvo vse bolj razvija kot samostojna obrt v mestih in večjih središčih.

Istrski polotok je skozi zgodovino ponujal različne možnosti prehrane. Pričujoča raziskava obravnava obdobje od sredine 19. stoletja do današnjih dni, naleteli pa smo na podatek, da je že prej, natančneje leta 1813, v Opatiji oz. na znani Opatijski rivieri obstajala gostilna Josipa Jurkovića, leta 1820 pa krčmarja Matije Dujmića.⁷ Muzur navaja, da Heinrich von Noe na Dunaju v svojem vodniku ob koncu 19. stoletja kot najstarejšo gostilno v Opatiji omenja Osterio alla piazza (slv. Gostilno na trgu) ali Borovico na Škrbićima. Druga gostilna, ki jo omenja Salvator, je Osteria all'ancora (slv. Gostilna pri sidru), ki jo locira nedaleč od Palazza – do južnih železnic je to največja zgradba v Opatiji, drugače pa je to bil »kapitanski dom« s pergolo. Leta 1843 je bil lastnik gostilne v Opatiji namreč kapitan Ivan Tomašić.⁸ To dokazuje, da so kraji še pred začetkom intenzivnejšega turističnega razvoja imeli gostinske obrate, v katerih so se popotniki pa tudi domači prebivalci lahko okrepcali. Folo⁹ glede na podatke iz registra trgovaškega in industrijskega poslovanja iz leta 1852 navaja, da je Rovinj imel: 2 slaščičarja, 2 gostilničarja,

1. Gastronomska ponuda tijekom posljednja dva desetljeća 19. stoljeća

Pod utjecajem razvoja željezničke povezanosti Istre s austrijskom monarhijom i razvojem turističkih kretanja, na obalnom dijelu istarskog poluotoka počela se razvijati i ugostiteljska ponuda koja se prilagođavala suvremenim putnicima s kraja 19. stoljeća. Putnicima koji su dolazili na Opatijsku rivijeru, Brijune i zapadnu obalu Istre bila je potrebna i prehrana, stoga se ponuda prilagođavala potrebama koje su tadašnji gosti u destinacijama imali. Ugostiteljska ponuda Istre razvijala se od davnina kako za lokalno stanovništvo tako i za putnike kojima je Istra oduvijek bila zanimljiva destinacija, pa se tako prema Štambuku⁶ prvi skromni ugostiteljski objekti za prehranu i piće javljaju još u rimsko doba, i to uz važnije i prometnije putove i u većim naseljenim mjestima. U feudalno doba postoje domovi za smještaj putnika i hodočasnika u samostanima i gradovima, kao i cehovska prenočišta, tzv. hospiciji. U to doba sve se više razvija ugostiteljstvo kao samostalan obrt u gradovima i većim centrima.

Istarski poluotok pružao je tijekom povijesti različite mogućnosti prehrane, ali za ovo istraživanje promatra se razdoblje od sredine 19. st. do današnjih dana, pa nailazimo na podatak da je i ranije, točnije 1813. godine, u Opatiji, tj. na poznatoj Opatijskoj rivijeri, krajem 19. i početkom 20. st. postojala gostionica Josipa Jurkovića, 1820. krčmara Matije Dujmića⁷. Nadalje, Muzur ističe da Heinrich von Noe u svom vodiču u Beču krajem 19. st. kao najstariju u Opatiji ističe gostionicu Osteria alla piazza (hrv. Gostionica na trgu) ili Borovicu na Škrbićima. Druga gostionica koju Salvator spominje je Osteria all'ancora (hrv. Gostiona kod sidra) te je smješta nedaleko od Palazza – do Južnih željeznica to je najveća zgrada u Opatiji, a inače, to je kapetanski dom s pergolom, a 1843. godine kapetan Ivan Tomašić postaje vlasnik gostionice u Opatiji⁸. Time se potvrđuje da su mjesta i prije početka intenzivnog turističkog razvoja imala ugostiteljske objekte u kojima su putnicima, ali i domaćem stanovništvu, nudili okrepu. Folo⁹ prema podacima registra trgovačkog i industrijskog poslovanja iz 1852. godine navodi da je Rovinj

1 hotelirja in 8 lastnikov kavarn. Leta 1883 Pokorny na svojem potovanju po vzhodni obali Istre omenja preprosto gostilno v Mošćenički Dragi (Opatijska riviera), v kateri ni bilo mogoče dobiti ničesar drugega za pod zob kot vmešana jajca, za pijačo pa istrsko rdeče vino. Avtor tudi piše, da se je ta preprostost in izrazita skromna ponudba jedi pokazala v vseh maloštevilnih gostilnah Opatijske riviere. Nadaljuje, da je samo v Albergo all'ancora (slv. Hotel pri sidru) v Opatiji sprejemljiva ponudba jedi. V Lovranu je bil ob napisu *Eutree au restaurant* majhen prostor, v katerem se poleg piva iz Gradca, sirov in salam ni ponujalo ničesar drugega.¹⁰ Potopisec takrat ni bil zadovoljen z gastronomsko ponudbo niti z gostinskimi obrati na Opatijski rivieri.

V Opatiji je avstrijska Družba Južnih železnic ob sodelovanju Mednarodnih spalnih vlakov in še nekaterih družb ter ob pomoči države leta 1884 zgradila prvi hotel Quarnero – Kvarner, ki je imel tudi prekrasno kavarno s teraso (Cafe Quarnero), ki je prikazana na Sliki 1. Z izgradnjo železniške proge in prihodom Družbe Južnih železnic na Opatijsko riviero se je za namestitvene in gostinske obrate začelo novo obdobje. Družba Južnih železnic je ob postavitvi hotelov (Hotel Kvarner in Stephanie v Opatiji) poskušala ponudbo prilagoditi bogati klienteli, ki je bivala v njihovih obratih. Na novo odprte kavarne v novih hotelih so bile središče družabnega življenja takratnih gostov, ki so bivali v Opatiji. Glede na to, da je večina gostov prihajala z območja Avstro-Ogrske monarhije, je bila tudi ponudba v opatijskih kavarnah prilagojena dunajskemu načinu življenja. Avstrijci so se v Opatiji počutili kot v domačih krajih zaradi kompletne ponudbe – destinacije, arhitekture hotelov, videza samega mesta, kavarn. Tudi kulinarčna in enološka ponudba je bila kot na Dunaju. Tako je npr. dvorni kuhar Blaschke štirikrat na dan dostavljal ročno narejene slaščice, pri Josefu Lokeyju so ponujali pivo (Slika 2), v Wiener Hofbräu-Etablissement und Vöslauer pa peneče vino podjetja Schlumberger. Seveda ni manjkala niti kava Julius Meinl, ki je bila naprodaj v prodajnem centru Bazar Mandria.¹¹ Gastronomska ponudba je vsekakor poskušala zadovoljiti

imao: dva slastičara, dva gostioničara, jednog hotelijera i osam vlasnika kavana. Godine 1883. Pokorny spominje u Mošćeničkoj Dragi (Opatijska rivijera) na svojoj turi istočnom obalom Istre jednostavnu gostionicu u kojoj nije bilo moguće ništa drugo dobiti za jelo osim jelo od jaja (kajganu), a za popiti istarsko crveno vino. Isto tako, autor piše da se jednostavnost pokazala i u gostionicama cijele Opatijske rivijere kroz njihov mali broj i izrazitu skromnost ponude jela. Prema istom autoru, jedino se u Albergo all'ancora (hrv. Hotel kod sidra) u Opatiji može dobiti prihvatljiva ponuda jela. U Lovranu je kraj natpisa *Eutree au restaurant* bila mala prostorija u kojoj se osim piva iz Graza te sireva i salama ništa drugo nije nudilo¹⁰. Putopisac tada nije bio zadovoljan gastronomskom ponudom ni ugostiteljskim objektima koje je nudila Opatijska rivijera.

U Opatiji je austrijsko Društvo južnih željeznica uz sudjelovanje Međunarodnih kola za spavanje i još nekih društava te potpomognuto od strane države sagradilo prvi hotel Quarnero, Kvarner, 1884. godine, koji je u svom sastavu imao prekrasnu kavanu s terasom (Cafe Quarnero), koja je prikazana na slici 1. Izgradnjom željezničke proge i dolaskom Društva južnih željeznica na Opatijsku rivijeru započeli su novi dani kako za smještajnu tako i za ugostiteljsku ponudu. Društvo južnih željeznica je uz izgradnju hotela (hotel Kvarner i Stephanie u Opatiji) nastojalo ponudu prilagoditi bogatoj klienteli koja je boravila u njihovim objektima. Svakako da su novootvorene kavane u okviru novih hotela predstavljale centar društvenog života gostiju koji su odsjedali u Opatiji. Kako je većina gostiju bila s područja Austro-Ugarske monarhije, tako su ponude u opatijskim kavanama bile prilagođene bečkom načinu života. Austrijanci su se u Opatiji osjećali kao u svojim krajevima zbog ukupne ponude destinacije, arhitekture hotela, izgleda grada i kavana. Gastro i eno ponuda bila je kao u samom Beču. Tako je npr. dvorski kuhar Blaschke četiri puta dnevno dostavljao ručno rađena peciva, nudila su se piva kod Josefa Lokeya (slika 2), a u Wiener Hofbräu-Etablissement und Vöslauer pjenušavo vino poduzeća Schlumberger. Naravno da nije nedostajalo ni kave Julius Meinl koju se moglo kupiti u prodajnom

Slika 1: *Warme Seebäder und Promade vor dem Café Quarnero, Abbazia; Vroče morske kopeli in promenada pred kavarno Kvarner, Opatija*¹²

Slika 1: *Warme Seebäder und Promade vor dem Café Quarnero, Abbazia; Vruće morske kupke i promenada ispred kavane Kvarner, Opatija*¹²

Slika 2: *Lokey's Hoffbräu-Keller, Abbazia, Opatija, dvorna pivska klet Lokey*¹³
Slika 2: *Lokey's Hoffbräu-Keller, Abbazia, Opatija, dvorski pivski podrum Lokey*¹³

vs a povpraševanja in je bila v skladu s ponudbo, ki je bila v Avstriji.

Kot zanimivost naj povemo, da je Anton Silberhuber, takratni predsednik avstrijskih turističnih klubov, leta 1885 ustanovil sekcijo Opatija in začel ustvarjati temelje za t. i. »Terraincurwege« po sistemu Oertel (kura na terenu, pri kateri je treba predvsem pešačiti po različnih vzpetinah). Povezal se je z direktorjem Južnih železnic in deloval med leti 1889 in 1898.¹⁴ Ostarie (oštarije/gostilne) so bile v Istri družabni prostori, kjer se je zbiralo lokalno prebivalstvo, ki je bilo vir informacij, polno različnih zgodb (za današnji čas kar težko dojemljivo, saj vse zelene informacije lahko najdemo na internetu). Tako leta 1886 avtor Band¹⁵ navaja, da je bila v Iki na Opatijski rivieri Osteria (gostilna), kjer so pripovedovali različne pomorske zgodbe. Dodaja pa tudi, da prebivalci živijo od morja (v večini kot pomorščaki).

Leta 1897 dr. med. Schaffran¹⁶ opisuje izlet v Medvejo ter omenja Ristorante al giardinetto (slv. Restavracija na majhnem vrtu) v Lovranu, kjer ponujajo odlično pripravljeno ribo. Omenja tudi dražjo restavracijo Hotel-Restauracion Pernet (Villa Lovran), ki prav tako nudi odlične jedi. O številnih preprostih gostinskih obratih na tem področju govori tudi dejstvo, da je bilo leta 1898 na širšem področju Opatije in Voloskega kar 280 krčmarjev, na čelu odbora samostojnih oštirjev pa je bil Frane Osojnak-Gajanić, ki je bil tudi politično aktiven kot član italijanske stranke.¹⁷

Tudi v Pulju so že zelo zgodaj obstajali gostinski obrati, ki so popotnikom nudili različno hrano. Leta 1882 sta bila v Pulju dva hotela: Ribolli in Pavanelllo, deset kavarn ter celo osem restavracij: Al Monte Zaro, Al Teatro (slv. Pri gledališču), All Angelo (slv. Pri Angelu), Apoll, Giardinetto (slv. Majhen vrt), Nuovo Ristorante (Nova restavracija), Werker ter Bierhale. Sedem let kasneje, leta 1889, sta dva hotela v Pulju, hotel Austria in Hotel zur Stadt Pola imela prvorazredne restavracije, znani restavraciji pa sta bili tudi All Angelo ali Zum Josef (nasproti Arene), kjer so na lepem vrtu ponujali nemško kuhinjo. Italijansko-istrske specialitete so ponujali tudi v Trattoria ai tre amici (slv.

centru Bazar Mandria¹¹. Gastronomska ponuda je u svakom slučaju nastojala zadovoljiti sve zahtjeve potražnje te je bila u skladu s ponudom u Austriji.

Zanimljiva je činjenica da je Anton Silberhuber, tadašnji predsjednik austrijskih turističkih klubova, 1885. godine osnovao sekciju Opatija te započeo sa stvaranjem temelja za tzv. „Terraincurwege“ po sustavu Oertel (kura koja podrazumijeva hodaње i pješačenje po različitim usponima). Spojivši se s direkcijom Južnih željeznica, provodilo se od 1889. do 1898.¹⁴ Ostarie (oštarije/gostionice) su u Istri bili društveni prostori sa svojim društvenim životom koji je objedinjavao lokalno stanovništvo i bio izvor informacija prepun različitim pričā (nepojmljivo u današnjici kad odlaskom na Internet možemo pronaći sve željene informacije), pa tako 1886. godine autor Band¹⁵ spominje u Iki na Opatijskoj rivijeri Osteriu (gostionicu) u kojoj se pričāju različite pomorske priče, a napominje da stanovnici žive od mora (najviše kao pomorci).

Godine 1897. dr. med. Schaffran¹⁶ opisuje izlet u Medveju te spominje u Lovranu Ristorante al giardinetto (hrv. Restoran u vrtu), gdje se može dobiti dobro pripremljena riba te jedan skuplji restoran s isto dobrim jelima - Hotel-Restauracion Pernet (Villa Lovran). O brojnosti jednostavnih ugostiteljskih objekata govori i činjenica da je 1898. godine na širem području Opatije - Voloskog bilo 280 krčmara, a na čelu odbora slobodnih oštara bio je Frane Osojnak-Gajanić, koji je bio politički aktivan kao član talijanaške stranke¹⁷.

Pula je također vrlo rano imala ugostiteljske objekte, u kojima je putnicima nudila različitu prehranu, pa je tako 1882. godine Pula imala dva hotela: Ribolli i Pavanelllo, deset kavana te čak osam restorana: Al Monte Zaro, Al Teatro (Kod kazališta), All Angelo (Kod anđela), Apoll, Giardinetto (hrv. Vrt), Nuovo Ristorante (hrv. Novi restoran), Werker te Bierhale. Nadalje, sedam godine kasnije, točnije 1889. godine, u Puli su hoteli Austria i Hotel zur Stadt Pola imali prvorazredne restorane, a poznati restorani su bili All Angelo ili Zum Josef (preko puta Arene), gdje se u lijepom vrtu služila njemačka kuhinja. Talijansko-istarske delicije nudile su se u gostionici Trattoria ai

Gostilna pri treh prijateljih) ali pa v Trattoria al Tempio d'Augusto (slv. Gostilna pri Avgustovem hramu). Takrat so bile na jedilnikih naslednje jedi: mineštra, makaroni, rižota z ostrigami, različno pečeno meso, kuhano meso, piščančje in puranje meso, meso divjadi, sladice.¹⁸ Prebivalci Pulja so pogosto hodili na izlete v Šijano, predel, ki so ga v času avstrijske vladavine imenovali »Cesarjev gozd« (nem. Kaiser Wald), še posebej po 5. maju 1886, ko so tam postavili Silbereggerjev paviljon z leseno konstrukcijo, v katerem je bila tudi restavracija.¹⁹

Vina so bila na področju Istre in njene gostinske ponudbe vedno pomembna. Konec 19. stoletja so bila v ponudbi domača istrska vina, toda ko sta leta 1892 Avstro-Ogrska in kraljevina Italija podpisali trgovinski sporazum, ki je vseboval tudi klavzulo o trgovanju z vinom, se je avstro-ogrski trg odprl za poceni vina iz Italije. Takšna italijanska vina so osvojila glavni trg vinarjev na področju Kvarnerja in postala nova konkurenca.²⁰ Z odpiranjem trgovine pa se je seveda širila ponudba vin, ki niso bila izključno lokalnega porekla, kar je pomenilo raznovrsten izbor vin.

Razvoj gostinskih obratov je spremljala tudi zakonska regulativa in tako so 8. decembra 1887 z zakonskim aktom objavljenim v uradnem listu uvedli naslednjo delitev gostinskih obratov (ital. *industrie di osteria e di trattoria*):

1. Obrati za namestitev gostov.
2. Obrati, ki nudijo storitve prehrane.
3. Obrati, ki nudijo storitve točenja pijač (pivo, vino, sokovi).
4. Obrati, ki prodajajo umetna vina in »polvina« (ital. *mezzo vino*).
5. Obrati, v katerih se prodajajo topli in osvežilni napitki.
6. Obrati, v katerih se prodajajo žgane pijače.
7. Obrati, ki imajo dovoljenje za družabne igre.²¹

V skladu z navedeno zakonsko regulativo je bila zanimiva uredba oblasti mesta Poreč leta 1900, s katero so sprejeli odlok, da so lastniki hotelov, prenočišč in gostiln dolžni imeti cenik hrane, pijače in sob.²² Cenik mora biti v obratu na vidnem mestu, na zahtevo gostov pa ga je treba pokazati.

tre amici (hrv. Gostionica kod tri prijatelja) ili u gostionici Trattoria al Tempio d'Augusto (hrv. Gostionica kod Augustova hrama). U to doba na jelovnicima su bile: maneštra, makaroni, rižot s ostrigama, razno pečenje, meso na lešo, piletina, puretina, divljač i slastice¹⁸. Žitelji Pule pokazivali su veliko zanimanje za rekreacijske izlete u Šijanu, koju su u doba austrijske vladavine popularno nazivali „Carska šuma“ (njem. Kaiser Wald), pogotovo nakon što je 5. svibnja 1886. godine tamo podignut Silbereggerov paviljon drvene konstrukcije u kojem se nalazio restoran¹⁹.

Vina su oduvijek bila značajna na području Istre i njene ugostiteljske ponude. U ponudi su krajem 19 st. bila domaća istarska vina, ali kad su 1892. godine Austro-Ugarska i Kraljevina Italija sklopile trgovinski ugovor koji je imao klauzulu o trgovanju vinom, tržište Austro-Ugarske otvorilo se za jeftinija vina iz Italije. Jeftina talijanska vina osvojila su glavna tržišta vinara s Kvarnera i postala konkurencijom²⁰. Svakako da se otvaranjem trgovine širi ponuda vina koja nisu isključivo lokalna, što je značilo raznovrsniji izbor vina.

Razvoj ugostiteljskih objekata pratila je i zakonska regulativa, pa je tako Zakonskim aktom od 8. prosinca 1887. godine, koji je bio objavljen u službenim novinama, utvrđena sljedeća podjela ugostiteljskih objekata (tal. *industrie di osteria e di trattoria*):

1. Objekti koji nude smještaj gostima.
2. Objekti koji pružaju usluge prehrane.
3. Objekti koji pružaju usluge pića (pivo, vino i sokovi).
4. Objekti koji prodaju umjetna vina i „poluvina“ (tal. *mezzo vino*).
5. Objekti u kojima se prodaju topli i osvježavajući napici.
6. Objekti u kojima se prodaju žestoka pića.
7. Objekti koji imaju dozvolu za držanje društvenih igara.²¹

U skladu s prethodno navedenom zakonskom regulativom, zanimljiva je uredba vlasti Poreča iz 1900. godine, kojom su odlučili da su vlasnici hotela, svratišta i gostionica dužni imati cjenik jela i pića te soba²². Cjenik mora stajati na vidljivom mjestu u objektu i na zahtjev se mora pokazati gostima.

Na istrski obali so že pred koncem 19. stoljeća v različnih gostinskih obratih ponujali hranu in pijaću, tako lokalnim prebivalcem kot tudi popotnikom, ki so prihajali v te kraje. Za lokalne prebivalce so takšni lokali pogosto predstavljali središće družabnoga življenja, popotnikom pa kraj, kjer so se lahko okrepćali. Z izgradnjom željezniške proge proti istrskim krajem in z razvojem turizma nastane nov del gostinske ponudbe, ki se prilagaja potrebama takratnih turista. Turizam je v obrate za prehranu prinesel neka novosti, spremembe pa so se pokazale tudi u načinu pripravne hrane (dunajska kuhinja).

2. Gastronomska ponudba od zaćetka 19. stoljeća do zaćetka I. svetovne vojne

Zaćetek 20. stoljeća je obdobje intenzivnoga turistićnoga razvoja in tako se na Opatijskoj rivijeri odpiraju gostinski obrati po dunajskom vzoru. Prostor današnjega razstavnoga paviljona Juraj Šporer je npr. prvotno bil slašćićarna. Zgrajen je bil leta 1900 za delniško društvo Quarnero z Dunaja, dogradili pa so ga leta 1908, po projektu opatijskoga arhitekta Sandorja Neuhauslerja, ko so dodali veliko teraso s pogledom na sprehajališće ob obali. Najprej je bila tu slašćićarna Gerbaud, nato pa paviljon Glacier s kavarno in slašćićarno. V tistem ćasu so sem z vlakom z Dunaja in ešće vsakodnevno dostavljali sveže pecivo. Po letu 1930 obrat postane razstavni paviljon (ital. *Padiglione delle esposizioni*) in to funkciju ima še danes.²³ V Iki leta 1901²⁴ omenjaju hotel z restavracijom Zur Krone (lastnik P. Kosarog), ki stoji neposredno u luci in ponuja izvrsno kuhinju in odličnu ponudbu pijać kot npr. pivo in namizna ter buteljćna vina (domaći refošk, malvazija itd.). Isti vir navaja, da so številne restavracije ponujale dunajsko kuhinju in pivo, kar so poudarjali tudi u oglasih. Tako npr. hotel in restavracija Slatina ponuja pivo iz znane pivnice Puntigam pri Gradcu in Pschorr iz Münchna. Kavarna Centra u vili Zora je ponujala napitke prave dunajske kavarne, u oglasu pa poudarja, da je u dodatni ponudbi na voljo bogata izbira ćasopisov in ćasnikov za goste kavarne. V imeniku²⁵ iz leta 1913 so bile u Opatiji takrat naslednje kavarne: Kursaal Quarnero, Lokey, Wagner Richard, Arkaden, Grand Hotel, Bristol,

Istarska je obala i prije kraja 19. st. nudila jelo i piće u različitim ugostiteljskim objektima kako lokalnom stanovništvu tako i putnicima koji su obilazili ove krajeve. Lokalnom stanovništvu su često takvi lokali bili mjesta društvenog života, a putnicima mjesto okrijepe. Izgradnjom željeznica prema mjestima Istre i razvojem turizma nastaje novi dio ugostiteljske ponude koji prati potrebe tadašnjih turista. Turizam je donio novitete u objekte za prehranu, ali ne samo to, promjene su se počele događati i u načinu pripreme namirnica (bećka kuhinja).

2. Gastronomska ponuda od početka 20. st. do početka Prvog svjetskog rata

Početak 20. st. je razdoblje intenzivnog turistićkog razvoja pa se na Opatijskoj rivijeri otvaraju ugostiteljski objekti prema bećkom uzoru. Tako je prostor današnjeg izložbenog paviljona Juraj Šporer prvotno služio kao slastićarnica. Izgrađen je 1900. godine za dionićko društvo Quarnero iz Beća, a dograđen 1908. po projektu opatijskoga arhitekta Sandora Neuhauslera, kada je dodana velika terasa prema obalnom šetališću. Izvorno se tu nalazila slastićarnica Gerbaud, a zatim paviljon Glacier s kavanom i slastićarnicom. U to su doba vlakom iz Beća i Pešte ovamo svakodnevno dopremani svježi kolaći. Poslije 1930. godine objekt postaje izložbeni paviljon (tal. *Padiglione delle esposizioni*), a tu je funkciju zadržao do danas²³. U Iki se 1901. godine²⁴ spominje hotel s restoranom Zur Krone (vl. P. Kosarog) koji je bio toćno u luci te nudio izvrsnu kuhinju i odličnu ponudu pića, kao npr. pivo te stolna i vina u buteljama, npr. domaći refosco, malvaziju itd. Prema istom izvoru, mnogobrojni restorani su nudili bećku kuhinju, i to su isticali u oglasima, te pivo (tako npr. hotel i restoran Slatina nudi pivo iz poznate pivnice Puntigam kraj Graza i Pschorr u Münchenu). Kavarna Central u Vili Zori u Opatiji imala je ponudu napitaka prave bećke kavane, a u oglasu istiće da u dodatnoj ponudi ima bogat izbor novina i ćasopisa koje mogu koristiti gosti kavane. Prema imeniku²⁵, 1913. godine u Opatiji su postojale sljedeće kavarne: Kursaal Quarnero, Lokey, Wagner Richard, Arkaden, Grand Hotel, Bristol, Manser u Meierei, Central, Belvedere, zur Post, Maglica;

Slika 3: Kavarna Riviera Volosko, Caffé Riviera²⁶

Slika 3: Kavarna Riviera Volosko, Caffé Riviera²⁶

Manser u. Meierei, Central, Belvedere, zur Post, Maglica; v Voloskem pa Europe, Voloska in Riviera (Slika 3). Med restavracijami so omenjene restavracije v naslednjih hotelih: Abbazia, Stefanie, Quarnero, Wiener Höfbräu, Bristol, Kolb, Vidakovits Stefan, Posthorn, Schweizerhof; in restavracije posameznih lastnikov: Prokop August, Maglica Josef, Alex Meintz zur Traube, Zotter Karl (Villa Emma), Rapf Johann (Villa Elsa), Hoffmann Elise (Villa Rosa). V Voloskem je omenjen hotel Liburnia, v Ičićih pa Tivoli. V istem letu je bilo v Opatiji 17 gostiln, v Volo-

a u Voloskom Europe, Voloska i Riviera (Slika 3). Kao restorani spominju se restorani sljedećih hotela, kao npr.: Abbazia, Stefanie, Quarnero, Wiener Höfbräu, Bristol, Kolb, Vidakovits Stefan, Posthorn, Schweizerhof; i restorani pojedinih vlasnika: Prokop August, Maglica Josef, Alex Meintz zur Traube, Zotter Karl (Villa Emma), Rapf Johann (Villa Elsa) i Hoffmann Elise (Villa Rosa). U Voloskom se spominje hotel Liburnia, a u Ičićima Tivoli. Opatija iste godine broji 17 gostionica, dok Volosko ima mjesta gdje se poslužuju vina: osam u Opatiji i šest u Vo-

skem pa 6. obratov, kjer točijo vino, je bilo v Opatiji osem, v Voloskem pa šest. V Ičićih je bila restavracija E. Barth, villa Tivoli.²⁷ V Lovranu je bilo leta 1913 osem obratov, ki so ponujali hrano (Zum Hafen, lastnik je bil M. Debeljak; Königsvilla, lastnik je bil G. Erhart; Miramar, lastnik je bil V. Gasparitz; Restaurant König, lastnik je bil U. König; Hotel Lovran, lastnik je bil J. Marchal; Zur Stadt Wien, lastnik je bil E. Meingast; Villa Fernandea, lastnik je bil M. Muhitsch; Zur Gemütlichkeit, lastnik je bil R. Zehentner); v Iki 2 (Zur Krone, lastnik je bil L. Krammer; Hotel Schubert, lastnik je bil E. Schubert), v Lovranski Dragi 1 (Hotel Draga di Lovrana, lastnik je bil A. Urm), v Medveji pa 2 obrata (Zur Fischerhütte, lastnik je bil E. Erben; Cessara, lastnik je bil C. Tambour).²⁸ O pomembnosti prehrane v turizmu, pa tudi o avstrijskih vplivih nanjo govori dejstvo, da je opatijski kuharski mojster, F. J. Beutel (dobitnik srebrnega odličja na Dunaju leta 1898, dobitnik zlatega odličja v Frankfurtu leta 1900 in dobitnik častne nagrade v Mainzu leta 1902)²⁹, izdal kuharsko knjigo – »Osnovne veščine avstrijske šole kuhanja«, ki je napisana za kvalificirane kuharje. V predgovoru je med drugim zapisal, da kuharji pogosto naletijo na kuhinje s (slabo) osnovno opremo, zato se morajo prilagoditi, da ne bi škodovali svojemu poklicu.

Na začetku 20. stoletja so se tudi v manj razvitih turističnih krajih odpirale različne gostilne, ki so gostom nudile pretežno zelo preproste jedi. Najpogosteje so stale ob cestah in prometnejših poteh ter tako popotnikom nudile počitek in možnost, da se okrepčajo. Naletimo tudi na podatek, da je družina Armanda (Marija in Mate) v prvih letih 20. st. po vrnitvi iz Amerike prišla v Moščeničko Drago, kjer so v pritličju družinske hiše odprli gostilnico Osteria al ponte (slv. Gostilna pri mostu). Ščasoma je gostilna postala restavracija, ki je imela tudi 15 sob za oddajanje. V tridesetih letih to postane hotel Armanda.³⁰ V sosednjem Lovranu naletimo na restavracijo Stadt Wien (slv. Mesto Dunaj), ki je na glavni ulici. Ponuja dunajsko kuhinjo, pokrito kegljišče in zunanji točilni pult, kjer točijo pivo Pilsner.³¹ Med leti 1912/13 je bilo v Lovranu 7 kavarn, v Iki 3, v Medveji pa 2. V Lovranu je bilo 8 restavracij, v Iki 2, v Medveji prav tako 2, v Lovranski

loskom. U Ičićima postoji restoran E. Barth, villa Tivoli²⁷. U Lovranu 1913. godine postoji osam objekata koji nude prehranu (Zum Hafen, vl. M. Debeljak; Königsvilla, vl. G. Erhart; Miramar, vl. V. Gasparitz; Restaurant König, vl. U. König; Hotel Lovran, vl. J. Marchal; Zur Stadt Wien, vl. E. Meingast; Villa Fernandea, vl. M. Muhitsch; Zur Gemütlichkeit, vl. R. Zehentner), u Iki 2 (Zur Krone, vl. L. Krammer; Hotel Schubert, vl. E. Schubert), u Lovranskoj Dragi jedan (Hotel Draga di Lovrana, vl. A. Urm), a u Medveji dva (Zur Fischerhütte, vl. E. Erben; Cessara, vl. C. Tambour)²⁸. O značaju prehrane u turizmu, ali i njenim austrijskim utjecajima, govori i činjenica da je majstor kuhar u Opatiji, F. J. Beutel (dobitnik srebrne medalje u Beču 1898 godine, dobitnik zlatne medalje u Frankfurtu 1900. i dobitnik počasne nagrade u Mainzu 1902. godine)²⁹, izdao knjigu – kuharicu *Slobodna austrijska vještina kuhanja*, koja je pisana za kvalificirane kuhare, a kako sam u predgovoru piše, kuhari često nailaze na primitivno opremljene kuhinje pa se moraju prilagoditi kako ne bi naškodili svom zvanju.

Početkom 20. stoljeća otvarale su se različite gostionice u manje razvijenim turističkim mjestima koje su gostima nudile najčešće vrlo jednostavna jela. Često su bile izgrađene uz putove i ceste koji su bili prometniji, kako bi putnicima pružili odmorište i mogućnost okrepe. Tako nailazimo na podatak da obitelj Marije i Mate Armanda prvih godina 20. stoljeća nakon povratka iz Amerike dolazi u Moščeničku Dragu, gdje otvaraju gostionicu Osteria al ponte (hrv. Gostionica kod mosta) u prizemlju obiteljske kuće. S vremenom gostionica postaje restoran koji ima i 15 soba za iznajmljivanje. Tridesetih godina nastaje hotel Armanda³⁰. U susjednom Lovranu nailazimo na restoran Stadt Wien (hrv. Grad Beč) koji se nalazi na glavnoj ulici i nudi bečku kuhinju, pokrivenu kuglanu i vanjski šank s Pilsner pivom³¹. U Lovranu 1912./1913. godine postoji sedam kavana, u Iki tri, a u Medveji dvije. U Lovranu postoji osam restorana, u Iki dva, u Medveji dva i Lovranskoj Dragi jedan, vlasnika Antona Urma³². Godine 1909. u Opatiji je obnovljeno svratište Pansion Lederer vl. Josipa Lederera koje je odlikovano zlatnom kolajnom na kuharskoj izložbi u Beču 1908. te počasnim križem na

Dragi pa 1, katere lastnik je bil Urm Anton.³² Leta 1909 so v Opatiji obnovili prenočišče Pansion Lederer, v lasti Josipa Ledererja, ki je bilo nagrajeno z zlatim odličjem na kuharski razstavi na Dunaju leta 1908 ter istega leta s častnim križem na mednarodni kuharski razstavi v Parizu. Penzion je ponujal tudi Plzensko pivo iz soda.³³

međunarodnoj kuharskoj izložbi u Parizu 1908. godine. Pansion nudi Plzensko pivo iz bačve³³.

Slika 4: Jedilnik hotela Bellevue v Poreču leta 1904.³⁴

Slika 4: Jelovnik hotela Bellevue u Poreču, 1904. godine³⁴

Rovinj je imel na začetku 20. st. številne gostilne, restavracije in hotele-penzione (Al Miramare, Alla porta antica, Alla citta di Trieste, All'antico volto, Riviera, Garni, Adriatico – slednji je bil odprt leta 1913 po preureditvi dela pretorijske palače in bližnjega starega stolpa na mestnem obzidju), tako da je bil leta 1911 sprejet statut rovinjskega Združenja gostilničarjev, lastnikov kavarn, prodajalcev likerja in hotelirjev (ital. *Consortio dei trattori, osti, ceffetieri, liquoristi ed albergatori*).³⁵ Na Sliki 4 je primer hotelskega jedilnika hotela Bellevue v Poreču, ki je napisan v nemškem jeziku in namenjen turistom iz Avstrije, iz leta 1904. Istra je bila vseskozi dežela vina ter vinogradov in največja letna proizvodnja vina je bila zabeležena leta 1908 po obnovi vinograda (po boleznj vinske trte koncem 19. st.), znašala pa je 566.119 hl.³⁶

Rovinj je početkom 20. st. imao brojne gostionice, restorane i hotele-pansione (Al Miramare, Alla porta antica, Alla citta di Trieste, All'antico volto, Riviera, Garni, Adriatico –potonji je otvoren 1913. godine, nakon preuređenja dijela pretorske palače i obližnje stare kule na gradskim zidinama), tako da je u siječnju 1911. donesen statut rovinjskog Udruženja gostioničara, vlasnika kavana, prodavača likera i hotelijera (tal. *Consortio dei trattori, osti, ceffetieri, liquoristi ed albergatori*).³⁵ Kao primjer hotelskog jelovnika iz 1904. godine, na slici 3 je jelovnik hotela Bellevue u Poreču koji je pisan na njemačkom jeziku i namijenjen turistima iz Austrije. Istra je oduvijek bila i zemlja vina i vinogradara pa je

tako najveća godišnja proizvodnja vina u Istri zabilježena 1908. godine nakon obnove vinograda (poslije bolesti vinove loze krajem 19. st.), a iznosila je 566.119 hl³⁶.

3. Gastronomska ponudba v obdobju med obema vojnama

Za obdobje med obema vojnama je značilno stagniranje turističnega gibanja, s tem pa tudi gastronomske ponudbe. To je bilo obdobje, ko je bil istrski polotok pod vladavino Kaljevine Italije. V skladu s tem so bili tudi jedilniki pisani v italijanskem jeziku in vsa ponudba prilagojena italijanskim gostom. Na vinski karti znane kavarne Gran caffè Quarnero iz Opatije³⁷ naletimo na pretežno italijanska vina (bela in rdeča) iz različnih italijanskih pokrajin. Bogat je bil seznam s t. i. *vini esteri* (vina, ki po poreklu niso bila iz Italije, največ jih je bilo iz Francije), s penečimi in desertnimi vini ter likerji, konjaki, viskiji ter s štirimi vrstami mineralne vode. Za razliko od avstrijskih časov, ko so pivo (različnih proizvajalcev) oglaševali v številnih oglasih, pa na tej karti ponujajo le svetlo in temno pivo (brez naziva). Italijani so namreč znani kot ljubitelji vina in ne piva (kot Avstrijci in Nemci).

Tudi v obdobju med obema vojnama se je gastronomska ponudba prilagajala turistom, ki so bivali na istrskem polotoku. Gostinski obrati so npr. prilagajali svoj dnevni meni gostom in tako so bili ob koncu avgusta in na začetku septembra leta 1920 na Brionih mali namizni jedilniki napisani v francoskem jeziku.³⁸ V tridesetih letih 20. stoletja se iz jedilnikov opatijskih restavracij hotelov Atlantica (1931) in Quisisana (1937)³⁹ lahko vidi, da ne vsebujejo nobene tradicionalne jedi, ki se pripravlja na tem liburnijskem območju, ter da je ponudba prilagojena turistom, ki bivajo v namestitvenih obratih.

Restavracije so pogosto tudi spreminjale svoja imena iz nemškega v italijanski jezik. V Lovranu so bile v dvajsetih letih naslednje restavracije:⁴⁰ Audace, Città di Vienna, Città di Fiume, Schubert, Torre bella vista, Principessa, zatem gostilne lastnikov: Bettestin Vincenzo, Celestina Zachei, Tratar Maria, Gasparinich Giuseppe, Cech Niccolo (v Iki), Minach Antonio (v Iki), Sandai Francesco, Sirotnak Antonio, Gedrisco Andrea (v Medveji) in Malinarich Maria (v Medveji). V tridesetih letih 20. st. je hotel Armada, v lasti F. Nagela iz Mošćeničke Drage, svojim

3. Gastronomska ponuda u razdoblju između dva svjetska rata

Razdoblje između dva svjetska rata karakterizira stagnacija turističkih kretanja pa time i gastronomske ponude. Ovo je razdoblje vladavine Kraljevine Italije na prostoru istarskog poluotoka pa tako nailazimo na jelovnike koji su pisani na talijanskom jeziku, ali i ponudu koja se prilagođavala novim turistima. Na listi vina iz poznate kavane Gran caffè Quarnero iz Opatije³⁷ nailazimo na pretežito talijanska vina (bijela i crvena) iz različitih pokrajina Italije. Bogata je lista tzv. *vini esteri* (vina koja su podrijetlom izvan Italije; ponajviše vina iz Francuske), pjenušavih, desertnih vina te likera, konjaka, viskija i četiri vrste talijanske mineralne vode. Za razliku od austrijskog doba kad se pivo (različiti proizvođači) oglašavalo u mnogim oglasima, u ovoj karti pronalazimo da se nudi samo svijetlo i tamno (nema naziva piva) jer Talijani su ipak poznatiji kao ljubitelji vina, a ne piva (kao Austrijanci i Nijemci).

U svakom razdoblju, pa tako i u razdoblju između dva svjetska rata, gastronomska ponuda se prilagođavala turistima koji su boravili na istarskom poluotoku, npr. ugostiteljski objekti prilagođavaju dnevni meni svojim gostima pa tako pronalazimo da su krajem kolovoza i početkom rujna 1920. godine na Brijunima mali stolni jelovnici pisani na francuskom jeziku³⁸. Tridesetih godina 20. st. na jelovnicima opatijskih restorana hotela Atlantica (1931.) i Quisisana (1937.)³⁹ uočava se da nema tradicionalnih jela koja se pripremaju na liburnijskom području te da je ponuda prilagođena turistima koji borave u smještajnim objektima.

Restorani također mijenjaju često imena iz njemačkog u talijanski jezik. U Lovranu 20-ih godina postoje sljedeći restorani⁴⁰: Audace, Città di Vienna, Città di Fiume, Schubert, Torre bella vista, Principessa, zatim gostionice vlasnika: Bettestin Vincenzo, Celestina Zachei, Tratar Maria, Gasparinich Giuseppe, Cech Niccolo (u Iki), Minach Antonio (u Iki), Sandai Francesco, Sirotnak Antonio, Gedrisco Andrea (u Medveji) i Malinarich Ma-

gostom ponujal popolno avstrijsko kuhinjo ter možnost dietne kuhinje po posebnih željah. Izven sezone (v jeseni) svojim gostom ponujajo »Traubenkur« (slv. grozdno terapijo), v prospektu pa navajajo, da imajo lastni vrt in vinsko klet z znano malvazijo, imajo pa tudi refošk in teran.⁴¹ V hotelu je na voljo zajtrk, kjer ponujajo kavo, čaj, kakav ali mleko, maslo in pecivo. Za kosilo imajo juho, pečeno meso ali perutnino, enkrat na teden je kuhana govedina z dvema prilogama, testenine in kruh. Za večerjo je predjed, pečeno meso ali riba z dvema prilogama ter sladica. Hotel-penzion ima tudi možnost ponudbe »a la carte«. V istem kraju se leta 1932 v pritličju družinske hiše na sprehajališču ob obali odpre restavracija Alla marina. Gostinske ponudbe pa niso spreminjali le glede na turiste, ampak se jo prilagajali tudi lokalnemu prebivalstvu. V

ria (u Medveji). Tridesetih godina 20. st. hotel Armanda vlasnika F. Nagela iz Mošćeničke Drage nudi svojim gostima besprijeckornu avstrijsku kuhinju te mogućnost dijetne kuhinje prema posebnim željama. U vanezonskom razdoblju (jesen) nude svojim gostima „Traubenkur“ te u prospektu navode da posjeduju vlastiti vrt i vinski podrum s poznatom malvazijom te također imaju refosco i teran⁴¹. Jela koja nude u ovom hotelu sastoje se od doručka u kojem se nudi kava, čaj, kakao ili mlijeko s maslacem i pecivom. Za ručak juha, pečenje ili perad, jednom tjedno kuhana govedina s dva priloga, tjestenina, kruh. Za večeru predjelo, pečenje ili riba s dva priloga i desert. Također, hotel-pansion nudi i mogućnost „a la carte“ ponude. U istom mjestu se 1932. godine u prizemlju obiteljske kuće u mjestu na šetnici uz plažu otvara restoran Alla marina.

Slika 5: Trattoria all' Approdo (Poreč, Gostilna na rivi)⁴²
Slika 5: Trattoria all' Approdo (Poreč, Gostionica na rivi)⁴²

Pulju je leta 1936 Piero Maras v svoji gostilni uvedel t. i. ljudske jedi, ki so postale gastronomski standard mesta. V gostilni so ponujali golaž, vampe, lignje itd., bila pa je znana med vsemi družbenimi sloji – od ribičev do direktorja bolnišnice.⁴³

Vladavina Italije je na območje Istre prinesla spremembe ne le v nazivih restavracij, temveč tudi v ponudbi hrane in pijače. Na Sliki 5 je vidno italijansko poimenovanje gostilne, ki stoji na Rivi v Poreču. Razglednica, s katere je pričujoča fotografija, je iz dvajsetih let 20. stoletja.

4. Gastronomska ponudba po II. svetovni vojni

V obdobju po II. svetovni vojni gostinstvo zaznamuje izrazit vpliv države na poslovanje vseh gostinskih obratov. To je obdobje nastanka velikih državnih podjetij, v katerih posamezni gostinski obrati poslujejo kot samostojne organizacijske enote ali pa kot deli kakšnega hotela ipd. Le manjši del obratov je bil v zasebnem lastništvu.

Po koncu petdesetih let je bilo največ pozornosti namenjene obratom družbene prehrane in obratom družbenega – sindikalnega turizma. V razvoju gostinstva razlikujemo dve glavni obdobji. V prvem obdobju od leta 1945 do 1950 gostinstvo upravlja sama država preko svojega administrativnega aparata; to je obdobje državnega ali administrativnega upravljanja v gostinstvu. V drugem obdobju, po letu 1950, se preide na delavsko samoupravljanje v gostinstvu in to je obdobje t. i. delavskega samoupravljanja v gostinstvu. Takrat se ustanovljajo prva državna gostinska podjetja. Leta 1948 pride do nacionalizacije vseh večjih gostinskih podjetij in do revizije dovoljenj zasebnih gostinskih dejavnosti. V tem obdobju so dejavnosti družbene prehrane, počitniški domovi in penzijska gostinska podjetja deležni različnih ugodnosti in olajšav glede nabave, cen ter plačil družbenih obveznosti. Država regulira nabavo prehranskih in drugih izdelkov, potrebnih v gostinstvu, odreja cene izdelkom, vpliva na določanje in višino cen v gostinstvu itd. Ustanovljajo se velika podjetja z velikim številom enot, ki pa ne poslujejo samostojno.⁴⁴

Ugostiteljska ponuda ne prati samo turiste, več se prilagoda i lokalnom stanovništvu pa tako u Puli 1936. godine Piero Maras u svoju gostionicu uvodi tzv. narodna jela koja su postala gastronomski standard grada. Gostionica je nudila gulaš, tripe, lignje itd. i bila je poznata među svim slojevima društva: od ribara do upravitelja bolnice itd.⁴³

Vladavina Italije na prostorima Istre donijela je promjene kako u samom nazivlju restorana tako i u ponudi hrane i pića. Na slici 5 uočava se talijansko nazivlje gostionice smještene na rivi u Poreču. Razglednica s koje je preuzeta fotografija potječe iz 20-ih godina 20. stoljeća.

4. Gastronomska ponuda poslije Drugog svjetskog rata

Karakteristika razdoblja u ugostiteljstvu nakon Drugog svjetskog rata izrazit je utjecaj države u poslovanju svih ugostiteljskih objekata. Razdoblje je to nastajanja velikih državnih poduzeća u kojima pojedini ugostiteljskih objekti posluju ili kao samostalne organizacijske jedinice ili dijelovi nekog hotela i sl. Manji dio ugostiteljskih objekata nalazio se u privatnom vlasništvu.

Nakon 50-ih godina najveća se pažnja poklanja objektima društvene ishrane i objektima društvenog turizma (odmarališta). U razvoju ugostiteljstva razlikujemo dva glavna razdoblja. Tijekom prvog razdoblja od 1945. do 1950. ugostiteljstvom upravlja sama država preko svog administrativnog aparata, i to je razdoblje državnog ili administrativnog upravljanja u ugostiteljstvu. U drugom razdoblju, od 1950. godine, prelazi se na radničko samoupravljanje u ugostiteljstvu, i to je razdoblje tzv. radničkog samoupravljanja u ugostiteljstvu. Tada se osnivaju prva državna ugostiteljska poduzeća. Godine 1948. dolazi do nacionalizacije svih većih ugostiteljskih poduzeća i objekata, i do revizije dozvola privatnih ugostiteljskih poduzeća. U tom razdoblju objekti društvene ishrane i odmarališta, kao i pansionska ugostiteljska poduzeća, uživaju razne povlastice i olakšice u pogledu snabdijevanja, cijena i plaćanja društvenih obveza. Država regulira snabdijevanje prehrambenim i drugim artiklima potrebnima za ugostiteljstvo, određuje cijene artiklima, utječe na određivanje i

Po letu 1950 se dejavnostim društvene prehrane ukinejo ugodnosti in število menz ter delavskih restavracij se izredno zmanjša. V restavracijah in gostilnah se uvede abonentski sistem, nekatere manjše gostinske dejavnosti pa preidejo v zasebne roke.⁴⁵

V novi državi pride tudi do sprejetja zakonov in pravilnikov, ki urejajo delo gostinskih obratov. 7. 5. 1949 je bil objavljen *Pravilnik o razvrščanju osnovnih gostinskih dejavnosti v kategorije* (hrv. *Pravilnik o razvrstavanju osnovnih ugostiteljskih radnji u kategorije*; Ur. I, 39/49), ki podrobneje ureja vse pogoje za posamezne kategorije, obenem pa vsebuje vse vrste gostinskih dejavnosti. Gostinske dejavnosti prehrane se delijo na restavracije kategorije A in B z boljšo notranjo opremo in na gostilne kategorije C in D s skromnejšo ureditvijo. Predpisi pravilnika se nanašajo tudi na delavske restavracije, planinske domove, počitniške domove ter na gostinske dejavnosti na železniških postajah, letališčih, morskih in rečnih pristaniščih, na vlakih, ladjah in letalih.⁴⁶

V Pulju so leta 1948 z drugo nacionalizacijom obrati iz zasebnega sektorja prešli v lastništvo državnega podjetja Jadran. Lastniki so pogosto ostali v svojih restavracijah in opravljali delo poslovođe. Po koncu II. svetovne vojne so bila velika vlaganja v ribjo restavracijo Ribarska koliba (pod Avstrijo je to bila Fischerhuetten). Od leta 1946 posluje pod imenom Alla Capanna del Pescatore, vodi pa jo Emilio Ribarić, na začetku petdesetih let pa dobi današnje ime pod vodstvom Josipa Blaškovića. Na začetku šestdesetih let 20. stoletja so bile v Pulju naslednje priljubljene restavracije: Gorica, Delfin in najbolj elitni mestni gostinski obrat – Zagreb (v ponudbi je imel plemenite ribe, škampe, morske datelje, ostrige in jastoge).⁴⁷ Leta 1985⁴⁸ so bile v Pulju naslednje restavracije: ABC, Delfin, Istra, Kvarner, Poreč, Ribarska koliba, Zagreb, Marina – restavracija-ladja, samopostrežne restavracije: Gorica in Platak ter kavarne: Forum, Jadran in Na obali.

Po Blaževiću⁴⁹ se je od leta 1960 do 1981 število gostinskih dejavnosti v sedmih istrskih občinah povečalo iz 309 (148 v zasebnem sektorju) na 927 dejavnosti (401 v zaseb-

visinu cijena u ugostiteljstvu itd. Stvaraju se velika poduzeća s velikim brojem jedinica koje nemaju samostalnosti u poslovanju⁴⁴. Ukidanjem povlastica nakon 50-ih godina koje su imale objekti društvene ishrane znatno se smanjio broj menzi i radničko-službeničkih restorana, uvodi se abonentski sustav u restoranima i gostionicama, a neki manji ugostiteljski objekti daju se u zakup privatnicima⁴⁵.

U novoj državi dolazi i do donošenja zakona i pravilnika koji reguliraju rad ugostiteljskih objekata, pa je tako 7. svibnja 1949. objavljen *Pravilnik o razvrstavanju osnovnih ugostiteljskih radnji u kategorije* (Službeni list, 39/49), koji detaljnije određuje sve uvjete za pojedine kategorije, a ujedno obuhvaća i sve vrste ugostiteljskih radnji (objekata). Ugostiteljske radnje za ishranu dijele se na restorane A i B kategorije s boljim unutarnjim uređenjem i na gostionice C i D kategorije koje su skromnije uređene od restorana. Propisi pravilnika odnose se i na radničko-službeničke restorane, planinarske domove, odmarališta ili domove odmora te na ugostiteljske radnje na željezničkim stanicama, morskim, riječnim i zračnim pristaništima, u vlakovima, brodovima i avionima⁴⁶.

U Puli 1948. godine drugom nacionalizacijom objekti iz privatnog sektora prelaze u vlasništvo državnog poduzeća Jadran. Vlasnici su često nastavljali raditi u svojim restoranima kao poslovođe. Nakon Drugog svjetskog rata značajne investicije su uložene u riblji restoran Ribarska koliba (pod Austrijom Fischerhuetten). Od 1946. posluje pod nazivom Alla Capanna del Pescatore i vodi ga Emilio Ribarić, a početkom 50-ih dobiva današnje ime i vodi ga Josip Blašković. Početkom 60-ih godina 20. st. popularni restorani u Puli bili su još: Gorica, Delfin i najelitniji gradski ugostiteljski objekt – Zagreb (u ponudi je imao plemenitu ribu, škampe, prstace, ostrige i jastoge)⁴⁷. Godine 1985.⁴⁸ Pula ima sljedeće restorane: ABC, Delfin, Istra, Kvarner, Poreč, Ribarska koliba, Zagreb, Marina – brod-restoran, samoposlužne restorane: Gorica i Platak te kavane: Forum, Jadran i Na obali.

Prema Blaževiću⁴⁹, od 1960. do 1981. godine broj ugostiteljskih radnji u sedam istarskih općina povećao se sa 309

nem). Zanimivo je, da se najveć gostinskih dejavnosti nahaja na području obćin Buje (267) in Pulja (224), ne pa na obmoćju Poreća (182), kjer je turizem najbolj razvit. Leta 1952 je bila v Rovinju zgoľ ena sama zasebna gostilna Al giardino (kasneje Školjka) ter tri gostinske dejavnosti, ki so bile v lasti kmetijskih zadrug iz Kanfanarja, Bal in Sošićev. Leta 1960 so zgradili Mlećno restavraciju in restavraciju Školjka s prostrano plesno teraso, istoćasno pa v Rovinju poslujejo tudi zasebne gostilne Pri trćnici, Ribja restavracija, Stari grad, kot tudi krćme Centar, Split, Al Vaporetto, Brodi ter ena najstarejših rovinjskih kavarn Viecia batana, pa tudi gostilne v Kanfanarju, Balah, Rovinjskem selu in Sošićih (lokali so v zasebni lasti ali v najemu).⁵⁰

Gostinski obrati, namenjeni izključno turistom, pogosto niso ponujali tradicionalnih istrskih jedi, na jedilniku so raje imeli t. i. internacionalne in nacionalne – jugoslovan-ske jedi. Ćprav so nekatera istrska turistićna podjetja v svojo turistićno ponudbu vključevala istrske tradicionalne jedi, so najpomembnejšo vlogu pri ohranjanju istrske gostinske ponudbe vendarle imele konobe v manjših krajih in vaseh.⁵¹ V sedemdesetih letih je v opatijskih restavracijah Lovor in Ribja restavracija⁵² v lasti hotelskega podjetja Liburnia v ponudbi mednarodna kuhinja, Ribja restavracija pa ponuja 14 razlićnih ribjih specialitet. V menijih so med sladicami na voljo le palaćinke, kar kaŹe na to, da ponudba sladic ni sledila ostali raznovrstni ponudbi.

V hotelih so imeli za penziionske goste na voljo dva do tri razlićne menije (gostje so se za enega od njih morali odloćiti dan prej, da je kuhinja lahko pripravila doloćeno kolićino jedi), samopostreŹne ponudbe in ponudbe »all inclusive« pa je bilo zelo malo. Primer restavracije v hotelskem obratu je na Slici 6, kjer je restavracija hotela Lanterna v Rabcu. Štetićeva piše, da so v osemdesetih letih⁵³ klasićne restavracije za hotelske goste obićajno imele na voljo prehrano v sklopu penziona oz. polnega penziona. Dodatni meni pa je bil najpogosteje zelo nedomišljen z obićajno, stereotipno hrano. Razlog naj bi bil v tem, da razen hotelskih gostov niso prićakovali kakšne druge klientele. Gostinski obrati obalnega dela istrskega polotoka

(148 u privatnom sektoru) na 927 (401 privatne). Zanimljivo je da se najviše ugostiteljskih radnja nalazi na području općina Buje (267) i Pula (224), a ne na Poreštini (182) gdje je turizam najrazvijeniji. Godine 1952. u Rovinju je bila jedna jedina privatna gostionica Al giardino (kasnije Školjka) te tri ugostiteljske radnje koje su drŹale poljoprivredne zadruge u Kanfanaru, Balama i Sošićima. Godine 1960. grade se Mlijećni restoran, kao i restoran Školjka s prostranom plesnom terasom, a istovremeno u Rovinju posluju i privatne gostionice Pri trćnici, Riblji restaurant, Stari grad, kao i krćme Centar, Split, Al Vaporetto, Brodi te jedna od najstarijih rovinjskih kavana Viecia batana, kao i gostionice u Kanfanaru, Balama, Rovinjskom selu i Sošićima (lokali su ili privatni ili u najmu).⁵⁰

Ugostiteljski objekti namijenjeni isključivo turistima ćesto su negirali istarsku tradicionalnu prehranu i preferirali tzv. mećunarodnu i nacionalnu – jugoslavensku. Iako je bilo zapaŹenih primjera uklapanja istarske tradicionalne prehrane u ugostiteljsku ponudu istarskih turistićkih poduzeća, ipak su najvaŹniju ulogu u oćuvanju istarske ugostiteljske ponude imale konobe u manjim mjestima i selima⁵¹. U opatijskim restoranima Lovor i Riblji restoran⁵² hotelskog poduzeća Liburnia 70-ih godina nudi se mećunarodna kuhinja, s tim da Riblji restoran nudi 14 razlićnih ribljih specijaliteta. U menijima se od slatkih jela (deserta) nalaze samo palaćinke tj. raznovrsan menu nije pratila ponuda slastica.

U hotelima su se pansionskim gostima nudila dva – tri razlićna menija (koje su gosti definirali prethodni dan kako bi se spremila odrećena kolićina jela), dok švedskih stolova i današnje „all inclusive“ ponude nije bilo ili je bilo vrlo malo. Kao primjere restorana u hotelskim objektima prikazan je na slici 6 sala restorana hotela Lanterna u Rabcu. U razdoblju 80-ih godina Štetić⁵³ piše da klasićan restoran za hotelske goste predvića najćešće ishranu na bazi pansiona ili punog pansiona. Dodatni menu je, najćešće, nemaštovit sa stereotipnom vrstom jela, a kao razlog navodi da se ni ne oćekuje druga klijentela osim hotelskih gostiju. Ugostiteljski objekti obalnog dijela istarskog polotoka nudili su »a la carte« jelovnike na kojima su bila

Slika 6: Restavracija hotela Lanterna v Rabcu okoli leta 1975⁵⁴

Slika 6: Restoran hotela Lanterna u Rabcu, oko 1975. godine⁵⁴

so ponujali jedilnike »a la carte« z različnimi mesnimi in ribjimi jedmi, medtem ko je bila domača kuhinja slabše zastopana. Zaradi množičnega turizma, ki se je v tem obdobju razvijal, je bilo tudi kuhinjo treba prilagoditi velikemu prilivu turistov v poletnih mesecih, zato ponudba ni bila usmerjena v avtohtono regionalno kuhinjo.

različita mesna i riblja jela, dok je domaća kuhinja bila slabije zastupljena. Masovni turizam koji se razvijao u ovom razdoblju kuhinju je prilagodio velikom prilivu turista tijekom ljetnih mjeseci i nisu usmjeravali ponudu k autohtonoj regionalnoj kuhinji.

5. Istra in gastronomska ponudba konec 20. stoletja

Po osamosvojitvi Republike Hrvaške se turizmu in gastronomski ponudbi, še posebej v njenih posebnostih glede na geografska področja, prida nov značaj. Kontinuiteta turističnega razvoja, z njim pa tudi razvoja gastronomske ponudbe, se je v času domovinske vojne od leta 1991 do 1995 zmanjšala. Kasneje pa lahko zopet govorimo o polnem zamahu razvoja te ponudbe. Gastronomska ponudba se je na Hrvaškem po koncu vojne začela razvijati v smeri svetovnih trendov in ustvarjanja prepoznavnosti v tem segmentu. Zaradi gastronomske ponudbe ter visoke ravni razvoja gastronomskega turizma in ponudbe je Istra kot destinacija danes na prvem mestu na gastro zemljevidu Hrvaške.

Na Hrvaškem in v Istri so v zadnjih letih spoznali, da razvoj selektivnih oblik turizma nujno razvija tudi nov pristop in zanimanje za nacionalno kuhinjo, kar je v skladu s

5. Istra i gastronomska ponuda nakon 90-ih godina 20. stoljeća

Nakon osamostaljenja Republike Hrvatske, turizmu i gastronomskoj ponudi, i to osobito njenim različitostima geografskih područja, pridaje se novi značaj. Kontinuitet turističkog razvoja, a s njime i razvoja gastronomske ponude, smanjio se tijekom Domovinskog rata od 1991. do 1995. godine te se nakon tih godina može govoriti o ponovnom zamahu razvoja ponude. Gastronomska ponuda u Hrvatskoj nakon ratnih godina počela se razvijati u smjeru svjetskih trendova te stvaranja prepoznatljivosti u tom segmentu. Gastronomska ponuda te stupanj razvoja gastronomskega turizma i ponude Istru kao destinaciju stavljaju na prvo mjesto na gastro karti Hrvatske.

U Hrvatskoj i Istri posljednjih se godina uočava kako razvoj selektivnih oblika turizma nužno razvija i novi pristup i interes za nacionalnu kuhinju u skladu s trendovima

trendi svetovnega turističnega trga. Regionalne in lokalne jedi poudarjajo različnost, prinašajo kulturne označbe, ki jih vmeščajo v kulturno identiteto posameznega kraja.⁵⁵ Gastronomski turizem ob ostalih selektivnih oblikah omogoča podaljšanje sezonskega poslovanja, ki je bilo v preteklosti usmerjeno izključno na tople poletne mesece ter v sončenje in kopanje. Turisti niso več usmerjeni na penzijsko ponudbo in ponudbo »a la carte« (ponudba po naročilu), kot je to bilo v navadi v zadnjih tridesetih letih, temveč se obračajo k jedem, ki jih nudijo gostilne in oštarije kjer jedi najpogosteje pripravljajo na izvorni način. Tradicionalna priprava jedi je bila v istrskih družinah vedno prisotna (npr. mineštra),⁵⁶ vendar prej ni bila na voljo na jedilnikih gostinskih obratov.

Vsekakor bo k novim trendom in prepoznavnosti gastronomije na istrskem področju pripomoglo tudi dejstvo, da je istrska kuhinja del sredozemske prehrane, ta pa je uvrščena na UNESCO-v seznam svetovne nematerialne dediščine,⁵⁷ in sicer na osnovi multinacionalne kandidature Hrvaške in drugih sredozemskih držav. Sredozemska prehrana predstavlja spoj naravnih sestavin ter življenja na specifičnem območju, kot je npr. prostor obalnega dela istrskega polotoka. Osnova te prehrane je tudi v načinu uporabe posameznih sestavin, ki so značilne za to podnebje ter v načinu njihove priprave, pa tudi v načinu konzumiranja. Nekdanja hrana ribičev in težakov je usklajena z načeli nutricizma. Prehrana, ki vsebuje veliko rib (največ plave), več kuhane kot pečene hrane, obilico zelenjave in sadja, divjih rastlin, uporabo oljčnega olja, vse to odlikuje sredozemsko kuhinjo in način življenja v Istri.⁵⁸

Restavracije, gostilne, konobe in drugi gostinski obrati na istrski obali so v zadnjih letih izjemno napredovali v kakovosti in širini ponudbe, medtem ko je napredek v kvantiteti viden že zadnjih petnajst let. V Tabeli 1 je prikazano gibanje števila sedežev v gostinskih obratih Istrske županije v primerjavi s Primorsko-goransko županijo. Istrska županija je v vseh letih, razen v letu 2006, beležila večje število sedežev v gostinskih obratih v primerjavi s s Primorsko-goransko županijo. V obdobju med leti 1995–2009 se je število sedežev v gostinskih obratih

na svjetskom turističkom tržištu. Regionalna i lokalna jela naglašavaju razliku, donose kulturne markere kojima se mogu smjestiti unutar kulturnog identiteta pojedinog kraja⁵⁵. Gastronomski turizam uz ostale selektivne oblike omogućava produljenje sezonskog poslovanja koje je u prethodnom razdoblju bilo isključivo usmjereno na tople ljetne mjesece te sunčanje i kupanje. Turisti više nisu usmjereni na pansijsku prehranu i „a la carte“ prehranu (samostalni izbor hrane) kako je to bilo posljednjih 30-ak godina, već se okreću k jelima u gostionicama i oštarijama gdje se jela pripremaju najčešće na izvorni način. Tradicionalna priprema jela je uvijek bila prisutna u istarskim obiteljima (npr. maneštra)⁵⁶, samo se u prethodnom razdoblju nije nudila u jelovnicima ugostiteljskih objekata.

Svakako da će novim trendovima i prepoznatljivosti gastronomije na istarskom području pridonijeti činjenica da je istarska kuhinja dio mediteranske prehrane, a mediteranska prehrana se uvrstila na UNESCO-ovu Reprezentativnu listu svjetske nematerijalne baštine⁵⁷, na temelju multinacionalne kandidature Hrvatske i drugih sredozemnih zemalja. Mediteranska prehrana predstavlja spoj prirodnih resursa te uvjeta života na specifičnim prostorima kao što su prostori obalnog dijela istarskog poluotoka. Temelji ovoj prehrani su u načinu upotrebe pojedinih namirnica karakterističnih za podneblje te njihovu pripremu, ali i način konzumacije. Nekadašnja hrana ribara i težaka usklađena je s novim nutricionističkim načelima. Prehrana s mnogo ribe (najviše plave), prevaga kuhanih jela nad pečenim, obilje povrća i voća, samoniklog bilja i upotrebe maslinova ulja osnovne su odlike mediteranske kuhinje i načina življenja u Istri⁵⁸.

Restorani, gostionice, konobe i drugi objekti prehrane na istarskoj su obali napredovali posljednjih godina u kvaliteti i asortimanu ponude, dok su u kvantiteti u podjednakim vrijednostima posljednjih 15-ak godina. Na sljedećoj tablici prikazano je kretanje broja sjedala u ugostiteljskim objektima Istarske u odnosu na Primorsko-goransku županiju. Istarska županija u svim godinama osim u 2006. godini bilježi veći broj sjedala u ugostiteljskim objektima u odnosu na broj sjedala u ugostiteljskim objektima u Primorsko-goranskoj županiji. U razdoblju od 1995. do 2009.

spreminjalo, torej ni sledilo kontinuiranemu trendu rasti. Največje število sedežev v gostinskih obratih Istrska županija beleži leta 1999, in sicer 182.547 sedišč. Najmanjše število sedežev v gostinskih obratih Istrska županija beleži leta 2006, in sicer 142.305 sedišč.

godine broj sjedala u ugostiteljskim objektima u Istarskoj županiji varira tj. ne prati kontinuirani trend rasta. Najveći broj sjedala u ugostiteljskim objektima Istarska županija bilježi 1999. godine sa 182.547 sjedala. Najmanji broj sjedala u ugostiteljskim objektima Istarska županija bilježi 2006. godine sa 142.305 sjedala.

Tabela 1: Število sedežev v gostinskih obratih Istrske in Primorsko-goranske županije Republike Hrvaške od leta 1995 do 2009.⁵⁹

Tablica 1: Broj sjedala u ugostiteljskim objektima Istarske i Primorsko-goranske županije Republike Hrvatske od 1995. do 2009. godine⁵⁹

Godina/Leto	Primorsko-goranska županija	Istarska županija /Istrska županija
1995.	152.578	168.268
1996.	-	-
1997.	148.326	165.551
1998.	141.909	164.072
1999.	148.296	182.547
2000.	145.663	161.362
2001.	145.272	152.001
2002.	148.388	162.256
2003.	145.594	162.369
2004.	149.920	167.808
2005.	147.426	168.166
2006.	165.545	142.305
2007.	153.621	182.156
2008.	153.040	179.970
2009.	162.050	180.436

V zadnjih desetih letih je največji poudarek na gastronomski ponudbi, s katero se želi Istra predstaviti kot gastrodestinacija s prepoznavno ponudbo. Za uresničitev tega cilja v Istri prirejajo številne gastro dogodke, kjer sodelujejo različni gostinski obrati, ki ponujajo specifična istrska živila in iz njih pripravljene jedi, npr. tartufe, šparglje, sipe, ribe, marone, češnje, istrske klobasice in ombolo, sir, pršut ipd. Med znanimi istrskimi prireditvami so npr. Dnevi švoja (slv. Dnevi morskega lista) v severozahodni Istri, Dnevi tartufov (Buzet, Motovun, Livade), Dnevi pršuta (Tinjan), Sladka Istra v Vižinadi, Dnevi jadranskih

Posljednjih 10-ak godina veliki se značaj daje gastro-nomskoj ponudi kojom se Istru želi predstaviti kao gastro destinaciju s prepoznatljivom ponudom. U ostvarivanju tog cilja priređuju se mnogobrojne gastro manifestacije u kojima sudjeluju različiti ugostiteljski objekti, gdje se nude specifične istarske namirnice i jela pripremljena od njih, npr. tartufi, šparoge, sipe, ribe, maruni, trešnje, istarske kobasice i ombolo, sir, pršut, i sl. Poznate istarske gastro manifestacije su npr. Dani švoja (sjeverozapadna Istra), Dani tartufa (Buzet, Motovun, Livade), Dani pršuta (Tinjan), Slatka Istra u Vižinadi, Dani jadranske li-

lignjev (severozahodna Istra), Dnevi školjk (severozahodna Istra), Marunada v Lovranu, Dnevi češenj (Lovran), Dnevi kvarnerskih škampov (Opatijska riviera), Festival špargljev (Lovran), Festival čokolade (Opatija) itd. Poleg tega je Istra za turiste in druge obiskovalce odprla mnoge vinske ceste, ceste oljčnega olja, ki predstavljajo novo smer v istrski gastro ponudbi, pa tudi regionalno identiteto samega območja. Opirajo se številne konobe s tradicionalno hrano ter restavracije, ki so svoje jedilnike prilagodile sodobnim gastro nomadam. Turistom so prav tako na voljo t. i. gastro doživetja, npr. obiranje oljk z organizirano malico (marendo) ipd. Orličeva⁶⁰ potrjuje, da je ponovno vrnitev k tradicionalni prehrani opaziti zlasti na različnih veselicah (feštah) in v restavracijah (torej v javnosti), kar še poudarja krepitev regionalne identitete. Pomemben del ponudbe so tudi najrazličnejše veselice, ki so povezane z gastro ponudbo in medtem ko so bile včasih povezane s čevapčiči, so v zadnjih desetih letih usmerjene k avtohtonim jedem. Po Orličevi⁶¹ lahko sodobno gastro ponudbo analiziramo s pomočjo različnega turističnega tiskanega materiala. V gastronomskih vodičih pa tudi v jedilnikih (restavracij, konob itd.) ponujajo specialitete iz posameznimi lokalnih živil ter pripravljene na značilen način, npr. meso s krompirjem izpod peke ipd.

V zadnjih letih pa je v Istri poleg gastronomije velik podarek na enologiji. Vino je bilo od nekdaj prisotno na istrski mizi, toda izboljšanje kakovosti (pridelave) ter marketinške aktivnosti vinarjev so pripeljali do tega, da je Istra postala prepoznavna enološka destinacija. Med najpomembnejšimi belimi istrskimi vini so: istrska malvazija, ki je na prvem mestu, sledijo chardonnay, beli in sivi pinot, muškat. Med rdečimi vini pa so: teran (refošk), ki je najpomembnejši med rdečimi vini, nato merlot, cabernet sauvignon idr. Istra pa je danes znana tudi po biski⁶² – žganju iz bele omele, ki ga v gostinskih obratih ponudijo kot tradicionalni aperitiv. Ponujajo pa tudi različne druge vrste žganih alkoholnih pijač: medica, teranino, različna žganja npr. iz žajblja, rožiča, mete, rutice ipd. Istrski vinarji so pripravili številne prireditve in predstavitve, kjer uspešno promovirajo svoja vina in s tem povečujejo prepoznavnost na vinski karti Hrvaške. Še posebej je znana

gnje (sjeverozapadna Istra), Dani školjki (sjeverozapadna Istre), Marunada u Lovranu, Dani trešanja (Lovran), Dani kvarnerskog škampa (Opatijska rivijera), Festival šparoga (Lovran), Festival čokolade (Opatija) itd. Osim toga, Istra je otvorila turistima i posjetiteljima mnoge vinske ceste, ceste maslinova ulja koje predstavljaju novi zamah u istarskoj gastro ponudi, a predstavljaju regionalni identitet samog područja. Otvaraju se mnogobrojne konobe s tradicionalnom hranom te restorani s jelovnicima prilagođenima suvremenim gastro nomadima. Turistima se također nude tzv. gastro doživljaji, npr. branje maslina uz organiziranu marendu i sl. Orlič⁶⁰ potvrđuje da se ponovno vraćanje tradicionalnoj prehrani zamjećuje prvenstveno na feštama i u restoranima (dakle u javnosti), što se podudara s jačanjem regionalnog identiteta. Važan dio ponude su i različite fešte koje su povezane s gastro ponudom i dok su nekad bile povezane s čevapčićima, posljednjih 10-ak godina usmjerene su na autohtona jela. Prema Orlič⁶¹, suvremena gastro ponuda može se analizirati kroz razne turističke tiskane sadržaje. U gastronomskim vodičima, kao i menijima (restorana, konoba itd.), nude se specijaliteti usklađeni s geografskim položajem pojedinih namirnica, ali isto tako sa specifičnom pripremom hrane (npr. meso s krumpirom pod čripnjom i sl.).

Posljednjih se godina osim gastronomiji veliki značaj u Istri pridaje i enologiji. Vino je oduvijek bilo prisutno na istarskom stolu, ali poboljšanje kvalitete proizvodnje te marketinške aktivnosti vinara učinili su Istru prepoznatljivom eno destinacijom. Među najznačajnijim bijelim istarskim vinima su istarska malvazija koja zauzima prvo mjesto, zatim chardonnay, bijeli i sivi pinot, muškat, a ostala crvena vina: teran koji je najznačajniji među crvenim vinima, zatim refošk, merlot, cabernet sauvignon i dr. Osim vina, Istra je danas poznata po biski⁶² – rakiji od imele, koja se nudi kao tradicionalni aperitiv u ugostiteljskim objektima. Uz to, nude se i razne druge vrste žestokih alkoholnih pića: medica, teranino, različite rakije od npr. kadulje, rogača, mente, ruta i sl. Istarski vinari osmislili su mnoge programe i manifestacije na kojima promoviraju svoja vina te imaju značajan uspjeh i prepoznatljivost na vinskoj karti Hrvatske. Osobito je poznata manifestacija

priređitev Vinistra, ki vsako leto od leta 1994 poteka v Poreču, v organizaciji združenja vinogradnikov in vinarjev Istre.

In za konec – že v davnih časih najbolje prepoznani element istrske kuhinje, ki vsebuje vino ter kruh, in ki se pripravlja v bukaleti (tradicionalni istrski vrč za vino), je »istrska supa« (slv. istrska juha). Istarska supa – ponekad tudi supica (juhica)⁶³ je preprosto pripravljen energetska napitek, s katerim so se v preteklosti hranili istrski težki fizični delavci ali pa so ga dajali bolnikom za hitrejšo ozdravitev. Rezino kruha, debeline približno 1 cm, popečemo na ognju ali na ploči štedilnika na drva, v bukalet damo sladkor in poper ter vse zalijemo z oljčnim oljem. Nato dodamo dobro segreto vino in vse pomešamo, popečen kruh pa namočimo v vino. Danes je istrska supa prepoznana gastro specialiteta Istre, najbolje pa prija v hladnih zimskih dneh ob ognjiščih, ki so jih danes nadomestili sodobnejši kamini. Hrana in vino zblížujeta ljudi in odpirata nove poti turistične prihodnosti, Istra pa ima in gastronomijo in enologijo, s katerima uspešno konkurira na gastro karti Evrope.

Zaključek

Gastronomsko ponudbo obalnega dela hrvaške Istre definira podnebje, v katerem je ustvarila svoje temelje, torej osnovo različnih naravnih danosti in različnost priprave živil, iz katerih nastajajo jedi, prilagojene tako turistom kot tudi vsem gurmanom. Gastronomska ponudba se je skozi obravnavana obdobja prilagajala potrebam turistom in obiskovalcev, vendar je vedno ostala prepoznana v svoji avtentičnosti (živila in način priprave hrane). Skozi različna obdobja so gostinski obrati povzemali raznolikost kuhinj tistih držav, pod katerih vladavino so bili. Tako je npr. za obrate v razvitih turističnih centrih (npr. Opatija), ki so bili pod Avstro-Ogrsko monarhijo, značilno, da so restavracije v svojih oglasih ponujale dunajsko kuhinjo in celo slaščice ter pijačo (še posebej pivo znanih avstrijskih pivovarjev). Po koncu italijanske vladavine so ostale nekatere značilnosti italijanske kuhinje (npr. priprava živil, testenine ipd.), medtem ko je bila kuhinja

Vinistra koja se svake godine od 1994. održava u Poreču, a organizator je udruga vinogradara i vinara Istre.

I za kraj, od davnina najprepoznatljiviji element istrske kuhinje u kojem je integrirano vino i kruh, a koje je pripremljeno u bukaleti (tradicionalni istarski vrč za vino) je istarska supa. Istarska supa (negdje se kaže i supica)⁶³ je jednostavno pripravljen energetska napitak kojim se u povijesti hranio istarski težak ili se davao bolesnima za brži oporavak. Kriška kruha debljine oko 1 cm se ispeče na ognjištu ili ploči šparheta (peći), a u bukaletu se stave šećer i papar, pa se zalije maslinovim uljem. Zatim se doda zagrijano vino te se promiješa, a pečeni kruh se umoči u vino. Danas je istarska supa prepoznatljivi gastro specijalitet Istre, a u hladnim zimskim danima uz ognjišta koja su danas zamijenili kamini često se konzumira. Hrana i vino zblížavaju ljude i otvaraju nove putove turističke budućnosti, a Istra ima i gastronomiju i enologiju kojima uspješno konkurira na gastro karti Europe.

Zaključak

Gastronomsku ponudu hrvatskog dijela obale istarskog poluotoka definira podnebje u kojem je stvorila svoje temelje tj. bazu različitih prirodnih resursa te različitost pripreme namirnica kojima se stvaraju jela prilagođena kako turistima tako i svim gurmanima. Gastronomska ponuda se kroz promatrana razdoblja turističkog razvoja prilagođavala potrebama turista i posjetitelja, ali je uvijek ostala prepoznatljiva u svojoj autentičnosti (namirnice i način pripreme hrane). Slijedeći povijesni kontinuitet, gastronomska ponuda ugostiteljskih objekata primala je različitost kuhinja zemalja pod kojima se nalazila pa tako pod vladavinom Austro-Ugarske u razvijenim turističkim centrima (npr. Opatiji) nalazimo da restorani u svojim oglasima nude bečku kuhinju, pa čak i slastice te ponudu pića (osobito piva poznatih austrijskih pivovara). Tijekom talijanske vladavine ostali su ostaci talijanske kuhinje (priprema namirnica, tjestenina i sl.), dok je za vrijeme

v času Jugoslavije prilagojena turistom evropskih država, avtohtona kuhinja pa sploh ni prišla do izraza. Penzionisti gostje so imeli tradicionalni jedilnik, medtem ko so tradicionalno (v pravem pomenu besede) kuhinjo nudili v manjših gostinskih obratih, najpogosteje v zasebni lasti. Tam je bilo moč najti mineštro, domače testenine, tartufe, ribje specialitete itd. Istra je tudi v času Jugoslavije veljala za dobro gastro destinacijo, zlasti zaradi ribjih specialitet. Vendar je to konkurenčnost v primerjavi s podobnimi gostinskimi obrati v Italiji pridobila na račun precejšnih razlik v ceni.

Zadnja leta je avtohtona gastronomija čedalje bolj prisotna v ponudbah in na jedilnikih restavracij in gostiln istrskega polotoka. Različne istrske jedi (npr. mineštre, žgvacet s fuži, ribe, istrska supa, tartufi itd.) so našle svoje mesto v avtohtonih istrskih konobah, pa tudi v sodobnih restavracijah, v katerih so obogatile tradicionalno ponudbo jedilnikov. Sodobni jedilniki so s spojitvijo tradicionalnih elementov in sodobne priprave jedi postali prava fuzija tradicije, preteklosti in sodobnih svetovnih gastronomskih trendov. V vsaki jedi je v ospredju sredozemska prehrana. K priljubljenosti tradicionalne prehrane ter k njeni zastopanosti v jedilnikih istrskih gostinskih obratov so pripomogle tudi različne gastro in enološke prireditve (npr. Marunada, Dnevi švoja ipd.). Vlogo in pomembnost gastronomske ponudbe v skupni turistični ponudbi poudarja tudi dejstvo, da danes govorimo o posebni vrsti turizma gastronomije in enologije, ki jo Istra uspešno razvija, in postaja vse bolj prepoznavna na gastro karti Evrope.

Jugoslavije kuhinja bila prilagojena turistima evropskih zemalja te se nije previše zadiralo u autohtonu kuhinju. Pansionski gosti imali su standardne jelovnike, dok se tradicionalna kuhinja nudila u manjim ugostiteljskim objektima (najčešće privatnim). Tu se moglo naći maneštre, domaće tjestenine, tartufa, ribljih specijaliteta itd. Istra je u vrijeme Jugoslavije bila i tradicionalna dobra gastro destinacija što se tiče ribljih specijaliteta, a ponajprije je tu konkurentnost s obzirom na slične ugostiteljske objekte u Italiji stekla zbog znatne cjenovne razlike.

Posljednjih se godina autohtona gastronomija sve više koristi u ponudama i jelovnicima restorana i gostionica istarskog poluotoka. Različita istarska jela (npr. maneštre, žgvacet s fužima, ribe, istarska supa, tartufi itd.) pronalaze svoje mjesto u autohtonim prostorima istarskih konoba, ali i suvremenih restorana gdje tradicionalnu ponudu jelovnika čine zanimljivijom i bogatijom. Suvremeni jelovnici kroz novo spajanje tradicionalnih elemenata i suvremene pripreme jela fuzija su tradicije, povijesti, ali i suvremenih svjetskih gastronomskih trendova. Mediteranska prehrana u svakom svom jelu dolazi do punog izražaja. Popularnosti tradicionalne prehrane te njenoj prisutnosti u jelovnicima istarskih ugostiteljskih objekata pridonijele su i različite gastro i eno manifestacije (npr. Marunada, Dani švoja i sl.). Ulogu i važnost gastronomske ponude u ukupnoj turističkoj ponudi naglašava i činjenica da danas govorimo o posebnoj vrsti turizma gastronomije i enologije koji Istra uspješno razvija i postaje sve prepoznatljivija na gastro karti Evrope.

Opombe

- 1 Igor Jurinčič et al., „Slovenski dio Istre kao turistička destinacija“. V *Istra-autentična destinacija dobrog ugođaja*, ured. Igor Jurinčič, Saša Planinc, Ninoslav Luk. (Portorož, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Poreč: Institut za poljoprivredu i turizam, 2011), 356-357.
- 2 Marinela Dropulić Ružić, et al., „Hrvatski dio Istre kao turistička destinacija“. V *Istra-autentična destinacija dobrog ugođaja*, ured. Igor Jurinčič, Saša Planinc, Ninoslav Luk. (Portorož, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Poreč: Institut za poljoprivredu i turizam, 2011), 402-403.
- 3 Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, *Narodne novine* 55 (2013), 9.
- 4 Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, 9.
- 5 Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, 9.
- 6 Milko Štambuk, *Ekonomika ugostiteljstva: drugi dio*, (Rijeka: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet, 1975), 1-3.
- 7 Amir Muzur, *Kako se stvarala Opatija: prilozi povijesti naseljavanja grada i zdravstvenog turizma* (Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Grad Opatija, Naklada Benja, 1998), 78-79
- 8 Ivan Blažević, „Povijest Opatijskog turizma“, v *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji* (Opatija: Hotelijerski fakultet, 1994), 16.
- 9 Josip Folo, *Povijest rovinjskog turizma* (Rovinj: v. n., 2002).
- 10 P. Pokorny, „Winter-Touren in Croatien und Istrien: an der Ostküste Istriens (9. bis 25 Jänner 1882)“ *Oesterreichische Touristen-Zeitung* 3, 8 (1883) 90 – 91.
- 11 Desirée Vasko-Juhasz, „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“. V *Oesterreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer* (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013), 73.
- 12 Desirée Vasko Juhasz, „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“, v *Oesterreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, 72..
- 13 M. Band, „Unsere Riviera“, *Oesterreichische Touristen-Zeitung* 2 (1886), 18.
- 14 „Hrvatski muzej turizma, HMT-25, Warme Seebäder und Promade vor dem Café Quarnero, Abbazia“.
- 15 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-R-2248, Lokey's Hoffbraü-Keller, Abbazia“.
- 16 J. Schaffran, „Die Medveja-Schlucht bei Abbazia“. V *Oesterreichische Touristen-Zeitung*, 22, 16 (1897), 193.
- 17 *Povijest Opatije*, <http://www.opatija.net/hr/povijest>, (preuzeto 04.08.2014.).
- 18 Franko Lukež, Tajana Ujčić, *Ki sit ki lačan: o prehrani u Istri*, (Pula: Arheološki muzej Istre, 2012), 209.
- 19 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: Otokar Keršovani, 1987), 65.
- 20 Peter Jordan, „Der Kvarner und seine Inseln: die Vorgeschichte des Riviera-Tourismus“, u *Oesterreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer* (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag) 62
- 21 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 67-68.
- 22 Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: Prometej, 2005), 229.
- 23 „Turistička zajednica grada Opatije Umjetnički paviljon „Juraj Šporer““<http://www.opatija-tourism.hr/hr/znamenitosti/umjetnicki-paviljon-juraj-sporer,164.html>., (povzeto 04. kolovoza 2014.)
- 24 Jozsef Porjesz, *Fiume-Abbazia* (Fiume: Mohovich E., 1901), 146.
- 25 *Adressbuch der österreichischen Riviera: Voloska, Abbazia, Veprinac, Lovrana und Ika* (Abbazia: Franz Kreisel, 1913), 36-39.
- 26 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-37140, Kavana Riviera Volosko, Caffè Riviera“.
- 27 *Die Österreichische Riviera: hotel- und pensionsliste der Kurorte der Öst. Riviera* (Abbazia: Landesverband für Fremdenverkehr im öst. Küstenlande, 1912/1913), 20.
- 28 *Die Österreichische Riviera: hotel- und pensionsliste der Kurorte der Öst. Riviera*, 53.
- 29 F. J. Beutel, *Slobodna austrijska vještina kuhanja* (Zagreb: Stari Puntijar, 2008).
- 30 *Sličice i iskrice iz povijesti turizma Mošćeničke Drage: tekstovi izložbe* (Mošćenička Draga: Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga, 2005).

- 31 Lidija Nikočević, „Tradicijska prehrana u Lovranštini“. V *Liburnijske teme* 6. (Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Lovran: Turističko društvo Lovran, 1987), 174.
- 32 *Die oesterreichische Riviera: Hotel- und pensionsliste der Kurorte der Öst. Riviera* (Abbazia: Landesverband für Fremdenverkehr im öst. Küstenlande, 1912/1913), 53.
- 33 Julius Glax, *Opatija: putovogja za lječilišne gostove*, http://161.53.240.214/?vdoc=2127&page=0_ (prezeto 20.07.2014.)
- 34 Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47650, Jelovnik hotela Bellevue, Brijuni, s.n. 1920.
- 35 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedija* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleže, 2005), 870.
- 36 Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47650, Jelovnik hotela Bellevue, Brijuni, s.n. 1920.
- 37 *Kursaal Gran caffè Quarnero: lista dei vini: caffè. Abbazia: s. n., s. a.*, osobni fond Tomi Brezovec.
- 38 Zgodovinski in pomorski muzej Istre, G-2070f, Mali namizni dnevni meni hotela na Brionih, okoli leta 1920.
- 39 *Jelovnici Atlantica* (1931.) i *Quisisana* (1937.) Opatija, fond Tomi Brezovec.
- 40 Adriano Lualdi, *Viaggio sentimentale nella Liburnia* (Milano: dott. Riccardo Quintieri, 1922), 87.
- 41 *Hotel Armanda/Valsantamarina, vl. F. Nagel, prospekt*, osebni fond Aleksandra Alja Čenić.
- 42 Franko Lukež, Tajana Ujčić, *Ki sit ki lačan: o prehrani u Istri*, 210.
- 43, „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-36519, Trattoria all' Approdo, Parenzo“.
- 44 Milko Štambuk, *Organizacija i tehnika poslovanja u ugostiteljstvu: za prvi razred* (Beograd: Ugostiteljska komora NRS, 1961), 48-49.
- 45 Milko Štambuk, *Organizacija i tehnika poslovanja u ugostiteljstvu: za prvi razred*, 51-52.
- 46 Josip Srećko Vriđanin, *Turizam* (Zagreb: Instruktor: poduzeće za unapređenje turističko ugostiteljske privrede, 1952), 62.
- 47 Franko Lukež, Tajana Ujčić, *Ki sit ki lačan: o prehrani u Istri*, 210-211.
- 48 Turistički savez općine Pula, Pula: turistički informator '85. Pula, 1985.
- 49 Ivan Blažević, *Turizam Istre* (Zagreb: Savez geografskih društva Hrvatske, 1984), 123.
- 50 Josip Folo, *Povijest rovinjskog turizma*, 71-75.
- 51 Franko Lukež, Tajana Ujčić, *Ki sit ki lačan: o prehrani u Istri*, 214.
- 52 Hrvatski muzej turizma, HMT-2649, Zbirka varia, Jelovnik restorana „Lovor“ Opatija, 1970. g; Hrvatski muzej turizma, HMT-2651, Zbirka varia, Jelovnik „Ribljeg restorana“ Opatija, 1970. g.
- 53 Snežana Štetić, „Marketing hrane u turizmu“. V *Hotelska kuća '88: zbornik radova, Opatija 24.-25. X.1988* (Opatija: Hotelijerski fakultet Opatija, Centar za dokumentaciju i informacije Zagreb, 1988), 256.
- 54 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47456, Restoran hotela Lanterna u Rabcu, oko 1975. godine“.
- 55 Mirjana Randić, Nives Rittig-Beljak, *Svijet hrane u Hrvatskoj*, Zagreb: Etnografski muzej, 12.
- 56 Ivona Orlić, „Utjecaj masovnog turizma na domicilno stanovništvo Poreštine u doba socijalizma“, *Etnološka tribina* 30, 37 (2007), 36.
- 57, „UNESCO 2013 –Mediterranean diet, <http://www.unesco.org/culture/ich/RL/00884> povzeto 03. kolovoz 2014.
- 58 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić, (ured.), *Istarska enciklopedija*, 244.
- 59 Statistična poročila: Gostinstvo v letih 1995, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009; Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiko, Zagreb, 1996, 1998-2010.
- 60 Ivona Orlić, *Istra kroz tri generacije: između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, (Pazin: Etnografski muzej Istre, 2013), 184.
- 61 Ivona Orlić, *Istra kroz tri generacije: između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, 194.
- 62 Mirjana Randić, Nives Rittig-Beljak, *Svijet hrane u Hrvatskoj*, 75.
- 63 Istarska supa <http://istrapedia.hr/hrv/1592/istarska-sup/istra-a-z/>, (povzeto 10. avgusta 2014).

Napomene

- 1 Igor Jurinčič et al., „Slovenski dio Istre kao turistička destinacija“. U *Istra-autentična destinacija dobrog ugođaja*, ured. Igor Jurinčič, Saša Planinc, Ninoslav Luk. (Portorož: Fakulteta za turistične studije – Turistica, Poreč: Institut za poljoprivredu i turizam, 2011.), 356-357.
- 2 Marinela Dropulić Ružić, et al., „Hrvatski dio Istre kao turistička destinacija“. U *Istra-autentična destinacija dobrog ugođaja*, ured. Igor Jurinčič, Saša Planinc, Ninoslav Luk. (Portorož: Fakulteta za turistične studije – Turistica, Poreč: Institut za poljoprivredu i turizam, 2011.), 402-403.
- 3 Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, *Narodne novine* 55 (2013), 9.
- 4 Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, 9.
- 5 Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, 9.
- 6 Milko Štambuk, *Ekonomika ugostiteljstva: drugi dio*, (Rijeka: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijski fakultet, 1975.), 1-3.
- 7 Amir Muzur, *Kako se stvarala Opatija: prilozi povijesti naseljavanja grada i zdravstvenog turizma* (Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Grad Opatija, Naklada Benja, 1998.), 78-79.
- 8 Ivan Blažević, „Povijest Opatijskog turizma“, u *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji* (Opatija: Hotelijski fakultet, 1994.), 16.
- 9 Josip Folo, *Povijest rovinjskog turizma* (Rovinj: v. n., 2002.).
- 10 P. Pokorny, „Winter-Touren in Croatien und Istrien: an der Ostküste Istriens“ (9. bis 25 Jänner 1882.), *Oesterreichische Touristen-Zeitung* 3, 8 (1883.), 90 – 91.
- 11 Desirée Vasko-Juhasz, „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“. U *Oesterreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer* (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013.), 73.
- 12 Desirée Vasko Juhasz, „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“, v *Oesterreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, 72..
- 13 M. Band, „Unsere Riviera“, *Oesterreichische Touristen-Zeitung* 2 (1886), 18.
- 14 „Hrvatski muzej turizma, HMT-25, Warme Seebäder und Promade vor dem Café Quarnero, Abbazia“.
- 15 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-R-2248, Lokey's Hoffbraü-Keller, Abbazia“.
- 16 J. Schaffran, „Die Medveja-Schlucht bei Abbazia“. U *Oesterreichische Touristen-Zeitung*, 22, 16 (1897.), 193.
- 17 *Povijest Opatije*, <http://www.opatija.net/hr/povijest>, (preuzeto 04.08.2014.).
- 18 Franko Lukež, Tajana Ujčić, *Ki sit ki lačan: o prehrani u Istri*, (Pula: Arheološki muzej Istre, 2012.), 209.
- 19 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: Otokar Keršovani, 1987.), 65.
- 20 Peter Jordan, „Der Kvarner und seine Inseln: die Vorgeschichte des Riviera-Tourismus“, u *Oesterreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer* (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag) 62.
- 21 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 67-68.
- 22 Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: Prometej, 2005.), 229.
- 23 Turistička zajednica grada Opatije „Umjetnički paviljon „Juraj Šporer“, <http://www.opatija-tourism.hr/hr/znamenitosti/umjetnicki-paviljon-juraj-sporer,164.html>, (preuzeto 04. kolovoza 2014.)
- 24 Jozsef Porjesz, *Fiume-Abbazia* (Fiume: Mohovich E., 1901), 146.
- 25 *Adressbuch der österreichischen Riviera: Voloska, Abbazia, Veprinac, Lovrana und Ika* (Abbazia: Franz Kreisel, 1913), 36-39.
- 26 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-37140, Kavana Riviera Volosko, Caffè Riviera“.
- 27 *Die Öesterreichische Riviera: hotel- und pensionsliste der Kurorte der Öst. Riviera* (Abbazia: Landesverband für Fremdenverkehr im öst. Küstenlande, 1912/1913), 20.
- 28 *Die Öesterreichische Riviera: hotel- und pensionsliste der Kurorte der Öst. Riviera*, 53.

- 29 F. J. Beutel, *Slobodna austrijska vještina kuhanja* (Zagreb: Stari Puntijar, 2008).
- 30 *Sličice i iskrice iz povijesti turizma Mošćeničke Drage: tekstovi izložbe* (Mošćenička Draga: Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga, 2005.).
- 31 Lidija Nikočević, „Tradicijska prehrana u Lovranštini“. U *Liburnijske teme 6* (Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Lovran: Turističko društvo Lovran, 1987.), 174.
- 32 *Die oesterreichische Riviera: Hotel- und pensionsliste der Kurorte der Öst. Riviera* (Abbazia: Landesverband für Fremdenverkehr im öst. Küstenlande, 1912./1913.), 53.
- 33 Julius Glax, *Opatija: putovogja za lječilišne gostove*, <http://161.53.240.214/?vdoc=2127&page=0>, (preuzeto 20.07.2014.).
- 34 Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47650, Jelovnik hotela Bellevue, Brijuni, s.n. 1920.
- 35 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ured.), *Istarska enciklopedija* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleže, 2005), 870.
- 36 Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47650, Jelovnik hotela Bellevue, Brijuni, s.n. 1920.
- 37 Kursaal Gran caffè Quarnero: lista dei vini: caffè. Abbazia: s. n., s. a., osobni fond Tomi Brezovec.
- 38 Povijesni i pomorski muzej Istre, G-2070f, Mali stolni dnevni menu hotela na Brijunima, oko 1920.
- 39 *Jelovnici Atlantica* (1931.) i *Quisisana* (1937.) Opatija, osobni fond Tomi Brezovec.
- 40 Adriano Lualdi, *Viaggio sentimentale nella Liburnia* (Milano: dott. Riccardo Quintieried, 1922.), 87.
- 41 *Hotel Armanda/Valsantamarina*, vl. F. Nagel, *prospekt*, arhiv Aleksandra Alja Čenić
- 42 Franko Lukež, Tajana Ujčić, *Ki sit ki lačan: o prehrani u Istri*, 210.
- 43 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-36519, Trattoria all' Approdo, Parenzo“.
- 44 Milko Štambuk, *Organizacija i tehnika poslovanja u ugostiteljstvu: za prvi razred* (Beograd: Ugostiteljska komora NRS, 1961.), 48-49.
- 45 Milko Štambuk, *Organizacija i tehnika poslovanja u ugostiteljstvu: za prvi razred*, 51-52.
- 46 Josip Srećko Vriğanin, *Turizam* (Zagreb: Instruktor: poduzeće za unapređenje turističko ugostiteljske privrede, 1952.), 62.
- 47 Franko Lukež, Tajana Ujčić, *Ki sit ki lačan: o prehrani u Istri*, 210-211.
- 48 Turistički savez općine Pula, Pula: turistički informator '85. Pula, 1985.
- 49 Ivan Blažević, *Turizam Istre* (Zagreb: Savez geografskih društva Hrvatske, 1984.), 123.
- 50 Josip Folo, *Povijest rovinjskog turizma*, 71-75.
- 51 Franko Lukež, Tajana Ujčić, *Ki sit ki lačan: o prehrani u Istri*, 214.
- 52 Hrvatski muzej turizma, HMT-2649, Zbirka varia, Jelovnik restorana „Lovor“ Opatija, 1970; Hrvatski muzej turizma, HMT-2651, Zbirka varia, Jelovnik „Ribljeg restorana“ Opatija, 1970.
- 53 Snežana Štetić, „Marketing hrane u turizmu“. U *Hotelska kuća '88: zbornik radova, Opatija 24.-25. X. 1988.* (Opatija: Hotelijerski fakultet Opatija, Centar za dokumentaciju i informacije Zagreb, 1988.), 256.
- 54 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47456, Restoran hotela Lanterna u Rabcu, oko 1975. godine“.
- 55 Mirjana Randić, Nives Rittig-Beljak, *Svijet hrane u Hrvatskoj*, Zagreb: Etnografski muzej, 12.
- 56 Ivona Orlić, „Utjecaj masovnog turizma na domicilno stanovništvo Poreštine u doba socijalizma“, *Etnološka tribina* 30, 37 (2007.), 36.
- 57 „UNESCO 2013.–Mediterranean diet“. <http://www.unesco.org/culture/ich/RL/00884> (preuzeto 03. kolovoza 2014.)
- 58 Miroslav Bertoša, Robert Matijašić, (ured.), *Istarska enciklopedija*, 244.
- 59 Statistička izvješća: Ugostiteljstvo u 1995., 1997., 1998., 1999., 2000., 2001., 2002., 2003., 2004., 2005., 2006., 2007., 2008., 2009.; Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1996., 1998.-2010.
- 60 Ivona Orlić, *Istra kroz tri generacije: između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, (Pazin: Etnografski muzej Istre, 2013.), 184.

61 Ivona Orlić, *Istra kroz tri generacije: između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, 194.

62 Mirjana Randić, Nives Rittig-Beljak, *Svijet hrane u Hrvatskoj*, 75.

63 Istarska supa <http://istrapedia.hr/hrv/1592/istarska-sup/a/istra-a-z/> -(preuzeto 10. kolovoza2014).

Viri / Izvori

- Adressbuch der österreichischen Riviera: Voloska, Abbazia, Veprinac, Lovrana und Ika.* Abbazia: Franz Kreisel, 1913. Band, M. „Unsere Riviera“, *Oesterreichische Touristen-Zeitung*, 2, 1886, 15-18.
- Bertoša, Miroslav, Matijašić, Robert (ur.). *Istarska enciklopedija*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleža, 2005.
- Beutel, F. J. *Slobodna vještina kuhanja*, Zagreb: Stari Puntijar, 2008.
- Blažević, Ivan. *Turizam Istre*, Zagreb: Savez geografskih društva Hrvatske, 1984.
- . *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, Opatija: IRO Otokar Keršovani, 1987.
- . „Povijest Opatijskog turizma“. U *Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*. Opatija: Hotelijerski fakultet, 1994, 12 – 22.
- Budicin, Marino. „U labirintu vremena“. U *Rovinj na starim razglednicama*, uredila Daniel Načinović i Marino Budicin, Rovinj: Zavičajna naklada „Žakan Juri“, Centar za historijska istraživanja, 1998, 36 – 61.
- Die Österreichische Riviera: hotel- und pensionsliste der Kurorte der Öst. Riviera.* Abbazia: Landesverband für Fremdenverkehr im öst. Küstenlande, 1912/1913.
- Dropulić Ružić, Marinela et al. „Hrvatski dio Istre kao turistička destinacija“. U *Istra-autentična destinacija dobrog ugođaja*, ured. Igor Jurinčić, Saša Planinc, Ninoslav Luk. Portorož, Poreč: Fakulteta za turistične studije – Turistica, Institut za poljoprivredu i turizam, 2011, 359- 405.
- Folo, Josip. *Povijest rovinjskog turizma*. Rovinj: v. n., 2002
- Glax, Julius. *Opatija: putovanja za lječilišne gostove*. Preuzeto 20. srpnja 2014, <http://161.53.240.214/?vdoc=2127&page=0>.
- Hotel Armanda/Valsantamarina*, vl. F. Nagel, prospekt.
- Hotel Atlantica: Abbazia: menu*. Abbazia: s. n., 1931.
- Hotel Bellevue: Parenzo: menu*. Parenzo: s.n., 1904.
- Hotel Quisisana: Abbazia: menu*. Milano: Pizzi & Pizio, 1937.
- „Hrvatski muzej turizma, HMT-25, Warme Seebäder und Promade vor dem Café Quarnero, Abbazia“.
- „Istrapedia - Istarska supa“. Preuzeto 10. srpnja 2014, <http://istrapedia.hr/hrv/1592/istarska-sup/istra-a-z/>.
- Jelovnik „Ribljeg restorana“ Opatija. Opatija: s. n., 1970.
- Jelovnik restorana „Lovor“ Opatija. Opatija: s. n., 1970.
- Jordan, Peter. „Der Kvarner und seine Inseln: die Vorgeschichte des Riviera-Tourismus“. U *Oesterreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*. Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 54 - 65.
- Jurinčić et. al., „Slovenski dio Istre kao turistička destinacija“. U *Istra-autentična destinacija dobrog ugođaja*, ured. Igor Jurinčić, Saša Planinc, Ninoslav Luk. Portorož, Poreč: Fakulteta za turistične studije – Turistica, Institut za poljoprivredu i turizam, 2011, 337- 359.
- Kursaal Gran caffè Quarnero: lista dei vini: caffè*. Abbazia: s. n., s. a.
- Lualdi, Adriano. *Viaggio sentimentale nella Liburnia*. Milano: dott. Riccardo Quintieri, 1922.
- Lukež Franko, Ujčić Tajana. *Ki sit ki lačan: o prehrani u Istri: popratno izdanje uz izložbu Koordinacije istarskih muzeja*. Pula: Arheološki muzej Istre, 2012.
- Mali stolni dnevni menu hotela na Brijunima*, s.n., 1920?.
- Menu: mali stolni jelovnici hotela na Brijunima*. Brijuni: s. n., 1920.

- Muzur, Amir. *Kako se stvarala Opatija: prilozi povijesti naseljavanja grada i zdravstvenog turizma*. Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Grad Opatija, Naklada Benja, 1998.
- Načinović, Daniel, Budicin, Marino. *Rovinj na starim razglednicama*. Rovinj: Zavičajna naklada „Žakan Juri“, Centar za historijska istraživanja, 1998.
- Nikočević, Lidija, „Tradicijska prehrana u Lovranštini“. U *Liburnijske teme* 6. Opatija: Katedra Čakavskog sabora Opatija, Lovran: Turističko društvo Lovran, 1987, 163 – 183.
- „Opatija – net. Povijest Opatije“ <http://www.opatija.net/hr/povijest>, preuzeto 04. kolovoza 2014.
- Orlić, Ivona. „Utjecaj masovnog turizma na domicilno stanovništvo Poreštine u doba socijalizma“, *Etnološka tribina*, 30,37, (2007), 29-44.
- Orlić, Ivona. *Istra kroz tri generacije: između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*. Pazin: Etnografski muzej Istre, 2013.
- Pokorny, P., „Winter-Touren in Croatien und Istrien: an der Ostküste Istriens (9. bis 25 Jänner 1882)“, *Oesterreichische Touristen-Zeitung*, 3, 8 (1883) 90–93.
- Porjesz, Jozsef. *Fiume-Abbazia*. Fiume: Mohovich E., 1901.
- „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-R-2248, Lokey's Hoffbraü-Keller, Abbazia“.
- „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-37140, Kavana Riviera Volosko, Caffé Riviera“.
- „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-36519, Trattoria all' Approdo, Parenzo“.
- „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47456, Restoran hotela Lanterna u Rabcu, oko 1975. godine“.
- Pula: turistički informator '85*. Pula: Turistički savez općine Pula, 1985.
- Randić, Mirjana, Rittig-Beljak, Nives. *Svijet hrane u Hrvatskoj*. Zagreb: Etnografski muzej, 2006.
- Schaffran, J., „Die Medveja-Schlucht bei Abbazia“. U *Oesterreichische Touristen-Zeitung*, 22, 16 (1897), 192-193.
- Sličice i iskrice iz povijesti turizma Mošćeničke Drage: tekstovi izložbe Mošćenička Draga*: Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga, 2005.
- Statistička izvješća: Ugostiteljstvo u 1995., 1997., 1998., 1999., 2000., 2001., 2002., 2003., 2004., 2005., 2006., 2007., 2008., 2009.*; Zagreb: Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, 1996, 1998-2010.
- „Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine“. U *Narodne novine*, 55 (2013), 8. svibanj 2013.
- Štambuk, Milko. *Organizacija i tehnika poslovanja u ugostiteljstvu: za prvi razred*, Beograd: Ugostiteljska komora NRS, 1961.
- Štambuk, Milko. *Ekonomika ugostiteljstva: drugi dio*. Rijeka: Centar ekonomskih znanosti Sveučilišta u Rijeci, OOUR Hotelijerski fakultet, 1975.
- Štetić, Snežana. „Marketing hrane u turizmu“. U *Hotelska kuća '88: zbornik radova, Opatija 24.-25. X*. 1988. Opatija: Hotelijerski fakultet Opatija, Centar za dokumentaciju i informacije Zagreb, 1988., 253-257.
- „Turistička zajednica grada Opatije - Umjetnički paviljon „Juraj Šporer““ Preuzeto 04. kolovoza 2014. <http://www.opatija-tourism.hr/hr/znamenitosti/umjetnicki-paviljon-juraj-sporer,164.html>.
- „UNESCO 2013 - Mediterranean diet“, <http://www.unesco.org/culture/ich/RL/00884>, preuzeto 3. kolovoz 2014
- Vasko-Juhász, Desirée. „Komfort und Kapital: die Sudbahn und Ihre Abbazia Hotels“. U *Oesterreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*. Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013, 66 - 75.
- Vrignanin, Josip Srećko. *Turizam*. Zagreb: Instruktor: poduzeće za unapređenje turističko ugostiteljske privrede, 1952.
- Vukonić, Boris. *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: Prometej, 2005.

Briani = Il Campa di Pala

FOTO SZENTIVANYI - POLA

Briani Maggiore

Briani, le siator 1938 - Una Masino,
 Te me demande oi vous auv pnté volé
 choix pour un vacances été auvée? Nno
 j'assisté beaucoup de volé auvée il, l't
 est rassuré de la t'emp rui beau - Si un
 ig avec l'ind, j'ai tui avec auv r'ic, j'ic
 pour que les r'agades son a l'erte... Et
 t'Abidilla, Masino? Je suis cert'ité d'avoir
 cette année de vacances il'ini tui, j'ic t'ec
 de com'le les j'ous comme l'ic d'ec'ic.
 Beaucoup d'al'm'ic de ta part de mes parents,
 j'ai à Rome est l'ic, l'ic d'ec'ic d'ec'ic
 Donny tui une l'ic de l'ic d'ec'ic

301

Siquar Tomaso Sebastiani
~~via Macadam 30~~
 Savoy Palace Hotel
 Cardone Piviera

STAB. PEZZINI - MILANO IV - 1938 XVI
 4699/08

Ljudmila Sinkovič

PODOBA SLOVENSКИH OBALNIH MEST OD ANKARANA DO SEČOVELJ V TISKANIH TURISTIČNIH VODNIKI NEKOČ IN DANES

IMIDŽ SLOVENSКИH OBALNIH GRADOVA OD ANKARANA DO SEČOVLJA U TISKANIM TURISTIČKIM VODIČIMA NEKADA I DANAS

Povzetek

Promocija v turizmu je ključnega pomena za prepoznavnost in razvoj destinacije. Eden od načinov oglaševanja so tudi tiskani turistični vodniki. Prispevek obravnava podobe slovenskih obalnih mest od Ankarana do Sečovelj v tiskanih turističnih vodnikih od začetka modernega turizma v drugi polovici devetnajstega stoletja do današnjih dni. Analiza tiskanih vodnikov iz različnih obdobjih od časov Avstro-Ogrske, italijanske uprave, Svobodnega tržaškega ozemlja, Jugoslavije do današnjih dni je pokazala, da so opisi osnovnih dejavnikov turistične privlačnosti v obalnih mestih (lega, naravne danosti, kulturne in zgodovinske znamenitosti) podobni opisom iz obdobja začetkov modernega turizma in se kljub različnim gospodarskim in političnim razmeram v osnovi niso v veliki meri spremenili.

Uvod: Predhodniki tiskanih turističnih vodnikov

Prispevek obravnava turistične vodnike domačih in tujih avtorjev, predvsem nemško govorečih, o slovenski obali od Ankarana do Sečovelj iz obdobja od konca 19. stoletja do današnjih dni. Gre za obdobje od začetka razvoja modernega turizma, njegovega vzpona v času Avstro-Ogrske, stagnacije med obema vojnama pod italijansko

Sažetak

Promocija u turizmu od ključnog je značenja za prepoznatljivost i razvoj destinacije. Jedan su od načina oglašavanja i tiskani turistički vodiči. Prilog obrađuje imidž slovenskih obalnih gradova od Ankarana do Sečovlja u tiskanim turističkim vodičima od početka suvremenog turizma u drugoj polovici devetnaestog stoljeća do današnjih dana. Analiza tiskanih vodiča iz različitih razdoblja od vremena Austro-Ugarske, talijanske uprave, Slobodnog tršćanskog teritorija i Jugoslavije do današnjih dana pokazala je da su opisi osnovnih čimbenika turističke privlačnosti u obalnim gradovima (položaja, prirodnih uvjeta, kulturne i povijesne znamenitosti) slični opisima iz razdoblja početaka suvremenog turizma te se unatoč različitim gospodarskim i političkim uvjetima u osnovi nisu u velikoj mjeri promijenili.

Uvod: Prethodnici tiskanih turističkih vodiča

U prilogu se razmatra turističke vodiče domačih i stranih autora, uglavnom s njemačkog govornog područja, o slovenskoj obali od Ankarana do Sečovlja iz razdoblja od kraja 19. stoljeća do današnjih dana. Riječ je o razdoblju od početka razvoja suvremenog turizma, njegova uspona u vrijeme Austro-Ugarske, stagnacije između dvaju

oblastjo, ponovnega vzpona po drugi svetovni vojni v Jugoslaviji do osamosvojitve Slovenije, ko se po izpadu tujih gostov Slovenija postopoma začne uveljavljati kot nova turistična destinacija. Z razvojem modernega turizma je prišlo do razmaha tiskanja turističnih publikacij, kot so plakati, razglednice, letaki, brošure, katalogi in vodniki. Zaradi obsežnosti promocijskega gradiva so v prispevku obravnavani zgolj tiskani turistični vodniki.

Predhodniki klasičnih turističnih vodnikov so potopisi in dnevniki, ki so jih kot pričevanja zapisovali popotniki, avanturisti, raziskovalci in naravoslovci še pred industrijsko revolucijo in modernimi oblikami potovanja z vlaki in parniki. V potopisih poleg nevšečnosti in prigod, ki se lahko pripetijo na potovanju s poštami kočijami, zasledimo opise pokrajin, naravnih znamenitosti, kulturnih spomenikov ter podatke in opise o načinu življenja, ki so lahko subjektivne narave, saj razkrivajo avtorjev »pogled na nedomače okolje, mentaliteto in izobrazbo opazovalca ter opisovalca, ki navadno prihaja iz višjega družbenega sloja in iz te perspektive opisuje vsakdanjik ljudi, ki jih opazuje na potovanju«.¹ V primerjavi z italijanskimi pokrajinami in mesti, ki so v predindustrijski dobi veljali za priljubljene in uveljavljene popotniške destinacije, slovenski kraji in Istra zaradi slabo vzdrževanih stranskih poti niso spadali na zemljevid utečenih itinerarjev takratnih popotnikov. Večina krajev je veljala za tranzitne točke na kopenski povezavi med Dunajem in Trstom ter na pomorskih poteh po ozemlju beneške republike med Benetkami in Levantom. Najpogosteje se kot dejavniki privlačnosti v potopisih o Krasu in kraškem robu Istre omenjajo kraški pojavi, zlasti jame (Postojnska, Črna, jama Vilenica, jama na Socerbu) in presihajoče Cerknisko jezero. Obmorska mesta Koper, Izola in Piran so v večini potopisov omenjena le kot lepe razgledne točke z ladje, iz Trsta ali s Socerba.²

Razvoj prometne infrastrukture ter vzpostavitev železniških in ladijskih povezav v drugi polovici 19. stoletja predstavlja enega od pomembnejših dejavnikov razvoja modernega turizma. Nove prometne povezave »niso le po-

ratova pod talijanskom vlašću, ponovnog uspona nakon Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji, sve do osamostaljenja Slovenije, kada se nakon izostanka stranih gostiju Slovenija postupno počela afirmirati kao nova turistička destinacija. S razvojem suvremenog turizma došlo je do zamaha tiskanja turističkih publikacija kao što su plakati, razglednice, letci, brošure, katalogi i vodiči. Zbog opsežnosti promocijske građe, u prilogu su razmatrani isključivo tiskani turistički vodiči.

Prethodnici klasičnih turističkih vodiča su putopisi i dnevnici, koje su kao svjedočenja zapisivali putnici, avanturisti, istraživači i prirodoslovci i prije industrijske revolucije i suvremenih oblika putovanja vlakovima i parobrodima. U putopisima, osim neugodnosti i zгода koje se mogu dogoditi na putovanju poštanskim kočijama, možemo pronaći opise mjesta, prirodnih znamenitosti, kulturnih spomenika te podatke i opise o načinu života, koji mogu biti subjektivne prirode, s obzirom na to da otkrivaju autorov »pogled na strano okruženje, mentalitet i izobrazbu promatrača i opisivača koji obično dolazi iz višeg društvenog sloja te iz te perspektive opisuje svakodnevicu ljudi koje promatra na putovanju«¹. U usporedbi s talijanskim pokrajinama i gradovima, koje su u predindustrijskom razdoblju bile smatrane omiljenim i priznatim putničkim destinacijama, slovenska mjesta i Istra zbog loše održanih sporednih putova nisu bili uvršteni na zemljevid ustaljenih itinerara tadašnjih putnika. Večina mjesta smatrala se tranzitnim točkama na kopenoj vezi između Beča i Trsta te na pomorskim putovima na teritoriju Mletačke Republike između Venecije i Levanta. Najčešće se kao čimbenici privlačnosti u putopisima o Krasu i kraškom rubu Istre spominju kraške pojave, posebice jame (Postojnska, Crna, jama Vilenica, jama na Socerbu) i presahnulo Cerknisko jezero. Primorski gradovi Kopar, Izola i Piran u većini putopisa spomenuti su samo kao lijepe panoramske točke vidljive iz broda, iz Trsta ili iz Socerba².

Razvoj prometne infrastrukture te uspostava željezničkih i brodskih veza u drugoj polovici 19. stoljeća predstavlja jedan od važnijih čimbenika razvoja suvremenog turiz-

večale dostopnosti turističnih krajev, ampak so jih hkrati približale večjim urbanim središčem.³ Tako je železnica spodbudila radovednost in veselje do potovanja, kar je med drugim izrazil slovenski pesnik France Prešeren v pesmi *Od železne ceste z znanimi verzi*:⁴

Bliža se železna cesta,
Nje se, ljubca veselim;
iz Ljubljane v druga mesta
kakor ptiček poletim.⁵

Razdalje so se zmanjšale in potovanja so postala masovnejša. Ugodne cene vozovnic so omogočile potovanja tudi manj premožnim prebivalcem. Z izgradnjo Južne železnice Dunaj–Trst 1857 se je temeljito spremenil način potovanja. Neudobne, počasne in ponekod tudi nevarne poštne kočije so zamenjali udobni vlaki, ki so skrajšali potovanja in pripomogli k večji dostopnosti krajev. Z novimi ladijskimi linijskimi povezavami med Trstom in obalnimi istrskimi mesti se je povečal pretok prebivalstva ter turistov in blaga. Že od leta 1844 je parnik ladijske družbe Avstrijskega Lloyda iz Trsta vozil enkrat tedensko na relaciji Trst–Reka in se ustavil tudi v istrskih mestih, npr. v Piranu.⁶ Z razmahom izletništva so obalna mesta postala priljubljena enodnevne izletniške točke za prebivalce Trsta in okoliških krajev, npr. poleti leta 1868 je tržaški Lloyd pripeljal okrog tisoč potnikov na izlet in zabavo v Piran in Portorož.⁷ S hitrejšimi in bolj dostopnimi prometnimi povezavami, ki so pospešile pretok informacij, so se pojavili tudi prvi tiskani turistični vodniki. Ti so vsebovali kratek zgodovinski razvoj področja, opis naravnih in kulturnih znamenitosti krajev, namige za izlete v bližnjo okolico, sezname namestitvenih obratov ter gostišč, vozne rede in cene javnih prevoznih sredstev (vlakov in parnikov). Med drugim zasledimo tudi oglase za hotele in gostišča.

1. Začetki modernega turizma: Baedeker, pionir tiskanih turističnih vodnikov

Med prve založbe, ki so se sistematično lotile izdajanja sodobnih turističnih vodnikov in so še danes prisotni na trgu, sodi nemška založba Baedeker, ki je svoj prvi

ma. Nove prometne veze „nisu samo povečale dostupnost turističkih mjesta, nego su ih ujedno približile većim urbanim centrima“³. Tako je železnica potaknula znatiželju i veselje prema putovanjima, što je između ostalog izrazio slovenski pjesnik France Prešeren u pjesmi *Od železne ceste s poznatim stihovima*:⁴

Bliža se železna cesta,
Nje se, ljubca veselim;
Iz Ljubljane v druga mesta
kakor ptiček poletim.⁵

Udaljenosti su se smanjile, a putovanja su postala masovnija. Povoljne cijene karata omogućile su putovanja i manje imućnim stanovnicima. Izgradnjom Južne željeznice Beč – Trst 1857. temeljito se promijenio način putovanja. Neudobne, spore te ponegdje i opasne poštanske kočije zamijenili su udobni vlakovi, koji su skratili putovanja i doprinijeli većoj dostupnosti mjesta. S novim brodskim linijskim vezama između Trsta i obalnih istarskih gradova povećao se protok stanovništva te turista i robe. Već od 1844. godine parobrod brodarka Austrijskog Lloyda iz Trsta vozio je jednom tjedno na relaciji Trst – Rijeka te se zaustavljao i u istarskim gradovima, npr. u Piranu⁶. Zamahom izletništva obalna su mjesta postala popularne jednodnevne izletničke točke za stanovnike Trsta i okolnih mjesta, npr. ljeti 1868. godine tršćanski Lloyd dovezao je oko tisuću putnika na izlet i zabavu u Piran i Portorož.⁷ S bržim i dostupnijim prometnim vezama, koje su ubrzale protok informacija, pojavili su se i prvi tiskani turistički vodiči. Sadržavali su kratak povijesni razvoj područja, opis prirodnih i kulturnih znamenitosti mjesta, savjete za izlete u obližnju okolico, popise smještajnih objekata i pansiona te vozne redove i cijene javnih prijevoznih sredstava (vlakova i parobroda). Između ostalog možemo pronaći i oglase za hotele i ugostiteljske objekte.

1. Počeci modernog turizma: Baedeker, pionir tiskanih turističkih vodiča

U prve izdavače koji su se sustavno prihvatili izdavanja suvremenih turističkih vodiča te su još i danas prisutni na tržištu spada njemački izdavač Baedeker, koji je svoj

tiskani turistični vodnik *Rheinreise von Straßburg bis Düsseldorf* izdala leta 1832. Karl Baedeker, sin tiskarja, založnik in avtor, je bil tudi sam navdušen popotnik in ni zaupal informacijam iz druge roke, zato se je na pot podal kar sam. Razvil je še danes veljavni koncept sistematičnega turističnega vodnika, ki je bil že takrat sestavljen iz splošnega pregleda destinacije (zgodovinski, geografski, geološki, demografski in statistični podatki), natančnega opisa naravnih in kulturnih znamenitosti ter praktičnih napotkov za potovanje (dokumenti, carina, plačilno sredstvo, stroški potovanja, primeren čas potovanja, prodaja tobaka in cigar ...). V izogib neprijetnostim je bil popotniku na voljo slovar z besediščem za vsakdanjo rabo in priporočena višina napitnine. Z aktualnimi, kakovostnimi in zanesljivimi podatki,⁸ objektivnimi dejstvi, preglednimi in natančnimi zemljevidi ter praktično uporabnostjo si je založba zagotovila sloves in zaupanje popotnikov. Že takrat so uporabnike vodnikov pozivali, da sporočijo morebitne pomanjkljivosti ali praktične in aktualnejše informacije, ki bi jih lahko vključili v nadaljnje izdaje. Karl Baedeker je uvedel Baedekerjeve zvezdice (eno in dve) za označitev izjemnih kulturnih in naravnih znamenitosti, razglednih točk ter tudi namestitev in gostišč, ki jih je bilo vredno obiskati. Zvezdice še danes uporabljajo v številnih vodnikih. Obenem se je jezikovno vedno bolj uveljavljal Baedekerjev zgoščeni slog izražanja. Ena od bistvenih značilnosti samostalniškega sloga je prevladujoča raba samostalnikov in redukcija glagolov v besedilih, saj je bilo potrebno zaradi obilja podatkov informacije zapisati zgoščeno v obliki iztočnic, ki so bile po potrebi dopolnjene z dodatnimi informacijami v oklepajih.⁹ Zaradi pomanjkanja prostora in v želji posredovati čim več informacij, je del besedila zapisan v drobnem tisku. Tu gre predvsem za možnosti namestitve, itinerarje z navedenimi razdaljami, podrobne opise znamenitosti in osebnosti.

Leta 1876 je pri založbi izšel vodnik *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende*,¹⁰ v katerem je med priporočenimi enodnevnimi izleti s parnikom iz Trsta naveden tudi izlet v obalna mesta od Valdoltre do Portoroža. Kratek opis izleta vsebuje informacije o načinu (s parnikom ali

prvi tiskani turistički vodič *Rheinreise von Straßburg bis Düsseldorf* izdao 1832. godine. Karl Baedeker, sin tiskara, izdavač i autor, i sam je bio strastveni putnik i nije vjerovao informacijama iz druge ruke, zato je na put krenuo sam. Razvio je još i danas vrijedeći koncept sistematičnoga turističkog vodiča, koji je već tada bio sastavljen od općeg pregleda destinacije (povijesni, geografski, geološki, demografski i statistički podaci), preciznog opisa prirodnih i kulturnih znamenitosti te praktičnih naputaka za putovanje (dokumenti, carina, platno sredstvo, troškovi putovanja, odgovarajuće vrijeme putovanja, prodaja duhana i cigara...). Kako bi izbjegao neugodnosti, putnik je na raspolaganju imao rječnik s fondom riječi za svakodnevnu upotrebu i preporučenu visinu napojnice. S aktualnim, kvalitetnim i pouzdanim podacima⁸, objektivnim činjenicama, preglednim i preciznim zemljovidima te praktičnom primjenjivošću, izdavač je stekao ugled i povjerenje putnika. Već su tada korisnike vodiča pozivali da dojavе eventualne nedostatke ili praktične i aktualnije informacije koje bi mogli uključiti u daljnja izdanja. Karl Baedeker uveo je Baedekerove zvjezdice (jednu i dvije) za označavanje iznimnih kulturnih i prirodnih znamenitosti, panoramskih točaka te također smještaja i ugostiteljskih objekata koje je vrijedilo posjetiti. Zvjezdice se još i danas primjenjuju u brojnim vodičima. Ujedno se jezično sve više afirmirao Baedekerov zgusnuti stil izražavanja. Jedna je od važnih karakteristika imeničkog stila prevladavajuća upotreba imenica i redukcija glagola u tekstovima, jer je zbog obilja podataka informacije bilo potrebno zapisati zgusnuto u obliku ključnih riječi, koje su po potrebi bile dopunjene dodatnim informacijama u zagradama⁹. Zbog nedostatka prostora i u želji da se pruži što više informacija, dio teksta bio je zapisan sitnim slovima. Pritom je riječ prije svega o mogućnostima smještaja, itinerarima s navedenim udaljenostima te detaljnim opisima znamenitosti i ličnosti.

Godine 1876. izdavačka je kuća objavila vodič *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende*¹⁰, u kojem je kao preporučeni jednodnevni izleti parobrodom iz Trsta naveden i izlet u obalna mjesta od Valdoltre do Portoroža. Kratak

peš) in času potovanja, krajih, znamenitostih ter namiga za razgledno točko in enološko specialiteto:

»Odhod zgodaj zjutraj z ladjo do Muggie in potem preko hriba (od zgoraj čudovit razgled) do Oltre (1 ura), s čolnom do Capo d'Istrie, rimskega Justinopolisa, starega mesta s 7.539 prebivalci, ki se nahaja na otoku, povezanega s kopnim s kamnitim nasipom. Ogleda vredni so stolnica, Palazzo pubblico in soline. Potem peš (1 uro) ob morju preko Semedele do Izole (dober refošk) ter naprej peš do Pirana (2 uri). Iz Pirana 40 minut peš do letovišča San Lorenzo z mogočno zgradbo v lepem parku. Zvečer s parnikom vrnitev do Trsta.«¹¹

V vodniku so obalna mesta omenjena še pri večdnevnom potovanju s parnikom družbe Avstrijskega Lloydja iz Trsta v Pulj in Reko ter naprej v Dalmacijo. Obalna mesta so večinoma opisana z morske perspektive. Poudarjena je gričevnata istrska obala porasla z oljčnimi gaji, kjer sta Koper z velikim zaporom in Piran s cerkvijo ter obzidjem z obrambnimi stolpi. Izpostavljena je omemba bitke v piranskem zalivu, kjer so leta 1177 Benečani premagali floto cesarja Friedricha I. in ujeli njegovega sina Otta.¹²

2. Tiskani vodniki do konca prve svetovne vojne: Avstrijsko primorje

Z novimi potovalnimi možnostmi in navadami se je povečalo zanimanje za tiskane turistične vodnike in vozne rede vlakov ter parnikov. Ti niso bili le vir praktičnih informacij in napotkov, temveč so tudi promovirali turistične kraje ter njihovo ponudbo.

V času avstro-ogrške nadvlade, ko se v drugi polovici 19. stoletja moderni turizem začelja organizirano razvijati tudi na današnji slovenski obali, se obalna istrska mesta pojavljajo v večinoma nemških vodnikih o Trstu in okolici,¹³ avstrijski rivieri,¹⁴ Dalmaciji¹⁵ in Avstriji.¹⁶ Obalna mesta so omenjena kot turistične destinacije, ki so imele pogoste in ugodne ladijske povezave s Trstom, kasneje pa tudi z ozkotirno železnico Trst–Poreč (slv. Porečanka, ital. *Parenzana*), ki so jo za javni promet odprli leta

opis izleta sadrži informacije o načinu (parobrodom ili pješice) i trajanju putovanja, mjestima i znamenitostima te daje savjet za panoramsku točku i enološki specijalitet:

„Odlazak rano ujutro brodom do Muggie i zatim preko brda (prekrasan pogled odozgo) do Oltre (1 sat), čamcem do Capo d'Istrie, rimskog Justinopolisa, staroga grada sa 7.539 stanovnika, koji se nalazi na otoku te je kamenim nasipom povezan s kopnom. Vrijedni su razgledavanja katedrala Palazzo pubblico i solane. Zatim pješice (1 sat) uz more preko Semedele do Izole (dobar refošk) te dalje pješice do Pirana (2 sata). Iz Pirana 40 minuta pješice do ljetovališta San Lorenzo s moćnom zgradom u lijepom parku. Navečer parobrodom povratak do Trsta.«¹¹.

U vodiču su obalni gradovi spomenuti i uz višednevna putovanja parobrodom društva Avstrijskog Lloydja iz Trsta u Pulu i Rijeku te dalje u Dalmaciju. Obalni su gradovi većinom opisani iz morske perspektive. Naglašena je brdovita istarska obala prekrivena maslinicima, gdje se nalaze Koper s velikim zatvorom te Piran s crkvom i zidinama s obrambenim kulama. Spomenuta je bitka u piranskom zaljevu u kojoj su 1177. godine Mlečani pobijedili flotu cara Friedricha I. i zarobili njegova sina Otta¹².

2 Tiskani vodiči do kraja 1. svjetskog rata: Avstrijsko primorje

Zbog novih mogućnosti putovanja i navika, povećalo se zanimanje za tiskane turističke vodiče te vozne redove vlakova i parobroda. Nisu bili samo izvor praktičnih informacija i naputaka, nego su i promovirali turistička mjesta i njihovu ponudu.

U vrijeme austro-ugarske dominacije, kada se u drugoj polovici 19. stoljeća suvremeni turizam počeo organizirati i na današnjoj slovenskoj obali, obalni istarski gradovi pojavljuju se većinom u njemačkim vodičima o Trstu i okolici¹³, avstrijskoj rivijeri¹⁴, Dalmaciji¹⁵ i Avstriji¹⁶. Obalni su gradovi spomenuti kao turističke destinacije, koje su imale česte i pogodne brodske veze s Trstom, a kasnije i uskotračnom željeznicom Trst – Poreč

1902 in je tako delno izboljšala do takrat slabo kopensko povezavo med istrskimi mesti in Trstom. Informacijo, ki jo zasledimo v večini vodnikov, je število prebivalstva posameznih krajev, ki pa niha z demografskimi spremembami. Opis Kopra kot nekdanjega glavnega mesta Istre, ki ga zaznamuje večstoletna beneška nadvlada, se ne razlikuje bistveno od Baedekerjevega iz leta 1876. V skromno opisani srednjeveški Izoli je omenjena pridelava priljubljene *Refosca d'Isola*. V Piranu in Portorožu je posebej poudarjena slikovita lega v zalivu in okoliška vegetacija (oljčni gaji, vinogradi, sadovnjaki, lovor, ciprese, granatna jabolka). Ponovno je poudarjen prihod v Piran s parnikom, kjer popotnik najprej zagleda piransko stolnico na utrjenem griču in zvonik z bronastim kipom sv. Jurija (dejansko gre za kip nadangela Mihaela¹⁷) in staro mestno obzidje s stolpi. Ob pristanišču, ki nudi zavetje pred močno burjo tudi večjim ladjam, je kip Giuseppeja Tartinija. Kot v Baedekerjevem vodniku¹⁸ je tudi v vodnikih iz kasnejšega obdobja omenjena morska bitka pri Savudriji iz leta 1177.

Medtem ko so Koper, Izola in Piran primerna za enodnevne izlete, je izjema pol ure hoda ali vožnje z barko oddaljeno zdravilišče in morsko letovišče Portorož. Kraj je dobro obiskan zaradi zaščitene lege pred severnimi vetrovi in zdravilnih učinkov solinskega blata in slanice (koncentrirane morske vode iz bližnjih solin), ki jo uporabljajo v terapevtske namene pri različnih boleznih. Milo podnebje omogoča dolgo kopalno sezono, ki se začne že v aprilu in traja do pozne jeseni. Morska tla, ki se počasi spuščajo v globino, so iz mivke, tako da je kopanje primerno tudi za otroke. Omenjen je Kurhotel (zdraviliški hotel) s 70 udobnimi sobami, ki je v vrtu z zimzelenimi in listnatimi rastlinami ter je odprt celo leto.

Poleg splošnih in praktičnih informacij ter zemljevidov in ilustracij so nekateri vodniki (Slika 1) vsebovali tudi jezikovni priročnik/vodnik z osnovnimi informacijami o jeziku/jezikih destinacije in slovar uporabnih vsakodnevnih besed za prvi stik z lokalnim prebivalstvom. Znanje nemškega jezika je bilo pri zaposlenih na železnici, carini,

(slv. *Porečanka*, tal. *Parenzana*), koja je za javni promet otvorena 1902. godine i tako je djelomično poboljšala do tada lošu kopnenu vezu između istarskih gradova i Trsta. Informacija koju možemo pronaći u većini vodiča predstavlja broj stanovnika pojedinih mjesta, koji se mijenja s demografskim promjenama. Opis Kopra, kao nekadašnjega glavnog grada Istre, koji obilježava višestoljetna mletačka dominacija, ne razlikuje se znatno od Baedekerova iz 1876. godine. U skromno opisanoj srednjovjekovnoj Izoli spomenuta je proizvodnja popularnog vina *Refosca d'Isola*. U Piranu i Portorožu posebno je naglašen slikoviti položaj u zaljevu i okolna vegetacija (maslinici, vinogradi, voćnjaci, lovor, čempres, šipak). Ponovno je naglašen dolazak parobrodom u Piran, u kojem putnik prvo ugleda piransku katedralu na utvrđenom brdašcu i zvonik s brončanim kipom sv. Jurja (zapravo je riječ o kipu arkandela Mihaela¹⁷) i stare gradske zidine s kulama. Uz luku, koja i većim brodovima nudi zaklon od jake bure, nalazi se kip Giuseppea Tartinija. Kao u Baedekerovu vodiču,¹⁸ u vodičima iz kasnijeg razdoblja također je spomenuta morska bitka u Savudriji 1177. godine.

Dok su Koper, Izola i Piran pogodni za jednodnevne izlete, izuzetak je pola sata hoda ili vožnje barkom udaljeno lječilište i morsko ljetovalište Portorož. Mjesto je dobro posjećeno zbog položaja zaštićenog od sjevernih vjetrova i blagotvornih učinaka ljekovitog blata i slane vode (koncentrirane morske vode iz obližnjih solana), koja se primjenjuje u terapevtske svrhe za različite bolesti. Blaga klima omogućava dugu sezonu kupanja, koja započinje već u travnju i traje do kasne jeseni. Morsko pješčano tlo, koje se polako spušta u dubinu, pogodno je i za djecu. Spomenut je Kurhotel (lječilišni hotel) sa 70 udobnih soba, koji se nalazi u vrtu sa zimzelenim i listnatim biljkama te je otvoren tijekom cijele godine.

Osim općih i praktičnih informacija te zemljevida i ilustracija, neki su vodiči (slika 1) sadržavali i jezični priručnik/vodič s osnovnim informacijama o jeziku/jezicima destinacije i rječnik korisnih svakodnevnih riječi za prvi kontakt s lokalnim stanovništvom. Zaposlenih na željeznici i carini, žandari i redari te zaposleni u hotelima,

Slika 1: Tiskani oglas za jezikovni vodnik, nepogrešljiv na potovanju na jug.¹⁹

Slika 1: Tiskani oglas za jezični vodič nužan za putovanje na jug¹⁹

nikih, žandarjih, redarjih, zaposlenih v hotelih, penzionih in restavracijah dobro, tako da so lahko gostje brez težav komunicirali.²⁰ V vodnikih najdemo seznam najbolj pogostih besed, ki so potrebne za osnovnu komunikacijo, saj v zaledju, ki ni bilo turistično razvito, od lokalnega prebivalstva ni bilo pričakovati znanja nemškega jezika. Tako Hartlebnov²¹ vodnik (Slika 2) za turiste in poslovneže navaja najbolj uporabne besede v italijanskem, srbohrvaškem in slovenskem jeziku. Nekaj izrazov je tudi iz tržaško-beneškega narečja. Slovarji so vsebovali osnovni nabor besedišča kot npr. hrana, pijača, znamenitosti, pohištvo, števila, barve, dnevi, pozdravi in uporabne vljudnostne fraze.

Z razvojem zdraviliškega turizma so vodnike o Piranu in Portorožu izdajali Zdraviliška komisija (*nem. Kurkommision, ital. Commissione di Cura Portorose*) ter tudi sami zdravniki v zdravilišču, kot na primer dr. Pupini,

Unentbehrlich für Vergnügungsreisende nach dem Süden:

SPRACHFÜHRER:

a) für Deutsche
Schnell Italienisch — Schnell Slovenisch

b) für Italiener
Presto tedesco — Presto sloveno

c) für Slovenen
Hitro nemski — Hitro laski

Die Sammlung wird fortgesetzt. Zu beziehen durch jede Buchhandlung oder direkt vom Verlag M. Quidde vorm. F. H. Schimpff Triest-Wien I.

Slika 2: Hartlebnov vodnik iz leta 1904.

Slika 2: Hartlebnov vodič iz 1904. godine

pansionima i restoranima imali su dobro znanje njemačkog jezika, tako da su gosti mogli bez problema komunicirati²⁰. U vodičima možemo pronaći popis najčešćih riječi koje su potrebne za osnovnu komunikaciju, s obzirom na to da se u zaledju, koje nije bilo turistički razvijeno, od lokalnog stanovništva nije moglo očekivati znanje njemačkog jezika. Tako Hartlebnov²¹ vodič (slika 2) za turiste i poslovne ljude navodi najkorisnije riječi na talijanskom, srpsko-hrvatskom i slovenskom jeziku. Nekoliko je izraza i iz tršćansko-venecijanskog narečja. Rječnici su sadržavali osnovni fond riječi, npr. hrana, piće, znamenitosti, namještaj, brojevi, boje, dani, pozdravi i korisni izrazi uljudnosti.

S razvojem lječilišnog turizma vodiče o Piranu i Portorožu izdavali su Lječilišna komisija (*njem. Kurkommision, tal. Commissione di Cura Portorose*) te i sami liječnici u lječilištu, na primjer dr. Pupini, vlasnik sanatorija u Portorožu, i

lastnik sanatorija v Portorožu, in dr. Contento.²² Pojavili su se samostojni vodnici o Piranu in Portorožu (Contento 1892, Furlani 1910, Baxa 1914, 1920), ki so promovirali zdravilne učinke solnice in solinskega blata, različne terapije, pravila obnašanja med kopalno terapijo, metode in uspehe zdravljenja številnih bolezni, ponudbo kopalnišča, kulturne znamenitosti, navajali so možnosti zabave, izlete v bližnjo okolico, ladijske in železniške povezave, možnost najem avtomobila in izvoščkov. Kot primer navajamo Contentov²³ vodnik po Piranu *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder*, ki je izšel leta 1892 (pet let preden je bil Portorož uradno razglašen za zdraviliški kraj). Kot v vseh dosedanjih opisih je prvo srečanje z mestom z morske strani s prihodom parnika iz Trsta. Mestno jedro natančno opiše z očmi sprehajalca, ki si ogleduje znamenitosti. Pri tem so izpostavljene ozke slikovite ulice, bujna vegetacija pod cerkvijo in pri obzidju, industrijski obrati (tovarna stekla, tovarna mila), prijazni in delavni prebivalci, ki se ukvarjajo z vinogradništvom, pomorsko trgovino in ribištvo. Poleg tega v vodniku podrobno navaja običaje in navade prebivalcev, ki so zanimivi za tujce. Priporoča izlete v okoliške kraje mimo Strunjana, kjer se nahaja vila Tartini, mesta ribičev in vinogradnikov Izola (imenovana kot »Chioggia v miniaturi«²⁴) v Koper, imenovan »istrske Atene«,²⁵ kjer se nahaja sedež okrajne oblasti in izobraževalne institucije. Posebno pozornost posveča sprehodu do Portoroža mimo industrijskega območja in ladjedelnice ter enemu najlepših pogledov na portoroški zaliv, ki sega vse do solinarskih hiš in v katerem se zrcalijo griči, porasli z oljkami in vinsko trto.²⁶ Contento v drugem delu vodnika promovira letovišče in zdravilišče v Portorožu z zdravstvenega vidika. Zdravilni učinki solnice in fanga, terapije (kopeli, elektroterapija, masaže), strokovna zdravstvena oskrba, ugodni statistični podatki o izboljšanju bolezenskega stanja ali celo ozdravitvi, udobna namestitve v hotelih in vilah, urejeno kopalnišče z garderobnimi kabinami primerno tudi za otroke, milo podnebje, čisti zrak so dejavniki, ki napovedujejo, da bo kraj v kratkem času konkuriral drugim letoviščem in zdraviliščem na Jadranu. Contento spodbudno opisuje »živahno okolico pod stalno jasnim nebom, z modro morsko gladino in

dr. Contento²². Pojavili su se samostalni vodiči o Piranu i Portorožu (Contento 1892., Furlani 1910., Baxa 1914., 1920.), koji su promovirali ljekovite učinke slane vode i ljekovitog blata, različite terapije, pravila ponašanja tijekom terapije kupanja, metode i uspehe liječenja brojnih bolesti, ponudu kupališta i kulturne znamenitosti te su navodili mogućnosti zabave, izlete u obližnja mjesta, brodske i željezničke veze te mogućnosti najma automobila i kočija. Kao primjer navodimo Contentov²³ vodič po Piranu *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder*, koji je izdan 1892. godine (pet godina prije nego što je Portorož službeno proglašen lječilištem). Kao u svim dosadašnjim opisima, prvi je susret s gradom s morske strane prilikom dolaska parobroda iz Trsta. Gradsku jezgru precizno opisuje očima šetača koji razgledava znamenitosti. Pritom je naglasak na uskim slikovitim ulicama, bujnoj vegetaciji ispod crkve i uz zidine, industrijskim objektima (tvornica stakla, tvornica sapuna) te ljubaznom i radišnom stanovništvu koje se bavilo vinogradarstvom, pomorskom trgovinom i ribarstvom. Osim toga, u vodiču detaljno navodi običaje i navike stanovništva koji su zanimljivi za strance. Preporučuje izlete u okolna mjesta u okolici Strunjana, u kojem se nalazi vila Tartini, gradovi ribara i vinogradara Izola (nazvana „Chioggiom u minijaturi“²⁴) i Kopar nazvan „istarskom Atenom“,²⁵ gdje se nalaze sjedište okružne vlasti i obrazovne institucije. Posebnu pažnju posvećuje šetnji do Portoroža mimo industrijskog područja i brodogradilišta te jednome od najljepših pogleda na portoroški zaljev, koji seže sve do kuća solane i u kojem se zrcale brdašca prekrivena maslinama i vinovom lozom²⁶. Contento u drugom dijelu vodiča promovira ljetovalište i lječilište u Portorožu iz perspektive zdravstva. Ljekoviti učinci slane vode i fanga, terapije (kupke, elektroterapija, masaže), stručna zdravstvena skrb, povoljni statistički podaci o poboljšanju zdravstvenog stanja ili čak i ozdravljenju, udoban smještaj u hotelima i vilama, uređeno kupalište s garderobnim kabinama primjereno i za djecu, blaga klima te čisti zrak čimbenici su koji predviđaju da će mjesto u kratko vrijeme konkurirati drugim ljetovalištima i lječilištima na Jadranu. Contento poticajno opisuje „živahnu okolicu pod stalno vedrim nebom, s plavom morskom površinom i osvježavajućim čistim zrakom, koji

poživljajočim čistim zrakom, ki pripomorejo k lajšanju bolezenskega stanja. Življenje je tam enostavno, zdravo, udobno in bivanje krasno.«²⁷ Dejansko so se Contentove napovedi uresničile. Z razglasitvijo Portoroža za zdraviliški kraj se je začela izgradnja prenočitvenih zmogljivosti in turistične infrastrukture. Z izgradnjo razkošnega hotela Palace Cur Hotel leta 1910, ki je privabil tudi najzahtevnejše goste,²⁸ je Portorož postajal vse bolj prepoznaven kot zdraviliški in kopališki kraj v takratni avstro-ogrski monarhiji. Zdraviliška komisija je skrbelo za promocijo kraja in je poleg turističnih vodnikov izdajala tudi številne prospekte, brošure, tiskala je plakate ter razglednice in oglaševala v revijah in časopisih.

Za promocijo krajev na avstrijski rivieri so poskrbele tudi večje prireditve. Eden od tovrstnih dogodkov je bila Prva pokrajinska istrska razstava (*ital. Prima esposizione provinciale Istriana*) poleti 1910 v Kopru, kjer so se poleg industrijskih, kmetijskih, didaktičnih, umetniških, znanstvenih in književnih razstavljalcev predstavila tudi obalna kopališča in zdravilišča – Valdoltra z okrevališčem, Koper s svojim kopališčem, Izola z namestitveno ponudbo in Portorož z delniško družbo za gradnjo hotelov ter proizvodi iz piranskih solin.²⁹ Obsežen katalog,³⁰ ki so ga izdali ob dogodku, vsebuje praktične informacije za nastanitev v mestu, od seznama hotelov, gostinskih obratov, splošni varnosti do podatkov o prometnih povezavah. Tri leta kasneje je v dunajskem Praterju potekala obsežna Jadranska razstava (*nem. Adria-Ausstellung*), ki je privabila dva milijona obiskovalcev. Z razstavo so želeli promovirati Avstrijsko primorje in še bolje utrditi enotnost in povezanost avstrijskih dežel v času balkanskih vojn. Razstava je bila zasnovana kot tematski park z rekonstrukcijo pomembnih zgodovinskih zgradb na jadranski obali. Tako se med rekonstruiranimi beneškimi mostovi pojavijo istrski zvoniki, koprška Pretorska palača, piranska palača *Ca d'Oro* (današnja Benečanka).³¹

pomaže ublažavanju bolesti. Život tamo je jednostavan, zdrav i udoban, a boravak prekrasan«²⁷. Contentova su se predviđanja obistinila. Proglašenjem Portoroža ljetovalištem započela je izgradnja smještajnih kapaciteta i turističke infrastrukture. Izgradnjom raskošnog Palace Cur Hotela 1910. godine, koji je privukao i najzahtjevnije goste²⁸, Portorož je postajao sve prepoznatljiviji kao lječilišno i kupališno mjesto u tadašnjoj Austro-Ugarskoj Monarhiji. Lječilišna komisija brinula se za promociju mjesta te je osim turističkih vodiča izdavala i brojne prospekte, brošure, tiskala je plakate te razglednice i oglašavala u časopisima i novinama.

Za promidžbu mjesta na austrijskoj rivijeri zaslužni su i veći događaji. Jedan od takvih događaja bila je Prva pokrajinska istarska izložba (*ital. Prima esposizione provinciale Istriana*) ljeti 1910. u Kopru, gdje su se osim industrijskih, poljoprivrednih, didaktičkih, umjetničkih, znanstvenih i književnih izlagača predstavila i obalna kupališta i lječilišta – Valdoltra s oporavilištem, Kopar sa svojim kupalištem, Izola sa smještajnom ponudom, Portorož s dioničkim društvom za izgradnju hotela te proizvodi iz piranskih solana²⁹. Opsežan katalog³⁰ izdan povodom događaja sadrži praktične informacije za smještaj u gradu, od popisa hotela, ugostiteljskih objekata i opće sigurnosti do podataka o prometnim vezama. Tri godine kasnije u bečkom Prateru održala se opsežna Jadranska izložba (*njem. Adria-Ausstellung*), koja je privukla dva milijuna posjetitelja. Izložbom su željeli promovirati Avstrijsko primorje i još više učvrstiti jedinstvenost i povezanost avstrijskih država u vrijeme balkanskih ratova. Izložba je bila koncipirana kao tematski park s rekonstrukcijom važnih povijesnih zgrada na jadranskoj obali. Tako se među rekonstruiranim mletačkim mostovima pojavljuju istarski zvonici, koprška Pretorska palača i piranska palača *Ca d'Oro* (današnja Benečanka)³¹.

3. Vodnici med obema vojnama

Nagel in uspješan razvoj turistične ponudbe je prekinila I. svetovna vojna. Vojni spopadi niso neposredno prizadeli obalnih mest, vendar pa je vojna negativno vplivala na turistični promet. Po koncu vojne je Istra z Rapalsko pogodbo prešla izpod avstrijske pod italijansko politično upravo z imenom Julijska krajina. Z novo državno mejo se je spremenila struktura gostov, saj so bili kraji ob istrski obali odrezani od gostov, ki so prihajali iz notranjosti nekdanje Avstro-Ogrske. Prevladovali so italijanski gosti in leta 1921 je bilo kar 90,5 % gostov iz Italije oz. večina iz Julijske krajine.³² Ob tem pa se je razvijal turizem v ostalih italijanskih obmorskih turističnih mestih (okolica Benetk in Trsta), kar je povzročilo zmanjšanje turističnega obiska v obalnih istrskih mestih,³³ kljub mamljivi poslovni potezi, da je italijanska državna železnica nudila 50 % popust potnikom, ki so potovali v eno od letovišč na severnem Jadranu, kar je veljalo tudi za Piran in Portorož.³⁴

V obdobju splošne svetovne recesije se za promocijo pojavijo cenejše oblike kot npr. zgibanke in letaki, ki jih tiskajo v visokih nakladah po sprejemljivih cenah.³⁵ Z razmahom turizma je bil leta 1919 v Rimu ustanovljen državni turistični organ ENIT (*ital. Ente Nazionale Industrie Turistiche*),³⁶ ki je skrbel za izdajo promocijskih materialov. Med drugim so tiskali tudi vodnike. Tako Stormont³⁷ v svojem vodniku *Summer in Italy* piše o Istri kot neznani destinaciji za britanske goste zaradi pomanjkanja informacij o prometnih povezavah. Priporoča enodnevne izlete v istrska mesta in letovišča iz Benetk ali Trsta. Za večdnevno bivanje priljubljenega italijanskega letovišča in zdravilišča Portoroža pa naj se britanski gosti raje odločijo v zimskih mesecih, ko so temperature zmerne.

Istra kot destinacija se pojavi v vodnikih o Trstu (Slika 3) in Italiji kot romantična pokrajina.³⁸ V srednjeveških mestih z ozkimi ulicami in beneško arhitekturo se zdi, kot da bi se čas ustavil.³⁹ Gostje so še vedno potovali z linijskimi ladjami in vlaki. Z vzpostavitvijo cestnih povezav pa je vedno bolj priljubljen postajal prevoz z osebnimi avtomobili in v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja tudi z av-

3. Vodiči između dvaju ratova

Nagao i uspješan razvoj turističke ponude prekinuo je Prvi svjetski rat. Ratni sukobi nisu neposredno pogodili obalne gradove, ali je rat negativno utjecao na turistički promet. Nakon završetka rata Istra je Rapalskim ugovorom prešla iz austrijske pod talijansku političku upravu pod imenom Julijska krajina. Nova državna granica promijenila je strukturu gostiju, jer su mjesta uz istarsku obalu ostala bez gostiju koji su dolazili iz unutrašnjosti nekadašnje Austro-Ugarske. Prevladavali su talijanski gosti i 1921. godine bilo je već 90,5 % gostiju iz Italije, odnosno većina iz Julijske krajine³². Pritom se turizam razvijao u ostalim talijanskim primorskim turističkim gradovima (okolica Venecije i Trsta), što je dovelo do smanjenja turističkih posjeta u obalnim istarskim gradovima,³³ unatoč primamljivom poslovnom potezu talijanske državne željeznice koja je nudila 50 % popusta putnicima koji su putovali u jedno od ljetovališta na sjevernom Jadranu, što je vrijedilo i za Piran i Portorož³⁴.

U razdoblju opće svjetske recesije u svrhu promocije pojavili su se jeftiniji oblici, kao što su brošure i letci, koji su bili tiskani u velikim nakladama i po prihvatljivim cijenama³⁵. Zamahom turizma u Rimu je 1919. godine osnovan državni turistički organ ENIT (*tal. Ente Nazionale Industrie Turistiche*)³⁶, koji je vodio brigu o izdavanju promotivnih materijala. Između ostalog je tiskao i vodiče. Tako Stormont³⁷ u svojem vodiču *Summer in Italy* piše o Istri kao o nepoznatoj destinaciji za britanske goste zbog nedostataka informacija o prometnim vezama. Preporučuje jednodnevne izlete u istarske gradove i ljetovališta iz Venecije ili Trsta. Za višednevni boravak u popularnom talijanskom ljetovalištu i lječilištu Portorožu britanski se gosti radije odlučuju u zimskim mjesecima, kada su temperature umjerene.

Istra kao destinacija pojavljuje se u vodičima o Trstu (slika 3) i Italiji kao romantična pokrajina³⁸. U srednjovjekovnim gradovima s uskim ulicama i mletačkom arhitekturom čini se kao da je vrijeme stalo³⁹. Gosti su još uvijek putovali linijskim brodovima i vlakovima. Uspostavlja-

Slika 3: Obalna mesta se pojavijo v turističnih vodnikih o Trstu in okolici.

Slika 3: Obalni gradovi pojavljaju se u turističkim vodičima o Trstu i okolici.

tobusi. V vodnikih se pojavijo priporočene avtomobilske poti s koristnimi informacijami o stanju cest, črpalkah in avtomehaničnih delavnicah. Predstavitve obalnih mest so zelo podobne opisom v starejših vodnikih, saj gre večinoma za prepise oz. dopolnjene izdaje. Do manjših razlik prihaja pri aktualnih podatkih o prometnih povezavah, namestitvah in dodatni ponudbi. Pri navajanju kulturnih znamenitosti, ki so vredne ogleda, se prvič v veliki meri pojavijo imena italijanskih slikarskih mojstrov, ki so avtorji umetniških del v cerkvah, samostanih in palačah. Gre za umetnine, od katerih je bila večina med drugo svetovno vojno odpeljana v Italijo. To so platna V. Carpaccia, Cima de Conegliana, Veroneseja, Tiziana, Palme il Giovine, Tintoretta in drugih. Obalna mesta so omenjena tudi kot rojstni kraji oz. kraji daljšega ali krajšega časa bivanja znanih osebnosti: Pier Paolo Vergerio, Girolamo Muzio, Santorio Santorio, Rinaldo Carli, Nazario Sauro. V vodnikih iz obdobja med obema svetovnjima vojnama se je z omembo znanih osebnosti iz časa beneške nadvlade in s poudarkom beneške arhitekture v obalnih mestih krepila zavest o italijanski kulturi in identiteti. Kljub temu pa Bertarellijev⁴⁰ vodnik vsebuje slovar beneškega, furlanskega, slovenskega, hrvaškega in nemškega uporabnega besedišča za lažjo komunikacijo na potovanjih (izrazi

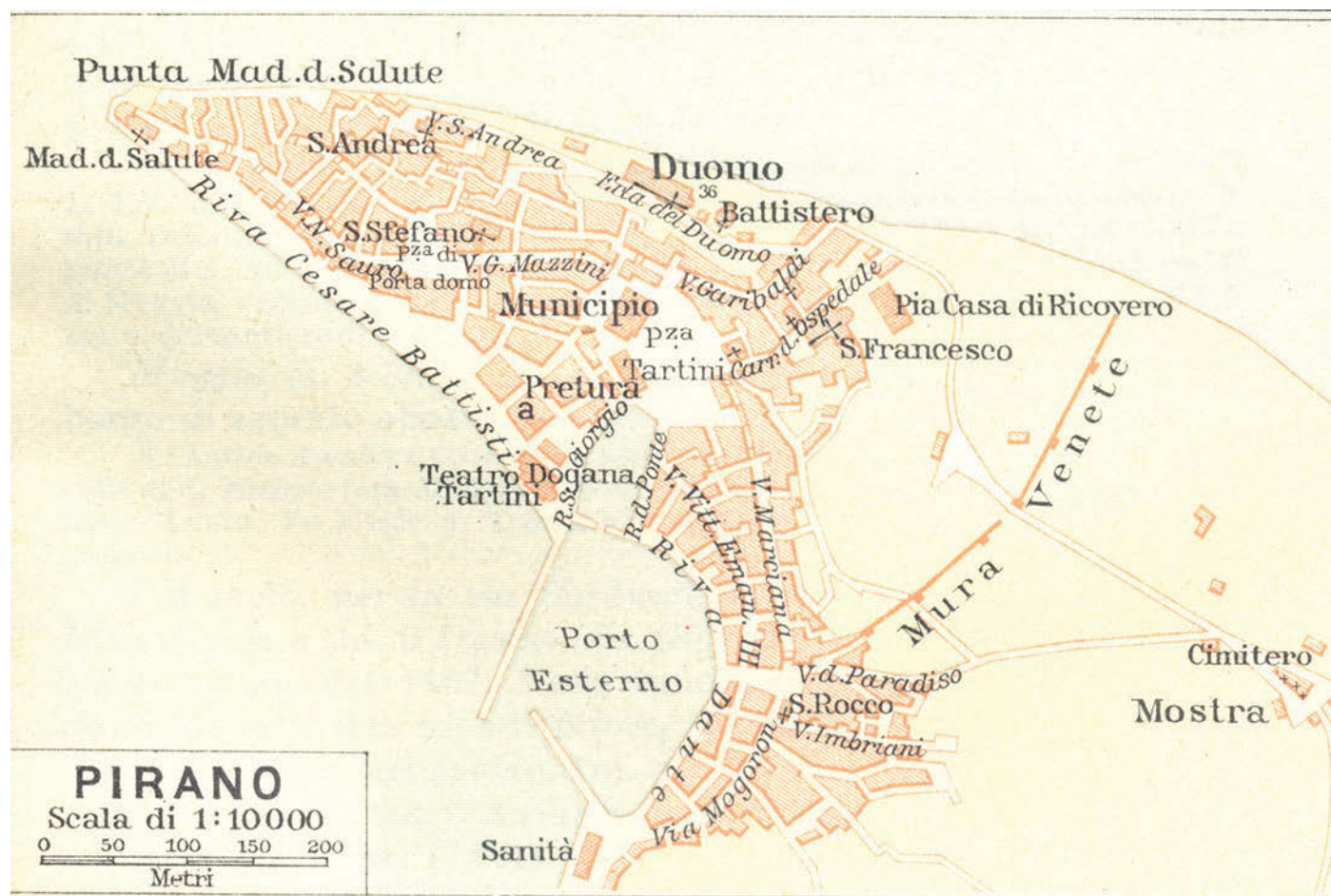
njem cestovnih veza sve je popularnijim postajao prijevoz osobnim automobilima, a u dvadesetim i tridesetim godinama 20. stoljeća i autobusima. U vodičima se pojavljaju preporučene avtomobilske rute s korisnim informacijama o stanju na cestama, benzinskim crpkama i avtomehaničarskim radionicama. Predstavljanja obalnih gradova vrlo su slična opisima u starijim vodičima, s obzirom na to da je većinom riječ o prijepisima, odnosno dopunjenim izdanjima. Do manjih razlika dolazi u aktualnim podacima o prometnim vezama, smještajima i dodatnoj ponudi. Prilikom navođenja kulturnih znamenitosti koje vrijedi razgledati prvi se puta u velikoj mjeri pojavljaju i imena talijanskih slikarskih majstora, koji su autori umjetničkih djela u crkvama, samostanima i palačama. Riječ je o umjetninama od kojih je većina za vrijeme Drugoga svjetskog rata bila odvezena u Italiju. To su platna U. Carpaccia, Cima de Conegliana, Veroneseja, Tiziana, Palme il Giovine, Tintoretta i drugih. Obalni gradovi spomenuti su i kao mjesta rođenja odnosno mjesta u kojima su duže ili kraće boravile poznate osobe: Pier Paolo Vergerio, Girolamo Muzio, Santorio Santorio, Rinaldo Carli i Nazario Sauro. U vodičima iz razdoblja između dvaju svjetskih ratova navođenjem poznatih osoba iz vremena mletačke dominacije i naglaskom na mletačku arhitekturu u obalnim

za naravne znamenitosti, razni pridevniki in predlogi). Pojavijo se tudi prvi podrobnejši zemljevidi (Slika 4) obalnih mest z označenimi znamenitostmi. V vodnikih ni zaslediti informacij o atraktivnih panoramskih vožnjah s hidroavioni, ki so popestrili turistično ponudbo v Portorožu od leta 1921 dalje in vzpostaviti rednih potniških letalskih linij v zgornjem Jadranu leta 1926.⁴¹

gradovima jačala se svijest o talijanskoj kulturi i identitetu. Unatoč tome, Bertarellijev⁴⁰ vodič sadri rječnik mletačkog, furlanskog, slovenskog, hrvatskog i njemačkog upotrebljivog fonda riječi za lakšu komunikaciju na putovanjima (izrazi za prirodne znamenitosti, razni pridjevi i prijedlozi). Pojavljaju se i prvi detaljniji zemljevidi (slika 4) obalnih gradova s označenim znamenitostima. U vodičima se ne mogu pronaći informacije o atraktivnim panoramskim vožnjama hidroavionima koji su obogatili turističku ponudu u Portorožu od 1921. godine nadalje i uspostavljanju redovnih putničkih zrakoplovnih linija na gornjem Jadranu 1926. godine⁴¹.

Slika 4: Bertarellijev⁴² vodnik je poleg praktičnih informacij vseboval tudi zemljevide mest.

Slika 4: Bertarellijev⁴² je vodič osim praktičnih informacija sadržavao i zemljevide gradova.

4. Vodniki v povojnem obdobju do Londonskega memoranduma (1945–1954)

Zaradi prizadevanj za izgradnjo uničene dežele in negotove politične situacije na takratni slovenski obali, ki je bila dodeljena Coni B Svobodnega tržaškega ozemlja pod upravo jugoslovanskih sil, je bil turizem v desetletju po drugi svetovni vojni potisnjen v ozadje. Turistična središča so bila izropana in v slabem stanju. Večina hotelskih kapacitet v Portorožu je bila uporabljena za potrebe vojske, za bolnice, okrevališča in stanovanja.⁴³ Stagnacija turizma v povojnih letih se kaže tudi v manjšem obsegu tiskanih vodnikov. Kljub temu zasledimo vodnike, namenjene gostom, ki potujejo z osebnimi avtomobili, v katerih so slikovito opisane trase poti z navedenimi kilometri, nadmorsko višino posameznih krajev in splošnimi informacijami (npr. stanje cest, sezname bencinskih črpalk, gostišč s prenočišči).

Eden od prvih tovrstnih vodnikov, ki je namenjen domačim turistom, je Avtomobilsko-turistični priročnik Slovenije in jugoslovanske cone STO iz leta 1953,⁴⁴ kjer je opisana avtomobilska pot po takratni coni Svobodnega tržaškega ozemlja od Buja mimo Portoroža, Izole in Kopra do jugoslovanske meje. Gre za slogovno preprost opis poti skozi oči avtomobilskega gosta:

»Od Buja nadaljujemo po glavni cesti do poslednjih vzpetosti, ki nam zapirajo pogled na Piranski zaliv. Ko se vzpnemo na nje, zagledamo pred seboj Sečoveljske solarne in po 10 km vožnje po krasnem sredozemskem rastlinskem pasu dospemo v znano morskopolišče Portorož. Ta leži v zaščiteni legi ob Piranskem zalivu sredi parkov in vrtov. Posebno dobro uspevajo vrtnice, po katerih je dobil kraj tudi ime. Cestna železnica veže Portorož s Piranom, prijaznim obmorskim mestecem na koncu malega polotoka. Ob pristanišču stoji gledališče, na Tartinijevem trgu pa spomenik velikega mojstrskega goslača in skladatelja Josipa Tartinija, ki je bil tu doma (umrl 1770). S stolpa stolne cerkve iz 17. stoletja je obsežen razgled na morje in okolico. V stari cerkvi sv. Frančiška so lepe slike. Iz Pirana vodi cesta blizu

4. Vodiči u poslijeratnom razdoblju do Londonskog memoranduma (1945. – 1954.)

Zbog nastojanja izgradnje uništene države i nesigurne političke situacije na tadašnjoj slovenskoj obali, koja je bila dodijeljena Zoni B Slobodnog tršćanskog teritorija pod upravom jugoslavenskih sila, turizam je u desetljeću nakon Drugoga svjetskog rata potisnut u drugi plan. Turistički centri bili su opljačkani i u lošem stanju. Većina hotelskih kapaciteta u Portorožu upotrebljavala se za potrebe vojske, za bolnice, oporavilišta i stanove⁴³. Stagnacija turizma u poslijeratnim godinama odražavala se i u manjem obimu tiskanih vodiča. Unatoč tome možemo pronaći vodiče namijenjene gostima koji putuju osobnim automobilima, u kojima su slikovito opisani prometni smjerovi s navedenim kilometrima, nadmorskom visinom pojedinih mjesta i općim informacijama (npr. stanje cesta, popisi benzinskih postaja i ugostiteljskih objekata s prenočištima).

Jedan je od prvih takvih vodiča koji je namijenjen domačim turistima „Avtomobilsko-turistički priručnik Slovenije i jugoslavenske zone STO“ iz 1953. godine⁴⁴, u kojem je opisan smjer automobilom po tadašnjoj zoni Slobodnog tršćanskog teritorija od Buja preko Portoroža, Izole i Kopra do jugoslavenske granice. Riječ je o stilski jednostavnom opisu puta očima gosta koji putuje automobilom:

„Od Buja nastavljamo po glavnoj cesti do zadnjih uspona, koji nam zatvaraju pogled na Piranski zaljev. Kada se popnemo na njih, pred sobom ugleđamo Sečoveljske solane i nakon 10 km vožnje po krasnom sredozemnom vegetacijskom pojasu dospijemo u poznato morskopolišče Portorož. Nalazi se na zaštićenom položaju uz Piranski zaljev usred parkova i vrtova. Posebno dobro uspijevaju ruže, po kojima je mjesto dobilo ime. Cestovna željeznica povezuje Portorož s Piranom, ugodnim primorskim mjestošćem na kraju malog poluotoka. Uz luku stoji kazalište, a na Tartinijevom trgu spomenik velikog majstora violine i skladatelja Josipa Tartinija, kome je ovdje bio dom (preminuo 1770.). S tornja katedrale

morske obale v Izolu, ljubeč kraj na polotoku, ki je bil nekoč otok. Mestece obdajajo lepi griči, ki so posejani z vilami. Kraj najbolj slovi po tovarnah za konzerviranje rib in sadja. Okolica goji odlično črno vino refošk. Mesto ima staro mestno hišo iz 16. stoletja in stolnico z romanskim pročeljem ter slikami iz 16. in 17. stoletja. 7 km dalje proti vzhodu leži ob Koprskem zalivu živahno pristanišče Koper. Mestni muzej hrani rimske in beneške spomenike in spomine na mestno zgodovino, ki je zelo pestra. Med zgodovinske znamenitosti spadajo stolnica iz 13. stoletja z mnogimi poznejšimi pozidavami, mestna palača v staro beneškem slogu iz 15. stoletja in lož iz 15. stoletja. Iz Kopra drži cesta skozi Škofije v Trst. Najlažja je vrnitev v Jugoslavijo skozi Rižano in Hrpelje-Kozino«.

Tik pred dokončno priključitvijo Cone B k Jugoslaviji je nemška založba Schroeder⁴⁵ zaradi povečanega zanimanja nemških dopustnikov za jugoslovansko obalo v sodelovanju z Zavodom za pospeševanje turizma in gostinstva Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) v Beogradu izdala prvi nemški vodnik za jugoslovansko obalo po obdobju štirinajstletnega premora, ki ga je zaznamovalo veliko sprememb in preobratov. Vodnik vsebuje praktične informacije o potrebnih dokumentih, deviznih predpisih, primernem času in načinu potovanja, carini, jeziku, hotelih, lovu in ribolovu. Navedeni so tudi izkušeni nemški organizatorji potovanj, kjer lahko potencialni dopustniki dobijo praktične in preverjene informacije. V uvodnem delu opisa dežele in ljudi (tu gre za geografske in zgodovinske podatke, podnebje, glasbo, literaturo, religijo ...) je zaznati pesniški slog, bogat z metaforami in pridevniki, ki je verodostojno ohranjen tudi v nemškem prevodu. Informacije o posameznih krajih vsebujejo kratek opis zgodovinskega razvoja in znamenitosti, seznam hotelov, prometne povezave ter izlete v okolico.

iz 17. stoljeća širok je pogled na more i okolicu. U staroj crkvi sv. Franje nalaze se lijepe slike. Iz Pirana vodi cesta uz morsku obalu u Izolu, ljupko mjesto na poluotoku koji je nekada bio otok. Gradić je okružen lijepim brežuljcima, koji su načičkani vilama. Mjesto je najviše na glasu po tvornicama za konzerviranje ribe i voća. Okolica uzgaja odlično crno vino refošk. Grad ima staru vijećnicu iz 16. stoljeća i katedralu s romaničkim pročeljem te slikama iz 16. i 17. stoljeća. Udaljena 7 km prema istoku uz Koparski zaljev smještena je živahna luka Koper. Gradski muzej čuva rimske i mletačke spomenike te sjećanja na povijest grada, koja je vrlo raznolika. U povijesne znamenitosti ubrajaju se katedrala iz 13. stoljeća s mnogim kasnijim dozidavanjima, gradska palača u starom venecijanskom stilu iz 15. stoljeća i lođa iz 15. stoljeća. Iz Kopra cesta vodi kroz Škofije u Trst. Najlakši je povratak u Jugoslaviju kroz Rižanu i Hrpelje-Kozinu.“

Tik prije konačnog priključenja Zone B Jugoslaviji njemački je izdavač Schroeder⁴⁵ zbog povečanog zanimanja njemačkih turista za jugoslavensku obalu u suradnji sa Zavodom za promicanje turizma i ugostiteljstva Federativne narodne republike Jugoslavije (FNRJ) u Beogradu izdao prvi njemački vodič za jugoslavensku obalu nakon razdoblja od četrnaest godina pauze, obilježenog mnogim promjenama i obratima. Vodič sadrži praktične informacije o potrebnim dokumentima, deviznim propisima, primjerenom trenutku i načinu putovanja, carini, jeziku, hotelima, lovu i ribolovu. Navedeni su i iskusni njemački organizatori putovanja od kojih potencijalni turisti mogu dobiti praktične i provjerene informacije. U uvodnom dijelu opisa države i ljudi (ovdje je riječ o geografskim i povijesnim podacima, klimi, glazbi, literaturi, religiji...) otkriva se pjesnički stil bogat metaforama i pridjevima, koji je vjerno sačuvan i u njemačkom prijevodu. Informacije o pojedinim mjestima sadrže kratek opis povijesnog razvoja i znamenitosti, popis hotela, prometne veze te izlete u okolico.

5. Vodniki v času Jugoslavije do 1991: od sindikalnega do masovnega turizma

Po letu 1954 je turizem kot gospodarska panoga začel pridobivati pomen, sorazmerno z naraščanjem standarda domačih prebivalcev in prihoda tujih gostov. Na novo pridobljeni slovenski morski obali se je razmahnil letoviški turizem. Za potrebe domačega delovnega prebivalstva, ki je prihajalo na morje na oddih po napornem delu, so podjetja zgradila ali najela počitniške domove. Tako so leta 1955 v Ankaranu zgradili prvo naselje vikend hiše, kajti vikend turizem je med Slovenci kljub delovnim sobotam postajal vedno priljubljenejši.⁴⁶ Center slovenskega obmorskega turizma z več kot 110 počitniškimi domovi delovnih kolektivov iz vseh industrijskih središč je predstavljal Piran s Portorožem, Fiesom, Pacugom, Strunjanom, Lucijo in Sečo,⁴⁷ kar je izpostavljeno tudi v vsebini takratnih turističnih vodnikov.

Sprva so bili turistični vodniki usmerjeni na domači trg (Slika 5). Poleg posredovanja praktičnih napotkov in informacij o posameznih destinacijah je zaslediti tudi dobrohotno kritiko avtorja zaradi nepoznavanja domačih krajev, saj je »namen vodnika opozoriti naše ljudi na lepote in zanimivosti naših krajev, ki vzbujajo vedno večje zanimanje tujcev, pri nas samih so pa žal premalo upoštevane«. ⁴⁸ Opisi pokrajine, krajev in predmetov naj bo stvaren in naj dopušča turistu, da jih »po svoje vrednoti in uživa«. ⁴⁹

Turistična zveza Jugoslavije je izdajala vodnike *Kuda na odmor, primorska mesta*,⁵⁰ da bi delovnemu prebivalstvu pomagala pri izboru dopustniške ali izletniške destinacije. Predstavitev letovišč od Ankarana do Ulcinja vsebujejo kratek opis kraja in plaže z lego in okolico, ceno turistične takse, infrastrukturo kraja (vodovod, cisterna, elektrika, lekarna, zdravnik, pošta in turistično društvo), možnosti namestitve in cene (komercialna namestitve v hotelih, zasebnih sobah, kampih ter sindikalna namestitve v počitniških domovih), informacije o izletih, prometnih povezavah in rezervacijah. Med letovišči je poleg Kopra kot kulturnega in gospodarskega centra slovenskega Primor-

5. Vodiči u vrijeme Jugoslavije do 1991.: od sindikalnog do masovnog turizma

Nakon 1954. godine turizam kao gospodarska grana počeo je dobivati na značenju proporcionalno rastu standarda domaćeg stanovništva i dolasku stranih gostiju. Na novostečenoj slovenskoj morskoj obali ljetovališni je turizam uzeo maha. Za potrebe domaćega radnog stanovništva, koje je dolazilo na more na predah nakon napornog posla, tvrtke su izgradile ili unajmile odmarališta. Tako je 1955. godine u Ankaranu izgrađeno prvo naselje vikendica, jer je vikend turizam među Slovencima unatoč radnim subotama postajao sve omiljeniji⁴⁶. Centar slovenskoga primorskog turizma s više od 110 odmarališta radnih kolektiva iz svih industrijskih centara predstavljao je Piran s Portorožem, Fiesom, Pacugom, Strunjanom, Lucijom i Sečom,⁴⁷ što je naglašeno i u sadržaju tadašnjih turističkih vodiča.

U početku su turistički vodiči bili usmjereni na domaće tržište (slika 5). Osim pružanja praktičnih naputaka i informacija o pojedinim destinacijama, možemo pronaći i dobronamjernu kritiku autora zbog nepoznavanja domaćih mjesta, jer je „svrha vodiča upozoriti naše ljude na ljepote i zanimljivosti naših mjesta, koja bude sve više zanimanje stranaca, a kod nas nisu dovoljno uvažavana“⁴⁸. Opisi pokrajine, mjesta i predmeta neka budu realni i neka dopuštaju turistu da ih „na svoj način vrednuje i doživi“⁴⁹.

Turistički savez Jugoslavije izdavao je vodiče „Kuda na odmor, primorski gradovi“⁵⁰, kako bi radnom stanovništvu pomogao pri odabiru odmorišne ili izletničke destinacije. Predstavljanja ljetovališta od Ankarana do Ulcinja sadrže kratak opis mjesta i plaže s položajem i okolicom, cijenu turističke pristojbe, infrastrukturu kraja (vodovod, cisterna, struja, ljekarna, liječnik, pošta i turističko društvo), mogućnosti smještaja i cijene (komercijalni smještaj u hotelima, privatnim sobama, kampovima te sindikalni smještaj u odmaralištima) te informacije o izletima, prometnim vezama i rezervacijama. Kao ljetovalište je, osim Kopra kao kulturnog i gospodarskog centra slovenskog Primorja, Izole, ribarskog mjesta s pristupačnim

Slika 5: Prvi vodniki o Jugoslaviji v povojnem obdobju.
Slika 5: Prvi vodiči o Jugoslaviji u poslijeratnom razdoblju

ja, Izole, ribiškega mesta z dostopnimi cenami namestitev in restavracij, Pirana, starega slikovitega zgodovinskega mesta in Portoroža, imenovanega »slovenska Opatija«, letovišča in klimatskega zdravilišča s termalnimi kopelmi, omenjen tudi Ankaran kot klimatsko zdravilišče z urejenim kopaljščem in peščeno plažo. Vsi kraji so dobro izhodišče za izlete v bližnjo okolico: Rižano, Socerb, Lipica, Škocjanske jame, Postojna, Hrastovlje in Slavnik. Med oglasi na zadnjih straneh publikacije se leta 1963⁵¹ pojavi oglas za Piran – Portorož (Slika 6):

»Mnogo počitniških domov v Piranu, Portorožu, Fijesi, Pacugu, Strunjanu in Seči je odprtih tudi v izven sezonskih mesecih, v tem času hoteli v Piranu in Portorožu nudijo gostom izredni popust. Kopati se je možno od maja do oktobra. Možnost številnih izletov, vsako nedeljo kulturno-zabavne prireditve in vsak večer ples.«

cijenama smještaja i restorana, Pirana, staroga slikovitog povijesnog grada te Portoroža nazvanog „slovenskom Opatijom“, ljetovališta i klimatskog lječilišta s termalnim kupkama, spomenut i Ankaran, kao klimatsko lječilište s uređenim kupalištem i pješčanom plažom. Sva su mjesta dobro ishodište za izlete u obližnju okolico: Rižano, Socerb, Lipica, Škocjanske jame, Postojna, Hrastovlje i Slavnik. U oglasima se na zadnjim stranicama publikacije 1963. godine⁵¹ pojavio oglas za Piran – Portorož (slika 6):

„Mnogo počitniških domov v Piranu, Portorožu, Fijesi, Pacugu, Strunjanu in Seči so odprti tudi v izven sezonskih mesecih, v tem času hoteli v Piranu in Portorožu nudijo gostima izredni popust. Kopati se je možno od maja do oktobra. Možnost številnih izletov, vsako nedeljo kulturno-zabavne prireditve in vsak večer ples.“

Slika 6: Tiskani oglas za Piran – Portorož.

Slika 6: Tiskani oglas za Piran – Portorož.

Fijesa — odmarališni centar u piranskoj opštini

Piran–Portorož

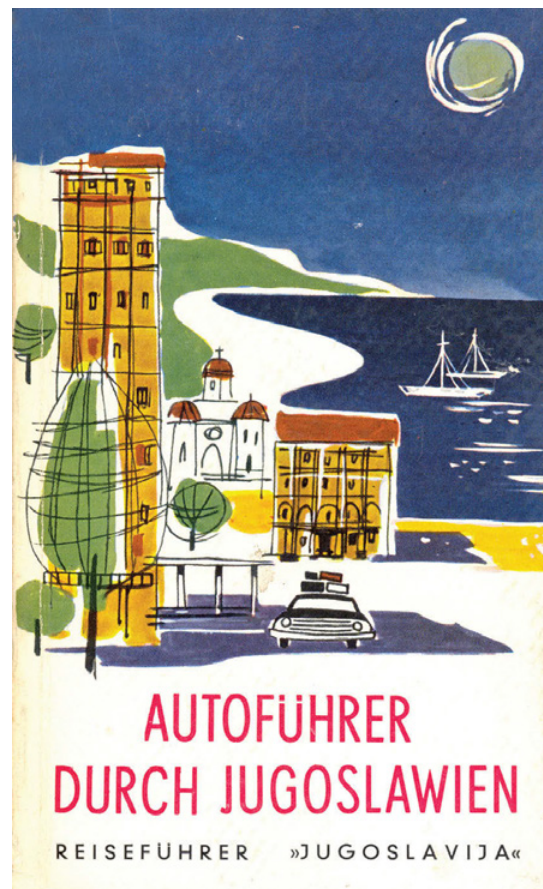
MNOGA ODMARALIŠTA U PIRANU, PORTOROŽU, FIJESI, PACUGU, STRUNJANU I SEČI OTVORENA SU I U VANSEZONSKIM MESECIMA, A HOTELI U PIRANU I PORTOROŽU NUDE GOSTIMA U TO VREME IZVANREDAN POPUST. KUPANJE JE MOGUĆE OD MAJA DO OKTOBRA. POSTOJI MOGUĆNOST BROJNIH IZLETA,

Razvoj rastoće industrije v obalnih mestih se je dotaknil tudi vodnikov⁵² kjer so poleg turističnih zanimivostih prvič izpostavljeni tudi industrijski obrati. V Kopru je delovala Tovarna motornih vozil in koles Tomos, predelovalnica sadja in povrtine ter vinska klet. V Izoli sta omenjeni tovarna ribjih in zelenjavnih konzerv ter tovarna igrač. Med industrijskimi obrati se pojavita piranska ladjedelnica in sečoveljski premogovnik. Omenjeni so tudi manjši kraji kot npr. klimatsko letovišče za domače turiste Fiesa, Seča s kipi umetnikov iz celega sveta ter Strunjan, ki velja za mirno letovišče v parku pinij in cipres, znan po zgodnjih vrtnih jagodah, ki jih tu gojijo že več kot sto let.⁵³

Ker je država ugotovila, da je turizem tista dejavnost, ki lahko zagotovi priliv deviz, potrebnih za gospodarski razvoj, je začela spodbujati tudi tujski turizem. Na

Slika 7: Avto-vodnik po Jugoslaviji za nemške goste.

Slika 7: Automobilistički vodič po Jugoslaviji za njemačke goste

Razvoj rastuće industrije u obalnim gradovima dotaknuo je i vodiče⁵², u kojima su osim turističkih zanimljivosti prvi puta navedeni i industrijski pogoni. U Kopru je radila Tvornica motornih vozila i bicikala „Tomos“, tvornica za preradu voća i povrća te vinski podrum. U Izoli su navedene tvornica ribljih konzervi i konzervi s povrćem te tvornica igračaka. Kao industrijska postrojenja pojavili su se Piransko brodogradilište i rudnik u Sečovljama. Navedena su i manja mjesta, npr. klimatsko ljetovalište za domaće turiste Fiesa, Seča s kipovima umjetnika iz cijelog svijeta te Strunjan, koji se smatra mirnim ljetovalištem u parku pinija i čempresa, poznat po ranim vrtnim jagodama, koje se ovdje uzgajaju više od sto godina⁵³.

Budući da je država utvrdila da je turizam djelatnost koja može osigurati priljev deviza potrebnih za gospodarski

začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja je prišlo do urbanistične in arhitekturne preobrazbe slovenske obale. Z obnovo in izgradnjo novih turističnih zmogljivosti je »Portorož dobil novo podobo, nastala pa so tudi nova turistična naselja na Bernardinu, v Strunjanu, na Belvederju, v Žusterni in v Ankaranu«,⁵⁴ ki so začela privabljati tuje goste.

Za potrebe tujih gostov so začeli tiskati tujejezične vodnike večinoma jugoslovanskih avtorjev,⁵⁵ prevedenih v nemščino (Slika 7), angleščino, italijanščino in francoščino. Nekateri vodniki so bili opremljeni že z barvnimi fotografijami. Gre za vodnike, ki so bili namenjeni avtomobilskemu gostom in so vključevali vse potrebne informacije in praktične napotke za potovanje z avtomobilom (opis poti z označenimi razdaljami v kilometrih, avtokarte, informacije o namestitvi, restavracijah, kulturnih in naravnih znamenitostih, gorivu, avtomobilskih rezervnih delih in popravilih, obmejnih formalnosti, potrebnih dokumentih, cestnini, zavarovanju, prometnih predpisih, devizah ...). Predstavitve slovenskih obalnih mest z geografskega, zgodovinskega in gospodarskega vidika se ne razlikujejo od že prej omenjenih.

Z razmahom masovnega turizma na slovenski obali v osemdesetih letih prejšnjega stoletja se je število gostov iz Nemčije, Italije, Avstrije, Velike Britanije, skandinavskih dežel in drugih držav močno povečalo. Poleg prevedenih vodnikov jugoslovanskih avtorjev so tudi tujci (Slika 8) začeli pisati o takratni Jugoslaviji kot turistični destinaciji, da bi potencialnim gostom posredovali čim več praktičnih in koristnih informacij. Nekateri vodniki so zanimivi s stališča subjektivnega mnenja avtorja. Tako Dunfort v *The Rough Guide to Yugoslavia*⁵⁶ opisuje Portorož, ki se je iz priljubljene zdraviliškega kraja po drugi svetovni vojni razvil v destinacijo za masovni turizem, kot eden »najgrših krajev, kjer mrgoli barov, hotelov, počitniških stanovanj in avtokampov«,⁵⁷ ter odsvetuje obisk tistim, ki si ne želijo nočnega življenja.

Ponekod so informacije o kraju kritično oz. realno predstavljene z vidika potovalnih navad in potreb tujega go-

razvoj, počela je poticati i inozemni turizam. Početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća došlo je do urbanističke i arhitekturne preobrazbe slovenske obale. S obnovo i izgradnjom novih turističkih kapaciteta „Portorož je dobio novi imidž, a nastala su i nova turistička naselja na Bernardinu, u Strunjanu, na Belvederu, u Žusterni i u Ankaranu“,⁵⁴ koja su počela mamiti strane goste.

Za potrebe stranih gostiju počeli su se tiskati vodiči na stranim jezicima, većinom jugoslavenskih autora⁵⁵ prevedenih na njemački (slika 7), engleski, talijanski i francuski. Neki su vodiči već bili opremljeni fotografijama u boji. Riječ je o vodičima koji su bili namijenjeni automobilskim gostima te su uključivali sve potrebne informacije i praktične naputke za putovanje automobilom (opis puta s označenim udaljenostima u kilometrima, autokarte, informacije o smještaju, restoranima, kulturnim i prirodnim znamenitostima, gorivu, avtomobilskim rezervnim dijelovima i popravcima, pograničnim formalnostima, potrebnim dokumentima, cestarini, osiguranju, prometnim propisima, devizama...). Predstavljanja slovenskih obalnih gradova iz geografske, povijesne i gospodarske perspektive ne razlikuju se od ranije navedenih.

Sa zamahom masovnog turizma na slovenskoj obali u osamdesetim godinama prošlog stoljeća broj gostiju iz Njemačke, Italije, Austrije, Velike Britanije, skandinavskih država i drugih zemalja snažno se povećao. Osim prevedenih vodiča jugoslavenskih autora, i stranci su (slika 8) počeli pisati o tadašnjoj Jugoslaviji kao turističkoj destinaciji, kako bi potencijalnim gostima pružili što više praktičnih i korisnih informacija. Neki su vodiči zanimljivi sa stajališta subjektivnog mišljenja autora. Tako Dunfort u *The Rough Guide to Yugoslavia*⁵⁶ opisuje Portorož koji se od popularnog lječilišta nakon Drugoga svjetskog rata razvio u destinaciju za masovni turizam kao jedno od „najružnijih mjesta, prepuno barova, hotela, kuća za odmor i autokampova“⁵⁷ te ne savjetuje posjet onima koji ne žele noćni život.

Ponegdje su informacije o mjestu kritično odnosno realno predstavljene sa stajališta putnih navika i potreba stranog gosta. U većini vodiča⁵⁸ naveden je nedostatak plaža u

Slika 8: Jugoslavija skozi oči tujih avtorjev.

Slika 8: Jugoslavija kroz oči stranih autora

sta. V večini vodnikov⁵⁸ je omenjeno pomanjkanje plaž v obalnih mestih in pojavi se tudi dvom o čistosti morja zaradi bližine industrijskih mest Kopra in Trsta. Izjema je le Portorož z urejeno peščeno plažo in čistim morjem, ki je v nasprotju s prej omenjenim vodnikom opisan kot privlačno letovišče za zahtevnejše goste. Koper zaradi svoje podobe s stanovanjskimi bloki, luko in industrijsko cono ne privlači obiskovalcev. Mestu se turisti raje izognejo in peljejo mimo proti drugim istrskim letoviščem, čeprav je staro mestno jedro z bogato kulturno dediščino vredno ogleda. Koper je omenjen tudi kot izhodišče za nakupo-

obalnim gradovima, a pojavlja se i sumnja o čistoći mora zbog blizine industrijskih gradova Kopra i Trsta. Izuzetak je samo Portorož s uređenom pješčanom plažom i čistim morem, koji je, u suprotnosti s prethodno navedenim vodičem, opisan kao privlačno ljetovalište za zahtjevnije goste. Koper zbog svojeg izgleda sa stambenim blokovima, lukom i industrijskom zonom ne privlači posjetitelje. Turisti radije izbjegavaju grad te se voze kraj njega prema drugim istarskim ljetovalištima, iako je stara gradska jezgra s bogatim kulturnim nasljeđem vrijedna razgledavanja. Koper je naveden i kao ishodište za izlet u svrhu kupovine u Trst,

valni izlet v Trst, ki je zelo priljubljen pri Jugoslovanih.⁵⁹ Prvi vtis Izole na gosta, ki se pripelje s koprške strani, je pogled na ladjedelnico in tovarniški dimnik, ki ne obeta ničesar posebnega. V nasprotju s prvim vtisom pa staro ribiško mesto z romantičnimi ulicami obiskovalca prese- neti. Baedeker⁶⁰ priporoča fotografiranje prihoda izolskih ribičev z nočnega ulova, vendar je treba za to enkratno doživetje zgodaj vstati. Kljub že ponekod dotrajanim fasadam kričečih barv velja slikoviti Piran za »fotoge- nično mestno podobo italijanske arhitekture in vzdušja v današnji jugoslovanski Istri«. ⁶¹ Zaradi pomanjkanja plaž Piran ni primeren za daljši dopust, temveč za enodnevni ogled. Vodniki v nemškem jeziku opozarjajo na težave s parkiranjem v mestnem jedru in priporočajo uporabo par- kirišča ob vhodu v mesto. Kot zanimivost je omenjen Bo- ris Becker, ki je igral na teniškem turnirju v Portorožu. ⁶² Dodatna ponudba Portoroža s hoteli višje kategorije in omenjeno plažo je moderno opremljena marina. Italijan- ski vodnik *Weekend guide Jugoslavia*⁶³ večkrat poudari močan beneški vpliv v obalnih mestih (koprška stolnica z beneško-gotsko fasado, beneške zgradbe, palača Bene- čanka, ki spominja na palače ob Canalu Grande) in Piranu pripiše ligurski značaj zaradi stavb, ki so strnjene okrog mandrača v obliki amfiteatra. V nizozemskem vodniku *Joegoslavië*⁶⁴ je izpostavljena dvojezičnost slovenske oba- le in ponudba kampingov, ki veljajo za priljubljene med nizozemskimi gosti. Kraji so opisani kot točke, vredne ogleda in fotografiranja, posebej so poudarjene razgledne točke. Vsi vodniki priporočajo izlete v Postojno, Lipico, Trst, Hrastovlje, notranjost Istre in Pulj.

6. Sodobni vodniki: Slovenija kot nova turistična de- stinacija

Osamosvojitve Slovenije v letu 1991 je negativno vplivala na turistično gospodarstvo. Obisk tujih gostov je močno upadel. Njihov izpad so delno nadomestili domači gosti, ki so se zaradi politične situacije in vojne v sosednji Hrva- ški odločili za dopust na 46,6 km dolgi slovenski obali. Na mednarodnem turističnem zemljevidu se Slovenija pojavi kot nova destinacija. Tujejezični vodniki predstavljajo (Slika 9) Slovenijo kot »neznani dragulj v osrčju celine«, ⁶⁵

koji je vrlo popularan kod Jugoslavena⁵⁹. Prvi dojam Izole na gosta koji se dovezee s koparske strane čini pogled na brodogradilište i tvornički dimnjak, koji ne obećava ništa posebno. U suprotnosti s prvim dojmom, staro ribarsko mjesto s romantičnim ulicama iznenadi posjetitelja. Bae- deker⁶⁰ savjetuje fotografiranje dolaska izolskih ribara iz noćnog ribolova, ali je za taj jedinstveni doživljaj potrebno rano ustati. Unatoč već ponegdje dotrajalim fasadama živih boja, slikoviti Piran smatra se „fotogeničnim grad- skim licem talijanske arhitekture i atmosfere u današnjoj jugoslavenskoj Istri“⁶¹. Zbog nedostatka plaža, Piran nije primjeren za duži odmor, nego za jednodnevno razgleda- vanje. Vodiči na njemačkom jeziku upozoravaju na proble- me s parkiranjem u gradskoj jezgri i savjetuju korištenje parkiralištem prilikom ulaska u grad. Kao zanimljivost je naveden Boris Becker, koji je igrao na teniskom turniru u Portorožu⁶². Dodatna je ponuda Portoroža uz hotele više kategorije i navedenu plažu suvremeno opremljena marina. Talijanski vodič *Weekend guide Jugoslavia*⁶³ na više mjesta naglašava snažan mletački utjecaj u obalnim gradovima (koparska katedrala s mletačko-gotskom fasa- dom, mletačke zgrade, palača Venecijanka koja podsjeća na palače uz Canale Grande) i Piranu pripisuje ligurske karakteristike zbog zgrada koje su u obliku amfiteatra zbijene oko mandrača. U nizozemskom vodiču *Joegosla- vië*⁶⁴ naglašena je dvojezičnost slovenske obale i ponuda kampova koji su popularni među nizozemskim gostima. Mjesta su opisana kao točke vrijedne razgledavanja i foto- grafiranja, a posebice su istaknute panoramske točke. Svi vodiči savjetuju izlete u Postojnu, Lipicu, Trst, Hrastovlje, unutrašnjost Istre i Pulu.

6. Suvremeni vodiči: Slovenija kao nova turistička destinacija

Nezavisnost Slovenije 1991. godine negativno je utjecala na turističko gospodarstvo. Broj posjeta stranih gostiju značajno se smanjio. Njihov izostanak djelomično su na- doknadili domači gosti, koji su se zbog političke situacije i rata u susjednoj Hrvatskoj odlučili za odmor na 46,6 km dugoj slovenskoj obali. Na međunarodnom turističkom zemljevidu Slovenija se pojavila kao nova destinacija. Vo- diči na stranim jezicima (slika 9) predstavljaju Sloveniju

Slika 9: Slovenija, Slowenien, Slovenia, Slovenië.

Slika 9: Slovenija, Slowenien, Slovenia, Slovenië

ki jo tuđi pogosto zamenjuju s Slavonijom i Slovaškou te deŹelo, ki »ima skoraj vse, kar si srce zaŹeli: smučišća, sprehajališća ob plaŹi, jamsko podzemlje, planinske poti, gozdove, vinograde, stara trgovska in pristaniška mesta.«⁶⁶ Nemški vodniki izpostavljajo ugodno geografsko lego, saj velja Slovenija zaradi bliŹine (iz Münchna traje voŹnja dobrih pet ur) in ugodne dostupnosti za priljubljeno destinaciju tudi za podaljšan konec tedna.⁶⁷ Zaradi velikega povpraševanja v glavni sezoni na slovenski obali je priporoĉljivo pravoĉasno rezervirati namestitev in računati je potrebno na zastoje na cestah ter dolge ĉakalne vrste na mejnih prehodih.⁶⁸ Źe v prvi izdaji *Lonely Planeta*⁶⁹ o Sloveniji je poudarek na varnosti turistiĉne destinacije, kjer ni vojne in teroristiĉnih napadov.

Z novimi trendi v turistiĉni industriji in prilagoditvijo ponudbe razliĉnim trŹnim segmentom se tudi v vodnikih⁷⁰ pojavijo profilirane informacije i praktiĉni napotki za druŹine z otroki, študente, seniorje, ljubitelje adrenalinskoga športa, ljudi s posebnimi potrebami i istospolno usmerjene. Sistematiĉno i zgošćeno so predstavljene

kao „nepoznati dragulj u srcu kontinenta“⁶⁵ koji stranci ĉesto zamjenjuju sa Slavonijom i Slovaĉkom te drŹavu koja „ima gotovo sve što srce poŹeli: skijališća, šetališća uz plaŹu, jamsko podzemlje, planinske staze, šume, vinograde, stare trgovaĉke i luĉke gradove“⁶⁶. Njemaĉki vodiĉi naglašavaju povoljan geografski poloŹaj, s obzirom na to da je Slovenija zbog blizine (iz Münchena voŹnja traje nešto više od pet sati) i dobre dostupnosti omiljena destinacija i za produŹeni vikend⁶⁷. Zbog velike se potraŹnje u glavnoj sezoni na slovenskoj obali savjetuje pravovremena rezervacija smještaja te je potrebno računati na guŹve na cestama i duge redove na graniĉnim prijelazima⁶⁸. Već je u prvom izdanju *Lonely Planeta*⁶⁹ o Sloveniji naglasak na sigurnosti turistiĉke destinacije u kojoj nema rata ni teroristiĉkih napada.

S novim trendovima u turistiĉkoj industriji i prilagođavanjem ponude razliĉitim trŹišnim segmentima u vodiĉima⁷⁰ se također pojavljuju profilirane informacije i praktiĉni napotci za obitelji s djecom, studente, starije, ljubitelje adrenalinskoga sporta, osobe s posebnim potrebama i istospolno usmerjene. Sistematiĉno su i zgusnuto predstav-

preverjene informacije o različnih mogućim nameštite z okvirnim cenama, gostinskih obratah in njihovim specijalitetama, marinah, plažah, športnih aktivnostih, enodnevnih izletih, zabavi, noćnom življenju, ladijskih povezavah, javnem prevozu in podobno. Med potovalnimi napotki od A do Ž je med drugim zaslediti tudi informacije o posedovanju in preprodajanju prepovedanih substanc⁷¹, nasvete za nakup pristnih spominkov, naslove klasičnih slovenskih literarnih del ter napotke za ženske na potovanju.⁷² Nepogrešljivi del vodnikov so tudi jezikovni vodniki, ki poleg besedišča za vsakdanjo splošno rabo in osnovnih fonetičnih pravila, vključujejo tudi samostojne povedi (npr. Koliko stane dvoposteljna soba? Ali je ta miza prosta?).

Z zavedanjem regionalne identitete in pomena dediščine v turizmu se v zadnjih letih tiskajo vodniki o slovenski Istri⁷³, v katerih je poleg obalnih mest vključeno tudi vedno bolj priljubljeno zaledje (Šavrini) z zanimivimi istrskimi naselji, ki je bilo v starejših vodnikih redko omenjeno. Izjema so bile le Hrastovlje kot namig za poldnevni izlet. Na voljo so informacije o geografskih značilnostih, geološki sestavi tal, podnebjju, vegetaciji, zgodovini, dvojezičnosti, običajih, oljkarstvu, ribištvu, solinarstvu ter o enogastromski, kulturni in rekreativni ponudbi. Zaradi povečanega zanimanja za dediščino in aktivnega dopusta na prostem se pojavijo gastronomski vodniki, ki vključujejo ponudbo gostinskih obratov in recepte za avtohtone jedi, ter kolesarski vodniki s kartami in opisi poti (dolžina, težavnostna stopnja ...) za domače in tuje goste (prevod v italijanski, nemški in angleški jezik) v obliki brošur, ki so na voljo brezplačno v obalnih turističnih informativnih centrih.

V sodobnih turističnih vodnikih o Sloveniji⁷⁴ in Istri⁷⁵ (slika 10) so navedeni dejavniki privlačnosti obalnih mest, ki so bili deloma prisotni že v vodnikih iz konca devetnajstega stoletja. Tako Koper velja za središče Slovenskega primorja in je »edino slovensko pristanišče in industrijsko mesto z zgodovinskim mestnim jedrom z vrsto pomembnih kulturnih spomenikov, ki je ohranilo osnovne značilnosti srednjega veka.«⁷⁶ Izola je že tradicionalno omenjena kot »obmorsko mesto s starim jedrom z bogato

ljene provjerene informacije o različitim mogućnostima smještaja s okvirnim cijenama, ugostiteljskim objektima i njihovim specijalitetima, marinama, plažama, sportskim aktivnostima, jednodnevnim izletima, zabavi, noćnom životu, brodskim vezama, javnom prijevozu i slično. U informacijama za put od A do Ž između ostalog mogu se pronaći informacije o posjedovanju i preprodaji zabranjenih supstanci⁷¹, savjeti za kupnju autentičnih suvenirna, nazivi klasičnih slovenskih književnih dijela te naputci za žene na putovanju⁷². Neizostavan su dio vodiča i jezični vodiči, koji osim fonda riječi za svakodnevnu opću uporabu i osnovnih fonetskih pravila, uključuju i samostalne izraze (npr. Koliko košta dvokrevetna soba? Je li ovaj stol slobodan?).

Uz svijest o regionalnom identitetu i značenju nasljeđa u turizmu zadnjih se godina tiskaju vodiči o slovenskoj Istri⁷³, u kojima je osim obalnih gradova uključeno i sve popularnije zaleđe (Šavrini) sa zanimljivim istarskim naseljima koja su u starijim vodičima bila rijetko spominjana. Izuzetak su bile samo Hrastovlje kao savjet za poludnevni izlet. Raspoložive su informacije o geografskim karakteristikama, geološkom sastavu tla, klimi, vegetaciji, povijesti, dvojezičnosti, običajima, maslinarstvu, ribarstvu, solanama te o enogastromskoj, kulturnoj i rekreativnoj ponudi. Zbog povečanog zanimanja za nasljeđe i aktivni odmor na otvorenom, pojavili su se gastronomski vodiči koji uključuju ponudu ugostiteljskih objekata i recepte za autohtona jela te biciklistički vodiči s kartama i opisima putova (dužina, stupanj zahtjevnosti...) za domaće i strane goste (prijevod na talijanski, njemački i engleski jezik) u obliku brošura koje su besplatno dostupne u obalnim turističkim informativnim centrima.

U suvremenim turističkim vodičima o Sloveniji⁷⁴ i Istri⁷⁵ (slika 10) navedeni su čimbenici privlačnosti obalnih gradova, koji su bili djelomično prisutni već u vodičima s kraja devetnaestog stoljeća. Tako se Koper smatrao centrom Slovenskog primorja te je „jedina slovenska luka i industrijski grad s povijesnom gradskom jezgrom i nizom važnih kulturnih spomenika koji je sačuvao osnovne karakteristike srednjeg vijeka“⁷⁶. Izola se već tradicionalno spominje kao „primorski grad sa starom jezgrom s

ribiško tradicijo na nekdanjem otoku.«⁷⁷ Še vedno Portorož privablja turiste »zaradi zatišne lege v Portoroškem zalivu, sredozemskega podnebja, bujnega rastlinstva in peščene obalne ravnice.«⁷⁸ Piran kot »dragulj« severne Istre z ohranjeno srednjeveško podobo: »obzidje z zobčastimi nadzidki, ozke ulice, stolnica, ki kraljuje na najvišji točki mesta, baročne in gotske stavbe,«⁷⁹ očara slehernega turista.

bogatom ribarskom tradicijom na nekadašnjem otoku«⁷⁷. Portorož još uvijek privlači turiste „zbog zaklonjenog položaja u Portoroškom zaljevu, sredozemne klime, bujnog raslinja i pješčane obalne ravnice“⁷⁸. Piran kao „dragulj“ sjeverne Istre s očuvanim srednjovjekovnim izgledom: „zidine s nazubljenim dozidanim dijelom, uske ulice, katedrala koja kraljuje na najvišjoj točki grada, barokne i gotičke zgrade“⁷⁹ očara svakog turista.

Slika 10: Istra se uveljavlja kot turistična destinacija.

Slika 10: Istra se afirmira kao turistička destinacija.

Zaključek

Razvoj prometne infrastrukture ter vzpostavitev dostopnih, hitrejših in ugodnih železniških in ladijskih povezav v drugi polovici 19. stoletja predstavlja enega od pomembnejših dejavnikov razvoja modernega turizma. Ugodne cene vozovnic so omogočila potovanja širši množici, ki je odkrivala nove destinacije in pojavila se je potreba po objektivnih tiskanih turističnih vodnikih. Že prvi vodniki, ki so v veliki meri nadomestili do tedaj priljubljene subjektivne potopise, so vsebovali splošne informacije o destinaciji, praktične napotke za potovanje, predstavitev posameznih krajev s ponudbo (namestitev, prehrana, znamenitosti, arhitektura, izleti v okolico ...) ter slovarje z besediščem za osnovno komunikacijo. Eden od glavnih motivov potovanj na jadransko obalo v avstro-ogrski monarhiji, ki je še vedno prisoten, je bilo nenehno hrepenenje in močna želja po soncu in modrem nebu. Slogan Gremo na Jadran! (*nem. Auf zur Adria!*)⁸⁰ kaže na priljubljenost takratnega Avstrijskega primorja kot turistične destinacije.

V pregledanih tiskanih turističnih vodnikih domačih in tujih avtorjev iz začetnega obdobja modernega turizma v drugi polovici 19. stoletja do danes so predstavljeni turistična ponudba obalnih mest in kasneje tudi zaledja, zgodovinski razvoj, naravne danosti, podnebje, dediščina v širšem pomenu ter praktične informacije in napotki za dopustovanje. Poudarek je na Kopru, Izoli, Portorožu in Piranu, medtem ko sta Ankaran in Strunjan omenjena v nekaj povedih. Fiesa in Sečovlje pa se pojavita le v nekaterih vodnikih, razen, ko gre za obsežnejši opis sečoveljskih solin. Od poznih 80. let prejšnjega stoletja je pri opisu naravnih danosti zaslediti razlike med domačimi in tujimi avtorji vodnikov. Tako je pri vodnikih domačih avtorjev, ki so prevedeni v tuje jezike, ponekod zaslediti idiličen opis destinacij, medtem ko je pri tujih avtorjih iz drugačnega kulturnega okolja, opaziti realen in po potrebi tudi kritičen pristop, zlasti na področju okoljevarstva kot npr. čistoče morja, prisotnosti čistilnih naprav, bližine industrijskih obratov, hrupa.

Zaključak

Razvoj prometne infrastrukture te uspostavljanje dostupnih, brzih i dobrih željezničkih i brodskih veza u drugoj polovici 19. stoljeća predstavlja jedan od važnijih čimbenika razvoja suvremenog turizma. Povoljne cijene karata omogućile su putovanja za šire mase, koje su otkrivale nove destinacije te se pojavila potreba za objektivnim tiskanim turističkim vodičima. Već su prvi vodiči, koji su u velikoj mjeri zamijenili do tada popularne subjektivne potopise, sadržavali opće informacije o destinaciji, praktične naputke za putovanja, prezentacije pojedinih krajeva s ponudom (smještaj, prehrana, znamenitosti, arhitektura, izleti u okolice...) te rječnike za osnovnu komunikaciju. Jedan od glavnih motiva putovanja na jadransku obalu u Austro-Ugarskoj Monarhiji, a koji je još uvijek prisutan, bio je stalna žudnja i želja za suncem i plavim nebom. Slogan Idemo na Jadran! (*njem. Auf zur Adria!*)⁸⁰ ukazuje na popularnost tadašnjeg Austrijskog primorja kao turističke destinacije.

U pregledanim tiskanim turističkim vodičima domačih i stranih autora od početnog razdoblja suvremenog turizma u drugoj polovici 19. stoljeća do danas predstavljeni su turistička ponuda obalnih gradova, a kasnije i zaleđa, povijesni razvoj, prirodni uvjeti, klima, nasljeđe u širem smislu te praktične informacije i naputci za odmor. Naglasak je na Kopru, Izoli, Portorožu i Piranu, dok su Ankaran i Strunjan spomenuti u nekoliko rečenica. Fiesa i Sečovlje pojavili su se samo u nekim vodičima, osim kada je riječ o opsežnijem opisu Sečoveljskih solana. Od kasnih osamdesetih godina prošlog stoljeća prilikom opisa prirodnih uvjeta mogu se pronaći razlike između domaćih i stranih autora vodiča. Tako se u vodičima domaćih autora, koji su prevedeni na strane jezike, može pronaći idiličan opis destinacija, dok se kod stranih autora iz drugačije kulturne okoline može primijetiti realan i po potrebi i kritički pristup, posebice na području očuvanja okoline, npr. čistoća mora, prisutnost uređaja za pročišćavanje, blizina industrijskih pogona i buka.

V prvih tiskanih vodnikih so obalna mesta opisana z morske strani, saj so prevladovala ladijske povezave, ki so večinoma prevažale izletniške goste. Izjema je bil Portorož, ki je zaradi naravnih danosti (lege, zdravilnih učinkov solin pri različnih obolenjih) že zgodaj privabljal goste na večdnevno bivanje in temu primerno so bile informacije obsežnejše. Ko pomorski promet deloma nadomesti železniška proga med Trstom in Porečem, se turistična ponudba razširi. Z razmahom avtomobilizma pa se dopustnikom odprejo nove možnosti in perspektive, kar občutno vpliva na vsebino, strukturo in obseg vodnikov.

Svetovni vojni, različne politične nadvlade in ekonomska nihanja so v obdobju od začetka modernega turizma konec devetnajstega stoletja do današnjih dni občutno vplivali na razvoj turizma na slovenski obali. Kljub različnim fazam turističnega razvoja od izletniškega, zdraviliškega, sindikalnega, masovnega, navtičnega in v zadnjem času naraščajočega kulturnega turizma citirani opisi krajev v poglavju 6 dokazujejo, da se dejavniki privlačnosti Izole, Pirana in Portoroža v omenjenem obdobju niso bistveno spremenili. Najbolj se je zaradi razvoja industrije in izgradnje luke spremenila podoba Kopra, ki je v obdobju po drugi svetovni vojni neopravičeno veljal za nepriljubeno turistično destinacijo.

Tiskani turistični vodniki niso zgolj izčrpen vir verodostojnih in objektivnih informacij za turista/popotnika, temveč so tudi pričevalci časa, ki sledijo spremembam potovalnih navad in turističnih trendov.

U prvim su tiskanim vodičima obalni gradovi opisani s morske strane, jer su prevladavale brodske veze, koje su većinom prevozile izletničke goste. Izuzetak je bio Portorož, koji je zbog prirodnih uvjeta (položaja i ljekovitih učinaka solana na različite bolesti) već rano privlačio goste na višednevni boravak te su, u skladu s time, informacije bile opsežnije. Kada je pomorski promet djelomično zamijenila željeznička pruga između Trsta i Poreča, turistička se ponuda proširila. Razvojem automobilizma turistima se otvaraju nove mogućnosti i perspektive, što značajno utječe na sadržaj, strukturu i opseg vodiča.

Svjetski ratovi te različite političke dominacije i ekonomske oscilacije u razdoblju od početka suvremenog turizma krajem devetnaestog stoljeća do današnjih dana značajno su utjecali na razvoj turizma na slovenskoj obali. Unatoč različitim fazama turističkog razvoja od izletničkog, lječilišnog, sindikalnog, masovnog, nautičkog i u zadnje vrijeme sve značajnijeg kulturnog turizma, citirani opisi krajeva u poglavju 6 dokazuju da se čimbenici privlačnosti Izole, Pirana i Portoroža u navedenom razdoblju nisu značajno promijenili. Najviše se zbog razvoja industrije i izgradnje luke promijenio izgled Kopra, koji se u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata neopravdano smatrao nepriljubenom turističkom destinacijom.

Tiskani turistički vodiči nisu samo iscrpan izvor vjerodostojnih i objektivnih informacija za turista/putnika, nego su i svjedoci vremena, koji prate promjene putnih navika i turističkih trendova.

Opombe

- 1 Petra Kavrečič, »Pričevalci preteklosti: avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom«, *Acta Histriae* 19, 4 (2011), 685.
- 2 Kavrečič, »Pričevalci preteklosti«, 683–702.
- 3 Petra Kavrečič, »Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne« *Annales* 17, 2 (2007), 316.
- 4 Božo Repe, *Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva na Slovenskem. Od deželne zveze gostilničarskih zadrug na Kranjskem do Turistično gostinske zbornice* (Ljubljana: GZS, Turistično gostinska zbornica Slovenije, 2008), 12.
- 5 France Prešeren, *Poezije Doktorja Francéta Prešérna* (Ljubljana: Jožef Blaznik, 1847), 29.
- 6 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: IRO Otokar Kerševani, 1987), 38.
- 7 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 47.
- 8 O verodostojnosti Baedekerjevih vodnikov nam pove besedilo iz Offenbachove operete: *Kings and governments may err but never Mr. Baedeker.* (iz angleškega prevoda libretta operete Jacques Offenbacha "La Vie Parisienne"), »Kralji in vlade se lahko zmotijo, gospod Baedeker nikoli.« „Baedeker - Verlag und Redaktion“. *Baedeker*. Dostopano 20. julij 2014. www.baedeker.com/verlag-und-redaktion.
- 9 „Baedeker - Verlag und Redaktion“
- 10 Karl Baedeker, *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende* (Leipzig: Baedeker, 1876).
- 11 Karl Baedeker, *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende*, 358.
- 12 Baedeker, *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland*. 361: „Das Boot bleibt stets im Angesicht der hügeligen olivenreichen Küste von Istrien. Fern in einer Bucht s. ö. (Südöstlich) Capo d'Istria mit grossem Zuchthaus. Auf einem vorspringenden Hügel, die durch Bogen geschützte Kirche von Pirano, der Ort (9.000 Einw.) mit Salzgärten malerisch in einer Bucht die Zinnenmauern und Thürme der ehemaligen Festung blicken aus Olivenwäldern hervor. Pirano ist durch den Sieg der Venetianer über die Flotte Kaiser Friedrich I im J. 1177 bekannt, wobei des Kaisers Sohn Otto gefangen wurde.“
- 13 Karl Geuter, *Städtebilder und Landschaften: Triest und seine Umgebung. Mit Ausflügen nach Miramar, Muggia, Capodistria, Pirano, Aquileja, Grado, den Höhlen von St. Canzian und der Adelsberger Grotte. 2. neubearbeitete Auflage* (Darmstadt: Städtebilder-Verlag Karl P. Geuter, 1898); A. Hartleben's Verlag, *Illustrierter Führer durch Triest und Umgebungen. Nebst Ausflügen. Handbuch für Touristen und Geschäftsreisende. 5. Auflage.* (Wien, Leipzig: Hartleben, 1904), 60-65, 70-73; Karl Geuter, *Städtebilder und Landschaften: Triest und seine Umgebung. Mit Ausflügen nach Miramar, Muggia, Capodistria, Pirano, Aquileja, Grado, den Höhlen von St. Canzian und der Adelsberger Grotte. 5. Auflage* (Darmstadt: Städtebilder-Verlag Karl P. Geuter, 1910); Margarethe Quidde, *Führer durch Triest* (Triest-Wien: M. Quidde, vorm. F. H. Schimpff, 1910).
- 14 Landesverband für Fremdenverkehr, *Die österreichische Riviera.* (Abbazia: Landesverband für Fremdenverkehr im österreichischen Küstenlande, 1912/13), 62-65.
- 15 A. Hartleben's Verlag, *Illustrierter Führer durch Dalmatien (Abbazia-Lussinpiccolo) längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den ionischen Inseln, fünfte Auflage.* (Wien, Pest, Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1902), 25.
- 16 Karl Baedeker, *Allemagne du Sud et Autriche. Manuel du voyageur. Douzième edition* (Leipzig, Paris: Baedeker, 1902); Karl Baedeker, *Österreich, Handbuch für Reisende, 28. Auflage.* (Leipzig: Baedeker, 1910).
- 17 Mojca Kovač, *Piran, sv. Jurij* (Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, 2005), 54.
- 18 Karl Baedeker, *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende.*
- 19 Margarethe Quidde, *Führer durch Triest*, 123.
- 20 Karl Baedeker, *Österreich, Handbuch für Reisende.*

- 21 A. Hartleben's Verlag, *Illustrierter Führer durch Triest und Umgebungen. Nebst Ausflügen. Handbuch für Touristen und Geschäftsreisende. 5. Auflage.*
- 22 Petra Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem“, 319.
- 23 Ugo Contento, *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder* (Triest: Direction der Bade-Anstalt, 1892).
- 24 Ugo Contento, *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder*, 21.
- 25 Contento, *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder*, 22.
- 26 Contento, *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder*, 24.
- 27 Contento, *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder*, 31.
- 28 Petra Kavrečič, „Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu“, *Kronika* 57 (2009), 126.
- 29 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 137.
- 30 *Catalogo generale della Prima Esposizione Provinciale Istriana Capodistria 1910*. Faksimilirana izdaja. (Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja 2010).
- 31 Ursula Storch, »Der Süden ist eine Haltestelle unserer Elektrischen geworden«, *Die Adria-Ausstellung 1913. Österreichische Riviera. Wien entdeckt das Meer*, ur. Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, 2014), 160-169.
- 32 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 193.
- 33 Mitja Guštin, „Identiteta-dediščina kot temelj razvoja portoroškega turizma“, v *Turizem kot medkulturni dialog* (2010), 23.
- 34 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 205.
- 35 Tomi Brezovec, *Sto let turističnih prospektov v slovenskih obmorskih krajev. Katalog razstave julij – september 2005* (Koper: Turistum, 2005), 9.
- 36 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 191.
- 37 Major W. Stormont, *Summer in Italy* (Rome: Italian State Tourist Department, 1924), 160-164.
- 38 Woerl's Reisebücher. *Illustrierter Führer von Triest und Umgebung*. (Leipzig: Woerl's Reisebücher-Verlag, 1925), 79; Precisa. *Guida illustrata descrittiva della città di Trieste principali località e Grotte della Venezia Giulia*. (Trieste: Precisa 1925), 135-138; Karl Baedeker, *Dalmatien und die Adria (Westliches Südslawien-Bosnien-Budapest-Istrien-Albanien-Korfu) Handbuch für Reisende* (Leipzig: Baedeker, 1929), 139-146; Stabilimento tipografico nazionale. *Guida di Trieste e della Venezia Giulia*. (Trieste: Stabilimento tipografico nazionale, 1937, 83).
- 39 Verlag Peterlin. *Illustrierter Führer durch Triest und Nachbarstätten*. (Trieste: Verlag Peterlin, 1925), 90.
- 40 Luigi Vittorio Bertarelli, *Guida d'Italia del Touring Club Italiano: Le tre Venezie*. Terzo Volume (Milano: Touring Club Italiano, 1925), 8, 253-257, 290-296.
- 41 Mitja Guštin, „Identiteta-dediščina kot temelj razvoja portoroškega turizma“, 23.
- 42 Bertarelli, *Guida d'Italia*, 256.
- 43 Alberto Pucer, *Sprehod skozi čas – Portorož 100 let organiziranega turizma* (Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 1985), 13.
- 44 Avtomobilska motociklistična zveza Slovenije. *Avtomobilsko-turistični priročnik Slovenije in jugoslovanske cone STO*. Ljubljana: Avtomobilska motociklistična zveza Slovenije, 1953, 322.
- 45 Kurt Schroeder, *Reiseführer Jugoslawien Band I-Jugoslawisches Küstenland. Istrien-Kroatien-Dalmatien-Adria-Inseln-Sarajevo-Montenegrinische Riviera* (Bonn: Schroeder, 1953).
- 46 Repe, *Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva na Slovenskem*, 23.
- 47 Franjo Novak, *Po Jugoslaviji* (Maribor: TD Lovrenc na Pohorju, 1963), 82-84.
- 48 France Planina, *Naša domovina Jugoslavija* (Ljubljana: Prešernova družba, 1960), 4.
- 49 France Planina, *Slovenija turistični vodnik* (Ljubljana: Prešernova družba, 1964), 5.

- 50 Turistički savez Jugoslavije. *Kuda na odmor. Primorska mesta*. Beograd: Turistički savez Jugoslavije, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 7-9.
- 51 Turistički savez Jugoslavije. *Kuda na odmor*, 1962, 98. „*Mnoga odmarališta u Piranu, Portorožu, Fijesi, Pacugu, Strunjanu i Seči otvorena su i u vansezonskim mesecima, a hoteli u Piranu i Portorožu nude gostima u to vreme izvanredan popust. Kupanje je moguće od maja do oktobra. Postoji mogućnost brojnih izleta, svake nedelje kulturno-zabavne priredbe, a svake večeri ples*“.
- 52 Velimir Dorofejev, *Školske ekskurzije po Jugoslaviji. 10 izbranih ekskurzija* (Zagreb: Školska knjiga, 1959), 205-206; Planina, *Naša domovina Jugoslavija*; Planina, *Slovenija turistični vodnik*, 10, 61, 107-108, 117-118, 149-150; France Planina, *Slovenija in njeni kraji*, 240-246; Franjo Novak, *Po Jugoslaviji*, 82-84.
- 53 Rudo Goljak, *Vodnik po koprskem okraju* (Koper: Turistična podzveza, 1957), 61.
- 54 Brezovec, *Sto let turističnih prospektov v slovenskih obmorskih krajev*, 10.
- 55 Milan Medved, *Turistički vodič. Touristenführer* (Zagreb: Epoha, 1960), 1-5; Vojislav Popović, *Autoführer durch Jugoslawien* (Beograd: Publicističko-izdavački zavod »Jugoslavija«, 1962), 58, 93-94; Dragan Nikolić, *La grande route Transbalkanique - Yugoslavie, Bulgarie, Turquie* (Beograd: Turistička štampa, 1967), 24-26; Dmitar Čulić, *Jugoslavia* (Beograd: Izdavački zavod »Jugoslavija«, 1967); Franjo Novak, *Po Jugoslaviji* (Maribor: TD Turistburo »Pohorje« Lovrenc na Pohorju, 1968-69), 92-107; Ivan Raos, *Jadran-Turistički vodič* (Zagreb: Spektar, 1969), 11-15; Ivan Katušić, *Jugoslavija turistički vodič* (Zagreb: Spektar, 1973), 64-66; Jugoslavenski leksikografski zavod, *The Yugoslav Coast*. (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1975); Vlaho Burić, Jasna Kljaić, in Pero Grubačević, *Touristisches Handbuch für Jugoslawien. 2. Auflage* (Čakovec: Zrinski, 1977), 13, 17-18, 24; Gojko Jokić in Gojko Vrtunič, *Jugoslavija-turistični vodnik* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1979), 39-40.
- 56 Martin Dunford, Jack Holland, Jonathan Bousfield in Phil Lee, *The Rough Guide to Yugoslavia* (London: Harrap Columbus, 1990), 98-102.
- 57 Isto., 101.
- 58 Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB. *Joegoslavië*. (ANWB, 1983), 78-81; Armin Ganser, Gerald Sawade in Christine Wessely, *Baedekers Jugoslawien* (Baedekers Autoführer-Verlag GmbH: Ostfildern-Kemnat bei Stuttgart, 1985-1987), 99, 110, 164-166, 174-175; Martin Amode, *Jugoslawische Küste und Inseln* München: Polyglott-Verlag, 1989), 34; Peter Meyer, Barbara Rausch, *Jugoslawien. Reisehandbuch für Autofahrer und Rucksackreisende* (Katzenelnbogen: Peter-Meyer-Reisebuchverlag, 1989), 124-130.
- 59 Dunford et al., *The Rough Guide to Yugoslavia*, 100.
- 60 Ganser, Sawade, Wessely, *Baedekers Jugoslawien*, 99.
- 61 Isto., 164; *Fodor's Croatia & Slovenia*. (New York: Fodor's Travel Publications, 2006), 34-36.
- 62 Meyer, Rausch, *Jugoslawien*, 130.
- 63 Marco Casiraghi, Massimiliano Giri in Isa Bonacchi Manzitti, *Weekend guide Jugoslavia* (Milano: Weekend srl, 1985), 20.
- 64 Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB. *Joegoslavië*. , 78-81.
- 65 Daniela Schetar, Friedrich Köthe, *Slowenien* (Köln: DuMont Reiseverlag, 2003), 14.
- 66 Petra Rehder, *Slowenien* (München: Beck, 1999), 218.
- 67 Lorre Marr-Bieger, *Slowenien Istrien* (Erlangen: Michael Müller Verlag, 1995), 120.
- 68 Isto., 239; Daniela Schetar, Friedrich Köthe, *Slowenien*, 61.
- 69 Steve Fallon, *Slovenia* (Hawthorn: Lonely Planet Publications, 1995), 10.
- 70 Isto., 53; Daniela Schetar, Friedrich Köthe, *Slowenien*, 55.
- 71 Henk Buma, *Reishandboek Slovenië* (Rijswijk: Elmar Reishandboekken, 1997), 66.
- 72 Daniela Schetar, Friedrich Köthe, *Slowenien*, 217-218, 220.
- 73 Slobodan Simič Sime, Alberto Pucer, *Slovenska Istra – zaledje* (Ljubljana: IKI, 2001); Albert Pucer, *Popotovanje po Slovenski Istri* (Koper: Libris, 2005); Milan Vinčec, *Istra: Koper- Izola - Piran* (Koper: Arsvideo, 2009).

- 74 Anton Gosar, Matjaž Jeršič, *Slovenija turistični vodnik* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995).
- 75 Donatella Tretjak, Niki Fachin, *Zgodovinsko-umetnostni vodnik Istra Cres Lošinj* (Trst: Bruno Fachin Editore, 2004).
- 76 Gosar, Jeršič, *Slovenija turistični vodnik*, 91.
- 77 Isto., 290.
- 78 Isto., 189.
- 79 Tretjak, Fachin, *Zgodovinsko-umetnostni vodnik Istra*, 44.
- 80 Hartleben's Verlag, *A. Illustrierter Führer durch Dalmatien (nebst Abbazia und Lussin) an der österreichischen Riviera längs der Küste von Albanien bis Korfu nach den ionischen Inseln und durch Griechenland bis zum Hafen von Piräus*, zehnte Auflage. (Wien und Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1912), IV.

Napomene

- 1 Petra Kavrečič, „Pričevalci preteklosti: avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom“, *Acta Histriae* 19, 4 (2011), 685.
- 2 Kavrečič, „Pričevalci preteklosti“, 683–702.
- 3 Petra Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne veze kao čimbenik turističkog razvoja na primjeru Postojne i Portoroža do prvog svjetskog rata“ *Annales* 17, 2 (2007), 316.
- 4 Božo Repe, *Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva na Slovenskem. Od deželne zveze gostilničarskih zadrug na Kranjskem do Turistično gostinske zbornice* (Ljubljana:GZS, Turistično gostinska zbornica Slovenije, 2008), 12.
- 5 France Prešeren, *Poezije Doktorja Francéta Prešérna* (Ljubljana: Jožef Blaznik, 1847), 29.
- 6 Ivan Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera* (Opatija: IRO Otokar Kerševani, 1987), 38.
- 7 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 47.
- 8 O vjerodostojnosti Baedekerovih vodiča govori nam tekst iz Offenbachove operete: „*Kings and governments may err but never Mr. Baedeker*“ (iz engleskog prijevoda libreta operete Jacques Offenbacha „*La Vie Parisienne*“), „Kraljevi i vlade mogu pogriješiti, ali nikada gospodin Baedeker.“ „Baedeker – Verlag und Redaktion“. *Baedeker*. Pristupljeno 20. srpnja 2014. www.baedeker.com/verlag-und-redaktion.
- 9 „Baedeker – Verlag und Redaktion“
- 10 Karl Baedeker, *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende* (Leipzig: Baedeker, 1876).
- 11 Karl Baedeker, *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende*, 358.
- 12 Baedeker, *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland*. 361: "Das Boot bleibt stets im Angesicht der hügeligen olivenreichen Küste von Istrien. Fern in einer Bucht s. ö. (Südöstlich) Capo d'Istria mit grossem Zuchthaus. Auf einem vorspringenden Hügel, die durch Bogen geschützte Kirche von Pirano, der Ort (9.000 Einw.) mit Salzgärten malerisch in einer Bucht die Zinnenmauern und Thürme der ehemaligen Festung blicken aus Olivenwäldern hervor. Pirano ist durch den Sieg der Venetianer über die Flotte Kaiser Friedrich I im J. 1177 bekannt, wobei des Kaisers Sohn Otto gefangen wurde."
- 13 Karl Geuter, *Städtebilder und Landschaften: Triest und seine Umgebung. Mit Ausflügen nach Miramar, Muggia, Capodistria, Pirano, Aquileja, Grado, den Höhlen von St. Canzian und der Adelsberger Grotte. 2. neubearbeitete Auflage* (Darmstadt: Städtebilder-Verlag Karl P. Geuter, 1898); A. Hartleben's Verlag, *Illustrierter Führer durch Triest und Umgebungen. Nebst Ausflügen. Handbuch für Touristen und Geschäftsreisende. 5. Auflage.* (Wien, Leipzig: Hartleben, 1904), 60–65, 70–73; Karl Geuter, *Städtebilder und Landschaften: Triest und seine Umgebung. Mit Ausflügen nach Miramar, Muggia, Capodistria, Pirano, Aquileja, Grado, den Höhlen von St. Canzian und der Adelsberger Grotte. 5. Auflage* (Darmstadt: Städtebilder-Verlag Karl P. Geuter, 1910); Margarethe Quidde, *Führer durch Triest* (Triest-Wien: M. Quidde, vorm. F. H. Schimpff, 1910).
- 14 Landesverband für Fremdenverkehr, *Die österreichische Riviera*. (Abbazia: Landesverband für Fremdenverkehr im österreichischen Küstenlande, 1912/13), 62–65.
- 15 A. Hartleben's Verlag, *Illustrierter Führer durch Dalmatien (Abbazia-Lussinpiccolo) längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den ionischen Inseln, fünfte Auflage.* (Wien, Pest, Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1902), 25.
- 16 Karl Baedeker, *Allemagne du Sud et Autriche. Manuel du voyageur. Douzième edition* (Leipzig, Paris: Baedeker, 1902); Karl Baedeker, *Österreich, Handbuch für Reisende, 28. Auflage.*(Leipzig: Baedeker, 1910).
- 17 Mojca Kovač, *Piran, sv. Jurij* (Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, 2005), 54.
- 18 Karl Baedeker, *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende*.
- 19 Margarethe Quidde, *Führer durch Triest*, 123.
- 20 Karl Baedeker, *Österreich, Handbuch für Reisende*.

- 21 A. Hartleben's Verlag, *Illustrierter Führer durch Triest und Umgebungen. Nebst Ausflügen. Handbuch für Touristen und Geschäftsreisende. 5. Auflage.*
- 22 Petra Kavrečič, „Parni stroj in turizem na Primorskem“, 319.
- 23 Ugo Contento, *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder* (Triest: Direction der Bade-Anstalt, 1892).
- 24 Ugo Contento, *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder*, 21.
- 25 Contento, *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder*, 22.
- 26 Contento, *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder*, 24.
- 27 Contento, *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder*, 31.
- 28 Petra Kavrečič, „Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu“, *Kronika* 57 (2009), 126.
- 29 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 137.
- 30 *Catalogo generale della Prima Esposizione Provinciale Istriana Capodistria 1910*. Faksimilirana izdaja. (Kopar: Centralna knjižnica Srečka Vilhara 2010).
- 31 Ursula Storch, »Der Süden ist eine Haltestelle unserer Elektrischen geworden«, *Die Adria-Ausstellung 1913. Österreichische Riviera. Wien entdeckt das Meer*, ur. Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, 2014), 160–169.
- 32 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 193.
- 33 Mitja Guštin, „Identiteta-dediščina kot temelj razvoja portoroškega turizma“, v *Turizem kot medkulturni dialog* (2010), 23.
- 34 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 205.
- 35 Tomi Brezovec, *Sto let turističnih prospektov v slovenskih obmorskih krajev. Katalog razstave julij – september 2005* (Kopar: Turistum, 2005), 9.
- 36 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 191.
- 37 Major W. Stormont, *Summer in Italy* (Rome: Italian State Tourist Department, 1924), 160–164.
- 38 Woerl's Reisebücher. *Illustrierter Führer von Triest und Umgebung*. (Leipzig: Woerl's Reisebücher-Verlag, 1925), 79; Precisa. *Guida illustrata descrittiva della città di Trieste principali località e Grotte della Venezia Giulia*. (Trieste: Precisa 1925), 135–138; Karl Baedeker, *Dalmatien und die Adria (Westliches Südslawien-Bosnien-Budapest-Istrien-Albanien-Korfu) Handbuch für Reisende* (Leipzig: Baedeker, 1929), 139–146; Stabilimento tipografico nazionale. *Guida di Trieste e della Venezia Giulia*. (Trieste: Stabilimento tipografico nazionale, 1937), 83.
- 39 Verlag Peterlin. *Illustrierter Führer durch Triest und Nachbarstätten*. (Trieste: Verlag Peterlin, 1925), 90.
- 40 Luigi Vittorio Bertarelli, *Guida d'Italia del Touring Club Italiano: Le tre Venezie*. Terzo Volume (Milano: Touring Club Italiano, 1925), 8, 253–257, 290–296.
- 41 Mitja Guštin, „Identiteta-dediščina kot temelj razvoja portoroškega turizma“, 23.
- 42 Bertarelli, *Guida d'Italia*, 256.
- 43 Alberto Pucer, *Sprehod skozi čas – Portorož 100 let organiziranega turizma* (Kopar: Pokrajinski arhiv Kopar, 1985), 13.
- 44 Automobilsko-motociklistički savez Slovenije. *Automobilsko-turistički priručnik Slovenije i jugoslavenske zone STO*. Ljubljana: Automobilsko-motociklistički savez Slovenije, 1953, 322.
- 45 Kurt Schroeder, *Reiseführer Jugoslawien Band I-Jugoslawisches Küstenland. Istrien-Kroatien-Dalmatien-Adria-Inseln-Sarajevo-Montenegrinische Riviera* (Bonn: Schroeder, 1953).
- 46 Repe, *Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva na Slovenskem*, 23.
- 47 Franjo Novak, *Po Jugoslaviji* (Maribor: TD Lovrenc na Pohorju, 1963), 82–84.
- 48 France Planina, *Naša domovina Jugoslavija* (Ljubljana: Prešernova družba, 1960), 4.
- 49 France Planina, *Slovenija turistički vodič* (Ljubljana: Prešernova družba, 1964), 5.

- 50 Turistički savez Jugoslavije. *Kuda na odmor. Primorski gradovi*. Beograd: Turistički savez Jugoslavije, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 7–9.
- 51 Turistički savez Jugoslavije. *Kuda na odmor*, 1962, 98. „Mnoga odmarališta u Piranu, Portorožu, Fiesi, Pacugu, Strunjanu i Seči otvorena su i u mjesecima izvan sezone, a hoteli u Piranu i Portorožu tada nude gostima izvanredan popust. Kupanje je moguće od svibnja do listopada. Postoji mogućnost brojnih izleta, svake nedjelje kulturno-zabavni program, a svake večeri ples“.
- 52 Velimir Dorofejev, *Školske ekskurzije po Jugoslaviji. 10 izbranih ekskurzija* (Zagreb: Školska knjiga, 1959), 205–206; Planina, *Naša domovina Jugoslavija*; Planina, *Slovenija turistički vodič*, 10, 61, 107–108, 117–118, 149–150; France Planina, *Slovenija i njeni krajevi*, 240–246; Franjo Novak, *Po Jugoslaviji*, 82–84.
- 53 Rudo Goljak, *Vodnik po koprskem okraju* (Kopar: Turistički podsavez, 1957), 61.
- 54 Brezovec, *Sto let turističnih prospektov v slovenskih obmorskih krajev*, 10.
- 55 Milan Medved, *Turistički vodič. Touristenführer* (Zagreb: Epoha, 1960), 1–5; Vojislav Popović, *Autoführer durch Jugoslawien* (Beograd: Publicističko-izdavački zavod „Jugoslavija“, 1962), 58, 93–94; Dragan Nikolić, *La grande route Transbalkanique - Yugoslavie, Bulgarie, Turquie* (Beograd: Turistička štampa, 1967), 24–26; Dmitar Čulić, *Jugoslavia* (Beograd: Izdavački zavod „Jugoslavija“, 1967); Franjo Novak, *Po Jugoslaviji* (Maribor: TD Turistburo „Pohorje“ Lovrenc na Pohorju, 1968-69), 92–107; Ivan Raos, *Jadran-Turistički vodič* (Zagreb: Spektar, 1969), 11–15; Ivan Katušić, *Jugoslavija turistički vodič* (Zagreb:Spektar, 1973), 64–66; Jugoslavenski leksikografski zavod, *The Yugoslav Coast*. (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1975); Vlaho Burić, Jasna Kljaić i Pero Grubačević, *Touristisches Handbuch für Jugoslawien. 2. Auflage* (Čakovec: Zrinski, 1977), 13, 17–18, 24; Gojko Jokić i Gojko Vrtunič, *Jugoslavija-turistički vodič* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1979), 39–40.
- 56 Martin Dunford, Jack Holland, Jonathan Bousfield i Phil Lee, *The Rough Guide to Yugoslavia* (London: Harrap Columbus, 1990), 98–102.
- 57 Isto., 101.
- 58 Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB. *Joegoslavië*.(ANWB, 1983), 78–81; Armin Ganser, Gerald Sawade i Christine Wessely, *Baedekers Jugoslawien* (Baedekers Autoführer-Verlag GmbH: Ostfildern-Kemnat bei Stuttgart, 1985-1987), 99, 110, 164–166, 174–175; Martin Amode, *Jugoslawische Küste und Inseln* (München: Polyglott-Verlag, 1989), 34; Peter Meyer, Barbara Rausch, *Jugoslawien. Reisehandbuch für Autofahrer und Rucksackreisende* (Katzenelnbogen: Peter-Meyer-Reisebuchverlag, 1989), 124–130.
- 59 Dunford et al., *The Rough Guide to Yugoslavia*, 100.
- 60 Ganser, Sawade, Wessely, *Baedekers Jugoslawien*, 99.
- 61 Isto., 164; *Fodor's Croatia & Slovenia*. (New York: Fodor's Travel Publications, 2006), 34–36.
- 62 Meyer, Rausch, *Jugoslawien*, 130.
- 63 Marco Casiraghi, Massimiliano Giri i Isa Bonacchi Manzitti, *Weekend guide Jugoslavia* (Milano: Weekend srl, 1985), 20.
- 64 Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB. *Joegoslavië*. , 78–81.
- 65 Daniela Schetar, Friedrich Köthe, *Slowenien* (Köln: DuMont Reiseverlag, 2003), 14.
- 66 Petra Rehder, *Slowenien* (München: Beck, 1999), 218.
- 67 Lorre Marr-Bieger, *Slowenien Istrien* (Erlangen: Michael Müller Verlag, 1995), 120.
- 68 Isto., 239; Daniela Schetar, Friedrich Köthe, *Slowenien*, 61.
- 69 Steve Fallon, *Slovenia* (Hawthorn:Lonely Planet Publications, 1995), 10.
- 70 Isto., 53; Daniela Schetar, Friedrich Köthe, *Slowenien*, 55.
- 71 Henk Buma, *Reishandboek Slovenië* (Rijswijk: Elmar Reishandboekken, 1997), 66.
- 72 Daniela Schetar, Friedrich Köthe, *Slowenien*, 217–218, 220.
- 73 Slobodan Simič Sime, Alberto Pucer, *Slovenska Istra – zaledje* (Ljubljana: IKI, 2001); Albert Pucer, *Popotovanje po Slovenski Istri* (Kopar: Libris, 2005); Milan Vinčec, *Istra:Koper- Izola - Piran* (Kopar: Arsvideo, 2009).

- 74 Anton Gosar, Matjaž Jeršič, *Slovenija turistični vodnik* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995).
- 75 Donatella Tretjak, Niki Fachin, *Zgodovinsko-umetnostni vodnik Istra Cres Lošinj* (Trst: Bruno Fachin Editore, 2004).
- 76 Gosar, Jeršič, *Slovenija turistični vodnik*, 91.
- 77 Isto., 290.
- 78 Isto., 189.
- 79 Tretjak, Fachin, *Zgodovinsko-umetnostni vodnik Istra*, 44.
- 80 Hartleben's Verlag, *A. Illustrierter Führer durch Dalmatien (nebst Abbazia und Lussin) an der österreichischen Riviera längs der Küste von Albanien bis Korfu nach den ionischen Inseln und durch Griechenland bis zum Hafen von Piräus*, zehnte Auflage. (Wien und Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1912), IV.

Viri / Izvori

Amode, Martin. *Jugoslawische Küste und Inseln*. München: Polyglott-Verlag, 1989.

Avtomobilaska motociklistična zveza Slovenije. *Avtomobilsko-turistični priročnik Slovenije in jugoslovanske cone STO*. Ljubljana: Avtomobilaska motociklistična zveza Slovenije, 1953.

Baedeker, Karl. *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende*. Leipzig: Baedeker, 1876.

Baedeker, Karl. *Allemagne du Sud et Autriche. Manuel du voyageur. Douzième édition* Leipzig, Paris: Baedeker, 1902.

Baedeker, Karl. *Österreich, Handbuch für Reisende*, 28. Auflage. Leipzig: Baedeker, 1910.

Baedeker, Karl. *Dalmatien und die Adria (Westliches Südslawien-Bosnien-Budapest-Istrien-Albanien-Korfu) Handbuch für Reisende*. Leipzig: Baedeker, 1929.

„Baedeker - Verlag und Redaktion“. *Baedeker*. Dostopano 20. julij 2014. www.baedeker.com/verlag-und-redaktion.

Baxa, Carlo, *Führer durch Portorose*. Trieste: Buch- und Kunstdruckerei L. Herrmanstoreer, 1914.

Bertarelli, Luigi Vittorio. *Guida d'Italia del Touring Club Italiano: Le tre Venezie*. Terzo Volume. Milano: Touring Club Italiano, 1925.

Blažević, Ivan. *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: IRO Otokar Kerševani, 1987.

Brezovec, Tomi. *Sto let turističnih prospektov v slovenskih obmorskih krajev. Katalog razstave julij – september 2005*. Koper: Turistum, 2005.

Buma, Henk, *Reishandboek Slovenië*. Rijswijk: Elmar Reishandboekken, 1997.

Burić, Vlaho, Jasna Kljaić, in Pero Grubačević. *Touristisches Handbuch für Jugoslawien*. 2. Auflage. Čakovec: Zrinski, 1977.

Casiraghi, Marco, Massimiliano Giri, in Isa Bonacchi Manzitti, *Weekend guide Jugoslavia*. Milano: Weekend srl, 1985. *Catalogo generale della Prima Esposizione Provinciale Istriana Capodistria 1910*. Faksimilirana izdaja. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja 2010.

Contento, Ugo. *Pirano seine Mutterlauge und Strandbäder*. Triest: Direction der Bade-Anstalt, 1892.

Čulić, Dmitar. *Jugoslavia*. Beograd: Izdavački zavod »Jugoslavija«, 1967.

Dorofejev, Velimir. *Školske ekskurzije po Jugoslaviji. 10 izbranih ekskurzija*. Zagreb: Školska knjiga, 1959.

Dunford, Martin, Jack Holland, Jonathan Bousfield, in Phil Lee. *The Rough Guide to Yugoslavia*. London: Harrap Columbus, 1990.

Fallon, Steve. *Slovenia*. Hawthorn: Lonely Planet Publications, 1995.

Fodor's Croatia & Slovenia. New York: Fodor's Travel Publications, 2006.

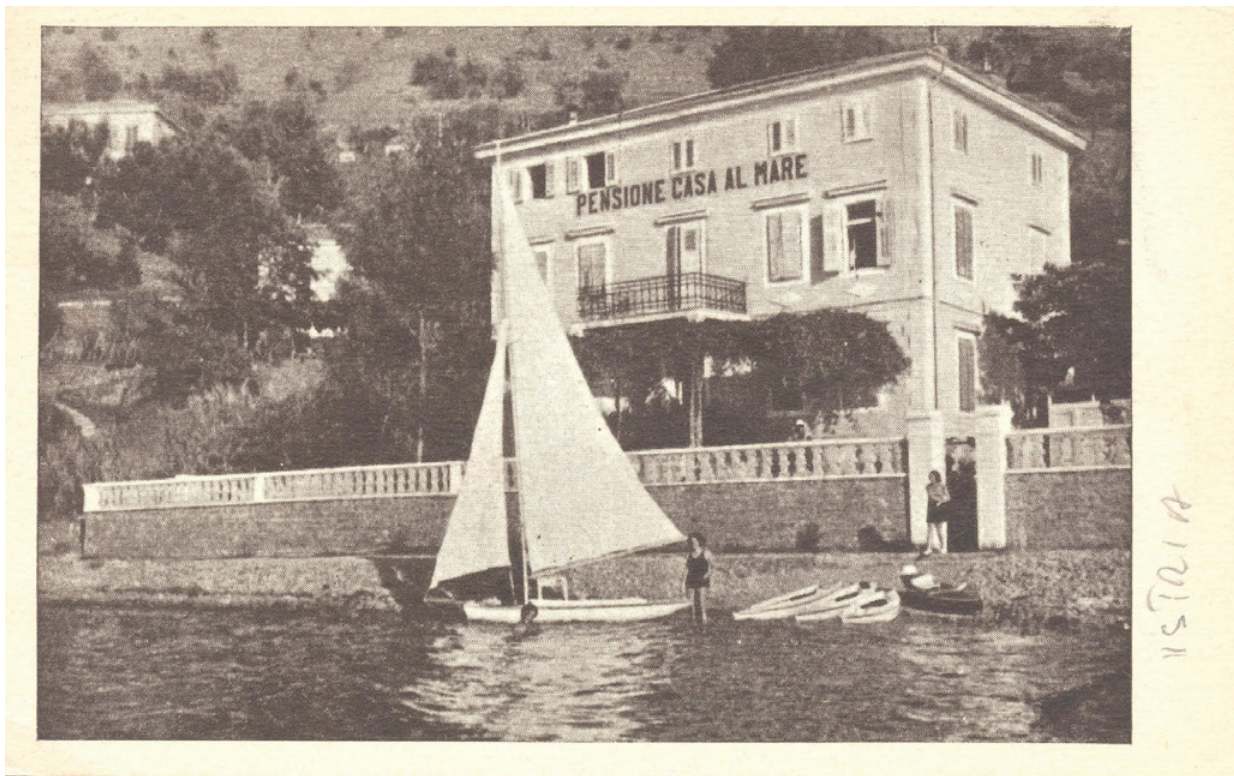
Furlani, E. *Fürer durch Pirano und Portorose*. Trieste, Capodistria: Gius. Stokel & Debarba – Trieste. Tip. Carlo Priora – Capodistria, 1910.

Ganser, Armin, Gerald Sawade, in Christine Wessely. *Baedekers Jugoslawien*. Baedekers Autoführer-Verlag GmbH: Ostfildern-Kemnat bei Stuttgart, 1985-1987.

Geuter, Karl. *Städtebilder und Landschaften: Triest und seine Umgebung. Mit Ausflügen nach Miramar, Muggia, Capodistria, Pirano, Aquileja, Grado, den Höhlen von St. Canzian und der Adelsberger Grotte*. 2. neubearbeitete Auflage. Darmstadt: Städtebilder-Verlag Karl P. Geuter, 1898.

- Geuter, Karl. *Städtebilder ud Landschaften: Triest und seine Umgebung. Mit Ausflügen nach Miramar, Muggia, Capodistria, Pirano, Aquileja, Grado, den Höhlen von St. Canzian und der Adelsberger Grotte. 5. Auflage.* Darmstadt: Städtebilder-Verlag Karl P. Geuter, 1910.
- Goljak, Rudo. *Vodnik po koprskem okraju.* Koper: Turistična podzveza, 1957.
- Gosar, Anton, in Matjaž Jeršič, *Slovenija turistični vodnik.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- Guštin, Mitja. „Identiteta-dediščina kot temelj razvoja portoroškega turizma“, v *Turizem kot medkulturni dialog* (2010), 21-35.
- Hartleben's Verlag, A. *Illustrierter Führer durch Dalmatien (Abbazia-Lussinpiccolo) längs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den ionischen Inseln,* fünfte Auflage. Wien, Pest, Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1902.
- Hartleben's Verlag, A. *Illustrierter Führer durch Triest und Umgebungen. Nebst Ausflügen. Handbuch für Touristen und Geschäftsreisende. 5. Auflage.* Wien, Leipzig: Hartleben, 1904.
- Hartleben's Verlag, A. *Illustrierter Führer durch Dalmatien (nebst Abbazia und Lussin) an der österreichischen Riviera längs der Küste von Albanien bis Korfu nach den ionischen Inseln und durch Griechenland bis zum Hafen von Piräus,* zehnte Auflage. Wien und Leipzig: A. Hartleben's Verlag, 1912.
- Jokić, Gojko, in Gojko Vrtunič. *Jugoslavija-turistični vodnik.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1979.
- Jugoslavenski leksikografski zavod, *The Yugoslav Coast.* Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1975.
- Katušić, Ivan. *Jugoslavija turistički vodič.* Zagreb: Spektar 1973.
- Kavrečič, Petra. „Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne“ *Annales* 17, 2 (2007), 315-336.
- . „Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu“, *Kronika* 57 (2009), 113-128.
- . „Pričevalci preteklosti: avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom“, *Acta Histriae* 19, 4 (2011), 683-702.
- Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB. *Joegoslavië.* ANWB, 1983.
- Kovač, Mojca. *Piran, sv. Jurij.* Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, 2005.
- Landesverband für Fremdenverkehr, *Die österreichische Riviera.* Abbazia: Landesverband für Fremdenverkehr im österreichischen Küstenlande, 1912/13.
- Marr-Bieger, Lorre. *Slowenien Istrien.* Erlangen: Michael Müller Verlag, 1995.
- Medved, Milan. *Turistički vodič. Touristenführer.* Zagreb: Epoha, 1960.
- Meyer, Peter, in Barbara Rausch, *Jugoslawien. Reisehandbuch für Autofahrer und Rucksackreisende.* Katzenelnbogen: Peter-Meyer-Reisebuchverlag, 1989.
- Nikolić, Dragan. *La grande route Transbalkanique - Yugoslavie, Bulgarie, Turquie.* Beograd: Turistička štampa, 1967.
- Novak, Franjo. *Po Jugoslaviji.* Maribor: TD Lovrenc na Pohorju, 1963.
- . *Po Jugoslaviji.* Maribor: TD Turistbiro »Pohorje« Lovrenc na Pohorju, 1968-69.
- Planina, France. *Naša domovina Jugoslavija.* Ljubljana: Prešernova družba, 1960.
- . *Slovenija turistični vodnik.* Ljubljana: Prešernova družba, 1964.
- . *Slovenija in njeni kraji.* Ljubljana: Prešernova družba, 1964.

- Popović, Vojislav. *Autoführer durch Jugoslawien*. Beograd: Publicističko-izdavački zavod »Jugoslavija«, 1962.
- Precisa. *Guida illustrata descrittiva della città di Trieste principali località e Grotte della Venezia Giulia*. Trieste: Precisa, 1925.
- Prešeren, France. *Poezije Doktorja Francéta Prešérna*. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1847.
- Pucer, Alberto. *Sprehod skozi čas – Portorož 100 let organiziranega turizma*. Koper: Pokrajinski arhiv Koper, 1985.
- . *Popotovanje po Slovenski Istri*. Koper: Libris, 2005.
- Quidde, Margarethe. *Führer durch Triest*. Triest-Wien: M. Quidde, vorm. F. H. Schimpff, 1910.
- Raos, Ivan. *Jadran-Turistički vodič*. Zagreb: Spektar, 1969.
- Rehder, Petra. *Slowenien*. München: Beck, 1999.
- Repe, Božo. *Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva na Slovenskem. Od deželne zveze gostilničarskih zadrug na Kranjskem do Turistično gostinske zbornice*. Ljubljana: GZS, Turistično gostinska zbornica Slovenije, 2008.
- Schetar, Daniela, in Friedrich Köthe. *Slowenien*. Köln: DuMont Reiseverlag, 2003.
- Schroeder, Kurt. *Reiseführer Jugoslawien Band I-Jugoslawisches Küstenland. Istrien-Kroatien-Dalmatien-Adria-Inseln-Sarajevo-Montenegrinische Riviera*. Bonn: Schroeder, 1953.
- Simič Sime, Slobodan, in Alberto Pucer. *Slovenska Istra – zaledje*. Ljubljana: IKI, 2001.
- Stabilimento tipografico nazionale. *Guida di Trieste e della Venezia Giulia*. Trieste: Stabilimento tipografico nazionale, 1937.
- Storch, Ursula. „Der Süden ist eine Haltestelle unserer Elektrischen geworden“, *Die Adria-Ausstellung 1913. Österreichische Riviera. Wien entdeckt das Meer*, ur. Christian Rapp, Nadia Rapp-Wimberger. Wien: Wien Museum, 2014: 160-169.
- Stormont, Major W. *Summer in Italy*. Rome: Italian State Tourist Department, 1924.
- Tretjak, Donatella, in Niki Fachin. *Zgodovinsko-umetnostni vodnik Istra Cres Lošinj*. Trst: Bruno Fachin Editore, 2004.
- Turistički savez Jugoslavije. *Kuda na odmor. Primorska mesta*. Beograd: Turistički savez Jugoslavije, 1961.
- . *Kuda na odmor. Primorska mesta*. Beograd: Turistički savez Jugoslavije, 1962.
- . *Kuda na odmor. Primorska mesta*. Beograd: Turistički savez Jugoslavije, 1963.
- . *Kuda na odmor. Primorska mesta*. Beograd: Turistički savez Jugoslavije, 1964.
- . *Kuda na odmor. Primorska mesta*. Beograd: Turistički savez Jugoslavije, 1965.
- Verlag Peterlin. *Illustrierter Führer durch Triest und Nachbarstätten*. Trieste: Verlag Peterlin, 1925.
- Vinčec, Milan. *Istra: Koper- Izola – Piran*. Koper: Arsvideo, 2009.
- Woerl's Reisebücher. *Illustrierter Führer von Triest und Umgebung*. Leipzig: Woerl's Reisebücher-Verlag, 1925.

JUGOSLAVIA

ROVINI

ROVINI
 21.12.1947
 Grajfoner
 Franc
 An omi zelegnosti in
 mojih pozdravih
 svojemu
 prijatelju
 Peterju
 in njegovi
 družini
 iz
 Rožni
 Doline

Grajfoner
 FRANC

Dina Lončarić

PROMOCIJA U FUNKCIJI UNAPRJEĐENJA TURIZMA HRVATSKOG DIJELA ISTARSKOG PRIMORJA – POVIJESNI PREGLED

PROMOCIJA KOT ORODJE ZA IZBOLJŠANJE TURIZMA HRVAŠKEGA DELA ISTRSKEGA POLOTOKA – ZGODOVINSKI PREGLED

Povzetek

Namen dela je prikazati promocijo turizma v hrvaškem delu istrskega primorja od začetkov modernega turizma do danes. Pri pripravi tega dela so bili uporabljeni zgodovinski viri. Pri pregledu dostopnega gradiva je bilo ugotovljeno, da so začetniki turizma na področju Istre z vso resnostjo in organiziranostjo pristopili k promoviranju turizma. Skozi čas so se v skladu s spremembami v družbenem, političnem, gospodarskem in tehnološkem okolju razvile nove oblike tržnega komuniciranja. Promocijske aktivnosti so bile v različnih obdobjih usmerjene v različne ciljne skupine, odigrale pa so pomembno vlogo pri pozicioniranju destinacij na turističnem trgu ter pri graditvi njihove podobe.

Uvod

Začetek razvoja sodobnega turizma v Istri je bil pred več kot sto sedemdesetimi leti, njegov razvoj v času pa je bil pogojen z družbenimi in političnimi razmerami. Na turistični razvoj istrskih krajev in mest je vplivalo vizionarstvo posameznikov ter prizadevanja podjetnikov in prebivalcev. Lepote narave, ugodno podnebje, kakovostne namestitvene zmogljivosti, gastronomsko ponudbo in gostoljubnost prebivalcev pa je bilo treba približati javnosti – potencialnim obiskovalcem. Promocija je imela

Sažetak

Svrha je ovog rada dati prikaz promocije turizma u hrvatskom dijelu istarskog primorja od začetaka modernog turizma do danas. U pripremi ovoga rada korišteni su povijesni izvori. Analizom dostupne građe utvrđeno je da su začetnici turizma na teritoriju Istre vrlo ozbiljno i organizirano pristupili promociji turizma. Tijekom vremena razvijani su novi oblici komunikacije s tržištem u skladu s promjenama u društvenom, političkom, ekonomskom i tehnološkom okruženju. Promotivne aktivnosti bile su u različitim razdobljima usmjeravane na različite ciljne skupine te su odigrale važnu ulogu u pozicioniranju destinacija na turističkom tržištu i izgradnji njihova imidža.

Uvod

Razvoj suvremenog turizma u Istri započeo je prije više od 170 godina te se razvijao određenom dinamikom u ovisnosti o društvenim i političkim prilikama. Vizionarstvo pojedinaca te naponi poduzetnika i stanovništva utjecali su na turistički razvoj istarskih gradova i mjesta. Međutim, lijepu prirodu, ugodnu klimu, kvalitetne smještajne kapacitete, gastronomsku ponudu i gostoljubivost stanovništva trebalo je približiti publici - potencijalnim posjetiteljima. U informiranju tržišta o obilježjima turi-

pomembno vlogo v informiranju trga o značilnostih turistične ponudbe Istre kot turistične destinacije in pri privabljanju obiskovalcev, tako v trženju turističnih proizvodov posameznih gospodarskih subjektov kot tudi v trženju posameznih mest in krajev.

S promocijo razumemo trženjsko »aktivnost, katere naloga je ustvarjanje zavesti o obstoju določenih proizvodov in storitev na trgu, ustvarjanje zanimanja za njih, dajanje dodatnih informacij in razvijanje preferenc potrošnikov za njihov nakup ter negovanje pozitivne podobe o podjetju, organizaciji in državi«. Cilj promocije turistične destinacije je informirati obstojeće in potencialne obiskovalce o turistični ponudbi destinacije, predstaviti turistične zanimivosti destinacije, privabiti čim veće št看ilo obiskovalcev, pozicionirati destinaciju na turistićnem trgu oziroma zgraditi podobo same destinacije. Za promocijo se uporabljajo osebni in neosebni komunikacijski kanali oz. različni mediji – tiskani, razstavni in elektronski mediji. Na uporabo različnih medijev v tržnem komuniciranju skozi čas je vplival razvoj tehnologije. Poleg obićajnih promocijskih sredstev, ki se uporabljajo v turizmu, kot so oglasi v časopisih in revijah, turistićni vodići, plakati, razglednice, brošure ali filmi in drugo, se v tržnem komuniciranju uporabljajo tudi neposredne poti komuniciranja, ki so danes podprte s sodobno informacijsko in komunikacijsko tehnologijo.

Namen tega dela je prikazati promocijo opatijskega, pa tudi širše – liburnijskega in istrskega turizma v zadnjih sto sedemdesetih letih, kolikor naj bi bil turizam pomembneje prisoten v Istri, oziroma prikazati uporabo promocijskih orodij, ki so se uporabljala pri pozicioniranju Istre kot tudi posameznih destinacij na primorskem obmoćju istrskega polotoka na turistićni karti Evrope in sveta. Analiza uporabe promocijskih orodij v turizmu Istre temelji na zgodovinskih virih. Uporabljeni so originalni turistićni vodniki, oglasi, letaki in prospekti pa tudi že obstojeće študije o navedeni problematiki. Prićujoća tema do sedaj še ni bila sistematićno raziskana in predstavljena, kar je predstavljalo izziv pa tudi omejitvev pri pisanju tega pripevka.

stićke ponude Istre kao turistićke destinacije i privlaćenju posjetitelja vaŹnu ulogu imala je promocija, kako u marketingu turistićkih proizvoda pojedinih gospodarskih subjekata tako i u marketingu pojedinih gradova i mjesta.

Promocija podrazumijeva marketinšku „aktivnost, ćija je zadaća stvaranje svijesti o postojanju odrećenih proizvoda i usluga na trŹištu, izazivanje interesa za njih, davanje dodatnih informacija i razvijanje sklonosti potrošaća za njihovu kupnju te njegovanje pozitivne predodŹbe o poduzeću, organizaciji i zemlji“. Svrha promocije turistićke destinacije je informirati aktualne i potencijalne posjetitelje o turistićkoj ponudi destinacije, prezentirati turistićke atraktivnosti destinacije, privući što veći broj posjetitelja u destinaciju, pozicionirati destinaciju na turistićkom trŹištu, odnosno izgraditi imidŹ destinacije. S ciljem promocije koriste se osobni i neosobni komunikacijski kanali, odnosno različiti mediji - tiskani, izloŹbeni i mediji emitiranja. Razvoj tehnologije tijekom povijesti utjecao je na primjenu razlićitih medija u komunikaciji s trŹištem. Osim uobićajenih promotivnih sredstava koji se koriste u turizmu, kao što su oglasi u novinama i časopisima, turistićki vodići, plakati, razglednice, brošure ili filmovi i drugi, u komunikaciji s trŹištem koriste se i izravni komunikacijski kanali koji su danas podrŹani suvremenom informacijsko-komunikacijskom tehnologijom.

Svrha je ovoga rada dati doprinos prikazu promocije opatijskog, ali i šire - liburnijskog i istarskog turizma, tijekom posljednjih 170 godina, koliko se smatra da je turizam znaćajnije prisutan u Istri, odnosno prikazati uporabu promotivnih sredstava koji su se koristili u pozicioniranju Istre na turistićkoj karti Europe i svijeta, kao i pojedinih destinacija na primorskem podrućju istarskog poluotoka. Analiza uporabe promotivnih sredstava u turizmu Istre temelji se na povijesnim izvorima. Korišteni su originalni turistićki vodići, oglasi, letci i prospekti, ali i prethodna istraŹivanja o navedenoj problematici. Navedena tema do sada nije sustavno istraŹena i prezentirana, što je predstavljalo izazov, ali i ogranićenje u pisanju ovoga rada.

V raziskavi je bilo zajeto obdobje od začetka razvoja turizma v Istri, ki je nekako povezan z gradnjo poletne rezidence Ville Angioline v Opatiji leta 1844, pa do danes. Zgodovinski dogodki, ki so obeležili življenje v Istri, predstavljajo prelomnice, ki določajo tudi poglavja v tem prispevku. Kratkemu prikazu začetkov turizma v Istri sledi analiza promocije turizma od 19. stoletja do konca prve svetovne vojne, ko je bila Istra del Avstro-Ogrske. Po koncu prve svetovne vojne je Istra pod italijansko oblastjo vse do konca druge svetovne vojne, ko postane del Jugoslavije. Zato so opisane aktivnosti med obema vojnama, nato pa sledi prikaz promocije turizma v socialistični Jugoslaviji. V zadnjem delu je opisana promocija turizma v hrvaškem delu Istre po letu 1991 pa vse do danes. V nadaljevanju so prikazane osnovne značilnosti razvoja turizma v Istri in njegove promocije s poudarkom na Opatiji – kroni hrvaškega turizma.

1. Začetki razvoja sodobnega turizma na istrskem polotoku

Čeprav začetki turizma v Istri segajo v dobo rimskega cesarstva, se sodobni turizem začne razvijati v 19. stoletju, najbolj intenzivno pa v času avstrijskega cesarstva oziroma Avstro-Ogrske monarhije v mestih, kot so Opatija, Lovran, Brioni, Rovinj, Portorož in drugih. Za razvoj turizma na istrskem polotoku je bil ključni dogodek leta 1856, ko se je z gradnjo Južne železnice (nem. *Österreichische Südbahn*) začela povezava med Dunajem in pristaniščem v Trstu, sledila pa je še povezava Reke in Pulja z Dunajem. Prometna povezava je približala t. i. Avstrijsko primorje (nem. *Österreichisches Küstenland*) cesarski družini in srednjeevropski bogati klienteli. Opatija je veljala za mondano klimatsko zdravilišče, in sicer zahvaljujoč promociji. Kot korporativni promotorji zdraviliškega turizma so se takrat odlikovali Zdraviliška komisija, opatijska sekcija Avstrijskega turističnega kluba, iz katerega je nastala Olepševalno društvo Opatije (nem. *Verschönerungsverein des Curortes Abbazia*), Društvo zdravnikov zdravilišča Opatija in Odbor za zabavo zdravilišča v Opatiji.¹ Prva ciljna javnost, prvi gostje »avstrijske« riviere so bili bolniki, pa tudi tisti, ki so se želeli pred

Istraživanjem je obuhvačeno razdoblje od početka razvoja turizma u Istri, koji se povezuje s izgradnjom ljetnikovca Ville Angioline u Opatiji 1844. godine, pa do danas. Povijesni događaji koji su obilježili život u Istri predstavljaju prijelomne točke koje određuju i poglavlja ovoga rada. Nakon kratkog prikaza začetaka turizma u Istri analizira se promocija turizma od 19. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata, kada je Istra bila dijelom Austro-Ugarske. Po završetku Prvog svjetskog rata, Istra se nalazi pod talijanskom vlašću, sve do završetka Drugog svjetskog rata, kada postaje dijelom Jugoslavije pa se stoga opisuju promotivne aktivnosti između dva svjetska rata, nakon čega se daje prikaz promocije turizma u socijalističkoj Jugoslaviji. U posljednjem dijelu opisuje se promocija turizma u hrvatskom dijelu Istre nakon 1991. godine do danas. Slijedi prikaz osnovnih karakteristika razvoja turizma u Istri i njegove promocije s naglaskom na Opatiji - perjanici hrvatskoga turizma.

1. Začeci razvoja suvremenoga turizma na Istarskom poluotoku

Iako začeci razvoja turizma u Istri datiraju još iz doba Rimskog Carstva, suvremeni turizam značajnije se počinje razvijati u 19. stoljeću, a najintenzivnije za vrijeme Austrijskog Carstva odnosno Austro-Ugarske monarhije, u gradovima kao što su Opatija, Lovran, Brijuni, Rovinj, Portorož i drugima. Ključni događaj za razvoj turizma na Istarskom poluotoku dogodio se 1856. godine kada je izgradnjom Južne željeznice (njem. *Österreichische Südbahn*) Beč povezan s lukom u Trstu, nakon čega je uslijedilo povezivanje Rijeke i Pule sa središtem Monarhije. Prometna povezanost približila je tzv. Avstrijsko primorje (njem. *Österreichisches Küstenland*) carskoj obitelji i srednjoeuropskoj bogatoj klijenteli. Opatija je stekla imidž mondenog klimatskog lječilišta zahvaljujući organiziranim naporima glede promocije. Posebno su se kao korporativni promotori lječilišnog turizma u Opatiji istaknuli lječilišno povjerenstvo, opatijska sekcija Austrijskog turističkog kluba iz kojeg je nastalo Društvo za poljepšanje Opatije (njem. *Verschönerungsverein des Curortes Abbazia*), Društvo liječnika lječilišta Opatija i

bolezni obvarovati.² Veliko zaslug za razvoj Opatije kot klimatskega zdravilišča imaju generalni direktor Južnih železnica Friedrich Schüler, kirurg prof. dr. Theodor Billroth, ki je bolnike iz Züricha in Dunaja pošiljal na okrevanje v Opatiju in balneolog prof. dr. Juluis Glax,³ ki je bil navdušen nad lepotama Opatije in se je leta 1887 skupaj s svojom družinom preselil v Opatiju, da bi s svojim znanjem i bogatimi izkušnjami pripomogel pri spreminjanju Opatije v svetovno znano morskno zdravilišče. Opatija je bila uradno proglašena za klimatsko zdravilišče in letovišče 4. marca 1889.⁴

Čeprav je bil Pulj v novijem času pretežno industrijsko mesto ter pomembno pristanišče i pomorsko središče, se je vzporedno razvijal tudi turizem. Istrski zgodovinar Pietro Kandler je leta 1845 v Trstu objavil turistični vodič *Cenni al forestiero che visita Pola* (slv. Napotki tujcu, ki obišče Pulj), leta 1885 je bilo urejeno prvo kopališče, leta 1908 pa je bil zgražen prvi hotel.⁵ Na razvoj turizma v Pulju je vplivala tudi blizina Brionov, ki so že od samih začetkov na turističnem trgu veljali za destinaciju elitnega turizma. Zasluge za razvoj turizma na Brionih pripadaju vizionarju i industrialcu Paulu Kuperwieserju, ki je kupil zapuščeno i z malarijom okuženo otočje i ga v naslednjih dvj desetletjih spremenil v kraj elitnega turizma. Elitna ponudba je bila namenjena uglednim gostom monarhije.

Poreč se kot turistično zanimiv kraj omenja leta 1845, ko je v Trstu objavljen turistični vodič po Poreču *Cenni al forestiero che visita Parenzo* (slv. Napotki tujcu, ki obišče Poreč),⁶ pomembnejši korak pa je bil narejen leta 1910 z izgradnjom prvoga hotela Riviera. Ob otvortvi hotela so mesto oglaševali kot »morskno kopališče i zračno zdravilišče južno od Trsta« (ita. *Parenzo – Seebad und Luftkurort südl. von Triest*).⁷ Čeprav je imel Poreč dobre povezave z drugimj mesti, je močnejši turistični razvoj doživj šele po drugi svetovni vojni, tako kot tudi nekatera druga mesta, na primer Umag.

Zabavni odbor lječilišta u Opatiji.¹ Prva ciljna publika, prvi gosti „austrijske“ rivijere, bili su bolesni ljudi, kao i oni koji su htjeli spriječiti bolesti.² Velike zasluge za razvoj Opatije kao klimatskog lječilišta imaju generalni direktor Južnih železnica, Friedrich Schüler, kirurg prof. dr. Theodor Billroth, koji je pacijente iz Züricha i Beča slao na oporavak u Opatiju i balneolog prof. dr. Juluis Glax³, koji je bio oduševljen ljepotama Opatije te 1887. godine sa svojom obitelji seli u Opatiju kako bi svojim znanjem i bogatim iskustvom pridonio pretvaranju Opatije u svjetsko poznato morskno lječilište. Opatija je službeno proglašena klimatskim lječilištem i ljetovalištem 4. ožujka 1889. godine.⁴

Iako je Pula u novijoj povijesti bila pretežito industrijski grad te važna luka i mornaričko središte, paralelno se u Puli razvijao i turizam. Istarski povjesničar, Pietro Kandler, 1845. godine u Trstu objavio je turistički vodič *Cenni al forestiero che visita Pola* (hrv. Napomene strancu koji posjeti Pulu), 1885. godine uređeno je prvo kupalište, a 1908. godine sagrađen je prvi hotel.⁵ Razvoju turizma u Puli pogodovala je blizina Brijuna koji su od svojih početaka bili pozicionirani na tržištu kao destinacija elitnog turizma. Zasluge za razvoj turizma na Brijunima pripadaju vizionaru i industrijalcu Paulu Kuperwieseru koji je kupio zapušteno i malarijom zaraženo otočje koje je tijekom dva desetljeća pretvorio u destinaciju elitnog turizma. Elitna ponuda bila je namijenjena uglednim gostima monarhije.

Poreč se kao turistički atraktivno odredište spominje 1845. godine, kada je u Trstu objavljen turistički vodič kroz Poreč, *Cenni al forestiero che visita Parenzo* (hrv. Napomene strancu koji posjeti Poreč),⁶ no, značajniji iskorak ostvaren je 1910. godine izgradnjom prvoga hotela Riviera. Tada je povodom otvorenja Hotel Poreč oglašavan kao „morskno kupalište i zračno lječilište južno od Trsta“ (tal. *Parenzo - Seebad und Luftkurort südl. von Triest*).⁷ Iako je Poreč bio dobro povezan s drugim gradovima, snažniji turistički razvoj doživio je tek nakon Drugog svjetskog rata, kao i neki drugi gradovi, primjerice Umag.

2. Promocija turizma na preходу iz 19. v 20. stoletje

Na preходу iz 19. v 20. stoletje je turizem doživljal močan zagon. Turizem se je razvijal od Opatije do Portoroža, na kvarnerskih otokih in v Dalmaciji, predvsem zahvaljujoč organiziranim naporom Dunaja, ki je intenzivno promoviral »Avstrijsko riviero«. Cilj je bil privabiti čim večje število obiskovalcev. V tem obdobju so se tudi podjetniki izjemno trudili pri promoviranju lastnih zmogljivosti. Organizirane so bile razstave in kongresi, tiskali so se številni turistični vodniki, v časopisih, ki so izhajali na območju Avstro-Ogrske monarhije, so bili objavljeni številni članki, turistična ponudba se je promovirala tudi preko oglasov, plakatov in letakov. Pojavile so se tudi prve razglednice, katerih zlato obdobje je bilo prav na preходу stoletja.⁸

S ciljem promocije Opatije so začeli izhajati turistični vodniki, v katerih so bile opisane lepote tega kraja. Tako je bil leta 1883 na Dunaju natisnjen prvi turistični vodnik Opatije z naslovom *Abbazia, Idylle von der Adria* avtorja Amanda von Schweiger-Lerchenfelda, ki na 144 straneh v nemškem jeziku opisuje lepote Opatije. Istega leta Heinrich Noë objavi vodnik *Abbazia und seine Umgebung*, leto kasneje pa *Tagebuch aus Abbazia* (slv. Dnevnik iz Opatije).⁹ Petar von Radics objavi delo *Abbazia*. Leta 1888 avstrijska organizacija *Österreichischen Tourism-Club* izda vodič *Wintercurort und Seebad Abbazia* (slv. Zimsko zdravilišče in morsko kopališče Opatija) Josepha Rableja in A. Silberhuberja.¹⁰ Predstavljen je kot vodnik po primorju in kvarnerskih otokih. V njem je podrobno opisan položaj in zgodovina riviere (Slika 1).

Zdravnik in balneolog profesor Julius Glax je objavljajl turistične vodnike z naslovom *Abbazia: Wintercurort und Seebad: Ein Führer für Kurgäste* (slv. Opatija: Zimsko zdravilišče in kopališče: Vodnik za zdraviliške goste). Ilustracije v vodniku so delo dunajske slikarke Stephanie Glax, hčere Juliusa Glaxa (Slika 2). Živelja je v Opatiji, poleg ilustracij, ki krasijo turistične vodiče njenega očeta, je znana tudi po plakatih, ki so se izdelovali za name- ne promocije Opatije. Opatija je v vodniku omenja kot zdravilišče in kot kopališka destinacija. Vodnik je izšel

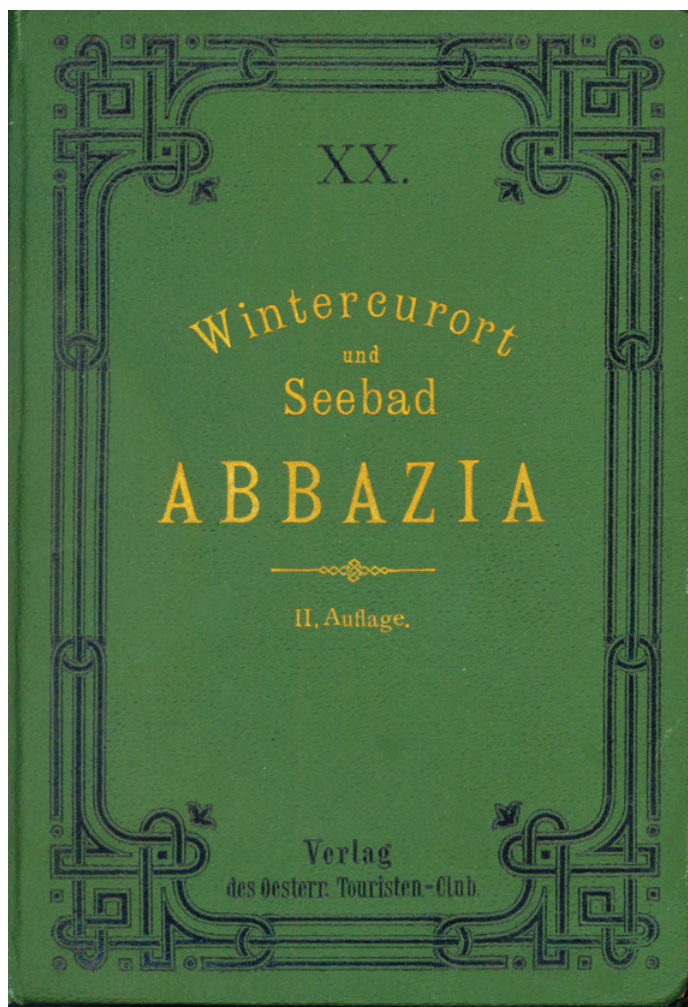
2. Promocija turizma na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Turizam je doživio snažan zamah na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Razvijao se od Opatije do Portoroža, na kvarnerskim otocima i u Dalmaciji, u mnogome zahvaljujući organiziranim naporima Beča koji je intenzivno promovirao „Avstrijsku rivijeru”. Privlačenje što većeg broja posjetitelja nametnulo se kao imperativ. U tom razdoblju poduzetnici su se izrazito angažirali u promociji vlastitih kapaciteta. Organizirane su izložbe i kongresi, tiskani su brojni turistički vodiči i brošure, objavljavani su članci u novinama koje su izlazile na području Monarhije, turistička se ponuda promovirala i putem oglasa, plakata i letaka. Također, pojavile su se i prve razglednice koje su svoje zlatno doba ostvarile upravo na prijelazu stoljeća.⁸

Sa svrhom promocije Opatije počeli su se izdavati turistički vodiči u kojima su se opisivale ljepote destinacije. Tako je 1883. godine u Beču tiskan prvi turistički vodič Opatije pod naslovom *Abbazia, Idylle von der Adria*, autora Amanda von Schweiger-Lerchenfelda koji na 144 stranice na njemačkom jeziku opisuje blagodati Opatije. Iste godine Heinrich Noë objavljuje vodič *Abbazia und seine Umgebung*, a godinu dana kasnije i *Tagebuch aus Abbazia* (hrv. Dnevnik iz Opatije).⁹ Petar von Radics objavljuje djelo *Abbazia*. Godine 1888. avstrijska organizacija *Österreichischen Tourism-Club* izdaje vodič *Wintercurort und Seebad Abbazia* (hrv. Zimsko lječilište i morsko kupalište Opatija) Josepha Rablea i A. Silberhubera.¹⁰ Predstavljen je kao vodič kroz primorje i kvarnerske otoke. U njemu se detaljno opisuje položaj i povijest rivijere (Slika 1).

Liječnik i balneolog, profesor Julius Glax, objavljivao je turističke vodiče pod nazivom *Abbazia: Wintercurort und Seebad: Ein Führer für Kurgäste* (hrv. Opatija: zimsko lječilište i kupalište: Vodič za lječilišne goste). Ilustracije u vodiču potpisuje bečka slikarica Stephanie Glax, kći Juliusa Glaxa (Slika 2). Živjela je u Opatiji, a osim po ilustracijama koje krase turističke vodiče koje je sastavljao njezin otac, poznata je i po plakatima koji su se izrađivali sa svrhom promocije Opatije. U vodiču se Opatija

Slika 1: Wintercurort und Seebad Abbazia, 1890¹¹
 Slika 1: Wintercurort und Seebad Abbazia, 1890.¹¹

v več jezikih, obiskovalci pa so ga prejeli brezplačno. Poleg bogatega prikaza zgodovine Opatije so bile v vodičniku tudi uporabne informacije, kot so npr. navodila za prihod v Opatijo, opisi sprehajalnih poti, planinskih stez in izletov, seznam zdravilišč z informacijami o delovnem času in s telefonskimi številkami, pa tudi niz oglasov raznih podjetnikov, ki so oglaševali svoje namestitvene objekte. Podjetniki so v oglasih navajali prednosti svojih

Slika 2: Julius Glax: Abbazia, avtorica ilustracij: Stephanie Glax, začetek 20. st.¹²

Slika 2: Julius Glax: Abbazia, autor ilustracija: Stephanie Glax, početak 20. st.¹²

spominje kao lječilište, ali i kao kupališna destinacija. Vodič je objavljan na više jezika i besplatno se dijelio posjetiteljima. Osim bogatog prikaza opatijske povijesti, u vodiču se navodio i niz korisnih informacija, kao što su upute o dolasku u Opatiju, opisi šetnica, planinarskih staza i izleta, popis lječilišta s informacijama o radnom vremenu i telefonskim brojevima te niz oglasa različitih poduzetnika koji su oglašavali svoje smještajne kapacite-

hotelov in vil, tako so npr. poudarjali elegantne in udobno opremljene sobe, pogled na morje, bližino parka in zdravilišča, tekočo vodo in elektriko, tradicionalno kuhinjo in ugodne cene.¹³ (Slika 3)

te. Poduzetnici su u oglasima navodili prednosti vlastitih hotela i vila pa su isticali, na primjer, elegantne i udobno namještene sobe, pogled na more, blizinu parka i lječilišta, prisutnost tekuće vode i električne energije, izvornu kuhinju i povoljne cijene¹³ (Slika 3).

Slika 3: Oglas, objavljen v vodniku Opatija: putovogja za lječilišne gostove, 1909¹⁴

Slika 3: Oglas objavljen u vodiču Opatija: putovogja za lječilišne gostove, 1909.¹⁴

— 10 —

Pension Breiner

u Opatiji

s dependansama, ritualna kuhinja, leži na južnoj obali. Elegantno i udobno uređjene sobe s balkonima. Divan vidik na more. Električno svijetlo i gorska živa voda u kući. Kupalište se nahodi u neposrednoj blizini. Cijena pensije na dan i po osobi od 10 Kr. naprijed. Djeca ispod 10 godina plaćaju polovicu. Slatkovodne
 i morske kupelji u kući.
 Otvoreno kroz cijelu godinu.

U ljetnim mjesecima, t. j. od 15. lipnja do 1. rujna snižena je pensija na dan i po osobi na 8 Kr. U mjesecima studenom, prosincu do 10. siječnja cijene se također snižuju. U velike blagdane kao i subotom obavlja se služba božja u kući.

Ob 60. rojstnem dnevnu profesora Glaxa je bil objavljen vodnik *Abbazia als Kurort: Festschrift zum 60. Geburtstage des prof. dr. J. Glax* (slv. Opatija kot zdravilišče: Zbirka ob 60. rojstnem dnevnu prof. dr. J. Glaxa). Poleg biografije profesora Glaxa so v vodniku izpostavljeni predvsem pozitivni učinki klime, opisane pa so tudi značilnosti Opatije kot zdravilišča in letovišča.¹⁵ Poleg navedenih turističnih vodnikov so tudi druge publikacije in avtorji pisali o Opatiji in Liburnijski rivieri,¹⁶ vendar ne vedno z namenom promoviranja riviere, ampak zaradi opisivanja njenih lepota. Turistični vodniki in brošure so se uporabljali za promoviranje turizma tudi v drugih mestih v Istri, na primer v Rovinju. Začetki turizma v Rovinju so povezani z otvoritvijo morsko-klimatskega zdravilišča Maria Theresia Seehospiz leta 1888, v katerem so se zdravili revni in bolni otroci iz Avstro-Ogrske, pa tudi iz drugih država. Za razvoj rovinjskega turizma ima še posebej velike zasluge podjetnik iz Trsta, Johann Georg Hüttenrott, ki je leta 1890 kupil štiri otoke rovinjskega arhipelaga, odkupoval pa je tudi druga zemljišča južno od mesta z namenom, da bo zgradil klimatsko zdravilišče. Njegove posesti obiskujejo pripradniki evropskega plemstva in drugi ugledni gostje. Med obiskovalci so med drugim omenjeni: princesa Stefanie von Habsburg, princesa Marija Terezija Bavarska, princ Johann Lichtenstein, prestolonaslednik Franc Ferdinand ter mnogi drugi.¹⁷ Ugledni gostje so širili dober glas o ugodni rovinjski klimi in lepotah pokrajine. Rovinjski podjetnik Hüttenrott pa se je zavedal pomembnosti promocije za razvoj turizma in je leta 1908 izdal brošuro v nemškem jeziku z naslovom *Klimatischer Kurort 'Cap Aureo' bei Rovigno, Istrien*. V njej je Hüttenrott opisal lepote kraja in poudaril številne prednosti, kot so sončno vreme, zdrava in blaga klima, bujna vegetacija, dobre železniške in ladijske povezave, odlični dunajski zdravniki ter lepa kopališča. Zanimivo je, da je Hüttenrott v brošuri poudaril, da je zdravilišče kraj, ki ni namenjen bolnikom, ampak vsem tistim, ki iščejo mir in počitek od poklicnega in družabnega življenja, zato vabi potencialne goste na *Cap Aureo* in sončno istrsko obalo (*Costa del Sole*).¹⁸ Poleg turističnih vodnikov se je promocija turizma odvijala tudi s pomočjo dnevnega in tedenskega časopisja. Tako je leta 1904 v nemškem jeziku začela

Povodom 60. rođendana profesora Glaxa objavljen je vodič *Abbazia als Kurort: Festschrift zum 60. Geburtstage des prof. dr. J. Glax* (hrv. Opatija kao lječilište: Zbirka povodom 60. rođendana prof. dr. J. Glaxa). Osim biografije profesora Glaxa, u vodiču se ističu blagodati klime te se opisuju obilježja Opatije kao lječilišta i ljetovališta.¹⁵ Pored navedenih turističkih vodiča, bilo je i drugih publikacija i autora koji su pisali o Opatiji i liburnijskoj rivijeri¹⁶, ne uvijek s primarnim ciljem njezina promoviranja već opisivanja njezinih ljepota. Turistički vodiči i brošure koristili su se i za promociju turizma i u drugim gradovima u Istri, na primjer u Rovinju. Početak turizma u Rovinju vezuje se uz otvaranje morskog klimatskog lječilišta Maria Theresia Seehospiz 1888. godine, u kojem su se liječila siromašna i bolesna djeca iz Austro-Ugarske, ali i drugih zemalja. Za razvoj rovinjskog turizma naročito je zaslužan poduzetnik iz Trsta, Johann Georg Hüttenrott, koji je 1890. godine kupio četiri otoka rovinjskog arhipelaga te je otkupljivao i druga zemljišta južno od grada, s namjerom stvaranja klimatskog lječilišta. Njegove posjede posjećuju pripadnici europskog plemstva i drugi ugledni gosti. Tako se kao posjetitelji među ostalima spominju i princeza Stefanie von Habsburg, princeza Mariju Tereziju od Bavarske, princ Johann Lichtenstein, prijestolonasljednik Franjo Ferdinand te mnogi drugi.¹⁷ Glas o blagodatima rovinjske klime i ljepotama krajobraza pronosili su ugledni gosti. Međutim, rovinjski poduzetnik, Hüttenrott, bio je svjestan važnosti promocije za razvoj turizma te je 1908. godine izdao brošuru na njemačkom jeziku pod nazivom *Klimatischer Kurort 'Cap Aureo' bei Rovigno, Istrien*. U njoj Hüttenrott opisuje ljepotu kraja te naglašava niz blagodati, kao što su sunčano vrijeme, zdrava i blaga klima, bujna vegetacija, dobre željezničke i brodske veze, dobri bečki liječnici i lijepa kupališta. Zanimljivo je kako u brošuri Hüttenrott ističe izjavu o pozicioniraju lječilišta kao mjesta koje nije namijenjeno bolesnim ljudima već onima koji traže mir i odmor od profesionalnog i društvenog života te poziva potencijalne goste na *Cap Aureo* i sunčanu istarsku obalu (tal. *Costa del Sole*)¹⁸. Osim turističkih vodiča, turizam se promovirao i putem novina i tjednika. Tako je 1904. godine na njemačkom jeziku počela izlaziti prva publikacija namijenjena promociji turizma u Istri i Dalma-

izhajati prva publikacija, namenjena promociji turizma v Istri in Dalmaciji. To je bil *Illustrierte österreichische Riviera Zeitung* (slv. Ilustriran časopis avstrijske riviere). Do leta 1905 je izhajal v Pulju, nato pa v Opatiji. Časopis je izhajal enkrat tedensko v nakladi 2.500 izvodov, distribucija pa je bila organizirana na potniških ladijskih linijah evropskih ladijskih agencij.¹⁹ Za obveščanje potencialnih obiskovalcev in da bi jih spodbudili za prihod v Istro in Dalmacijo, so bili objavljeni različni prispevki o turistični ponudbi pa tudi številni oglasi. Leta 1906 je v Opatiji začel izhajati časopis v nemškem jeziku *Kur-und Bade-Zeitung der österreichischen Riviera* (slv. Zdraviliški in kopališki časopis avstrijske riviere). Časopis je izhajal enkrat tedensko do leta 1914.

Bivanje slavnih gostov na Brionih in njihova priporočila so doprinesli k njihovi promociji. Paul Kuperwieser pa je spoznal, kako pomembna je promocija za razvoj turizma na otokih, zato je s ciljem kar najboljše promocije Brionov kot turistične destinacije leta 1910 začel izdajati ilustrirani tednik v nemškem jeziku *Brioni Insel Zeitung* (slv. Časopis Brionskih otokov). Publikacija je izhajala do leta 1914. Poleg drugih člankov je bila v tedniku predstavljena tudi turistična ponudba z atraktivnimi fotografijami ter sezname gostov.²⁰ Čeprav je bil *Brioni Insel Zeitung* otočni časopis, pa je nedvomno pripomogel k publiciteti Brionov in ustvarjanju podobe elitne destinacije. Zasluge za promocijo avstrijskega primorja imajo številni posamezniki, zdravilišča, prometna podjetja, združenja in olepševalna društva. Prav tako je pomembno poudariti tudi organizirana prizadevanja oblasti na Dunaju za sistemsko vodenje turizma na Rivieri. Tako je bila leta 1907 ustanovljena turistična organizacija *Landesverband zur Hebung des Fremdenverkehrs für das Österreichische Küstenland* (slv. Deželna zveza za izboljšanje turizma avstrijskega primorja). Zveza je poskušala centralizirati promocijo, organizirala je izlete v Opatijo, uvedla avtobusno linijo Opatija–Trst, skrbela je za neposredno železniško povezavo na relaciji München–Opatija in se udeleževala razstav v Berlinu, Dresdenu, Edinbourghu, Kopru, Petrogradu, Varšavi in na Jadranski razstavi na Dunaju leta 1913.²¹

Bile su to novine *Illustrierte österreichische Riviera Zeitung* (hrv. Ilustrirane novine avstrijske rivijere). Do 1905. godine izlazile su u Puli, a potom u Opatiji. Novine su izlazile tjedno u nakladi od 2.500 primjeraka, a distribucija je bila organizirana na putničkim brodskim linijama evropskih brodarskih agencija.¹⁹ S ciljem informiranja potencijalnih posjetitelja i njihova poticanja na dolazak u Istru i Dalmaciju, objavljavani su različiti prilozi o turističkoj ponudi, ali i brojni oglasi. Godine 1906. u Opatiji su se počele objavljivati novine na njemačkom jeziku *Kur-und Bade-Zeitung der österreichischen Riviera* (hrv. Lječilišne i kupališne novine avstrijske rivijere). Novine su izlazile tjedno do 1914. godine.

Boravci slavnih gostiju na Brijunima i njihove preporuke doprinosile su promociji otočja. Međutim, Paul Kuperwieser je spoznao važnost promocije za razvoj turizma na njegovom otočju te je s ciljem što bolje promocije Brijuna kao turističke destinacije 1910. godine počeo izdavati ilustrirani tjednik na njemačkom jeziku *Brioni Insel Zeitung* (hrv. *Brijunske otočne novine*). Publikacija je izlazila do 1914. godine. Osim članaka posvećenih različitim temama, u tjedniku je opisivana i turistička ponuda, prikazivane su atraktivne fotografije i objavljivane liste gostiju.²⁰ Iako su *Brioni Insel Zeitung* bile otočne novine, neosporno je da su doprinosile publicitetu Brijuna i kreiranju imidža elitne destinacije. Zasluge za promociju turizma Austrijskog primorja pripadaju brojnim pojedincima, lječilištima, prometnim poduzećima, udrugama i društvima za poljepšanje mjesta. Također, važno je istaknuti i organizirani napor središnje vlasti u Beču da sustavno upravlja turizmom na Rivijeri. Tako je 1907. godine osnovana turistička organizacija *Landesverband zur Hebung des Fremdenverkehrs für das Österreichische Küstenland* (hrv. Zemaljski savez za unaprjeđenje turizma avstrijskog primorja). Savez je pokušao centralizirati promociju, organizirao je izlete u Opatiju, uveo autobusnu liniju Opatija - Trst, brinuo za izravnu željezničku vezu na relaciji München - Opatija te je sudjelovao na izložbama u Berlinu, Dresdenu, Edinbourghu, Kopru, Petrogradu, Varšavi i na Jadranskoj izložbi u Beču 1913. godine.²¹

Posebni pomen v promociji turističnega proizvoda so imeli plakati. Čeprav so se plakati v Evropi pojavili že v 16. stoletju, so bili do leta 1880 pretežno besedilni, izdelani pa so bili v črno-beli tehniki. Plakati v barvah se pojavijo šele okoli leta 1880, ko so pri tiskanju plakatov začeli uporabljati litografijo.²² V Evropi se je intenzivno razvijala oglaševalska industrija, Dunaj pa pri tem nikakor ni zaostajal. Po ocenah je bilo okoli leta 1913 na Dunaju približno 3.000 oglasnih površin za plakate.²³ Potreba po oglaševanju je vplivala na razmah grafične industrije. Na Dunaju so na prehodu stoletja delovale številne tiskarne, slikarji in grafiki pa so se usmerili v izdelovanje plakatov, med katerimi so bili tudi turistični. Opatija je bila verjetno eden najpogostejših motivov za turistične plakate v obdobju Avstro-Ogrske. Prvi plakat iz časa pred letom 1898 z motivom Opatije je izdala Družba Južnih železnic, ki je promovirala železniško progo Dunaj–Trst.²⁴ Večina umetnikov, ki so izdelovali plakate, je delovala na Dunaju. Velike zasluge pri promociji Opatije na turističnih plakatih pa je imela ženska – akademska slikarka Stefanie Glax, ena redkih slikark plakatov, ki je delovala v tem času (okoli leta 1900). Oblikovala je več plakatov z motivi Opatije, pri čemer je v likovnem ustvarjanju uporabljala načela secesije. Med najbolj znanimi so tisti iz leta 1911, na katerih se oglašuje Opatija kot zimsko zdravilišče in kopališče ter »Športni teden« v Opatiji leta 1912.

S povečanjem števila namestitvenih objektov se je pojavila potreba po oglaševanju te ponudbe za potencialne goste. Z namenom promocije so začeli izdajati številne oglase in letake. V turističnih vodnikih so bili objavljeni sezname hotelov in vil, ki so gostom nudili namestitev. Gostinski objekti so objavljali tudi lastne oglase, uporabljali pa so tako letake v črno-beli tehniki, kot tudi v barvah (Slika 4). V njih so poudarjali prednosti namestitve, kot je bližina obale, idilična lega s pogledom na morje, topla in hladna tekoča voda, udobje ipd.

Številne študije so potrdile pomembnost ustnega pripočila za promocijo turistične destinacije. Posebno obliko promocije, ki vsebuje osebno sporočilo in temelji na komunikaciji med prijatelji in sorodniki, predstavljajo tudi

Poseban značaj za promociju turističnog proizvoda imali su plakati. Iako su se plakati u Evropi pojavili još u 16. stoljeću, do 1880. godine na njima je dominirao tekst, a izrađivani su u crno-bijeloj tehnici. Plakati u boji postali su poznati nakon 1880. godine, kada se počela primjenjivati tehnika litografije za tisak plakata.²² Industrija oglašavanja se intenzivno razvijala u Evropi, a Beč u tome nije zaostajao. Procjenjuje se da je oko 1913. godine u Beču bilo oko 3.000 oglasnih površina za plakate.²³ Potreba za oglašavanjem pozitivno je djelovala i na grafičku industriju pa su u Beču na prijelazu stoljeća djelovale brojne tiskare, a slikari i grafičari posvetili su se izradi plakata, među ostalim, i turističkih. Smatra se da je Opatija bila jedan od najčešćih motiva turističkih plakata iz doba Austro-Ugarske. Prvi plakat iz razdoblja prije 1898. godine s motivom Opatije izdalo je Društvo južnih željeznica koje je promoviralo željezničku prugu Beč – Trst.²⁴ Većina umjetnika koji su se bavili izradom plakata djelovala je u Beču. Međutim, velike zasluge za promociju Opatije posredstvom turističkog plakata imala je jedna žena - akademska slikarica Stefanie Glax. Glaxova je bila jedna od rijetkih slikarica plakata koja je djelovala oko 1900. godine. Kreirala je više plakata s motivima Opatije, pri čemu je primijenila načela secesije u likovnoj umjetnosti, a među najpoznatijima su oni iz 1911. godine kojima se promovira Opatija kao zimsko lječilište i kupalište i „Sportski tjedan“ u Opatiji 1912. godine.

S obzirom na to da su se smještajni kapaciteti povećavali, bilo je potrebno oglašavati ponudu potencijalnim gostima. U svrhu promocije objavljivali su se brojni oglasi i letci. U turističkim vodičima objavljivani su popisi hotela i vila koje su gostima pružale usluge smještaja. Ugostiteljski objekti objavljivali su i vlastite oglase, a koristili su se i letci tiskani u crno-bijeloj tehnici, ali i u boji (Slika 4). U njima su se isticale prednosti smještaja u oglašavanim objektima, kao što su blizina obale, idilični položaj s pogledom na more, topla i hladna tekuća voda, komfor i sl.

Mnoga istraživanja potvrdila su važnost usmene preporuke za promociju turističke destinacije. Kao poseban oblik promocije koji u osnovi ima osobnu poruku te se temelji na komunikaciji među prijateljima i rodbinom mogu se

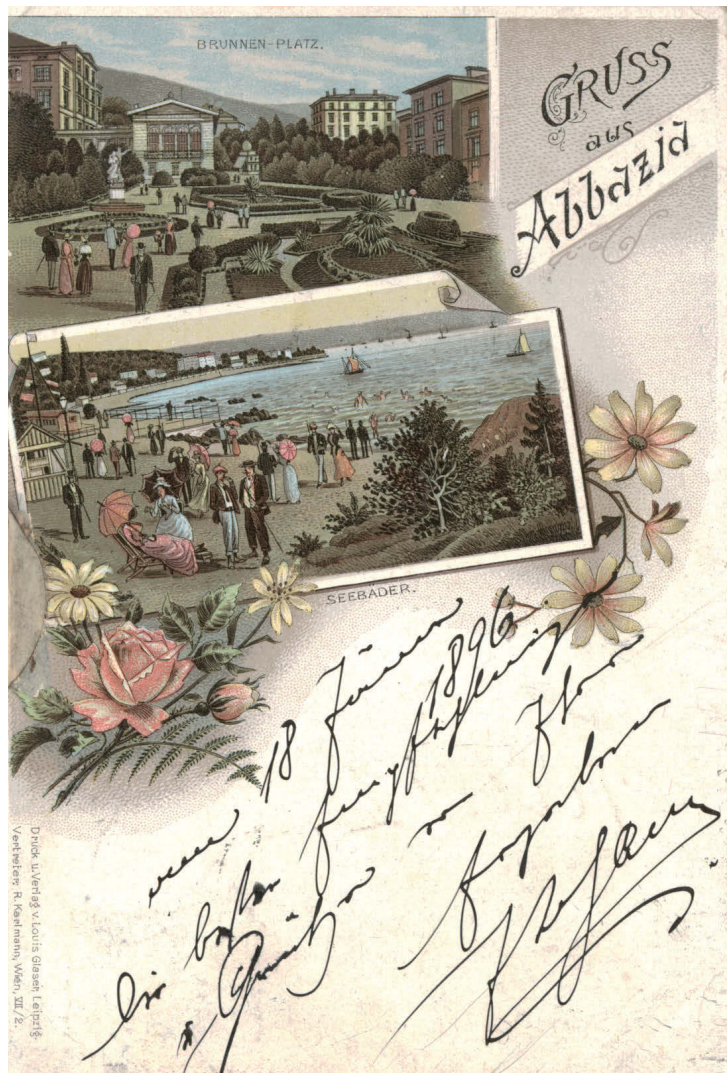
Slika 4: Letak Abbazia. Hotelpension – Wienerheim – Hotel International, konec 19.– začetek 20. stoletja²⁵

Slika 4: Letak Abbazia. Hotelpension - Wienerheim - Hotel International, kraj 19. st. - početak 20.²⁵

razglednice. Prve razglednice so se v Avstro-Ogrski pojavile v drugi polovici 19. stoletja. Bile so zelo priljubljene in istrska mesta niso prav nič zaostajala za velikimi mesti monarhije. Prva razglednica Pulja naj bi bila natisnjena leta 1890,²⁶ medtem ko drugi viri trdijo, da je bila ena prvih razglednic na tem delu Hrvaške natisnjena v Medulinu leta 1909 na pobudo Olepševalnega društva.²⁷ Na razglednicah so bile prikazane vedute mest, pristanišča, sprehajališča, hoteli, pogosto pa so bile okrašene s cvetnimi motivi. Za njih je bil značilen visokokakovostni tisk. Ker razglednic ni bilo možno kopirati, so se izdelovale risbe, po katerih so se nato s pomočjo litografije tiskale razglednice. Zanimivo je bilo to, da so na začetku naslov prejemnika pisali na zadnji strani, sporočilo pa na prednji strani razglednice (Slika 5).

smatrati i razglednice. Prve razglednice pojavile su se u Austro-Ugarskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. Bile su vrlo popularne, a istarski gradovi nisu nimalo zaostajali za većim gradovima Monarhije. Smatra se da je prva razglednica Pule tiskana 1890. godine²⁶, dok neki izvori spominju da je jedna od prvih razglednica tog dijela Hrvatske tiskana u Medulinu 1909. godine na inicijativu Društva za poljepšavanje mjesta.²⁷ Na razglednicama su prikazivane vedute gradova, luke, šetnice i hoteli, a često su bile ukrašene i cvjetnim motivima. Karakterizirala ih je visoka kvaliteta tiska. Budući da nije postojala mogućnost umnažanja fotografija, izrađivani su crteži prema kojima su se potom tehnikom litografije tiskale razglednice. Zanimljivo je da je u početku adresa primatelja pisana na poleđini, a poruka na prednjoj strani razglednice (Slika 5).

Slika 5: Razglednica²⁸

Slika 5: Razglednica²⁸

Glede na zapisano lahko zaključimo, da se je v obdobju druge polovice 19. stoletja in na začetku 20. stoletja turizem na Opatijski rivieri intenzivno razvijal, temeljil pa je na zdravstvenem turizmu. Opatija je bila središče mondene avstrijske riviere, zato so si promotorji prizadevali sem privabiti družbeno elito. Zdravstveni pa tudi kopališki turizem sta se seveda razvijala tudi v drugih krajih in mestih istrskega priobalnega dela, zahvaljujoč vizionarstvu posameznikov in podjetniškemu pogumu. V tem času je bil torej razvoj turizma odlično organiziran in prizadevanja za promocijo novih turističnih destinacij so pripomogla k podobi elitnih letovišč in zdravilišč.

Slijedom navedenoga može se zaključiti da je razdoblje druge polovice 19. i početka 20. stoljeća karakteristično po intenzivnom razvoju turizma na Opatijskoj rivijeri koji se bazirao na zdravstvenom turizmu. Opatija je bila središte mondene Austrijske rivijere te su napori promotora bili usmjereni na privlačenje društvene elite. Zdravstveni, ali i kupališni turizam, razvijao se i u drugim gradovima i mjestima istarskog priobalja zahvaljujući vizionarstvu pojedinaca i poduzetničkoj hrabrosti. Opći je dojam da je turistički razvoj bio izvrsno organiziran, uključujući napore vezane uz promociju novih turističkih destinacija, čime je stvoren imidž elitnih ljetovališta i lječilišta.

3. Promocija turizma v Istri med obema vojnama

Konec prve svetovne vojne leta 1918 je hkrati pomenil tudi konec Avstro-Ogrske monarhije. V Istri je nastopilo novo obdobje, ko je z Rapalsko pogodbo leta 1920 prišla pod vladavino Italije. Zaradi izgube trga – mesta ob obali so namreč izgubila status avstrijske riviere – je nastala potreba po reorganiziranju trga. Obdobje med obema vojnama se na splošno smatra kot obdobje stagnacije v razvoju turizma na tem območju. K temu je pripomogla tudi svetovna gospodarska kriza med leti 1929 in 1933. Mondena zdravilišča postanejo destinacije »sonca in morja«. Poleg zdravstvenega se razvija tudi kopalniški turizem.²⁹ Gradijo se novi namestitveni objekti, manjši penzioni in vile za najem, vendar resnejših vlaganj v tem času ni. Pride do sprememb v strukturi namestitvenih objektov, kar je posledica spremenjenega turističnega povpraševanja. Začel se je razvoj bolj množične oblika turizma, za katero je bila značilna nižja kupna moč, kar je nerakovalo temu primerno cenejšo ponudbo.³⁰ Dobre prometne povezave so omogočale prihod enodnevnih izletnikov. Brioni po prvi svetovni vojni ostanejo v lasti Paulovega starejšega sina Karla, toda leta 1920 postanejo del Italije. »Kupelwieser odpira pisarno v Londonu in uvaja športe, kot so kriket, squash, tenis, backgammon, igrišče za golf, ustanovi pa tudi polo klub.«³¹ Profil gostov se je spremenil, zdaj Brioni postanejo destinacija, namenjena športu in zabavi.

V obdobju med obema vojnama se turistična središča še naprej promovirajo v turističnih vodnikih, na plakatih in v časopisih. V tretjem in četrtem desetletju 20. stoletja je izšla vrsta turističnih vodnikov, primarno v italijanskem, pa tudi v drugih jezikih. Tako leta 1924 Carlo Baxa izda vodnik *Abbazia stazione climatica e balneare di primissimo ordine riviera del Carnaro* (slv. Opatija, prvorazredno klimatsko zdravilišče Kvarnerske riviere). V njem opisuje samo destinacijo in podnebje, komunikacijske možnosti, navaja seznam hotelov, prenočišč in zdravilišč, predlaga možnost izletov ter objavlja različne oglase.³² Leta 1934 turistična agencija AVITA objavi vodnik v italijanskem in nemškem jeziku *Abbazia e la sua guida turistica* (slv. Opatija in njen turistični vodnik). Vodnik je tiskan na Re-

3. Promocija turizma u Istri između dva svjetska rata

Kraj Prvog svjetskog rata 1918. godine označio je ujedno i kraj Austro-Ugarske monarhije. Nastupilo je jedno novo doba u Istri, koja je Rapalskim ugovorom 1920. godine došla pod vladavinu Italije. Gubitak starih tržišta, budući da je priobalje izgubilo status Austrijske rivijere, nametnulo je potrebu za tržišnim reorganiziranjem. Razdoblje između dva svjetska rata općenito se smatra fazom stagnacije u razvoju turizma na promatranom području. Doprinijela je tome i svjetska ekonomska kriza od 1929. do 1933. godine. Mondena lječilišta postaju destinacije „sunca i mora“. Osim zdravstvenog, razvija se i kupališni turizam.²⁹ Grade se novi smještajni kapaciteti; manji pansioni i vile za iznajmljivanje, no, nije bilo ozbiljnijih investicija. Dolazi do promjene u strukturi smještajnih kapaciteta, što je uzrokovano promjenama turističke potražnje. Ona poprima masovniji oblik s nešto nižom kupovnom moći, što se normalno odrazilo i na stvaranje adekvatne i nešto jeftinije ponude.³⁰ Dobra prometna povezanost omogućuje dolazak jednodnevnih izletnika. Brijuni nakon Prvog svjetskog rata ostaju u vlasništvu Paulova starijeg sina Karla, ali 1920. godine dolaze pod talijansku vlast. „Kupelwieser otvara ured u Londonu i uvodi sportove kao što su kriket, squash, tenis, backgammon, igralište za golf te osniva polo klub“.³¹ Promijenio se profil gostiju te Brijuni postaju destinacija namijenjena sportu i zabavi.

U međuratnom razdoblju turistička se odredišta promoviraju i dalje posredstvom turističkih vodiča, plakata i časopisa. U trećem i četvrtom desetljeću 20. stoljeća objavljuje se niz turističkih vodiča, primarno na talijanskom, ali i na drugim jezicima. Tako, primjerice, 1924. godine Carlo Baxa izdaje vodič *Abbazia stazione climatica e balneare di primissimo ordine riviera del Carnaro* (hrv. Opatija prvorazredno klimatsko lječilište Kvarnerske rivijere). U njemu daje opis destinacije i klime, mogućnost komunikacije, navodi popis hotela, pansiona i lječilišta, mogućnost izleta te objavljuje različite oglase.³² Godine 1934. turistička agencija AVITA objavljuje vodič na talijanskom i njemačkom jeziku *Abbazia e la sua guida turistica* (hrv. Opatija i njezin turistički vodič). Vodič je tiskan u Rijeci,

ki, ponatis pa izide tri leta kasneje.³³ Opatija se oglašuje kot zdravilišče in tudi kot športni center. *Touring club Italiano* med leti 1933 in 1937 v Milanu izdaja vodnike *Guida pratica al luoghi di soggiorno e di cura di Italia* (slv. Praktični vodnik za letovišča in zdravilišča v Italiji). V vodniku iz leta 1933 so bil objavljeni zemljevidi z opisi namestitvenih objektov v Opatiji, Lovranu, na Brionih, v Pulju, Rovinju, Poreču, Novigradu, Portorožu in Umagu. V obdobju med obema vojnoma se kot promotor turizma pojavi tudi državna italijanska turistična organizacija *Ente Nazionale per le Industrie Turistiche* (ENIT), ki izdaja plakate, letake in brošure (Sliki 6 in 7). Tako je bil npr. leta 1937 natisnjen plakat, ki promovira Brione kot de-

a novo izdanje objavljeno je tri godine kasnije.³³ Opatija se promovira kao lječilište, ali i kao sportski centar. *Touring club Italiano* između 1933. i 1937. godine u Milanu izdaje vodiče *Guida pratica al luoghi di soggiorno e di cura di Italia* (hrv. Praktični vodič za odmarališta i lječilišta u Italiji). U vodiču iz 1933. godine objavljuju se geografske karte i opisuju smještajni kapaciteti u Opatiji, Lovranu, na Brijunima, u Puli, Rovinju, Poreču, Puli, Novigradu, Portorožu i Umagu. Kao promotor turizma u međuratnom razdoblju pojavljuje se i državna talijanska turistička organizacija *Ente Nazionale per le Industrie Turistiche* (ENIT) koja izdaje plakate, letke i brošure (Slike 6 i 7). Tako se, na primjer, 1937. godine tiska

Slika 6: Brioni leta 1938³⁴

Slika 6: Brioni, 1938.³⁴

Slika 7: Reklamna knjižica Abbazia³⁵

Slika 7: Reklamna knjižica Abbazia.³⁵

stinaciju športnega turizma, saj so bili na njem prikazani igralci golfa in pola. Leta 1938 v več jezikih izide brošura *Brioni* (Slika 6), v kateri se turistična ponudba promovira s sloganom »Brioni – otok za vsak šport«. Na številnih črno-belih fotografijah se oglašujejo golf, tenis, jahanje, kolesarjenje, lov in kopanje. Leta 1922 je začela v Reki izhajati razkošna turistična revija z naslovom *Abbazia e la riviera del Carnaro* (slv. Opatija in Kvarnerska riviera). Revija je izhajala enkrat na mesec do leta 1941 in je ponujala številne praktične informacije, kot je npr. seznam namestitvenih objektov in možnih izletov z namenom, da italijanskim obiskovalcem približa turistične zanimivosti (Kvarnerske) riviere.

Strnemo lahko, da je imelo tržno komuniciranje v obdobju med dvema svetovnjima vojnama pomembno vlogo v repozicioniranju turističnih destinacij v Istri, ki se niso več oglaševale kot elitne destinacije, namenjene ozkemu krogu obiskovalcev. Promocija je bila namenjena široki javnosti, ki je v Istri lahko uživala v ugodni klimi, naravnih lepotah, pa tudi v kakovostni športni, kulturni in drugi turistični ponudbi.

4. Promocija istrskega turizma v socialistični Jugoslaviji

Po drugi svetovni vojni je Istra v skladu z mirovno pogodbo prišla pod socialistično Jugoslavijo in pričelo se je novo obdobje istrskega turizma. Takoj po koncu vojne je bil le-ta usmerjen na domače tržišče. Ljudska oblast je v želji, da bi ustvarili pogoje za okrevanje po končani vojni, začela spodbujati razvoj domačega turizma, zato so objekte organizirali kot delavska letovišča.³⁶ Neda Andrić razmere v turizmu Opatije po drugi svetovni vojni opisuje na naslednji način: »Po osvobodilni vojni leta 1945 je bilo v opatijskih hotelih ugodno okolje in kraj za zdravljenje in okrevanje borcev našega narodnoosvobodilnega boja.«³⁷ To je bil čas obnove in turizmu niso dajali velikega pomena.

plakat koji promovira Brijune kao destinaciju sportskog turizma, prikazujući igrače golfa i pola dok 1938. na više jezika izlazi brošura *Brioni* (Slika 6) u kojoj se promovira turistička ponuda pod sloganom „Brioni - otok za svaki sport“. Uz brojne crno-bijele fotografije propagira se golf, tenis, jahanje, vožnja bicikla, lov i kupanje. Godine 1922. u Rijeci je počeo izlaziti luksuzan turistički časopis pod nazivom *Abbazia e la riviera del Carnaro (Opatija i Kvarnerska rivijera)*. Časopis je izlazio mjesečno do 1941. godine i pružao je niz praktičnih informacija, kao što su popisi smještajnih objekta ili mogućih izleta s ciljem da talijanskim posjetiteljima predoči turističke atraktivnosti (Kvarnerske) rivijere.

Zaključno se može reći da je u razdoblju između dva svjetska rata marketinška komunikacija imala važnu ulogu u repozicioniranju turističkih destinacija u Istri koje više nisu promovirane isključivo kao elitne destinacije namijenjene uskom krugu posjetitelja. Promocija je bila usmjerena na širu publiku koja je u Istri mogla uživati u blagodatima povoljne klime, prirodnih ljepota, ali i kvalitetnim sportskim, kulturnim i drugim turističkim sadržajima.

4. Promocija istarskog turizma u socijalističkoj Jugoslaviji

Nakon Drugog svjetskog rata, na temelju Mirovnog ugovora Istra ulazi u sastav socijalističke Jugoslavije te započinje nova era istarskog turizma. Neposredno po završetku rata, turizam je usmjeren na domaće tržište. Narodna vlast u želji da se stvore uvjeti za oporavak ratom izmučenog stanovništva potiče razvoj domaćeg turizma, a objekti se organiziraju kao radnička odmarališta.³⁶ Neda Andrić situaciju u turizmu Opatije nakon Drugog svjetskog rata ilustrira na sljedeći način: „U hotelima Opatije poslije oslobodilačkog rata 1945. našli su ugodan ambijent i mjesto za liječenje i oporavak borci naše narodnooslobodilačke borbe.«³⁷ Bilo je to vrijeme obnove i turizmu se nije davao veliki značaj.

Povojni turistični razvoj v Istri se začne okoli leta 1950, ko se začno ustanovljati gostinsko-turistična podjetja in gostinske zbornice, prebivalstvo pa ustanavlja turistična društva. Gradijo se novi namestitveni objekti, izboljšuje se komunalna infrastruktura, veliko pozornosti pa je namenjene izobraževanju zaposlenih v turizmu. Leta 1952 se je država odprla za tuje turistične trge. Istega leta je ustanovljena prva regijska turistična zveza z imenom Turistična zveza za Istro, Hrvaško primorje in Gorski kotar, ki leta 1953 postane soustanovitelj Turistične zveze Jugoslavije.³⁸ Obnavljajo se poškodovani hoteli, gradijo se novi, intenzivno pa se razvijajo kampi in zasebni namestitveni objekti. Istra se je usmerila v množični turizem, ki temelji na konceptu 3 S (ang. *sea-sun-sand*, tj. morje–sonce–pesek) z izjemo Brionov, ki po osvoboditvi postanejo rezidenca predsednika države Josipa Broza Tita. Z odločbo hrvaškega sabora so bili Brioni leta 1983 proglašeni za narodni park, leto kasneje pa so se odprli za množični turizem.³⁹

Promocijo turizma v obdobju socializma so opravljale turistične zveze in turistična društva, gospodarske organizacije (gostinska in prometna podjetja, turistične agencije idr.) ter specializirane organizacije, kot so počitniška zveza, sindikati in druga združenja. Oglaševalske kampanje so bile na začetku namenjene domačemu trgu. Tako je na primer *Privredni vjesnik* v sodelovanju z Republiškim svetom sindikatov Hrvaške, Turistično zvezo Hrvaške in Turistično zvezo Jugoslavije leta 1957 izdal *Turistični priročnik: seznam turističnih krajev in letovišč Jugoslavije: pregled kopališč in zdravilišč, letovišč ferialne zveze, planinskih domov, otroških in delavskih počitniških domov in kampov* z namenom, »da naše prebivalce obvestimo o možnostih ugodnega bivanja na morju, v glavnem v manjših turističnih krajih, a po ugodnih cenah«. ⁴⁰ Po odprtju trga za tujino so oglaševalske kampanje ciljale predvsem na turistično javnost v tujini. Hrvaška se je v okviru Jugoslavije pozicionirala kot cenovno ugodna destinacija za prijetno dopustovanje, k čemur je pripomogel tudi tuji tisk. Leta 1957 so npr. s sloganom »Jugoslavija, najcenejša turistična država Evrope« oglaševali začetek turistične sezone 1957 v francoskem tisku. ⁴¹ Tudi v drugih

Poslijeratni turistički razvoj u Istri započinje nakon 1950. godine, kada se osnivaju ugostiteljsko-turistička poduzeća i ugostiteljske komore, a stanovništvo se okuplja u turistička društva. Grade se novi smještajni kapaciteti, unaprjeđuje se komunalna infrastruktura i poklanja se pažnja obrazovanju zaposlenih u turizmu. Godine 1952. zemlja se otvara inozemnom turističkom tržištu. Iste godine osnovan je prvi regionalni turistički savez pod nazivom Turistički savez za Istru, Hrvatsko primorje i Gorski kotar, koji 1953. godine postaje suosnivač Turističkog saveza Hrvatske i Turističkog saveza Jugoslavije.³⁸ Obnavljaju se oštećeni hoteli i grade novi te se intenzivno razvijaju kampovi i privatni smještaj. Istra se orijentira na masovni turizam temeljen na konceptu 3 S (eng. *sea-sun-sand*, tj. more-sunce-pijesak) s iznimkom Brijuna koji nakon oslobođenja postaju rezidencija predsjednika države Josipa Broza Tita. Odlukom Hrvatskog sabora 1983. godine Brijuni se proglašavaju nacionalnim parkom te se godinu dana kasnije otvaraju za masovni turizam.³⁹

Promociju turizma u doba socijalizma vršili su turistički savezi i turistička društva, gospodarske organizacije (ugostiteljska i prometna poduzeća, turističke agencije i dr.) te specijalizirane organizacije kao što su Ferijalni savez, sindikati i druga udruženja. Promotivne kampanje bile su u početku usmjerene na domaće tržište. Tako na primjer, *Privredni vjesnik* u suradnji s Republičkim vijećem sindikata Hrvatske, Turističkim savezom Hrvatske i Turističkim savezom Jugoslavije 1957. godine izdaje *Turistički priručnik: popis turističkih mjesta i ljetovališta Jugoslavije: pregled kupališta i lječilišta, ljetovališta, ferijalnog saveza, planinarskih domova, dječjih i radničkih odmarališta i kampova* sa svrhom „da se naši ljudi obavijeste o mogućnostima ugodnog boravka na moru, uglavnom u manjim turističkim mjestima, a po umjerenim cijenama“. ⁴⁰ Nakon otvaranja tržišta prema inozemstvu, promotivne kampanje ciljale su na publiku na inozemnom tržištu. Hrvatska se u okviru Jugoslavije pozicionirala kao cjenovno povoljna destinacija za ugodan odmor, čemu je pridonio i strani tisak. Primjerice, 1957. godine, sloganom *Jugoslavija najjeftinija turistička zemlja Evrope*, oglašen je početak turističke sezone 1957. godine

Slika 8: Brošura, ki jo je leta 1967 izdala Turistična zveza Hrvaške⁴²
Slika 8: Brošura izdana 1967. godine od Turističkog saveza Hrvatske⁴²

državah so izstopale konkurenčne prednosti hrvaškega turizma. »Oglaševalske kampanje so v ospredje postavile sonce, morje, mladost, sodobnost in dobro zabavo«,⁴³ lepoto pokrajine, zgodovino in druge značilnosti (Slika 8). Za razliko od večine primorskih krajev so se nekatera mesta želela pozicionirati kot prestižna letovišča in so se primerjala z drugimi mondenimi destinacijami. Na primer Rovinj so primerjali s Saint Tropezom, Opatijo pa z Nico in Monte Carlom. Opatija je status elitne destinacije poskušala obdržati z obogatitvijo turistične ponudbe, leta 1963 so odprli Casino Rosalia,⁴⁴ prvo igralnico v Jugoslaviji in v vzhodni Evropi nasploh.

Z namenom promocije in razvoja turizma so tiskali prospekte in letake, izdajali so brošure in turistične vodiče, snemali so promocijske filme, prirejali so sejme in podobno. Prva pomembnejša predstavitev hrvaškega turizma je bila organizirana leta 1960 na Zagrebškem velesajmu, ko so hrvaško turistično ponudbo na izviren način predstavili na plakatih prek karikatur znanega umetnika Ota Reisingerja.⁴⁵ Besedila na letakih in v prospektih so bila opremljena z risbami (Slika 9) – najprej črno-belimi, nato pa z barvnimi fotografijami (Slika 10). Natisnili so veliko število razglednic. Razglednice iz tega obdobja se zelo razlikujejo od tistih s konca 19. in začetka 20. stoletja. Za izdelavo so uporabili fotografije turističnih krajev in pokrajin. Tiskane so v barvah, vendar njihova kakovost ni bila na takšni ravni kot tistih iz zlate dobe razglednic z začetka stoletja.

Raziskava turistične potrošnje na področju Istre in Kvarnerja iz leta 1966 je turističnim delavcem omogočila vrsto zanimivih informacij; med drugim so bili raziskani viri informacij, na podlagi katerih so se tuji gostje odločili za prihod v Jugoslavijo, natančneje v Istro in Kvarner. Največ turistov je že prej bivalo na določeni destinaciji, na drugem mestu pa so bili tisti, ki so prišli po priporočilu sorodnikov in prijateljev. Šele na tretjem mestu so bili turisti, ki so kraj za dopustovanje izbrali na podlagi priporočila turistične agencije, časopisnih člankov ali oglaševanja na radiu in televiziji.⁴⁶ Vse navedeno je bilo posledica neustrezne promocije za privabljanje tujih

u francuskom tisku.⁴¹ I u drugim zemljama isticale su se komparativne prednosti hrvatskog turizma. „Reklamne su kampanje isticale sunce, more, mladost, modernost i dobar provod“⁴³, ljepotu zemlje, povijest i druge attribute (Slika 8). Za razliku od većine primorskih mjesta, neka su se željela pozicionirati kao prestižna ljetovališta, pa su uspoređivana s drugim mondenim destinacijama. Na primjer, Rovinj se uspoređivao sa Saint Tropezom, a Opatija s Nicom i Monte Carlom. Status elitne destinacije Opatija je nastojala održati obogaćivanjem turističke ponude, pa je tako 1963. godine otvoren Casino Rosalia⁴⁴, prva kockarnica u Jugoslaviji i općenito u Istočnoj Europi.

S ciljem promocije i razvoja turizma izdavani su prospekti i letci, objavljivane su brošure i turistički vodiči, snimani su promotivni filmovi, održavani sajmovi i slično. Prva značajnija prezentacija hrvatskog turizma organizirana je 1960. godine na Zagrebačkom velesajmu, kada je hrvatska turistička ponuda originalno predstavljena plakatima-karikaturama poznatog umjetnika Ota Reisingera.⁴⁵ Tekstovi letaka i prospekata obogaćivani su crtežima (Slika 9) i najprije crno-bijelim, a potom i fotografijama u boji (Slika 10). Tiskan je i veliki broj razglednica. Razglednice iz ovog razdoblja značajno se razlikuju od razglednica s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Za njihovu izradu koristile su se fotografije turističkih mjesta i pejzaža. Tiskane su u boji, no teško se oteti dojamu da njihova kvaliteta nije bila na razini one iz zlatnog doba razglednica s početka stoljeća.

Istraživanje turističke potrošnje na području Istre i Kvarnera provedeno 1966. godine pružilo je niz zanimljivih informacija turističkim djelatnicima, a između ostalog, istraženi su izvori informacija na temelju kojih su strani turisti donijeli odluku o dolasku u Jugoslaviju, točnije u Istru i na Kvarner. Najviše je turista već ranije boravilo u destinaciji, a na drugom su mjestu bili oni koji su doputovali na preporuku rodbine i prijatelja. Tek su na trećem mjestu bili turisti koji su destinaciju za odmor odabrali na temelju preporuke turističke agencije, novinskih članaka, radija ili televizije.⁴⁶ Navedeno je upućivalo na nedostatan utjecaj promocije na privlačenje stranih turista. Osobno iskustvo i preporuka rodbine i prijatelja bili su dominan-

Slika 9: Prospekt Hotel Park, Lovran⁴⁷

Slika 9: Prospekt Hotel Park, Lovran⁴⁷

Slika 10: Prospekt Hotel Turist, Plava laguna, Poreč⁴⁸

Slika 10: Prospekt Hotel Turist, Plava laguna, Poreč⁴⁸

turistov. Osebna izkušnja ter priporočila sorodnikov in prijateljev so predstavljali prevladujoč vir informacij tujih turistov in spodbudo za prihod v Istro. Čeprav je promocija nedvomno odigrala pomembno vlogo v izboljšanju turističnega prometa, je bilo veliko pomanjkljivosti, ki so posledica premajhnega števila razpoložljivih sredstev in neustrezne politike organiziranega in koordiniranega celotnega promoviranja turizma.⁴⁹ Danes bi rekli, da ni bilo koordinacije in integriranega tržnega komuniciranja.

5. Promocija turizma v Istri po letu 1991

Po razpadu Jugoslavije leta 1991 ter z osamosvojitvijo Hrvaške in Slovenije so meje nekdanjih republik postale državne meje. Čas Domovinske vojne, ki je trajala od leta 1991 do 1995 ni bil naklonjen razvoju turizma in vlaganjem. Na Hrvaškem je vzporedno potekal tudi proces tranzicije, v sklopu katerega je bilo potrebno opraviti tudi privatizacijo podjetij – nosilcev turistične ponudbe v Istri. Pomembna vloga v promociji in razvoju turizma na Hrvaškem je bila dodeljena Ministrstvu za turizem in turističnim skupnostim. Turistična skupnost Istrske županije je bila ustanovljena leta 1994 z namenom promocije in izboljšanja turizma ter gospodarskega interesa pravnih in fizičnih oseb, ki nudijo gostinske in druge turistične storitve ali pa opravljajo drugo dejavnost, ki je neposredno povezana s turizmom na ravni županije.⁵⁰ Turistična skupnost ima številne naloge, ki so pomembne za razvoj turistične destinacije, med katerimi so: (1) promoviranje turistične destinacije na ravni Istrske županije, tako samostojno kot tudi preko skupnega oglaševanja, (2) organiziranje promocijskih aktivnosti samostojno ali v sodelovanju s turističnimi skupnostmi, organizacija nastopov na turističnih sejmih doma in v tujini, organizacija sprejema študijskih skupin, novinarjev in drugih delavcev s področja turizma doma in iz tujine, organizacija PR aktivnosti v domačih in tujih medijih, promocija turistične podobe županije v elektronskih in tiskanih medijih, (3) promocija turistične ponudbe županije doma in v tujini v sodelovanju s Hrvaško turistično skupnostjo in (4) informiranje o turistični ponudbi ter priprava strokovnih publikacij in drugega informativnega materiala ter objavljanje

tan izvor informacija stranih turista i poticaj za dolazak u Istru. Iako je promocija nesumnjivo odigrala značajnu ulogu u unaprjeđenju turističkog prometa, bilo je i nedostataka uzrokovanih nedovoljnom količinom raspoloživih resursa i nedostatkom ustaljene politike usmjerene na organizirano i koordinirano provođenje cjelokupne propagande turizma.⁴⁹ Danas bismo rekli da je nedostajala koordinacija i integrirana marketinška komunikacija.

5. Promocija turizma u Istri nakon 1991. godine

Nakon raspada Jugoslavije 1991. godine i osamostaljenjem Hrvatske i Slovenije, granice bivših republika postale su državne granice. Vrijeme Domovinskog rata koji je trajao od 1991. do 1995. godine nije bilo pogodno za razvoj turizma i investicije. U Hrvatskoj se paralelno odvijao i proces tranzicije u kojemu je trebalo provesti i proces privatizacije poduzeća - nositelja turističke ponude u Istri. Važnu ulogu u promociji i razvoju turizma u Hrvatskoj dodijeljene su Ministarstvu turizma i turističkim zajednicama. Turistička zajednica Istarske županije osnovana je 1994. godine s ciljem promicanja i unaprjeđenja turizma i gospodarskih interesa pravnih i fizičkih osoba koje pružaju ugostiteljske i druge turističke usluge ili obavljaju drugu djelatnost neposredno povezanu s turizmom na način da upravlja destinacijom na razini županije.⁵⁰ Turistička zajednica ima brojne zadaće važne za razvoj turizma destinacije, među kojima se ističu: (1) promoviranje turističke destinacije na razini Istarske županije samostalno i putem udruženog oglašavanja, (2) organiziranje promotivnih aktivnosti samostalno ili u suradnji sa sustavom turističkih zajednica, organiziranje nastupa na turističkim sajmovima u zemlji i inozemstvu, organiziranje prijema studijskih grupa, novinara i ostalih djelatnika iz područja turizma iz zemlje i inozemstva, organiziranje PR aktivnosti u domaćim i stranim medijima, promicanje turističkog imidža županije putem elektroničkih i tiskanih medija, (3) promocija turističke ponude županije u zemlji i inozemstvu u koordinaciji s Hrvatskom turističkom zajednicom i (4) obavljanje informativnih poslova u vezi s turističkom ponudom te izrada stručnih publikacija i drugih informativnog materijala te objava komercijalnih oglasa na

komercijalnih oglasov v njih.⁵¹ Promocija istrske turistične ponudbe je prav tako v domeni aktivnosti turističnih skupnosti mest in krajev, opravlja pa se na ravni posameznih nosilcev turistične ponudbe.

Najpomembnejša naloga nosilcev aktivnosti v turizmu, na čelu s turističnimi skupnostmi županij in krajev, po osamosvojitvi predstavlja (re)pozicioniranje na turističnem trgu. Pri tem ima ključno vlogo tržno komuniciranje. Temeljni dokument, na podlagi katerega se je začel proces repozicioniranja Istre na turističnem trgu, je bil *Master plan razvoja turizma Istre za period od 2004.–2012. godine*. Namesto destinacije morja in sonca se je Istra odločila za razpršitev turistične ponudbe skladno z naravnimi danostmi in drugimi pridobljenimi prednostmi. Na osnovi razvojne strategije županije in master plana je bila Istra razdeljena na šest obalnih klastrov in enega v notranjosti Istre. Tako se klaster Umag/Novigrad pozicionira kot destinacija za aktivno preživljanje dopusta in kot destinacija športa (Umag), oziroma kot ribiško naselje (Novigrad), Poreč kot mesto z bogato kulturno dediščino in skupkom aktivnih dogajanj, klaster Vrsar/Funtana kot ribiško mestece za ljubitelje narave in umetnosti, Rovinj kot romantično mesto v spečem sredozemskem okolju, klaster Pulj/Medulin je značilen po svoji kulturi, zgodovini ter je namenjen družinskemu dopustu, ki je zasnovan na naravnih vrednotah, klaster Labin/Rabac označuje edinstvena narava in bogata kulturna dediščina, zato je raj za umetnike, medtem ko je notranjost Istre znana po gastronomiji in ohranjenem tradicionalnem načinu življenja.⁵² Brioni, ki imajo dolgo tradicijo v turizmu in so proglašeni za narodni park, pripadajo klastru Pulj/Medulin in se oglašujejo kot »Otočje deviške lepote«⁵³ in imajo potencial za razvoj elitnega turizma. Za vsak klaster so bili razviti turistični proizvodi v skladu s strategijo pozicioniranja, na ravni Istre kot turistične destinacije pa so bili implementirani različni projekti, kot je npr. projekt izboljšanja gastronomske ponudbe »Istra Gourmet«,⁵⁴ projekt označevanja kakovosti zasebne namestitve »Domus bonus«, projekt »Istra Bike«⁵⁵ in drugi.

istima.⁵¹ Promocija istarske turističke ponude također je u domeni aktivnosti turističkih zajednica gradova i mjesta, a provodi se i na razini pojedinačnih nositelja turističke ponude.

Jedna od najvažnijih zadaća nositelja aktivnosti u turizmu na čelu s turističkim zajednicama županija i mjesta nakon osamostaljivanja je (re)pozicioniranje na turističkom tržištu. U ostvarenju te zadaće komunikacija s tržištem ima ključnu ulogu. Ključni dokument na temelju kojeg je započeo proces repozicioniranja Istre na turističkom tržištu bio je *Master plan razvoja turizma Istre za razdoblje od 2004. do 2012. godine*. Umjesto destinacije sunca i mora Istra se opredijelila za diversifikaciju turističke ponude sukladno prirodnim i stečenim komparativnim prednostima. Temeljem županijske razvojne strategije i master plana Istra je podijeljena na šest obalnih klastera i jedan klaster u unutrašnjosti Istre. Tako se klaster Umag/Novigrad pozicionira kao destinacija aktivnog odmora i sporta (Umag), odnosno ribarsko naselje (Novigrad), Poreč kao grad s bogatim kulturnim nasljedom i koncentracijom aktivnih doživljaja, klaster Vrsar/Funtana kao ribarski gradić namijenjen ljubiteljima prirode i umjetnosti, Rovinj kao romantični grad u usnulom mediteranskom okruženju, klaster Pula/Medulin karakterističan je po kulturi, povijesti te namijenjen obiteljskom odmoru zasnovanom na prirodnim vrijednostima, klaster Labin/Rabac obilježava jedinstvo prirode i nasljeđa i raj za umjetnike, dok je unutrašnjost Istre karakteristična po gastronomiji i očuvanom tradicionalnom načinu života.⁵² Brijuni s dugom tradicijom u turizmu koji su proglašeni nacionalnim parkom i geografski pripadaju klasteru Pula/Medulin promoviraju se kao »Otočje djevičanske ljepote«⁵³ i imaju potencijal za razvoj elitnog turizma. Za svaki klaster razvijeni su turistički proizvodi u skladu sa strategijom pozicioniranja, a na razini Istre kao turističke destinacije implementirani su različiti projekti, kao, na primjer, projekt unaprjeđenja gastronomske ponude »Istra gourmet«⁵⁴, projekt označavanja kvalitete privatnog smještaja »Domus bonus«, projekt »Istra Bike«⁵⁵ i drugi.

Opatija, za katero z razlogom lahko trdimo, da je kro- na hrvaškega turizma, se ne nahaja v Istrski, temveč v Primorsko-Goranski županiji, zato je njena promocija v domeni Turistične skupnosti Primorsko-Goranske žu- panije in turističnih skupnosti mest in krajev na rivieri, promovira pa se tudi na ravni nosilec turistične ponudbe. Po obdobju, ko je v turizmu prevladoval koncept »sonca in morja«, si je Opatijska riviera poskušala povrniti star sloves. Tako je Glavni načrt razvoja turizma Primorsko- -Goranske županije (hrv. *Glavni plan razvoja turizma Pri- morsko-goranske županije*) pozicioniral Opatijsko riviero kot »mondenu riviero na Mediteranu, ki svojo prihodnost gradi na edinstveni ponudbi naravnih danosti, tradicio- nálnih vrednotah, vrhunski ponudbi in na strokovnih ka- drih«. ⁵⁶ Strateški marketinški načrt Kvarnerja je predlagal ustvarjanje blagovne znamke Opatijske riviere, ki temelji na njeni edinstvenosti kot je najdaljša turistična tradicija na Kvarnerju, prvo klimatsko zdravišče na Jadranu, skupek wellness in thalasso ponudbe ter na dejstvu, da je to riviera »prefinjene« arhitekture in vsebin, zgrajena za uživanje na dopustu. »Blagovna znamka Opatijske riviere je obljuba za 'dobro življenje' v lepem in kultiviranem okolju. To je destinacija vrhunskega udobja, ki svoje goste razvaja s svojimi odličnimi hoteli, restavracijami, koncer- ti, parki. V Opatiji je 'življenje lepo'!«. ⁵⁷ Z namenom po- zicioniranja turistične ponudbe Opatijske riviere v zavesti turistov je bila oblikovana vrsta turističnih proizvodov, veliko naporov pa je bilo vloženi v tržno komuniciranje. Promocija turistične ponudbe je v zadnjih dveh desetletjih temeljila na uporabi starih, preizkušenih in preverjenih medijev, vendar ob upoštevanju najnovejših dosežkov tehnološkega razvoja. Paleta promocijskih sredstev je tako široka, da ni možno izpostaviti vseh primerov dobre prakse: brošure, vodiči, letaki, turistične karte in katalo- gi, razni oglasi, posneti so bili različni filmi, organizirani obiski novinarjev iz tujih držav. Turistične skupnosti so nastopale na sejmih in sodelovale v programih skupnega oglaševanja z gospodarskimi subjekti. Za zadnje desetle- tje dvajsetega stoletja je značilen hiter razvoj tehnologije, ki je omogočal uporabo informacijske in komunikacijske tehnologije v promociji turističnih destinacij. Pojav inter- neta predstavlja mejnik na številnih področjih življenja,

Opatija koju se s pravom može smatrati perjanicom hr- vatskog turizma ne nalazi se u Istarskoj već u Primorsko- goranskoj županiji pa je promocija Opatije i Opatijske rivijere u domeni Turističke zajednice Primorsko-goran- ske županije i turističkih zajednica gradova i mjesta na rivijeri, a provodi se također i na razini nositelja turističke ponude. Nakon razdoblja dominacije turizma temeljenog na konceptu „sunca i mora“ Opatijska rivijera nastojala je vratiti stari sjaj. Tako je Glavni plan razvoja turizma Pri- morsko-goranske županije pozicionirao Opatijsku rivijeru kao „mondenu rivijeru Mediterana koja svoju budućnost gradi na jedinstvu ponude prirodnih resursa, tradicijskih vrijednosti, vrhunskih sadržaja i profesionalnih kadro- va“⁵⁶. Polazeći od atributa jedinstvenosti Opatijske rivi- jere, kao što su najduža turistička tradicija na Kvarneru, originalno klimatsko lječilište na Jadranu, koncentracija wellness i thalasso ponude i rivijera 'profinjene' arhitek- ture i sadržaja građena za uživanje u odmoru, *Strateški marketinški plan Kvarnera* sugerirao je kreiranje brenda Opatijske rivijere. „Brend Opatijske rivijere obećanje je 'dobrog života' u finom i kultiviranom okruženju. Ovo je destinacija vrhunske ugone koja svoje goste 'pazi i mazi' finoćom svojih hotela, restorana, koncerata, parkova. U Opatiji 'život je lijep'!«⁵⁷ S ciljem pozicioniranja turističke ponude Opatijske rivijere u svijesti turista oblikovan je niz turističkih proizvoda i uloženi naponi u komunikaciju s tržištem. Promocija turističke ponude posljednja se dva desetljeća temeljila na primjeni starih, isprobanih i pro- vjerenih medija, ali i uz uvažavanje najnovijih dostignuća tehnološkog razvoja. Lepeza promotivnih sredstava toli- ko je široka da nije moguće istaknuti sve primjere dobre prakse. Korištene su brošure, vodiči, letci, turističke karte i katalozi, objavljeni su oglasi, snimani filmovi, organizirani posjeti novinara iz stranih zemalja. Turistič- ke zajednice nastupale su na sajmovima i sudjelovale u programima udruženog oglašavanja s gospodarskim su- bjektima. Međutim, posljednje desetljeće dvadesetog sto- ljeća karakteristično je po rapidnom razvoju tehnologije koji je omogućio primjenu informacijsko-komunikacijske tehnologije u promociji turističkih destinacija. Pojava Interneta predstavljala je prekretnicu u mnogim sferama života, pa tako i u komunikaciji s tržištem. Nakon pojave

tudi v tržišnem komuniciranju. Po nastopu interneta in elektronskega marketinga (*e-marketinga*) nič več ni bilo tako kot prej. Dokaz o spremembi trendov v informiranju turistov o turistični destinaciji so rezultati raziskave Inštituta za turizam, ki kažejo, da se je leta 2007 53 % turistov o Opatijskoj rivijeri informiralo preko brošur, plakato i oglasov, 42 % pa preko interneta.⁵⁸ Turisti so očitno sprejeli novo tehnologiju, ki jim omogućava hiter, poceni i časovno neomejen dostop do informacij.

Danes je internet ključno orodje za značenje (*brendiranje*) turistične destinacije. Promotorji su se prilagodili novim trendom i iskoristili internet kao medij za pozicioniranje i oblikovanje podobe turistične destinacije. Promocija je iz *offline* prešla na *online* poti komuniciranja. Spletni portali destinacij, kao su npr. www.istra.hr i www.kvarner.hr, s kombinacijom besedila, slikovnega materiala, zvoka, animacije i interaktivnih vsebina nudijo informacije obstojećim i potencijalnim obiskovalcem (glej Sliku 11). Na večjezičnih spletnih stranicama, ki predstavljaju osnovu e-komuniciranja, lahko obiskovalci načrtuju potovanje, opraviju *online* rezervaciju nameštiteve, prevzameju brošure, pregleduju koledar događaka, gledaju fotografije i filmove, poslušaju zvočne vsebine, preko elektronske pošte lahko neposredno komuniciraju s nosilci turističnih aktivnosti na određenoj destinaciji, pošljuju lahko e-razglednicu ter preko društvenoga omrežja s drugima deluju lastne izkušnje.

Nosilci turističnih aktivnosti na određenoj destinaciji imaju torej na volju številna sodobna orodja, ki omogućavaju komuniciranje s ciljnim tržištem tako pred samim prihodom na destinaciju kao i po povratku s potovanja. Čeprav je bil narejen pomemben napredak u uporabi komunikacijskih poti i tehnika glede na prethodna razdoblja i je prišlo do premaka iz *offline* proti *online* komunikaciji, su tradicionalne oblike promocijskih sredstava, kao su brošure, letaci, oglasi i časopisni članci u praksi još napred prisutni. Tu pa je seveda još najbolja komunikacija »od usta do usta«, s kojom se prenosi dobar glas o doživljaju na Opatijskoj i Istrskoj rivijeri ter s pomoćju kojom se privlače nove turiste.

Interneta i elektronskega marketinga (*e-marketinga*) ništa više nije kao prije. Dokaz promjene trendova u vezi s informiranjem turista o turističkoj destinaciji je istraživanje Instituta za turizam koji je utvrdio da se 2007. godine 53% turista o Opatijskoj rivijeri informiralo putem brošura, plakata i oglasa, a 42% putem Interneta.⁵⁸ Očito je da su turisti prihvatili novu tehnologiju koja im omogućuje brzi, jeftin i vremenski neograničen pristup informacijama.

Danas se Internet smatra ključnim alatom za brendiranje turističke destinacije. Nositelji promotivnih aktivnosti prilagodili su se novim trendovima te su iskoristili potencijal Interneta kao platforme za pozicioniranje i kreiranje imidža turističke destinacije. Promocija se s *offline* prebacila na *online* komunikacijske kanale. Izrađeni su destinacijski mrežni portali, na primjer, www.istra.hr i www.kvarner.hr, koji kombinacijom teksta, slika, zvuka, animacije i interaktivnog sadržaja pružaju pregršt informacija aktualnim i potencijalnim posjetiteljima (vidi sliku 11). Putem višejezičnih internetskih stranica, koje se smatraju temeljem e-marketinga, posjetitelji mogu planirati putovanje, izvršiti *online* rezervaciju smještaja, preuzeti brošure, pregledati kalendar događanja, pogledati fotografije i filmove, poslušati audio zapise, izravno komunicirati elektroničkom poštom s nositeljima turističkih aktivnosti u destinaciji, poslati e-razglednicu te putem društvenih mreža podijeliti vlastita iskustva s drugima.

Razvidno je da nositeljima turističke aktivnosti u destinaciji stoje na raspolaganju brojni suvremeni alati koji omogućavaju komunikaciju s ciljnim tržištem kako prije samoga odlaska u destinaciju tako i po povratku s putovanja. Iako je ostvaren značajan napredak u primjeni komunikacijskih kanala i tehnika u odnosu na prijašnja razdoblja te je utvrđen pomak od *offline* prema *online* komunikaciji, tradicionalni oblici promotivnih sredstava, kao što su brošure, letci, oglasi i novinski članci i dalje su prisutni u praksi. I naravno, tu je najvjerodostojnija komunikacija „od usta do usta“, kojom se prenosi dobar glas o doživljajima na Opatijskoj i Istrskoj rivijeri i privlače neki novi turisti.

Slika 11: Portal Turistične skupnosti Opatija⁵⁹
 Slika 11: Internetska stranica Turističke zajednice Opatija⁵⁹

Zaključek

V preteklih sto sedemdesetih letih so istrska primorska mesta in kraji postali priznane turistične destinacije. Začetki organiziranega razvoja turizma so v glavnem povezani z razvojem zdravstvenega turizma, zahvaljujoč vizionarstvu posameznikov, ki so prepoznali konkurenčne prednosti istrskih priobalnih krajev. V kontekstu splošnega družbenega dogajanja so si nosilci turističnih aktivnosti prizadevali za promocijo turistične destinacije na ciljnem trgu, ob uporabi dosežkov tehnološkega razvoja, značilnih za posamezna obdobja turistične dejavnosti. Podobe destinacij so se tekom časa spreminjale kot tudi turisti, ki so obiskovali istrska mesta.

Za čas Avstro-Ogrske je značilno organizirano prizadevanje za začetek razvoja turizma v Istri. Dobre prometne

Zaključek

Tijekom proteklih 170 godina primorski gradovi i mjesta u Istri postali su afirmirane turističke destinacije. Počeci organiziranog razvoja turizma vezuju se uglavnom uz razvoj zdravstvenog turizma zahvaljujući vizionarstvu pojedinaca koji su prepoznali komparativne prednosti istarskih priobalnih mjesta. U kontekstu općih društvenih zbivanja nositelji turističkih aktivnosti ulagali su napore da promoviraju turističke destinacije ciljnoj publici, primjenjujući dostignuća tehnološkog razvoja karakteristična za razdoblja u kojima se turistička djelatnost odvijala. Imidž destinacija tijekom vremena se mijenjao, kao i publika koja je posjećivala istarske gradove.

Vrijeme Austro-Ugarske karakteriziraju organizirani napori zahvaljujući kojima je započeo suvremeni razvoj

povezave Reke in Pulja z glavnim mestom monarhije so pripomogle k razvoju turizma v Opatiji, Lovranu, Pulju, Portorožu, na Brionih in v drugih krajih. Primorski del Istre se je promoviral kot »Avstrijska riviera«, pri tem pa so za promocijo uporabljali različne medije. V turističnih vodičih in brošurah so bile opisane naravne lepote, namestitvene zmogljivosti in uporabne informacije za turiste. Že zelo zgodaj so bili v uporabi tudi plakati ter oglasi v časopisih in revijah. Obogateni so bili z ilustracijami, najprej s črno-belimi, kasneje pa z barvnimi. Pomembnost promocije so prepoznali tudi majhni podjetniki, ki so svoje namestitvene objekte oglaševali v publikacijah in pri tem izpostavili posebnosti in konkurenčne prednosti svojih objektov.

Obdobje med obema svetovnjima vojnama je zaznamovala vladavina Italije. To je obdobje stagnacije v razvoju turizma. Na turističnem trgu je prišlo do repozicioniranja. Naziv avstrijske riviere in podoba mondenih turističnih krajev sta bila izgubljena, istrske destinacije postanejo destinacije morja in sonca. Razvijata se kopališki in športni turizem. Pri promociji se še naprej uporabljajo preverjeni mediji, kot so turistični vodiči, časopisi, revije, plakati in letaki.

Po koncu Druge svetovne vojne je šel razvoj turizma v povsem drugo smer. To je bil čas obnove in turizmu niso dajali velikega pomena. Intenzivnejši razvoj turizma se je začel po letu 1950, ko se je Jugoslavija, katere del je bila tudi Istra, odprla za tuje trge. Turizem je temeljil na konceptu sonca in morja, turistične destinacije pa so se, z redkimi izjemami, pozicionirale kot cenovno ugodne glede na tujo konkurenco. Začela se je organizirana promocija turistične ponudbe v okviru turističnih zvez in turističnih društev ter gospodarskih subjektov, bilo pa je tudi veliko kritik na račun premajhnih vlaganj v promocijo.

Po razpadu Jugoslavije leta 1991 je večji del Istre pripadel Hrvaški. V Istri je turizem trpel za posledicami Domovinske vojne in tranzicije, nato pa so se ponovno začela prizadevanja za promocijo turizma, tokrat v okviru turističnih skupnosti, ki so bile usmerjene na repozicioniranje

turizma u Istri. Prometna povezanost Rijeke i Pule sa središtem monarhije doprinijela je razvoju turizma u Opatiji, Lovranu, Puli, Portorožu, na Brijunima i u drugim mjestima. Primorski dio Istre promovirao se kao „Avstrijska rivijera“, pri čemu su se koristili različiti mediji. Opisi prirodnih ljepota, smještajnih kapaciteta i korisne informacije za turiste objavljivani su u turističkim vodičima i brošurama. Vrlo rano počeli su se primjenjivati i plakati te oglasi u novinama i časopisima. Obogaćivani su ilustracijama, najprije u crno-bijeloj tehnici, a zatim i u boji. Važnost promocije prepoznali su i mali poduzetnici koji su svoje smještajne kapacitete oglašavali u publikacijama, ističući osobitosti i konkurentske prednosti svojih objekata.

Razdoblje između dva svjetska rata obilježeno je vladavinom Italije. To se vrijeme smatra razdobljem stagnacije u razvoju turizma. Došlo je do repozicioniranja na turističkom tržištu. Izgubljen je epitet Austrijske rivijere i imidž mondenih turističkih mjesta koja postaju destinacije sunca i mora. Razvija se kupališni i sportski turizam. U promociji se nadalje koriste provjereni mediji, kao što su turistički vodiči, novine, časopisi, plakati i letci.

Nakon Drugog svjetskog rata, razvoj turizma poprima sasvim druge dimenzije. Turizmu se nije davao veliki značaj, a turističko gospodarstvo bilo je okrenuto domaćem tržištu. Intenzivniji razvoj turizma započeo je nakon 1950. godine kada se Jugoslavija, u čijem se sastavu nalazila Istra, otvara prema inozemnom tržištu. Turizam se temeljio na konceptu sunca i mora, a turističke su se destinacije s rijetkim izuzecima pozicionirale kao cjenovno povoljne u odnosu na inozemnu konkurenciju. Pristupilo se organiziranoj promociji turističke ponude u okviru turističkih saveza i turističkih društava te gospodarskih subjekata, ali postojale su i brojne kritike na račun nedostatnog ulaganja u promociju.

Nakon raspada Jugoslavije 1991. godine Istra je većim dijelom pripala Hrvatskoj, a manjim Sloveniji. Turizam u Istri je trpio posljedice Domovinskog rata i tranzicije, nakon čega su ponovno organizirani napori u promociji

Istre na turističnem trgu. Medtem ko se je Istra odločila za razpršenost turistične ponudbe skladno z naravnimi danostmi, ki predstavljajo njeno konkurenčno prednost, si je Opatija prizadevala vrniti stari blišč mondene riviere in pri promoviranju uporabljala preverjena orodja pa tudi sodobna sredstva množičnega komuniciranja. Z napredkom tehnologije se je spreminjal tudi način tržnega komuniciranja. S pojavom interneta je prišlo do velikih sprememb, njegove prednosti pa so prepoznali turistični delavci in najnovejše dosežke informacijske ter komunikacijske tehnologije uporabili v promocijske namene.

Ob koncu lahko strnemo, da so se viri komuniciranja, ciljne javnosti in vsebina sporočil skozi obdobja sicer spreminjali, vendar je bil cilj promocije vseskozi enak – obiskovalcem ponuditi uporabne in zanimive informacije o turistični ponudbi destinacije, prikazati zanimivosti destinacije z namenom privabiti nove obiskovalce ter ob izgradnji podobe posamezne destinacije pozicionirati to destinacijo na turističnem trgu.

turizma, ovog puta u okviru turističkih zajednica, usmjereni na ponovno repozicioniranje na turističkom tržištu. Dok se Istra opredijelila za diversifikaciju turističke ponude sukladno prirodnim i stečenim komparativnim prednostima, Opatija je nastojala povratiti stari sjaj mondene rivijere, koristeći u promociji provjerene alate, ali i suvremena sredstva masovnog komuniciranja. S napretkom u tehnologiji mijenjao se i način komunikacije s tržištem. Veliku promjenu izazvala je pojava Interneta, čije su prednosti prepoznali turistički djelatnici koji su najnovija dostignuća informacijsko-komunikacijske tehnologiji stavili u službu promocije.

Zaključno se može reći da su, iako su se s vremenom mijenjali izvori komunikacije, ciljna publika i sadržaj poruka te ciljevi promocije bili i ostali isti - pružiti posjetiteljima korisne i zanimljive informacije o turističkoj ponudi destinacije, prikazati atraktivnosti destinacije s ciljem privlačenja novih posjetitelja te pozicionirati destinaciju na turističkom tržištu uz izgradnju imidža destinacije.

Opombe

- 1 Boris Zakošek, „Opatija“. V *Od blatne kupke do wellnessa: Razvoj zdravstvenog turizma u Hrvatskoj* (Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2010), 56.
- 2 Christian Rapp i Nadia Rapp-Wimberger, „Wien und die Adria: Rückblick auf eine Fernbeziehung“. V *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, ur. Christian Rapp i Nadia Rapp-Wimberger. (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013), 15.
- 3 Hrvoje Turk, „Začeci turizma na Kvarneru“, v *Sveti Vid IV*, ur. Ljubomir Stefanović (Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1999), 143.
- 4 Aleš Fischinger, Duša Fischinger, Janez Fischinger, „Health resort Opatija and its headmaster professor Julius Glax (1846-1922)“, *Acta medico-historica Adriatica* 5, no. 1 (2007), 46.
- 5 Ivan Blažević, *Turizam Istre* (Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske Zagreb, 1984), 90.
- 6 Blažević, *Turizam Istre*, 78.
- 7 Isto., str. 79.
- 8 Bjarne Rogan, „Razglednica“, *Zarez*, broj 363, 22. 7. 2013., <http://www.zarez.hr/clanci/razglednica>, (povzeto: 18. januarja 2014).
- 9 Igor Žic, „Fiume und seine Umgebung“, *Sušaka revija*, broj 46/47, <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=46-47&C=22>, (povzeto: 10. avgusta 2014).
- 10 Josef Rabl i Anton Silberhuber, *Wintercurort und Seebad Abbazia. Ein Führer durch die Küstengegenden und auf den Inseln des Quarnero. Mit einem hygienischen Beitrage von Julius Glax*, (Wien: Österreichischen Tourism-Club, 1888).
- 11 „Hrvatski muzej turizma, HMT-1179, Wintercurort und seebad Abbazia, 2. izdaja, izdajatelj: Österreichischen Tourism-Club, 1890“.
- 12 „Hrvatski muzej turizma, HMT-1175, Julius Glax: Abbazia.“
- 13 Julius Glax, *Abbazia: Wintercurort und Seebad: Ein Führer für Kurgäste*, (Wien: Otto Maass Söhne, 1902).
- 14 Julius Glax, „Opatija: putovogja za lječilišne gostove“, Opatija, 1909., 10. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=1449>. (povzeto 7. avgusta 2014).
- 15 Corh J. et al., *Abbazia als Kurort: Festschrift zum 60. Geburtstage des prof. dr. J. Glax*, (Abbazia: Kur-Komission, 1906).
- 16 Domenico Venturini, *Sulla Riviera Liburnica: impresioni e note*, (Fiume: Chiuzzelin & Co., 1897).
- 17 Turistička zajednica Rovinj, <http://www.tzgrovinj.hr/page/upoznajte-rovinj/poceci-rovinjskog-turizma>, (povzeto 7. avgusta 2014).
- 18 Maja Karić, „Rovinj“ v *Od blatne kupke do wellnessa: Razvoj zdravstvenog turizma u Hrvatskoj*, (Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2010), 56.
- 19 B. Dobrić, *Illustrierte österreichische Riviera Zeitung*, Stare Hrvatske novine, portal digitaliziranih novina, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c866dfb6-ea64-4fd7-850e-61d1bb371909&y=1904&m=4&d=15>, (povzeto 10. avgusta 2014).
- 20 Nataša Urošević, „„Brioni Insel Zeitung“ i počeci kulturnog turizma“ u *Fažanski libar 4, Zbornik radova 4. Fažanskog kolokvija*, (Pula: Amforapress, Fažana: Općina Fažana, 2011), 79-104.
- 21 Vinko Antić, *Turizam Istre, Hrvatskog primorja, i Gorskog kotara*, Poseban otisak iz izvještaja I - II (X - XI) Turističkog saveza u Rijeci (Rijeka: Turistički savez za Istru, Hrvatsko primorje i Gorski Kotar, 1955), 17-18.
- 22 Umjetnički paviljon Juraj Šporer, *Bečka umjetnost plakata oko 1900: Umjetnički Paviljon „Juraj Šporer“, Opatija 12. lipnja - 31. kolovoza 2004*, (Opatija: Festival Opatija, 2004).
- 23 Isto.
- 24 Christian Maryška, „... und dann wieder das blaue Meer.“ Zum Bildinventar der Tourismus-Werbung für die österreichische Riviera“, u *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, ur. Christian Rapp i Nadia Rapp-Wimberger. (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013), 100.
- 25 „Hrvatski muzej turizma, HMT-1505, Hrvatski muzej turizma, HMT-1505, Abbazia. Hotelpension - Wienerheim - Hotel International.“
- 26 Istarski.hr., <http://www.istarski.hr/node/13393>, (povzeto 9. avgusta 2014).

- 27 Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: Prometej, 2005), 93.
- 28 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI- 33195, Razglednica“.
- 29 S takoimenovanim Rimskim odlokom (dekretom) je Opatija leta 1932 izgubila status zdravilišča.
- 30 Neda Andrić, „Rezultati istraživanja turističke potrošnje na području Istre i Kvarnera“ v *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, ur. Ante Turina (Rijeka: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet - Rijeka, 1971), 198.
- 31 Maja Karić, „Brijuni“, v *Od blatne kupke do wellnessa: Razvoj zdravstvenog turizma u Hrvatskoj*, (Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2010),62.
- 32 Carlo Baxa, *Abbazia: stazione climatica e balneare di primissimo ordine riviera del Carnaro: guida d'Abbazia*, (Abbazia: Stabilimento Tiografico Kreisel & C., 1925).
- 33 Glej *Abbazia e la sua guida turistica, Touristführer von Abbazia*, A.V.I.T.A, Opatija 1937.
- 34 „Hrvatski muzej turizma, HMT-1001, Brioni, nakladnik: Ente Nazionale Industrie Turistiche, 1938“.
- 35 „Hrvatski muzej turizma, HMT-2318, reklamna knjižica Abbazia, tiskara: Pizzi & Pizio, Milano, 4. des. 20. St“.
- 36 Neda Andrić, „Turizam Istre i Kvarnera u međunarodnom turizmu Jugoslavije“ u *Zbornik radova desetog znanstvenog skupa „Susreti na dragom kamenu“ 1982* (Pula: Fakultet za vanjsku trgovinu Zagreb, Viša ekonomska škola „Dr Mijo Mirković“ Pula, 1982), 269.
- 37 Neda Andrić. „Opatijski „Kvarner“ iz 1884. prvenac našeg hotelijerstva“, *Turizam*, Vol. XXXII, br. 3, 1984., str. 2 (1-2).
- 38 Isto, 270.
- 39 Ivan Blažević, „Paul Kuperwieser - promotor brijunskog turizma“ v *Godišnjak hotelijerskog fakulteta u Opatiji*, Godina 1. (Opatija: Sveučilište u Rijeci, Hotelijerski Fakultet Opatija, 1993, 273-277).
- 40 Ljubo Milazzi, ur., „*Turistički priručnik: popis turističkih mjesta i ljetovališta Jugoslavije : pregled kupališta i lječilišta, ljetovališta, ferijalnog saveza, planinarskih domova, dječjih i radničkih odmarališta i kampova*“ (Zagreb: Privredni vjesnik, Republičko vijeće sindikata Hrvatske, Turistički savez Hrvatske i Turistički savez Jugoslavije, 1957), 5.
- 41 Vera Milosavljević, „Strana štampa o nama“, *Turistički vodič Privrednog vjesnika*, 1958, 16.
- 42 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47271, Brošura izdana od Turističkog saveza Hrvatske, 1967“.
- 43 Rory Yeomans, „Od drugova do potrošača. odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“, u *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor (Zagreb: Srednja Europa, 2013), 108..
- 44 Povijest Opatije. <http://www.opatija.net/hr/povijest>, (povzeto: 18. oktobra 2014).
- 45 Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 148.
- 46 Andrić, *Rezultati istraživanja turističke potrošnje*, 205.
- 47 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-43428, Prospekt Hotel Park, Lovran, n.d“
- 48 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47449, Prospekt Hotel Turist, Plava laguna, Poreč, n.d.“.
- 49 Josip Gavran, „Uvjeti za brži razvoj našeg turizma“, *Turistički vodič Privrednog vjesnika*, 1958.
- 50 Skladno z 2. člénom Zakona o turističkim zajednicama i promicanju Hrvatskog turizma, Narodne novine, br. 152, 2008.
- 51 Statut turističke zajednice Istarske županije, 11. člen, Narodne novine, broj 73, 2010.
- 52 Master plan razvoja turizma Istre za period od 2004. -2012. Godine, <http://www.istra-istria.hr/masterplan/index.htm>, (povzeto 15.avgusta 2014).
- 53 Istra Gourmet, <http://istria-gourmet.com/>(povzeto 15. avgusta 2014)
- 54 Istra Bike, <http://www.istra.hr/hr/planiranje-putovanja/brosure/istra-bike>.(povzeto 15. avgusta 2014).
- 55 *Glavni plan razvoja turizma Primorsko-goranske županije, Destinacija Opatijska rivijera'*, (Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment – Opatija, 2005), 332.
- 56 *Kvarner. Strateški marketinški plan turizma 2009-2015. Subregionalni plan. Opatijska rivijera* (Zagreb: Turistička zajednica Kvarnera, Institut za turizam, 2008), 23-24.
- 57 Institut za turizam, *Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj – TOMAS Ljeto 2007: Posebni izvještaj za Primorsko-goransku županiju*, (Zagreb: Institut za turizam, 2008).
- 58 Institut za turizam, *Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj – TOMAS Ljeto 2007: Posebni izvještaj za Primorsko-goransku županiju*, (Zagreb: Institut za turizam, 2008).
- 59 Internetska stranica Turističke zajednice Opatija, preuzeto 20. kolovoza 2014 <http://www.opatija-tourism.hr/hr/>.

Napomene

- 1 Boris Zakošek, „Opatija“ U *Od blatne kupke do wellnessa: Razvoj zdravstvenog turizma u Hrvatskoj* (Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2010), 56.
- 2 Christian Rapp i Nadia Rapp-Wimberger, „Wien und die Adria: Rückblick auf eine Fernbeziehung“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, ur. Christian Rapp i Nadia Rapp-Wimberger. (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013), 15.
- 3 Hrvoje Turk, „Začeci turizma na Kvarneru“, u *Sveti Vid IV*, ur. Ljubomir Stefanović (Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1999), 143.
- 4 Aleš Fischinger, Duša Fischinger, Janez Fischinger, „Health resort Opatija and its headmaster professor Julius Glax (1846-1922)“, *Acta medico-historica Adriatica* 5, no 1 (2007), 46.
- 5 Ivan Blažević, *Turizam Istre* (Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske Zagreb, 1984), 90.
- 6 Blažević, *Turizam Istre*, 78.
- 7 Isto., str. 79.
- 8 Bjarne Rogan, „Razglednica“, *Zarez*, broj 363, 22. 7. 2013., <http://www.zarez.hr/clanci/razglednica>, (preuzeto: 18. siječnja 2014.)
- 9 Igor Žic, „Fiume und seine Umgebung“, *Sušačka revija*, broj 46/47, <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=46-47&C=22>, (preuzeto: 10. kolovoza 2014.)
- 10 Josef Rabl i Anton Silberhuber, *Wintercurort und Seebad Abbazia. Ein Führer durch die Küstengegenden und auf den Inseln des Quarnero. Mit einem hygienischen Beitrage von Julius Glax*, (Wien: Österreichischen Tourism-Club, 1888)
- 11 „Hrvatski muzej turizma, HMT-1179, Wintercurort und seebad Abbazia, 2. izdaja, izdavačka kuća: Österreichischen Tourism-Club, 1890“.
- 12 „Hrvatski muzej turizma, HMT-1175, Julius Glax: Abbazia.“
- 13 Julius Glax, *Abbazia: Wintercurort und Seebad: Ein Führer für Kurgäste*, (Wien: Otto Maass Söhne, 1902)
- 14 Julius Glax, „Opatija: putovogja za lječilišne gostove“, Opatija, 1909., 10. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=1449>. (preuzeto 7. kolovoza 2014.)
- 15 Corh J. et al., *Abbazia als Kurort: Festschrift zum 60. Geburtstag des prof. dr. J. Glax*, (Abbazia: Kur-Komission, 1906).
- 16 Domenico Venturini, *Sulla Riviera Liburnica: impresioni e note*, (Fiume: Chiuzzelin & Co., 1897)
- 17 Turistička zajednica Rovinjin, <http://www.tzgrovinj.hr/page/upoznajte-rovinj/poceci-rovinjskog-turizma>, (preuzeto 7. kolovoza 2014.)
- 18 Maja Karić, „Rovinjin“ u *Od blatne kupke do wellnessa: Razvoj zdravstvenog turizma u Hrvatskoj*, (Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2010), 56.
- 19 B. Dobrić, *Illustrierte österreichische Riviera Zeitung*, Stare Hrvatske novine, portal digitaliziranih novina, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c866dfb6-ea64-4fd7-850e-61d1bb371909&y=1904&m=4&d=15>, (preuzeto 10. kolovoza 2014.)
- 20 Nataša Urošević, „Brioni Insel Zeitung“ i počeci kulturnog turizma“ u *Fažanski libar 4, Zbornik radova 4. Fažanskog kolokvija*, (Pula: Amforapress, Fažana: Općina Fažana, 2011), 79-104.
- 21 Vinko Antić, *Turizam Istre, Hrvatskog primorja, i Gorskog kotara*, Poseban otisak iz izvještaja I - II (X - XI) Turističkog saveza u Rijeci (Rijeka: Turistički savez za Istru, Hrvatsko primorje i Gorski Kotar, 1955), 17-18.
- 22 Umjetnički paviljon Juraj Šporer, *Bečka umjetnost plakata oko 1900: Umjetnički Paviljon „Juraj Šporer“*, Opatija 12. lipnja - 31. kolovoza 2004, (Opatija: Festival Opatija, 2004).
- 23 Isto.
- 24 Christian Maryška, „... und dann wieder das blaue Meer.“ Zum Bildinventar der Tourismus-Werbung für die österreichische Riviera“, u *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, ur. Christian Rapp i Nadia Rapp-Wimberger. (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013), 100.
- 25 „Hrvatski muzej turizma, HMT-1505, Abbazia. Hotelpension - Wienerheim - Hotel International.“
- 26 Istarski.hr, <http://www.istarski.hr/node/13393>, (preuzeto 9. kolovoza 2014.)
- 27 Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: Prometej, 2005), 93.

- 28 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI- 33195, Razglednica“.
- 29 Tzv. Rimskim dekretom Opatija je 1932. godine izgubila status lječilišta.
- 30 Neda Andrić, „Rezultati istraživanja turističke potrošnje na području Istre i Kvarnera“ u *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, ur. Ante Turina (Rijeka: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet - Rijeka, 1971), 198.
- 31 Maja Karić, „Brijuni“, u *Od blatne kupke do wellnessa: Razvoj zdravstvenog turizma u Hrvatskoj*, (Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2010), 62.
- 32 Carlo Baxa, *Abbazia: stazione climatica e balneare di primissimo ordine riviera del Carnaro: guida d'Abbazia*, (Abbazia: Stabilimento Tiografico Kreisel & C., 1925).
- 33 Vidi *Abbazia e la sua guida turistica, Touristführer von Abbazia*, A.V.I.T.A, Opatija 1937.
- 34 „Hrvatski muzej turizma, HMT-1001, *Brioni*, nakladnik: Ente Nazionale Industrie Turistiche, 1938“.
- 35 „Hrvatski muzej turizma, HMT-2318, reklamna knjižica Abbazia, tiskara: Pizzi & Pizio, Milano, 4. des. 20. St“.
- 36 Neda Andrić, „Turizam Istre i Kvarnera u međunarodnom turizmu Jugoslavije“ u *Zbornik radova desetog znanstvenog skupa „Susreti na dragom kamenu“ 1982* (Pula: Fakultet za vanjsku trgovinu Zagreb, Viša ekonomska škola „Dr. Mijo Mirković“ Pula, 1982), 269.
- 37 Neda Andrić. „Opatijski „Kvarner“ iz 1884. prvenac našeg hotelijerstva“, *Turizam*, Vol. XXXII, br 3, 1984., str. 2 (1-2).
- 38 Isto, 270.
- 39 Ivan Blažević, „Paul Kuperwieser - promotor brijunskog turizma“ u *Godišnjak hotelijerskog fakulteta u Opatiji*, Godina 1. (Opatija: Sveučilište u Rijeci, Hotelijerski Fakultet Opatija, 1993, 273-277.
- 40 Ljubo Milazzi, ur., „*Turistički priručnik: popis turističkih mjesta i ljetovališta Jugoslavije : pregled kupališta i lječilišta, ljetovališta, ferijalnog saveza, planinarskih domova, dječjih i radničkih odmarališta i kampova*“ (Zagreb: Privredni vjesnik, Republičko vijeće sindikata Hrvatske, Turistički savez Hrvatske i Turistički savez Jugoslavije, 1957), 5.
- 41 Vera Milosavljević, „Strana štampa o nama“, *Turistički vodič Privrednog vjesnika*, 1958, 16.
- 42 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47271, Brošura izdana od Turističkog saveza Hrvatske, 1967“.
- 43 Rory Yeomans, „Od drugova do potrošača. odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“, u *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor (Zagreb: Srednja Europa, 2013), 108..
- 44 Povijest Opatije. <http://www.opatija.net/hr/povijest>, (povzeto: 18. oktobra 2014).
- 45 Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 148.
- 46 Andrić, *Rezultati istraživanja turističke potrošnje*, 205.
- 47 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-43428, Prospekt Hotel Park, Lovran, n.d“
- 48 „Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47449, Prospekt Hotel Turist, Plava laguna, Poreč, n.d.“.
- 49 Josip Gavran, „Uvjeti za brži razvoj našeg turizma“, *Turistički vodič Privrednog vjesnika*, 1958.
- 50 Sukladno čl. 2. Zakona o turističkim zajednicama i promicanju Hrvatskog turizma, Narodne novine, br. 152, 2008.
- 51 Statut turističke zajednice Istarske županije, čl. 11, Narodne novine, broj 73, 2010.
- 52 Master plan razvoja turizma Istre za period od 2004. -2012. Godine. , <http://www.istra-istria.hr/masterplan/index.htm>, (preuzeto 15. kolovoza 2014.).
- 53 Istra.hr - službeni turistički portal Istre, <http://www.istra.hr/hr/atracije-i-aktivnosti/prirodne-atracije/otocje-brijuni>, (preuzeto 15. kolovoza2014.).
- 54 Istra Gourmet, <http://istria-gourmet.com/>(preuzeto 15. Kolovoza 2014.).
- 55 Istra Bike, <http://www.istra.hr/hr/planiranje-putovanja/brosure/istra-bike>, preuzeto 15. kolovoza 2014.
- 56 *Glavni plan razvoja turizma Primorsko-goranske županije, Destinacija Opatijska rivijera*, (Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment – Opatija, 2005), 332.
- 57 *Kvarner: Strateški marketinški plan turizma 2009-2015. Subregionalni plan. Opatijska rivijera* (Zagreb: Turistička zajednica Kvarnera, Institut za turizam, 2008), 23-24.
- 58 Institut za turizam, *Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj – TOMAS Ljeto 2007: Posebni izvještaj za Primorsko-goransku županiju*, (Zagreb: Institut za turizam, 2008).
- 59 Internetska stranica Turističke zajednice Opatija, preuzeto 20. kolovoza 2014 <http://www.opatija-tourism.hr/hr/>.

Viri / Izvori

- Abbazia e la sua guida turistica, Touristführer von Abbazia*, A.V.I.T.A, Opatija 1937.
- Andrić, Neda. „Opatijski "Kvarner iz 1884". prvenac našeg hotelijerstva", *Turizam*, 23, 3, (1984), 2.
- . „Rezultati istraživanja turističke potrošnje na području Istre i Kvarnera“. U *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, ur. Ante Turina. Rijeka: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet - Rijeka, 1971, 195-210.
- . „Turizam Istre i Kvarnera u međunarodnom turizmu Jugoslavije“. U *Zbornik radova desetog znanstvenog skupa "Susreti na dragom kamenu" 1982* Pula: Fakultet za vanjsku trgovinu Zagreb, Viša ekonomska škola "Dr Mijo Mirković" Pula, 1982, 265-281.
- Antić, Vinko. *Turizam Istre, Hrvatskog primorja, i Gorskog kotara*, Poseban otisak iz izvještaja I - II (X - XI) Turističkog saveza u Rijeci. Rijeka : Turistički savez za Istru, Hrvatsko primorje i Gorski Kotar, 1955.
- Baletić, Zvonimir (ur.). *Ekonomski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod "M. Krleža", Masmedia, 1995, 746.
- Baxa, Carlo., *Abbazia: stazione climatica e balneare di primissimo ordine riviera del Carnaro: guida d'Abbazia*, Abbazia: Stabilimento Tiografico Kreisel & C., 1925.
- Blažević, Ivan. „Paul Kuperwieser - promotor brijunskog turizma“. U *Godišnjak hotelijerskog fakulteta u Opatiji*, Godina 1. Opatija: Sveučilište u Rijeci, Hotelijerski Fakultet Opatija, 1993, 273-277.
- . *Turizam Istre*, Zagreb: Savez geografskih društava Hrvatske Zagreb, 1984.
- Cohn, Jacob. et al. „*Abbazia als Kurort: Festschrift zum 60. Geburtstag des prof. dr. J. Glax*“, Abbazia: Kur-Komission, 1906.
- Dobrić, B., *Illustrierte österreichische Riviera Zeitung*, Stare Hrvatske novine, portal digitaliziranih novina, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Preuzeto 10. kolovoza 2014. <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c866dfb6-ea64-4fd7-850e-61d1bb371909&y=1904&m=4&d=15>.
- Fischinger, A., Fischinger, D., Fischinger, J., „Health resort Opatija and its headmaster professor Julius Glax (1846-1922)“, *Acta medico-historica Adriatica* 5, no 1 (2007), 43-54.
- Gavran, Josip. „Uvjeti za brži razvoj našeg turizma“, *Turistički vodič Privrednog vjesnika*, 1958.
- Glax, Julius., *Abbazia: Wintercurort und Seebad: Ein Führer für Kurgäste*, (Wien: Otto Maass Söhne, 1902)
- „Hrvatski muzej turizma, HMT-1179, Wintercurort und seebad Abbazia, 2. izdaja, izdajatelj: Österreichischen Tourism-Club, 1890“.
- „Hrvatski muzej turizma, HMT-1175, Julius Glax: Abbazia.“
- „Hrvatski muzej turizma, HMT-1505, Hrvatski muzej turizma, HMT-1505, Abbazia. Hotelpension - Wienerheim - Hotel International.“
- „Hrvatski muzej turizma, HMT-1001, Brioni, nakladnik: Ente Nazionale Industrie Turistiche, 1938“.
- „Hrvatski muzej turizma, HMT-2318, reklamna knjižica Abbazia, tiskara: Pizzi & Pizio, Milano, 4. des. 20. St“.
- Institut za turizam, *Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj – TOMAS Ljeto 2007: Posebni izvještaj za Primorsko-goransku županiju*, (Zagreb: Institut za turizam, 2008)
- Istarski.hr, <http://www.istarski.hr/node/13393>. Preuzeto 9. kolovoza 2014.
- Istra Bike, <http://www.istra.hr/hr/planiranje-putovanja/brosure/istra-bike>, Preuzeto 15. kolovoza 2014.
- Istra Gourmet, <http://istria-gourmet.com/>, Preuzeto 15. kolovoza 2014.
- Istra.hr - službeni turistički portal Istre, <http://www.istra.hr/hr/atracije-i-aktivnosti/prirodne-atracije/otocje-brijuni>, Preuzeto 15. kolovoza 2014.
- Karić, Maja., „Brijuni“, u *Od blatne kupke do wellnessa: Razvoj zdravstvenog turizma u Hrvatskoj* Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2010, 57-62.
- . „Rovinj“ u *Od blatne kupke do wellnessa: Razvoj zdravstvenog turizma u Hrvatskoj*, Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2010, 53-56.

Maryška, Christian. „... und dann wieder das blaue Meer.“ Zum Bildinventar der Tourismus-Werbung für die österreichische Riviera“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, ur. Christian Rapp i Nadia Rapp-Wimberger. Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013, 96-107.

Master plan razvoja turizma Istre za period od 2004. -2012. godine Preuzeto 15. kolovoza 2014. <http://www.istra-istria.hr/masterplan/index.htm>

Milazzi, Ljubo, ur. „*Turistički priručnik: popis turističkih mjesta i ljetovališta Jugoslavije : pregled kupališta i lječilišta, ljetovališta, ferijalnog saveza, planinarskih domova, dječjih i radničkih odmarališta i kampova*“ Zagreb: Privredni vjesnik, Republičko vijeće sindikata Hrvatske, Turistički savez Hrvatske i Turistički savez Jugoslavije, 1957.

Milosavljević, Vera. „Strana štampa o nama“, *Turistički vodič Privrednog vjesnika*, 1958.

„Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI- 33195, Razglednica“.

„Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47271, Brošura izdana od Turističkog saveza Hrvatske, 1967“

„Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-43428, Prospekt Hotel Park, Lovran, n.d“

„Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-47449, Prospekt Hotel Turist, Plava laguna, Poreč, n.d.“

Rabl, Josef, Silberhuber, Anton. *Wintercurort und Seebad Abbazia. Ein Führer durch die Küstengegenden und auf den Inseln des Quarnero. Mit einem hygienischen Beitrage von Julius Glax*, (Wien: Österreichischen Tourism-Club, 1888)

Rapp, Christian, Rapp-Wimberger, Nadja. „Wien und die Adria: Rückblick auf eine Fernbeziehung“. U *Österreichische Riviera: Wien entdeckt das Meer*, ur. Christian Rapp i Nadia Rapp-Wimberger (Wien: Wien Museum, Czernin Verlag, 2013, 12-23.

Rogan, Bjarne. „Razglednica“, *Zarez*, broj 363, 22. 7. 2013. Preuzeto: 18. siječnja 2014. <http://www.zarez.hr/clanci/razglednica>.

Statut turističke zajednice Istarske županije, Narodne novine, broj 73, 2010.

Glavni plan razvoja turizma Primorsko-goranske županije, Destinacija Opatijska rivijera, Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Fakultet za turistički i hotelski menadžment – Opatija, 2005.

Kvarner. Strateški marketinški plan turizma 2009-2015. Subregionalni plan. Opatijska rivijera Zagreb: Turistička zajednica Kvarnera, Institut za turizam, 2008. Turistička zajednica Rovinj, <http://www.tzgrovinj.hr/page/upoznajte-rovinj/poceci-rovinjskog-turizma>, preuzeto 7. kolovoza 2014.

Turk, Hrvoje. „Začeci turizma na Kvarneru“. U *Sveti Vid IV*, ur. Ljubomir Stefanović (Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1999), 139-157.

Umjetnički paviljon Juraj Šporer, *Bečka umjetnost plakata oko 1900: Umjetnički Paviljon „Juraj Šporer“*, Opatija 12. lipnja - 31. kolovoza 2004, Opatija: Festival Opatija, 2004.

Urošević, Nataša. „Brioni Insel Zeitung“ i počeci kulturnog turizma“. U *Fažanski libar 4, Zbornik radova 4. Fažanskog kolokvija*, Pula: Amforapress, Fažana: Općina Fažana, 2011, 79-104.

Venturini, Domenico. „*Sulla Riviera Liburnica: impresioni e note*“, Fiume: Chiuzzelin & Co., 1897.

Vukonić, Boris. *Povijest hrvatskog turizma* Zagreb: Prometej, 2005, 93

Yeomans, R., „Od drugova do potrošača. odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“. U *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 89-123.

Zakon o turističkim zajednicama i promicanju Hrvatskog turizma, Narodne novine, br. 152, 2008.

Zakošek, Boris. „Opatija“. U *Od blatne kupke do wellnessa: Razvoj zdravstvenog turizma u Hrvatskoj*. Opatija: Hrvatski muzej turizma, 2010.

Žic, Igor., „Fiume und seine Umgebung“, *Sušačka revija*, broj 46/47, <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=46-47&C=22>, Preuzeto: 10. kolovoza 2014.

Povijest Opatije. Preuzeto: 18. listopada 2014. <http://www.opatija.net/hr/povijest>.

**ROULETTE · BACCARA
CHEMIN DE FER**

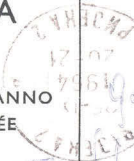

**OPATIJA
ABBAZIA**
Jugoslavija

**CASINÒ OPATIJA
VILLA ROSALIA
JUGOSLAVIJA**

GANZJÄHRIG GEÖFFNET · APERTO TUTTO L'ANNO
THROUGHOUT THE YEAR · TOUTE L'ANNÉE

*Općina, Slavonija
Vreme se jeste bilo. Nije
kao nekad u Opatiji
i Opatiji - Slavonija
ti pravo! Tvojim
u Opatiji, Slavonija
jedan dan, ali medijem
Nijem te nekad
na Opatiji - Slavonija
iako me vreme ne
u Opatiji - Slavonija
u Opatiji - Slavonija
Nijem me nekad
tvoja, Slavonija
iako me vreme ne
u Opatiji - Slavonija*

*Mirani Klausijević
Privredni Pregled*

Entwurf: akad. Maler Prof. Heinrich Ebner

Osebni fond / Osobni fond Tomija Brezovca

IN MEMORIAM

Prof. dr. sc. Ivan Blažević

(1931–2014)

V oktobru leta 2014 nas je zapustil upokojeni prof. dr. Ivan Blažević, profesor na Fakulteti za menedžment v turizmu in gostinstvu Opatija. Njegov bogat znanstveni opus nam je bil v veliko pomoč pri izdelavi projekta HISTUR – Turizem kot skupna (kulturna) dediščina obalnega dela istrskega polotoka (projekt Operativnega programa Slovenija-Hrvaška v sklopu Evropskega teritorialnega sodelovanja). Prof. dr. Ivan Blažević je bil izredno aktiven raziskovalec in pedagog, ki se je s svojim delom na področju geografije in še posebej turistične geografije uveljavil kot eden vodilnih strokovnjakov na tem področju v Republiki Hrvaški. Njegov bogat raziskovalni opus zgodovinskega razvoja turizma Istre in Kvarnerja, objavljen v delih „Turizem Istre“ iz leta 1984 in „Zgodovina turizma Istre in Kvarnerja“ iz leta 1987, predstavlja temelj, ki mlajše raziskovalce zgodovinskega razvoja turizma usmerja in spodbuja k iskanju novih pisnih in drugih virov, ki bodo v pomoč pri odkrivanju kontinuitete in celovitosti turističnega razvoja na področju Istre. Obseg uporabljenih bibliografskih enot pri raziskavah govori o temeljitem raziskovalcu, ki je v svojih življenjskih delih poskušal odkriti prve začetke turizma v Istri in njegov razvoj, kar mu je tudi uspelo.

Prof. dr. Ivan Blažević se je rodil leta 1931 v kraju Žrnovnica pri Splitu. Diplomiral je leta 1965 na Naravoslovno-matematični fakulteti Univerze v Zagrebu. Podiplomski študij je končal na Naravoslovno-matematični fakulteti Univerze v Beogradu. Doktorsko disertacijo z naslovom „Razvoj turizma v Istri – geografska študija“ je zagovarjal leta 1976. Vse svoje delovno obdobje se je ukvarjal s pedagoškim delom, najprej kot učitelj v osnovni, nato v srednji šoli, nato na Pedagoški akademiji v Pulju in Višji

U listopadu 2014. godine napustio nas je umirovljeni prof. dr. sc. Ivan Blažević, profesor Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Opatija, čije su nam informacije iz bogatoga znanstvenog opusa koristile u izradi projekta HISTUR – turizam kao zajednička (kulturna) baština obalnog dijela istarskog poluotoka (projekt Operativnog programa Slovenija – Hrvatska u sklopu Europske teritorialne suradnje). Prof. dr. sc. Ivan Blažević bio je vrlo aktivan istraživač i nastavnik koji se svojim radom na području geografije i osobito turističke geografije istaknuo kao jedan od vodećih stručnjaka tog područja u Republici Hrvatskoj. Njegov bogati istraživački opus povijesnog razvoja turizma Istre i Kvarnera, zabilježen u knjigama „Turizam Istre“ iz 1984. godine i „Povijest turizma Istre i Kvarnera“ iz 1987. godine, baza je koja mlade istraživače povijesnog razvoja turizma usmjerava, ali i upućuje na nove pisane i druge izvore koji će razotkriti kontinuitet i cjelovitost turističkog razvoja na istarskim prostorima. Obujam korištenih bibliografskih jedinica u istraživanjima odaje temeljitog znanstvenika koji je svojim životnim djelima nastojao, ali i uspijevao otkriti prve početke i razvojni put istarskog turizma.

Prof. dr. sc. Ivan Blažević rođen je 1931. u Žrnovnici kraj Splita. Diplomirao je 1965. godine na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Poslijediplomske studije završio je na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Doktorsku disertaciju pod nazivom „Razvoj turizma u Istri – geografska studija“ obranio je 1976. godine. Cijeli svoj radni vijek proveo je u obrazovanju učenika i studenata, i to najprije kao nastavnik u osnovnoj te srednjoj školi, zatim na Pedagoškoj akademiji u Puli i Višjoj ekonomskoj školi u Puli, a kasnije

ekonomski šoli v Pulju, pozneje pa na Fakulteti za hotelirstvo v Opatiji (danes Fakulteta za menadžment v turizmu in gostinstvu Opatija), kjer je predaval predmet „Turistična geografija“, in na Pedagoški fakulteti v Pulju, kjer je predaval predmet „Geografija“. Upokojil se je leta 1997 na Fakulteti za hotelirstvo v Opatiji, kjer je bil nazadnje tudi izvoljen v znanstveno-pedagoški naziv redni profesor. Prof. dr. Ivan Blažević je objavil številna znanstvena in strokovna dela v različnih publikacijah na Hrvaškem in v tujini. Leta 1981 je bil eden izmed ustanoviteljev Geografskega društva Istre, nato pa postal njegov dolgoletni predsednik. Za svoje delo je prejel številne nagrade in priznanja – npr. leta 1985 nagrado Ivan Filipović (ki je največje priznanje pedagoških delavcev na Hrvaškem) za napredek šolstva in osnovnošolskega izobraževanja, leta 1986 nagrado mesta Pulj za prispevek k razvoju turizma, nagrado Skupnosti gostinskih šol Hrvaške itd.

Prof. dr. sc. Ivan Blažević je s svojim obširnim in temeljitim raziskovalnim delom obvezal mlajše kolege, da nadaljujejo z raziskovanjem zgodovinske kontinuitete turizma na področju Istre, in za to smo mu hvaležni.

na Hotelijerskom fakultetu Opatija (danas Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Opatija), gdje je predavao kolegij „Turistička geografija“ i na Pedagoškom fakultetu u Puli, gdje je predavao kolegij „Geografija“. Umirovljen je 1997. godine na Hotelijerskom Fakultetu Opatija, gdje je imao zadnji izbor u znanstveno-nastavno zvanje redovitog profesora. Prof. dr. sc. Ivan Blažević izdao je velik broj znanstvenih i stručnih radova u raznim publikacijama Republike Hrvatske, ali i drugih zemalja. Godine 1981. bio je jedan od osnivača Geografskog društva Istre, a potom postaje dugogodišnji predsjednik društva. Tijekom svojega radnog vijeka dobio je mnogo nagrada i priznanja (npr. nagradu „Ivan Filipović“ 1985. godine kao najveće priznanje prosvjetnih radnika u Hrvatskoj za unapređivanje odgoja i osnovnog školstva, Nagradu Grada Pule za 1986. godinu (za doprinos razvoju turizma), nagradu Zajednice ugostiteljskih škola Hrvatske itd.

Prof. dr. sc. Ivan Blažević svojim je opsežnim i temeljitim istraživačkim radom zadužio mlade kolege da nastave s istraživanjima povijesnog kontinuiteta turizma na istarskom prostoru te smo mu na tome zahvalni.

Raziskovalci turizma Fakultete za turistične študije Univerze na Primorskem in Fakultete za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Univerze na Reki.

Istraživači turizma sa Fakulteta za turističke studije Sveučilišta na Primorskem i Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci.

Novigrad - Istra

Im "vrtičaru" je tvoj dan od
 vrti moravi ropeli in pregla
 nemu vrtiti ožret, kajet vrtum
 nprav, da se ne bom zvedel
 le malo komu na se bom spn
 mta, da bom predi kava tadi to
 vsem treme kipe fotoklavre
 Istra

Animak D. Pandulić

- Agencija za fotodokumentaciju Zagreb -

13. VII. 65

S 858/3

gospa

Majda Kocen

Slovenija

otroško
klimatsko
letovišče

NOVIGRAD

Lepo Te pozdrava =
 vsem iz obiri
 gradski inam žy
 poble pozdravi ocha
 in mamico tele
 ma pozdravi ganne
 menci i amva in mamica

The house 3 Fedak
 Lep pozdravi Relj

19.7.67.

Por.

Urgl Knitka

AVTORJI IN AVTORICE PRISPEVKOV

AUTORI I AVTORICE RADOVA

Dr. Metod Šuligoj, *Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Portorož/Portorose, Slovenija, metod.suligoj@fts.upr.si*

Mag. Tomi Brezovec, *Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Portorož/Portorose, Slovenija, tomi.brezovec@fts.upr.si*

Dr. Marko Kukanja, *Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Portorož/Portorose, Slovenija, marko.kukanja@fts.upr.si*

Mag. Zorana Medarić, *Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Portorož/Portorose, Slovenija, zorana.medaric@fts.upr.si; zorana.medaric@zrs.upr.si*

Ljudimila Sinkovič, *Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Portorož/Portorose, Slovenija, milka.sinkovic@fts.upr.si*

Dr. sc. Dina Lončarić, *Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija, Hrvatska, dina.loncaric@fthm.hr*

Dr. sc., Elena Rudan, *Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija, Hrvatska, elena.rudan@fthm.hr*

Dr. sc. Zrinka Zadel, *Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija, Hrvatska, zrinka.zadel@fthm.hr*

KRAJEVNO KAZALO

LISTA MIJESTA

A

Abbazia 9, 11, 12, 13, 39, 42, 44, 85, 94,
103, 149, 158, 187, 188, 192, 193,
197, 199, 263, 267, 281, 282, 283,
284, 286, 287, 314, 317, 318, 321,
323, 329, 331, 332, 334, 337, 339,
340, 341, 353, 354, 355, 356, 357,
358
Ankaran 27, 67, 69, 70, 74, 81, 82, 121,
223, 226, 243, 250, 251, 254, 304,
312

B

Beč 53, 113, 268, 291, 329, 336
Belveder 148, 181
Beograd 133, 136, 139, 157, 172, 173,
176, 189, 194, 199, 282, 284, 287,
316, 319, 320, 322, 323, 324
Bled 63
Bovec 63
Brijuni 163, 167, 213, 282, 284, 286, 329,
339, 342, 347, 354, 356, 357
Brioni 13, 151, 152, 163, 183, 188, 189,
193, 194, 198, 213, 329, 335, 339,
340, 341, 342, 347, 353, 354, 355,
356, 358
Buje 26, 31, 54, 181, 183, 274
Buzet 54, 62, 187, 193, 198, 277

C

Capodistria 52, 61, 85, 86, 94, 95, 102,
103, 105, 131, 132, 134, 135, 137,
138, 314, 315, 318, 319, 322, 323
Cres 25, 317, 320, 324

D

Debeli rtič 82
Divača 31, 243, 250, 254
Dragonja 7, 35
Dubrovnik 75, 88, 97, 173, 174
Dunaj 53, 113, 268, 291, 336
Dvorska vas 63

F

Fažana 179, 180, 191, 196, 199, 353, 355,
358
Fiesa 243, 251, 305, 312

G

Gozd Martuljek 63
Gradec 53
Gradež 28, 30, 84, 86, 95, 104, 315, 319,
323
Grado 28, 30, 51, 93, 213, 314, 318, 322,
323
Graz 53

H

Hrastovlje 304, 308, 310
Hrpelje 302

I

Ičići 146
Ilirska Bistrica 24
Isola 87, 96, 103, 112, 131, 134, 138, 239,
240, 246, 247, 252, 294
Izola 49, 51, 52, 53, 69, 70, 74, 75, 81,
82, 87, 89, 91, 92, 96, 98, 100, 101,
103, 104, 107, 118, 119, 120, 121,
207, 215, 222, 229, 238, 239, 240,
241, 243, 244, 245, 246, 247, 248,
250, 251, 252, 255, 290, 294, 296,
297, 310, 316, 320, 324

K

Kaštel 7, 35
Koper 4, 8, 11, 26, 31, 33, 38, 39, 40, 43,
44, 45, 49, 50, 54, 60, 62, 64, 69,
70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 80, 81,
82, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92,
93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,
103, 104, 105, 106, 107, 108, 119,
120, 121, 124, 126, 138, 209, 210,
219, 222, 223, 225, 226, 229, 238,
239, 240, 241, 242, 243, 244, 245,
246, 247, 248, 249, 250, 251, 252,
253, 254, 255, 290, 293, 294, 296,
297, 302, 307, 310, 315, 316, 320,
322, 323, 324

Kras 54

L

Lipica 54, 90, 99, 232, 304
Ljubljana 4, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 53, 73,
74, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92,
93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,
102, 103, 106, 107, 108, 131, 134,
137, 138, 139, 140, 238, 239, 240,
241, 242, 244, 245, 246, 248, 249,
251, 252, 253, 255, 314, 315, 316,
317, 318, 319, 320, 322, 323, 324
Lošinj 25, 28, 317, 320, 324
Lovran 13, 31, 151, 156, 157, 165, 173,
175, 176, 179, 180, 181, 182, 190,
191, 195, 196, 198, 199, 264, 268,
278, 282, 284, 287, 329, 354, 356
Lovrana 153, 157, 176, 181, 187, 188,
190, 192, 193, 195, 197, 198, 268,
281, 283, 286
Lucija 31, 60, 123, 128

M

Maribor 53, 225, 244, 251, 253, 315, 316,
319, 320, 323
Materija 24
Matulji 31
Medulin 179, 180, 181, 191, 196, 199,
347
Medveja 176, 181, 281, 283, 287
Milano 39, 43, 44, 71, 103, 167, 189,
194, 198, 282, 284, 286, 315, 316,
319, 320, 322, 354, 356
Milje 53, 54
Mošćenička Draga 175, 179, 180, 181,
190, 191, 195, 196, 197, 199, 281,
284, 287

N

Novigrad 60, 151, 160, 172, 179, 180,
181, 182, 191, 196, 198, 347

O

Opatija 9, 11, 13, 15, 28, 29, 31, 37, 39,
40, 42, 43, 44, 45, 51, 54, 75, 84,
86, 93, 95, 102, 104, 131, 134, 137,
144, 145, 146, 147, 148, 149, 150,
151, 152, 153, 156, 158, 159, 163,
164, 166, 174, 175, 179, 180, 182,
185, 187, 188, 189, 190, 192, 193,
194, 195, 197, 198, 199, 213, 238,
239, 245, 246, 252, 263, 264, 267,

278, 279, 281, 282, 283, 284, 286,
287, 304, 314, 315, 318, 319, 322,
323, 329, 330, 331, 333, 334, 335,
336, 338, 339, 340, 341, 344, 348,
352, 353, 354, 355, 356, 357, 358,
361, 362, 365

P

Parenzo 9, 87, 96, 105, 161, 286, 330
Pazin 54, 190, 195, 198, 282, 284, 287
Piran 7, 12, 15, 20, 31, 39, 40, 42, 43, 49,
51, 52, 53, 54, 60, 68, 69, 70, 71,
74, 75, 78, 79, 80, 81, 91, 92, 100,
101, 107, 108, 114, 118, 119, 121,
124, 127, 128, 133, 136, 138, 211,
212, 222, 224, 225, 228, 229, 238,
240, 243, 244, 245, 250, 251, 252,
253, 255, 290, 291, 293, 294, 298,
303, 304, 305, 308, 311, 314, 316,
318, 320, 323, 324
Pirano 84, 85, 86, 93, 94, 95, 102, 103,
108, 113, 114, 116, 131, 132, 134,
135, 137, 138, 296, 314, 315, 318,
319, 322, 323
Piranski zaliv 301
Poreč 9, 11, 13, 31, 67, 71, 152, 160, 161,
166, 171, 179, 180, 182, 183, 184,
191, 196, 199, 265, 271, 273, 281,
283, 286, 293, 330, 347, 354, 356
Portorose 8, 56, 85, 86, 94, 95, 102, 103,
104, 105, 108, 114, 115, 116, 119,
131, 132, 133, 134, 135, 136, 137,
138, 216, 295, 322, 365
Portorož 8, 12, 15, 28, 29, 31, 34, 37, 51,
53, 55, 56, 57, 62, 65, 66, 67, 69,
70, 71, 74, 75, 78, 79, 81, 83, 84,
86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94,
95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103,
104, 105, 106, 107, 108, 114, 115,
116, 118, 119, 121, 122, 207, 212,
214, 222, 231, 232, 238, 239, 240,
243, 244, 245, 246, 247, 251, 252,
253, 254, 255, 281, 283, 286, 291,

294, 296, 297, 298, 301, 304, 305,
306, 307, 311, 313, 315, 319, 323,
324, 329, 365

Postojna 304

Postojnska jama 54, 90, 99

Preluka 19, 28

Pula 9, 24, 31, 33, 38, 39, 41, 42, 44, 45,
86, 95, 102, 152, 162, 171, 173,
183, 188, 193, 198, 264, 273, 274,
281, 282, 283, 284, 286, 287, 330,
347, 353, 354, 355, 356, 357, 358

Pulj 9, 24, 26, 31, 33, 50, 73, 162, 173,
179, 180, 183, 293, 308, 330, 347,
362

R

Rabac 152, 162, 176, 179, 180, 181, 191,
196, 199, 347

Reka 33, 291

Rijeka 33, 88, 97, 190, 195, 197, 281,
283, 287, 291, 353, 354, 355, 356,
357, 358

Rižana 227, 232

Ronchi dei Legionari 75

Rovigno 131, 134, 138, 162, 191, 196,
199, 334

Rovinj 7, 20, 171, 179, 180, 183, 261,
269, 281, 283, 286, 287, 329, 344,
347, 353, 355, 357, 358

S

Salzburg 85, 94, 102, 231, 292, 314, 318,
322

Savudrija 21

Seča 305

Sečovelje 312

Sežana 241, 242, 248, 249, 254

Slavnik 8, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 83,
89, 90, 91, 98, 99, 100, 102, 107,
304

Socerb 67, 71, 223, 304

Strunjan 28, 53, 82, 119, 124, 127, 213,

239, 243, 246, 251, 305, 312

Škocjanske jame 54, 67, 304

Škofije 302

Šmarje 60

T

Trieste 4, 8, 26, 52, 53, 55, 56, 85, 86, 87,
93, 94, 95, 96, 102, 103, 105, 108,
113, 116, 118, 131, 132, 133, 134,
135, 137, 138, 152, 160, 161, 162,
166, 189, 194, 199, 229, 239, 244,
246, 251, 253, 255, 269, 315, 319,
322, 324

Trst 24, 31, 40, 43, 49, 50, 51, 52, 53, 54,
56, 60, 62, 69, 70, 113, 116, 133,
136, 138, 172, 207, 211, 217, 238,
239, 245, 246, 252, 253, 291, 293,
302, 307, 308, 317, 320, 324, 335,
336

U

Učka 54, 154, 155, 175

Udine 86, 95, 103

Umag 4, 67, 69, 151, 166, 179, 180, 183,
184, 191, 196, 199, 330, 347

V

Valdoltra 53, 54, 60, 243, 251, 297

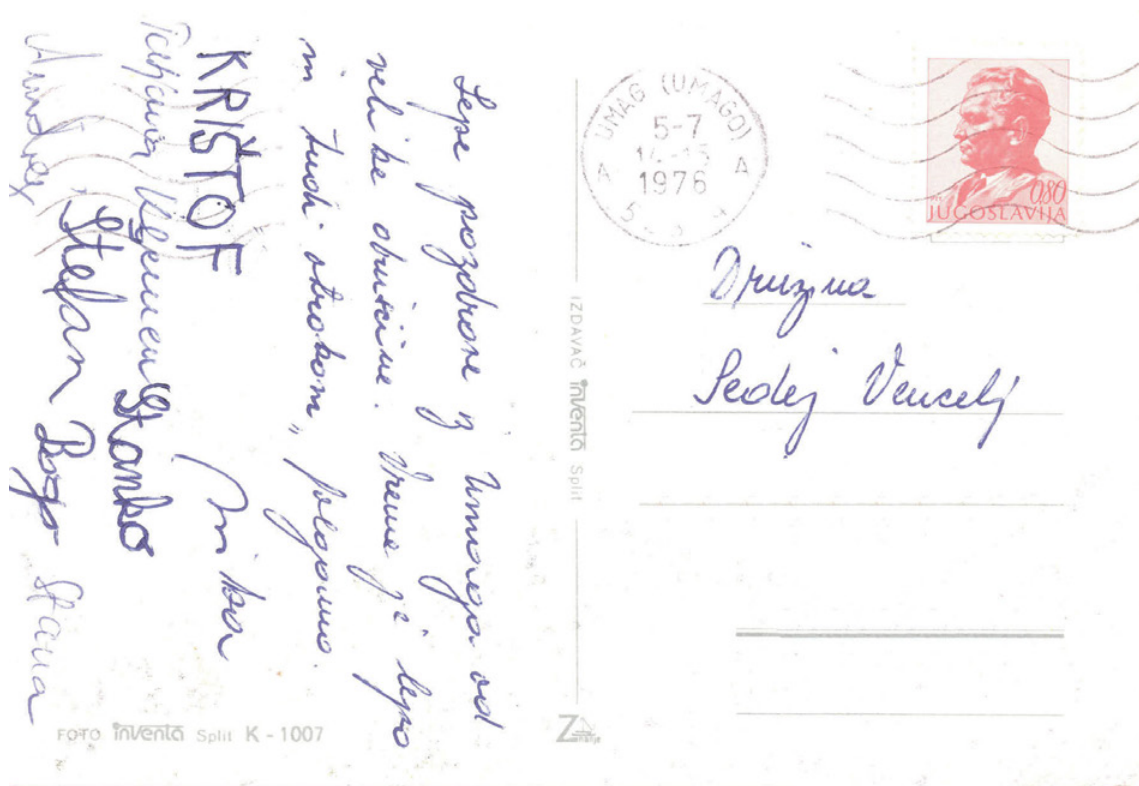
Volosko 11, 24, 145, 267

Vrata 63

Vrsar 172, 179, 180, 184, 191, 196, 199,
347

Z

Zagreb 39, 42, 46, 75, 84, 88, 93, 97, 104,
158, 174, 183, 187, 188, 189, 190,
191, 192, 193, 194, 195, 196, 197,
198, 199, 242, 249, 255, 273, 281,
282, 283, 284, 286, 287, 316, 320,
322, 323, 324, 353, 354, 355, 356,
357, 358

Osebni fond / Osobni fond Tomija Brezovca

